

BRANKO MARUŠIČ

PREGLED POLITIČNE ZGODOVINE SLOVENCEV NA GORIŠKEM 1848-1899

BRANKO MARUŠIČ

**PREGLED POLITIČNE
ZGODOVINE SLOVENCEV
NA GORIŠKEM
1848-1899**

NOVA GORICA 2005

BRANKO MARUŠIČ
PREGLED POLITIČNE ZGODOVINE SLOVENCEV NA GORIŠKEM
1848-1899

Izdal:

Goriški muzej, Nova Gorica 2005

Zanj:

Andrej Malnič

Pri izdaji knjige sta sodelovala:

Zgodovinski inštitut ZRC SAZU v Ljubljani
Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici

Oblikovala:

Anica Sirk Fakuč

Prelom besedila:

Uroš Čuden, Medit d.o.o., Notranje Gorice

16349

Tisk:

Grafika-M s.p.

Naklada:

1000 izvodov

Izid knjige sta denarno podprli:

Mestna občina Nova Gorica
Občina Šempeter-Vrtojba

N 02 -06- 2006 / 322

Na ovitku:

Šempaski tabor, 18. oktober 1868 (avtor fotografije Michael Aschenbrenner).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4-15)"1848/1899"

94(453.3=163.6)"1848/1899"

MARUŠIČ, Branko, 1938-

Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem : 1848-1899 /
Branko Marušič. - Nova Gorica : Goriški muzej, 2005

ISBN 961-6201-23-9

224434432

KAZALO

1. O GORIŠKI	5
UVOD.....	7
O ZGODOVINSKIH VIRIH IN ZGODOVINSKI LITERATURI	12
UPRAVNOPOLITIČNE RAZMERE.....	29
PREBIVALSTVO	38
GOSPODARSTVO	48
CERKEV	66
2. NARODNA IN POLITIČNA ZAVEST SE DRAMITA.....	75
SLOVENSKA NARODNA IN POLITIČNA ZAVEST PRED LETOM 1848.....	77
<i>POMLAD NARODOV</i> (1848-1849)	91
PRVE OBLIKE DRUŠTVENEGA ŽIVLJENJA	115
DESETLETJE PRED UVEDBO PARLAMENTARIZMA (1850-1859).....	119
3. USTAVNA DOBA, ČITALNICE IN TABORI	139
PO UVEDBI PARLAMENTARIZMA	141
DEŽELNI ZBOR.....	146
ZAHTEV ZA JAVNO UVELJAVITEV SLOVENSKEGA JEZIKA	151
OBDOBJE ČITALNIC.....	158
POGLABLJANJE SLOVENSKE POLITIČNE MISELNOSTI.....	178
<i>DOMOVINA</i> , PRVI SLOVENSKI POLITIČNI LIST NA GORIŠKEM	189
DEŽELNI ZBOR V GORICI IN NJEGOVA VLOGA V SLOVENSKEM POLITIČNEM ŽIVLJENJU.....	195
TABORI	205
ITALJANSKO POLITIČNO GIBANJE.....	223
GORIŠKI NEMCI.....	231
4. PRVI POLITIČNI NESPORAZUM IN LETA SPRAVE	237
STAROSLOVENSKA IN MLADOSLOVENSKA NASPROTJA (1870-1875)	239
PRVA LETA SPRAVE (1876-1879)	277
ČAS MINISTRskega PREDSEDNIKA GROFA TAAFFEJA	297
ZADNJA LETA DEVETNAJSTEGA STOLETJA	317
SLIKOVNO GRADIVO	346
IMENSKO KAZALO.....	347

*Ob bregovji bistre Soče,
Smo nad tisoč let doma;
Koder dere in ropoče,
So slavjanska naša tla!*

(Miroslav Vilhar, 1867)

1. O GORIŠKI

UVOD

Pred tisoč leti, natančneje 28. aprila 1001, se v darovnici nemškega cesarja Otona III. prvič omenja vas Gorica, ki se tako imenuje v "jeziku Slovanov" ("... *que Sclavorum lingua vocatur Goriza* ..."). Naselje, ki se je raztezalo na vzpetini južno od Solkana, v bližini kraja, kjer Soča zapušča alpsko predgorje ter začenja teči po ravnini – Soška ravan – proti morju, je bilo predhodnik današnje Gorice ter je dalo ime zgodovinski deželi Goriški, katere prvi zaris vsebuje prav cesarska darovnica iz leta 1001. Ta dežela, ki so jo nato goriški grofje utrdili kot dinastični teritorij in je postala državnopravna kategorija,¹ je skozi zgodovino menjala svoj obseg in meje. Prav tako je imela nekaj imen, in sicer predvsem kot Goriška grofija (prvič omenjena l. 1217 kot *comitatus Goricie*), Goriška, dežela Goriško-Gradiška (Gradiščanska).² Po izumrtju goriških grofov (1500) je postala habsburška dedna dežela in je ohranila ta državni in pravni status do razpada avstro-ogrske monarhije (1918). Bila je tudi mejna dežela, saj je mejila do leta 1797 na Beneško republiko, nato z Napoleonovim italijanskim kraljestvom, z avstrijskim Kraljestvom Lombardije in Benečije ter Kraljevino Italije (od l. 1866 oz. 1867 dalje). Goriško-Gradiška je kot dežela prenehala delovati oktobra 1922.

Goriška se je v času, ki ga ta spis obravnava, ozemeljsko zarisala sredi 18. stoletja, ko so se administrativne enote v Posočju (Gradiška grofija, bovško glavarstvo) združile v deželo Goriško-Gradiško, ki je tedaj sodila pod upravno oblast tržaškega gubernija, nekaj časa pa tudi pod Kranjsko. Skozi čas se je tudi pogosto menjal položaj tega ozemlja tako znotraj avstrijske države kot v mednarodnih razmerjih. Pri tem je treba zlasti poudariti prelomni pomen propada Beneške republike (1797), saj je Goriška poslej bila bolj drugorazredno ozemlje, brez pomena v geopolitični optiki in so jo vse do leta 1866, ko je zaradi avstrijskega neuspeha v vojni znova postala mejna, vznemirili le dogodki leta 1848 in vojna v Italiji leta 1859.³

Po Napoleonovem padcu in povratku Avstrije (1813 oz. 1814) se je ustalila upravna enota Avstrijsko primorje oziroma Avstrijsko-ilirsko primorje, v katerega sklop so sodile dežele Goriško-Gradiška, Istra in mesto Trst. Za vse tri sestavine je bila značilna narodnostna raznolikost, saj so v deželi Goriško-Gradiški živeli Slovenci in Italijani (oz. Furlani), v Istri Hrvatje, Italijani in Slovenci, v

¹ Peter Štih, "Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza". Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O.III. 402 in 412). Nova Gorica 1999, 7.

² V javnosti in v literaturi sta se rabili obliki Gradiška in Gradiščanska. Tudi v uradni rabi sta se obe obliki izmenjavali, čeravno je prevladovala oblika Gradiška (pridevnik gradiški). Središče tega ozemlja je Gradišče ob Soči, uradno ime Gradisca d'Isonzo. Glej opombo 20 v članku Branka Marušiča *Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas* (Zgodovinski časopis 56/2002, 277-286).

³ Fulvio Salimbeni, *Il segno degli Asburgo. V: Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano*. Gorizia 2001, 18.

Trstu so bili večinsko prebivalstvo Italijani.⁴ V vseh treh upravnih sestavinah Avstrijskega primorja pa so živeli tudi Nemci, katerih politični, gospodarski in socialni vpliv je bil močnejši od njihovega števila. Za nemške vplive naj bi bili dovzetnejši Slovenci, ki pa jih je od nemškega sveta v drugi polovici 19. stoletja oddaljeval “posebno panslavizem, čedalje močnejše prisoten na Primorskem in srbofilska propaganda”.⁵ Na Goriškem so Slovenci živeli strnjeno in meja, ki jih je ločila od romanskih prebivalcev, je bila zelo jasno opredeljena. Le Gorica je bila narodnostno mešana, vendar z italijansko večino. Zato naj bi v 19. stoletju zaradi državnopravnih razmer, kot sodi zgodovinarica Liliana Ferrari, govorili o neitalijanski (*non italiana*) zgodovini italijanskega mesta,⁶ pri čemer pa se takega opredeljevanja položaja dežele ni dotaknila (italijanska zgodovina neitalijanske dežele).

Dežela Goriško-Gradiška, čeravno narodnostno mešana, je bila ena izmed upravnih enot, na katere je bilo porazdeljeno slovensko etnično ozemlje, in Slovenci, ki so tu živeli, so se imenovali goriški Slovenci. Na različno narodnostno oziroma jezikovno pripadnost dežele so opozarjali opisovalci krajevnih razmer že od poznega srednjega veka dalje. Jezikovna različnost je opozarjala zlasti organe oblasti, da so morali v času nastajanja moderne države upoštevati goriške razmere pri razlagi oblastne zakonodaje.⁷ Na Goriškem je živelo v drugi polovici 19. stoletja 11% vseh Slovencev; v Trstu 2%, 3% v Lombardsko-beneškem kraljestvu oziroma Kraljevini Italiji,⁸ prav tolikšen oziroma le malo višji je bil odstotek istrskih Slovencev. V slovenski politični misli druge polovice 19. stoletja je bila Goriška sestavni del problema Zedinjene Slovenije, na italijanski strani mu je stal kot protiutež problem vzhodne meje (*Il confine orientale*) nastajajoče in nastale Italije. Proces soočanja dveh različnih pogledov je vodil k narodnostnim konfliktom in v širšem ozemeljskem obsegu k “postopnemu in nezadržnemu umiku beneškega italijanstva v razdobju med leti 1797 in 1975”.⁹ Na Goriškem pa so imela narodnostna nasprotja še lokalne posebnosti. Med temi izstopajo zlasti razlike med gospodarsko močnejše razvitim nižinskim predelom dežele, naseljevali so ga Italijani in Furlani, ter goratimi območji, kjer so bili Slovenci izključno prebivalstvo. Stoletno sožitje romanskega in slovenskega prebivalstva na Goriškem

⁴ To narodnostno oziroma jezikovno različnost sta opazila tudi August Tischbein in August Selb v: *Memorie di un viaggio pittorico nel Litorale Austriaco*. Trieste 1842, 3.

⁵ Anton de Mailly, *Ricordi goriziani*. Gorizia 2004, 100.

⁶ Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca. V: *Il Friuli – Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi*. Torino 2002, 313.

⁷ Na primer poročilo okrožnega glavarja Giovannija Paola Basellija (15. 2. 1775) o razmerah v Goriško-Gradiški grofiji (Due documenti goriziani. V: *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia*. V: *Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli*. 5, *Studi e documenti*, 2003, 212). Očitno pa je, da je slovenska navzočnost na Goriškem skoraj povsem spregledana pri goriškem zgodovinarju Carlu Morelliju (1730-1792).

⁸ Vasilij Melik, *Slovenski razvoj v drugi polovici XIX. stoletja*. V: XI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture 7. – 19. julija 1975. Predavanja. Ljubljana 1975, 107.

⁹ Fulvio Salimbeni, *Il confine orientale*. Quaderni giuliani di storia 23/2002, šte. 1, str. 12.

je neznatno vplivalo na narodnostno (jezikovno) mejo. Razmerje med mesti in podeželjem, eden temeljnih momentov za razumevanje primorskega vprašanja,¹⁰ je bilo osredotočeno predvsem na Gorico, pravzaprav na razmerje med goratimi in nižinskimi predeli dežele; to razmerje je v drugi polovici 19. stoletja pogosto netilo narodnostne spore. V mestu in predmestjih so Slovenci ohranjevali svoj nacionalni značaj ali pa so bili poitalijančeni, vendar je asimilacija sredi druge polovice 19. stoletja v veliki meri prenehala. Medsebojna asimilacija na podeželju, na stikih slovenskega in predvsem furlanskega sveta, je bila, z izjemo zahodnih Brd, bolj osamljen pojav. Slovensko in romansko prebivalstvo je ohranjevalo svoje posebnosti, tudi pri šegah in običajih. Štefan Kociančič, ki je pokazal na socialne, kulturne in psihološke razlike med Furlani in Slovenci (na primeru Bricev), je zapisal: "*Omeniti pa moramo, da se ne more popolnoma določiti tukaj vse, v čemer se ločita Lah in Slovenec, ker ta dva naroda tu vkup prebivata, se mnogokrat med sabo v zakonu vežeta, in torej se razloček med obema vedno bolj zgublja.*"¹¹

Goriška je bila od srede 18. stoletja spočetka občasno, nato pa od konca prvega desetletja 19. stoletja upravno vključena v administrativno enoto, ki so jo spočetka imenovali Primorje, kasneje pa Avstrijsko primorje oziroma Avstrijsko-ilirsko primorje in ga je italijanska javnost od leta 1863 dalje poznala tudi z imenom Venezia Giulia. Slovenci so to toponomastično skovanko jezikoslovca Graziadia Isaie Ascolija prevedli po prvi svetovni vojni kot Julijska krajina.¹² Prav novo ime (Venezia Giulia) za avstrijske dežele ob severnem Jadranu je pri Italijanih sprožilo vprašanje, ali ni upravni pojem Primorska ali Primorje (Litorale, Küstenland) vezan zgolj za vladanje Marije Terezije in je odmev njenega časa. Toda zgodovinar Giulio Cervani je sodil, da ime hočeš ali nočeš zrcali zgodovinsko stvarnost, trajajočo dve stoletji.¹³ Del te zgodovinske stvarnosti pa je bilo tudi razmerje med svetovljanskim Trstom in provincialno Gorico na vseh ravneh življenja, tudi kar zadeva medsebojne odnose med tržaškimi in goriškimi Italijani ter tudi goriškimi Slovenci in Slovenci, ki so živeli v Trstu in okolici.

¹⁰ Fran Zwitter, Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev. Srečanja 4/1969, šte. 19, str. 51.

¹¹ Branko Marušič, Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske. Koper 1985, 273. Z navedeno ugotovitvijo je Kociančič omilil svoje primerjave o dobrovoljnem značaju Slovencev in o vročerkvnosti ter nepotrpežljivosti Furlanov, o zvitosti Furlanov in o odkritosrčnosti Slovencev, o boljšem telesnem izgledu Slovencev, o bistrem umu Slovencev, ki se z lahkoto uči tujih jezikov, drugače kot Furlani, med katerimi le redki znajo govoriti slovensko. Več o slovensko-italijanskih odnosih kot psihološkem fenomenu v knjigi Antona Trstenjaka *Misli o slovenskem človeku* (Ljubljana 1991) in v razpravah ter člankih psihiatra Pavla Fonde (zadnja objava: *I vicini lontani. Rapporti di frontiera. Sosedje tako blizu in daleč*. Gorica 2005).

¹² Branko Marušič, Venezia Giulia. V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, 625-634.

¹³ Litorale austriaco e Contea di Gorizia. Riflessi locali della politica austriaca di riforme nel secolo XVIII. V: Momenti di storia e problemi di storiografia giuliana. Udine 1993, 276. Razprava prvič izšla v: Da Maria Teresa a Giuseppe II. Gorizia – il Litorale – l'Impero. Gorizia 1981, 35-55.

Knjiga *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848-1899*¹⁴ obravnava začetek političnega gibanja Slovencev na Goriškem in njegov razvoj do konca 19. stoletja. Obdobje zaznamuje na začetku leto 1848, ki je k političnemu delovanju spodbudilo tudi Slovence v ostalih slovenskih deželah (Kranjska, Koroška, Štajerska, Istra in Trst), zaključuje pa ga leto 1899, ko je na Goriškem prenehalo razdobje slogaškega nastopanja Slovencev in se je začela bolj radikalna politična in idejna diferenciacija. Slovenski narod se je oblikoval skozi celotno 19. stoletje, pri tem pa je prav leto 1848 temeljna prelomnica, ki kaže, da je bil takrat proces moderne nacionalizacije in politizacije slovenskega meščanstva šele na začetku. Takrat so bila postavljena temeljna izhodišča slovenskega političnega programa, "*narodnopravna utemeljitev slovenskih zahtev*".¹⁵ V polstoletnem razvoju so razmere pri Slovencih sledile razmeram pri drugih evropskih narodih in čeprav mejniki stoletij niso vselej ločnice obdobj, pa predstavlja prelom 19. in 20. stoletja na Slovenskem začetke moderne dobe.¹⁶ V drugi polovici 19. stoletja so Slovenci doživeli obdobje največjega vzpona v njihovi dotedanji zgodovini.¹⁷ To seveda velja tudi za razmere na Goriškem, kjer je ta čas zasnoval vsebino in pota razvoja v bodočnost.

Polstoletno razdobje, pravzaprav čas po letu 1860, lahko periodiziramo na Goriškem v tesni povezanosti z dogajanjem pri Slovencih po desetletjih.¹⁸ Času re-

¹⁴ Knjiga temelji pa na sledečih razpravah avtorja: Zgodovinopisje o političnem življenju primorskih Slovencev v drugi polovici 19. stoletja. Goriški letnik 9/1982, 37-52; Slovenska narodna in politična zavest na Primorskem pred letom 1848. Goriški letnik 10/1983, 61-73; Prispevek k poznavanju leta 1848 na Goriškem. Annales. Anali za istrske in mediteranske študije 18/1999, 347-360; Društveno življenje na Primorskem v dobi pred čitalnicami. Jadranski koledar 1972, 170-173; Razvoj političnega življenja goriških Slovencev od uvedbe ustavnega življenja do prvega političnega razkola. Zgodovinski časopis 23/1969, 1-30, 211-255; Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev v razdobju 1870-1875. Zgodovinski časopis 25/1971, 213-241; Goriška slovenska politika med leti 1875 in 1880. Jadranski koledar 1974 99-104; Goriški Slovenci v Taaffejevi dobi. Zgodovinski časopis 29/1975, 127-138; Slovenska politika na Goriškem v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja. Zgodovinski časopis 31/1977, 35-48.

¹⁵ Peter Vodopivec, Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost. V: Temeljne prelomnice preteklih stoletij. Zbornik referatov. Ljubljana 2001, 77.

¹⁶ Vasilij Melik, Mejniki XIX. stoletja. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1800-1860. Ljubljana 2001, 13.

¹⁷ Vasilij Melik, Ustavna doba in Slovenci. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1861-1883. Ljubljana 2003, 13.

¹⁸ Tako periodizacijo je prvi postavil Andrej Gabršček v članku *Črtice iz politične zgodovine Goriške* (Edinost, 17. 1. 1926, štev. 15; ponatis članka v: *Edinost 1876-1926*, Trst 1926, str. 26-28; v: Goriški knjižničar 2/1964, štev. 1-2, str. 15-20 in v: Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918, Gorica 2002): "*Toda nekako vsakih 10 let je prišel v to narodno življenje nekaj potres ali celo razkol, ki je nanovo podžgal zaspane sile, zagnal v dva ali celo več taborov, kar ni spadalo skupaj, toda tako, da je pričela nekaka zdrava tekma v stremljenju in delu za narodov blagor.*" Prvi poskus periodizacije zgodovine goriških Slovencev pa izvira iz leta 1873, ko je staroslovenski časnik *Glas* (11. 4. 1873, štev. 15) odgovarjal na trditev mladostovskega *Slovenskega naroda* (1. 4. 1873, štev. 74; ponatis v: Soča 3. 4. 1873, štev. 14), da so možje pri društvu Soča politično predramili goriške Slovence. V tem anonimnem prispev-

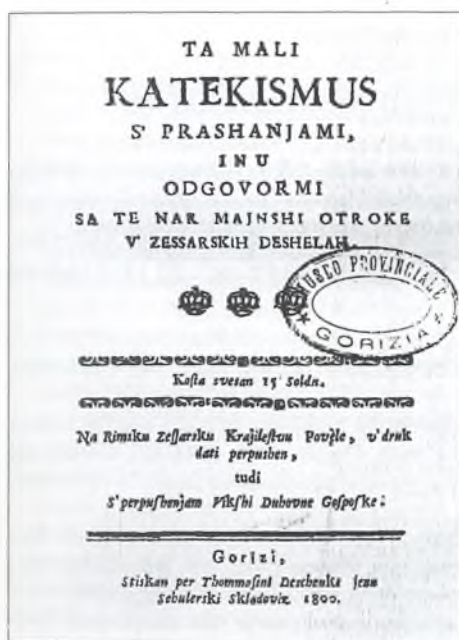

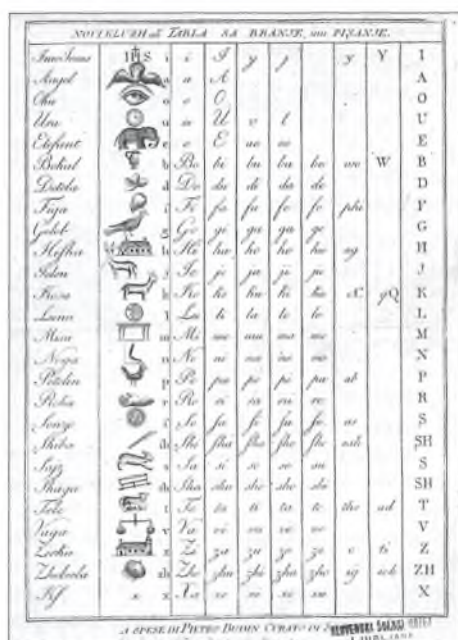
Zerkoune pesmi... (1786), prva poznana slovenska knjiga, tiskana v Gorici

Naŭkapolne pripověsti sa slovénsko mladost (Gorica 1846) Jožefa Zabukovška

Ta mali katekismus... (Gorica 1800)

Novi kluzh ali tabla sa branje inu pisanje (1808) Petra Budina

volucije (1848-1849) in neoabsolutizma (petdeseta leta) sledi prvo desetletje bolj demokratičnega vzdušja, ki ga še posebej zaznamuje čitalniško gibanje (1861-1869). Potem sledi doba (1869-1879) taborov (ta se je sicer tudi na Goriškem začela že l. 1868), prvih političnih društev, mlado- in staroslovenskega razkola in ponovne politične sloge, ki se nevarno zamaje leta 1879. Tretje desetletje (1879-1889) je čas prvaka dr. Josipa Tonklja, sledi mu četrto, desetletje navidezne sloge, ko se liberalni in konservativni (klerikalni) tabor še nista povsem formalno izoblikovala. Razmere, ki jih je povzročil razkol v sredini leta 1899, začenjajo novo razdobje slovenske politike na Goriškem. V času avstro-ogrske monarhije je sledilo le še poldrugo desetletje, do konca maja leta 1915, potem pa se je zaradi vojnih dogodkov pretežni del tedanje Goriške spremenil v bojišče oziroma frontno zaledje.

Nedvomno je goriška dežela skupaj z Gorico prav v zadnjih desetletjih avstrijske vladavine dosegla svoj največji razcvet. To je dolgovala v prvi vrsti zemljepisni legi, saj ji je ta začrtala posebno vlogo v več kot štiristoletni zgodovini v okviru avstrijske države. Za zgodovinsko deželo Goriško-Gradiško so bila zadnja desetletja srečne Avstrije (*Felix Austria*) "kipeča in plodna",¹⁹ toda tudi znanilci konca države (*Finis Austriae*), katere razpad je bil neizbežen (*Delenda Austria*). Slutnja konca monarhije je vznemirjala in ustvarjala negotovost pri Slovencih, ki so iskali rešitve političnih problemov znotraj monarhije. Prav tako pa tudi pri Italijanih, katere je skrbi o bodočem razvoju rešila prva svetovna vojna, "ki je postavila v ospredje probleme politično ozemelske narave, povezane z iredentizmom oziroma iredentizmi, ki so na območju Julijske krajine."²⁰

O ZGODOVINSKIH VIRIH IN ZGODOVINSKI LITERATURI

Celovito zgodovinsko delo o političnem gibanju goriških Slovencev še ni bilo napisano. Pri tem niso upošteta avtorska dela o zgodovini slovenskega naroda kot celote (objave Dragotina Lončarja, Josipa Mala, Ivana Prijatelja, Ferda Gestrina, Vasilija Melika, Branka Božiča, Janka Pleterskega, Janka Prunka itd.) kot tudi ne

---

ku so dogajanja na Goriškem do leta 1873 porazdeljena na 4 obdobja: pred 1848, 1848-1860, 1860-1870 in po 1870.

- ¹⁹ Sergio Tavano, *Od Napoleona do ukinitve grofije/dežele*. V: Gorica in njena grofija. Gorica 2002, 116 (tudi v italijanščini: *Gorizia e la sua Contea*. Gorizia 2001, 114); Isti, *Gorizia nel 1919 (e oltre)*. *Dall'abbraccio friulano alla soppressione della provincia*. *Ce fastu?* 75/1999, štev. 2, str. 177-203.
- ²⁰ Angelo Ara, *Italijani Slovenci v Avstrijskem Primorju (1880-1918)*. V: Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, 806; Branko Marušič, "Gorica draga, domovina mila!" V: *Od Maribora do Trsta*. 1850-1914. Maribor 1998, 27-33. Tudi članka Diega Rediva *Segni d'insofferenze. Dal mito asburgico al mito irredentista* (106-113) in Marine Rossi *Il lealismo asburgico nel Goriziano. Un tentativo di interpretazione storica al di là del mito* (114-119) v: *Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano*. Gorizia 2001.

enciklopedične izdaje in zborniki.²¹ O zgodovini Gorice in Goriške pa govorijo tudi nekatera splošna dela o avstrijski²² in italijanski zgodovini.²³ Kratki pregledi so bili prikazani v okviru politične zgodovine primorskih Slovencev v zbornikih *Oko Trsta* (Beograd 1945) ter *Slovensko Primorje in Istra* (Beograd 1953, srbohrvaška izdaja *Istra i Slovensko Primorje*, 1952), v katerih je o obravnavanem času največ pisal Fran Zwitter. Več je seveda krajših razprav in priložnostnih člankov. Italijanska historiografija se Slovencem ne posveča posebej, vključuje jih le v svoje obravnave, zlasti ob raziskovanju temeljev avstrijske državne politike na Primorskem. Namen pregleda je, da opozori – seveda kot izbor in ne kot podrobna bibliografija – na vrsto člankov, razprav, samostojnih publikacij, objav virov, bibliografskih pomagal in vsega drugega, kar more služiti pri študiju razmer, predvsem političnih, pri Slovencih na Goriškem od tedaj, ko se pri njih pojavijo prvi zametki narodnega osveščanja, pa vse do konca 19. stoletja oziroma do nastopa prve svetovne vojne.

Pregled se začneja z navajanjem nekaterih posebnih bibliografij. Razen splošnih slovenskih historičnih bibliografij²⁴ Slovenci nimamo bibliografskega pomagala, ki bi bilo posvečeno zgolj goriški (primorski) problematiki, z izjemo pregleda Branka Marušiča *Zgodovinopisje o političnem življenju primorskih Slovencev v drugi polovici 19. stoletja*.²⁵ Prikaz stanja italijanske historiografije pa je pripravil Giulio Cervani.²⁶ V okviru pregledov jugoslovanskega zgodovinopisja so tudi prispevki o zgodovini goriških Slovencev.²⁷ Med posebnimi bibliografskimi pomagali je še omeniti bibliografijo o iredentizmu v primorskih

²¹ Na primer: Enciklopedija Slovenije, 1-16, Ljubljana 1987-2002; Dokumenti slovenstva. Ljubljana 1994; Slovenci skozi čas. Ljubljana 1999; Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana 1999; Slovenska kronika XIX. stoletja, 1-3. Ljubljana 2001-2003; Slovenska zgodovina v besedi in sliki. Ljubljana 2003; Slovenska novejša zgodovina. 1-2. Ljubljana 2005.

²² Omeniti je treba vsaj edicijo avstrijske akademije znanosti *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, začela je izhajati leta 1974 in je doslej v sedmih delih izšlo skupaj 10 knjig. V njih so ustrezno obdelane tudi razmere na Slovenskem v obravnavanem času.

²³ Zadnja pomembnejša izdaja je monografija *Il Friuli-Venezia Giulia* (Torino 2002) v okviru serije *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi* založbe Giulio Einaudi.

²⁴ Celovite bibliografije te vrste ni. Po drugi svetovni vojni pa objavlja take preglede za posamezna razdobja *Zgodovinski časopis*. Za bibliografije, objavljene do leta 1972, glej Olga Janša, Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I-XXV (1947-1971) v: *Zgodovinski časopis* 26/1972, 189-244. Pregledi se nadaljujejo v: *Zgodovinski časopis* 29/1975, 329-374; 32/1972, 187-195.

²⁵ Goriški letnik 9/1982, 37-52. K temu je še dodati Branka Marušiča zapis *Poskus pregleda zgodovinopisja ob slovenski zahodni meji* (*Zgodovinski časopis* 41/1987, 139-146) in istega avtorja *Prispevek k poznavanju stikov med slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji (zgodovinopisjem) v: Zbornik Janka Pleterskega* (Ljubljana 2003. 555-572).

²⁶ Lineamenti di storiografia risorgimentale e Goriziana. V: *Gorizia nel Risorgimento*, Gorizia 1961, 7-42 (ponatis drugega dela tega članka: *Appunti per una moderna storiografia risorgimentale* Isonina. Studi Goriziani 29/1961, 9-25).

²⁷ Ten years of Yugoslav historiography 1945-1955. Beograd 1955; Historiographie Yougoslave 1955-1965. Beograd 1965; The History of Yugoslavia 1965-1975. Beograd 1975.

deželah,²⁸ bibliografijo cerkvene zgodovine,²⁹ goriško-furlansko bibliografijo, ki izhaja v reviji *Studi Goriziani*,³⁰ povzetke historiografskih prispevkov iz različnih periodičnih in samostojnih objav v tržaški reviji *Quaderni giuliani di storia*, dalje bibliografska kazala posameznim revijam in bibliografske sezname, ki jih vsebujejo nekatere publikacije. Tem italijanskim prispevkom moramo dodati še nekatere slovenske posebne bibliografije, ki so osredotočene predvsem na problematiko zahodnih slovenskih etničnih meja. Take pregledne so napisali Fran Zwitter,³¹ Albert Rejec³² in Branko Marušič.³³ S tem seveda navajanje bibliografskih pomagal še ni končano, saj je teh, čeravno ne upoštevajo zgolj zgodovinske tvarine, še nekaj. Pri iskanju časopisnih virov in sodobnega tiska si moremo pomagati s posebnimi bibliografijami. Poleg osrednjih slovenskih bibliografij (Janko Šlebinger, Jože Bajec) nam za Primorsko služita predvsem bibliografiji slovenskega tiska na Primorskem Pavla Plesničarja³⁴ in Andreine Jejčičeve³⁵ ter bibliografija primorskih slovenskih periodičnih izdaj Miše Šalamunove.³⁶

Celota različnih virov, tesneje povezanih z dogajanjem pri Slovencih, ni bila objavljena, objavljeno je le nekaj tega gradiva. Vendar je oblika objav zelo neenotna ter jo v večji meri spremljajo obširni komentarji ali pa celo razprave. Objavljenih je bilo nekaj virov za zgodovino taborov na Primorskem,³⁷ nekaj iz korespondenčnega gradiva in osebnih arhivov³⁸ ter več drobcev arhivske-

²⁸ Giovanni Quarantotti, *Bibliografia essenziale dell'Irredentismo giuliano (1867-1915)*. Storia della Risorgimento. Trieste 1955, 221-229.

²⁹ Pietro Zovatto – Pier Angelo Passolunghi, *Bibliografia storico-religiosa su Trieste e l'Istria*. Roma 1978.

³⁰ Pod naslovom *Segnalatore delle pubblicazioni* [kasneje *Informatore librario ...*] recenti d'interesse regionale acquisite dalla Biblioteca Civica di Gorizia je pričela izhajati s številko 35/1964, prenehala pa s številko 83/1996.

³¹ Bibliografija Julijske krajine in Trsta 1942-1947. *Zgodovinski časopis* 2-3/1948-1949, 259-325.

³² Bibliografija o primorskem problemu. *Zgodovinski časopis* 5/1951, 506-512 (s sodelovanjem Lava Čermelja); Bibliografija o problemih obmejnih pokrajin ob jugoslovansko-italijanski meji 1951-1958. Ljubljana 1959 (cikl.).

³³ Bibliografija o problemih pokrajin ob zahodni meji SFRJ (1951-1962). *Razprave in gradivo*, Inštitut za narodnostna vprašanja 4-5/1966, 315-368 (objavljen prvi del do vključno leta 1955).

³⁴ Narod naš dokaze hrani. Bibliografski pregled slovenskega tiska na Primorskem do konca l. 1918. Ljubljana 1940.

³⁵ Slovenska tiskana beseda na Primorskem 1607-1918 (bibliografija). Nova Gorica 1989.

³⁶ Slovensko primorsko časopisje. *Zgodovinski pregled in bibliografski opis*. V: Študijska knjižnica v Kopru 1951-1961. Koper 1961, 25-111.

³⁷ Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Nova Gorica 1868 (reprint Nova Gorica 1968); Briški tabor 24. aprila 1869, četrti slovenski tabor. V: Ne vdajmo se! Ob stoletnici briškega tabora 1869-1969. Dobrovo v Brdih 1969, 5-29.

³⁸ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 10-5, 34-7, 67-73, 108-112, 131-135, 201-204, 7/1910, 24-37, 75-83, 102-106, 140-143; France Bernik, Pisma Frana Levca. 1-3, Ljubljana 1967, 1971, 1973; Simon Rutar, Dnevnik 1869-1874. Trst-Nova Gorica 1972; Branko Marušič, Iz korespondence Štefana Široka. *Jadranski koledar*

ga gradiva.³⁹ V knjigi je izšla Tumova korespondenca.⁴⁰

Razmeroma veliko je tudi osebnih spominov. Velik del teh je objavljen v zborniku *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918* (Gorica 2002).⁴¹ Ob drobnih spominih Štefana Kociančiča⁴² je obsežne spomine napisal Andrej Marušič, poleg nedokončanih *Moja doba in podoba* (Gorica 1898)⁴³ še odlomek spominov na službovanje na goriški gimnaziji (problem petja).⁴⁴ Spomine na dr. Karla Lavriča je objavil Franc Oblak (*Doktor Karol Lavrič in njegova doba*, Gorica 1906). O njem so spomine v posebni številki goriškega lista *Soča* (1. 11. 1906) objavili še Franc Zarli/Carli, Mihael Zega, Anton Šaplja, Janko Leban, Josip Mlekuš (vse to gradivo ponatisnjeno v zborniku *Goriški spomini*). Spomini Andreja Gabrščka so bili v obliki časopisnih člankov nekajkrat objavljene.⁴⁵ V knjigi *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice* (1-2, Ljubljana 1932-1934) pa imajo Gabrščkovi spomini posebno obliko, saj je pri pisanju te zajetne knjige uporabljal predvsem časopisne vire. Gabrščku je posvečena dvojna številka *Goriškega knjižničarja* (2/1964, šte. 1-2). Biografske podatke o udeležencih dogajanj obravnavanega obdobja daje poleg *Slovenskega biografskega leksikona* (1-4, Ljubljana 1925-1991) še *Primorski slovenski biografski leksikon* (1-4, Gorica 1974-1994), prav tako tudi *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana 1987-2002, 1-16). Nobenega dvoma ni, da je najbolj izrazita knjiga spominov Henrika Tume *Iz mojega življenja. Spomini, misli, izpovedi* (Ljubljana 1937, spremna beseda Dušan Kermavner). Leta 1997 je izšla v ponatisu, Kermavnerjevi spremni besedi je dodano še besedilo Branka Marušiča; l. 1994 so Tumovi spomini izšli v italijanskem prevodu kot *Dalla mia vita. Ricordi, pensieri e confessioni*. Tuma je na Primorskem živel neprekinjeno od konca osemdesetih let 19. stoletja do leta 1924, svoje spomine je objavljajal tudi v posameznih odlomkih.⁴⁶ Njemu je posvečen dvojezični zbornik predavanj *Slovenski in italijanski*

1973, 183-193; Isti, Osem neobjavljenih pisem Ernesta Klavžarja Franu Levcu. *Jadranski koledar* 1975, 199-205 (dodatek v: *Jadranski koledar* 1976, 234-5).

³⁹ Na primer: Branko Marušič, Iz dopisovanja med J. Vošnjakom in V. Spinčičem. *Arhivski vjesnik* (Zagreb) 32/1989, zv. 33, str. 113-123.

⁴⁰ Henrik Tuma, Pisma. Osebnosti in dogodki (1893-1935). Ljubljana 1994. Posebej je objavljeno tudi Tumovo dopisovanje s tržaškim socialistom Valentinom Pittonijem (*Zgodovinski časopis* 53/1999, 531-551).

⁴¹ Knjiga poslej citirana kot *Goriški spomini*.

⁴² Več objav, ki jih prinaša Kociančičeva bibliografija (*Bibliografia delle opere in sloveno*) v zborniku *Stefano Kociančič (1818-1883) un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani* (Gorizia 1984, 111-130).

⁴³ Knjiga je ponovno izšla v Gorici leta 1991 s prvotnim naslovom. Dodano pa ji je več življenjepisnega gradiva o Andreju Marušiču.

⁴⁴ Epizoda iz kulturne zgodovine goriške ali košček zgodovine c. kr. gimnazija. Gorica 1895. Ponatis v: *Goriški spomini*.

⁴⁵ "Soča" pod sedanjim uredništvom. *Soča* 10. 4. 1896, šte. 15; Črtice iz politične zgodovine Goriške. *Edinost* 17. 1. 1926, šte. 15 (ponatis v: *Goriški knjižničar* 2/1964, šte. 1-2, str. 15-20). Oba prispevka ponatisnjena v: *Goriški spomini*.

⁴⁶ Spomini iz zadružniškega dela. *Zadruga* 21/1913, šte. 4-7, str. 83-107 (ponatis v: *Goriški spo-*

socialisti na Primorskem 1900-1918 (Ljubljana-Trst 1979). Drobne spomine so pisali še Avgusta Šantel mlajša⁴⁷ in Saša Šantel⁴⁸ in Dragotin Treo, predvsem kot pojasnilo k Tumovim spominom.⁴⁹ Spomine na krščanskosocialno gibanje na Goriškem so objavili David Doktorič,⁵⁰ Franc Kremžar,⁵¹ Virgil Šček.⁵² Goriške razmere so našle odmev tudi v spominih Josipa Vošnjaka (*Spomini*. 1-2, Ljubljana 1905-1906, druga izdaja Ljubljana 1997), Frana Šukljeta (*Iz mojih spominov*. 1-2, Ljubljana 1926; druga izdaja Ljubljana 1988-1995 ter *Sodobniki mali in veliki*. Ljubljana 1933), Bogumila Vošnjaka (*U borbi za ujedinjenu narodnu državu*. Beograd 1928). Spomini državnega uradnika na Primorskem Aloisa Lasciaca so izšli v knjigi *Errinerungen aus meiner Beamten-carrière in Österreich den Jahren 1881-1918* (Trieste 1939).⁵³ Svojevrstni spomini so tudi v knjigi Franza Xaverja Zimmermanna.⁵⁴ Zelo malo je bilo objavljenih spominov italijanskih piscev.⁵⁵

Na tem mestu naj velja primerna pozornost tudi hraniliščem neobjavljenega gradiva. Poleg splošnih inventarjev arhivskih ustanov⁵⁶ so bila objavljena tudi opozorila na posamezne fonde⁵⁷ ali pa na zapuščine posameznikov.⁵⁸ Sicer pa hranijo gradivo o obravnavanem obdobju državna arhiva v Trstu (tržaško namestništvo) in Gorici (okrajni glavarstvu Gorica in Gradišče ob Soči), Pokrajinski arhiv v Gorici (deželni zbor), Nadškofijski arhiv v Gorici, Arhiv Slovenije (Okrajno glavarstvo Sežana, mikrofilmski posnetki arhiva namestništva v Trstu)

---

mini). Poleg tega je veliko Tumovih spominov objavljenih zlasti v polemikah, ki jih je vodil z dr. Antonom Gregorčičem ali z Andrejem Gabrščkom in drugimi javnimi delavci v dnevnem tisku (*Soča, Rdeči prapor*) po l. 1899.

⁴⁷ Spomini na otroštvo. TT 21. 2. – 18. 4. 1966, šte. 7-15.

⁴⁸ Spomini. Srce in oko 1991, šte. 33, str. 803-808; 1992, šte. 34, str. 51-56, šte. 35, 115-120, šte. 36, str. 179-184, šte. 37, str. 241-248 (delni ponatis v: *Goriški spomini*).

⁴⁹ Nekaj pojasnil h goriškim spominom dr. H. Tume in nekaj paberkov z združnega polja. Zadruga 21/1913, šte. 8-10, str. 161-174 (ponatis v: *Goriški spomini*).

⁵⁰ O Krekovicah na Goriškem. Slovenska beseda 8/1957, šte. 5-8, str. 80-82 (ponatis v: David Doktorič, Primorski duhovnik med starim in novim svetom. Gorica 1996, 129-134).

⁵¹ Goriška pomlad. Slovenska beseda šte. 7-8, str. 100-102 (ponatis v: *Goriški spomini*).

⁵² Pričevanje. Zaliv 1979, šte. 1-2, str. 10-22, 173-190 (delni ponatis v: *Goriški spomini*).

⁵³ Slovenska javnost je bila z izidom knjige seznajana v časopisnem poročilu (Istra 1940, šte. 18 in 19). Več v: Almerigo Apollonio, Le memorie di Luigi Lasciac. Un quarantennio di governo asburgico nel "Litorale". Quaderni giuliani di storia 24/2003, šte. 2, str. 303-362.

⁵⁴ Görz. Geschichte und Geschichten aus der Stadt, der Grafschaft und ihrem friaulischen Vorland. Klagenfurt 1918.

⁵⁵ Na primer spomini goriškega župana Alessandra Claricinija *Gorizia nelle sue istituzioni e nella sua azienda comunale durante il triennio 1869-1871* (Gorizia 1873), Francesca Buffe *Ricordi d'un vecchio* (Gorizia 1988), Antona de Maillyja *Ricordi goriziani* (Gorizia 1990, druga izdaja 2004).

⁵⁶ Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana 1965; Felice Perroni, Inventario generale delle carte conservate nel R. Archivio di Trieste e nella sezione d'archivio di Stato di Fiume con note storico-archivistiche. Trieste 1933; Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Nova Gorica 1997.

⁵⁷ Osem zvezkov *Kataloga rokopisov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani* (Ljubljana 1976-1999).

⁵⁸ Ivan Beuc, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčiča. Arhivski vjesnik 3/1960, 233-278.

in dunajski arhivi, predvsem Avstrijski državni arhiv s svojimi petimi oddelki. Navedeni seznam ne izključuje drugih hranilišč arhivskega gradiva.

K virom prištevamo tudi tiskane objave oblastnih organov, se pravi zakone, odloke, različne zapisnike, poročila osrednjih organov (in njihovih ustanov) ter organov na deželni, okrajni in občinski ravni. Tovrstnega gradiva osrednjih državnih organov ne bomo posebej omenjali. Za Avstrijsko primorje pa omenimo s področja zakonodaje najprej uradni list *Deželni zakonik in vladni list za Terst, neposredno cesarstveno mesto in za Primorsko*, ki je kot dvojezičen (še nemško besedilo) začel izhajati leta 1851. Leta 1853 mu je sledil *Deželni vladni list* in od 1860 dalje *Ukazi deželnih oblastij*, med leti 1863 in 1918 pa je izhajal *Zakonik in ukazni list (ukaznik)*. Vsi ti listi so izhajali dvojezično ali pa v štirih jezikovnih inačicah (nemščina, slovenščina, italijanščina in hrvaščina). Za Goriško-Gradiško je več deželnih in državnih zakonov pripravil v posebnih izdajah Ernest Klavžar (1876, 1891, 1892, 1896). Goriški deželni zbor je imel tiskane zapisnike svojih zasedanj v *Pertrattazioni della [...]tornata Epoca[...] della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche* (prva dva letnika – 1861, 1863 – tudi v slovenščini⁵⁹). Poleg tega je tiskal svoja letna poročila tudi goriški deželni odbor. Posebej so izhajala poročila o delovanju goriškega mestnega sveta, Trgovske in obrtne zbornice. V navedeni sklop izdaj – njih natančnejši popis bi bil preobširen tudi zavoljo tega, ker so iste izdaje velikokrat izhajale pod spremenjenimi naslovi – sodijo tudi šematizmi cerkvenih in upravnih organov, pravila društev, organizacij, tiskana poročila o njih delovanju in podobno. Podrobno so podane bibliografije šematizmov za Avstrijsko primorje in Goriško, almanahov in kažipotov, šolskih organov in organizacij, škofijskih šematizmov, cerkvenih redov, društev, krajevnih repertorijev in upravnih kart.⁶⁰

Pregled del, ki bolj celostno obravnavajo razmere na Primorskem in Goriškem v drugi polovici 19. stoletja, se začneja s knjigo Angela Vivanteja *Irredentismo adriatico*.⁶¹ Doslej je izšla v več izdajah (1912, 1945, 1954, 1984, 1997),

⁵⁹ *Sejni zapisniki deželnega zbora pokneženih grofij Goriške in Gradiške* (Gorica 1861) in *Obravnave druge sejne dobe deželnega zbora poknežene grofije goriške in gradiške zložene po stenografskih zapisih* (Gorica 1863). Obe izdaji je prevedel Andrej Marušič. Prva knjiga zapisnikov v italijanščini je izšla z naslovom *Protocolli di sessione della prima tornata della Dieta Provinciale delle contee principesche di Gorizia e Gradisca* (Gorizia 1861), od leta 1863 je besedo protocolli v naslovu zamenjala beseda pertrattazioni, pa tudi množinska (dvojinska) oblika contee principesche (pokneženi grofiji) je bila spremenjena v ednino. Poleg zapisnikov zasedanj zbora so izhajala od leta 1871 dalje v tiskani obliki tudi letna izvestja *Deželni odbor poroča deželnemu zboru poknežene grofije Goriške in Gradiške* o tem, kar je odbor opravljal od zadnje sejne dobe, kasneje z naslovom *Poročilo deželnemu zboru poknežene grofovine Goriško-Gradiške o delovanju deželnega zbora*.

⁶⁰ Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur bis 1918. Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918. Manuali e carte sulle strutture amministrative fino al 1918. Graz – Klagenfurt – Ljubljana – Gorizia – Trieste 1988, 199-320.

⁶¹ Knjiga je vzbudila historiografske ocene. Primerjaj članke: Giovanni Quarantotti, *Storiografia triestina del Risorgimento. Il caso Vivante*. Atti e memorie della Società istriana di archeologia

pa tudi v francoskem, slovenskem in hrvaškem prevodu in v povzetku v ruskem jeziku.⁶² Ta knjiga in vse, ki so v naslednjem navedene, postavljajo v ospredje Trst in mnogo več kot o Gorici in Goriškem govore o Istri. Tako tudi Sestanova knjiga *La Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* (tri izdaje: 1947, 1965, 1997). Zelo obširen je zgodovinski uvod v knjigi Diega de Castra *Il problema di Trieste* (1-2, Trieste 1981). Takim delom se pridružujejo prispevki, ki obravnavajo krajši časovni razpon, kot Giuseppeja Stefanija *Cavour e la Venezia Giulia* (Firenze 1955), Carla Schiffrerja *La Venezia Giulia nell'eta del Risorgimento* (Udine 1965), ki je popravljeni ponatis nekaterih že objavljenih člankov; podobno tudi *La questione etnica ai confini orientali d'Italia* (Trieste 1990) istega avtorja. Giulio Cervani je avtor razprave o Avstrijskem primorju od 18. stoletja do decembrske ustave (1867).⁶³

Poleg takih samostojnih avtorskih tiskov obstajajo tudi zborniki. Med temi je najboljšežnejši v treh knjigah *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849* (1-3, Udine 1949).⁶⁴ Več gradiva za zgodovino Goriške je v zbornikih, kot so *Italia del Risorgimento e mondo danubiano balcanico* (Udine 1958), *La crisi dell'impero austriaco dopo Villafranca* (Trieste 1961), *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia. Miscellanea di studi giuliani a cura di Fulvio Salimbeni* (Udine 1991), *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Apih* (Udine 1996), *Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano* (Gorizia 2001).

Goriško-Gradiška ima med tremi deželami Primorja še najbolj skromno obdelano zgodovino 19. stoletja in do prve svetovne vojne. Poleg plodovitega in nacionalistično usmerjenega Ranierija Maria Cossarja⁶⁵ je še največ pisal podobno

---

e storia patria 54/1952, 212-216; Carlo Schiffrer, L'irredentismo adriatico di Angelo Vivante nel quadro della storiografia austrofila. V: Storiografia del Risorgimento, Trieste 1955, 231-237; Isti, Il suicidio di Angelo Vivante. Trieste 2/1955, št. 20, str. 21-22; Dragovan Šepić, Angelo Vivante i italijanski irredentizam na Jadranu. Zbornik historijskog Instituta JA, 5, 1963, 89-105; Elio Apih, La genesi di "Irredentismo adriatico." V: Angelo Vivante, Irredentismo adriatico. Trieste 1984, 265-313; Marina Cattaruzza, Omaggio ad Angelo Vivante. Qualestoria 16/1988, šte. 2, str. 149-160; Camillo Daneo, Il fantasma di Angelo Vivante. Udine 1988. V slovenščini povzema Andrej Budal (Razgledi 2/1947, šte. 3-4) članek o Vivanteju Ive Mihovilovića z naslovom *Angelo Vivante ili socijalistička interpretacija tršćanskog problema* (Republika 2/1946, šte. 9-10, str. 811-830).

⁶² L'Irredentisme adriatique. Geneve 1917. Popoln slovenski prevod je izšel v *Primorskem dnevniku* (1949, št. 113-214), izšel je tudi popoln hrvaški prevod (Zagreb 2002). Izvlečki iz knjige so izšli tudi v angleščini (Adriatic irredentism, Ljubljana 1945) in ruščini (Адриатический ирредентизм. Любљана 1945).

⁶³ Il Litorale austriaco dal Settecento alla "Costituzione di dicembre" del 1867. Udine 1979.

⁶⁴ O Goriški govori drugi zvezek: Attilio Venezia, Il '48 nel Friuli orientale (217-283); Ranieri Mario Cossar, Riflessi goriziani della rivoluzione del 1848 (287-336).

⁶⁵ Iz vrste člankov in poleg omenjenega (op. 64) še: Gorizia ottocentesca. Il Quarantotto e la guardia nazionale. Rassegna storica del Risorgimento 20/1933, 315-398; Gorizia ottocentesca. Il Cinquantanove. Rassegna storica del Risorgimento 21/1934, 1103-1122; Gorizia ottocentesca da Villafranca all'armistizio di Cormons. Rassegna storica del Risorgimento 24/1937, 284-309, 467-496, 619-644, 803-837; Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta (sillo-

usmerjeni Carlo Luigi Bozzi,⁶⁶ pozornost mora veljati tudi zborniku *Gorizia nel Risorgimento*.⁶⁷ Bolj celovito je podoba orisal Egone Lodatti,⁶⁸ a je zaradi izrazito nacionalistične usmeritve delo manj uporabno. Zelo drugačna je vrednost zbornika *Ottocento Goriziano (1815-1915). Una città che si trasforma* (Gorica 1991), vsebuje tudi dotlej slabše obdelana poglavja mestne preteklosti (gradbeništvo, šolstvo, urbanizem); tekste je napisala vrsta mlajših zgodovinarjev (Lucia Pillon, Daniela Lorena Fain, Chiara Lesizza Budin, Lucilla Cancia, Giulio Valentini, Emanuela Uccello, Alessandro Arbo, Margherita Canale). V 19. stoletje posega tudi zbornik *Figure e problemi dell'Ottocento goriziano* (Gorica 1998), v njem so sodelovali italijanski in slovenski pisci (Silvano Cavazza, Liliana Ferrari, Gian Francesco Cromaz, Roberto Tirelli, Luigi Tavano, Igino Rogger, Ferruccio Tassin, Sergio Tavano in Slovenca Lojzka Bratuž ter Branko Marušič). Bolj celovito je zgodovino obdelal Lucio Fabi v knjigi *Storia di Gorizia* (1991), vendar se je omejil predvsem na zadnji dve stoletji. Zgodovina 19. stoletja pa je zajeta tudi v zborniku *Gorizia e la sua Contea* (Gorizia 2001), ki je nekoliko vsebinsko spremenjen izšel tudi v slovenskem jeziku.⁶⁹ S posameznimi razpravami so v goriško zgodovino 19. stoletja posegli tudi drugi pisci, vendar bolj priložnostno.⁷⁰ Še najbolj je obdeiano katoliško politično gibanje,⁷¹ tu so prispevali veliko Nino Agostinetti,⁷²

---

ge documentaria). Rassegna storica del Risorgimento 30/1943–31-33/1944-1946, 35-82; Organizzazioni sociali maltollerate in Gorizia (1829-1914). La Porta orientale, 26/1956, 386-415; Una dimostrazione garibaldina a Gorizia nel 1863. Rassegna storica del Risorgimento 19/1932, 349-376.

⁶⁶ Gorizia agli albori Risorgimento 1815-1848. Gorizia 1948.

⁶⁷ Poleg Cervanijeve razprave (op. 26) prinaša zbornik še članke: Giuseppe Stefani, Figure dell'antirisorgimento: Carlo Catinelli (43-86); Mario Corsini, Figure del Risorgimento: Prospero Antonini (89-120); Emilio Mulitsch, I prodromi dell'Irredentismo Isontino (121-159). Ocena zbornika: Ivo Juvančič, Zgodovinski časopis 16/1962, 265-269.

⁶⁸ Gorizia nel Risorgimento italiano (1840-1866). I. Gorizia 1992; Gorizia nel Risorgimento italiano (1867-1888). Gorizia 1996.

⁶⁹ Gorica in njena grofija. Gorica 2002.

⁷⁰ Med te pisce sodijo tudi: Giulio Morpurgo, Documenti del 1848. Il proclama di Graziadio Ascoli ai Goriziani. Archeografo Triestino 15/1929-1930, 421-437 (tudi Studi Goriziani 7/1929, 85-90); Guido Manzini, Attualità di Ascoli. Studi Goriziani 21/1957, 53-73; Nino Agostinetti, Le associazioni goriziane alla vigilia della guerra mondiale. Padova s. d.; Isti, La contea di Gorizia alla fine del '800. Padova 1980 (ponatis iz Pagine istriane 1980, št. 8-9, 10).

⁷¹ Sistematično proučevanje zgodovine političnih gibanj na Goriškem se je začelo s simpozijem o goriških katoličanih na Goriškem pred prvo svetovno vojno (1981), nadaljevalo z razpravo o goriških katoličanih med obema vojnoma (1982). Objavljeno je bilo gradivo prvega: I cattolici isontini nel XX secolo. Dalla fine dell'800 al 1918. Gorizia 1981; drugega: Dal 1918 al 1934. Gorizia 1982 in tretjega simpozija: Il Goriziano fra Guerra, resistenza e ripresa democratica (1940-1947). Gorizia 1987.

⁷² Il circolo cattolico italo-sloveno di Gorizia. Iniziativa Isontina 16/1974, šte. 60, str. 85-91; Origini del movimento cattolico nel Friuli Austriaco. V: Il movimento cattolico e la società Italiana in cento anni di storia. Roma 1976, 279-293; L'onorevole Adamo Zanetti, prete contadino (1859-1946), Udine 1977; Cooperativismo e sindacalismo cattolico a Gorizia nei primi anni dell'900. Iniziativa isontina 22/1980, šte. 15-21.

Giovanni Renzo Demeio,⁷³ Camillo Medeot,⁷⁴ Italo Santeusanio⁷⁵ in Liliana Ferrari.⁷⁶ Ferruccio Tassin se je posvečal predvsem politični dejavnosti goriških italijanskih in furlanskih katoličanov ter cerkvenim vprašanjem in šolstvu⁷⁷. Liliana Ferrari je za zgodovino italijanskih dežel napisala prispevek o Gorici v zadnjem stoletju avstrijske vladavine in ga naslovila *Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza Austria*.⁷⁸ Obravnavane tematike se je lotila na drugačen način in se je morda tako odzvala pozivu Silvana Cavazze,⁷⁹ da zgodovina Gorice v drugi polovici 19. stoletja še čaka na svojega zgodovinarja.

Posebej je bila osvetljena osebnost Luigija Faiduttija v delih Paula Cauciga *Attualità sociale e politica di Luigi Faidutti (1861-1931, Udine 1977)*, Saveria Beinata in Pietra Londera *Luigi Faidutti "Tanto nomini nullum par elogium."* *L'attività sociale coi contadini e per contadini e la questione agraria nel Friuli orientale* (Gorizia 1974) ter v komentiranem (avtor Italo Santeusanio) ponatisu zbornika *L'attività del Partito cattolico popolare friulano negli ultimi venticinque anni* (1894-1918) iz leta 1990 (izvirnik je prvič izšel na Dunaju l. 1919). Problematiko kmečkega podežolja je v svoji razpravi *Le lotte contadine del Friuli orientale* (1891-1923; Udine 1974) obdelal Renato Jacumin. O delavskem gibanju oziroma o njegovih začetkih je pisal Vincenzo Marini.⁸⁰

Po tem pregledu izbora iz obsežnega seznama deleža italijanskih zgodovinarjev pri raziskovanju zgodovine Goriško-Gradiške naj velja pozornost slovenski historiografiji. Za Goriško je ob pomanjkanju ustrežnejših del še vedno, vsaj kot izhodišče, koristna že omenjena Gabrščkova knjiga. France Koblar je v svoji

⁷³ Notizie sul materiale archivistico relativo al movimento cattolico e all'Unione cattolico-popolare del Friuli orientale. Bollettino dell'Archivio per la storia del movimento sociale cattolico in Italia (Milano), 4-5/1969-70, 147-154; Il movimento Politico Cattolico nella contea di Gorizia-Gradisca (dal 1870 – all'inizio del secolo) (separatni odtis iz Il Territorio, šte. 2, 3, 4, 1979-1980). Posamezni članki o katoliškem gibanju na Goriškem istega pisca so izhajali istočasno v časniku *L'Arena di Pola* (29/1974, šte. 26, 29, 30-32) ter v reviji *Gorizia* (4/1973, 391-395, 411-414, 431-439, 455-458).

⁷⁴ Prispevki: Ordinamenti della Contea (7-12), Panorama politico (29-34), Piattaforma ideale (35-40), Profili di protagonisti (57-65). V: I cattolici isontini nel XX secolo. Gorizia 1981.

⁷⁵ Giuseppe Bugato il deputato delle "Bassa". Udine 1985; Il movimento cattolico nell'Isontino. Iniziativa Isontina 1992, šte. 99, str. 24-28.

⁷⁶ Na primer: Anton Mahnič ed il Rimski katolik. V: Figure e problemi dell'Ottocento Goriziano. Studi raccolti per i quindici anni dell'Istituto (1892-1997). Gorizia 1998, 93-117; A proposito della polemica sul messale glagolitico: la pastorale dei vescovi del Litorale del 1887. V: Chiese di frontiera. Miscellanea di studi in onore di Luigi Tavano in occasione del suo settantacinquesimo compleanno. Gorizia 1999, 149-162; Il clero curato. V: Cultura slovena nel Goriziano. Gorizia 2005, 209-226.

⁷⁷ Cenni sul movimento cattolico nella contea di Gorizia e Gradisca. Goriški letnik 20-21/ 1993-1994, 51-62; L'Istruzione popolare e gli Asburgo. Contea di Gorizia e Gradisca (1774-1855). Gorizia 2001.

⁷⁸ Il Friuli – Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Torino 2002, 313-375.

⁷⁹ Carlo Favetti: L'Itinerario di un irredentista goriziano. V: Figure e problemi dell'Ottocento goriziano. Gorizia 1998, 46.

⁸⁰ Note sul movimento operaio isontino. Storia contemporanea in Friuli 6/1975, 11-19.

monografiji o pesniku Simonu Gregorčiču ter v objavi njegovih zbranih del⁸¹ obsežno prikazal goriške politične razmere. Isto obdobje obravnava Branko Marušič v nekaterih razpravah⁸² in v knjigah *Primorski čas pretekli* (Koper 1985) in *Zlatimi črkami* (Trst 1987). Veliko uporabnih podatkov, tudi za čas po letu 1848, prinašata Rutarjevi knjigi *Zgodovina Tolminskega* (1882; ponatis 1972 in 1994) in *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska* (1892-1893, ponatis 1997). Ob teh pokrajinsko uokvirjenih prispevkih ni mogoče pozabiti na povsem razumljivo dejstvo, da je goriška problematika, kot je na začetku povedano, tudi v nekaterih splošnih slovenskih zgodovinah ter v mnogih razpravah, med temi je treba omeniti zbornika razprav in člankov Janka Pleterskega *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju* (Maribor 1981) in Vasilija Melika *Slovenci 1848-1918* (Maribor 2002); med monografskimi deli pa vsaj *Volitve na Slovenskem 1861-1918* (Ljubljana 1965) Vasilija Melika.

Veliko publikacij je bilo izdanih v počastitev jubilejev kulturnoprosvetnega delovanja na Primorskem, ki je bilo od začetkov najtesneje povezano s slovenskim političnim gibanjem. Stoletnica nastanka čitalnic v tržaški okolici je pobudila izdajo *Prosvetnega zbornika 1868-1968* (Trst 1970) tudi s prikazom razvoja kulturnoprosvetnega dela na Goriškem. Tudi o čitalnicah in podobnih društvih na Goriškem je izšlo nekaj brošur,⁸³ predvsem pa časopisnih člankov. Z zelo različno zasnovanimi izdajami so svoje jubileje proslavila številna prosvetna društva, zlasti v slovenskem zamejstvu.⁸⁴ V nekaterih krajevnih monografijah,⁸⁵ zlasti pa v zbornikih,⁸⁶ je veliko gradiva tudi za podobo posameznih krajev v 19. stoletju.

⁸¹ Simon Gregorčič. Njegov čas, življenje in delo. Ljubljana 1962; Zbrano delo. I-IV. Ljubljana 1947, 1948, 1951.

⁸² Razvoj političnega življenja goriških Slovencev od uvedbe ustavnega življenja do prvega političnega razkola. Zgodovinski časopis 23/1969, 1-30, 211-255; Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev v razdobju 1870-1875. Zgodovinski časopis 25/1971, 213-241; Primorski tabori (1868-1871). Goriški letnik 1974, 51-67; Goriški Slovenci v Taaffejevi dobi. Zgodovinski časopis 29/1975, 127-138; O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu v letih 1848-1849. Goriški letnik 4-5/1977-8, 35-49; Slovenska politika na Goriškem v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja. Zgodovinski časopis 31/1977, 35-48; Rapporti tra Italiani e Sloveni nel "Litorale Austriaco" negli anni Sessanta del secolo XIX. Archivio storico Italiano 137/1979, 561-579 (slovenska verzija v: Kronika 28/1980, 183-190; dopolnjeni ponatis v: Figure e problemi dell'Ottocento goriziano. Gorizia 1998, 11-27); Goriška na prelomu 19. in 20. stoletja. V: Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, 135-148.

⁸³ Na primer: Stoletnica slovenske čitalnice v Solkanu 1867-1967. Solkan-Nova Gorica 1967; Ob stoletnici kanalske čitalnice in ob odkritju spomenika Mariju Kogoju. Kanal 1967; Ob stoletnici rihemberške čitalnice – ob stoletnici kulturnoprosvetnega delovanja v Braniku. Branik 1968; 1869/1969 Ob stoletnici šandreške čitalnice. Gorica 1969; Ana Štucin, Narodna čitalnica v Cerknem in njen čas. Ob 130-letnici ustanovitve. Cerkno 1999.

⁸⁴ Taki publikaciji sta na primer: Marjan Terpin, Števerjan. Poskus orisa zgodovine vasi ob stoletnici ustanovitve "Slovenskega katoliškega bralnega društva Št. Ferjan". Števerjan 1983; Glava in srce. Zbornik ob 100-letnici Pevskega in glasbenega društva 1901-2001. Gorica 2001.

⁸⁵ Na primer: Kronika Rihemberka-Branika. Branik 1994; Kobarid. Kobarid 1997; Pavel Plesničar, Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Nova Gorica 1987.

⁸⁶ Na primer: tri knjige Tolminskega zbornika (1958, 1975, 1997); Sovodenski zbornik. 1. So-

Marko Waltritsch je obdelal zgodovino občin Sovodnje ob Soči in Doberdob.⁸⁷

Ivo Jelerčič je napisal knjigo *Pevsko izročilo Primorske* (Trst 1980), Alessandro Arbo pa je avtor knjige *Musicisti di frontiera. L'Attività musicale a Gorizia dal Medioevo al Novecento* (Mariano del Friuli 1998) in drugih objav o zgodovini glasbe. Poseben sklop predstavljajo publikacije in priložnostni tiski o športnih, gasilskih in sorodnih organizacijah, o različnih gospodarskih zadrugah in podobnem. Aldo Rupel je v knjigi *Telesna kultura med Slovenci v Italiji. Zgodovina, popis dejavnosti in društev* (Trst 1981) bežno posegel tudi v preteklost. O zgodovini pošte na Primorskem je pisal Frane Juriševič,⁸⁸ o pošti na Goriškem pa Branko Morenčič.⁸⁹

Temelje za cerkveno zgodovino Goriške je ustvaril Rudolf Klinec s knjigama *Marija v zgodovini Goriške* (Gorica 1955) in *Zgodovina goriške nadškofije* (Gorica 1951), ki prinaša biografije goriških nadškofov. Najbolj obsežna zgodovina Goriške je zbornik referatov *L'Arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918). Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918). Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der habsburger Monarchie (1751-1918; Gorizia 2002).*⁹⁰ Zgodovino goriške nadškofije od nastanka do leta 1947 je napisal Luigi Tavano.⁹¹ Avtor analitičnih pregledov je Franc Kralj.⁹² Dvema nadškofoma – Jakobu Missii in Frančišku B. Sedeju – sta bila posvečena simpozija slovenske teološke akademije v Rimu.⁹³ Na rimskem simpoziju leta 1989 so obravnavali tudi Antona Mahniča,⁹⁴ o katerem obstaja obširna zgodovinska in literarnozgodovinska literatura in monografija v hrvaškem jeziku;⁹⁵ o njem pa pišejo tudi Italijani.⁹⁶ O treh pomembnih goriških duhovnikih, in sicer o Antonu Feliksu Caffouu, Josipu Frideriku Crobathu ter Janezu Nepomuku Hrastu, ki sodijo v obravnavani čas,

---

vodnje 1983; Doberdob včeraj in danes. Doberdob 1988; Briški zbornik. 1. Dobrovo 1999; Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Solkan 2001; Bovški zbornik. Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec 1192-1992. Tolmin 2004.

⁸⁷ Sovodnje skozi čas. Sovodnje ob Soči 1999; Doberdob 1850-2000 Doberdō. Doberdob 2000.

⁸⁸ Primorska pošta skozi zgodovino. Koper 1967 (druga dopolnjena izdaja l. 1981).

⁸⁹ Skupaj z Vasilijem Guštinom je izdal knjigo *Poštna zgodovina in filatelija na Primorskem* (Koper 1997) in objavil več člankov, med njimi tudi *Pošte in poštna služba v Goriških Brdih* (v: Briški zbornik. 1. Dobrovo 1999, 132-187).

⁹⁰ Gradivo 25 avtorjev v zborniku je objavljeno v italijanskem, slovenskem in nemškem jeziku.

⁹¹ La diocesi di Gorizia 1750-1947. Mariano del Friuli 2004.

⁹² Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (zgodovinski oris). V: Zgodovina cerkve na Slovenskem. Celje 1991, 173-194; Cerkevne razmere na Goriškem na prelomu 19. stoletja. V: Missiev simpozij. Celje 1988, 149-162;

⁹³ Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988; Sedejev simpozij v Rimu. Celje 1988.

⁹⁴ Mahničev simpozij v Rimu. Celje 1990.

⁹⁵ Antun Božanić, Biskup Mahnič. Pastir i javni djelatnik u Hrvata. Zagreb-Krk 1991.

⁹⁶ Liliana Ferrari, Anton Mahnič ed il Rimski katolik. V: Figure e problemi dell'Ottocento Goriziano. Gorizia 1998, 93-117; Ista, I primi anni della carriera di Anton Mahnič. V: L'Arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918). Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918). Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der habsburger Monarchie (1751-1918). Gorizia 2002, 359-369.

pa je pisal že Štefan Kociančič.⁹⁷ Napisani sta bili tudi monografiji o nadškofih Gollmayrju⁹⁸ in Zornu.⁹⁹ Sicer pa obravnavata cerkvene razmere na Goriškem tudi zbornik *Chiese di frontiera. Miscellanea di studi in onore di Luigi Tavano in occasione del suo settantacinquesimo compleanno* (Gorizia 1999) in deloma zbornik referatov *Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione* (Gorizia 1997).

Med Slovenci v zamejstvu so poimenovanja šol po zaslužnih Slovencih ponudila priložnost za izdajo krajevnih monografij s poudarkom na krajevni šolski zgodovini, na življenju in delu osebnosti, po kateri je šola poimenovana, ter na zgodovini kraja, v katerem se šola nahaja.¹⁰⁰ Izvirne doprinose k poznavanju razmer v drugi polovici 19. stoletja vsebujejo tudi literarnozgodovinske monografije¹⁰¹ in slavistični zborniki¹⁰² ter kulturnozgodovinski¹⁰³ in leksikalni pregledi.¹⁰⁴ O slovenski literarnozgodovinski podobi Goriške govorijo mnoga splošna in monografska dela, posebej Goriški pa je namenjen izbor slovenističnih razprav Lojzke Bratuževe *Iz goriške preteklosti. Besedila in liki* (Gorica 2001). Italijanskemu uporabniku je namenjen zbornik *La cultura slovena nel Litorale* (Gorizia 1988) z besedili slovenskih avtorjev, prevedenih v italijanščino. Podoben je zbornik *Cultura slovena nel Goriziano* (Gorizia 2005), v katerem poleg enajstih slovenskih sodelujeta še dva italijanska avtorja.

Delavsko gibanje pri Slovencih na Goriškem doslej še ni širše prikazano. O njegovih začetkih je pisal Drago Sedmak.¹⁰⁵ Poleg Tume je svojo vlogo v delavskem gibanju na Goriškem opisal Josip Petejan,¹⁰⁶ nekaj dokumentov pa je objavil *Zgodovinski arhiv KPJ* (5, Socialistično gibanje v Sloveniji, Beograd 1951).

⁹⁷ Caffou Felix Antonius et Crobath Josephus Fridericus. Goritiae 1877; Doctor Joannes Nepomucenus Hrast. Goritiae 1875.

⁹⁸ Tomaž Simčič, Andrea Gollmayr-Arcivescovo di Gorizia (1855-1883). V: L'Arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918). Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918). Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der habsburger Monarchie (1751-1918). Gorizia 2002, 267-285.

⁹⁹ Tomaž Simčič, Luigi Mattia Zorn, arcivescovo di Gorizia dal 1883 al 1897. Studi Goriziani 76/1992, 53-82.

¹⁰⁰ Seznam takih objav v: Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945-1985. Trst 1986, 181-185.

¹⁰¹ Na primer Marje Boršnikove pogovori s pesnikom Gradnikom (Maribor 1952), Franceta Kolbarja monografija o pisatelju Ivanu Preglju v sedmem zvezku *Izbranega dela* (Celje 1970).

¹⁰² Škrabčeva misel. 1. Zbornik s simpozija '94. Nova Gorica 1995; Lojzka Bratuž, Gorica v slovenski književnosti. Izbor poezije in proze. Gorica 1996 (tudi v italijanščini: Gorizia nella letteratura slovena. Poesie e prose scelte. Gorizia 1997); Slovstveni in kulturnozgodovinski vodnik. VI. Notranjska, Kras in južna Primorska. Ljubljana 1998.

¹⁰³ Slovenci ob Soči med Brdi in Jadranom. Celje 1983; Erika Jazbar-Zdenko Vogrič, Gorica. Po sledih naše prisotnosti. Gorica 2002; Ista, Od Timava do Idrije. Slovenski sledovi po Goriški pokrajini. Gorica 2005.

¹⁰⁴ Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. 2. Goriška pokrajina. Gorica 1995.

¹⁰⁵ Nuova idea – prvo socialistično glasilo na Goriškem. Goriški letnik 7/1980, 47-54.

¹⁰⁶ Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno. V: Goriški zbornik 1947-1957. Nova Gorica 1957, 49-58.

Seveda obstaja poleg pravkar navedenih del bolj splošne vsebinske naravnosti še vrsta specialnih pregledov, tako gospodarstva, demografskih razmer, šolstva, delavskega gibanja, kulture, tiska itd. Za Goriško je kot temeljno za prikaz gospodarskega razvoja in stanja delo Ernesta Massija *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel goriziano* (Gorizia 1933), dopolnjujejo ga nekatere krajše študije kasnejših let, med temi tudi Tullia Blessija razprava o upravnih razmerah v prvi polovici 20. stoletja¹⁰⁷ in knjiga Marka Waltritscha *Slovensko bančništvo na Goriškem. Gli Istituti di credito nel Goriziano* (Gorica 1982). Waltritsch je avtor še naslednjih knjig s področja bančništva: *Posojilnice na nabrežinskem Krasu* (Nabrežina 1989) in *Slovenske zadružne banke* (Gorica 1998). O Goriški piše tudi Milan Pahor v delu *Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj. Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje dežele Furlanije-Juljske krajine* (Trst 1998). O sviloogojstvu na Goriškem, predvsem v slovenskih predelih, piše Vesna Ličer,¹⁰⁸ o oljkarstvu Renato Podberšič,¹⁰⁹ monografsko je obdelano tudi opekarstvo.¹¹⁰ Več je objav italijanskih avtorjev o gospodarstvu Gorice in Goriške. O kmetijskih razmerah, predvsem na prehodu iz 18. v 19. stoletje, govori več objav Tommase Fanfanija,¹¹¹ sem se uvršča tudi diplomsko delo Nicole Golemaca.¹¹² Pregleden je zbornik *Economia e società nel Goriziano tra 800 e 900. Il ruolo della Camera di commercio (1850-1915)* (Gorizia 1991). Alberto Luchitta, ki je napisal zgodovino goriške trgovske in industrijske zbornice,¹¹³ je med najbolj dejavnimi raziskovalci gospodarske zgodovine in je tudi avtor knjige *Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia (Secoli XVII-XX)* (Gorizia 2001). Furio Bianco je uredil zbornik *Terre dell'Isonzo tra età moderna e contemporanea* (Monfalcone 1996).

Geografski, zgodovinski in statistični priročnik za Avstrijsko primorje je izšel

¹⁰⁷ La provincia di Gorizia nella prima metà del sec. XX. Studi Goriziani, 36/1964, 35-77. Sem sodi tudi članek Ljudmile Bezljaj Krevel *Upravna ureditev Primorske s posebnim ozirom na občine v letih 1814 do 1940* (Arhivi 2/1979, št. 1-2, 37-41) ter razstavna kataloga *Občine na Goriškem od srede 19. stol. do druge svetovne vojne* (Nova Gorica 1986) in *Občinska središča v obdobju 1814-1961* (Nova Gorica 1991).

¹⁰⁸ Nekoč so bili "kavalirji". Sviloogojstvo in kultura murve na Goriškem. V: *La Seta della Serenissima*. Salzano 2004, 81-126. Članek je na istem mestu objavljen tudi v italijanščini (C'erano una volta i "cavalieri"). Gelsibachicoltura nel Goriziano sloveno, 129-170).

¹⁰⁹ Zgodovina oljkarstva na Goriškem. V: *Oljkarstvo na Goriškem*. Nova Gorica 2004, 9-39.

¹¹⁰ Il fuoco cammina. Fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco (1900-1970). Mariano del Friuli 1997.

¹¹¹ La Società agraria di Gorizia nel dibattito del Settecento. Ricerche storiche. Udine 1997; Piccola e grande proprietà tra Sette e Ottocento nelle Contee di Gorizia e Gradisca: note e appunti. V: *Rapporti tra proprietà impresa e mano d'opera nell'agricoltura italiana dal IX secolo all'unità*. Verona 1984, 383-401.

¹¹² Comunità e beni comunali nel Carso triestino e Goriziano (sec. XVIII-XX). Gorizia 1998.

¹¹³ La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000. Uomini e lavoro in 150 anni di storia. Gorizia 2001. Predhodnik te monografije je delo *La Camera di commercio di Gorizia* avtorjev Guida Manzinija in Edmonda Canduttija, izšlo v Gorici leta 1975.

že leta 1885,¹¹⁴ pozornost so vzbudile tudi narodnostne razmere na podlagi uradnih štetij.¹¹⁵ Ob teh in ob problemih v zvezi z mednarodnim reševanjem državne pripadnosti Primorske, zlasti po prvi in drugi svetovni vojni, se je porajala vrsta najrazličnejših objav, številne izmed teh navajajo že omenjene bibliografije.

Pozornost zgodovinarjev je vzbudilo tudi šolstvo. Za slovensko šolstvo na Primorskem je temeljna razprava Draga Pahorja,¹¹⁶ o osnovnem šolstvu v Gorici sta pisala Marko Waltritsch¹¹⁷ in Slavko Bratina.¹¹⁸ Tudi italijanski zgodovinarji so k zgodovini šolstva prispevali nekaj obsežnih del.¹¹⁹ Slovenski periodični tisk obravnavata v svojih delih Branko Marušič¹²⁰ in Fran Vatovec.¹²¹ Za razliko od tržaškega, goriški italijanski tisk ni bil deležen večje pozornosti.¹²² Obdelan pa je bil nemški tisk, ki je izhajal v Gorici.¹²³ S tem pa je mogoče povezati delež nemških zgodovinarjev pri obravnavi Gorice in Goriške v drugi polovici 19. stoletja. Ob monografskem delu *Cultura tedesca nel Goriziano* (Gorizia 1995), posvečenem predvsem kulturnim problemom, ter antologiji v nemščini urednika Hansa

¹¹⁴ Bernardo Benussi, *Manuale di Geografia, storia e statistica del Litorale ossia della Contea principesca di Gorizia e Gradisca, della città immediata di Trieste e del Margraviato d'Istria*. Pola 1885.

¹¹⁵ Karl Czoernig jr., *Die ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880*. Wien 1885.

¹¹⁶ Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969*, Ljubljana 1970, 235-337. Sem sodi tudi Srečka Vilharja *Slovensko učiteljske v Kopru 1875-1909* (Koper 1976).

¹¹⁷ Razvoj slovenskega osnovnega šolstva v Gorici (Zgodovinski oris). V: *Slovenska osnovna šola "Oton Župančič" v Gorici*. Gorica 1982, 21-56; *Eno stoletje slovenskega osnovnega šolstva v Gorici*. V: *Osnovna šola "F. Bevk" Gorica*. Gorica 1984, 37-110; *Le istituzioni scolastiche e culturali Slovene a Gorizia sino alla prima Guerra mondiale*. V: *La scuola, la stampa, le istituzioni culturali a Gorizia e nel suo territorio dalla metà del Settecento al 1945*. Gorizia 1983; *Le scuole slovene a Gorizia*. V: *La lavagna nera. Le fonti per la storia dell'istruzione nel Friuli-Venezia Giulia*. Atti del convegno Trieste-Udine 24-25 novembre 1995. Trieste [1996 ?], 233-243.

¹¹⁸ Nelahka pot do resnice. Trst 1997.

¹¹⁹ Mario Brancati, *Storia delle istituzioni scolastiche nella Contea principesca di Gorizia e Gradisca*. Gorizia 1978; *Isti, L'organizzazione scolastica nella Contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615 al 1915*. Mariano del Friuli 2004; Chiara Lesizza Budin, *L'istruzione popolare a Gorizia dal 1875 al 1890 attraverso gli atti del Consiglio Scolastico Urbano*. V: *Ottocento Goriziano (1815-1915). Una città che si trasforma*. Gorizia 1991, 65-98; Bruno Fontana, *L'istruzione popolare nel Friuli Austriaco 1774-1915*. Manzano 1997.

¹²⁰ *Domovina (1867-1869)*. *Kronika* 13/1965, 48-64, 127-139; *Začetki slovenskega časnikarstva na Goriškem*. V: *Ob stoletnici "Soče" (1871-1915)*, Trst 1971; *O nekaterih poskusih za skupni list primorskih Slovencev v sedemdesetih letih preteklega stoletja*. *Jadranski koledar* 1971, 122-128.

¹²¹ Objavljal je vrsto člankov in razprav, ki jih našteva njegova bibliografija (*Zgodovinski časopis* 30/1976, 326-332).

¹²² Jolanda Pisani, *La stampa a Gorizia dal 1800 al nostri giorni*. *Studi Goriziani* 29, 1956/1, 39-49; Marino De Grassi, *Il giornalismo goriziano a metà dell'Ottocento (1848-1851)*. Trieste 1974.

¹²³ Antonella Gallarotti – Cosimo Stasi, *La stampa periodica tedesca nel Goriziano*. V: *Cultura tedesca nel Goriziano*. Gorizia 1995, 289-343.

Kitzmüllerja Görz 1500-1915. *Ein vergessenes Kapitel altösterreichischer Dichtung* (Klagenfurt 1955) izstopata razpravi Haralda Krahwinklerja o goriškem deželnem zboru.¹²⁴

Ta izbor iz bibliografije del o politični zgodovini goriških Slovencev v drugi polovici 19. stoletja bi bil nepopoln, če se ne bi dotaknili nekaterih samostojnih izdaj ali pa razprav predvsem o italijansko-slovenskem (hrvaškem, slovenskem) sožitju ob severovzhodnih obalah Jadrana. Zlasti na italijanski strani je veliko objav, ki se začenjajo leta 1848 in jim je za nekaj mejnik postavljena brošura Pacifica Valussija *Trieste e l'Istria. Loro diritti nella questione italiana*. (Milano 1861).¹²⁵ Taka, večidel publicistično napisana dela, ne le Italijanov (med avtorji je omeniti še Amata Amatija, Prospera Antoninija, Graziadio Isaia Ascolija, Carla Catinellija, Carla Combija, Riccarda Fabrisa, Sigismonda Bonfiglia, Aloisa Haymerleja, Paola Tedeschija, Ljudevita Vuličevića), sodijo pravzaprav k zgodovinskim virom. Izbor tega je v knjigi *Scritti sul problema veneto e il confine orientale 1859-1971* (Venezia 1971). Poleg Vivantejevega prvega resnejšega poskusa prikaza narodnostnih razmerij je treba omeniti knjigo Antonia Anzilottija *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento* (Roma 1920), v novejšem času so o tem pisali tudi Angelo Tamborra v študiji *Cavour e Balcani* (Torino 1958), Mario Pacor v knjigi *Italia e Balcani* (Milano 1968) in Paolo G. Parovel v delu *Velika prevara na slovenski zahodni meji* (Kamnik 1996). Dolga vrsta je seveda še krajših prispevkov,¹²⁶ italijanska stroka je o njih sestavila že nekaj bibliografij.¹²⁷ Razprave slovenskih zgodovinarjev (Bogo Grafenauer, Peter Vodopivec, Stane Granda, Miroslav Pahor, Jože Pirjevec, Branko Marušič, Vasilij Melik, Jaromir Beran, Karel Šiškovič, Fran Zwitter, Ivo Juvančič, Tomaž Simčič, Dušan Kermavner, Janko Pleterski, Boris M. Gombač, Milica Kacin Wohinz) o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne so v izboru objavljene v knjigi *Zahodno sosedstvo* (Ljubljana 1996). Tudi knjiga Jožeta Pirjevca in Milice Kacin Wohinz *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1991* (Padova 1998), objavljena tudi v slovenščini kot *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000* (Ljubljana 2000), govori o slovensko-italijanskih odnosih ob slovenski zahodni etnični meji. Pose-

¹²⁴ Die Landtage von Görz -Gradisca und Istrien. V: Die Habsburger Monarchie 1848-1918. 7. Wien 2000, 1873-1918; Sprache und Nationalität in Görzer Landtag 1861-1914. V: Staat – Land – Nation – Region. Gesellschaftliches Bewusstsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918. Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2002, 287-314.

¹²⁵ Knjiga je izšla tudi v Parizu l. 1861 kot *Trieste et l'Istrie. Leurs droits dans la question italienne*. Italijanski izvirnik je izšel v ponatisu v Trstu l. 1954.

¹²⁶ Na primer: Wolfango Giusti, Mazzini e gli Slavi. Milano 1940; isti, Cesare Balbo e il problema del mondo slavo. Trieste 1957; Isti, Carlo Cattaneo di fronte all'Austria e al mondo slavo. Trieste 1958.

¹²⁷ Alfredo Breccia, Italijanska istoriografija o južnim Slavenima u periodu 1848-49. Jugoslovenski istorijski časopis 1977, zv. 1-2, str. 91-106. Članek je bil v italijanski in srbohrvaški verziji objavljen v Italjug, 1977, št. 4 in 5 ter v italijanščini v Storia e politica 1974, št. 4, str. 705-723; Giuseppe Pierazzi (Jože Pirjevec), I risultati della storiografia italiana sulle relazioni italo-jugoslave tra il 1878 e il 1914. Italjug 8/1978, šte. 3, str. 17-20; Armando Pitassio, Problema slavo meridionale e crisi d'Oriente. Archivio storico italiano 136/1978, zv. 1-2, str. 165-194.

bej je potrebno omeniti še objave Jožeta Pirjevca (Giuseppe Pierazzi),¹²⁸ Branka Marušiča¹²⁹ in Borisa M. Gombača.¹³⁰ Razumljivo, da je delež Italijanov pri raziskovanju zgodovine iredentizma – kot smo že spoznali – večji od prispevkov jugoslovanske historiografije. Pri Hrvatih je o tem še največ pisal Dragovan Šepić.¹³¹ Posebno poglavje iz italijansko-slovanskih odnosov na Jadranu je gotovo jadransko in iz njega izvirajoče tržaško vprašanje, o tem se je nabrala obilna literatura v najrazličnejših svetovnih jezikih, pričujoči pregled jo upošteva le v manjši meri.¹³² Več podatkov o vzhodni oziroma balkanski politiki Italije v 19. stoletju prinašajo tudi nekatere splošne zgodovine italijanskih avtorjev.

Skromnejši je delež avstrijske (nemške) historiografije. Avstrijskemu primorju je kajpak odmerila mnogo manjšo pozornost kot pa južni Tirolski; toda delež nemško napisanih del o *tržaškem vprašanju* ni ravno skromen (Anton M. Zahorsky-Suchodolski), pisali so pa tudi o iredentizmu (Michael Mayr, Alberto Mitocchi), o narodnostnih razmerah v deželah ob Jadranu (Alfred Manussi-Montesole). Razmer na Primorskem se dotikata v svojih delih tudi Hans Kramer *Die Italiener unter den Österreichisch-ungarischen Monarchie* (Wien-München 1954) in Theodor Veiter *Die Italiener in der Österreichisch-ungarischen Monarchie. Eine volkspolitische und nationalitätenrechtliche Studie* (Wien 1965). O Italijanih v habsburški monarhiji je pisal tudi Umberto Corsini.¹³³ O avstrijsko-

¹²⁸ Poleg omenjenega še: Mazzini e gli Slavi dell'Austria e della Turchia. V: Atti del XLVI Congresso di storia del Risorgimento italiano. Città del Castello 1974, 301-413; Mazzini in južni Slovani. Zgodovinski časopis 27/1973, 329-342; Studi sul rapporti italo-jugoslavi 1848-49. Archivio storico italiano 130/1972, fasc. 2, str. 181-249; Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848-49. Zgodovinski časopis 26/1972, 69-84; Razmere rodoljubov Risorgimenta do manjšinskega vprašanja. Most 1974, št. 43-4, str. 178-183; Nicolò Tommaseo tra Italia e Slavia. Venezia 1977.

¹²⁹ Slovensko-italijanski politični odnosi do konca prve svetovne vojne. Meddobje (Buenos Aires) 29/1955, štev. 1-2, str. 80-96; I rapporti tra italiani e sloveni nel "Litorale Austriaco" negli anni sessanta del secolo XIX. V: Figure e problemi dell'Ottocento Goriziano. Gorizia 1998, 11-27; Slovensko-italijanski odnosi v 19. stoletju vse do konca prve svetovne vojne. Goriški letnik 27/2000, 143-168.

¹³⁰ Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja. Ljubljana 1996.

¹³¹ Transformacije iredentizma. Istra, 12/1974, št. 6, str. 9-17; Talijanski iredentizam na Jadranu (konstante i transformacije). Časopis za suvremenu povijest 7/1975, zv. 1, str. 5-32; Talijanski iredentizam i istočna kriza 1875-1878. V: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine. I. Sarajevo 1977, 203-210 (objavljeno tudi v: Istra 16/1978, št. 5-6, str. 102-115).

¹³² O *jadranskom vprašanju* je veliko literature, na primer: Italia e Jugoslavia. Firenze 1918; Carlo Maranelli – Gaetano Salvemini, La questione dell'Adriatico. Roma 1919 (tu je objavljen članek Attilia Tamara, La questione dell'Adriatico, 291-374); Renato Giusti, Venecija i jadransko pitanje 1848-1849. Jugoslovenski istorijski časopis 1977, št. 1-2, str. 75-89; Pietro Alatri, Rapporti italo-jugoslavi e questione adriatica (1878-1914). Ital-jug 9/1979, štev. 4, str. 12-17; Dragovan Šepić, Gli Slavi del Sud e la questione adriatica. Prav tam, 18-22; Renato Monteleone, Questione adriatica. V: Il mondo contemporaneo, Storia d'Italia. 2. Firenze 1978, 910-922.

¹³³ Die Italiener. V: Habsburgermonarchie 1848-1918. 3. Die Völker des Reiches. 2. Wien 1980, 839-879.

italijanskih odnosih govori poleg drugih objav knjiga Silvia Furlanija in Adama Wandruszke *Austria e Italia. Storia a due voci – Österreich und Italien. Ein bilaterales Geschichtsbuch* (Bologna 1974; Gorica 2002²).¹³⁴

Primorske problematike se dotikajo tudi nekateri članki zbornika *Austria e provincie italiane 1815-1918. Potere centrale e amministrazioni locali* (Bologna 1981);¹³⁵ zbornik prinaša gradivo s tretjega srečanja italijanskih in avstrijskih zgodovinarjev (Trento 1977). Podobno dejavnost so razvili tudi jugoslovanski in italijanski zgodovinarji, gradivo njih srečanj je bilo le deloma objavljeno; na teh sestankih je bila predstavljena tudi primorska problematika. Rezultat srečanj je bila objava tez za novejšo zgodovino jugoslovanskih narodov in italijanskega naroda.¹³⁶ Leta 1993 ustanovljena slovensko-italijansko kulturnozgodovinska komisija je po večletnem sestajanju rezultate svojega dela objavila v knjigi *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije/ I rapporti italo-sloveni 1880-1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena/ Slovene-italian relations 1880-1956. Report of the slovene-italian historical commission* (Ljubljana 2001).¹³⁷ Angelo Ara je v svoji knjigi *Ricerche sugli austro-italiani e l'ultima Austria* (Roma 1974) zbral štiri svoje razprave, med temi posega v obravnavani čas zlasti temeljita študija o univerzitemem vprašanju v Avstro-Ogrski.¹³⁸ Ara je tudi avtor razprave *Italijani in Slovenci v Avstrijskem primorju (1880-1918)*.¹³⁹ Kljub prizadevanjem

¹³⁴ *Austria e Italia. Storia a due voci* (Österreich und Italien. Ein bilaterales Geschichtsbuch). Bologna 1974 (Gorica 2002²). Adam Wandruszka je pisal o odnosih Avstro-Ogrske do Italije tudi v posebni številki rimske revije *Il Veltro* (21/1977, šte. 5-6), ki je v celoti posvečena italijansko-avstrijskim odnosom. S tem v zvezi je še omeniti razprave Brunella Vigezzija (*La politica estera italiana e il problema dell'Austria-Ungheria. Clio*, šte. 1, 1965) in Williama C. Askewja (*The Austro-Italian Antagonism, 1896-1924*, v: *Power, Public Opinion and Diplomacy*, Durham 1959). Seznam publikacij o razmerjih med Avstrijo in Italijo, med avstrijskimi narodi in Italijani je obsežen.

¹³⁵ V knjigi je objavljena tudi Cervanijeva razprava *Il Litorale austriaco dal Settecento alla "Costituzione di dicembre" del 1867* (op. 63).

¹³⁶ Italijansko-jugoslovanske teze za istorijske tekstove. Jugoslovanski istorijski časopis 1977, št. 3-4, str. 85-114; Le tesi italo-jugoslave per i testi di storia. Cultura e scuole 1977, šte. 37, str. 98-129.

¹³⁷ Poročilo je bilo večkrat objavljeno tako v slovenskem kot v italijanskem jeziku, kot tudi v obeh jezikih hkrati. Glej Milica Kacin Wohinz, *Vivere al confine. Sloveni e italiani negli anni 1918-1941* (Gorizia 2004, enota 32 na strani 323).

¹³⁸ La questione dell'Università italiana in Austria, 9-140. Pred tem je študijo objavil v *Rivista storica del Risorgimento* (60/1973, 52-88, 252-280). O italijanskem univerzitemem študiju v Avstro-Ogrski še: Ferdinando Pasini, *L'università italiana a Trieste*, Firenze 1910; Giovanni Quarantotti, *I progetti universitari Triestini del 1848*. Udine 1914; Carlo Schiffrer, *La rivendicazione dell'Università italiana a Trieste. V: La Venezia Giulia nell'età del Risorgimento. Momenti e problemi*. Udine 1965; Carlo Schiffrer – Giacomo Furlani, *Le lotte per l'Università italiana in Austria*. Trieste 1964, šte. 64 in 65, (separat) 26 str.; Jože Pirjevec, *Problem slovenske univerze v Trstu v avstrijski dobi*. Zgodovinski časopis 29/1975, 255-261.

¹³⁹ Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi evropski sosedje. Ljubljana 2002, 799-808. Članek je po objavi v slovenskem jeziku izšel tudi v italijanščini kot *Italiani e Sloveni nel Litorale austriaco (1880-1918)* v *Rivista storica italiana* (113/2001, šte. 2, str. 397-412).

– pri tem jim pomagajo s prevodi slovenskih objav Slovenci – je pri Italijanih prav pičlo poznavanje dosežkov slovenskega zgodovinarstva.¹⁴⁰ Med takimi objavami je poleg deleža Jožeta Pirjevca treba omeniti vsaj knjigo Benamina Slavca (Beniamino Salvi) *Il movimento nazionale e politica degli Sloveni e dei Croati. Dall'illuminismo alla creazione dello stato Jugoslavo (1918)*. Knjiga je izšla v Trstu leta 1971. Leta 2001 je izšel tudi zbornik *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region*, uredil ga je Andreas Moritsch. V njem sodelujejo nemški, slovenski in italijanski avtorji; goriških razmer pa posebej ne obravnavajo. Zbornik je pomemben predvsem zato, ker je prvič zbral predstavnike treh narodnostno različnih historiografij pri obravnavi celotne zgodovine prostora med Alpami in Jadranom.

UPRAVNOPOLITIČNE RAZMERE

Od srede 18. stoletja dalje je bila upravNOPOLITIČNA podoba Goriške tesno povezana s Trstom. Pristaniško mesto je postajalo središče ozemlja, ki ni temeljilo na kakih izrazitih zgodovinskih izhodiščih in danostih,¹⁴¹ pač pa je ozemlje in njegovo nanovo ustvarjeno ime Primorje (Küstenland, Litorale) oziroma Avstrijsko primorje (Österreichische Küstenland, Litorale Austriaco) kazalo na namene osrednje državne vlade, da z združitvijo svojih obmorskih posesti ustvari deželo, ki bi krasila habsburško krono in obenem severni Jadran tesneje povezala s prostorom, ki ga je kasneje predstavljala Nemška zveza.¹⁴² Avstrijsko primorje (prvotno imenovano Notranjeavstrijsko primorje) so ustvarili predvsem gospodarski interesi, bilo je heterogeno zaradi svojega zemljepisnega, gospodarskega in kulturnega položaja, pa tudi zaradi svoje etnične sestave.¹⁴³ Tudi Goriška je dobila sredi 18. stoletja ozemeljsko podobo, najprej se ji je leta 1717 pridružila grofija Gradiška (ločeno od Goriške so delovali gradiški deželni stanovi) in nato Bovško; ta predel je imel zaradi svoje obmejne lege po letu 1500 svoje glavarstvo in je bil podrejen notranjeavstrijski vladi.¹⁴⁴

Leta 1747, ko se je v Trstu obnovilo delo leta 1731 ustanovljene komerčne

¹⁴⁰ Mario Dassovich, *L'impero e il Golfo. Una ricerca bibliografica sulla politica degli Asburgo verso le provincie meridionali dell'impero negli anni 1815-1866*. Udine 2003.

¹⁴¹ Eva Faber, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700-1780*. Trondheim-Graz 1995, I.

¹⁴² Ernesto Sestan, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale e il contesto storico-politico in cui si colloca l'opera*. Udine 1997, 73.

¹⁴³ Giulio Cervani, *Il Litorale austriaco dal Settecento alla "Costituzione di dicembre" del 1867*. Udine 1979, 7; Isti, *Il Litorale austriaco dal Settecento alla "Dezemberverfassung" del 1867*. V: *Austria e province italiane 1815-1918. Potere centrale e amministrazioni locali*. Bologna 1981, 87.

¹⁴⁴ Bovško je bilo vključeno konec februarja 1751, ko na gradu in glavarstvu Bovec niso smeli imeti več niti glavarja niti straže in niti grajskega kaplana (Jože Žontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana 1998, 79).

intendance za Avstrijsko primorje (takrat je obsegalo glavarstva Trst, Reka, Bakar in Trsat), sta bili Goriška in Gradiška ločeni grofiji (od l. 1748 dalje imenovani okrožji), vsaka s svojim deželnim glavarjem in deželnimi stanovi. Sodili sta pod ljubljanske vladne urade (kameralna, komercialna in upravopolitična reprezentanca). Leta 1754 sta bili znova združeni, kljub odporu gradiških deželnih stanov; podlaga združitve sta bili dvorni resoluciji z dne 15. 5. 1754 in 13. 6. 1754. Goriško-gradiško deželno glavarstvo je začelo poslovati 1. septembra 1754, v upravnih zadevah je bilo podrejeno reprezentanci in komori v Ljubljani, v sodnih pa notranjeavstrijski vladi v Gradcu. Povezava z Ljubljano je trajala do leta 1763, ko je bilo goriško-gradiško deželno glavarstvo podrejeno guberniju v Gradcu. Sem sta poslej spadali tudi Kranjska in Koroška. Goriško-Gradiška je imela podoben položaj kot ti dve deželi in upravna sprememba je pomenila "*dokončno ločitev Goriško-Gradiščanske od Kranjske*".¹⁴⁵

Tudi Jožef II. je zaznamoval svoj čas z upravnimi reformami in 1. julija 1783 je pričela delovati skupna deželna oblast za Trst, Goriško in Gradiško s sedežem v Trstu. Zaradi združevanja deželnih oblasti (16. 10. 1783 je prenehalo deželno glavarstvo v Ljubljani in bilo je priključeno notranjeavstrijskemu guberniju v Gradcu) se je povečal pomen kresij (okrožij), v Gorici je bil leta 1784 postavljen magistrat, ki je imel poleg župana še dva svetnika. Nabornih okrajev, ki so bili podlaga za vojaške konskripcije in ljudska štetja, na Goriško-Gradiškem ni bilo. Leta 1791 se je Goriška grofija znova osamosvojila, Goriška in Gradiška sta dobili vsaka svoje okrožje. Ob preurejanju dežel pa se je pojavilo vprašanje, kaj storiti s kranjskim devinskim gospostvom in kaj z goriškimi gospostvi na Kranjskem: najvažnejše gospostvo je bilo Švarcenek, imenovano po gradu v Podgradu pri Vremah. Z Goriške je prišel predlog, da bi gospostvi Devin in Sesljan priključili Goriški, gospostvo Švarcenek ter kraja Razdrto in Št. Vid pri Vipavi pa Kranjski.¹⁴⁶ Za Jožefa II. uvedeno koncentracijo sodstva za podložnike so na Goriško-Gradiškem na podlagi dvornega dekreta (6. 8. 1792) spremenili tako, da so postavili 17 jurisdikcij namesto dotedanjih 57 dominijev na Goriškem in 25 na območju Gradiške.

Z vladarskim ukrepom 9. marca 1803 (podpisan osnutek uredbe) je bilo Kranjsko skupaj z Goriško-Gradiško združeno v eno deželno glavarstvo, potem ko se je državna oblast odločala tudi med predlogi, da ostaneta deželi še naprej samostojni ali pa se podredita Trstu (skupaj z Devinom in Tržičem, ki je bil združen z Goriško 11. 7. 1805). Na začetku stoletja se je pojavilo nekaj načrtov, kako urediti razmere v Primorju, zlasti zaradi Istre, ki je po propadu beneške države (mir v Campoformiu 17. 10. 1797) pripadla Avstriji in seveda zaradi kasnejših vojaških uspehov Napoleonove Francije, ko ji je morala avstrijska monarhija odstopati svoja ozemlja.¹⁴⁷ Na podlagi miru v Bratislavi (1805) je združena grofija Gori-

¹⁴⁵ Jože Žontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana 1998, 85.

¹⁴⁶ Prav tam, 144.

¹⁴⁷ *Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur bis 1918 in den Ländern Kärnten, Küstenland*

ško-Gradiška, ki je sodila še vedno v delokrog ljubljanskega gubernija, izgubila ozemlja zahodno od Soče. Na podlagi dodatne konvencije k bratislavskemu miru, sklenjene v Fontainebleauju (1807), določala je mejo med Avstrijo in Napoleonom italijanskim kraljestvom, je Avstrija kot odškodnino za večino odstopljenega ozemlja (meja je reko Sočo prešla pri kraju Krestenica pri Kanalu) zahodno od Soče, dobila Tržič (Monfalcone).¹⁴⁸ Po miru v Schönbrunn (1809) pa je Avstrija odstopila Napoleonovi Franciji še preostale predele Goriško-Gradiške, vendar so njeni predeli po razmejitvi leta 1811 na levem bregu reke Soče pripadli Ilirskim provincam, desni pa Kraljestvu Italije. To pomeni, da združene grofije ni ločila več državna meja, pač pa je bila razdeljena na dve različni upravni enoti francoskega cesarstva. V okviru Ilirskih provinc so deli Goriško-Gradiške na levem bregu Soče sodili pod provinco (označena z departmajem) Istra s sedežem v Trstu, predeli na desnem bregu Soče (kantoni Gradišče ob Soči, Krmin, Červinjan in Palmanova) pa pod departmaja Passariano (sedež v Vidmu) in Adriatico (sedež v Benetkah). V okviru istrske province je deloval goriški distrikt, razdeljen na naslednje kantone: Bovec (od 5. 4. 1811 v Kraljestvu Italije), Gorica, Kanal, Sv. Križ, Tolmin, Tomaj/Sežana, Vipava. Predeli Krasa in Devin, ki so sodili pod Kranjsko, so bili za časa Ilirskih provinc vključeni k tržaškemu distriktu, prav tako tudi kanton Tržič.

Upravna razdelitev ponapoleonskega časa se je vzorovala pri Ilirskih provincah. Čeravno je bil upravni sistem Napoleona ukinjen, je bil *“francoski sistem spoznan kot najbolj primeren, da se tudi v avstrijskih deželah uvede moderna povezava med državo in meščansko družbo ter da se tudi nadaljuje v bolj sistematični obliki in v bolj organski podobi terezijanska in jožefinska politika v odnosu do trgovske pokrajine Litorale-Küstenland”*.¹⁴⁹ Vendar pa ves povratek od francoske na staro avstrijsko oblast ni potekal brez razpravljanj, kako urediti dežele nekdanjih Ilirskih provinc, ki jih je formalnopravno ukinila pariška mirovna pogodba in jih je Avstrija anektirala 23. julija 1814. Avstrijska oblast si je tedaj prizadevala, da bi na jugu države ustanovila večje upravne enote (gubernij) in jih porazdelila na manjše enote. Temelj za predloge take porazdelitve je bilo cesarjevo pismo iz Pariza (2. 5. 1814), naslovljeno na grofa Károlyja Zichyja, notranjega ministra. Po tem navodilu naj bi se Goriško-Gradiška priključila graškemu guberniju, dežele ob morju, od Tržaškega zaliva do Boke Kotorske, pa bi tvorile posebno deželo, ki bi imela svoj sedež v Trstu. Med predlogi, takimi, ki so ločevali Goriško od Trsta in jo vključevali k Notranji Avstriji, in tistimi, ki so stremeli za tesnejše

und Steiermark bis zum Jahre 1918. Ein historisch-bibliographischer Führer. Priročniki i karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko-bibliografski vodnik. Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918. Guida storico-bibliografica. Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Gorizia-Trieste 1988, 79.

¹⁴⁸ Branko Marušič, Brda in državne meje (1797-1947). Briški zbornik. l. Dobrovo 1999, 122.

¹⁴⁹ Giulio Cervani, Il Litorale austriaco dal Settecento alla “Costituzione di dicembre” del 1867. Udine 1979, 8.

povezovanje dežel ob morju, je navsezadnje centralna organizacijska dvorna komisija odločila, da se Goriško-Gradiška vključi v primorsko upravno enoto. Cesarjev predlog ni bil sprejet, pač pa je odločil ime upravne enote ob morju. Med predlogoma Avstrijsko primorje in Vojvodina Istra je obveljal prvi predlog.¹⁵⁰ Tako je nastala ureditev, ki je bila potem v veljavi celo stoletje.

Po Napoleonovem času je bila 11. oziroma 15. junija 1814 z vladnim patentom postavljena nova uprava Goriške, namesto dotedanje provizorične intendance je bil postavljen okrožni urad. 18. novembra 1814 je bila Goriška združena s Trstom in Istro v Avstrijsko primorje, katerega središče je postal l. novembra 1814 Trst,¹⁵¹ *“uspešen primer pozitivnih izkušenj ‘konzorcija življenja’ med različni narodi.”*¹⁵² Še pred tem, 21. oktobra 1814, je dobila Goriška nove meje, in sicer je dobila ozemlja gospostev Devin in Švarcenek (Sežana), urejena je bila tudi meja z beneškim ozemljem, pravzaprav Lombardsko-beneškim kraljestvom, ustanovljenim 7. aprila 1815. Goriški so pripadli Breginj, Logje, Livek (49 km² novih ozemelj na Tolminskem) ter Senik, Mirnik, Škrljevo, Brdice, Lože, Šlovrenc, Rutarji, Brazzano/Bračan, Giassico/Jasih v Brdih in njih bližini. Dobila pa je tudi furlanske kraje kot Altire, Campolongo, Cavanzano, Muscoli, Perteole, Saciletto, Strassoldo, Viscone. Takrat se je oblikovala meja, ki se potlej ni več menjala, le da so v letih 1816-1825 Oglej, Tržič, Devin, Švarcenek (Sežana) pridružili tržaškemu okrožju. Avstrijsko primorje je torej leta 1814 doseglo novo ozemeljsko podobo, ko so se pod tržaško vlado, primorskim gubernijem, znašli Goriška, Istra, nekateri kvarnerski otoki (Cres, Lošinj, Krk) in Trst. V to enoto spočetka vključeni Ogrsko primorje (Reka, Bakar, Kraljevica), Novi, ilirska kantona Čabar in Mrkopalj ter komun Vrbovsko so bili z vladarjevo odločitvijo 1. julija 1822 vrnjeni Ogrski. Primorske dežele so nato 3. avgusta 1816 pridružili Ilirskemu kraljestvu. Zadevni cesarski patent se je glasil: *“Sklenili smo, da po traktatu, sklenjenem z zveznimi državami, pustimo pod imenom Ilirija zopet pridobljene pokrajine: Kranjsko, beljaško okrožje, Goriško, Primorsko, bivše ogrsko Primorje kakor tudi pokrajinski Hrvatski pripadajoči del skupaj z nazivi Ilirija; k tem pokrajinam še priklopimo distrikta Čedad in Gradiška, ki sta spadala pod prejšnje italijansko kraljestvo, kakor tudi dotlej k Notranji Avstriji pripadajoče celovško okrožje ter povzdignemo to novo Ilirijo v kraljestvo.”*¹⁵³ To kraljestvo pa ni nikoli zaživel, a je kot zamisel ostajalo še kasneje.

Leta 1825 (vladarjev odlok 15. 4. 1825) so ločili tudi Devin od Kranjske in ga združili z Goriško. Pod goriško okrožje so prišli tudi okraji Monastero, Tržič in Švarcenek. Gorica je postala sedež okrožnega glavarstva, okrajni komisariat dru-

¹⁵⁰ Janko Polec, Kraljestvo Ilirija. Ljubljana 1925, 90-92. Avstrijska vlada je že leta 1802 namerala vključiti Goriško k notranjeavstrijski vladi v Gradcu.

¹⁵¹ Ugo Cova, Trieste, Gorizia, Lubiana. Analisi storica delle interferenze istituzionali fra tre province limitrofe in epoca austriaca. Arhivi 25/2002, št. 1, str. 80.

¹⁵² Giorgio Negrelli, Istria e Dalmazia nella dimensione ‘nazionale’ di Trieste. V: Istria e Dalmazia nel periodo asburgico. Dal 1815 al 1848, Ravenna 1993, 29.

¹⁵³ Janko Polec, Kraljestvo Ilirija. Ljubljana 1925, 113-114.

ge vrste je bil v Gradišču ob Soči, tretje vrste pa v Tolminu, Trziču, Sežani (Švarcenek). Sedež istrskega okrožja so iz Trsta prenesli v Pazin, mesto Trst je dobilo status okrožja. Avstrijsko primorje je bilo razdeljeno na tri okrožja. Okrožno glavarstvo v Gorici je bil najvišja oblast v okrožju s širokim opolnomočjem za skrb za javni red in varnost, za gospodarski napredek, za verske zadeve in nazadnje tudi za nadzorovanje dela podrejenih upravnih organov.¹⁵⁴ Goriško okrožje je leta 1814 sestavljalo 13 okrajev, leta 1825 pa 17; v istrskem okrožju s sedežem v Pazinu je bilo takih okrajev 19.¹⁵⁵

Za razliko od ostalih dežel v avstrijski državi v sestavnih delih Avstrijskega primorja po Napoleonovem obdobju ni bila uvedena deželna samoupravna ureditev, kar je očitno kazalo na njegovo izrazito upravno vlogo, na odsotnost njegove ustavne istovetnosti, kar so kazale druge avstrijske dežele.¹⁵⁶ Ko je državna oblast zbirala mnenje o obnovi deželnih stanov, so se v Goriško-Gradiški zavzemali za njih delovanje, v Istri so se pa zgledovali po kongregacijah, ki so delovale v Lombardsko-beneškem kraljestvu. Tržaški guverner Karl Chotek ni bil za vrnitev na staro in je sodil, da bi bilo treba samoupravo urediti v duhu časa. Cesar pa se za novosti ni zavzel in zato tudi na Goriškem deželni stanovi niso bili obnovljeni.¹⁵⁷

Po marčni revoluciji leta 1848 je bila 25. aprila 1848 sprejeta oktroirana ustava, ki ji je sledila 7. marca 1849 prav tako oktroirana ustava. Ta je ponovno uvajala že avgusta leta 1816 ustanovljeno Ilirsko kraljestvo (Kraljestvo Ilirija), a tudi tokrat ni bilo uresničeno. Vanj je sodilo tudi Avstrijsko primorje z Goriško-Gradiško, Istro in Trstom, določeno je bilo za enotno upravno območje. Vodil ga je cesarjev namestnik, ki je moral kot organ izvršne oblasti nadzirati izvajanje državne in deželne uprave ter upravljati notranje zadeve območja svojega delovanja. Tržaško namestništvo, ki je nasledilo predmarčni gubernij, je pričelo delovati 1. januarja 1850; nekaj časa (1860-1861) je opravljalo tudi posle deželne vlade za Kranjsko.¹⁵⁸ Tržaškemu namestništvu sta bili podrejeni okrožni oblasti (urada, *reggenza circolare*) v Pazinu in v Gorici, njima pa okrajna glavarstva. Na Goriškem so bila štiri taka glavarstva, in sicer s sedežem v Gorici, Gradišču ob Soči, Sežani in Tolminu, poleg njih pa še podružnice v Ajdovščini, Bovcu in Cervignanu/Červinjanu.

¹⁵⁴ Ester Capuzzo, *Le istituzioni nella Gorizia asburgica. V: Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano*. Gorizia 2001, 36.

¹⁵⁵ Jože Žontar, *Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem*. *Zgodovinski časopis* 34/1980, 142; *Isti*, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana 1998, 230.

¹⁵⁶ Pierpaolo Dorsi, *La storia istituzionale del Litorale Austriaco. Quaderni giuliani di storia* 15/1994, šte. 1, str. 35 in sl.

¹⁵⁷ Jože Žontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana 1998, 227.

¹⁵⁸ Saša Serše, *Upravna ureditev na Kranjskem po letu 1848*. *Arhivi* 22/1899, šte. 1-2, str. 52; Ugo Cova, *Trieste, Gorizia, Lubiana. Analisi storica delle interferenze istituzionali fra tre province limitrofe in epoca austriaca*. *Arhivi* 25/2002, šte. 1, str. 81-82.

Upravna ureditev dežel se je opravila na podlagi cesarskega sklepa z dne 26. junija 1849. Odpravljena so bila okrožja (kresije) in uvedena okrajna ureditev kot najnižja oblika državne politične (splošne) in kot nosilka krajevnih deželnoknežje oblasti; okrajnim oblastvom so načelovali okrajni glavarji. Ustanovitev okrajev (Gorica, Gradišče ob Soči, Sežana in Tolmin) je pomenila prelom s sistemom okrajnih gospodstev¹⁵⁹ in ločitev upravne od sodne oblasti, ki je bila nanovo urejena na najnižji stopnji v obliki okrajnih sodišč; ta so delovala v sodnih okrajih. Leta 1849 je bilo na Goriškem deset takih okrajev (Ajdoščina, Červinjan, Gorica, Gradišče ob Soči, Kanal, Komen, Krmin, Sežana, Tržič, Tolmin), kasneje se je število povzpelo na trinajst (poleg pravkar naštetih še Bovec, Cerčno in Gorica okolica). Ločitev sodne in upravne oblasti je bila kratkotrajna, saj je ministrski odlok z dne 10. januarja 1853 znova združil sodno in upravno oblast. Najprej so odpravili vsa štiri okrajna glavarstva in namesto njih ustanovili 13 mešanih okrajnih uradov (Bezirksamt; Ajdoščina, Bovec, Cerčno, Červinjan, Gorica, Gorica okolica, Gradišče ob Soči, Kanal, Komen, Krmin, Tržič, Tolmin, Sežana). Delovali so namesto ukinjenih okrajnih glavarstev in za manjše, prejšnje sodne okraje. 30. aprila 1854 so tudi okrožnim uradom vzeli pristojnost, da sami odločajo, in jo prenesli na namestništva. Zmanjševanje pristojnosti okrožne oblasti je vodilo k centralizmu, tako je bil leta 1858 odpravljen okrožni urad v Gorici. Okraji so zato direktno uradovali s tržaško vlado; z ministrsko uredbo 17. junija 1860 je bila na Primorskem popolnoma odpravljena okrožna ureditev. Do ponovne razdružitve upravne in sodne oblasti pa je prišlo na podlagi temeljnega zakona z dne 21. decembra 1867, končno pa na podlagi zakona z dne 11. junija 1868.

Konec avgusta 1868 so v povezavi z ustavnimi reformami v monarhiji ponovno uvedli v Goriško-Gradiški štiri okrajna glavarstva (Gorica-okolica, Gradišče ob Soči, Sežana, Tolmin) in sodno oblast razdelili na 13 sodnih okrajev. Do leta 1918 so na Goriškem uvedli le še en sodni okraj (l. 1895 Kobarid) in eno okrajno glavarstvo (l. 1911 Tržič). Ustanovitev novih sodnih okrajev (1853, 1895) je spremenila zemljepisni obseg dotlej obstoječih.

Spremembo obsega političnega oziroma sodnega okraja pomeni leta 1876 pripojitev občin Opatje selo in Ločnik k sodnemu okraju oziroma okrajnemu glavarstvu Gorica; dotlej sta občini pripadali sodnemu okraju Krmin (Ločnik) in Komen (Opatje selo). Nekaj sprememb je nastalo tudi med sodnimi okraji v posameznih glavarstvih (na primer l. 1876 se občina Avber iz sodnega okraja Komen priključi sodnemu okraju Sežana, podobno l. 1904 občini Kopriva na Krasu in Štjak).

Občinska uprava je bila tudi tedaj zasnovana z ustanovitvijo glavnih občin, razdelitev je temeljila na tisti iz časa Ilirskih provinc. Nižja oblika so bile podobčine kot davčne občine. Že v času Marije Terezije je bila občinska ureditev v

¹⁵⁹ Na Goriškem so patrimonialna sodišča odpravljali v letih 1838-1846 (Alessandro Claricini, Gorizia nelle sue istituzioni e nella sua azienda comunale durante il triennio 1869-1871. Gorizia 1873, 10).

deželi Goriško-Gradiški zgledna.¹⁶⁰ V predmarčnem času, v letih 1841-1847, je skušal samoupravno občino na Primorskem uvesti tržaški guverner Franz Stadion, ki je kasneje služboval v Galiciji in bil avstrijski notranji minister. Že leta 1845 so se v skladu z njegovo reformo (v občini tri vrste volilcev, med njimi tudi podložniki koloni, volijo za obdobje treh let svoje zastopnike in njih namestnike v svet; število izvoljenih je različno; občinski odbor sestavljajo dva člana in župan; župan pa je državni organ; nadzor nad delovanjem občine vodijo okrajni komisarji) izvolila nova občinska zastopstva v Spodnjem Posočju, med drugim tudi v Trziču, Červinjanu in v Krminu. Kasneje so se volitve v nove občine izvajale tudi v slovenskih predelih dežele (Bovec, Kobarid, okraji Sežana, Kojsko, Devin, Štanjel, Tolmin in Kanal), kjer je nekaj težav povzročilo združevanje podobčin; ustrezna navodila so bila napisana tudi v slovenskem jeziku.¹⁶¹ Reforma občin ni bila uresničena zaradi odhoda Stadiona pa tudi dogodkov revolucionarnega leta 1848.

Začetek moderne občine na Goriškem je bil postavljen z začasnim občinskim zakonom (17. 3. 1849), ki je spremenil dotedanje stanje, na Goriškem so ga predstavljale glavne občine kot naslednice francoskih komun, poleg njih so delovale davčne (katastrske oz. konskripcijske občine). Zakon iz leta 1849 je poznal krajevne, okrajne in okrožne občine. Nove občine so se ustanovljale v letu 1850, v Goriško-Gradiški deželi sta bili ob uvajanju zakona 102 občini. Te občine so bile manjšega obsega, saj je bilo leta 1819 v deželi le 53 glavnih občin.¹⁶² Gorica je dobila s cesarskim ukazom 2. februarja 1850 mestni statut; novega župana ni imenovala oblast, pač pa mestni svet, vendar ga je moral potrditi cesar. Po zakonu z dne 8. decembra 1853 je bilo v deželi 110 administrativnih občin, in sicer v takratnih političnih okrajih Gorica okolica 12, Bovec 4, Tolmin 7, Cerklje 2, Kanal 7, Ajdovščina 7, Krmin 9, Gradišče ob Soči 7, Červinjan 19, Trzič 10, Komen 18, Sežana 7; kot posebno upravno telo se sem uvršča še občina Gorica. Po upravni reformi leta 1868 je imel okraj Gorica 26 občin, okraj Tolmin 13, Gradišče ob Soči 45 in okraj Sežana 25, posebno mesto pa je še vedno ohranjala Gorica.¹⁶³

Vse do leta 1918 se je zvrstilo veliko prošenj in predlogov za ustanavljanje novih občin, tako je njih število na Goriškem do razpada Avstro-Ogrske naraslo na 146, izmed teh je bilo 40 takih, ki so sodila v z romanskim prebivalstvom naseljeni del dežele, med njimi narodnostno mešana Gorica, kjer je bila občinska uprava vselej v italijanskih rokah. V občinske svete so volilci volili neposredno, po višini plačila davkov pa so bili razdeljeni v dva ali tri volilne razrede. Mandat je po zakonu iz leta 1849 trajal tri leta. Toda zaradi notranjih avstrijskih razmer

¹⁶⁰ Janko Polec, Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850. Zgodovinski časopis 6-7/1952-1953, 687.

¹⁶¹ Almerigo Apollonio, Gli esperimenti d'autogoverno comunale del governatore Francesco Stadion in Istria e nel Goriziano (1844-1847). Quaderni giuliani di storia 17/1996, št. 2, 31-91.

¹⁶² Občine na Goriškem od srede 19. stol. do druge svetovne vojne. Nova Gorica 1986, 7.

¹⁶³ Karl Czoernig, Das Land Görz und Gradisca. Wien 1873, 63-65; Isti, Gorizia "La Nizza austriaca". Il territorio di Gorizia e Gradisca. Gorizia 1987, 65-69.

se je že prvi mandat prvih občinskih svetov, podaljšan leta 1854 do izida novega zakona (izdan 24. 4. 1859, a ni začel veljati), zavlekel v čas, ko je bilo v državi uvedeno parlamentarno življenje. Mestni svet v Gorici (24 svetnikov) je bil izvoljen 3. aprila 1861. Nov občinski zakon, izdan 5. marca 1862, je v 17. členu določal, da *“med občino in deželni zbor sme se z deželno postavo uvrstiti okrajno, okrožno ali kresijsko namestvovalstvo (zastopstvo)”*¹⁶⁴ s svojim odborom in županom. Iz določil tega zakona je nastal občinski volilni zakon za goriško-gradiško grofijo (7. 4. 1864), ki pa ni določal okrajnih predstavništev (svetov). Delovanje samoupravnih okrajnih svetov – vmesna stopnja med deželnim zborom in občinami – predvidenih z zakonom iz leta 1849 in 1862, pa se na Goriškem, kot tudi drugod na Slovenskem (izjema Štajerska), ni uresničilo.

Po letu 1850 se je tudi menjalo število občin in njih obseg. Tako so v sodnem okraju Ajdovščina leta 1866 nastale štiri nove občine (Dol-Otlica, Gabrje, Gojače, Skrilje) in nato še dve občini (1867 – Vrtovin, 1907 – Velike Žabljce). V sodnem okraju Gorica se je prvotnim občinam (1850) pridružilo še devet (1866 – Sovodnje ob Soči, Štandrež, Vrtojba; 1872 – Trebuša; 1887 – Bilje, Vogrsko; 1900 – Prvačina; 1904 – Osek, Ozeljan), v sodnem okraju Kanal so nastale tri nove občine (1866 – Ajba, Avče, Banjšice sv. Duha/Banjšice sv. Lovrenca). V sodnem okraju Krmin so nastale štiri nove občine (1866 – Chiopris Viscone, Medana; 1877 – Mossa; 1894 – Kožbana), v sodnem okraju Komen 7 novih občin (1853 – Brestovica, Brje, Mavhinje, Nabrežina, Sela, Šempolaj; 1877 – Kobjeglava), v sodnem okraju Sežana 4 nove občine (1867 – Veliki Repen; 1882 – Lovkev, Povir, Štorje), v sodnem okraju Bovec 4 nove občine (1866 – Žaga; 1867 – Srpenica; 1872 – Čezsoča; Log pod Mangartom), v sodnem okraju Cerkno 2 novi občini (1853 – Prapetno Brdo; 1866 – Šebrelje), v sodnem okraju Kobarid (nastal l. 1895) je leta 1866 nastalo 7 novih občin (Breginj, Drežnica, Idrsko, Kred, Libušnje, Livek, Sedlo, Trnovo ob Soči). Nekaj sprememb je nastalo tudi v sodnih okrajih Červinjan in Tržič, v sodnem okraju Gradišče ob Soči pa ni nastala nobena nova občina, pač pa je v sodnem okraju Krmin z ločitvijo od Biljane – kot omenjeno – nova občina Medana.¹⁶⁵

Neoabsolutistični sistem notranjega ministra Alexandra Bacha (1851-1859 oz. 1860) je znotraj države povzročal veliko nezadovoljstva, Avstrijo pa je vodil k izolaciji na zunanjepolitičnem področju. Julija 1859 je bil Bach odpuščen in dobro leto po njegovem odhodu je bila z oktobrsko diplomo (20. 10. 1860)

¹⁶⁴ Ernest Klavžar, Priročni zakonik za pokneženo grofijo Goriško in Gradiško. Gorica 1891, 9.

¹⁶⁵ Občine na Goriškem od srede 19. stol. do druge svet. vojne. Zgodovinska razstava. Nova Gorica 1986, 7 in sl. Dopisnik iz Brd F. Z. [Franc Zucchiati?] je pisal v *Novicah* (5. 3. 1862, štev. 10, str. 76-77) o potrebi, da se nekateri manjši kraji ločijo od večjih. V Brdih je to potrebno zaradi meje z Italijani. Za novo občino naj bi imel največ zaslug Andrej Winkler, ki je kot okrajni glavar/predstojnik v Krminu, *“na laški meji prava skala v brambo proti laškemu navalu”* (Domočina 7. 2. 1868, štev. 6, str. 22). Leta 1883 pa je kot poseben tisk izšel v Trstu *Poziv slovenskim Brdom med Sočo in Idrijo*. V njem je Bricem lastno sodnijo priporočal *“Slovan na obalih Adrije”* (Andreina Jejčič, Slovenska tiskana beseda v tiskarnah na Primorskem 1607-1918. Nova Gorica 1989, 38).

razglašena nova ustava. Toda ta temeljni državni dokument je nadomestila februarška ustava oziroma februarški patent (26. 2. 1861). V habsburški monarhiji je nastopil čas oktroirane ustavnosti, trajal je vse do razpada monarhije.

Februarška ustava oziroma februarški patent (1861) je ustalila upravne razmere, obnovila je delovanje deželne avtonomije in potrdila, da je bilo ozemlje Goriške, kot Poknežena grofija Goriško-Gradiška, vključeno v upravno celoto Avstrijsko primorje, ki ji je kot kronovini načelovalo tržaško namestništvo. Dežela je dobila svoj deželni zbor, iz tega pa se je kot izvršni organ volil deželni odbor. Deželni zbor v Gorici je bil naslednik nekdanjih deželnih stanov. Ti se na Goriškem niso sestajali že vrsto let, do obnovitve njih delovanja ni prišlo niti v predmarčnem času in niti ne, kljub poskusom, v revolucionarnem letu 1848. Ko je kasneje izšla oktroirana deželna ustava za Goriško-Gradiško in Istro (25. 1. 1850) je bil izdan tudi volilni zakon, vendar se zaradi nastajajočega absolutizma volitve niso opravile, saj so bile z odpravo marčne ustave iz leta 1849 ukinjene 31. decembra 1851 tudi deželne avtonomije in počakati je bilo treba na oktobrsko diplomu (1860), katere temeljna načela stanovskega in interesnega zastopstva v deželnih zborih je spremenil, dopolnil in uresničeval februarški patent (1861). Ta temeljni državni zakon je imel kot posebno prilogo tudi volilno deželno zakonodajo za primorske dežele. Ko so bile izvršene prve volitve v deželni zbor goriško-gradiške dežele in je pričel delovati deželni zbor, je deželnozborsko delovanje na Goriškem trajalo vse do razpada monarhije, le da je zadnja leta delovanja zaznamoval vojni čas. Goriško-gradiški deželni zbor je sprva štel 22 članov (virilist nadškof, 6 predstavnikov veleposestva, 7 predstavnikov mest, trgov in Trgovsko-obrtno zbornice, 8 poslancev kmečkih občin). Izvršni organ zbora je bil deželni odbor, ki mu je načeloval deželni glavar. Na podlagi novega volilnega deželnega zakona z dne 12. septembra 1907 (popravek 23. 2. 1911) se je število deželnih poslancev z 22 povečalo na 30.

Goriška slovenska politika si je veliko prizadevala, da bi spremenila deželno upravno porazdelitev, in sicer tako, da bi bile slovenske občine pridružene glavarstvu, kjer so bili Slovenci v večini. Tak primer sta bili slovenski briški občini (Biljana, Medana) v sodnem okraju Krmin in v okrajnem glavarstvu Gradišče ob Soči. Občini sta sprožili postopek, in sicer, da se priključita goriškemu okraju in da dobijo Brda samostojen sodni okraj.¹⁶⁶ Namera se ni uresničila, pač je leta 1894 nastala občina Kožbana iz delov občine Dolenje.

¹⁶⁶ Ob upravni reformi leta 1868 se je pojavila bojazen, da bi bilo 8.000 Slovencev priključeno okrajnemu glavarstvu Gradišče ob Soči: *"Nar bolj naj bi se skrbelo, da se Slovenci od Lahov ločijo in čisto slovenskim okrajnim uradnijam pridružijo."* (Domovina 31. 7. 1868, šte. 31, str. 123).

PREBIVALSTVO

Statistika o prebivalstvu, retrospektivno zbiranje podatkov o številu ljudi, ki so živeli v posameznih deželah ali pa mestih, se je na Slovenskem začelo že v predstatističnem obdobju, to je pred sredino 18. stoletja. Takrat je namreč tudi avstrijska država spoznala pomen ljudskih štetij. Na podlagi dveh cesarskih reskriptov (13. 10. 1753 in 19. 1. 1754) je bilo leta 1754 izvedeno prvo državno štetje prebivalstva, in sicer po župnijah in po zemljiških gospodstvih. Čeravno so bila štetja zapovedana kot vsakoletna, se je drugo štetje opravilo kasneje, leta 1762. Od leta 1770 pa so izvajali popis vsega prebivalstva – konskripcijo – predvsem zaradi vojaških potreb. Ta način popisovanja, ki pa je doživel nekaj sprememb, je bil zadnjič izveden leta 1850. Za čas pred letom 1818 pa so številke za Goriško (in tudi Istro) nezanesljive.¹⁶⁷ Leta 1857, s kritičnim datumom 31. oktober, je bil izveden prvi moderni popis prebivalstva monarhije. Od leta 1869 dalje so sledili desetletni popisi (1880, 1890, 1900 in 1910), leta 1880 so raziskovali tudi etnično oziroma jezikovno pripadnost državljanov v odgovorih na vprašanje o *občevalnem jeziku* (*Umgangssprache, lingua d'uso*). Jezikovne statistike pa so se izvajale že pred tem. Najbolj poznana je anketa, ki jo je vodil statistik Karl Czoernig leta 1846; Czoernig je med drugim tudi avtor doslej najobsežnejšega, v nemščini napisanega domoznanskega dela o Goriško-Gradiški in o Gorici kot klimatskem zdravilišču (1873, 1874).

Po podatkih prvega štetja prebivalstva (1754) je na Goriškem živelo 102.347 ljudi (morda je to v število vključeno tudi prebivalstvo Trsta – 5780; od tega v goriški grofiji 87.246 in v gradiški grofiji 22.318¹⁶⁸). Leta 1780 je na Goriškem živelo 116.454 prebivalcev, leta 1804 pa 120.107, stanje leta 1789 kaže, da je na Goriškem v 339 občinah živelo 115.000 ljudi.¹⁶⁹ Leta 1816 se je število zmanjšalo na 114.816.¹⁷⁰ Štetje prebivalstva pa je bilo izvedeno tudi v času Ilirskih provinc (l. 1811) in takrat je število prebivalstva znašalo v goriških kantonih 87.246 (Gorica – 19.382, Sveti Križ – 14.082, Vipava – 10.734, Tomaj – 14.643, Kanal – 9.472, Tolmin – 18.933);¹⁷¹ pri tem je treba dodati, da so kraji na desnem bregu Soče pripadali francoskemu Kraljestvu Italije. Leta 1818 je število prebivalstva v deželi znašalo 144.048, leta 1830 že 168.033 in leta 1846 kar

¹⁶⁷ Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana 1936, 42.

¹⁶⁸ Tommaso Fanfani, *Piccola e grande proprietà tra Sette e Ottocento nelle Contee di Gorizia e Gradisca: note e appunti*. V: *Rapporti tra proprietà impresa e mano d'opera nell'agricoltura italiana dal IX secolo all'unità*. Verona 1984, 383.

¹⁶⁹ Jože Žontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana 1998, 135.

¹⁷⁰ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*. 1. Agrarno gospodarstvo. Ljubljana 1970, 99.

¹⁷¹ Ernesto Massi, *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia 1933, 95.

191.766.¹⁷² Prirastek deželnega prebivalstva kažejo tudi podatki za naslednja leta, izjema je leto 1857, ko se število 192.511 (1850) zmanjša na 185.943. Potem pa je v stalnem porastu: 204.076 (1869), 211.084 (1880), 220.308 (1890), 232.897 (1900) in 260.749 (1910). V prvi polovici 19. stoletja za celotno Avstrijsko primorje velja ugotovitev, da je število prisotnega prebivalstva naraščalo, tako se je v osemindvajsetih letih od leta 1818 do 1846 povečalo za 40,3 % (od 362.042 na 507.903). Na Goriškem je ta odstotek nižji, in sicer 33,1 % (od 144.048 leta 1818 na 191.766 leta 1846).¹⁷³ Po letu 1846 pa vse do zadnjega štetja leta 1910 je imela goriška dežela 39,00 % dejanskega prirastka, veliko manj od ostalih dveh primorskih dežel, Istre (69,6 %) in predvsem Trsta (182,00 %). Ti podatki nedvoumno kažejo, da je rodnost prebivalstva presegla smrtnost, da se je tako povečal naravni prirastek in da je k številu prisotnega prebivalstva (dejanski prirastek) pripomoglo predvsem doseljevanje. Na Goriškem pa problem doseljevanja in emigracij ni bil tolikšen kot v Istri in predvsem v Trstu. Toda tudi na Goriškem je delež mestnega prebivalstva rasel, saj se je to v letih 1869-1910 povečalo za 21.743, medtem ko je podeželsko prebivalstvo naraslo za 14.328; ti podatki pa veljajo le za predele dežele, kjer so bili naseljeni Slovenci.¹⁷⁴

Vse do sredine 19. stoletja so se podrobnejši podatki nanašali na število prebivalstva po zemljiških gospodstvih, kasneje po političnih in sodnih okrajih ter občinah. Po uradnih podatkih iz leta 1840 je v goriškem okrožju (deželi Goriško-Gradiški)¹⁷⁵ živelo 177.953 ljudi, v mestu Gorica 9.284, na posameznih gospodstvih pa je bilo naslednje število prebivalstva: Tolmin 30.421, Kanal 15.000, Graffenberg (Gorica) 11.829, Monastero 10.951, Ajello 9.248, Bovec 8.816, Krmin 10.413, Kojsko 10.162, Devin 7.9261 Sveti Križ /Vipavski Križ 6.932, Rihemberk 6.776, Štanjel 6.462 in Renče 5.721. Mesto Gorica je imelo po štetju iz leta 1857 13.297 prebivalcev, po političnih (sodnih) okrajih pa je bila porazdelitev naslednja: Kanal 11.826, Gorica (okolica) 26.830, Ajdovščina 12.141 Červinjan 22.274, Krmin 15.585, Gradišče ob Soči 9.727, Tržič 13.248, Komen 13.240, Sežana 12.182, Bovec 6.218, Cerkno 7.495 in Tolmin 21.880.¹⁷⁶ Pri prvem modernem uradnem štetju (31. 12. 1869) je v Goriški-Gradiški živelo 204.076 prebivalcev, stanje posameznih političnih okrajev je prikazalo naslednje številke: Gorica (okolica) 56.082, Gradišče ob Soči 66.602, Sežana 27.142 in Tolmin 37.591; mesto Gorica je štel že 16.659 prebivalcev.¹⁷⁷ Leta 1890 je na Goriškem živelo 220.308 ljudi, čez deset let je število naraslo na 232.897 ali za 9,45%.

¹⁷² Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. 1. Ljubljana 1970. 102. Karl Czoernig jr. (op. 178) navaja število 191.746 za celoto deželnega prebivalstva.

¹⁷³ Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936, 49.

¹⁷⁴ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. 1. Agrarno gospodarstvo. Ljubljana 1970, 109-110.

¹⁷⁵ Schematismo dell'imperiale regio litolare austriaco-illirico. Trieste 1840, 31.

¹⁷⁶ Karl Czoernig, Das Land Görz und Gradisca. Wien 1873, 31; Isti, Gorizia "La Nizza austriaca". Il territorio di Gorizia e Gradisca. Gorizia 1987², 36.

¹⁷⁷ Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien. Wien 1873, 35.

Narodnostne razmere. Statistika omogoča poznavanje demografskih premikov (rojstva, smrti, poroke, migracije – stalne in občasne, gostoto naseljenosti in porazdelitev prebivalstva po predelih deželnega ozemlja itd.), vpogled v gospodarsko (porazdelitev naselitvenih središč, posestne razmere, obrt, industrija, poklicna struktura prebivalstva, stalež živine itd.), socialno in kulturno stanje (pismenost, šolstvo, veroizpoved itd.). Za poznavanje in razumevanje razmer obmejnega in deloma narodnostno mešanega območja kot je bila Goriško-Gradiška s svojim glavnim mestom Gorica vred, pa je pomembna tudi narodnostna oziroma jezikovna statistika. Karl Czoernig je svojo narodnostno anketo izvedel ob konškripciji leta 1846, pri tem pa je ugotavljal narodni značaj posameznih krajev in ne posameznikov, zato so se primerile mnoge netočnosti. Na Goriškem je ta uradna statistika našela 191.746 prebivalcev, med njim je bilo 128.462 Slovencev, 61.489 Furlanov (Italijanov) in 1.385 Nemcev ter 430 Židov. Slovenci so predstavljali 67 % deželnega prebivalstva, Furlani/Italijani 32, 06 %, Nemci 0,72 in Židje 0,22 %.¹⁷⁸

Naslednja narodnostna statistika, vendar uradna, je bila izvedena 31. decembra 1880 in je pokazala, da je na Goriškem živelo 211.084 (v tem številu je bilo tudi 5.065 tujcev) prebivalcev. Izmed teh je bilo 129.857 Slovencev (63,03 %), 73.425 Furlanov/Italijanov (35,64 %), 2.659 (1,29 %) Nemcev, ostalih 0,04 % (58 Čehov, 12 Hrvatov/Srbov in 8 Poljakov); jezikovna statistika ni upoštevala tujcev, državljanov drugih držav. Narodnost prebivalstva so ugotavljali na podlagi, kot že povedano, napovedi o *občevalnem jeziku*, na podlagi jezika, “*ki ga kdo rabi v običajnem občevanju*”. Ta kriterij je dajal prednost Italijanom in Nemcem, torej zgodovinskim (historičnim) narodom in ne nezgodovinskim Slovencem. Kriterij materinega jezika bi dal bolj natančno podobo narodnostnega stanja in zato ne more biti dvoma, “*da obstoji veliko nesoglasje med podatki o ‘občevalnem jeziku’ na eni strani in o izvoru prebivalstva in njegovem maternem jeziku na drugi strani*”.¹⁷⁹

Rezultati štetja iz leta 1880 po posameznih političnih okrajih pokažejo, da je v okraju Gorica-okolica živelo od skupnega števila 60.760 prebivalcev 58.205 Slovencev, 2.081 Italijanov oziroma Furlanov, 124 Nemcev ter 3 drugih narodnosti. V okraju Sežana je bilo med 27.167 prebivalci 26.650 Slovencev, 175 Italijanov oziroma Furlanov, 112 Nemcev in 13 drugih. Tudi v Tolminu je bila med 36.459 prebivalci velika večina Slovencev – 36.313, 16 Italijanov (Furlanov), 35 Nemcev in 4 drugi. V okraju Gradišče ob Soči pa je bila večina italijanska, in sicer je od skupnega števila 65.778 (v tej številki je zajeto tudi 2.623 tujcev) bilo Ita-

¹⁷⁸ Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana 1936, 54; Karl Czoernig jr., *Die ethnologischen Verhältnisse des Österreichischen Küstenlandes*. Triest 1885, 33; število Italijanov (Furlanov) na Goriškem je pisec (sin Karla Czoerniga) tega pregleda povečal še za 430 Židov.

¹⁷⁹ Fran Zwitter, *Etnična struktura in politična vloga mest v slovenskih deželah od srede XIX. do začetka XX. stoletja*. V: *O slovenskem narodnem vprašanju*. Ljubljana 1990, 47-48.

lijanov (Furlanov) 57.636, Slovencev (Brda in predeli zahodnega Krasa) 5.278, Nemcev 239 in trije, ki so govorili druge jezike.

Narodnostna (jezikovna) meja. Poleg teh uradnih štetij pa so se v javnosti pojavljali še drugi podatki o narodnostnih razmerah. Tako je uradnim številkam dodal pisec članka (-l-) v *Slovenski bčeli* narodnostno statistiko (od kod mu podatki ni navedel). Tako naj bi ob koncu leta 1851 živelo 195.297 prebivalcev, od tega je bilo 133.810 Slovencev in 61.847 takih, ki niso bili Slovenci (Neslovenci). V okraju Gorica naj bi bilo 60.858 Slovencev in 10.309 Neslovencev (skupno število 71.167), v okraju Gradišče ob Soči 4.594 Slovencev in 51.178 Neslovencev (skupno 55.772), v okraju Tolmin, kjer je živelo 41.050 prebivalcev in v okraju Sežana, kjer je živelo 27.298 prebivalcev, ni bilo Neslovencev. V Gorici je živelo 11.150 ljudi (9.970 v mestu in 1.180 v predmestjih). Čeravno je po mnenju pisca v mestu Gorica skoraj polovica prebivalcev slovenskega izvora, v predmestjih pa žive skoraj sami Slovenci, “*smo vendar 8.000 Italijanov ali bolje Furlanov brojili in tem še 2 tisuči Furlanov v srenjah Lučnik (Lucinigo) in Moša prešteli. Te dve srenje ste bile še pred kakimi 30 letami čisto slovenske in od nekdanjega župnika potem teržaškega škofa Leonardis-a potaljančene. Vendar imamo še dandanašnji vsako nedeljo eno slovensko pridigo, ker je okolica še slovenska ostala. Potem število ne Slovencev v goriškem okrajnem glavarstvu komaj 10.000 duš doseže. Tominsko in Sežansko okrajno glavarstvo je čisto slovensko, gradiško pa večidel Furlanjsko; samo v srenjah Biljana (Bigliana), Dolenja, Mirnik, Kožbana v manjših seliših po gričih ‘Berde’ imenovani okoli 5000 duš prebiva.*”¹⁸⁰ Štefan Kociančič je skoraj sočasno (*Slovenska bčela* 4/1853, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 3/1854)) opredeljeval ozemlje, na katerem so živeli Furlani, ni pa navedel narodnostne črte in še omenil, da so bili prebivalci nekdanje Beneške republike leta 1848 za “*talijsko reč*”, medtem ko so bili “*vsi drugi naši Furlani*” za Avstrijo.¹⁸¹

Narodnostno in jezikovno mejo na Goriškem je ugotavljal tudi Peter Kozler: “*... na dalje proti izhodu poleg gričev nad kraji Nieme, Kernica, Ahten, Fojda, Čevdat (Staro Mesto) in čez St. Goro (s slov. seli Špjater, Ronč, Marsin, Terčmun, Dreka, Černiverh, Čenebla, Malina, Laze, Potlak i. v. d.) ter se združi z ilirsko deželno mejo v okraju korminskem. Od tod naprej gre meja v sredi med ravnino in griči pod slovenskima občinama: Mirnik, Medana in Cerovo proti Podgori, prestopi Sočo, objame slovenska sela Zdravšino in Doberdob nad Teržičem in se pri Štivani blizo Divina z morskim obrežjem sprime.*”¹⁸² O Gorici pa je sodil, da je za razliko od obalnih mest (Koper, Milje, Izola, Piran), ki so “*izuzemši malo*

¹⁸⁰ Pregled prebivavcev na Kranjskem, Goriškem in Istrijskem. *Slovenska bčela* 10. 6. 1852, štev. 24, str.196-197.

¹⁸¹ Branko Marušič, *Primorski čas pretekli*. Koper 1985, 269-270.

¹⁸² Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, tergov, krajev i.t.d. Dunaj 1854, 19-20.

oseb, bistveno talijanske”,¹⁸³ da v mestu živi mnogo Slovencev, v predmestjih (Pristava, Stara Gora, Cingrof) in v okoliških vaseh (Šempeter pri Gorici, Štandrez, Solkan, Pevma, Podgora) je pa večina prebivalcev Slovencev.

Za Kozlerjem je tudi Karl Czoernig ugotavljal na Goriškem slovensko-furlansko in slovensko-italijansko narodnostno in jezikovno mejo. Ta naj bi potekala od Dolenj in Rutarjev, kjer naj bi prešla Reko in goriško deželno mejo, prišla do Gorice (tu so prebivalci govorili 4 jezike) in vodila do Gradišča ob Soči, odkoder je do Štivana ob morju potekala slovensko-italijanska meja. Na Goriškem je živelo 136.460 Slovencev, 49.552 Furlanov, o Italijanih ni podatkov.¹⁸⁴ Karl Czoernig je o narodnostnih razmerah na Goriškem pisal tudi kasneje, predvsem v svoji obsežni monografiji o goriško-gradiški deželi. Na podlagi uradnega štetja leta 1857, to pa ni raziskovalo narodnosti prebivalstva, je ugotavljal, da je od skupnega števila 196.276 (brez tujcev)¹⁸⁵ živelo na Goriškem 130.748 Slovencev, 47.841 Furlanov, 15.134 Italijanov, 2.150 Nemcev in 403 Židje.¹⁸⁶ Med Nemce je uvrstil tudi 650 prebivalcev Ruta (Nemškega Ruta) in Stržišča.¹⁸⁷ V deželi je bilo 110 občin; v političnih okrajih z izključno slovenskim prebivalstvom je bilo 64 občin, 6 pa jih je bilo v okrajih, kjer je bila velika večina Italijanov (Biljana, Dolenje in Medana iz sodnega okraja Krmin; Doberdob, Devin in Opatje selo iz sodnega okraja Tržič). Tem je stalo nasproti 39 občin s furlansko-italijanskim prebivalstvom ter občina Gorica, ki je bila narodnostno mešana. Slovenci so naseljevali severni in vzhodni del dežele, Furlani predele med spodnjim delom toka reke Soče in italijansko-avstrijsko državno mejo iz leta 1866 oziroma 1867. Italijani so predstavljali kompaktni del le ob nekdanji beneški obali, Nemci so bili v občutni manjšini, a največ jih je bilo v Gorici.

Narodnostno mejo je začrtal ob koncu 19. stoletja tudi Simon Rutar. Potekala je od Štivana k rečnemu rokavu Lokavec, odtod je črta vodila po občinski meji med Romjanom/Vermeigliano in Doberdobom na mejo med sodnima okrajema Gradišče ob Soči in Tržič vse do Vrha svetega Mihaela. Od tod je šla na Sočo,

¹⁸³ Prav tam, 23.

¹⁸⁴ Karl Czoernig, *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*. 1. Wien 1857, 54, 77, 79.

¹⁸⁵ Uradni podatki govore o skupnem številu 185.943. V objavah, ki govore o statistiki prebivalstva v Goriško-Gradiški je veliko neenotnosti, saj se mnogokrat navedeni podatki našajo na civilno prisotno prebivalstvo, včasih se ti povečajo zaradi vojaštva, pogosto so vključeni tudi tujci in ne le avstrijski državljani.

¹⁸⁶ Karl Czoernig, *Das Land Görz und Gradisca*. Wien 1873, 54-59; Isti, Gorizia “La Nizza austriaca”. Il territorio di Gorizia e Gradisca. Gorizia 1987, 59-63.

¹⁸⁷ Štefan Kociančič v članku o Rutu (Slovenska bčela 1853, 53-55, 68-70) njegovih prebivalcev na opredeljuje po narodnosti (jeziku). V *Novicah* (26. 3. 1845, šte. 13, str. 52) je leta 1845 navedeno, da prebivalci Nemškega Ruta, kot tudi njih sosedje Sorčani na Gorenjskem še “nem/hko govorē”. Martin Burgar, dopisnik “*Iz nemškega Rovta na Goriškem*” (Novice 20. 2. 1861, šte. 8, 64) pa je poldrugo desetletje zatem ugotavljal: “... smo tako rekoč le memogredē tudi Slovenci, prav v resnici smo pa še sedaj le Tiroljci.” “Da živi v tolimskih gorah še danes naselbina nemških kmetov”, je omenil tudi Karl Czoernig jr. (*Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins* 6/1875, 247-253; slovenski prevod v: Berilo o Rutu, Nova Gorica 1972, 18-26).

zaselek Boškini je spadal k ozemlju, naseljenemu s Slovenci: “*Od izliva Vipave gre narodnostna meja do železniškega mostu pri Podgori in potem nad vasema Ločnik in Moša do okrajne meje ob Verši, pa tako, da ostane severni del ločniške občine (t. j. Gradiškuta in Trebež) še slovenski. Zahodno od Verše in Oblinča je občinska meja italijanskih krajev Kormin, Bračan in Rutarji tudi narodnostna meja. V Jenkovem govore še slovenski, pri sv. Heleni pa že furlanski. Tudi vas Dolenje je deloma že furlanska, a Lonže in Hrvacija*¹⁸⁸ *sta ohranili še slovensko govorico.*”¹⁸⁹ Niti Kozler in niti Rutar nista natančneje določila poteka črte, ki je na Goriškem delila slovanski in romanski svet, zato ni mogoče povsem slediti spremembam, ki jih je opravil čas štirih desetletij.

Narodnostni sestav prebivalstva posameznih upravnih enot dežele pokaže sledečo sliko. Czoernig je, v omenjeni monografiji, v okrajih Bovec in Cerkno naštel izključno Slovence, ne pa tako v Kanalu, kjer je poleg Slovencev bilo še 200 Furlanov. V Gorici so bile pomešane vse narodnostne skupine deželnega prebivalstva, medtem ko za okraje Ajdovščina, Gorica (okolica) in Komen navaja kot prebivalce le Slovence. V okraju Tržič je 5 krajev – Doberdob, Dol, Jamlje, Opatje selo in Devin – naseljevalo slovensko prebivalstvo, in sicer v celoti 2.580, medtem ko so bili ostali prebivalci Italijani (10.814). Okraj Krmin je imel 12.196 Furlanov, narodnostno mešani kraji so bili Dolenje, Rutarji (Ruttars) in Mirmik s 3.065 Slovenci; pri tem pa ne navaja, če so k temu številu priključeni tudi Slovenci iz občin Medana in Biljana. V okraju Gradišče ob Soči je bilo 8.749 Furlanov, 700 Italijanov v Martinščini/ San Martino del Carso,¹⁹⁰ 200 Slovencev v Zdravščini in 100 Židov v mestu Gradišče ob Soči. Večino prebivalstva okraja Cervignano/Červinjan so prav tako tvorili Furlani (20.079), medtem ko je bilo Italijanov 2.600 (od teh 2.216 v občini Gradež). Sledeč geografski porazdelitvi dežele (visokogorati, srednje gorati, gričevnati, ravninski in kraški predeli), je po Czoernigovem izračunu bivalo v sredi druge polovice 19. stoletja v visokogoratem predelu dežele le slovensko prebivalstvo v številu 14.406, v srednjegoratih delih je bilo 43.295 Slovencev poleg 650 Nemcev, prav tako je bilo največ Slovencev naseljenih na gričevnatih delih, in sicer 42.807. Furlanov je bilo tu 21.128, Nemcev 1.500, Italijanov 1.450 in Židov 403. V ravninskih predelih je slika drugačna, saj je živelo tu 26.713 Furlanov in 13.414 Italijanov, na Krasu je

¹⁸⁸ Kraj Lože/Lonzano in zaselek Croazia/Hrvacija sta spadala v občino Dolenje. V uradnih seznamih se za Croazio ne navaja slovenska oblika.

¹⁸⁹ Simon Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. 1. Ljubljana 1892, 59-62. Rutarjevo navajanje krajevnih imen se razlikuje od sedanje rabe.

¹⁹⁰ Kraj, ki so ga imenovali tudi Šmartin in Sv. Martin na Krasu, naj bi se “*polaščil*” v začetku 19. stoletja. Toda večina prebivalcev je nosila priimke Visintin: “*Ime samo kaže in ustno izročilo potrjuje, da so prišli iz Vičence kot grajšinski kmetje (koloni). Po ženitvah s slov. Vrhovci so se bili nekoliko poslovenili; zdaj pa prevaguje laški jezik.*” (Domovina 27. 11. 1868, šte. 48, str. 192). K ohranjevanju italijanskega jezika v Martinščini naj bi pripomnogra tudi navada, da se je moral vsakdo in “*drugačen*,” ki se je v kraju naselil, popolnoma prevzeti krajevne običaje, tudi jezik (Dario Matiussi, La comunità dei Visintin. San Martino del Carso: storia, società e ambiente. Sagraado 1992, 68).

bila velika večina Slovencev (30.240) in 270 Italijanov, Slovenci so bili naseljeni na dobrih 4/5 površine celotne dežele, predstavljali pa so 2/3 vsega prebivalstva (66,6%).

Številčno stanje Slovencev v deželi Goriško-Gradiški kaže po letu 1846 padec, takrat predstavljajo 67 % deželnega prebivalstva, leta 1910 pa le 60,25 % prisotnega civilnega prebivalstva. Delež Italijanov je leta 1846 predstavljal 32,06%, leta 1910 pa 35,14% prisotnega civilnega prebivalstva. Razlog tega upada je nedvomno večja rodnost v nižinskih furlanskih predelih. Naravni prirastek v letih 1870-1910 je bil v okraju Gradišče ob Soči najvišji v deželi (41.356 ali 62,1%), sledil mu je okraj Gorica (30.705 ali 54,7%), nato Sežana (12.348 ali 45,5%) in nato Tolmin (9.659 ali 25,7%). Dejanski prirastek pa je bil v istem obdobju najvišji v okraju Gorica (31,7%), ki ji je sledil okraj Gradišče ob Soči (30,9%), nato Sežana (12,2%) in Tolmin (1,7%); v celotni deželi je dejanski prirastek znašal 24,5%. Okraj Sežana je imel v obdobju 1870-1910 najvišji migracijski saldo in sicer 33,3%, Gradišče nekoliko manj (31,2%), sledita Tolmin (24,00%) in Gorica (23,00%).

Število Slovencev se ni zmanjševalo na račun izgube slovenskega narodnostnega ozemlja, kar se je sicer dogajalo zlasti na območju zahodnih Brd (Dolenje) in deloma v okolici Gorice (Ločnik). V kraju Dolenje (občina Dolenje) je bilo leta 1880 skupaj 328 prebivalcev, od tega 289 Italijanov (tisti, ki so prijavili italijanščino kot pogovorni jezik) in 28 Slovencev. Pri naslednjem štetju (1890) pa se je statistika spremenila v korist Slovencev, saj je bilo med 373 prebivalci 255 Italijanov in 98 Slovencev, leta 1910 pa je od skupnega števila prebivalstva kraja (404) bilo 362 Italijanov, 10 Slovencev, 29 tujcev in en Nemec. V kraju Mirnik, ki je bil Dolenjam sosednja vas, a je spadal od leta 1895 pod občino Kožbana, pa je bilo leta 1880 od 262 prebivalcev 209 Slovencev, 32 Italijanov in 3 Nemci. Deset let nato (1890) so v kraju našli 202 Slovenca in 46 Italijanov, leta 1910 pa 231 Slovencev, dva Italijana in 86 tujcev.¹⁹¹ Mirniku tedaj še ni pretilo poitalijančenje, pač pa se je italijaniziral po drugi svetovni vojni, ko od leta 1952 ni bilo v kraju več slovenskega duhovnika in ko so leta 1958 ukinili slovensko šolo.

Lep dokaz o ustaljeni narodnostni in jezikovni črti na Goriškem je zagotovo podatek iz leta 1910, ko je bilo le v dveh občinah okoli 90 % Slovencev (Devin – 92 % in Podgora – 87 %), druge pa je bila, večina okoli 99 %.¹⁹²

¹⁹¹ Statistični podatki so povzeti po: Special-Orts-Repertorien der im oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Herausgegeben von der K.K.Statistischen central-Commission. 7. Küstenland. Wien 1885; Special-Orts-Repertorium des oesterreichisch-illyrischen Küstenlandes. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der K.K.Statistischen central-Commission. Wien 1894; Spezialort-repertorium für das Österreichisch-illyrische Küstenland bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien 1918.

¹⁹² Bogo Grafenauer, Kolonizacijska in teritorialna zgodovina Slovenskega Primorja. V: VIII. Seminar slovenskega jezika in kulture 3. – 15. julija 1972. Ljubljana 1972, 271.

Število prebivalcev dežele Goriško-Gradiške po uradnih ljudskih štetjih (1846-1910)¹⁹³:

Leto	skupno število	Slovenci	Italijani/Furlani	Nemci	Srbi/Hrvati	ostali
1846	191.766	128.462	61.899*	1.385*		
1850	192.511					
1857	185.943					
1869	204.068					
1880	209.539 (211.084)**	129.857	73.425	2.659	12	66
1890	219.156 (220.308)	135.020	76.514	2.195	60	73
1900	231.050 (232.897)	140.564	81.136	3.498		
1910	256.499 (260.749)	154.564	90.146	4.480	187	544

* Podatki so prevzeti iz dela Karla Czoerniga jr. *Die ethnologischen Verhältnisse des Österreichischen Küstenlandes* (Triest 1885). Pri številu Italijanov (l. 1846) ima Fran Zwitter (Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936, 54) število 61.489.

** Prva številka navaja število prisotnega civilnega prebivalstva, številka v oklepaju pa celotno prisotnega prebivalstva. Podatki o številu deželnega prebivalstva se v objavah razlikujejo. Tako navaja na primer Ernesto Massi (*L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia 1933, 95), da je leta 1880 bilo v deželi 209.572 prebivalcev, 1910 pa 260.721. Nekoliko drugačne podatke prinaša tudi Andreas Moritsch v razpravi *Dem Nationalstaat entgegen (1848-1914)* v zborniku *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2001, 360). Iz tega dela so vzeti podatki o narodnostni sestavi deželnega prebivalstva, razen v rubrikah, v katerih je drugače navedeno.

V Avstrijskem primorju je leta 1880 živel 610.688 ljudi, od tega 275.013 Italijanov (med njimi 47.301 Furlanov), 197.080 Slovencev, 123.383 Hrvatov (Srbov), 12.579 Nemcev, 2.121 Romunov (Čiči v Istri) in 512 drugih. Ob njih je v vseh treh primorskih deželah živel še 37.246 tujcev, tako da se je skupno število prebivalstva povzpelo na 647.934.¹⁹⁴ Popis prebivalstva leta 1910 je v Avstrijskem primorju leta 1910 naštel 356.495 Italijanov, 266.614 Slovencev, 170.773 Hrvatov/Srbov, 29.077 Nemcev, 4.310 drugih in 66.528 tujcev, v celoti 893.797 prebivalcev. Slovani so predstavljali 52,8 %, Italijani pa 43,1 % prebivalstva.

Prebivalstvo Gorice. Prvi natančnejši podatki o njenem prebivalstvu so iz leta

¹⁹³ Številčni podatki za čas 1846-1910 so povzeti po monografiji *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970, 104).

¹⁹⁴ Karl Czoernig jr., *Die ethnologischen Verhältnisse des Oesterreichischen Küstenlandes*. Triest 1885, 33. V zborniku *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2001, 360) navedeni statistični podatki se razlikujejo od objave v *Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach ihren Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihren Gebrechen* (Wien 1882).

1789, ko je v njenih štirih župnijah in kaplanijah (župnije sv. Hilarij in sv. Ignacij, kaplanije sv. Rok in Štandrež) živel 7339 katoličanov in skoraj 300 Židov.¹⁹⁵ Po štetju iz konca leta 1857 je mesto štel 13.297 prebivalcev, leta 1869 pa že 16.659. Na podlagi rezultatov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1880, ko so ugotavljali tudi jezikovno pripadnost, je mesto štel 20.920 prebivalcev. Od tega je 13.517 navedlo italijanščino kot pogovorni jezik, 3.411 slovenščino, 2.149 nemščino, 40 češčino, 7 poljščino in 9 srbohrvaščino; poleg tega je v Gorici živel 787 tujcev. Medtem ko so Slovenci v deželi predstavljali 61,97% prebivalstva, so bili v Gorici zastopani s 16,30 % od celotnega prebivalstva Gorice, oziroma 17,82% od meščanov avstro-ogrske državljanov. Italijani (Furlani), ki so imeli v številu deželnega prebivalstva 35,04 % delež, so bili v Gorici večinsko prebivalstvo s 64,61 %. Delež Nemcev pa je bil v deželi 1,29 %, v mestu Gorica pa 10,27 %. Leta 1890 je v Gorici živel 21.214, deset let pozneje 25.572 in leta 1910 že 30.995 ljudi.¹⁹⁶

Prebivalstvo Gorice po narodnosti:

leto	skupno število	Italijani	Slovenci	Nemci	Srbi/Hrvati	ostali	tujci
1850	10.581						
1857*	13.297						
1869	16.659	11.100*	3.500*	1.800*		300* Židov	
1880	19.133	13.517	3.411	2.149	9	47	787**
1890	20.019	14.860	3.567	1.497	49	46	1.295**
1900	23.765	16.112	4.754	2.760	77	62	1.806**
1910	29.291	14.812	10.790	3.238	78	373 ***	1.704**

* Podatek je prevzet iz Karla Czoerniga monografije *Das Land Görz und Gradisca* (Wien 1873, 31).

** Podatki o tujcih niso vključeni v skupno število mestnega prebivalstva. Tujci pa so bili v pretežni meri državljani Kraljevine Italije.

*** Med 373 prebivalci Gorice je bil češki/moravski/slovaški jezik pogovorni za 167 ljudi, za 102 rusinščina/ukrajinščina, za 98 poljščina, za 3 madžarščina in za 3 prebivalce romunščina. Dvajset let pred tem je živel v Gorici 33 Čehov/Moravcev/Slovakov, 12 Poljakov in en Romun.

Število Slovencev je v Gorici od prvega štetja (1880) z rubriko o narodnosti oz. jeziku, ki ga prebivalci običajno govorijo, do zadnjega (1910) raslo. Razvoj je bil prva tri desetletja umirjen, nato pa je bil v desetletju 1900-1910 skokovit. Leta

¹⁹⁵ Orietta Altieri, *Dinamica demografica e struttura professionale di Gorizia moderna (1789-1931)*. Quaderni giuliani di storia 19/1998, št. 1, str. 20.

¹⁹⁶ Lucia Pillon, *Movimento della popolazione a Gorizia dalla metà dell'Ottocento ai primi anni del Novecento*. V: *Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900. Il ruolo della Camera di commercio (1850-1915)*. Gorizia 1991, 123-154. Tu navedeni podatki se nekoliko razlikujejo od uradnih.

1880 so Slovenci predstavljali med prebivalstvom Gorice (avstrijski državljani) 17,84 %, leta 1890 se je število neznatno spremenilo (17,81%), čez deset let je naraslo (20 %) in ob zadnjem avstrijskem štetju (1910) so Slovenci predstavljali 34,81% celotnega mestnega prebivalstva¹⁹⁷ ali 36,83% avstrijskih državljanov.

Gibanje prebivalstva in migracijski procesi. Analiza številčnih podatkov kaže, da je število prebivalstva v deželi v letih 1818-1910 naraslo za 80,9%, kar pomeni, da je letno naraščalo za 8,7‰. Močneje je naraslo v letih 1818-1857, in sicer za 36,26% (9,3 ‰ letno), v letih 1857 ja naraščanje upadlo (6,72%), nato pa je v razdobju 1880-1910 zopet naraslo, in sicer na 19,61% (letno 6,5 ‰). Razmerje med smrtnostjo in nataliteto je bilo v korist rojstev; v letih 1869 do 1900 se je število umrlih na tisoč prebivalcev zmanjšalo od 26 na 25,3. Nataliteta pa se je povečala od 36 na 38,9. V posameznih predelih dežele so nižinski kraji kazali stalno rast prebivalstva. Drugače je bilo v goratih, kjer se je število zmanjševalo. Očiten je primer Zgornjega Posočja, kjer je izseljevanje pokazalo pri izhodiščnem indeksu 100 za leto 1853 padec na 70,8 leta 1880 in na 70,5 leta 1910. V istem razdobju pa je število prebivalstva Gorice naraslo na indeks 243,3. Navedeni podatki kažejo, da so na rast prebivalstva vplivale spremenjene zdravstvene razmere (zmanjševanje smrtnosti). Po drugi strani pa so gospodarske in socialne razmere prebivalstvo silile k selitvam znotraj ali zunaj deželnih meja. Ljudska štetja kažejo na odsotnost prebivalstva v Zgornjem Posočju, pa tudi na Krasu. Tako je bilo leta 1859 kar 13,7% deželnih prebivalcev odsotnih, leta 1890 se je odstotek povečal na 16,2% in leta 1900 na 17,9%.¹⁹⁸

Izseljevanje iz goratih predelov dežele je bilo splošno sezonsko in usmerjeno v različne predele avstrijske monarhije; po vključitvi Bosne in Hercegovine v avstrijski državni prostor so Tolminci tja zahajali kot gozdarski delavci.¹⁹⁹ V drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja pa se je začelo izseljevanje v prekooceanske dežele. To izseljevanje pa je zajelo predvsem nižinske predele dežele in je potekalo sočasno z izseljevanjem iz predelov Furlanije, ki so bili v italijanski državi.²⁰⁰ Pot v Južno Ameriko²⁰¹ je bila zlasti v sedemdesetih letih najbolj pogosta in tako se je župan v Naklem Mahorčič znašel v težavah, ker ni hotel izdajati

¹⁹⁷ Lubor Niederle, *Slovanski svet. Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva*. Ljubljana 1911, 257.

¹⁹⁸ Ernesto Massi, *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia 1933, 95-99.

¹⁹⁹ Delo v Bosni je, da bi odvrnil izseljevanje v Ameriko, *Slovenski narod* (30. 9. 1877, štev. 223) napovedal še pred avstrijsko okupacijo, le prej mora zmagati rusko orožje. Leta 1878 je veliko Tolmincev poiskalo delo v Bosni. Pri vračanju se jih je veliko ustavilo v Sisku, kjer so živeli v žalostnem stanju. Zato naj nihče ne potuje v Bosno, če nima zagotovila, da bo delal. Poleg tega pa mora vsakdo imeti denar, da plača potovanje domov (Arhiv Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, R, fasc. 145).

²⁰⁰ Francesco Micelli, *L'emigrazione dal "Friuli orientale"*. V: *Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900. Il ruolo della Camera di commercio (1850-1915)*. Gorizia 1991, 190.

²⁰¹ Branko Marušič, *Prispevka o slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko*. V: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*. Ljubljana 1995, 57-66.

potrdil, *“da nima temu odhodu nič nasprotovati”*, ker za izdajanje takih potrdil na okrajnem glavarstvu v Postojni (Kranjska) ni bilo težav in je tako prosil okrajno glavarstvo v Sežani za pojasnilo.²⁰² Največja želja po emigraciji se je na Goriškem kazala v krajih, kjer je bil kolonat (Furlanija, Brda).²⁰³

Če je bilo sezonsko izseljevanje Tolmincev in tudi drugod po deželi vezano na moško delovno silo, pa so se od konca šestdesetih let 19. stoletja (po otvoritvi Sueškega oprekopa) iz območja spodnje Vipavske doline pa tudi iz Brd²⁰⁴ podajale v Egipt ženske. Tu so služile kot *“dojilje ali kot dekle; s tem je njihovo fizično in moralno življenje zelo ogroženo in še za prihodnost uničeno,”* kot je vikar iz Bilj Janez Fiegel poročal goriškemu nadškofijskemu ordinariatu v začetku leta 1871.²⁰⁵ Aleksandrinke (les Goritiennes, so jim rekli v Egiptu) so postale poseben *“adut ženskega položaja v družini in širši družbeni skupnosti”*,²⁰⁶ obenem pa so v goriški javnosti že od začetka predstavljale *“graje vredna potovanja”*,²⁰⁷ poseben moralni problem ali *“rak na telesu primorskega ljudstva”*.²⁰⁸ Dr. Josip Srebrnič, kasnejši škof na Krku, je opravil bilanco izseljevanja iz goriškega okraja (sodni okraji Ajdovščina, Gorica-okolica, Kanal) za obdobje 1907-1913 in ugotovil, da je v tem razdobju znotraj monarhije moško izseljevanje zajelo 4.902 moža, izven države pa 1.714 mož. Žensko izseljevanje pa znotraj države 589 žena in deklet, v tujino pa se jih je podalo 1.388, od tega v Egipt kar 1.006.²⁰⁹

GOSPODARSTVO

Gospodarstvo Goriške je krojila geografska podoba dežele. Ta je imela predvsem dva sestavna dela: ravninski in gorati svet.²¹⁰ Obe sestavini sta tudi vplivali na razvoj dveh temeljnih gospodarskih centrov dežele, in sicer Gorice, ki je bila, starejše in močnejše središče, vezana na gorate in nižinske predele, ter Tržiča, ki se je s svojo lego v nižini in ob morju zaradi zgodovinskega razvoja (do l. 1797 je spadal v Beneško republiko) v deželno gospodarstvo učinkoviteje vključeval šele

²⁰² Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, R, fasc. 145.

²⁰³ Novice 31. 10. 1877, šte. 44, str. 352.

²⁰⁴ Dopis iz Brd v *Primorskem listu* (5. 4. 1893, šte. 7): *“Pri nas je aleksandrovanje še vedno v cvetji.”*

²⁰⁵ Dorica Makuc, Aleksandrinke. Gorica 1993, 26.

²⁰⁶ Aleksij Kalc, Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije* 10/1997, 199.

²⁰⁷ Slovenec 20. 10. 1877, šte. 118.

²⁰⁸ Soča 28. 3. in 3. 4. 1890, šte. 13 in 14.

²⁰⁹ Josef Srebrnič, Die Wanderbewegung in der Umgebung von Görz. V: Jahresbericht des Mädchenlyzeums der armen Schulschwester von Notre Dame in Görz. Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1913/14. Görz 1914, 7, 14.

²¹⁰ V članku v tedniku *Domovina* (31. 1. 1868, šte. 5, str. 20) je tudi sledeča misel: *“Da se spozna, kako slabo je naše gospodarstvo, naj omenim le naše goriške hribe. Tam se porabi veliko več, nego se pridobi.”*

od srede 19. stoletja dalje, zlasti zaradi vpliva Trsta.²¹¹ Temelji goriškega deželnega gospodarstva so bili poljedelstvo, svilogojstvo, vinogradništvo, lesarstvo in živinoreja, v dobršnem delu 19. stoletja pa zlasti tekstilna predelovalna industrija, zaradi bližine Trsta, kamor so po morskih poteh prihajale surovine (bombaž). Ernesto Massi, ki je bil prvi temeljitejši raziskovalec goriške gospodarske preteklosti, je zapisal: "*V gospodarskem sistemu velike obdonavske monarhije, kjer je bila uveljavljena najvišja možna porazdelitev in specializacija gospodarskih aktivnosti, se je goriško gospodarstvo zasnovovalo predvsem na klimatskih posebnostih območja. S svojimi tipičnimi kulturami in oprta na različne klimatske pogoje, se je dežela vključila v agrarno gospodarstvo monarhije. Bila je med gospodarsko favoriziranimi predeli avstro-ogrskega cesarstva.*"²¹² Stanje in razvoj deželnega goriškega gospodarstva je Massi povzel v besedah: "*Podnebje, zemlja v ravnini in v dolinah, razširjenost gorskih pašnikov, srečevanje naravnih povezav, ogrožanje voda, to so bili glavni vplivi okolja, nanje je človek deloval z vztrajnostjo in žilavostjo in goščave je spreminjal v vinograde, pašnike v polja, tu je nastala in se zgostila človekova naselitev. Izgradile so se ceste in vodni kanali, obrambi zidovi in jarki za vodo, za zajezenje rek in proti širjenju gozda.*"²¹³

V italijanskem goriškem zgodovinopisju se je pojavila tudi izvima in svojevrstna periodizacija goriškega gospodarskega razvoja po proizvodnih ciklih treh tekstilnih surovin od 16. stoletja dalje, in sicer obdobje predelave volne (16. stoletje), ki mu sledita obdobji svile (17. in 18. stoletje) in bombaža (19. in 20. stoletje), nato je dodano kot zadnje obdobje turizma.²¹⁴ Seveda pa te značilne surovine niso onemogočale drugih oblik gospodarske proizvodnje. Čas druge polovice 19. stoletja sodi v cikel bombaža, ki je sledil ciklusu svile, kar pa seveda ne pomeni, da je v obravnavanem času svilarstvo prenehalo.

Za prvo polovico 19. stoletja je na Goriškem značilno agrarno gospodarstvo, ki pa se tedaj še ni uravnavalo po potrebah tržišč izven dežele. Toda čas po Napoleonu je ob krizah kmečkega gospodarstva vendar širše odprl gospodarski prostor, k temu so pripomogli energetski viri (voda) in delovna sila. Toda v avstrijski državi je bil razvoj počasnejši. K temu so prispevali velika konkurenca angleške proizvodnje, nezaupanje avstrijske državne oblasti do razvoja industrije in njena nagnjenost k obrtniški proizvodnji. Podobno konservativno so delovali tudi veliki zemljiški gospodje, ki so bili nezaupljivi do napredka in razvoja gospodarstva. Avstrija se je zapirala vase in načrtovalci njenega gospodarskega razvoja so prihajali iz tujine. Na Goriškem se je v 18. stoletju v zvezi s svilogojstvom čutil močan vpliv sosednje Beneške republike tudi z ilegalnimi trgovskimi posli,

²¹¹ Furio Bianco, *Alle origini dell'industrializzazione. Monfalcone e il Territorio. Dall'economia rurale allo sviluppo manufatturiero.* Monfalcone 1988, 10.

²¹² Ernesto Massi, *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano.* Gorizia 1933, 12.

²¹³ Prav tam, 69.

²¹⁴ Alberto Luchitta, *Gorizia asburgica. Miti, potere e vita materiale. V: Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano.* Gorizia 2001, 49, 64.

zaradi pomanjkanja avstrijske državne kontrole in sledeč načelu o ponudbi in povpraševanju.²¹⁵

V drugi polovici istega stoletja pa se je že močno povečal pomen industrijske proizvodnje, kar je povezano z nastajanjem industrijskih obratov, železniških povezav in novih gospodarskih oblik, ki so bile dotlej neznane v deželnem gospodarstvu. Sredina stoletja je pravzaprav prelomnica. Okoli 1850 se končuje čas, ki ga označuje kmetijska dejavnost; zanjo je od razsvetljenega časa dalje skrbela leta 1765 ustanovljena Kmetijska družba v Gorici. Drugo polovico 19. stoletja pa označuje dejavnost Trgovske in industrijske zbornice (ustanovljena 18. 3. 1850), kar se je kazalo v pospešenem gospodarskem razvoju v prvem desetletju njenega obstoja. Na razvoj v drugi polovici stoletja je vplivala tudi nova meja med Italijo in Avstro-Ogrsko (1867), ko se je pretrgal tok intenzivnejših gospodarskih povezav med Goriško in Furlanijo. Na Goriškem potlej ni bilo čutiti več vplivov Furlanije, kljub temu da je bila Gorica od leta 1860 z železniško progo povezana z Vidmom in severno Italijo. Toda prav lega je ustvarila v Gorici središče za kopne povezave avstrijske monarhije s Kraljevino Italijo. Ob popravilu ceste iz Vipavske doline čez Hrušico, sredi leta 1848, je dopisnik iz Vipave tožil, da gre le malo trgovskega tovora iz Italije preko Vipavske doline, le nekaj vina, sladkorja in svile.²¹⁶ Časopisne vesti so govorile o vzrokih slabega gospodarskega položaja na Goriškem in duhovnik ter noviški dopisnik Filip Jakob Kaffol je ugotavljal, da je na Tolminskem kmetijstvo slabo razvito. Ljudje preveliko trošijo (prevelike dote, loterija, igre na srečo), nepotrebno nakupujejo (kupljene obleke, pijača), ni pravih cest in slabe so letine.²¹⁷ Nič drugače tudi ni bilo niti dvajset let pozneje, saj naj bi bila vzrok slabega stanja kmečkega stanu "*lenoba, nevednost in ljubezen do starih navad*".²¹⁸

Predmarčni čas je v avstrijski monarhiji čas uveljavljanja modernih oblik gospodarstva, toda v veljavi je bil še vedno fevdalni sistem, ki se je v mnogočem razlikoval od srednjeveškega in novoveškega ter so ga tako, kot na drugih področjih življenja družbe, zaznamovale reforme Marije Terezije. Cesarica je z uvedbo davčne rektifikacije (1747) fiksirala pravice zemljiških gospodstev v odnosu do podložnikov in utrdila kmetovo davčno moč. Po končani rektifikaciji se je višina kontribucije (državni davki) do leta 1762 povečala na 72.000 goldinarjev. Reforme pa so tudi pomagale izenačevati položaj podložnikov v državi. Konec sedemdesetih let 18. stoletja se je začela delitev pašniških površin (cesarski patent 5. 11. 1768 in ukaz goriškega glavarstva 5. 5. 1769). Na Goriškem je tako bila za časa največjega poljedelskega dela kljub določilom robotnega patenta (1772) prepovedana tlaka, ta pa že dotlej ni pomenila posebnega bremena. Na podlagi jožefinskega katastra (nastal v l. 1785-1789) so bile uvedene nove oblike obdav-

²¹⁵ Alberto Luchitta, I caratteri della storia economica isontina. V: Il fuoco cammina. Fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco (1900-1970). Mariano del Friuli 1997, 27.

²¹⁶ Slovenija 11. 8. 1848, šte. 12, str. 46-47.

²¹⁷ Novice 15. 3. 1848, šte. 11, str. 42-43.

²¹⁸ Domovina 13. 3. 1868, šte. 11, str. 43.

čitve zemljiških gospostev. Reformam pa so nasprotovali fevdalci, zato so bile odpravljene. Leta 1798 so bile s patentom razglašene za odkupljive obveznosti podložnikov do zemljiških gospostev. Za časa Ilirskih provinc so bile sicer odpravljene javnopravne funkcije zemljiških gospostev in s tem so bile ukinjene tudi vse obveznosti, ki so od tod izvirale. Davek od zemljišča je kmet plačeval državnim organom neposredno. Ko se je vrnila avstrijska oblast, je del reform ohranila, razmerje med zemljiškimi gospodstvi in podložniki je bilo le še stvarnopravnega značaja. Skupno pašo so najprej odpravili v furlanski nižini. Z okrožnico tržaškega gubernija (16. 1. 1847) je bila opravljena relucija (rabotna abolicija) robot in desetin v prostovoljni sporazum med podložnikom in gospodarjem zemlje oziroma zemljiškim gospodom.²¹⁹

Vse te reforme od srede 18. stoletja dalje so vodile postopoma v popolno odpravo podložniškega sistema s cesarskim zakonom z dne 7. septembra 1848. Ta je vseboval temeljne določbe, ki jih je podrobno urejal patent z dne 4. marca 1849. Predpisi za izvedbo teh patentov so bili za območje Primorske izdani 17. septembra 1849, 25. septembra 1850 je bil ustvarjen odškodninski fond (ob njem je deloval še vedno tudi verski sklad – Religionsfond, ki je združeval premoženje za časa Jožefa II. zaplenjenih cerkvenih ustanov), da bi dajal v skladu z zakonom odškodnino zemljiškim gospodom. Za razumevanje goriških razmer pa je treba dodati, da problema kolonata ta določila niso zajela.

Uveljavitev zemljiške odveze je spremenila socialno, gospodarsko in lastniško podobo podeželja. Na Goriškem je zajela 693 upravičencev do odškodnine, 42.050 pa je bilo obvezancev.²²⁰ Tako je leta 1857 bilo 17.799 lastnikov zemlje, posest pa je povprečno obsegala 17–18 ha, na 100 lastnikov je prišlo 119 kmečkih delavcev, leta 1869 je bilo 18.210 lastnikov s srednjo posestjo 16,4 ha in na 100 lastnikov je prišlo 330 delavcev. Že leta 1880 pa se je število lastnikov povzpelo na 20.957, povprečna posest pa se je znižala na 8,8 ha in na 100 lastnikov je prišlo 320 delavcev. Dvajset let kasneje (1910) je bilo lastnikov zemlje 47.369, povprečna posest je merila 5,3 ha, na 100 lastnikov pa je prišlo 260 delavcev.²²¹

Obenem pa je potekal proces zmanjševanja deleža agrarnega prebivalstva. Na to dogajanje je vplivala tudi bližina Trsta in njegova ekonomska rast.²²² Veleposest je vendar ohranila tudi politično moč, ki je temeljila predvsem na volilni zakonodaji parlamentarnega obdobja po letu 1860. Na Goriškem je bila volilna kurija razdeljena na slovenski in italijanski del. Slednji je imel najprej 150 volilcev, kasneje (1913) se je število povečalo na 260, slovenski pa je imel proti koncu 19. stoletja 300 volilcev. Število je nato pred prvo svetovno vojno padlo na 100,

²¹⁹ L'Osservatore Triestino 3. 2. 1847, štev. 15.

²²⁰ Gospodarske in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. 2. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana 1980, 234.

²²¹ Tommaso Fanfani, *Piccola e grande proprietà tra Sette e Ottocento nelle Contee di Gorizia e Gradisca: note e appunti*. V: *Rapporti tra proprietà impresa e mano d'opera nell'agricoltura italiana dal IX secolo all'unità*. Verona 1984, 397.

²²² Prav tam, 400.

kar seveda ni vplivalo na volilne rezultate oziroma na število poslanskih sedežev v deželnem zboru.

Posebnost Goriške je bil kolonat, ki pa ni bil toliko razširjen v slovenskem kot v romanskem (furlansko-italijanskem) delu dežele. Za razliko od fevdalnega podložništva, ki je bilo vezano predvsem na razmere v nemških deželah, je bil kolonat, ki je prihajal iz Italije, svobodna pogodba med zemljiškim lastnikom in obdelovalcem zemlje. Razlika med kolonatom in podložništvom je bila v *“pravno popolnoma prostem značaju kolonata”*.²²³ Ker je veljal za svobodno, na krajšni čas omejeno in kadarkoli odpovedljivo civilnopravno razmerje, ni bil odpravljen z zakonom o zemljiški odvezi. V slovenskem delu Goriške je bil kolonat razširjen predvsem v Brdih. To nam kaže na primer podatek iz Medane, v kateri je bilo od 88 družin kar 56 kolonskih.²²⁴ Po letu 1848 so se želeli mnogi koloni osamosvojiti gospodarjev in za zemljo so morali plačati celotno odškodnino. Pri tem se je veliko kmetov zadolžilo, tako da so se potem znova vmili v kolonski stan ali pa so se izseljevali. Kolonsko vprašanje, zlasti problemi zlorab iz razmerja gospodar in kolon, je pogosto vznemirjalo goriško javnost, tako pri Slovencih kot Italijanih. K reševanju problema naj bi prispeval deželni zakon o kolonski pogodbi. Sprejel ga je goriški deželni zbor 24. maja 1914. Toda takrat, ko naj bi začel delovati (12. 11. 1915), je bila dežela Goriško-Gradiška zapletena v vojna dogajanja prve svetovne vojne.

Za gospodarske in posledično tudi za narodnostne razmere je bilo na Goriškem pomembno tudi razdeljevanje skupne, kolektivne kmečke (zemljiške) posesti, t.j. predvsem neobdelanih zemljišč, ki so jih že stoletja uporabljale vaške skupnosti. Ta skupna zemlja se je vsaj od 17. stoletja dalje večkrat delila in je velik pospešek dobila v času prosvetljenega absolutizma z državno zakonodajo (patenti iz l. 1767 in 1768). Vendar postopek razdelitve ni bil končan in se je nadaljeval tudi še po odpravi zemljiške odveze. V drugi polovici 18. stoletja si je za razdelitev skupnih zemljišč veliko prizadevala goriška kmetijska družba. Takrat se je veliko zemlje razdelilo v nižinskih predelih dežele, medtem ko je v goratih predelih (naseljeni predvsem s Slovenci) ostajala zemlja trdno v rokah zemljiških gospodstev.²²⁵ Zato je razdelitev skupnih zemljišč ostajala tudi po letu 1848 predvsem problem slovenskih občin.²²⁶ Delitev posesti je pomenila tudi spreminjanje gospodarskih razmerij na slovenskem podeželju in tako je tudi mogoče razumeti aktivnost slovenskih deželnih poslancev, ki se je začela leta 1863, ko je Andrej Winkler predlagal osnutek ustreznega zakona, katerega temeljno načelo je bilo,

²²³ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1996, 183.

²²⁴ Peter Stres, *Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradišanske do konca prve svetovne vojne*. Goriški letnik 12-14/1985-1987, 177. Tudi: Bruno Podveršič, *Izvor in oblike kolonata v Brdih*. V: Briški zbornik. 1. Dobrovo 1999, 214-225.

²²⁵ O razdelitvi občinskih zemljišč na Goriškem. Gorica 2., 23. in 30. 3. 1900, štev. 18, 24 in 26.

²²⁶ Giuseppe Vetrih, *Il problema della divisione dei ‘Comunali’ nelle campagne slovene del Goriziano (1864-1910)*. Tesi di laurea. Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia, a. a. 1979-1980, XIV.

da bi se delitev opravila v razmerjih, za katere bi se dogovorili upravičenci. Toda vlada takega zakona ni sprejela, in ker ni bilo enotnega zakona, se je za vsako delitev sprejemal poseben deželni zakon. Tako je bila že leta 1863 sprejeta razdelitev skupne zemlje za davčno občino Ajba. Sledile so nove delitve, tako da je bilo do leta 1910 razdeljenih okoli 30.000 hektarjev predvsem gozdnih in travniških površin; skupna površina pa so ostali planinski pašniki. Delitev je vplivala na večanje kmečke posesti, na izboljšanje socialnih in gospodarskih razmer in na krepitev slovenske prisotnosti v deželi. Ta politični učinek delitev se je pokazal v spremembi deželnega volilnega zakona (1866) in je odmeval tudi v razpravah v goriškem deželnem zboru, ko je deželni poslanec dr. Josip Tonkli leta 1882 predlagal novo spremembo deželnega volilnega zakona (volilna pravica v tretjem razredu za vse, ki plačujejo 5 goldinarjev direktnega davka za volitev v mestni kuriji) in ko je v odklonilni razpravi Italijan Antonio Dottori omenil spremembe, ki jih je v kmečki posesti prinesla delitev zemljišč²²⁷ in neustrezna različnost njenega obdavčenja. Leta 1900 je časnik *Gorica* zapisal: *“Vse razdelitve občinskih zemljišč, kar se jih je izvršilo, so imele izvrsten uspeh; povsod, koder so v letih prve ustavne dobe razdelili občinsko lastnino, je dandanes svet tako prerojen in preustvarjen, da ni več sledu nekdanje ‘gmajne’ [...] Povsod očiščen, pomlajen, plodonosen svet! A celo na sivem Krasu so se po razdelitvi veselo preobrazile cele pokrajine.”*²²⁸ Krepitev kmečke posesti je pripomogla k slovenskemu narodnostnemu in političnemu osamosveščanju.

Reševanje kmetijskih razmer, tudi delitve kmetijskih površin na Goriškem pa naj bi rešili trije deželni zakoni, temelječi na državni zakonodaji iz leta 1883. Deželni zbor jih je sprejel 29. januarja 1912 in dobro leto zatem jih je potrdil cesar. Začetek prve svetovne vojne pa je preprečil njih uresničevanje.²²⁹

Kmečki dolgovi so tudi na Goriškem rasli. Temeljni razlog je bila od sredine stoletja dalje odškodnina za zemljiško odvezo, poleg tega pa še davki, ki so se delili na posredne in neposredne ter plačila posebnih davščin deželam in krajevnim oblastnim organom (dežela, občina) tako imenovane doklade; večanje teh je pomenilo večanje ostalih davkov (doklad). Na zadolževanje je imelo vpliv tudi tržno gospodarstvo in gospodarske krize, zlasti tista, ki je nastala ob borznem zlomu leta 1873.²³⁰ Ob koncu stoletja je zadolževanje omejilo tudi nastajanje kmečkega kreditnega združenstva tako liberalnega kot katoliškega političnega tabora.

Gospodarstvo v nižinskem, furlanskem delu dežele, kjer je bila razširjena veleposest in ob njem drobna zemljiška lastnina, se je razlikovalo – kot že povedano

²²⁷ Pertrattazioni della V. tornata, epoca IV. della Dieta provinciale della Principesca Contea di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1882, Gorizia 1882, 9-11, 49-51, 57-65 in priloga šte. 5.

²²⁸ Gorizia 30. 3. 1900, šte. 26.

²²⁹ Nicola Golemac, Comunità e beni comunali nel Carso Triestino e Goriziano (sec. XVIII-XX). Gorizia 1998, 47.

²³⁰ Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi v avstrijski dobi. Prispevki za novejšo zgodovino 33/1993, šte. 1-2, str. 5.

– od tistega, ki se je zaradi naravnih pogojev ustvarilo skozi stoletja v goratih slovenskih predelih. V furlanski nižini pa so se ustvarjala tudi najemniška posestva, ki so jih upravljali najemniki (*fittanzieri*, *stontisti*). Glavni pridelki v kmetijstvu so bili žito, koruza in vino. Furlanski del dežele se ni mogel izogniti kriznim razdobjem oziroma kriznemu stanju, ki je veliko ljudi vodilo k temu začasnemu ali trajnemu izseljevanju. Za reševanje socialnega stanja furlanskega kmeta se je zavzel zlasti Luigi Faidutti s svojo *Federazione dei Consorzi agricoli del Friuli*.²³¹ Zveza je delovala na krščanskosocialnih osnovah, politično pa je bil Faidutti predstavnik furlanskega ljudskega gibanja, ki se je nagibalo v tako imenovano avstrijakantsko smer in bilo polemično z italijanskimi nacionalnimi liberalci. Za ravninske dele dežele je ob koncu 19. stoletja velika značilnost spreminjanje gospodarske podobe, in sicer usmeritev v industrijo. Središče tega novega razvoja je Tržič, nazoren pa je podatek iz zadnjega desetletja 19. stoletja, da je bilo tedaj iz okraja Gradišče ob Soči v industriji zaposlenih 18.000 ljudi, medtem ko je bilo iz Gorice in njenega okoliša zaposlenih v industriji 16.000 ljudi.²³² V Tržiču je bila leta 1908 postavljena Cosulichева ladjedelnica, v kateri je bilo veliko zaposlenih (do 3400) ne le iz bizjaške in furlanske ravnine, marveč tudi Slovencev iz spodnje Vipavske doline in zahodnih obronkov Krasa. V Tržiču je delovala tudi družba *Officine elettriche dell'Isonzo* (1906) ter kemična tovarna *Adriawerke*.

Kmetijstvo. Temeljna oblika deželnega gospodarstva je bilo kmetijstvo. V Goriško-Gradiški, ki je imela 2.915,96 km² (291.596 ha) površine, je bilo leta 1857 v celoti 49.972 ha kultiviranih površin (17.056 ha orne zemlje, 32.076 ha orne zemlje z vinogradi, 840 ha vinogradov), 158.524 ha travnikov in pašnikov (58.705 travnikov in 99.8129 pašnikov), 56.998 ha gozda in 20.510 ha nerodovitnih površin. Ob koncu stoletja (1891-1895) se je podoba nekoliko menjala. Površina kulturnega zemljišča je znašala 53.330 ha, povečali so se travniki, zmanjšala se je površina pašnikov; v celoti sta obe sestavini obsegali 125.000 ha, neproduktivne površine so znašale 33.942 ha. Toda ne le po ekstenzivnosti, kmetijska proizvodnja se je povečala tudi po intenzivnosti, in če je bil še sredi stoletja donos žita 6 stotov na hektar, je v razdobju 1897-1908 znašal 6,5 na hektar, kasneje neposredno pred začetkom prve svetovne vojne pa 9,1 stotov na hektar. Zlasti se je intenzivnost povečala v zadnjih treh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Tako je proizvodnja koruze od 8,9 prešla na 12 stotov na hektar, krompirja od 65,9 na 74,9 stotov na hektar, vinska trta pa je od 6 hektolitrov na hektar prešla na 9,4 v času 1897-1906 ter na 20,7 hektolitra v času 1903-1912.

Stanje kmetijstva ni bilo ugodno tudi zaradi pomanjkanja denarja in "koloni

²³¹ Alessandro Stebel, *L'associazionismo cooperativo, la questione agraria e la Güterschlächtere* nella politica economica del movimento cattolico isontino (1870-1914). V: *Terre dell'Isonzo tra età moderna e contemporanea*. Mariano del Friuli 1996, 95-177; Isti, *L'economia agricola, il movimento cattolico e l'associazionismo cooperativo nella Contea di Gorizia e Gradisca*. V: *Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900*. Gorizia 1997, 77-89.

²³² Alberro Luchitta, *Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia (secoli XVII-XX)*. Gorizia 2001, 37.

alnega" odnosa državnih oblasti do Goriško-Gradiške.²³³ Poročila o stanju kmetijstva so ločila med kmetijstvom v gorskem svetu, ki da je slovensko, in ravninskim, ki je furlansko, vmes pa je Gorica, ki je narodnostno mešana s prevlado Italijanov ("...*un carattere nazionale misto, però con preponderanza dell'elemento italiano.*"²³⁴). Tudi zaradi teh razmerij v kmetijski proizvodnji, kjer je po pridelku prevladoval ravninski nad goratim predelom, so se krojila narodnostna razmerja v deželi. Vlaganja v ravninske predele je pomenilo izsuševanje močvirij pa tudi izgradnja namakalnega sistema na območju Tržiča; projekt se je uresničeval štirideset let (1864-1904).

Okoli leta 1850 je bilo kmetijstvo še vedno zasnovano na tradicionalnih temeljih, potem pa je prav zaradi večjih komunikacijskih možnosti (predvsem železniški promet) postajalo bolj specializirano. To se je pokazalo na primer pri pridelavi žita, ki je pričela upadati, čeravno dežela ni mogla pridelati toliko žita, da bi zadostila svojim potrebam. Računajoč, da bi posameznik (od približno 260.000 prebivalcev dežele) potreboval 400 kg žitaric letno, bi proizvodnja domačih žitaric (povprečni pridelek 322.000 stotov v razdobju 1903-1912) zadostovala le za štiri mesece. To pomeni, da je bilo treba uvoziti dvakrat več žitaric, kot je znašal pridelek v deželi.²³⁵

Pridelava vina je bila zagotovo značilnost dežele in modernizacija prometnih sredstev je omogočila trženje goriškega vina v nevinskih deželah. Leta 1888 je bilo 7000 ha vinogradov, leta 1896 pa 10.000. Temu ustrezno je rasla proizvodnja vina, ki je okoli leta 1850 znašala 100.000 hektolitrov, zaradi vinskih bolezni je v času 1877-1896 padla na 68.000, a v času 1891-1895 narasla na 145.000 hektolitrov. Proizvodnja vina pa je vplivala na poseljenost dežele, tako so v sodnih okrajih Gradišče ob Soči in Krmin (skupaj sta zasedala 6,8% deželne površine in tu je prebivalo 14,65% od celote deželnega prebivalstva) imeli največjo gostoto prebivalstva na kvadratni kilometer, in sicer v sodnem okraju Krmin 169, v okraju Gradišče ob Soči pa 89 ljudi.

Pomembna panoga je bila tudi živinoreja.²³⁶ Stanje živine okoli leta 1850 je kazalo neurejenost razmer (poslabšanje pašnikov, zmanjševanje deleža konjev pri poljskih delih zaradi prevzema krav za opravljanje kmečkih del). Kasneje pa se je stalež živine večal, tako pri govedu od 53.625 glav leta 1857 na 66.448 glav leta 1880. Nihal je stalež konj, po letu 1890 je padlo število koz.

Čeravno 19. stoletje na Goriškem ni bilo opredeljeno kot obdobje svilogojstva, pa je še vedno z murvorejo (kultura murve) vred predstavljalo gospodarsko

²³³ Alberto Luchitta, I caratteri della storia economica isontina. V: Il fuoco cammina. Fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco (1900-1970). Mariano del Friuli 1997, 29.

²³⁴ Alessandro Claricini, Cenni sulle condizioni agricole della Contea di Gorizia e Gradisca. Atti e memorie della i. r. Società agraria di Gorizia 10. 7. 1866, šte. 13, str. 193.

²³⁵ Ernesto Massi, L' ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano. Gorizia 1933, 71.

²³⁶ Premijo za vzrejo goveje živine za l. 1833 je prejel Matej Murovec (Murautz) iz [Tolminskega ali Kanalskega?] Loma (L'Osservatore Triestino 31. 5. 1834, šte. 65).

značilnost, tesno povezano s kmetijstvom. Svilarška obrt se je v Gorici začela razvijati v dvajsetih letih 18. stoletja, leta 1726 je bila zgrajena v Fari ob Soči predilnica na vodni pogon. V letih 1835-1845 so pridelali povprečno letno 92.200 kg zapredkov. Leta 1849 je znašala proizvodnja 287.000 kg, v letih 1854-1856 pa 580.000 kg. Kasneje je proizvodnja trpela zaradi bolezní sviloprejk, v letih med 1881 in 1890 pa je znašala okoli 800.000 kg letno; leta 1884 v celoti 786.830 kg, od tega je bila največja proizvodnja v nižinskem (693.520 kg) in najmanjša v alpskem svetu (271 kg).²³⁷ Na Goriškem, kjer je bila proizvodnja kokonov na drugem mestu v avstrijski monarhiji (prvo mesto Južna Tirolska), je država veliko vlagala v murvorejo in proizvodnjo svile. Toda z upadanjem evropske svilarške industrije so se razmere spreminjale tudi na Goriškem. Uvoz cenejše surove svile iz vzhodnoazijskih držav je dotedanje gojitelje sviloprejke preusmerjal k vinogradništvu in sadjarstvu in še pred prvo svetovno vojno je gojitev sviloprejke postala le še postranski posel malih lastnikov zemlje.²³⁸ Ugodnejše železniške povezave so dale goriškemu sadjarstvu in zelenjadarstvu v novem stoletju nov zagon.

Gozdarstvo. Sredi 19. stoletja je bilo na Goriškem (brez Gradiške) 23.490 ha (10,8 % produktivne površine) visokih gozdov, 28.816 ha (13,3 %) nizkih gozdov, 5.433 ha (2,5 %) travnikov z gozdnim drevjem in 5.344 (2,5 %) ha pašnikov z gozdnim drevjem. Skupaj so gozdovi na Goriškem šteli skoraj 70.000 ha površine, dajali 133.000 m³ lesa letno (200 m³ na hektar), od tega je bilo 80% lesa namenjeno za kurjavo. Leta 1890 je bilo 9.779 ha državnih gozdov, 30.052 ha občinskih in 28.874 ha zasebnih. Pregled za leto 1910 pa izkazuje 9.987 ha državnih gozdov, 21.097 občinskih, 17 ha deželnih (okrajnih), 306 ha cerkvenih, 2.170 ha v lastni agrarnih skupnosti, 8 ha fideikomisnih in 34.004 ha zasebnih gozdov. Posebna gozdarska naloga je bila pogozdovanje Krasa, ki se je sicer začelo že v dvajsetih letih, a je dobilo bolj organizirane oblike od srede stoletja dalje. V Sežani je bilo ustanovljeno posebno primorsko društvo za pogozdovanje Krasa (1852), v njem so delovali predstavniki tržaškega mesta in sežanskega glavarstva. V skupni akciji so sodelovale tudi strokovne službe kranjske dežele. 30. marca 1857 so slovesno začeli pogozdovalna dela v komenski in nabrežinski občini.²³⁹ Pogozdovali so predvsem s črnim borom, potem ko se je za neuspešno pokazala pogozditev z avtohtonimi listavci. Uspešno pogozdovanje je vzbudilo pozornost strokovne javnosti po svetu.

Industrija. Nagel razvoj industrije je v veliki meri oviralo pomanjkanje surovin, zlasti v trenutku, ko so se začeli uvajati parni stroji. Energetske vire, ki jih je v času uvajanja parnih strojev predstavljal premog, je na Goriškem nadomestila vodna energija. Pospešeni razvoj v sredini 19. stoletja je omogočil dotok nove delovne sile, ki jo je bilo na Goriškem dovolj, izraba vodne energije, možnost

²³⁷ Vesna Ličer, Nekoč so bili "kavalirji". Svilogojstvo in kultura murve na Goriškem. V: La seta della Serenissima. Salzano 2004, 102; prav tam v italijanski verziji na strani 150.

²³⁸ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. 1. Agrarno gospodarstvo. Ljubljana 1970, 414.

²³⁹ Novice 24. 9. 1853, šte. 77, str. 307; 8. 4. 1857, šte. 28, str. 111.

distribucije proizvodov na bolj oddaljena tržišča ter izraba domačih surovin (surova svila, les). Za goriško industrijo je tudi značilno, da so v 18. stoletju prihajali podjetniki in kapital z ozemlja beneške države, v 19. stoletju pa iz Trsta predvsem zato, ker ni bilo domačih sil in spodbud.²⁴⁰

Prvi večji industrijski obrati so povezani s svilarstvom, kasneje z bombažno predelavo. Na Goriškem je svilarstvo po spodbudnem razvoju od druge polovice 18. stoletja dalje začelo ob koncu 19. stoletja propadati. Ločeno so delovale predilnice in tkalnice. Tkanje svile je še pred francoskimi okupacijami predstavljalo 700 statev, v sredini stoletja (1849) pa le še 100 statev s 140 delavci. V začetku sedemdesetih let je tkanje svile povsem zamrlo. Preja svile je bila bolj uspešna gospodarska panoga. V letih 1851-1853 je bilo 120 predilnic (od teh ena na paro in pet na vodni pogon) s 1.600 delavci. V letu 1872, ko je preja svile dosegla višek, je bilo v deželi 29 predilnic z 2.102 delavcema. Že leta 1888 je bilo 16 delavnic s 541 delavci in tik pred prvo svetovno vojno pa le 3 podjetja s 520 delavci. Na Goriškem so tudi predelovali svilene odpadke. Industrijska predelava je začela leta 1854 s predilnico Wilhelma Ritterja v Stračicah (Gorica). Obrat za predilnico odpadkov svile je leta 1872 v Solkanu zgradilo podjetje Pfeffer & Comp. (zaposlovalo je 60 moških in 200 žensk). Dve leti nato je dunajska gospodarska družba z bratoma Klein odprla obrat za predelavo svilenih odpadkov v Zdravščinu. Kmalu je podjetje s svojo uspešnostjo prehitelo Ritterjev obrat in postalo v svoji panogi eno največjih podjetij v monarhiji. Leta 1888 je bilo v predilništvu odpadkov svile zaposlenih 1.582 delavcev. Kriza v prodaji svile v letih pred prvo svetovno vojno ni obšla tudi industrije predelave odpadkov svile. Na Goriškem je na podeželju delovalo tudi več manjših predilnic svile ter tkalnic konoplje, lanu in volne. Leta 1858 je bilo v Gorici 19 takih statev. Kaznjenci zapora v Gradišču ob Soči so izdelovali posteljna pregrinjala.

Osnovne tendence državnega razvoja so se kazale tudi na Goriškem in v Gorici, kamor je Nemec Johann Christoph Ritter Záhony iz Frankfurta na Maini²⁴¹ preselil iz Trsta svojo rafinerijo kolonialnega sladkorja (1819). Družina Ritter je

²⁴⁰ Poglavje o industriji na Goriškem je sestavljeno na podlagi: Scematismo dell'imperiale regio Litorale austriaco-illirico. Trieste 1840, 234; Manuale dell'imperiale regio Litorale austriaco-illirico. Trieste 1848, 226-228; D. B. [Giuseppe Domenico Della Bona], L'industria nel circolo di Gorizia. V: Calendario per l'anno comune 1850 pubblicato dalla i. r. società agraria di Gorizia, 68-74; Ernesto Massi, L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano. Gorizia 1933; Luciano Patat, L'industria tessile goriziana. Dalla seconda metà dell'Ottocento alla crisi degli anni Trenta. Udine 1991; Alberto Luchitta, La Contea di Gorizia: Contributo per una storia della manifattura e dell'industria (secoli XVIII-XX). V: Cultura tedesca nel Goriziano, Gorizia 1995, 257-288 (ponatis v: Alberto Luchitta, Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia -Secoli XVII-XX. Gorizia 2001, 183-221); Isti, La Camera di Commercio di Gorizia 1850-2000. Uomini e lavoro in 150 anni di storia. Gorizia 2001.

²⁴¹ Eugen Ritter, Chronik und Stammbaum der im Jahre 1829 in Österreich mit dem Prädikat "von Záhony" geadelten Familie Ritter aus Frankfurt am Main. Wien 1915. V dveh zakonih se je Johannu Christophu Ritterju rodilo 14 otrok. Po vrsti drugorojeni sin Julius Hector se je poročil z edino hčerko Švicarja Elisaeusa Rittmeyerja, veletrgovca v Trstu. Rittmeyerji so postali družabniki Ritterjev pri nekaterih gospodarskih naložbah (Ritter & Rittmeyer).

potlej skozi velik del 19. stoletja močno zaznamovala goriško gospodarstvo in družbeno življenje; bili so tudi lastniki gospostva Štanjel. Christoffova sinova Julius Hector in Wilhelm sta v razdobju 1840-1860 zgradila v Stračicah, v severozahodnem predmestju Gorice, hidravlični mlin na Soči ter predilnici bombaža in svilenih odpadkov. Ritterji so tudi predsedovali goriški Trgovski in industrijski zbornici (ustanovljeni 12. 8. 1850), predstavljali pa so tiste sile, ki so tudi drugod v avstrijski državi dvigale državno gospodarstvo in mu dajale svetovni pomen. V goriškem okolju pa ti nemški parveniji niso bili najbolj sprejeti ne le, ker so bili nosilci nemškega vpliva (tesni odnosi z vlado), marveč tudi zaradi vnašanja germanizacije in protestantizma na Goriško. Toda na drugi strani naj bi trgovska zbornica imela pomembno vlogo zaradi vpliva Italijanov, da je z dvema poslančema v deželnem zboru vzdrževala pritisk Slovencev.²⁴² V veliki meri dolguje Gorica Ritterjem železniško povezavo s Trstom. V železniško omrežje je bila vključena leta 1860, toda železniški promet je ogrozil prevoznitvo, ki je bilo pomemben dejavnik deželnega gospodarstva. Na Goriškem so v industrijo investirali tudi tržaški trgovci (Chiozza, Vivante, Brunner, Economo, Ralli).

Ritterji so bili nosilci velikih industrijskih naprav in prav te so sredi 19. stoletja še bolj zaostrele odnos med agrarno sestavino deželenega gospodarstva in industrijo. Na tem goriškem primeru se je tudi zrcalila splošna gospodarska podoba avstrijske države. Goriško gospodarstvo si je veliko obetalo od prometnih povezav in v šestdesetih letih so načrtovali povezave Gorice s severom, s tako imenovano predelsko železnico. Toda novo povezavo s severom je dežela dobila šele v novem stoletju, šestinštirideset let potem, ko je bila Gorica z železnico povezana s Trstom in Vidmom. Ob tem pa so se kresala poleg gospodarskih tudi nacionalna trenja, saj naj bi ta železniška povezava (imenovana tudi bohinjska, turska, Transalpina), po sodbi Italijanov, služila Slovencem. Prav prometne povezave so vplivale na počasni upad Ritterjeve industrije, katere upravljanje je leta 1904 prevzel Max Brunner. Leta 1912 je ta industrija prešla v trust Vereinigte Textilindustrie, novi lastnik je napovedal ponovni vzpon goriške tekstilne industrije. Očitno je bilo, da krajevni dejavniki niso uspeli tekmovati s časom, niso bili sposobni ustanoviti lastne in slediti novim gospodarskim programom.

Zaradi bližine Trsta, kamor je iz Bližnjega vzhoda pa tudi iz Severne Amerike po morski poti prihajal bombaž, se je na Goriškem razvijala bombažna industrija. Poleg že omenjene predilnice v Stračicah je že leta 1828 nastala predilnica bombaža v Ajdovščini.²⁴³ Ajdovska predilnica, ki je bila v rokah tržaškega kapitala, je leta 1849 zaposlovala 217 delavcev (izmed teh je bilo 27 fantov in 19 deklet mlajših od 14 let). Delovala je na vodni in parni pogon. V barvarni je bilo zaposlenih 50 ljudi. Predilnici v Stračicah in v Ajdovščini sta imeli leta 1872 19.858

²⁴² La Camera di commercio di Gorizia. Gorizia [1975], 27.

²⁴³ Giuseppe Chiozza je za izgradnjo te tovarne dobil privoljenje tržaške vlade (L'Osservatore Triestino 19. 4. 1828), leta 1834 pa je tovarno (filatoio di cotone) prevzel trgovec Giovanni Davide Schnel Griot, ki sta se mu pridružila Leon Hierschel in Caliman Minerbi (L'Osservatore Triestino 5. 7. 1834, štev. 80).

motovil s 409 predilci ter 197 statev z 224 tkalci. Obema središčema goriške bombažne industrije se je pridružila predilnica v Trziču. Leta 1884 jo je postavil Catonificio Triestino (Triester Baumwoll Industrie), ki je bil še lastnik predilnice v Aiellu. Kasneje je nastala predilnica v Vermeglianu/Romjanu pri Ronkah, kot podružnica ajdovske bombažne industrije. Leta 1888 so delovale v deželi tri velike predilnice bombaža s 4.000 vreteni za predenje in 1.200 vreteni za navijanje. Zaposlovala so 527 delavcev (323 moških, 107 žensk in 97 otrok) in izdelale so 24.000 stotov prediva.

Največja koncentracija industrijskih naprav pa je bila v lasti družine Ritter v Stračicah (2.000 delavcev), v "*goriškem Manchesteru*", kjer niso bili le proizvodni obrati, marveč tudi delavska prebivališča po tako imenovanem *factory systemu*, ki se je uveljavljal tudi v avstrijski monarhiji. Sodoben način izgrajevanja industrije z vso spremljajočo infrastrukturo so Ritterji pokazali tudi tako, da so ob stanovanjskem naselju postavili v Stračicah tudi slovensko-italijansko osnovno šolo (1871) in vrtec.²⁴⁴ V Ritterjevi delavski koloniji v Stračicah je leta 1871 živelo 128 družin. Kljub težavnemu položaju delavca je Ritterjem uspelo z bolj "*humano in zaščitniško politiko preprečiti za okoli petdeset let kakršnokoli stavko ali delavski protest*".²⁴⁵ Tako trditev pa omajajo časopisne vesti, ki so poročale o delavskih nemirih in o nezadovoljstvu tudi v goriških Stračicah.

Ker je bila v drugi polovici 19. stoletja Gorica še vedno prometno slabo povezana, se je pričel vzpenjati Tržič in postajal drugo industrijsko središče v deželi. Poskus Ritterjev, da bi deželno gospodarstvo reorganizirali in da bi Gorica postala središče prometnih povezav, ni uspel, ni pa popolnoma verjetna trditev, da je boj med različnimi narodnostmi "*spremenil mesto v talca v sporu ene in druge strani*",²⁴⁶ kakor tudi ne, da sta si stala na nasprotnih bregovih furlanski ravninski del in "*slovensko-nemško mesto*" Gorica. Vendar se je Gorica gospodarsko razvijala zlasti v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Vojna pa ni le neposredno prizadela mesta in dežele, pač pa tudi tako, da je Gorica po končani vojni izgubila velik del svojega bližnjega (Koroška, Kranjska) in tudi bolj oddaljenega zaledja (bivše avstrijske dežele, Podonavje).

V sklop prehrabene industrije je sodila predelava sladkorja, ki pa je zašla v krizo.²⁴⁷ Na Goriškem je bila primerno razvita tudi industrija kandiranih izdelkov in tako so delovala leta 1849 tri podjetja z 22 delavci in leta 1857 pet delavnic z 38 delavci; surovina pa je bilo v glavnem domače sadje. Ob koncu stoletja se je

²⁴⁴ Marko Waltritsch, Eno stoletje slovenskega osnovnega šolstva v Gorici. V: Slovenska osnovna šola "France Bevk" Gorica. Gorica 1984, 47-48.

²⁴⁵ Luciano Patat, L'industria tessile goriziana. Dalla seconda metà dell'Ottocento alla crisi degli anni Trenta. Udine 1991, 92.

²⁴⁶ Alberto Luchitta, Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia (Secoli XVII-XX). Gorizia 2001, 218.

²⁴⁷ *Zgodnja danica* (20. 2. 1865, štev. 6, str. 45) poroča, da je ob prenehanju sladkorne Ritterjeve rafinerije v Stračicah veliko delavcev izgubilo delo in "*tako morajo zdaj nekteri izmed njih brez dela po ulicah postopati, njih žene in pa otroci si iščejo vsakdanjega živeža terkaje po vratih premožnejših*".

širila tudi konzervna industrija. Poleg vaških mlinov na vodni pogon so delovali tudi večji strojni mlini, tako sta mlina v Stračicah in pri Štivanu leta 1849 zaposlovala 70 ljudi in namlela 136.000 stotov žita, kar pomeni 100.000 stotov moke in 36.000 stotov otrobov. Leta 1857 je bilo v deželi 211 mlinov z 219 delavci in dva mehanična mlina, leta 1873 je število naraslo, in sicer je delovalo 262 malih mlinov s 328 delavci ter trije mehanični mlini z 217 delavci. Leta 1888 je bilo 255 mlinov. Od mehaničnih se omenja le mlin v Stračicah, ki je s 107 delavci namlel 200.000 stotov žita. V prehrabeno industrijo pa tudi med obrtne storitve so sodile tovarne in obrati za izdelavo testenin, alkoholna rafinerija, tovarna kavinega nadomestka, tovarna kisa in tri pivovarne.

Papirno industrijo je zastopala Ascolijeva tovarna pisalnega in zavojnega papirja v Podgori, na desnem bregu Soče onkraj Stračic. Leta 1857 je zaposlovala 110 delavcev, leta 1872 je število zaposlenih naraslo na 554, leta 1888 se je znižalo na 360 in pred začetkom vojne se je zvišalo na 750; papirna industrija je bila tudi v Solkanu. Leta 1845 so v šestih usnjarnah ustrojili 5.400 surovih kož. Leta 1857 je bilo 8 usnjarskih obratov s 118 delavci, ustrojili pa so 48.600 kož. Kasneje so se usnjarski obrati združili tako, da je v petih delalo 512 delavcev. Ob usnjarstvu so bili še obrati za izdelavo mila, sveč, vžigalic in vinske kisline, v mnogih primerih na stopnji obrtnih izdelkov in ne kot industrijska proizvodnja.

Lesno industrijo je leta 1857 predstavljalo 20 žag, leta 1871 se je število povečalo na 30 z 38 delavci, leta 1888 je število žag ostalo enako, le število delavcev se je povzpelo na 50. Opekarska industrija je leta 1857 združevala 19 peči, njih število je leta 1888 naraslo na 24. V slovenskem delu dežele je bilo največ opekarskih obratov v spodnji Vipavski dolini (predvsem v Renčah in Bukovici).²⁴⁸ Obratovalo pa je tudi 13 kamnolomov, največ na Krasu, kjer so nabrežinski kamnolomi v letih 1857-1915 doživeli njih zlato obdobje.²⁴⁹ Delovalo je tudi veliko apnenic. Rudarstvo na Goriškem ni bilo razvito. V bližnjih in sosednjih deželah so kopali živo srebro (Idrija) ali pa svinec (Rajbelj). Nahajališča železne rude (Ajdoščina, Labinje, Trenta) se v 19. stoletju niso več izkoriščala. Še leta 1835 so poskusno iskali rude (živo srebro) v Logu pod Mangartom, a so našli kasneje cinkovo rudo.²⁵⁰ V Vremski dolini so kopali, vendar v skromnih količinah, rjavi premog.

V deželi Goriško-Gradiški je bilo več industrijskih centrov, poleg Gorice in Trziča še Ajdoščina, Fara ob Soči, Kanal ob Soči, Krmin, Nabrežina, Podgora in Sovodnje ob Soči. Na nastanek centrov so vplivali naravni pogoji, zlasti bližina surovin, energetske viri in komunikacije. Toda že leta 1896 je pri Solkanu zrasla prva elektrarna.

²⁴⁸ Nataša Nemec, *Incominciare all'alba e finire al tramonto. Le fornaci nel Goriziano attraverso i secoli. V: Il fuoco cammina. Fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco (1900-1970)*. Mariano del Friuli 1997, 183-205.

²⁴⁹ Aleš Breclj – Zvonko Legiša – Ivan Vogrič, *Nabrežinski kamnolomi*. Trst 1989, 67.

²⁵⁰ Alessandro Claricini, *Delle miniere nella Gorizia. Atti e memorie dell' i.r. Società agraria di Gorizia 1867*, dodatek k številu 16, str. 11-12. Glasilo goriške kmetijske družbe poslej citirano kot *Atti e memorie*.

Statistična ugotovitev²⁵¹ o visokem deležu aktivnega prebivalstva na Primorskem in Goriškem v obrti in industriji med vsemi slovenskimi deželami (l. 1869 z 8,9 % in l. 1910 z 13 %) ni zajela celotnega prebivalstva dežel. Podobno velja tudi za rast zaposlenih, pri čemer so primorske dežele prednjačile. Na Goriškem je leta 1890, ko naj bi se v avstrijskem času začelo drugo obdobje industrijskega razvoja dežele, 17,5 % vseh delavcev delalo v industriji, 70,5 % v kmetijstvu in 12 % v terciarnih dejavnostih; kasnejši podatki kažejo, da se tako razmerje ni veliko menjalo.

Obrt. Zaradi vsakodnevnih potreb je bila obrt razvita na celotnem območju goriške dežele, le da so se v nekaterih predelih in krajih močneje razvijale določene obrti. Leta 1857 je obrtništvo predstavljalo 1415 obrtnikov, od tega je bilo 362 čevljarjev, 260 kovačev, 445 tesarjev in 115 zidarjev. V slovenskem delu sta imeli čevljarska in usnjarska obrt svoje središče v Mirnu, veliko zidarskih obrtnikov je prihajalo iz Renč, v Lokovcih je bilo razvito kovaštvo, na Krasu kamnoseštvo. Poleg tega so delovale tkalnice platna, opekarnice, apnenice, vrvarne, žagarski obrati in drugo. V Solkanu so imeli konec 19. stoletja 73 mizarских delavnic, v njih je bilo zaposlenih 200 odraslih in 60 odraščajočih. Obrt je bila povezana tudi z delom na domu. Mizarstvo je bilo razvito tudi v Furlaniji, kjer je bilo središče izdelovanja stolov v Krminu; delovna sila je sem prihajala tudi iz bližnjih slovenskih Brd. V Krminu je ob koncu stoletja 30 mizarjev izdelalo do 2.000 ducatov stolov letno. V kraju Mariano-Corona so izdelali do 5.000 ducatov stolov letno in leta 1880 so ustanovili obrtno šolo lesne stroke.²⁵² Obrt je bila povezana z delom na domu. V furlanskem delu spodnjega Posočja so izdelovali košare (1.250.000 kosov letno), v slovenskih predelih pa so doma izdelovali tudi tekstil in oblačila ter pekli kruh.²⁵³ Za doseganje boljših poslovnih uspehov so se obrtniki povezovali v zadruge, primer solkanske mizarске zadruga pa kaže, da je neustrezno vodenje takih ustanov prinašalo nezaželene učinke, ki so vplivali tudi na stanje celotnega slovenskega gospodarstva v deželi.²⁵⁴

Promet. Zaradi posebne lege je bila Goriška prometno križišče s povezavami proti jugu (Trst) in proti severu (Koroška) ter proti vzhodu (Ljubljana) in zahodu (Furlanija). Za razvoj goriškega gospodarstva je bila pomembna izgradnja prometnih povezav, zlasti železnic, ki naj bi nadomestile cestni promet; pomorski promet (pristanišča v Červinjanu, Tržiču, Devinu in Gradežu) pa ni imel kake posebne vloge. Leta 1860 je bila Gorica z železniško progo povezana s Trstom in severno Italijo. Toda Carlo Catinelli je že leta 1849 predlagal izgradnjo žele-

²⁵¹ Jasna Fischer, Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 28/1988, 28 in sl.

²⁵² Fulvio Filiput, Il Consorzio industriale dei falegnami di Mariano (1883-1935). Studi Goriziani 84/1996, 59-96.

²⁵³ Ennio Maserati, Il lavoro a domicilio alla fine dell'Ottocento nelle provincie adriatiche dell'Austria. Quaderni giuliani di storia 11/1990, šte. 1-2, str. 87-110.

²⁵⁴ Branko Marušič, Zadrúžno gibanje solkanskih mizarjev. V: Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Solkan 2001, 256-279.

zniške proge na Koroško čez prelaz Predel.²⁵⁵ Zlasti v šestdesetih letih se je o predelski železnici veliko pisalo in načrtovalo. Prizadevanja za predelsko železnico niso uspela,²⁵⁶ saj se je za progo po Kanalski dolini preko Tablja/Pontebbe odločila leta 1867 Commissione di Costanza; komisijo je leta 1864 imenovala tržaška trgovinska zbornica z namenom, da bi izdelala načrt, kako povezati Trst s središčem Evrope. Vpliv Benetk na določitev trase je bil premočan. Poleg tega sta se za progo preko Kanalske doline določili tudi avstrijska in italijanska vlada (protokol podpisan v Firencah, 23. 4. 1867). Tako imenovana Pontebbana je bila zgrajena leta 1879.²⁵⁷ Dokončno železniškoprometno podobo je dežela dobila leta 1906 z izgraditvijo bohinjske železnice, ki je Gorico povezala s Koroško (Beljak) in ji omogočila še eno železniško povezavo s Trstom. Še pred bohinjsko pa so bile znotraj dežele zgrajeni tako imenovana furlanska železnica Tržič-Červinjan (1894; kasneje se je podaljšala preko državne meje vse do S. Giorgia di Nogaro) in Gorica-Ajdovščina (1902). Bilo je še nekaj načrtov za izgradnjo drugih prog znotraj dežele (Gorica-Červinjan) in izven (Čedad-Kobarid, dolina Soče-Idrija- Ljubljana, Gorica-Ljubljana preko Vipavske doline in Hrušice). Kot drugod na Slovenskem so tudi na Goriškem železniške proge nastajale zaradi širših povezav.²⁵⁸ Da je bil promet občutljiva točka, kaže tudi poročilo predsednika goriške Trgovske in industrijske zbornice, ki je za južno Posočje (goriško Furlanijo) poudarjalo pomen prometnih povezav, potem ko je bila tedaj predelska proga le še "*sen, ki je izginil*".²⁵⁹ V sosesčini svetovljanskega Trsta je imel pomorski promet dežele lokalno vlogo. Leta 1894 je bil vzpostavljen telefonski promet (33 km linije).

Trgovina. Kot trgovsko središče je Gorica živela v senci Trsta. Položaj se je spremenil, ko je Gorica postala, zlasti po letu 1866, takorekoč obmejno mesto in zato središče prekomejnega trgovanja z Italijo (les, živina, sadje). Na živahnost tega trgovanja so vplivali carinski predpisi, ko so se ti leta 1902 spremenili, se je izvoz z Goriške v Italijo okrepil. V trgovini je leta 1857 delalo 885 ljudi, leta 1872 pa 1.808. Število zaposlenih v tej panogi je naraščalo. Tako je bilo leta 1880 zaposlenih 1935 in leta 1896 že 3.589 ljudi, v 1.752 trgovskih tvrdkah različne gospodarske moči, v mestih in na podeželju. Izmed teh se jih je 80 ukvarjalo z živinsko trgovino, 30 s sviloprejkjo, 23 z lesom za kurjavo in ogljem, 35 z lesom za gradbeništvo, 39 jih je trgovalo z žitom, 30 s sadjem, 7 z rožami, 18 z usnjem,

²⁵⁵ Alberto Luchitta, *Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia* (Secoli XVII-XX). Gorizia 2001, 35.

²⁵⁶ Slovenci so veliko storili, da bi se zgradila železniška povezava s Koroško preko Soške doline. Ne le z deželnozborskimi intervencijami, zahtevami na taborih (briški in tolminski tabor), časopisnimi članki in drugače, temveč tudi z literarnimi objavami. Anton Klodič je v podporo predelski železnici napisal šaloigro *Novi svet* (Gorica 1868).

²⁵⁷ Roberto Casanova, *Nascita e sviluppo delle ferrovie a Trieste e nell'area giuliana e isontina durante il periodo asburgico*. V: *Transalpina. Un binario per tre popoli*. 1996, 107-124.

²⁵⁸ Vasilij Melik, *Železnice in Slovenci*. V: XXX. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana 1994, 244.

²⁵⁹ Eugen Ritter Záhony, *Le nuove risorse del Friuli Goriziano*. Gorizia 1888, 6.

25 z vini, 3 s pivom, 28 je bilo špedicijskih družb, preostale pa so bile trgovine na drobno.

Turizem. Na Goriškem se začenja razvijati turizem v drugi polovici 19. stoletja, zlasti po letu 1866 dalje, ko je avstrijska država izgubila turistično že razvite predele Italije (Gardsko jezero, plaže okoli Benetk itd.). To ne pomeni, da se niso posamezniki kot turisti podajali v Gorico in Goriško že pred tem.²⁶⁰ Gorica je imela za prebivalce nemških dežel ugodnejšo klimo.²⁶¹ Goriška je skupaj s Trstom in Istro skušala nadomestiti izgubljena italijanska letovišča. Leta 1873 je Karl Czoernig razglasil Gorico za klimatsko zdravilišče (Kurort) in za "avstrijsko Nico". Leta 1875 je bilo v Gorici ustanovljeno posebno društvo, ki naj bi Gorico uveljavljalo kot klimatsko zdravilišče. Poleg Gorice so bili v goriški turizem vključeni še obmorski kraji Gradež, Sesljan in Devin, pa tudi starodavni Oglej. Toda študija o začetkih turizma v Goriško-Gradiški ugotavlja, da je bila ta dežela poleg Kranjske med vsemi predeli avstro-ogrske države najslabše udeležena v prometu s tujci.²⁶²

Denarništvo. Začetek sodobnejšega denarnega gospodarstva na Goriškem, zlasti bančništva, predstavlja goriški Mont, ki ga je leta 1752 ustanovil nadškof Karel Mihael Attems. Kasnejši razvoj gospodarstva pa je zahteval nove oblike denarnega poslovanja. Leta 1871 so pripravljali ljudsko banko za Goriško, v njenem pripravljalnem odboru je bil tudi Slovenec dr. Josip Tonkli.²⁶³ Hector Ritter je kot predsednik Trgovske in obrtne zbornice kasneje obžaloval, da ni še uspelo ustanoviti banke zlasti za potrebe kmetijstva. Črni petek (9. 5. 1873), borzni zlom borze na Dunaju in v Berlinu, je goriško denarništvo prizadel posredno, saj v Gorici tedaj še ni bilo sodobno urejene krajevne banke.

Pri Slovencih pomeni začetek denarništva ustanovitev Goriške ljudske posojilnice (11. 1. 1883); bila je prvi čisto slovenski zavod v Avstrijskem primorju in je delovala ob Cassi di Risparmio di Gorizia (imela je trojezičen naslov), kot drugi denarni zavod v mestu.²⁶⁴ Tretji denarni zavod je bila Associazione coope-

²⁶⁰ Alberto Luchitta, *Appunti di storia turistica goriziana (1850-1940)*. Quaderni giuliani di storia 19/1998, šte. 1, str. 35. Ponatis v knjigi istega avtorja *Scritti sulla storia di Gorizia e della sua Provincia (Secoli XVII-XX)*. Gorizia 2001, 267-284.

²⁶¹ To pojasnjuje pisec anonimne reportaže v augsburškem *Allgemeine Zeitung* (1866, šte. 349-351), vendar Karl Czoernig, ki je živel v Gorici zaradi zdravstvenih razlogov, ugotavlja, da ima Gorica "milo podnebje in italijansko nebo". Reportaža, ki jo je Alessandro Claricini izdal v italijanskem prevodu (Gorizia: Città e Campagna. Atti e memorie 25. 5. – 17. 12. 1867, str. 152-154, 170-171, 182-184, 233-236, 283-286, 306-307, 338-339), je posegala v splošno goriško problematiko (Sergio Tavano, Karl von Czoernig da Vienna a Gorizia /1850-1889. V: Karl Czoernig fra Italia e Austria. Gorizia 1882, 79-140).

²⁶² Edith Schattleitner, *Die Anfänge des Fremdenverkehrs in Görz und Gradisca*. Diplomarbeit am Institut für Geschichte zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, 1991 (tipkopis).

²⁶³ Soča 4. 5. 1871, šte. 18.

²⁶⁴ Marko Waltritsch, *Slovensko gospodarstvo v Gorici. V: Od Maribora do Trsta. 1850-1914*. Maribor 1998, 77-84.

rativa di credito (1891). Potreba po slovenskem denarnem zavodu se je pokazala že mnogo pred tem.²⁶⁵

Prvi goriški slovenski denarni zavod je začel skromno delovati in je imel v prvem poslovnem obdobju (1883-1884) 16.000 goldinarjev prometa, v drugem (1885) 18.000 in v tretjem obdobju (1886) 37.000.²⁶⁶ Potrebe pa so zahtevale ustanovitev drugih denarnih zavodov na slovenskem podeželju. Tako so se pojavljale posojilnice na podeželju od leta 1888 dalje, ko je bil drugi slovenski denarni zavod na Goriškem ustanovljen v Nabrežini. Do prve svetovne vojne je nastalo v celoti 88 posojilnic in hranilnic, kar pa ne pomeni, da je bila v krajih le po ena hranilnica, pač pa sta delovali tudi po dve hranilnici glede na politično in ideološko izhodišče (urejene na podlagi Schulze-Delitzschevega in Raiffeisnovega sistema).

Kasneje kot pri Slovencih se je začelo denarniško in posojilniško gibanje na italijanskem oziroma furlanskem podeželju. Prvi zavod so dobili v Koprivnem (Capriva del Friuli) leta 1896, do prve svetovne vojne je bilo takih zavodov 37, nastali pa so na podlagi delovanja furlanskega katoliškega gibanja; italijanski liberalci niso prodrli na podeželje.

Poleg omenjenih ustanov so v Gorici nastajali še drugi finančni zavodi. Tako pri Slovencih Trgovsko-obrtna zadruga (1897), po političnem razkolu (1899) pa je Centralno posojilnico ustanovil (1900) katoliški tabor. Italijani pa so imeli še denarna zavoda Banca popolare Goriziana in Banca Friulana. Potem ko je Trgovsko-obrtna zadruga bankrotirala (l. 1912 je šla v likvidacijski postopek), sta podobo goriškega slovenskega bančništva dopolnili Kmečka banka (ustanovljena l. 1909) in podružnica Ljubljanske kreditne banke, ki je v Gorici delovala od leta 1910.

Razvoj gospodarstva in še posebej industrije pa je prinašal nova razmerja v socialno problematiko goriške deželne stvarnosti. V zvezi s tem so bile najbolj na očeh javnosti Ritterjeve tovarne (predilnica, mlin in papirnica). Besede proletariata, kapitalizem, delavsko gibanje in socializem so postale poznane tudi na Goriškem. Pojavili so se problemi, kot so opuščanje kmetijske proizvodnje in odhajanje v mesto na delo v tovarne, delovni urnik, delo ob nedeljah in praznikih,²⁶⁷ nočno delo, stavke,²⁶⁸ odpusti z dela ter vprašanje dela mladoletnikov²⁶⁹.

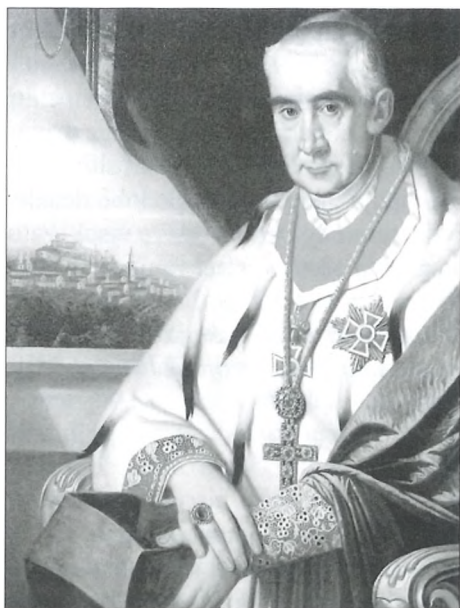
²⁶⁵ Članek *Potreba kmetiške banke na Goriškem v tržaškem Primorcu* (7. 3. 1869, šte. 5).

²⁶⁶ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b.16, f. 123.

²⁶⁷ Na silvestrovo 1887 se je v podgorski predilnici 150 delavcev uprlo delu ob nedeljah in praznikih (Soča 7. 1. 1988, šte. 1), sicer pa so bili tu slabi delovni pogoji (Soča 12. 11. 1887, šte. 46).

²⁶⁸ Prvi poznani štrajk v tovarnah na Goriškem so pripravile 4. 7. 1874 svilarke delavke v predilnici B. Lenassija v Gorici (Luciano Patat, *L'industria tessile goriziana. Dalla seconda metà dell'Ottocento alla crisi degli anni Trenta*. Udine 1991, 53).

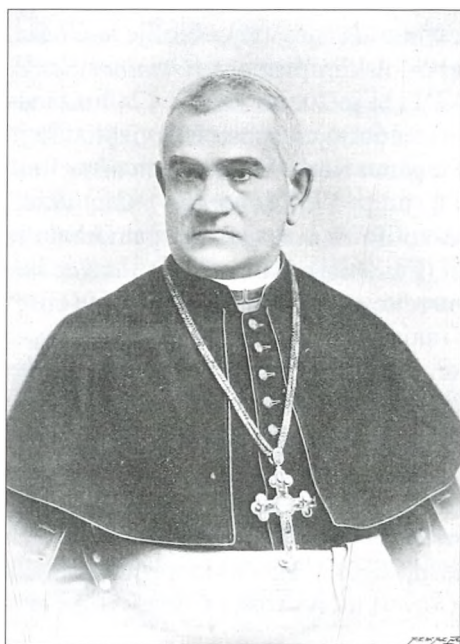
²⁶⁹ *Soča* (29. 8. 1872, šte. 35) je poročala o delu otrok v obratih, največ v občini Miren. To je očitno spodbudilo dr. Karla Lavriča, da je v goriškem deželnem zboru 21. 11. 1872 prebral interpelacijo zoper delo mladine v tovarnah. Na Lavričev protest je reagiralo goriško okrajno glavarstvo, saj je bilo delo mladih povezano z določili šolske zakonodaje (Soča 5. 12. 1872, šte. 49).

Franc Ks. Lušin (1781-1854),
goriški nadškof (1835-1854)

Andrej Gollmayr (1797-1883),
goriški nadškof (1855-1883)

Alojzij Matija Zorn (1837-1897),
goriški nadškof (1883-1897)

Jakob Missia (1838-1902),
goriški nadškof (1898-1902)

Delodajalci so si znali mnoga taka vprašanja razlagati tudi s poudarjanjem “*tradicionalnih predsodkov, ki ovirajo napredek*”.²⁷⁰

Slovenci na Goriškem so vzporedno s politično aktivnostjo želeli spremeniti tudi tradicionalna gospodarska razmerja v deželi, v kateri je vodilna vloga pripadala gospodarski organizaciji Italijanov in Nemcev. Do leta 1900 je bil slovenski kapital šele na začetkih poseganja in spreminjanja gospodarske podobe dežele. Tudi delež slovensko govorečih je bil v številu agrarnega prebivalstva visok, zato pa so italijansko govoreči prednjačili v industriji in obrti. V srečevanju z italijanskim in nemškim deželnim gospodarstvom podobno kot drugod na Slovenskem tudi na Goriškem “*Slovenci brez faktorja političnega ozemeljskega zedinjenja in upravne osamosvojitve nimajo pravega upanja na uspeh in trajen obstanek*”.²⁷¹

CERKEV

Od srede 18. stoletja so vsa verska dogajanja na Goriškem osredinjena na delovanje goriške nadškofije. Njena ustanovitev je bil eden izmed uspehov cesarice Marije Terezije, ki je pri ustvarjanju temeljev sodobne avstrijske države reševala mnoga nerešena in odprta vprašanja in tako tudi zadeve upravnopolitičnega položaja Cerkev. Na Goriškem so se taka prizadevanja najbolj pokazala pri urejanju državne meje z Beneško republiko ter pri iskanju rešitve nasledstva oglejskega patriarhata. Na ozemljih, iz katerih je nastala dežela Goriško-Gradiška, je bilo vprašanje cerkvene oblasti oglejskega patriarhata dolgoletno vprašanje, ki so ga skušali že v 16. stoletju reševati z nameravano ustanovitvijo škofije v Gorici. Reševanje problema se je nakazovalo z apostolskim pismom (*Omnium Ecclesiarum sollicitudinem*) papeža Benedikta XIV., ki je 29. novembra 1749 ustanovil v avstrijskem delu oglejskega patriarhata samostojen apostolski vikariat in je kot vikarja imenoval naslovnega škofa v Pergamu Karla Mihaela Attemsa. Toda reforma je šla še dlje, ko je papež z bulo 6. julija 1751 (*Injuncta nobis*) ukinil oglejski patriarhat in ustanovil goriško nadškofijo za avstrijski del patriarhata in videmsko nadškofijo za njegov beneški del (Furlanija). Z bulo *Sacrosanctae militantis ecclesiae* je papež določil notranjo ureditev goriške nadškofije, ki je obsegala predele Primorske (Posočje, Kras), Kranjsko (z izjemo ozemlja ljubljanske škofije), Koroško in dobršen del Štajerske. Nadškofija je bila porazdeljena na 11 arhidiakonotov, 69 dekanatov in 475 duhovnij. Novemu goriškemu nadškofu, metropolitu, so bili podrejeni škofje v Tridentu, Comu, Trstu in istrskem Pičnu. Z izjemo ozemlja ljubljanske škofije, je novi goriški nadškofiji pripadalo slovensko ozemlje južno od Drave. Goriška Cerkev, ki se je napajala od latinsko-mediteranske tradicije, od severnih nemških vplivov ter na območju, na katerem so imeli večino Slovenci, je imela mnoge značilnosti, ki so v zgodoviniopisju postavila razmerje goriška Cerkev (*Cerkev, ki je v Gorici*) in avstrijska Cerkev (*Cerkev v*

²⁷⁰ Luigi Pajer, *Le nostre Fabbriche e l'Agricoltura*. Atti e memorie 10. 11.1870, šte. 21, str. 344.

²⁷¹ Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor 1981, 214.

Avstriji),²⁷² kar kaže bolj na zavezništvo obeh partnerjev kot pa na podrejenost goriške avstrijski cerkvi. Toda Cerkev je bila sestavni del življenja državne skupnosti, ki ji je pripadala, in to seveda velja tudi za razmere verskega življenja v mestu Gorica.²⁷³ Posebnost goriške Cerkve je bila tudi, značilna za drugo polovico 19. stoletja, zvestoba goriške duhovščine *romanskosti* (*romanità*) v teologiji in nemški teološki tradiciji.²⁷⁴

V času nadškofa Attemsa (umrl l. 1774) je goriška nadškofija dosegla "svojo zlato dobo".²⁷⁵ Poleg verske in moralne prenove (vizitacije, sinoda l. 1768) se Attemsov pomen kaže tudi v ustanovitvi posojilnice in zastavljalnice v Gorici (Monte di pietà – 1753), prve tiskarne v Gorici (Tommasini – 1754) in bogoslovnega semenišča, imenovanega Domus presbyteralis (1757). Za Slovence pa je Attemsov čas važen zaradi njegovega vrednotenja slovenskega jezika, v katerem je tudi pridigal.²⁷⁶ Ni pa ugotovljeno, če je izdal v slovenskem jeziku kako cerkveno besedilo. Nadškofu Attemsu je sledil Rudolf Edling, prav tako kot njegov predhodnik goriški rojak in prav tako plemenitega rodu. Nadškof Edling se je po desetih letih vodenja goriške nadškofije, v času jožefinskih reform, moral na ukaz dunajskega dvora sredi leta 1784 odpovedati nadškofijski službi v Gorici. Prva dva goriška nadškofa sta poznala ali pa obvladala poleg ostalih tudi slovenski jezik, o njunem nasledniku nadškofu Inzaghiju pa ni pričevanj, ki bi govorila o njegovem poznavanju (*familiarità*) slovenskega in furlanskega jezika.²⁷⁷

Jožefinske reforme so močno spremenile cerkveno upravo. Papež Pij VI. je leta 1788 ukinil goriško nadškofijo (*Super specula militantis Ecclesiae*, 20. 8. 1788) in ustanovil novo škofijo v Gradišču ob Soči in za novega škofa imenoval Franca Filipa Inzaghija, ki pa je ostal v Trstu, dokler ni papež z encikliko *Recti prudentisque consili* (20.9.1791), že po smrti cesarja Jožefa II., preselil sedež škofije v Gorico in poslej se je škofija imenovala goriško-gradiška. Ozemlje nadškofije je bilo razkosano med nekatere škofije (sekovska, krška, lavantinska, briksenška), največ njenega ozemlja je dobila ljubljanska škofija, ostanek pa je pravzaprav tvoril gradiško oziroma goriško-gradiško škofijo. Z bulo *In universa gregis Dominici cura* (8. 3. 1788) je papež Pij VI. nadškofijski sedež prenesel za nekaj let iz Gorice v Ljubljano, Pij VII. pa je z bulo *Quedam tenebrosa* (18. 9. 1807) ukinil ljubljansko cerkveno pokrajino in vse njej dotlej podrejene škofije

²⁷² Luigi Tavano, *Il Goriziano nella Chiesa austriaca*. V: *Cultura tedesca nel Goriziano*. Gorizia 1995, 213-242.

²⁷³ Luigi Tavano, *Per una storia religiosa della città di Gorizia*. Studi Goriziani 87-88/1998, 331.

²⁷⁴ Luigi Tavano, *La diocesi di Gorizia 1750-1947*. Mariano del Friuli 2004, 109.

²⁷⁵ Zgodovina cerkve na Slovenskem. Celje 1991, 155.

²⁷⁶ Lojzka Bratuž, *Manoscritti sloveni del Settecento*. Omelie di Carlo Michele d'Attems (1711-1774) primo arcivescovo di Gorizia. Udine 1993.

²⁷⁷ Michele Cassese, *Cultura e pastoraltà nei vescovi goriziani tra riformismo ed età napoleonica (1751-1816)*. V: *L'Arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918)*/ *Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918)*/ *Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751-1918)*. Gorizia 2002, 87.

so prešle v pristojnost Svete stolice. Goriška škofija je preživela skupaj s škofom Inzaghijem čas Napolenovih vojnih pohodov in čas Ilirskih provinc, takrat je bila razdeljena med dve obliki francoske vladavine, med Kraljestvo Italije in Ilirske province. Nova upravna porazdelitev, ki je nastala zaradi vnovične vzpostavitve avstrijske oblasti po napoleonskem obdobju, je zahtevala spremembe tudi v cerkveni upravi. Takrat sta bila goriški škofiji priključena Gradež in območje Tržiča in takrat ustvarjeno ozemlje je ohranila (z nekaterimi manjšimi spremembami: l. 1828 dodeljen Prosek tržaški škofiji, l. 1830 dodeljen vipavski dekanat ljubljanski) do nove državne meje na Goriškem v letu 1947. Leta 1818 je škofija štela 16 dekanatov, 58 župnij, 418 duhovnikov in 159.844 prebivalcev.²⁷⁸ Mejila je na videmsko nadškofijo ter na ljubljansko, tržaško in krško (Koroška) škofijo. 12. novembra 1818 je bilo v Gorici odprto bogoslovno semenišče, po Inzaghijevi smrti (3. 12. 1816) pa je bil 10. januarja 1819 za njegovega naslednika v Gorici slovesno ustoličen gorenjski rojak Jožef Walland, ki je v Gorici deloval do smrti, 11. maja 1834.

Goriško bogoslovje je bilo vse do razpada habsburške monarhije prva in edina visoka šola v Avstrijskem primorju. Na njej so se šolali bodoči dušni pastirji za delo v škofijah goriške metropolitije (z izjemo ljubljanske, ki je že imela svoje bogoslovje). Poleg Slovencev so se potemtakem v Gorici šolali predvsem Italijani, Furlani in Hrvatje. Tu so se šolali ne le duhovniki, ki so dosegli visoke časti in družbeni ugled, marveč tudi bodoči javni delavci med vsemi tremi večinskimi narodi metropolitije, na primer Andrej Marušič, Simon Gregorčič, Anton Mahnič, Anton Gregorčič, Vjekoslav Spinčič, Božo Milanović, Adamo Zanetti, Luigi Faidutti. Med njimi je bil najvidnejši, združeval je visoko cerkveno in visoko politično funkcijo, škof Juraj Dobrila.²⁷⁹ Bogoslovje ni bil idealen kraj za kako mednarodno plodno sožitje, saj bi bilo prav nenavadno, če bi ga obšla narodnostna soočanja prav zaradi prisotnosti istrskih Italijanov in Hrvatov. Ko so se zaradi petja 13. julija 1870 sporekli Slovenci in Italijani, je rektor semenišča Janez N. Hrast zapisal v svoj dnevnik (pisal je v nemščini): "*Dodati moram le mea culpa, ker sem preveč soglašal s Slovani, izrabili so mojo dobro voljo in ker sem preveč dopuščal.*"²⁸⁰

²⁷⁸ Italo Santeusano, *La diocesi di Gorizia tra Vienna e Roma (1818-1883)*. V: *L'arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918) / Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918) / Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751-1918)*. Gorizia 2002, 186.

²⁷⁹ Branko Marušič, *Juraj Dobrila in njegova goriška leta*. V: *Istarski preporoditelj Juraj Dobrila 1812-1882*. Pazin 1985, 107-114.

²⁸⁰ Marieta Kranner, *La dimensione, l'attività educativo-culturale e politica del rettore del seminario teologico centrale di Gorizia Ivan Janez Nepomuk Hrast*. Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia, a.a. 1991-1992, 139, 174. Hrast, ki je veljal za nekako sivo eminenco slovenskega katoliškega tabora na Goriškem, v svojem dnevniku ni ohranil vesti o javnem življenju na Goriškem. Več o Hrastovem dnevniku: Marjeta Kranner, *Un frammento di vita locale attraverso il diario di Joannes Nepomucenus Hrast*. V: *L' Arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918) / Goriška nadškofija od nastanka do*

V času Jožefa Wallanda, ki je v svojem prvem poročilu *relatio ad limina* jasno poudaril prevladujoč slovenski značaj škofije (*“Lingua partim italica, partim forojuliensis et majore ex parte carniolica seu slavonica vulgaris est, Goritiae germanica quoque viget.”*),²⁸¹ se je goriški škofiji povrnilo nadškofijsko mesto in z ustanovitvijo Ilirske metropolitije tudi metropolitni sedež (apostolsko pismo papeža Pija VIII. z dne 27. 7. 1830 *In superimenti Apostolicae dignitatis specula*). K goriški metropolitiji so se sodile ljubljanska, tržaško-koprska, puljsko-poreška in škofija s sedežem na otoku Krku. Ko je odlok o spremembi 29. junija 1831 stopil v veljavo, se je škof Walland imenoval *“nadškof goriški in metropolit ilirski”* namesto dotedanjega *“škof goriški in gradiški”*. V tem času je goriška nadškofija zrcalila podobo avstrijske Cerkve med poznojožefinskim časom in konkordatom (1855), drugače je bilo v videmski nadškofiji, ki pa je tudi znotraj ozemlja avstrijske monarhije sledila italijanski tradiciji.²⁸²

Jožefu Wallandu je sledil Franc Ksaverij Lušin (Luschin), rojak iz Tinj na Koroškem; ustoličen je bil 8. septembra 1835. V času njegovega delovanja je cesar povrnil goriški nadškofiji naslov kneza Svetega rimskega cesarstva, zato so se goriški nadškofje imenovali tudi knezonadškofi. Nadškof Lušin je doživel politične in vojaške dogodke leta 1848 in posegal je vanje že od začetka dunajske revolucije, ko je nadškofijsko duhovščino 20. marca 1848 pozval *“naj se ne meša, v politične zadeve”*. Toda kasneje je v imenu cerkvene pokrajine, ki jo je vodil, poslal ministru za notranje zadeve pismo (24. 8. 1848) za reševanje nekaterih cerkvenih vprašanj (ta so posegala na področje šolstva, sklepanja zakonskih zvez in veroizpovedi), sledila je spomenica škofov ilirske cerkvene pokrajine, 17. decembra 1848, naslovljena na državni zbor v Kromerizu.²⁸³ V njej so postavili zahteve *“po popolni verski svobodi, po odpravi kraljevskega placeta ter dovoljenja političnih oblasti za objavljanje pastirskih pisem. Dalje so zahtevali, da sklene država konkordat z Rimom ter da dovoli odpreti mala semenišča. Končno so ožigotali nameravano ločitev šole od Cerkve.”*²⁸⁴

Po smrti nadškofa Luschina (2. 5. 1854) je postal po vrstnem redu šesti goriški nadškof Andrej Gollmayr, rojak iz Radovljice. Slovesno je bil ustoličen 24. junija 1855. Goriško nadškofijo je vodil skoraj tri desetletja in bil *“osrednja osebnost med goriškimi škofi stoletja”*.²⁸⁵ Dva meseca po njegovem ustoličenju je bil 18.

---

konca habsburške monarhije (1751-1918)/ Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751-1918). Gorizia 2002, 323-329.

²⁸¹ Italo Santeusano, La diocesi di Gorizia tra Vienna e Roma (1818-1883). V: L'arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918) / Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918)/ Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751-1918). Gorizia 2002, 187.

²⁸² Luigi Tavano, Il Goriziano nella Chiesa austriaca. V: Cultura tedesca nel Goriziano. Gorizia 1995, 230.

²⁸³ L'Osservatore Triestino 17. in 18. 1. 1849, številki 12 in 13.

²⁸⁴ Rudolf Klinec, Zgodovina goriške nadškofije. V: Zgodovina goriške nadškofije 1751-1951. Gorica 1951, 46.

²⁸⁵ Tomaž Simičič, Andrea Gollmayr – Arcivescovo di Gorizia. V: L' Arcidiocesi di Gorizia

avgusta 1855 podpisan konkordat med avstrijsko državo in Katoliško cerkvijo, pogodba je postavila temelje odnosov in s prekinitvijo jožefinizma uredila mesto Katoliške cerkve v avstrijskem javnem življenju. Gollmayrjev čas označujejo uvedba ustavnega življenja v monarhiji, nastanek organiziranih narodnopolitičnih gibanj (na Goriškem pri Slovencih in Italijanih), konec šestdesetih let (1868) uvajanje tako imenovanih medverskih (interkonfesionalnih) zakonov in šolske reforme (1869), kar je poseglo v določila konkordata in seveda avstrijska inačica (milejša od pruske) kulturnega boja (Kulturkampf) v letih 1868-1874; nazadnje je bil 30. julija 1870 iz notranjepolitičnih razlogov konkordat odpovedan. O odpravi konkordata se je v javnosti širil glas že nekaj časa pred tem. Ker se dunajski nadškof z odpravo ni strinjal, so mu solidarnost izrazili duhovniki goriške nadškofije. Istočasno je 4500 hišnih gospodarjev in 32 občin poslalo dunajski gospodski zbornici spomenico proti odpravi konkordata.²⁸⁶ Ker pa je goriški mestni svet glasoval za odpravo, naj bi se med goriškimi Italijani zaradi *agitazioni clericali* vnel nekak kulturni boj.²⁸⁷ Ob novi šolski in medverski zakonodaji pa je nadškof Gollmayr izdal dve pastirski pismi (14. in 24. julija 1868); v pismih je med drugim izpovedal, da zakonodaja ni taka, "da bi jo mogli katoličani hvaliti, a tega vendar ona ne taji, da ne bi cerkev kakih pravic do šole imela".²⁸⁸

Zaradi odpovedi konkordata je bil 7. maja 1874 sprejet zakon o zunanjih pravnih zadevah Katoliške cerkve; določal je svobodo Cerkve, a jo je podrejal državi. Temu zakonu je sledil zakon o verskem skladu in nato še zakon o priznanju verskih skupnosti. Prvi poskus katoliškega političnega gibanja, ki naj bi združevalo Italijane in Slovence na Goriškem, je bila *Katoliško-politiška družba* (1870), ki pa ni uspela zaradi močnejših teženj tako Slovencev kot Italijanov za samostojno pot. Toda iredentizem je s svojim protiavstrijskim delovanjem in odnosom do Vatikana (po zgledih iz Italije) odvrčal del goriških italijanskih katoličanov in jih še bolj povezoval z avstrijsko državo. Za razliko od Istre, kjer so italijanski nacionalisti proglašali slovanske duhovnike za netilce narodnega preporoda tamkajšnjih Slovanov, se je to na Goriškem poredkoma dogajalo. Seveda je nadškof, ki je bil častni član goriške čitalnice, opozarjal na pojav nacionalnih gibanj, vendar: "*Narodnost pomeni toliko, kakor ljubezen do svojega domačega naroda. Ta ljubezen je kaj lepa in poštena, dokler jo vodi ljubezen do Boga in do katoliške cerkve.*"²⁸⁹ Po parlamentarni zakonodaji je tudi goriškemu nadškofu pripadalo virilistično mesto v goriškem deželnem zboru in ker je bil knezonadškof, je bil tudi član dunajske gosposke zbornice. Prav v Gollmayrjevem času so se na Goriškem krepila nacionalna nasprotja, politično so se ločevali Slovenci in prav v letu Gollmayrje-

---

dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918)/ Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918)/ Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751-1918). Gorizia 2002, 269.

²⁸⁶ Zgodnja danica 10. in 20. 12. 1867, štev. 35 in 36, str. 283 in 296.

²⁸⁷ Il Cittadino 12. 12. 1867, str. 292.

²⁸⁸ Domovina 30. 7. in 6. 8. 1869, štev. 30-31, str. 124, 127-128.

²⁸⁹ Zgodnja danica 10. 3. 1871, štev. 10, str. 73-74.

ve smrti (umrl 17. 3. 1883) so si postavili v Gorici prvo denarno ustanovo in prvo privatno šolo. Gollmayrjeva zasluga je bila tudi ustanovitev malega semenišča v Gorici (Andreanum oz. Andrejšče). Toda dolgoletno Gollmayrjevo škofovanje je ustvarilo nekaj težav in nerodnosti na škodo cerkvene discipline.²⁹⁰

Alojz Matija (Matej) Zorn je bil zapovrstjo četrti Slovenec, ki je postal goriški nadškof in prvi goriški Slovenec na tem mestu; ustoličen je bil 14. oktobra 1883. Bil je vzoren duhovnik in zvest Slovenec, "toda mehkega srca in brez prave energije, da bi se mogel in znal postaviti po robu zapletenim narodnostnim in političnim razprtijam na domačih tleh".²⁹¹ V njegovem času je sicer na Goriškem vladala med Slovenci politična sloga, vendar pa ni bila po godu semeniškemu profesorju dr. Antonu Mahničju, ki je z revijo *Rimski katolik* posegal v takratno kulturno in politično življenje na Slovenskem, saj je njegova zahteva po ločitvi duhov dobila uradno veljavo na slovenskih katoliških shodih in je v veliki meri določala "*delovanje Cerkve in njenih uradnih predstavnikov na notranje cerkvenem področju oblikovanja slovenskega katoličana*".²⁹² Na domačih goriških tleh se je Mahnič polemično srečeval s svojim delovnim tovarišem na goriškem bogoslovju dr. Antonom Gregorčičem. Kot ugotavlja Franc Kralj, pa ta spor ni vplival na krepitev in poglobljanje vernosti.²⁹³

V Zornovem času se je na Slovenskem izoblikovalo slovensko katoliško gibanje in izoblikoval se je socialni program Cerkve;²⁹⁴ na Goriškem to gibanje še ni imelo formalnega nosilca. Izoblikovalo se je tudi furlansko katoliško gibanje in tako pričenja tudi na Goriškem delovanje, ki ni imelo zgolj socialnih vzgibov, marveč tudi narodnostne. Prav v tem goriškem spletu dveh pglavitnih interesov pa goriškim nadškofom ni bilo lahko delovati.²⁹⁵ Zorn je sodeloval pri sestavi pisma škofov ilirske cerkvene pokrajine (29. 11. 1887), z njim so škofje udarili po nekatoliškem tisku, grajali so agitacijo za slovansko bogoslužje in pozivali h krepitvi avstrijskega domoljubja. Malo pred smrtjo (umrl 8.7. 1897) je kot virilist posegel tudi v domače goriške razmere, v napetosti, ki so vladale med italijanskim in slovenskim političnim gibanjem zaradi dogodkov goriškem deželnem zboru.

Zornov naslednik, nadškof in kardinal Jakob Missia, je bil najprej ljubljanski škof, nato pa je bil 22. maja 1898 ustoličen za goriškega nadškofa. Jakob Missia,

²⁹⁰ Vinko Rajšp, Ozadja pri imenovanjih dr. Jakoba Missie za ljubljanskega škofa, goriškega nadškofa in kardinala. V: Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, 70.

²⁹¹ Franc Kralj, Cerkevne razmere v goriški nadškofiji na prelomu 19. stoletja. V: Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, 153.

²⁹² France Martin Dolinar, Praktično duhovno delovanje slovenskega katoličana 1890-1941. V: Cerkev, kultura in politika 1890-1941. Simpozij 1992, Ljubljana 1993, 156.

²⁹³ Franc Kralj, Vita religiosa ed organizzazione ecclesiastica. V: Cultura slovena nel Goriziano. Gorizia 2005.

²⁹⁴ Tomaž Simčič, Luigi Mattia Zorn, arcivescovo di Gorizia dal 1883 al 1897. Studi Goriziani 76/1992, 53.

²⁹⁵ Vesna Cunja Rossi, La politica degli Asburgo nella Contea di Gorizia. V: Il segno degli Asburgo. Oggetti e simboli dalla regalità al quotidiano. Gorizia 2001, 88.

ki je kardinal postal 19. junija 1899, je prihajal na Goriško po cesarjevi volji in na predlog prosvetnega ministra. Ta je sodil, da so glavni problemi, s katerimi se bo novi nadškof moral soočiti, nacionalna nasprotja med Italijani in Slovenci.²⁹⁶ Missia pa je reševal tudi nasprotja med Slovenci in urejal probleme zlasti znotraj slovenskega katoliškega tabora (l. 1899 se je končalo politično slogaštvo na Goriškem). Bil je tudi eden najbolj uglednih članov avstrijskega episkopata. Čeprav je v Gorici deloval nepolna štiri leta, je zapustil sledi svojega delovanja. Kažejo se na cerkvenem področju v ustanavljanju Marijinih družb in v konkretnih dejanjih pri uresničevanju načrta za izgradnjo novega sedeža Malega (deškega) semenišča v Gorici. Missia velja za reformatorja cerkvenega življenja na vseh poljih delovanja: duhovnem, cerkvenem, kulturnem in političnem v tesnem sodelovanju z dr. Anonom Mahničem.²⁹⁷

Jakobu Missii je sledil nadškof Andrej Jordan, ustoličen je bil 20. julija 1902 in deloval je dobra tri leta (umrl 4. 10. 1905). Pet mesecev po njegovi smrti je bil za novega goriškega nadškofa ustoličen zadnji Slovenec na goriškem nadškofijskem sedežu, Frančišek Borgia Sedej.

Večina prebivalcev Avstrijskega primorja in ilirske cerkvene pokrajine je bila katoličanov. V štirih škofijah pokrajine (goriška nadškofija, tržaško-koprška, poreško-puljska in škofija Krk) je živelo v začetku tridesetih let 19. stoletja v celoti 442.407 katoličanov. Poleg tega pa še 2.450 judov, 1.800 pravoslavcev vzhodnogrškega obreda, 790 protestantov (330 avgustancev, 320 kalvincev, 140 anglikancev), 350 srbskih pravoslavcev.²⁹⁸ V goriški nadškofiji je takrat živelo – po poročilu (*relatio ad limina*) goriškega nadškofa Lušina – 175.000 vernikov (v 57 župnijah, v 34 vikariatih in kaplanijah v funkciji župnij in 102 podružnicah).²⁹⁹ V goriški deželi so bili katoličani v še večjem številu. Le v Gorici je bila manjša skupina protestantov, židje pa so živeli v Gorici in Gradišču ob Soči. Leta 1857 so 303 živeli v Gorici (od tega 156 v goriškem getu/Ghetto), 100 v Gradišču ob Soči, 7 v Ajdovščini in eden v Červinjanu; v slovenskih predelih pa so poleg velike večine katoličanov živeli še en protestant v Kanalu in dva v Sežani.³⁰⁰ Uradni podatki o številu prebivalstva se za drugo polovico 19. stoletja nanašajo na deželo Goriško-Gradiško, v kateri je živelo, po štetju iz leta 1910, od skupnega števila (avstrijski državljani in tujci) 260.721 ljudi kar 259.361 rimokatoličanov,

²⁹⁶ Vinko Rajšp, Ozadja pri imenovanjih dr. Jakoba Missie za ljubljanskega škofa, goriškega nadškofa in kardinala. V: Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, 70.

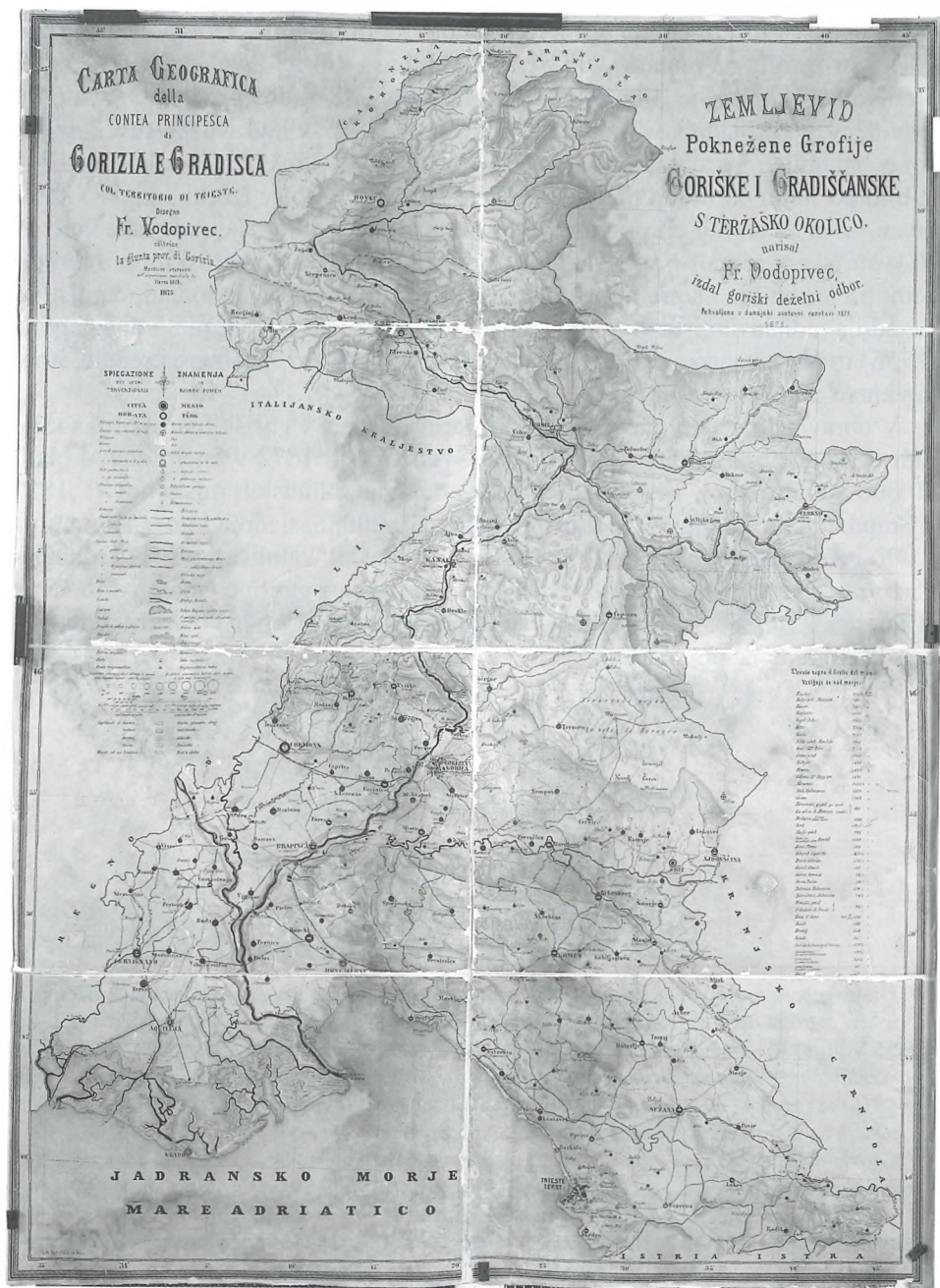
²⁹⁷ France Martin Dolinar, La formazione spirituale dei cattolici sloveni negli anni tra il 1890 e il 1941. V: Chiese di frontiera. Miscellanea di studi in onore di Luigi Tavano in occasione del suo settantacinquesimo compleanno. Gorizia 1999, 184.

²⁹⁸ L'Osservatore Triestino 6. 11. 1834, štev. 133.

²⁹⁹ Italo Santeusano, La diocesi di Gorizia tra Vienna e Roma (1818-1883). V: L'arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'impero asburgico (1751-1918) / Goriška nadškofija od nastanka do konca habsburške monarhije (1751-1918) / Die Erzdiözese von Görz von der Gründung bis zum Ende der Habsburger Monarchie (1751-1918). Gorizia 2002, 207.

³⁰⁰ Bevölkerung und Viehstand vom Küstenlande nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien 1857, 2.

Dvojezični zemljevid Goriško-Gradiške s tržaško okolico iz leta 1875
(narisal Franc Vodopivec; izvirnik v: Biblioteca provinciale, Gorica).

vseh ostalih pa je bilo 1.360 (686 protestantov-avgustancev, 338 judov, 126 grških katoličanov, 71 grških pravoslavcev, 63 kalvincev, 16 starokatoličanov, 3 anglikanci, en musliman, en armenski katolik, 2 drugačnih veroizpovedi) in 53, ki so se izjasnili, da nimajo vere.³⁰¹ Leta 1900 je v Gorici živel v celoti 25.432 prebivalcev. Od teh je bilo 24.892 katoličanov, 248 Židov, 158 luterancev, 63 kalvincev, 50 pripadnikov vzhodne grške cerkve, 8 grških pravoslavcev, 3 anglikanci, en unijat, 3 drugi in 6 ateistov.³⁰² Med 140.582 Slovenci Goriško-Gradiške je bilo po štetju na zadnji dan leta 1900 le 10 ljudi, ki so se izrekli, da niso katoličani, in sicer so bili en pravoslawec, šest protestantov in trije židovske vere.³⁰³ V Avstrijskem primorju so se katoličanom, židom, grškim in srbskim pravoslavcem, protestantom na prelomu stoletja pridružili valdežani, metodisti, baptisti in nazadnje tudi adventisti.³⁰⁴ Poleg katoliških cerkva je bila v Gorici tudi sinagoga (1756) in protestantska cerkev (posvečena 11. 9. 1864) v mestnem predelu, imenovanem Studenitz (Studenec).

V obravnavo verskih razmer na Goriškem oziroma v goriški nadškofiji sodijo tudi cerkvene bratovščine, romanja (na Sveti Gori l. 1872 v enem dnevu okoli 40.000 vernikov in l. 1890 okoli 50.000), delovanje ljudskih misijonov (l. 1851 v Štandrežu na sklepni pobožnosti misijona 10.000, naslednje leto v Komnu pa 7.000 vernikov) in praktično delo goriških slovenskih katoličanov.³⁰⁵ Ta množična zbiranja vernikov so tudi posledica spoznanj, da je potrebno v novih družbenih razmerah vernike osvoboditi strogosti in elitizma janzenistične usmeritve ter jim dati več praktične pobožnosti.³⁰⁶

³⁰¹ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 im Reichrate vertretenen Königreichen und Ländern. I. Heft. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. Wien 1912, 52-55. V prav tako uradni publikaciji *Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-illyrische Küstenland bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910* (Wien 1918) je podatek, da je bilo od 260.749 prebivalcev goriško-gradiške dežele 259.516 katoličanov in da je bilo druge veroizpovedi 12.333 prebivalcev.

³⁰² Giovanni Primas, Cenni statistici sul censimento generale della popolazione del comune di Gorizia secondo lo stato del dicembre 1900. Gorizia 1901, 5.

³⁰³ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 in den Reichrate vertretenen Königreichen und Ländern. 2. Band, 3. Heft. Wien 1903, 177. Za celoto slovenskega prebivalstva dežele se navaja tudi številka 140.564.

³⁰⁴ Michele Cassese, Cristiani non cattolici ed ebrei nella Venezia Giulia tra storia e attualità. Quaderni giuliani di storia 13/1992, št. 1-2, 213.

³⁰⁵ Rudolf Klinec, Marija v zgodovini Goriške. Gorica 1955, 108-111.

³⁰⁶ Liliana Ferrari, Il clero curato. V: Cultura slovena nel Goriziano. Gorizia 2005, 222.

*Zemlja, goriška, dežela predraga
Sila je tvoja nosila tvoj rod,
Vrgla iz srca hinavca si vruga,
Zemlji zdaj tvoje tvoj sin je gospod!*
(France Cegnar, 1876)

2. NARODNA IN POLITIČNA ZAVEST SE DRAMITA

SLOVENSKA NARODNA IN POLITIČNA ZAVEST PRED LETOM 1848

Za goriške Slovence je mogoče zapisati podobno, kot ugotavlja Janko Pleterški za koroške, da je *“narodna prebuja v prvi polovici 19. stoletja po svojih oblikah kulturnega značaja”*, da dobi šele v letu 1848 *“jasno političen značaj in ga poslej ne izgubi več”* in da se po tej *“značilnosti svoje zgodovine ne razlikuje bistveno od Slovencev v drugih deželah, doživljali so le posebno trde oblike nasprotnih prizadevanj”*.¹ V pojasnilo in dopolnilo navedenih ugotovitev je potrebno še zapisati, da je tudi na Goriškem potekala narodna prebuja v okvirih in s cilji, ki označujejo razmere na celotnem s Slovenci naseljenem prostoru, ker je politično gibanje goriških in tudi drugih primorskih Slovencev, seveda od leta 1848 dalje *“sestavni del političnega razvoja slovenskega naroda”*.² To jasno in nedvoumno trditev je vredno poudariti zaradi teženj italijanskega, predvsem nacionalističnega zgodovinopisja, ki je zlasti v dobi razcveta italijanskega nacionalizma prikazovalo izbruh slovenskega narodnega prepričanja na Primorskem (pa tudi v slovenski in hrvaški Istri) kot posledico naporov avstrijske oblasti, ki naj bi z aktivnim podpiranjem primorskih Slovanov omejila ali celo preprečila dejavnost italijanskega političnega gibanja v Avstrijskem primorju. Antologija takih interpretacij, ki pa ima svoj začetek v raznorodnih tvorcih italijanskega političnega gibanja druge polovice 19. stoletja (na primer Pacifico Valussi, Prospero Antonini) bi bila obširna.³ Tipičen predstavnik takih naziranj Attilio Tamaro je v svoji zgodovini Trsta iz leta 1924 pisal tudi o *“norih imperialističnih stremljenjih”*, ki so se pojavila na Kranjskem in ki so vključevala v obseg bodoče slovanske kraljevine tudi ozemlja ob Jadranu. Vlada naj bi taka stremljenja podredila svojim političnim ciljem, zato je nahujskala proti Trstu *“Slovence iz okolice, na enak način, kot je potem nahujskala proti Italijanom vse Slovane Julijske krajine”*.⁴ Podobno je zapisal istrski zgodovinar Bernardo Benussi, da je slovansko politično gibanje v Istri spočela vlada tudi zato, da bi škodila gibanju istrskih Italijanov.⁵ Čeravno so taki pogledi nastajali v času, ko se je krepil skrajni italijanski nacionalizem, pa so vendar tudi kasnejša desetletja ponujala podobne sodbe: *“Avstrijska vlada se je zatekla k nikoli pozabljeni taktični potezi ‘divide et impera’, z uspehom jo je že preizkušala v Galiciji in Lombardiji v letih 1846-1849 in jo nato uporabila zoper italijansko meščanstvo na Primorskem, zoper tisto stran, ki je bila složna in nosilec napredka v 19. stoletju. Vlada jim je kot nasprotnika postavila Slovence, ki so*

¹ Narodna in politična zavest na Koroškem. Ljubljana 1965, 9.

² Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953, 100.

³ Lorenzo Lorenzutti piše v knjigi *Granelli di sabbia ovvero ricordi delle vicende Triestine nel periodo dal 1850 al 1907* (izšla je v Trstu l. 1907) o narodni prebui slovanskega ljudstva, ki je zahtevalo *“poseben položaj v odnosu do ljudstev, med katerimi je do takrat v miru živelo, in katerim se je čutilo podvrženo nekako po naravni poti”* (188).

⁴ Storia di Trieste. 2, Trieste 1976, 375.

⁵ L'Istria nei suoi millenni di storia. Trieste 1924, 520.

se podajali na pot družbenega in kulturnega napredovanja. Tako je začenjala in podpirala resnični razredni boj, sprejela je pomoč Cerkve predvsem na podeželju in v bolj zaostalih predelih. Za opravljanje te svoje naloge je Cerkev ponudila svoj vpliv in krščansko prepričanje za obrambo revnih. Ta dejanja je spremljala globoka zamera do tistih, ki so napravili konec papeški svetni oblasti, čeravno je bil ta konec posledica zgodovinskega razvoja in so ga priklicali najbolj izpostavljeni predstavniki laičnega in liberalnega meščanstva.”⁶

Toda že celo desetletje pred Tamarovimi in Benussijevimi trditvami se je prav pri Italijanih pojavila povsem nova interpretacija pogledov na medsebojno sožitje Italijanov in Slovanov v Avstrijskem primorju. Njen avtor je bil socialist Angelo Vivante, ki je o italijanskem nacionalističnem pogledu na slovanski preporod ob severovzhodnih obalah Jadrana menil, da je jezljiv in enostranski: “... *italijanski nacionalisti pripisujejo prerod Slovanov v Julijski krajini v glavnem prizadevanju teh in onih ljudi, umetnemu poseganju avstrijske vlade, propagandi raznih mešetarjev itd., pri čemer zakrivajo in podcenjujejo njegove glavne in stvarne vzroke [...]* Tudi tisti, ki ne polaga prevelike važnosti na gospodarski faktor, mislim, da ne bo mogel zanikati, da je pojav slovanskih preporodov v svojem osnovnem ustroju rezultat kapitalističnega razvoja gospodarstva [...] Pravim ‘prerodov’, kajti slovanskih preporodov je več in so različni po času, okolju in zgodovinskem ozadju. Najvažnejši pa je glede na vpliv preporod Slovencev v Trstu.”⁷ In dalje razvija Vivante svojo razlago, “da je prvotni in poglobitni vzrok tako imenovane slovan-ske poplave postopna družbena preobrazba Slovanov Julijske krajine in bližnjih predelov iz agrarnega v agrarno industrijsko prebivalstvo”.⁸ Na Goriškem ne bi mogli slediti Vivantejevi razlagi, ko je na primeru istrskih Slovanov ugotavljal, da je tamkajšnji slovanski preporod posledica krize malega kmečkega gospodarstva. V kriznih razmerah je kmetov upnik gospod italijanskega rodu, prav isti, ki je nosilec politične oblasti oziroma vodi italijansko politično gibanje v Istri.⁹ O Vivantejevi skici je sodil Fran Zwitter (1962), da še ni našla naslednika.¹⁰

Kljub Vivantejevemu poskusu, ki je obračunaval z dotlej (1912) objavljenimi pogledi (bolj kot zgodovinopisna je bila propagandistična literatura), je pretežni del italijanskega zgodovinopisja, kot smo lahko spoznali, vztrajal na podedovanih razlagah. Šele po drugi svetovni vojni so se spremenili stereotipni pogledi. Tako sodi Carlo Schiffrer, da slovenski narodni preporod in njegov začetek ni sta nek osamljen pojav v evropskem prostoru; vzroke za njegov nastanek išče v gospodarskih spremembah v duhu kapitalističnega družbenega sistema.¹¹ Tako spremenjeni pogledi na pričetke narodnega prebujanja primorskih Slovanov

⁶ Egone Lodatti, *Gorizia nel Risorgimento italiano (1867-1888)*. Gorizia 1996, 277.

⁷ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico*. Firenze 1912, 117-118.

⁸ Prav tam, 121.

⁹ Prav tam, 125-126; Matko Rojnič, *Nacionalno pitanje u Istri 1848-1849*. Historijski zbornik 2/1949, 77-114.

¹⁰ *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana 1962, 83.

¹¹ *La Venezia Giulia nell'età del Risorgimento*. Udine 1965, 75.

morejo z družbenoekonomsko analizo tudi spodbijati različna stališča o nosilcih tega prebujanja. Italijansko zgodovinopisje govori o konservativnih pobudnikih, predvsem duhovnikih, ki so bili vdani podporniki avstrijske vladne politike. Tudi ta teza izvira iz propagandno publicistične literature druge polovice 19. stoletja, a še leta 1965 ugotavlja Ernesto Sestan, da je bil v Julijski krajini (ta oznaka nima do leta 1918 določenih meja, zato jo je mogoče enačiti z imenom Avstrijsko primorje) slovanski "*risorgimento politico*" predvsem delo duhovščine.¹² V Istri so bili njegovi prvi nosilci duhovniki, vendar ne domačini, pač pa "*Cranzi*",¹³ to je duhovniki, ki so prihajali v Istro zaradi pomanjkanja domačih duhovnikov predvsem iz ljubljanske škofije. Med drugim je na take očitke odgovarjal tudi duhovnik in publicist Ljudevit Vuličević, rekoč, da pravice Slovanov na Primorskem ne izhajajo iz invazije, kraje in goljufij, temveč iz stoletnih prizadevanj in od znoja, s katerim so njih predniki napajali zemljo, ki jih je stoletja hranila.¹⁴

Teh nekaj pravkar navedenih stališč o vzrokih za nastanek narodnega prebujanja goriških in drugih primorskih Slovencev ponazarja kompleksnost problematike, ki jo to poglavje razkriva od njenih prvih zametkov vse do revolucionarnega leta 1848. To leto naj bi bilo mejnik oziroma začetnik novega, kvalitetnejšega nastopanja primorskih Slovencev. Prebuja dobi tedaj politični poudarek, saj se njeno izključno kulturno delovanje preoblikuje v politično gibanje in borbo, sicer pa niso povsem istovetna strokovna mnenja o tem, da je leto 1848 resnično tisti odločilni začetni mejnik.¹⁵

Tudi na Goriškem sega trajnejše in dovolj močno obujanje slovenske narodne zavesti v predmarčno obdobje. Prebujanje je mnogokrat bolj slučajno kot pa posledica kake načrtovane akcije. Doba prosvetljenstva, ki je na Kranjskem rodila bogate sadove, je Goriško skoraj obšla. Prav z opozorilom na pojave takih skromnih zametkov se pričinja ta poskus oznake predmarčnega obdobja na Goriškem v luči narodnega prebujanja drugod na Primorskem in v drugih slovenskih deželah.

V drugi polovici 18. stoletja je dežela ob Soči z združitvijo Goriške in Graškiške dobila zopet svojo prvotno podobo, ki jo je, seveda z določenimi spremembami, ohranila vse do razpada Avstro-Ogrske. Posebnost dežele je tudi njena

¹² La Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale. Bari 1965, 90. Knjiga je sicer prvič izšla l. 1947, tretja izdaja (1997) pa po avtorjevi smrti (1986).

¹³ Giovanni Quarantotti, Le origini storiche della lotta nazionale a Trieste e nell'Istria. Archivio Veneto s. 5, 86/1956, št. 58-59, str. 180. Carlo Combi je 21. 3. 1861 pisal iz Kopra Gianpaulu Polesiniju v Milan, da so Slovani iz koprškega okraja najbolj necivilizirani in zato najbolj dovzetni za vplive vlade in duhovnikov "*Cranzi*" (Giovanni Quarantotti, Epistolario di Carlo Combi. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria n. s. 7-8/1960, 39).

¹⁴ Lodovico Vuličević, Slavi e italiani dal Iudri ale Quarnero. Trieste 1877, 89. Vuličevićeva knjiga je vzbudila veliko pozornost tako pri Slovencih kot Italijanih. Glavni namen knjige je bil po sodbi Novic (8. 5. 1878, št. 4, str. 149-150) "... *dokazati, da na Primorji niso le Italijani tisti, kateri imajo pravico eksistirati...*"

¹⁵ Giorgio Negrelli, Italijansko-slovenski odnosi na razpotju: Trst, 13. julija 1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 21/1981, 89-99; Isti, I rapporti tra Italiani e Sloveni ad una svolta: Trieste, 13 luglio 1920. Quaderni (Rovinj) 6/1981-1982, 311-323.

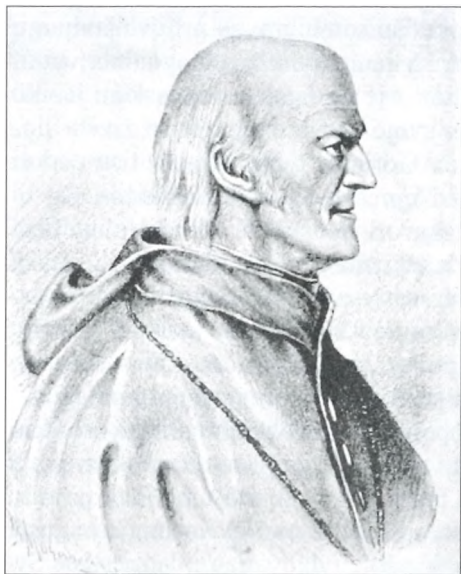
obmejna lega ter raznorodnost njenega prebivalstva, med katerim po narodnostni opredelitvi prevladujejo Slovenci. Številčna prevlada pa se nikakor ne kaže v družbenem položaju, saj imajo v deželi družbeno prednost Italijani in Nemci. Vendar v deželi do posebnih opredeljevanj na narodnostni podlagi ne prihaja, obe narodnosti živita v deželi ločeno. V Gorici, glavnem mestu dežele, prevladuje nekak deželni kozmopolitizem. Občutek takega kozmopolitizma je zaslediti tudi pri Slovincu dr. Antonu Muzniku, ki deluje na Goriškem kot deželni protomedikus in izda leta 1781 v latinščini napisano knjigo *Clima goritiense*, nekak zbornik o prirodnih razmerah Goriške s posebnim ozirom na njih vpliv na zdravje in bolezni tamkajšnjega prebivalstva (hipokratizem). Muznik prepoznava v besedi Gorica njen slovenski izvor, prebivalci dežele govore tri jezike. Dalje sporoča Muznik v omenjenem delu, da uče po goriških šolah nemški jezik, da opravljajo bogoslužje v treh jezikih (nemščini, slovenščini, furlanščini) in da je uradni jezik na sodiščih italijanščina. Furlanščino govore v Gradiški grofiji, slovenščino pa v severovzhodnem in južnem predelu dežele. Muznik se izrecno ne priznava za Slovenca, temveč le posredno, ko omenja, da je rojen v tolminskem gospostvu, kjer uporabljajo razen Rutarjev, ki govore spakedrano nemščino, vsi drugi prebivalci samo slovenski jezik. Muzniku se zdi vredno poudariti, da v Gorici že otroci govore tri jezike: furlansko, slovensko in nemško.¹⁶ Sam seveda tudi razlikuje med jezikom, ki ga govori del deželnega prebivalstva (furlanščina), in jezikom, ki ga uporabljajo nekateri uradi (italijanščina). To razlikovanje je pravzaprav med pogovornim jezikom in knjižno italijanščino; romansko prebivalstvo dežele se imenuje tudi *Friulano-austriaci* ali samo *Friulani*. Čeravno sta bili nemščina oziroma italijanščina jezik plemstva in meščanstva, pa je vendar tudi med plemiče prihajala zavest, da je potreba znati tudi "*lingua cragnolina*", katere znanje je kot zelo potrebno naročal svojemu nečaku Atanasiju leta 1779 goriški fevdalec Giovanni Giuseppe de Grazia.¹⁷

Večje vzgibe narodne zavednosti, kot jo je pokazal Muznik, je malo pred izidom knjige o goriškem podnebjju izpovedal goriški duhovnik Andrej Lavrin, ki je v leta 1779 v Gorici izdanem almanahu poezije *Raccolta di compositioni e di poesie italiane, latine, francesi, friulane, tedesche, carnioline, inglesi, greche ed ebraiche...* objavil tudi dve pesmi v slovenščini, obe posvečeni Ivanu Filipu Cobenzlu, goriškemu rojaku in avstrijskemu diplomatu. Lavrin v prvi pesmi opeva slavljence kot "*Slavo Kranjske semle*", v drugi ga pa kar naravnost razglaša za Slovenca ("*My se le zhasty vessl'mo vissoke Nash'ga Slavenza*"), ki ne sme kljub svojemu visokemu položaju nikdar pozabiti "*Slavenzou*".¹⁸ Pesmi sta bili najverjetneje prvi slovenski besedili, natisnjeni v Gorici.

¹⁶ *Clima Goritiense*, Goritiae 1781, I, 4, 36; Anton Muznik, *Goriško podnebjje*. *Clima Goritiense*. Ljubljana 2000, 25, 27, 63.

¹⁷ Lojzka Bratuž, *Slovenski jezik skozi stoletja*. V: Goriza 1001-2001. Slovenci v Gorici – Gli Sloveni di Gorizia. Gorica 2002, 110.

¹⁸ Simon Rutar, *Dve stari slovenski pesmi*. Ljubljanski zvon 14/1894, 62-64; Isti, Andrej Jožef Lavrin, prav tam, 127; Primorski slovenski biografski leksikon. 2. Gorica 1982-1985, 260.

Valentin Stanič (1774-1847),
buditelj in književnik

Štefan Kociančič (1818-1883),
domoznanec in semeniški profesor

Andrej Marušič (1828-1898),
urednik in publicist

Andrej Žnidarčič (1835-1913),
buditelj in publicist

V podeželskem goriškem slovenskem okolišu so odigrali pri uveljavljanju slovenskega jezika, predvsem v cerkvenem življenju, posebno vlogo duhovniki. Prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems je pridigal v slovenskem jeziku ne le v Gorici, marveč tudi v drugih krajih svoje nadškofije, kjer so živeli Slovenci. V italijanski pridigi pri Sv. Ignaciju v Gorici je dejal, da se v tisti cerkvi božja beseda oznanja v različnih jezikih.¹⁹ Neprestano je dajal navodila, naj bi se uporabljal v cerkveni rabi jezik, ki ga govori ljudstvo.²⁰ Morda je nadškof Attems spodbudil okoli leta 1760 izdajo katekizma v slovenskem jeziku, taka izdaja pa najverjetneje ni izšla.²¹ Tudi Attemsov naslednik Rudolf Edling je ob vizitacijah vzpodbujal duhovnike, naj uče vernike v slovenskem jeziku.²² Položaj slovenščine v Cerkvi se seveda odločilno povezuje z njenim mestom v šolskem sistemu, posebno od reforme leta 1774 dalje. Šolska reforma se je le polagoma uveljavljala in zlasti na podeželju so imeli pobudo v rokah duhovniki, ki so skušali mladini nuditi nekaj temeljnih šolskih veščin. Če je bil na Gradiškem pouk v italijanščini, ker je bil pogovorni jezik prebivalstva furlanščina,²³ pa je bilo na slovenskem podeželju drugače. Gospodstvo Sv. Križ na Vipavskem je avgusta 1775 na anketo deželne komisije za normalne šole odgovarjalo, da mestece Sv. Križ nima materialnih pogojev za ustanovitev kakršnekoli šole, "*niti latinske, niti italijanske in še toliko manj nemške*".²⁴ Izključen je bil torej v danem primeru slovenski jezik, dasiravno ga reforma ni odpravila iz učnega procesa, vselej pa je služil kot nekako pomagalo, zlasti pri učenju nemščine. Vendar je bilo pri vsem tem veliko nedorečenosti in nejasnih stališč. Ko je goriška šolska komisija zavrnila nekaj učiteljskih kandidatov, ker niso poznali nemščine, so člani nižjeavstrijske šolske komisije 9. aprila 1777 načelno izjavili, naj goriška komisija ne čaka na učitelje, ki znajo nemško, pač pa naj poskrbi, da bodo učitelji "*usposobljeni za poučevanje mladine v materinščini v duhu izboljšane učne metode*"; na Goriškem je potrebno poskrbeti tudi za trivialke, da se šolski učbeniki prevedejo v oba jezika.²⁵ Časopisna vest je pohvalila šolske uspehe učitelja Mateja Lebana, ki je učil tako slovenske kot furlanske učence ("*li scolari si schiavi, che furlani*") v nemškem jeziku.²⁶ Taki pogledi so seveda omogočali slovenščini, da se uveljavlja kot učni jezik v najnižjih oblikah šol in tako je bila trideset let pozneje (1807) na Goriškem med dvanajstimi osnovnimi šolami v devetih – izvzete so goriške

¹⁹ Karel Mihael Attems, Slovenske pridige. Trst 1993, 16.

²⁰ Luigi Tavano, Prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1711-1774) in Slovenci. Zgodovinski časopis 44/1990, 390.

²¹ Primorski slovenski biografski leksikon. 1. Gorica 1974-1981, 212-213.

²² Primorski slovenski biografski leksikon. 1. Gorica 1974-1981, 22-24, 327-329.

²³ Mario Brancati, L'organizzazione scolastica nella contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615 al 1874. Udine 1978, 61.

²⁴ Prav tam, 62.

²⁵ Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 1. Ljubljana 1963, 233; Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Ljubljana 1970, 241.

²⁶ Gazzetta Goriziana 18. 8. 1774, štev. 8.

mestne šole, dekliška, deška in židovska – tudi “*kranjščina*” učni jezik.²⁷ Leta 1786 je izšla v Gorici pesmarica *Zerkoune pesmi*, prvo samostojno delo, ki je v Gorici izšlo v slovenskem jeziku, leta 1800 pa *Ta mali Katekismus*.²⁸ Ohranjene so v rokopisu pridige kurata v Zgoniku Petra Budina, ki je leta 1808 izdal kratko slovensko začetnico *Novi kluzh ali tabla za branje inu pisanje*.

Prebuditeljske pobude na Goriškem pooseblja v prvih desetletjih 19. stoletja duhovnik Valentin Stanič, njegovo javno delovanje traja preko štirideset let. Ivan Prijatelj ga primerja s Korošcem Urbanom Jarnikom.²⁹ Stanič je najprej kaplanoval na Banjšicah (1802-1809), nato v Ročinju (1809-1819), od koder ga je goriški nadškof Walland poklical v Gorico, kjer je postal kanonik in višji šolski nadzornik. Deloval je prosvetiteljsko, dobrotniško in človekoljubno (gluhonemnica v Gorici, društvo zoper mučenje živali prav tam³⁰). Trudil se je moralno, kulturno in gospodarsko dvigniti slovenskega kmeta na Goriškem. Zlasti odmevno je bilo njegovo literarno snovanje; pisal je izvirne pesmi, pripovedi in prevajal, predvsem iz nemščine. Nekaj svojih del je sprva objavil v lastni tiskarni (l. 1807 je na Banjšicah natisnil *Pesm per predomislovanju Jezusoviga terplenja* na 35 straneh, tri samostojne tiske je objavil v Ročinju med leti 1813 in 1816) ter v samozaložbi pri drugih tiskarjih. Poleg širjenja lastnih pesniških poskusov pa je Stanič skrbel za distribucijo slovenskih knjig po Goriškem, predvsem za šolske potrebe, pa tudi za osveščanje starejših bralcev. Očitno se mu je slovenski jezik vrasel toliko v zavest, da je leta 1811 za župnijski izpit napisal pridigo v slovenskem jeziku.³¹ Staničeva prizadevanja za obujanje slovenske jezikovne zavesti so odmevala tedaj tudi v drugih slovenskih deželah. Povezal se je z nekaterimi uglednimi Slovenci. Tako je imel stike z jezikoslovcem Metelkom.³² Čeprav mu črke Metelkove abecede niso ugajale, je vseeno v tej pisavi pripravil črkovnico in jo izdal ob pomoči nadškofa Wallanda (začetek l. 1827); nadškof je menil, da pisava ustreza “*splošni občutni potrebi*”³³ in je imela z dovoljenjem dvorne komisije (22. 3. 1828) uradno rabo. V neosveščenem okolju je Stanič naletel na mnoge ovire. O tem je poročal v pismu Matiji Čopu 29. marca 1831, da tiskanje pesmi nima nobenih uspehov in ga

²⁷ Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 2 (1805-1848). Ljubljana 1963, 32. Ko je tolminski dekan Janez Boneš natiskal v nemškem jeziku svojo v slovenščini govorno pridigo v Tolminu, 24. maja 1797, ob odhodu francoskih okupacijskih vojaških enot, je bilo v naslovnici napisano, da gre za prevod iz “*kraingerische Sprache*” (Branko Marušič, Ob dvestoletnici zahvalne pridige Janeza Boneša/Banessa. V: Tolminski zbornik 1997, 153-158).

²⁸ Lojzka Bratuž, Slovenski jezik skozi stoletja. V: Goriza 1001-2001. Slovenci v Gorici – Gli Sloveni di Gorizia. Gorica 2002, 111.

²⁹ Ivan Prijatelj, Duševni profili slovenskih preporoditeljev. V: Izbrani eseji in razprave. 1. Ljubljana 1952, 202.

³⁰ Stane Granda, Dober glas seže v deveto vas (Prispevek k biografiji Valentina Staniča). Goriški letnik 28/2001, 303-308.

³¹ Valentin Stanič (1774-1847). Gorica 1973, 171-175.

³² Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 572, I/183-4; Valentin Stanič (1774-1847). Gorica 1973, 183-184.

³³ Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 2 (1805-1848). Ljubljana 1963, 226-227.

tudi ne bo imelo (*"Aber alles dieses führt wenig zum Zwecke"*).³⁴ Podobno malodušje je izpovedal še deset let kasneje v odgovor na Slomškovo pismo, s katerim ga je štajerski buditelj prosil, da bi mu po Goriškem pomagal razpečevati knjigo *Blashe ino Neshiza*. Stanič je odgovoril 24. marca 1842; obljubil je pomoč, saj da opravlja knjigotrško dejavnost na Goriškem že od leta 1840 dalje. Dejavnosti pa se je lotil zato, ker ni bilo na Goriškem drugega, ki bi kaj takega lahko delal: *"Z vso skrbnostjo izgubljam svoj čas pri šolstvu, toda po večini brez uspeha, ker pri nas ni mogoče izvajati predpisov politične šolske ustave."*³⁵ Kmalu zatem se je Stanič pri pisanju oprijel gajice, kot izvemo iz pisma, ki ga je Bleiweis pisal Koseskemu 13. junija 1845; pismo je prestregla policija, vendar je bil policijskim krogom Stanič *"v vsakem oziru spoštovanja vreden mož"*.³⁶

K prebujanju narodne zavesti na Primorskem je prispevalo delo in prizadevanje posameznikov. Takih preporoditeljev je več na Goriškem, kjer poleg že omenjenega Staniča imenujmo še duhovnika in šolnika v Gorici Matevža Hladnika,³⁷ mlajšega Štefana Kociančiča,³⁸ ki je še pred letom 1848 postal profesor v goriškem bogoslovju. Nedvomno pa sodijo sem tudi učitelji, zelo verjetno tudi tisti, ki jih kot posebno zaslužne za razvoj šolstva omenja tržaški uradni list,³⁹ in sicer Matej Pagon, ki je deloval v Črnicah ter župnika Andrej Kocman⁴⁰ v Komnu in Filip Peric v Šempasu. V tem času je v Gorici služboval tudi cerkljanski rojak in znamenit matematik Franc Močnik.⁴¹

Z akcijo posameznikov pa je najtesneje povezano delovanje šole, na katero učinkovitost je gotovo vplivala šolska zakonodaja (1805), ki je s popravki veljala do 1869. Vmes je bila sicer doba Ilirskih provinc, a vendar označuje začetek predmarčnega šolstva prav reforma iz leta 1805. Za čas po Napoleonu pa je bila šola oplemenitena z Marmontovim ukazom, ki je slovenščino uzakonil kot učni jezik. Dne 12. junija 1846 je izdal tržaški gubernij odlok, da je v osnovnih šolah učni jezik materinščina, nemščina pa se poučuje kot neobvezen predmet.⁴²

³⁴ Valentin Stanič (1774-1847). Gorica 1973, 185-186.

³⁵ Jakob Richter, Distribucija Slomškove knjige *Blashe ino Neshiza*. Časopis za zgodovino in narodopisje 46/1975, šte. 2, str. 287-288.

³⁶ Ivan Prijatelj, Bleiweis in drugi – pred policijo. Zbornik Slovenske Matice 11/ 1909, 247, 257.

³⁷ Štefan Kociančič, Matevž Hladnik (življenjepisne črte). Glas 1875, šte. 46-47, 49-53. L. 1837 je bil kot kooperator in učitelj trivialke v Devinu imenovan za učitelja 4. razreda normalke v Gorici (L'Osservatore Triestino 17. 10. 1837, šte. 60).

³⁸ Stefano Kociančič (1818-1883) un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani. Gorizia 1984.

³⁹ L'Osservatore Triestino 15. 12. 1834, šte. 149. Ob njih se omenja še okrajni komisar Giovanni Hampel.

⁴⁰ Kocman je bil tudi zaslužen za opravljanje vakcinacije na Goriškem v letu 1827 (L'Osservatore Triestino 13. 12. 1828, šte. 240). Njegovo delovanje na šolskem področju so hvalili tudi še kasneje (Šolski prijatelj 22. 6. 1852, šte. 26, str. 208).

⁴¹ L. 1837 je bil imenovan za učitelja 4. razreda na glavni normalni šoli v Gorici (L'Osservatore Triestino 23. 2. 1837, šte. 23).

⁴² Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Ljubljana 1970, 243.

Uveljavljanju slovenščine so prispevale na svoj način tudi akcije goriškega nadškofa Wallanda, ki je bil v Gorici od 1819, pred tem pa na Kranjskem, škofijski šolski nadzornik in tudi takrat veliko prispeval za uveljavljanje slovenskega jezika v osnovnem šolstvu.⁴³ Prav med njegovim škofovanjem v Gorici je mesto postalo sedež metropolitije (1831).

Od leta 1832 je v Trstu deloval kot tržaško-koprski škof Matevž Ravnikar, ki je bil pred tem, med leti 1827-1830, svetnik pri tržaškem guberniju. Ker cerkvene meje niso bile usklajene z administrativnimi, je tržaška škofija v predelih Krasa segala tudi na ozemlje Goriško-Gradiške. Ravnikarjeva prizadevanja za uveljavitev slovenskega jezika, zlasti v cerkvenem bogoslužju, so znana; sicer je Ravnikar bolj poznan v slovenski literarni zgodovini kot reformator slovenske proze. V italijanski historiografiji⁴⁴ pa velja za najbolj zaslužnega začetnika slovenskega narodnega gibanja v Trstu, saj je v cerkveno življenje uvajal slovensko bogoslužje tudi tam, kjer je bila predpisana latinščina in tako naj bi Ravnikarjevo antiitalijanstvo prešlo meje cerkvenega področja.⁴⁵ V Trst pa so tako kot Ravnikar prihajali netilci narodne prebuje iz drugih slovenskih dežel, zlasti močno je take vzgibe čutili od štiridesetih let dalje.

V Gorici sledimo tudi odmevom na gibanje ilirizma. Njegovo najmočnejše jedro so sestavljali bogoslovci, med njimi so bili hrvatski Istrani in Kvarnerci pa tudi nekaj gojencev, ki so prihajali na goriško bogoslovje iz ljubljanske škofije. Krajevne pobude so bile tesno povezane z obiskom predstavnikov ilirskega gibanja na Goriškem. Tako je Stanko Vraz nameraval leta 1841 ali 1842 potovati iz Koroške v Gorico,⁴⁶ nato pa se je na njegov nasvet med Beneške in goriške Slovence podal v začetku štiridesetih let Matija Majar Ziljski.⁴⁷ Majarjevo potovanje lahko označimo kot nekakšno sondiranje razmer v slovenskih obrobni pokrajinah. Vtise o potovanju je Majar objavil v zagrebškem *Kolu*.⁴⁸ Svoje ugotovitve o etnični enotnosti slovenskih dežel je sporočil v pismu Stanku Vrazu 14. oktobra 1845, ko je govoril o potrebi slovenskega šolstva, ker je to želja "*vsih domorodnih na Štajerskim, Kranjskim in Goriškim; vsi su jedne želje*".⁴⁹ Majar je vneto spremljal prizadevanja za ustanovitev stolice za slovenski jezik na semenišču v

⁴³ Vlado Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. 2 (1805-1848). Ljubljana 1963, 154, 200-201; Emil Devetak, *La formazione della coscienza nazionale slovena nel Goriziano*. Tesi di laurea. Università degli studi di Trieste, a. a. 1967/1968, 40-42.

⁴⁴ Carlo Schiffrer, *Le origini dell'irredentismo triestino (1813-1860)*. Udine 1937, 48.

⁴⁵ Giovanni Quarantotti, *Le origini storiche della lotta nazionale a Trieste e nell'Istria*. Archivio Veneto s. 5, 86/1956, šte. 58-59, str. 190.

⁴⁶ Ivan Prijatelj, *Vrazova potovanja po Slovenskem*. Časopis za zgodovino in narodopisje 7/1910, 188.

⁴⁷ Iskra Vasil'evna Čurkina, *Matija Majar – Ziljski*. Ljubljana 1978, 9.

⁴⁸ Putovanje po Goričkom, Mletačkom i Tarštjanskem. Kolo 6/1847, 20-37. Slovenski prevod objavljen v *Primorskem dnevniku* (1972, šte. 185-190). Matija Majar je opisoval predvsem krajino, vendar je ugotovil, da ima slovenščina v mestu večjo moč kot v Celovcu ali Velikovcu na Koroškem.

⁴⁹ Iskra Vasil'evna Čurkina, *Matija Majar – Ziljski*. Ljubljana 1978, 12.

Gorici. Zdelo se mu je potrebno sporočiti Vrazu, da so goriški bogoslovci že drugič prosili za katedro za slovenščino (pismo z dne 14. 10. 1845) in da so naročili (konec l. 1847) 45 izvodov Javornikovega razlaganja sv. pisma,⁵⁰ a mnogo pomembnejšo vest je Vrazu sporočil 20. januarja 1848, da je z ustanovitvijo stolice za slovenski jezik v Gorici nad slovensko-ilirskim Primorjem "*svetla zora zabelila*" in da ima za ustanovitev stolice zasluge duhovnik Codelli.⁵¹ Tedaj je v pismu Vrazu poročal o še nekaterih buditeljskih dogodkih iz Primorske. Za Trst omenja ustanovitev slovenske kmetijske šole, dalje da se na območju tržaškega gubernija v šolah uporabljajo šolski učbeniki v slovenskem in ilirskem (hrvatskem) jeziku, da je uradni *L'Osservatore Triestino* objavil oglas tudi v slovenskem jeziku in končno, da se pripravlja – po Majarju najvažnejša vest – reorganizacija občin (*Gemeideverfassung*). Kot predstavnika Slovencev v Trstu omenja Koseskega in Macuna, v Gorici pa bogoslovca Pelhana, ki uči na bogoslovju hrvatski jezik. Vse te vesti pa so do Vraza prihajale tudi s posredništvom, od korespondentov iz Primorske, zelo verjetno od ilirskega kroga goriških bogoslovcev.⁵²

Ilirsko misel je na Goriško prinesel Jakob Volčič, kasnejši javni delavec med istrskimi Hrvati. Volčič, ki je bil doma iz okolice Škofje Loke, je prišel v Gorico iz Ljubljane, na začetku šolskega leta 1840-1841.⁵³ Na ljubljanskem semenišču je bilo prav pod vplivom semeniščnikov iz loškega ozemlja močno razvito ilirsko gibanje. Iz idrijskih hribov je bil Anton Žakelj – kot pesnik je nosil psevdonim Ledinski – ki je sledil Volčiču v Gorico. Žakelj je 25. novembra 1841 poročal Vrazu iz Ljubljane, da se je v Gorici ustanovilo ilirsko društvo, ki da ima že 25 članov.⁵⁴ Isti Žakelj je poročal Vrazu 4. aprila 1842, da so med naročniki *Kola* iz Gorice četrtoletnik Janko Ferjan, prav tako četrtoletnik Jakob Volčič in duhovnika Štefan Kociančič in Anton Dobrič.⁵⁵ Tako je dobil ljubljanski ilirski krožek sopotnika v Gorici in Žakelj je kasneje Vrazu sporočil (24. januar 1847), da "*društvo duhovne mladeži semeništa goričkog*" pristopa k ustanoviteljem Matice ilirske. Vendar o razmerah v Gorici ni mogel napisati kakih vzpodbudnih besedi, saj "*žalibože dosada jošte ništa učinjeno nije, zato i mi istom željom prebudjeni in svetom domoljubja vatrom nadahnuti hitimo u kolo delateljnosti s ostalom bratjom jedne krvi i jednog jezika, na koliko nam naše sile dopustile budu.*"⁵⁶

⁵⁰ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms 1008. Placid (Jernej) Javornik je izdal l. 1847 prvi snopič, l. 1849 pa ves prvi zvezek *Svetega pisma starega zakona*.

⁵¹ Prav tam. Prošt in generalni vikar Agostino Codelli je bil eden izmed najpomembnejših duhovnikov nadškofije.

⁵² Anton Slodnjak, O Stanku Vrazu kot slovenskem književniku. V: Stanko Vraz, Slovenska djela. I. Zagreb 1958, 76.

⁵³ Branko Marušič, Jakob Volčič v Gorici (1840-1842). V: Jakob Volčič in njegovo delo. Zbornik prispevkov in gradiva/Jakov Volčič i njegovo delo. Zbornik priloga i građe, Pazin-Ljubljana 1988, 25-27.

⁵⁴ Ivan Prijatelj, Nekaj Vrazovih slovenskih dopisnikov. Časnik za zgodovino in narodopisje 7/1910, 298.

⁵⁵ Prav tam, 300-301.

⁵⁶ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1008.

Pri ilirskem gibanju, pri njegovih odmevih na Goriškem, so odigrali pomembno vlogo hrvatski gojenci centralnega semenišča. Med njimi so bili tudi nekateri kasnejši ugledni narodni buditelji Hrvatov in Slovencev, na primer Juraj Dobrila,⁵⁷ ki pa je Gorico očitno zapustil še preden je tu ilirsko gibanje dobilo bolj podrobno organizirano podobo.

Poleg dijaških krožkov in že omenjenih posameznikov, so na Goriškem pomembne tudi pobude drugih, tako goriškega semeniškega profesorja Jožefa Crobatha, ki je začel učiti na goriškem semenišču že leta 1818 slovenski jezik. Ker slovenski jezik kot predmet ni bil obvezen, je pobuda kmalu zamrla. Ponovno je poskusil v letih 1840-1841.⁵⁸ O podobnih prizadevanjih piše tudi Štefan Kociančič, ki se je kot dijak goriške gimnazije in semenišča skupaj s svojimi sošolci učil slovenskega in hrvaškega jezika.⁵⁹ Ti poskusi so bili le občasni, pobude, ki so bile zasnovane le na osebnih pogledih, ne pa na trdnejših temeljih šolske zakonodaje. Voditelji izobraževanja na raznih stopnjah niso bili enotni glede mesta slovenskega jezika v šoli. Tako je tržaški generalni vikar Vincenzo dell'Argento leta 1816 v odgovoru na anketno vprašanje sodil, da je znanje slovanskega jezika potrebno le tistim, ki ga ne poznajo, in je bil zato proti obveznosti, da bi se morali slovenščine učiti bogoslovci. Goriški ordinarij Filip pa je menil, da je pouk slovenskega jezika obvezen, le če se to zdi potrebno, in da je pač treba bogoslovce prepričati o koristnosti pouka slovenščine.⁶⁰ Na gimnaziji v Gorici pa je do stolice za slovenski jezik prišlo šele konec leta 1847, čeprav se je zadeva urejevala leto dni pred tem.⁶¹ Slovenski jezik je bil uveden skupaj z italijanščino; slovenščina naj bi se učila dve leti, in sicer v prvem letniku študija filozofije tri ure tedensko, v drugem pa dve uri tedensko. Ko je o tem uspehu boja za slovenski jezik poročal v *Novicah* duhovnik pri Sv. Roku v Gorici Gašper Cigale, je upal, da se bo "*dvoje-stranskemu zajedanju in gerdenju lepiga jezika slovenskiga, ako Bog da, sčasoma v okom prišlo*".⁶²

Vsi ti prvi koraki pri uvajanju materinega jezika na različne stopnje šol so rezultat nastopanja tržaške vlade, ki jo je med leti 1841 in 1847 vodil grof Stadion. Ob škofu Ravnikarju je v Trstu deloval kasnejši goriški nadškof Andrej Gollmayr. Tu je med leti 1836-1845 vodil oddelek za šolske in cerkvene zadeve pri tržaški

⁵⁷ Branko Marušič, Juraj Dobrila in njegova goriška leta. V: Istarski preporoditelj Juraj Dobrila 1812-1882, Pazin 1985, 107-114.

⁵⁸ Franc Blažič, Kratka povestnica goriške nadškofije. Celovec 1853, 68; Štefan Kociančič, Caffou Felix Antonius et Crobath Josephus Fridericus. Breves notitiae biographicae. Goritiae 1877.

⁵⁹ Životopis ranjkega Št. Kociančiča, prof. bogoslovja, kakor ga je sam spisal. Soča 26. 8. 1887, šte. 35.

⁶⁰ Ivan Grafenauer, Stolica za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in Slomškovi tečaji v celovškem semenišču. Zgodovinski časopis 12-13/1958-1959, 276. Neobičajno je, da se je goriški ordinarij podpisal le z imenom. Očitno gre za kanonika Andreja Filipiča (Andreas Philippig); rojen l. 1780 v Grgarju, bil je prvi rektor goriškega bogoslovnega semenišča.

⁶¹ Novice 8. 4. 1846, šte. 14, str. 56.

⁶² Novice 5. 1. 1848, šte. 1, str. 4.

vлади.⁶³ Gollmayr je očitno prav zaradi sodelovanja pri tiskanju šolskih učbenikov v slovenščini, dobil v pismu, ki ga je napisal Antonio Madonizza, takrat avstrijski državni poslanec na Dunaju, oznako "*naš stari sovražnik*"⁶⁴. Prav v letu, ko je zapustil službo v Trstu, je grof Stadion pridobil sredstva za pospeševanje osnovnega šolstva. Denar je namenil predvsem za tiskanje učbenikov in za sodelovanje je pridobil goriškega nadškofa Franca Ksaverija Lušina. S tem se je pričelo pomembno izdajateljsko delo, s katerim je Primorska prehitela vse slovenske pokrajine.⁶⁵ V petih letih je založba šolskih knjig (C. k. primorska zaloga šolskih bukev) izdala 530.000 knjig, prodala pa jih je 273.764, od tega 48.181 slovenskih, 42.164 nemških, 163.697 italijanskih in 19.722 hrvaških (ilirskih); leta 1851 je založba oglašala 17 različnih naslovov slovenskih knjig.⁶⁶ Bibliografski popis kaže, da je v navedenem razdobju izšlo deset različnih slovenskih šolskih knjig.⁶⁷ Ta izjemen podvig je povezan tudi z drugimi oblikami Stadionove šolske politike, zlasti z željo, da bi se povečal obisk šolskega pouka. Med slovenskimi deželami je imela Primorska zelo nizek odstotek za šolo godnih otrok, ki so dejansko obiskovali šole. Na Goriškem je ta odstotek postopoma rasel (l. 1830 je bilo v šolah 6% šoloobveznih otrok, l. 1840 13 % in l. 1847 29 %), večji je bil na Tržaškem (l. 1847 59 %), zaradi številčnejšega obiska mestnih šol.⁶⁸ Tudi po številu prodanih šolskih knjig je slovenski delež v tedanjem vzgojnem procesu očitno skromnejši.

Posebno nalogo pa je imel tudi slovenski tisk. Od prvega tiska leta 1607 do leta 1847 je izšlo 42 bibliografskih enot; izmed teh so natisnili v Vidmu (Benetkah) 12 enot, v Trstu 17, v Gorici 9 ter v Ročinju oziroma na Banjšicah 4 enote.⁶⁹ Tisk je bil predvsem nabožne vsebine, izjema so le šolske knjige. Bibliografski popis našteva med leti 1846-1850 izid 17 različnih naslovov šolskih učbenikov.⁷⁰ Svojo funkcijo so odigrale od leta 1843 dalje *Novice*. V letu 1845 so imele na Primorskem 174 naročnikov (17,8% od skupnega števila naročnikov), od tega 42 v Trstu, 29 v Istri in 103 na Goriškem. Med naročniki je bilo največ duhovnikov: 121 (v Istri 21 od 29, v Trstu 24 od 42 in na Goriškem 76 od 103), 12 jih je bilo kmečkega porekla, 6 obrtnikov oziroma trgovcev, 13 uradnikov, 6 učiteljev, 1 plemič, 4 ustanove, 3 razni in 8 brez navedbe poklica oziroma porekla.⁷¹ Visok

⁶³ Stanko Stanič, Dr. Andrej Gollmayr, knez in nadškof goriški. V: Zgodovina goriške nadškofije 1751-1951. Gorica 1951, 4.

⁶⁴ Antonio Madonizza, Lettere dalla costituente austriaca del 1848-49. Venezia 1966, 228.

⁶⁵ Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 2 (1805-1848). Ljubljana 1963, 225-226.

⁶⁶ Ljubljanski časnik, 4. 3. 1851, šte. 18, str. 69.

⁶⁷ Pavel Plesničar, Narod naš dokaze hrani. Ljubljana 1940, 10-12.

⁶⁸ Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 2 (1805-1848). Ljubljana 1963, 136-137.

⁶⁹ Pavel Plesničar, Narod naš dokaze hrani. Ljubljana 1940, 10-12.

⁷⁰ Andreina Jejčič, Slovenska tiskana beseda v tiskarnah na Primorskem 1607-1918. Nova Gorica 1989, 6-9.

⁷¹ Franc Rozman, Socialna struktura naročnikov "Novic" v letu 1845. Zgodovinski časopis 24/1970, 81-89.

odstotek naročnikov (69,5 %) iz vrst duhovščine kaže na nosilce prve dobe prebujanja narodne zavesti na Primorskem.

V predmarčnem obdobju se vsi trije sestavni deli Avstrijskega primorja, naseljeni tudi s slovenskom prebivalstvom, na različen način vključujejo v začetna dogajanja slovenskega narodnega gibanja. Ob manifestacijah, ki jih še ne boglejno in zelo sporadično kažeta Goriška in Trst, stoji Istra ob strani. Zdi se, da se njena neaktivnost zrcali tudi v pogledih vodstva in nosilcev slovenskega preporoda, ki pušča Istrane ob strani gotovo zaradi nepoznavanja tamkajšnjih etničnih razmer. Tako lahko vidimo, da *Novice* v eni svojih prvih števil ugotavljajo, da so "*veliko prijatlov nashle*" po "*Gorishkim, Tershashkim*", ne pa tudi v Istri, ki naj bi bila tudi ena izmed dežel, kjer bivajo Slovenci.⁷² Matija Majar pa v članku *Nekaj od Slovincov*⁷³ omenja na Primorskem le Slovence na Goriškem, pozabi pa naštetih tržaške in istrske.

V sklop obravnave o mestu slovenskega jezika v šolah sodi poznavanje vloge slovenskega jezika v uradih in javnem življenju. Značilno in morda celo razumljivo je v svoji avtobiografiji določeno nezanimanje za slovenščino pri slovenskih dijakih, ki pač pouka slovenščine niso obiskovali, ker predmet ni bil obvezen, označil Alessandro Claricini. Opravičeval je tako odklanjanje pouka slovenskega jezika v predmarčni dobi – ko o pouku slovenskega jezika še nihče ni sanjal – z razlogom, da "*so Slovenci posvečali svojo osebno marljivost študiju italijanščine in nemščine zaradi prevladovanja italijanščine na sodiščih in nemščine pri oblastnih uradih*".⁷⁴ S tem je pokazal na praktično plat učenja slovenskega jezika zaradi trdno uveljavljene in tradicionalne uradne rabe italijanščine in nemščine. Na Primorskem in na Goriškem se tja do srede 18. stoletja pred oblast niso postavljala vprašanja, v katerem jeziku naj državni organi uradujejo, čeravno je slovenščina zapustila nekaj drobnih sledi tudi v uradnih dokumentih. Državne reforme druge polovice 18. stoletja pa so sprožile tudi vprašanje rabe jezika. Na Primorskem se v uradni rabi izmenjujeta nemščina in italijanščina, vendar pa je bilo za opravljanje določenih uradniških nalog potrebno tudi znanje slovenskega jezika. Razpisi na delovna mesta okoli leta 1840 kažejo na pomen, ki so ga znanju slovenskega jezika pripisovale oblasti.⁷⁵ Na Primorskem in tudi na Goriškem je tedaj veljala "*svojevrsna kombinacija nemščine kot državnega jezika in italijanščine kot tej enakovrednega kulturnega jezika*".⁷⁶ Vendar pa so bili pri uveljavljanju slovenskega jezika doseženi skromni rezultati. Verjetno se goriški literarni ustvarjalec Francesco Leopoldo Savio ni pričel učiti "*kranjsko*" iz praktičnih razlogov. O tem učenju je poročal svojemu prijatelju Matiji Čopu, ta

⁷² *Novice*, 26. 7. 1843, šte. 4, str. 13.

⁷³ *Novice*, 23. in 30. 10. 1844, šte. 43 in 44, str. 172 in 175-176.

⁷⁴ Archivio di Stato di Gorizia, Archivio storico del comune di Gorizia, 2000/1.

⁷⁵ Vlado Valenčič, Slovenščina v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 31/1977, 351-352.

⁷⁶ Vasilij Melik, *Družba na Slovenskem v predmarčni dobi. V: Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana 1981, 517.

pa mu je (31. januar 1828) izrazil svoje veselje, zraven pa priporočil Franulovo slovnico (tiskano v Trstu l. 1811) in odklonil nekatera novejša dela Ravnikarja, Zalokarja in drugih;⁷⁷ dopisovanje med njima je ena izmed prvih sodelovalnih pobud slovensko-italijanskega sožitja na področju kulture, predvsem književnosti.⁷⁸ Savio je na obisku pri svojem starem prijatelju Vincencu Torošu, kaplanu v Števerjanu, izvedel za učitelja matematike Franceta Močnika.⁷⁹ Z druge strani pa je mladi Andrej Marušič ugotavljal, da se je mogel italijanščine – ta se mu je sicer povsod vsiljevala – učiti šele od takrat dalje, ko so bili konec leta 1847 na gimnaziji uvedeni tečaji slovenščine in italijanščine.⁸⁰ Toda na goriškem bogoslovju je že po letu 1818 učil slovenščino Jožef Crobath, a očitno ni uspel, morda prav zaradi cerkvenih oblasti, ki kakega strogega stališča o obveznosti pouka niso imele.⁸¹ Na otvoritvi Centralnega bogoslovnega semenišča v Gorici (11. 11. 1818) je imel Slovenec Matija Černic uradni govor v italijanščini, kar bi bilo mogoče razumeti, kot da je bila na tem zavodu občevalni in jezik “*kulturnih odnosov*” (*rapporti culturali*), nemščina uradni, latinščina učni, furlanščina, slovenščina in hrvaščina pa jezik sporazumevanja.⁸² Ko je septembra leta 1844 potoval po Primorskem avstrijski cesar Ferdinand ter se 16. septembra iz Trsta podal proti Benetkam, ga je v Nabrežini pozdravil slavalok, na katerem je bil napis: “*MeD grobLiaH nehVaLniH DoVoLno neutruden shiVim. SVEstobe LIVbesnI VajVodV preCifte gorIm.*”⁸³ Cesarsko himno so v Nabrežini zapeli v “*lingua slava*”.⁸⁴

V predmarčni dobi se je posebno zanimanje za Slované pokazalo v Trstu, kar je mogoče brati tudi v tržaškem *L'Osservatore Triestino*, da slovanski narod, ki se civilizira, “*postaja v vseh ozirih zanimiv*”.⁸⁵ V štiridesetih letih se je list Slovanom (Slavi) pogosteje posvečal, zlasti krog pri reviji *La Favilla* (1836–1846), ki pa je v svet svojega zanimanja sprejela bolj oddaljeno živeče Slované in ne

⁷⁷ Franz X. Zimmermann, Nova Zhopova pisma. Veda 4/1914, 113.

⁷⁸ Mario Janežic, Francesco Leopoldo Savio: Pensieri di un intellettuale di confine sulla questione della lingua in Italia nel primo Ottocento. Studi Goriziani 83/1996, 61–78.

⁷⁹ Alessandra Martina Tassin, Due voci nella cultura europea: Francesco Giuseppe Savio e Francesco Leopoldo Savio. Italianische Studien (Wien) 17/1996, 169–170.

⁸⁰ Moja doba in podoba. Gorica 1898, 28.

⁸¹ Ivan Grafenauer, Stolica za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in Slomškovi tečaji v celovškem semenišču. Zgodovinski časopis 12–13/1958–1959, 276.

⁸² Luigi Tavano, Vicende ed influssi delle istituzioni scolastiche religiose ed ecclesiastiche nel Goriziano (1740–1918). V: La scuola la stampa le istituzioni culturali a Gorizia e nel suo territorio nella metà del Settecento al 1915. Gorizia 1983, 51.

⁸³ Aleš Breclj, Nekaj zgodovinskih podatkov o Nabrežini in okolici. V: Nabrežina skozi stoletja. Nabrežina 1996, 63.

⁸⁴ L'Osservatore Triestino 22. 9. 1844, šte. 114. Časnik je tudi objavil slovenski napis na slavaloku, vendar se nekoliko razlikuje od zapisa v poročni knjigi nabrežinske župnije (glej prejšnjo opombo!), ker dopisnik očitno ni dobro poznal slovenščine. Ko je marca 1857, trinajst let pozneje, prišel v Gorico cesar Franc Jožef I. s cesarico Elizabeto, ga je pozdravil tudi slovenski napis: “*Za Vaji Cesar, Cesarica! Plami ljubezni vsa Gorica*” (Novice 21. 3. 1857, šte. 23, str. 91).

⁸⁵ L'Osservatore Triestino 19. 11. 1829, šte. 154.

bližnjih primorskih Slovanov. Leta 1843 je v uredništvu dnevnika *L'Osservatore Triestino* deloval v furlanskem Talmassonsu rojeni Pacifico Valussi. Svojo prvotno naklonjenost slovanskemu svetu je korenito menjal v dogodkih revolucije 1848, ko je iz Trsta odšel v Italijo. Bil je med prvimi pobudniki iredentističnega gibanja. Po priključitvi k Italiji je živel v Vidmu, kjer je leta 26. oktobra 1868 v časniku *Il Giornale di Udine* ob šempaskem taboru (18. 10. 1868) zapisal, da ga je pripravilo "*sprijeno slovansko pleme na Goriškem*" z absurdnimi zahtevami naroda, ki nima "*zgodovine, književnosti in je brez lastnega življenja na ozemlju naše Vzhodne Furlanije*".⁸⁶ To pa je bila le ena izmed sodb, ki jih je posredoval italijanski javnosti v matični domovini in v habsburški monarhiji.

POMLAD NARODOV (1848-1849)

Revolucionarni dogodki v habsburški monarhiji leta 1848, kot del evropskega revolucionarnega vrenja, so s svojimi značilnimi zahtevami meščanstva in kmečkega stanu za ureditev države na ustavni podlagi in za uvedbo takih družbenopolitičnih razmer, ki bi odpravile fevdalizem ter omogočale bolj demokratične razmere, vključujoč nacionalne programe posameznih avstrijskih narodov, podobno kot drugod na Slovenskem, odmevali tudi na Goriškem in še zlasti v Gorici. Sosedstvo z italijanskim prostorom, kjer je zlasti nacionalna in prepordna ideja krojila razmere, pa je na Goriškem ustvarjalo značilnosti, ki jih je bilo mogoče zaznati takrat v podobnih, a v precej bolj izostrenih razsežnostih kot v Trstu in Istri, za razliko od ostalih slovenskih dežel, kjer so se Slovenci srečevali, vendar na drug način, z Nemci in v manjši meri z Madžari.

Goriški katehet in časnikar Andrej Marušič je najbrže edini Slovenec, ki je zapustil svoje spomine na lokalna dogajanja v letih 1848-1849. Pomladi leta 1848 je bil obiskoval prvi letnik goriškega bogoslovja in tistih dni se je sredi meseca marca 1848 spominjal: "*Kar se je tisto leto, kakor drugod, tudi v naši še primitivni, blagodušno stari Gorici uganjalo, tega bi mlajši rod skor ne verjel. Gorica je bila do dna srca zvesta in vdana Avstriji in cesarju. Beseda 'konstitucija' je bila od marcija naprej noč in dan na vsakem jeziku, ali razumeli so jo le nekteri starejši in izobraženi gospodje, drugi so znali le tje v en dan vpiti 'Viva la costituzion'!* – *Kakor hitro smo bili izvedeli, kaj se je od 13. marcija naprej na Dunaju godilo, napravili so tukaj sijajno bakljado z godbo, ki je – dasi je bilo vreme deževno in ulice blatne – vse mesto prehodila [...]* Toda zadosti o rogoviljenji l. 1848; kar je dobrega in stalnega prineslo, kazalo se je šele pozneje, ko so se ljudje streznili."

⁸⁷ Ohranjeno je še neko zelo verjetno poznejše pričevanje o razmerah v Gorici leta 1848, njegov avtor je morda zgodovinar Simon Rutar: "*Na Dunaju se je obrnil ves srd proti nepriljubljenemu in nazadnjaškemu ministru knezu Metternichu,*

⁸⁶ Silvano Cavazza, L'itinerario di un irredentista goriziano. V: *Figure e problemi dell'Ottocento Goriziano. Studi raccolti per i quindici anni dell'Istituto* (1982-1997). Gorizia 1998, 77.

⁸⁷ Moja doba in podoba. Gorica 1898, 37-38.

ki je že od časov 'svete zveze' vodil vso evropsko politiko. Minister je moral pobegniti in cesar je izdal dne 15. marca patent, s katerim je dovolil narodno stražo, svobodo tiska in zbiranja, potem obljubil dati novo ustavo, o kateri naj se posvetuje splošni državni zbor, ki se ima v kratkem na Dunaj sklicati. Zaradi teh koncesij in obljub je zavladalo splošno veselje med avstrijskimi narodi. Tudi v Gorici so razsvetlili mesto dne 18., 19. in 20. marca ter priredili ljudske zabave. Kmalu so ustanovili narodno stražo in izročili mestno upravo začasnemu poverjenstvu. Niti deželani niso hoteli zaostajati za meščani in zato so si ustanovljali tudi svoje narodne straže, n. pr. Solkanci, ki so znali ohraniti svojo lepo trobojnico še do današnjega dne.”⁸⁸

Dogajanje leta 1848 na Goriškem je mogoče tematsko in kronološko razdeliti na sledeče vsebine: neposredni odmev na dogodke dunajske in revolucije v italijanskih deželah, nastanek slovenskega narodnega in političnega gibanja, volilna gibanja in delovanje državnega zbora ter italijansko-slovenske polemike o narodnostnem značaju Gorice in Goriške.

Odmevi dunajske revolucije na Goriškem. Solidarni z dunajskimi prevratnimi dogodki (13. 3. 1848) so v Gorici kljub slabemu vremenu 18. marca 1848 priredili baklado. Manifestacije so se nadaljevale tudi naslednje dni. Udeleženci so hodili po mestu, pred nadškofijskim dvorcem je takrat (najverjetneje 18. 3. 1848) kakih 6000 ljudi⁸⁹ prejelo blagoslov nadškofa Franca Ks. Lušina, kleče v blatu. Andrej Marušič se je spominjal: “*Ta prizor je eden naj veličastnejših in ginljivejših v mojem življenju.*”⁹⁰ Okrožni (kresijski) glavar Wenzeslaus Gleisbach, ki je kljub revoluciji ostal še na svojem mestu, je 21. marca obvestil prebivalce goriške kresije s posebnim proglasom – tudi v slovenskem jeziku – o cesarskem patentu, s katerim so “*Nash presvitli Zesar ... Avstrijski Monarhij Konstituzion, ali prostejshi fundamentne postave kakor so do sdaj bile, dodelili*”.⁹¹ Kresijskemu glavarju, ki je proglas prebral 22. marca z balkona palače glavarstva, so se takrat tresle roke, “*nekaj zarad slovesnosti trenutka, nekaj, ker je videl ves Travniki natlačen ljudi.*”⁹² Istega dne je bila – 22. marca 1848 – razglašena Beneška republika, naslednjega dne se je upornim Benetkam pridružil tudi Videm. Italijanski revolucionarni val z izrazito protiavstrijsko vsebino se je približeval Gorici in vznemiril oblast in seveda tudi prebivalstvo. Tako je glavar Gleisbach 24. marca pozival prebivalce Gorice, da delujejo združeno in le tako dokazujejo svojo lojalnost in zvestobo: “*Mi smo Goričani, stari in zvesti pripadniki avstrijskega*

⁸⁸ Pred petdesetimi leti. Spominski list iz domače zgodovine. Soča 18. 3. 1898, šte. 22 (ponatis v: *Goriški spomini*). Pojasnilo o avtorju članka prinaša *Goriški letnik* 4-5/1978, 167 (278). Nekaj dni za objavo domnevno Rutarjevega članka je *Corriere di Gorizia* (22. 3. 1898, šte. 35) objavil članek *La costituzione a Gorizia li 22. Marzo 1848*.

⁸⁹ Glede na število mestnih prebivalcev Gorice (takrat okoli 12.000) je številka pretirana.

⁹⁰ Moja doba in podoba. Gorica 1898, 37-38.

⁹¹ Lepak iz zbirke Plakatensammlung v Österreichische National Bibliothek, Dunaj. Posredoval dr. Stane Granda.

⁹² Andrej Marušič, Moja doba in podoba. Gorica 1898, 37-38.

cesarstva ... Naj živi Avstrija, naj živi Gorica z Avstrijo.”⁹³ Istega dne je okrajni komisar Franz Ostrogovich iz Krmina poročal, da se širi vest, kako naj bi se italijanska meja postavila na Soči “in če se ne bo vnašal strah in če se ne bodo netile razprtije, bo okraj ostal zvest naši strani”.⁹⁴ Bovški komisar Anton Supersperg pa je 28. marca poročal o navdušenju, s katerim so Bovčani sprejeli cesarski patent. Dasiravno se je italijanska revolucija, zlasti s protiavstrijskim uporom v Palmanovi, močno približala meji goriškega okrožja, so goriški italijanski meščani izkazovali zvestobo monarhiji, tudi kasneje se njih zadržanje ni menjalo: “... naše ljubo mesto se je v tistih dneh tako izkazalo, da mora živo veselje prevevati srce vsakega zvestega Avstrijca ...”⁹⁵ Še najbolj je odmeval nastop odvetnika Giovannija Rismonda, ki je “pred tedanjo kresijo na sodu stoječ k ljudstvu govoril, je podučeval o svobodnih ustanovah in koristih ter zlasti šuntal proti plemstvu, ki živi le od ljudskih žuljev”.⁹⁶ Zvestobo Avstriji je izrazil v svoji pesmi *Der 18. März in Görz* suplent goriške gimnazije Matej Vehovar.⁹⁷

Mirno je bilo tudi goriško furlansko podeželje. Prebivalci kraja Versa v Furlaniji so imeli “hladen in pasiven odnos do revolucije, kot so se tudi kasnejša leta izogibali vsakemu gibanju in manifestaciji v korist združenja z Italijo”.⁹⁸ Nekoliko nemira je bilo med goriško dijaško mladino tudi zato, ker ji oblast ni dovolila, da bi ustanovila akademsko legijo po vzoru narodne garde. Ker sta takrat izzivala

⁹³ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca. Il Quarantotto e la guardia nazionale. Rassegna storica del Risorgimento*, 20/1933 (separatni odtis), 4; Attilio Venezia, *Il Quarantotto nel Friuli orientale. V: La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. 2. Udine 1949, 228; Ranieri Mario Cossar, *Riflessi goriziani della rivoluzione del 1848*. Prav tam, 292.

⁹⁴ Ranieri Mario Cossar, *Riflessi goriziani della rivoluzione del 1848. V: La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. 2. Udine 1949, 291. V dejavnosti Začasne vlade (Governo provvisorio) beneške republike so dokumenti, ki govore o mejah beneške republike na reki Soči. Neki “goriški križar” (“*Crociato Goriziano*”) je v *Gazzetta di Venezia* (10. 10. 1848) v sestavni del Italije vključeval Gorico in njeno okolico tudi na levem bregu Soče (Alma Velvi, *Le origini dell'irredentismo Goriziano. 1848-1852*. Tesi di laurea, R. Università di Bologna, a. a. 1941-1942, 162-165).

⁹⁵ *L'Osservatore Triestino* 4. 5. 1848, šte. 54.

⁹⁶ Pred petdesetimi leti. Spominski list iz domače zgodovine. Soča 18. 3. 1898, šte. 22.

⁹⁷ Suplent na goriški gimnaziji Matej Vehovar je napisal pesem hvalnico *Der 18. März in Görz*, izšla je kot samostojen tisk. Vehovar je bil leta 1839 član privatne čitalnice graških Slovencev (Fran Petre, *Poizkus ilirizma pri Slovencih – 1835-1849*. Ljubljana 1939, 165) in bil med najbolj plodovitimi sodelavci graškega lista *Die Aufmerksame*, vendar ni imel posluha za slovenska preporodna prizadevanja (*Časopis za zgodovino in narodopisje* 1-2/ 1977, 341). Kasneje je živel v Trstu, kjer je pripravljaval poseben zavod za vzgojo dečkov (*L'Osservatore Triestino* 12. 7. 1848, šte. 83).

⁹⁸ *Autobiografia di Alessandro Claricini. Sua culla e suoi primi anni*. Archivio di Stato di Gorizia (Archivio storico del comune di Gorizia, n. 2000/1). Kraj Versa (od l. 1867 na avstrijski strani državne meje z Italijo) se je tudi poletje izkazoval z zvestobo Avstriji. K temu sta verjetno veliko pripomogla učitelj in organist Slovenec Ivan Sfiligoj (Giovanni Sfiligoi) in župnik, prav tako Slovec Štefan Gorjup (Stefano Goriup), kanalski rojak. Sfiligoj je leta 1848 na županskem mestu v Viscu nadomestil domačina Pier Antonia Pizzamiglio (Ferruccio Tassin, *Sul Confine dell'Impero*. [Visco] 1998, 15-16).

dijaka goriške gimnazije Josip Dobravc (Dobrauz) iz Radovljice in Albert Polak (Pollac), prav tako iz Kranjske, je bil prvi poklican k vojakom, drugi pa odstranjen iz Gorice. Profesori gimnazije so okrožnemu glavarju Gleisbachu obljubili, da bodo dijake pomirili. Tudi za enaindvajsetletnega dijaka Antonia Antonaza iz Oprtalja v Istri je glavar zahteval, da se odstrani iz gimnazije; Antonaz je bil kasneje urednik tržaškega liberalnega dnevnika *Il Cittadino*. Zelo verjetno pa ni bila veroizpoved vzrok, da judovska dijaka nista govorila na prireditvi ob koncu gimnazijskega šolskega leta v Gorici.⁹⁹

Od srede leta 1848 so se v Gorici pričele pojavljati polemike o narodnostnem značaju Gorice, pokazale so, da so bili tudi v Gorici med Italijani simpatizerji revolucije na Apeninskem polotoku. V Benetkah, kjer je delovala začasna vlada, je Furlan Teobaldo Cicconi 14. aprila 1848 zagovarjal mejo dežele Benečije (Veneto) na reki Soči.¹⁰⁰

Nemiri drugačne vrste, s socialnim predznakom, so podobno kot nekatere druge slovenske predele zajeli tudi Goriško, saj so se 25. oziroma 26. marca uprli kmetje štanjelskega in rihemberškega gospodstva. Kraški podložniki (iz Kobjeglave in Lukovca, ne pa iz Štanjela) so vdrli v štanjelski grad, uničili so urbarje in plenili.¹⁰¹ Napad se je končal s kmečkim popivanjem in nato s posegom vojske. Podobno kot v Rihemberku, kjer so kmetje 26. marca napadli najprej spodnji rihemberški grad grofa Lanthierija.¹⁰² Tu so uničili vse dokumente, ki so jih našli.¹⁰³ Napad na zgornji grad jim je preprečil grofov lovec s pomočjo treh vojakov. Strel, ki so ga sprožili, je ubil nekega Jernika iz Rihemberka. Poskuse, da bi osvojili zgornji grad, so uporni kmetje opustili. Vest v časniku *Novice*,

⁹⁹ Ranieri Mario Cossar, *Il tentativo di un moto insurrezionale studentesco a Gorizia nel 1848. Rassegna storica del Risorgimento* 24/1948, 88-98.

¹⁰⁰ Alma Velvi, *Le origini dell'irredentismo goriziano (1848-1852)*. Tesi di laurea, R. Università di Bologna, a. a. 1941-1942, 162.

¹⁰¹ H. F. [Hočevar Franc?], V "starem mestu" Štanjelu. Naš čolnič 6/1928, šte. 7, str. 184-186. V članku je objavljena ljudska pesem *Vstaja proti štanjelskemu grofu l. 1848 (zložena 25. marca istega leta)*, ki se začneja:

*"Kaj se nekdaj je zgodilo
v starem mestu Štanjeli:
dost' ljudi je skupaj bilo,
Švaro so preganjali.
Mi smo se bli skupaj zbrali
da bi Švara bli pregnali,
ker ni tel denarcev štet',
smo zečeli vince pet'..."*

Srd kmetov naj ne bi bil uperjen proti družini Ritter Záhony, a proti oskrbniku Švari. Pesem, napisano v "klobasnih rimah", je omenil dopisnik v *Primorskem listu* (5. 3. 1893, šte. 5), ko je poročal o smrti Antona Fabijanija iz Kobdilja, ki je umrl v 86. letu starosti in je l. 1893 prejel viteški red Franca Jožefa I., ker je v dogodkih l. 1848 nagovoril domačine, da niso napadli gradu Štanjel.

¹⁰² Ranieri Mario Cossar, *Riflessi goriziani della rivoluzione del 1848*. V: *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. 2. Udine 1949, 294.

¹⁰³ Kratka zgodovinska črtica. *Primorski list* 13. 7. 1911, šte. 28.

da so v Rihemberku na Krasu kmetje "*grajšinskega oskerbnika spodili*".¹⁰⁴ se nanaša zelo verjetno na Štanjel. Zelo verjetno pa je upornost rihemberških podložnikov bila povod za ustanovitev narodne straže v Rihemberku, vodil jo je stotnik Franc Ličen in štela je 115 stražnikov.¹⁰⁵ Nemirni so bili tudi Lanthieri-jevi podložniki na Štjaku in v okoliških vaseh. Na Štjaku so napadli nenaseljeni grad, razbili grajske stopnice, okna in drugo. Zlasti neki Dunkač je kmete ščuval zoper grofa. Vdrli so v grofovo klet in popivali. Vaški kaplan jih je hotel pomiriti, a ni uspel. Pomiril jih je šele prihod vojakov, ki jih je sem poslal grof.¹⁰⁶ Vesti, ki pa so verjetno nepopolne, kažejo, da so se kmečki nemiri pojavljali le v nekaterih vaseh štanjelskega in rihemberškega gospostva. Uporni kmetje pa so, podobno kot drugod na Slovenskem, požigali urbarje in dokumente, ki so jih zavezovali podložništvu. Manjši nemiri so bili tudi v kranjski sosesčini goriške dežele, v severnem delu Vipavske doline in na Idrijskem.¹⁰⁷ Da bi preprečili morebitne nemire v kanalskem okraju, predvsem pa ker "*nam se je veliko bati naših puntarskih mejakov*", so tudi v Kanalu ob Soči ustanovili narodno stražo. Okrajni komisar Johann Stein, kasnejši poslanec frankfurtskega parlamenta, se je zato obrnil 28. marca 1848 do prebivalcev okraja in opozoril na pomem narodnih straž prav zaradi "*telovajstva puntarskega mejaka*" (protiavstrijski upor v Furlaniji) in zaradi "*divjosti, ktero ste iz Krasa slišali*" (napad na gradova v Štanjelu in Štjaku).¹⁰⁸

Velika noč (23. 4. 1848), ki je bila tisto leto zelo pozna, je v Gorici potekala v vrvežu vojaških oddelkov, ki so preko mesta in reke Soče prehajali na nemirna italijanska tla. Cesarska vojska je mirila uporne Italijane tudi v ne zelo oddaljeni okolici Gorice, tako da so si lahko goriški meščani ogledovali obleganje uporne Palmanove ne le z grajskega griča v Gorici ali Kalvarije nad Podgoro, marveč z griča Sv. Antona v bližini kraja Medea, v neposredni bližini upornega trdnjavskega mesta. Uporni Videm je padel v avstrijske roke 20. aprila, Palmanova pa šele dva meseca kasneje, 25. junija 1848.

Ob spoznanju, da se najjavljajo nove družbene razmere (odprava fevdalnega reda), kar je zlasti prebivalce po deželi vznemirjalo v pričakovanju sprememb ter da se lepša prihodnost obeta slovenskemu jeziku in Slovencem, združenim v eni upravni enoti, pa je nemir vnašala revolucionarna Italija. Tudi zato je mogel župnik Marinič iz Kozane v Brdih na dan vnebohoda leta 1848 v pridigi povedati: "*Sedanje shivljenje je poln grenkosti, poln teshou, poln sols, poln smeshnjave, vedno spremenjene vesele v shalost, shalost v vesele, neprenehoma lozhenje eden*

¹⁰⁴ Novice 26. 4. 1848, štev. 17, str. 71.

¹⁰⁵ Novice 31. 5. 1848, štev. 22, str. 92. V *Kroniki Rihemberka-Branika* (Branik 1994, 105) je napačen podatek, Novice naj bi o narodni straži poročale že 31. marca 1848.

¹⁰⁶ Farna kronika župnije na Štjaku. II. Ad fontes historiae (kopija v Goriškem muzeju, Nova Gorica).

¹⁰⁷ Joško Humar, Goriški Slovenci v letu 1848. Goriški zbornik 1947-1957. Nova Gorica 1957, 21-22.

¹⁰⁸ Novice 28. 4. 1848, štev. 17, str. 71-72.

od tega drugiga.”¹⁰⁹ Zelo verjetno je imel tudi kozanski župnik podobne težave kot mirenski Krištof Spollad, ki je v župnijsko kroniko zapisal, da je bilo leto 1848 čas, ko je vsakdo mislil, da sme delati in govoriti, kar hoče. Zato so mu ljudje očitali, da je človek, ki ne zasluži nobenega usmiljenja, ker je bil vedno delomrznež in je mučil farane s tlakami ne zaradi potreb, marveč zaradi lastnih muh in prevzetnosti. Ljudje so se predali zabavi misleč, “lahko se zabavamo, saj ne bomo več plačevali bremen”. Sovodenjci so mirenskemu župniku celo obljubili, da mu bodo namesto s 50 merniki žita, plačali s 50.000 kamni; podobno so menili tudi prebivalci Peči.¹¹⁰ Neraziskani so morebitni podobni primeri v drugih krajih in predelih goriške dežele.

Prva organizacija Slovencev v Gorici. Goriški Italijani se niso odločili za noben podvig, s katerim bi sledili furlanskim zgledom. Njihovo pasivnost so zato grajali videmski tiski pa tudi tržaški italijanski in z italijansko osvobodilno mislijo prežeti časniki. Italijansko nacionalistično zgodovinopisje je tako držo goriških Italijanov opravičevalo, češ da bi bil upor Goričanov zoper Avstrijo “*inutile massacro*”.¹¹¹ V Gorici ni bilo pravih pogojev (v Gorici je bila tudi močna vojaška posadka), da bi se tamkajšnji Italijani pridružili dogodkom na Apeninskem polotoku.¹¹² Nekoliko drugačno je bilo razpoloženje Italijanov na območju Tržiča, kraj je s svojim okolišem pripadal do leta 1797 Beneški republiki. Uradni tržaški tisk je v začetku maja poudarjal zvestobo Goričanov do Avstrije.¹¹³

Zato pa je bila toliko bolj opazna dejavnost Slovencev v Gorici, saj so že aprila zasnovali *Slavjansko bravno (čitavno) društvo*. V Gorici, ki je tedaj štela okoli 12.000 prebivalcev, so Slovenci predstavljali kakih 20% mestnega prebivalstva; v deželi pa so imeli Slovenci večino in predstavljali dve tretjini (okoli 66%) deželnega prebivalstva.¹¹⁴ Večino med slovenskimi izobraženci na podeželju in v mestu Gorica so predstavljali duhovniki. Prav o njih je poročal dopisnik v *Sloveniji*: “... *sosebno mladi duhovniki goriške in drugih škofij so se z tako serčnostjo in sveto gorečnostjo slavjanstva poprijeli, de upati smemo popolno zmago zoper vse aposteljne laščine in nemščine.*”¹¹⁵

Slovensko prebivalstvo Gorice so sestavljali različni socialni sloji. Izobraženski del so predstavljali srednješolski profesorji, državni uradniki, duhovniki, ljudje svobodnih poklicev (na primer dr. Jožef Kozler, brat Petra, avtorja *Zemljovida slovenske dežele*, 1853) ter lepo število dijakov gimnazije in bogoslovcev. Ta poklicno raznolika skupina je predstavljala jedro Slovanskega bralnega

¹⁰⁹ Archivio Storico Provinciale di Gorizia, Ms. 18-85.

¹¹⁰ Pro memoria. Župnijski arhiv Miren.

¹¹¹ Carlo Luigi Bozzi, Un breve saggio di storia goriziana. Gorizia 1931, 131.

¹¹² Ranieri Mario Cossar, Avvenimenti e uomini del 1848 nel Friuli orientale. La Porta orientale 18/1948, 284-287.

¹¹³ L'Osservatore Triestino 4. 5. 1848, štev. 54.

¹¹⁴ Matija Majar Ziljski je v svojem lepaku *Kaj Slovenci terjamo?* (5. 4. 1848) zapisal, da je na Goriškem in Tržaškem 217.000 Slovencev, v Benečiji pa 22.000.

¹¹⁵ Slovenija 28. 7. 1848, štev. 80, str. 30.

društva, ki je bilo ustanovljeno 15. aprila 1848.¹¹⁶ Datum očitno pomeni neformalni začetek društva, njegova pravila se namreč sklicujejo na deset dni zatem sprejeto ustavo (25. 4. 1848).¹¹⁷ Društvo je imelo na prvem mestu namen, “*se po branju slavjanskih časopisov in razpošiljanih listov v vedni znanosti vsiga tega, kar v prid slavljanstva v vsaki dobi seže, obderžati, se v slavjanskim jeziku brez izključljivega obzira na to ali ono narečje vaditi, po ti poti k organiški razsnovi in povzdigi slavjanske narodnosti pripomagati, vsaki očitni ali skriti napad na njeno samostalnost o pravim časi zaslediti, z besedo ino ga odvrčati, k zavezi pripomoči, ktera mora pred ali potlej vse avstrijsko-slavjanske rodove objeti [...] z eno besedo – namen društva je – slavjanski živelj povzdigniti po organiški poti samoizobraževanja in podučjenja s slavjanskim jezikom in slovstvom.*”¹¹⁸ Goriško bralno društvo ni skrivalo svojih političnih namenov, in poudarilo, da so “*poglavitni členi njegoviga politiskega namena*” spoštovanje, “*sledni narodnosti v polnim pomenu te besede in le enako pravico za slavljanstvo tirja*”, nasprotovanje anarhističnim in republikanskim namenom, “*mirno in prevdarjeno napredovanje na ustavni poti, v tirjanji zmernost, terdna ohrana samostalnosti avstrijskiga vesolniga cesarstva, zvesta nepremakljiva vdanost Cesarju in domovini.*” V demokratičnem vzdušju tistega časa je v pravilih – nosijo datum 10. maja 1848 – bilo zapisano: “*Med udi zginge vsakteri razloček časti in stanu.*”

Društvo je bila prva slovenska kulturna in politična organizacija na Goriškem, poudarjalo je slovansko miselnost, vzajemnost in povezovanje vseh avstrijskih Slovanov. O svojem obstoju je obvestilo 24. maja 1848 ljubljansko slovensko društvo, ki je zaželelo novemu društvu (Slavische Leseverein): “*Glück auf!*”¹¹⁹ Drugače ga je sprejel goriški gimnazijski profesor Wenzel Jakob Menzel, ki je v glasilu avstrijskega Lloyda sodil, da je Gorica “*deutschgesinnt*” mesto. Goriško Slovansko bralno društvo, katerega član je, ne uživa niti v mestu niti v okolici velikih simpatij; člani društva govorijo med sabo nemško.¹²⁰ Časopisno poročilo je sodilo, da je Menzel češki odpadnik. Toda bil je med prejemniki prošnje, ki jo je razposlal slovanski kongres v Pragi z namenom, da bi naslovniki ideje kongresa širili v svojem okolju.¹²¹ Morda pa je bil med tistimi, katerih dejanja označuje poročilo o društvenem delovanju za čas od 15. aprila do 4. decembra 1848: “*Desiravno je lep in blag namén iskrene domorodce združil, je vender zbor veliko zlobniga natolčvanja in hudiga sovražtva prestati mogel.*” Toda v Gorici

¹¹⁶ Poročilo “Razlaga zgodbe in del slavjanskiga bravnega društva v Gorici od 15. maliga travna do 4. grudna 1848 prebrana v velikim shodu dne 4. grudna 1848” (Arhiv Republike Slovenije, Slovensko društvo v Ljubljani, f. 1).

¹¹⁷ Stane Granda, Slovinci in propaganda proti frankfurtskim volitvam. V: Melikov zbornik. Slovinci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, 486.

¹¹⁸ Statuten des slavischen Lesevereines in Görz. Osnovne pravila slavjanskiga bravnega društva v Gorici. 1848, 5-6.

¹¹⁹ Illyrisches Blatt 30. 5. 1848, štev. 44, str. 173.

¹²⁰ Slovenija 28. 7. 1848, štev. 8, str. 30.

¹²¹ Fran Petre, Zahteva po “Kraljevini Sloveniji” l. 1848 v praških dokumentih. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 31/1940, 40.

so živeli Italijani in njim je isto društveno poročilo namenilo besede: “*Upa tedaj de ne bodo italijanski prebivavci okrožja od počenjanja terjani enakopravnosti primerjeni nič kriviga mislili, de se ne bodo slovenskiga društva natolcovali ali clo sovražili.*”¹²²

Društvo se je izreklo za spoštovanje vseh narodov in za samostojnost cesarstva ter izreklo vdanost cesarstvu in monarhiji, nasprotovalo je vsaki anarhični republikanski ideji. Njegov prvi predsednik je bil okrajni zdravnik dr. Jernej Dolenc, kasneje je društvo vodil pravnik Josip Doljak, od junija 1848 tudi državni poslanec na Dunaju, izvoljen v volilnem okraju goriška okolica.¹²³ Na občnem zboru 4. decembra 1848 so bili izvoljeni: za predsednika Josip Doljak in za odbornike dr. Dolenc (podpredsednik), dr. Kozler (tajnik), Vašič (blagajnik), Premru, Rechfeld, Andrej Winkler, Kavčič, Toman, Rajsky, Jerovšek, Huber, Košar, Gnezda, Komel in Kopecký.¹²⁴

O dejavnosti društva ni prav veliko gradiva, zagotovo pa se je potegovalo za enakopravnost slovenskega jezika (“*povzdiga slavjanskiga naroda in jezika*”), kar je bila poleg združene Slovenije temeljna postavka slovenskega političnega programa. Po sodbi Petra Kozlerja v pismu tajniku graškega društva Slovenija dr. Josipu Muršcu (25. 5. 1848) se je društvo izkazalo na čelu s predsednikom Mažgonom za zelo prizadevno (“*sehr eifrig*”). Sicer je Kozler poročal, da narodna osveščenost na Goriškem rase in upa, da se bo tudi peticija za Zedinjeno Slovenijo (slov. Petition) podpisovala¹²⁵. Gre namreč za vseslovensko akcijo, ki je imela na prvem mestu zahtevo za Zedinjeno Slovenijo, da bi se Kranjci, kot piše v odprtem pismu kranjskih deželnih poslancev, “*slovenskim bratam Štajarskiga, Koroškiga, Istrijanskiga, Goriškiga s serčnim veseljem roko podali in se z njimi zedinili, de bi bila Ljubljana sredica slovenskih dežela- kaj pa k temu ljudstvo na Koroškim, Štajarskim, Istrijanskim, Goriškim pravi? Ali si tudi to želi? Ali tudi to*

¹²² Poročilo “Razlaga zgodb in del slavjanskiga bravnega društva v Gorici od 15. maliga travna do 4. grudna 1848 prebrana v velikim shodu dne 4. grudna 1848” (Arhiv Republike Slovenije, Slovensko društvo v Ljubljani, f. 1).

¹²³ Časopisna vest (Slovenija 12. 1. 1849, šte. 4, str. 14) je omenila, da je bil “*vodja*” goriškega društva tudi pravnik Andrej Mažgon, do 12. 9. 1848 sodni uradnik v Gorici, rojak iz Jeličnega Vrha pri Godoviču. Potem je odšel v Ljubljano, kjer je učil civilno pravo na začasno dovoljenih pravnih predavanjih v slovenskem jeziku (Slovenija 12. 1. 1849, šte. 4, str. 14); v Ljubljani je 24. 8. 1849 umrl v 37. letu starosti (Slovenija 28. 9. 1849, šte. 69, str. 274).

¹²⁴ Med navedenimi člani je poleg dr. Dolenca, Josipa Doljaka in pravnika Andreja Winklerja, kasnejšega državnega uradnika in politika, mogoče z gotovostjo še poistovetiti odvetniškega pripravnika dr. Josipa Kozlerja (1822-1917), gimnazijskega profesorja Jožefa Premruja (1809-1877), gimnazijskega profesorja Jakoba Rechfelda, uradnika v Gorici Jožefa Kavčiča, učitelja Antona Valentina Tomana (1802-1885), sodnika Ferdinanda Huberja in kmetijskega strokovnjaka Benedikta Kopeckýja. Sodnika Huberja je tisk (Slovenija 13. 4. 1849, šte. 30, str. 117-118) pohvalil, ker je uradoval tudi slovensko. V svojem govoru na prireditvi čitalnice v Gorici (12. 7. 1863) je Josip Tonkli povedal, da so bili v Gorici na čelu “narodnega početja” leta 1848: dr. Jernej Dolenc, Josip Doljak, Andrej Winkler, dr. Jožef Kozler, Ferdinand Huber in Napret (Novice 19. 8. 1863, šte. 33, str. 265).

¹²⁵ Korespondenca dr. Jos. Muršca. Ljubljana 1905, 140-141.

terja?”¹²⁶ Slovenska peticija, pravzaprav peticija dunajskega društva Slovenija, je poleg Zedinjene Slovenije zahtevala še uvedbo slovenskega jezika v urade in šole ter nasprotovala združenju Slovenije z Nemško zvezo. Ni veliko podatkov o tem, kako se je peticija podpisovala na Goriškem. Ohranjena je le ena peticija (Gorica, 22. 6. 1848) z 41 podpisi, 21 podpisnikov je navedlo, da so Kranjci. Med podpisniki je na prvem mestu dr. Jernej Dolenc, nato Anton Rojc, kasneje pravnik v Zagrebu, dr. Jožef Kozler, brat Petra¹²⁷, Ivan Obala, bogoslovec iz Beneške Slovenije. Podpis dr. Dolenca (Dollenz), ki je bil predsednik društva, kaže očitno, da je podpisovanje peticije spodbudilo prav društvo, ki ga je vodil. Dolenc pa naj bi bil nekakšna vaba za druge ugledne goriške Slovence. Stane Granda sodi, da naravnost kaligrafski podpisi na goriški peticiji vzbujajo misel, da so nastali “ob kaki posebni priložnosti, mogoče na sestanku slovenskega društva ali vsaj v njegovih prostorih”.¹²⁸

Goriško društvo je opravilo še druge naloge. Na vlado je nasloвило prošnjo, da bi se razglasi, ki zadevajo zemljiške knjige, objavili tudi v slovenskem jeziku.¹²⁹ Prav tako naj bi na Primorskem ne bilo uradnikov, ki ne poznajo slovenščine.¹³⁰ Udeležilo se je tudi volilnega boja in verjetno je prav ob junijskih volitvah v dunajski državni zbor na Dunaju oziroma ob nadomestnih volitvah novembra 1848¹³¹ razglasilo značilnosti dobrega poslanca. Zahtevalo je tudi, da se odpokličejo poslanci iz frankfurtskega parlamenta.¹³² Ta slednja zahteva je bila protest

¹²⁶ Novice 19. 4. 1848, štev. 16, str. 66-67.

¹²⁷ Stane Granda, Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Ljubljana 1999, 86-87, 522-525.

¹²⁸ Goriška in združena Slovenija. Goriški letnik 29/2002, 239. Na tem mestu omenja Granda kot podpisnike nekega pravника iz Cerknice ter nekega Cofa s Tolminske. Gre za Antona Rojca (1820-1876) iz Cerknega, kasneje profesorja pravne fakultete v Zagrebu, in Janeza Cafoua.

¹²⁹ Društvo je sporočalo ljubljanskemu slovenskemu društvu 7. 1. 1849 (dopis sta podpisala predsednik Doljak, kot Doliak in odbornik Andrej Winkler, ki se je podpisal kot Vinkler), da je zaradi tega, ker naj bi na goriško sodišče prišli slovenskega jezika nevešči uradniki in je s tem v zvezi napisani časopisni članek poslalo v objavo listom *Laibacher Zeitung*, *Slavische Zentralblätter in Presse*. *Laibacher Zeitung* (11. 1. 1849, štev. 1) je objavil članek *Ein Wort im Interesse der Slaven, aus Anlass der Reactivirung der italienischen Beamten*. Podpisal ga je Ein Mitglied des Slovenen-Verein in Görz.

¹³⁰ Društvo je menilo, da bi moral tržaški *L'Osservatore Triestino* objaviti važnejše zakone tudi v slovenskem jeziku.

¹³¹ Morda je nepodpisani lepak “*Vsim prebivavcam v kantonu Kanal in Goriških okolic*” (3. 11. 1848) izdalo prav Slovansko bralno društvo. V lepaku se opredeljuje lik bodočega poslanca: “*Izvolite moža iz svojiga naroda od svojiga imena, ki jo ne bo na ptujsko vlekal, ampak moža, ko bo skerbel za Vašo deželo, za Vaš jezik za cel Vaš tasvetni blagor in korist, da bo Vaša dežela prosta postala in cvetel Vaš do zdaj zanemareni in zatirani narod enako drugih narodov.*” Plakat je v zbirki, ki jo navaja op. 91.

¹³² Pobudo za odpoklic poslancev (avstrijskih, slovenskih ali pa tistih, ki so zastopali jugoslovan-ske dežele) je sprožilo ljubljansko slovensko društvo, ki se je z dopisom 19. 11. 1848 obrnilo do goriškega Slovanskega bralnega društva. Peticija na cesarja, “*da bi se avstrijski poslanci iz Frankobroda nazaj poklicali*”, nosi datum 29. 11. 1848; nemška verzija pa datum 4. 11. 1848. Peticijo je na predlog predsednika društva, ki jo je sestavil, potrdil občni zbor društva 4. 12. 1848: “*Tudi ponižno podpisani zbor, kateriga udje so večidel zvestiga slovenskiga naroda sino-vi, spozna v sklepih nemškiga narodniga zbirališa v Frankobrodu veliko nevarnost ne le samo*

zoper sklepe nemškega parlamenta (*"Noben del nemške države ne sme biti z nemškimi deželami v jedno državo zedinjen."*¹³³).

Zaradi bližine Italije pa tudi zaradi goriških in drugih primorskih Italijanov je na Goriškem zamisel Zedinjene Slovenije padla na plodna tla, saj so v taki upravni enoti videli Slovenci močno protiutež zoper italijanske zahteve. Očitno naj bi taka Zedinjena Slovenija obsegala tudi italijansko prebivalstvo, ki pa so mu Slovenci na Goriškem zagotavljali, da ga v taki skupnosti samih Slovencev ne bodo zatirali. Konec leta 1848 je bilo v društvu skoraj sto članov,¹³⁴ v januarju naslednjega leta pa je štelu društvo 160 članov,¹³⁵ ki so bili *"večidel čestivredni učeni možje, zraven teh pa tudi mladenči Goriških učilišč, čversti in vneti spoznavavci Slavjanstva"*.¹³⁶ Duhovniki društva niso podpirali (*"... duhovstva še clo malo udov štejem ..."*), piše poročilo o delovanju društva iz konca l. 1848), pač pa deželni uradniki, člani društva so bili tudi kmetje. Člani društva so se učili trikrat na teden slovenski jezik, dvakrat tedensko češčino in enkrat tedensko hrvaščino. Poleg tega so gojili petje in deklamacije. Iz sredine leta 1849 je vest o nameri društva, da bi za oživljanje *"narodnega duha"* med kmeti pričelo pošiljati med svoje zunanje člane slovensko časopisje, ker je zanimanje za slovenski tisk upadlo.¹³⁷ Usodo društva je zapečatil društveni zakon (4. 3. 1849) in sredi avgusta 1849 je prejelo odlok o razpustu. Na novega leta dan leta 1850 je umrl dr. Dolenc. Od 1. aprila 1850 dalje društvo ni več delovalo. Kako je bilo pred dvema letoma in kako je danes, se je vpraševal dopisnik iz Gorice v *Sloveniji*.¹³⁸ Goriško Slovansko bralno društvo je delovalo še prve mesece leta 1850, potlej o njem ni bilo več glasu.¹³⁹ Najverjetneje je prenehalo delovati v prvi polovici leta 1850; dunajski tisk je pisal, da bo društvo prenehalo delovati 1. maja 1850, vendar so *Novice* temu ugovarjale.¹⁴⁰

Iz Gorice je slovensko gibanje prodrlo tudi na podeželje. Dopisnik v *Sloveniji*

---

za obstanje ediniga svobodniga in močniga cesarstva, temuč tudi za svojo narodno omiko, in pristopi k ustavnemu prestolu presvitliga Cesarja Ferdinanda dobrotljiviga z prošnjo: Naj vaše Veličanstvo blagovoli v brambo Svojih zvestih podložnikov in obstanja države po posvetovavcih krone milostljivo napraviti, de se nespodobnim naklepam Frankobrodskiga zbora močni jez postavi, in de se jugoslavjanski poslanci avstrijskiga cesarstva iz nemškiga narodniga zbirališa v Frankobrodu nazaj pokličejo." Gradivo so nahaja v Arhivu Republike Slovenije, Slovensko društvo v Ljubljani, f. 1.

¹³³ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888, 210.

¹³⁴ Slovenija 19. 12. 1848, šte. 49, str. 194-195.

¹³⁵ Slovenija 30. 1. 1849, šte. 9, str. 34-35.

¹³⁶ Slovenija 22. 12. 1848, šte. 50, str. 197.

¹³⁷ Slovenija 12. 6. 1849, šte. 47, str. 185.

¹³⁸ Slovenija 29. 3. 1850, šte. 26, str. 102.

¹³⁹ *Novice* (17. 4. 1850, šte. 16, str. 65-67), ki so iz dunajskega *Journal des österreichischen Loyd* povzele vest, da bo goriško Slovansko bralno društvo prenehalo 1. maja 1850, so novici oporekale. Po navedbi Emila Devetaka, naj bi dr. Dolenc umrl konec l. 1849, star 34 let (La formazione della coscienza nazionale slovena nel Goriziano. Tesi di laurea. Università di studi di Trieste, a. a. 1967-1968, 92).

¹⁴⁰ *Novice* 17. 4. 1850, šte. 16, str. 65-67.

Predgrizki ugotavlja: *“Kar se jasne Ipavske doline in Ajdovske doline vtiče, ni dvoma, da bi njuni glavni duh našim ljubim domorodcem ne bil znan, ker je tako javen, de vanj ondotni nemškutarji le z zaničljivimi očmi in s široko odpertimi ustami ko v neznano, čudno prikazen zijajo. Kako pridno de se ondašne narodne straže obnašajo in čez mir in postavni red oestro čujejo, se Vam mende iz mnogih dopisov že odkriva. Kolikor se sim pa sam prepričati zamogel, je slovenski duh blezo malo kje tolikaj lepim plodom donesil kakor ravno v rihemberški fari, kjer razun duhovnov tudi drugi prosti kmetje ‘Slovenijo’, ‘Kmetijske in rokodelske novice’ itd. s marljivo pazljivostjo prebirajo in se pri svojih skupšinah le od slovenskih zadev po slovensko pogovarjajo. Rajskega veselja za res more serce sledniga domorodca zaigrati, ki izmed temnato-nemškutarskih okolic v tako jasno tovaršijo dojde, ktere oživljajoče načelo je vse skozi slovenske podstave.”*¹⁴¹ Prvi zametek slovenskega narodnega gibanja so predstavljale narodne straže v večjih krajih. Narodna straža (vodja Franc Sterle) v Ajdovščini je do konca aprila narasla od 45 na 75 članov in je 25. aprila obhajala cesarjev rojstni dan (rojen 19. 4. 1793); pri maši so peli tudi v slovenskem jeziku¹⁴². Podobno je slavila tudi narodna straža v Rihemberku, ki pa je imela kar se pa *“pri vsih slovenskih narodnih stražah najde: nemško velevanje pri terdo-slovenskih stražnikih”*.¹⁴³ Tolminska narodna straža (vodja dr. Vinzenzo Battig, odvetnik v Tolminu, zapisan tudi kot Battič) je 26. aprila 1848 prosila okrožni urad v Gorici za orožje¹⁴⁴; 1. oktobra je straža sodelovala pri novi maši Mihaela Perdiha v Tolminu.¹⁴⁵ Narodna straža v Solkanu je dobila slovensko zastavo,¹⁴⁶ v Kanalu pa je čuvala most čez Sočo.¹⁴⁷

¹⁴¹ Slovenija 31. 10. 1848, šte. 35, str. 137.

¹⁴² Illyrisches Blatt 2. 5. 1848, šte. 36, str. 144; Slovenska kronika XIX. stoletja 1800-1860. Ljubljana 2001, 325-226.

¹⁴³ Slovenija 31. 10. 1848, šte. 35, str. 137.

¹⁴⁴ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato Circolare di Gorizia 1814-1860, f. 135.

¹⁴⁵ Novice 25. 10. 1848, šte. 43, str. 181-182. Poročilo je napisal Filip Jakob Kaffol, ki se je ob novi maši spomnil na Antona Füstera, nekdanjega profesorja gimnazije v Gorici, takrat pa aktivnega udeleženca revolucijskih dogodkov na Dunaju. Naj bi *“debeloglavi možak”*, ki je na dunajski univerzi govoril zoper duhovnike, videl slavje svojega nekdanjega učenca. O tolminski narodni straži pa tisk poročal tudi še leta 1850 (Giornale di Gorizia 25. 5. 1850, šte. 63), ko je po Tolminskem potoval cesar in je dal volčanski župnik Andrej Peternel v Čiginju potresti pot s cvetjem. V Volčah pa narodna garda (straža) in godba pa nista smeli biti blizu cesarja (konji bi se lahko splašili ob zvokih godbe), da ne bi slišali gostilničarja in župana Franca Caffoua, ki se je pred cesarjem postavil s svojimi dejanji, ko je leta 1848 vodil na Beneško skupino 400 vojakov. V Tolminu pa je leta 1850 še živel mož, ki je l. 1809, v vojnem času, vodil 500 vojakov po gorah vse do Špetra. Kasneje (Giornale di Gorizia 24. 9. 1850, šte. 115) je zaslediti vest, da je dobil Caffou iz Volč zlati križ za zasluge, srebrni križ pa gozdni čuvaj Andrej Benedejčič. O odklovanju obeh Volčanov je pisal tudi *Ljubljanski časnik* (8. 10. 1855, šte. 55, str. 217), ki Caffoua pozna z imenom Kafo, kar je očitna tiskovna napaka.

¹⁴⁶ Slovenija 19. 12. 1848, šte. 49, str. 194-195. Josip Apih (Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888, 141) poroča tudi o čitalnici, ki naj bi delovala leta 1848 v Solkanu. Najverjetneje je zamenjal Solkan s Kanalom, kjer je bilo ustanovljeno bralno društvo (Slovenija 30. 1. 1849, šte. 9, str. 34-35).

¹⁴⁷ Novice 26. 4. 1848, šte. 17, str. 71.

V Komnu pa se je dvakrat sestal "učiteljski zbor" in v povezavi s šolsko oblastjo prevzemal ukrepe, kako slovenskemu jeziku utirati pot v šole.¹⁴⁸

Močnejše kot narodne straže bi lahko slovensko podeželje budila bralna društva ali čitalnice, a se na Goriškem leta 1848 še niso pojavljala. Ugotovitvi, da se je "narodnost obudila" na Krasu in Vipavski dolini, da se pa v zgornjem Posočju le še malokdo zaveda, kaj je slovenska narodnost,¹⁴⁹ je sledila časopisna vest, da sta bili ustanovljeni bralni društvi v Bovcu in v Kanalu. Toda društvi sta se bali "očitno k zastavi Slovenstva priseči, in tudi do zdaj slovenskimi društvu v Gorici niso nobene besedice od svojiga obstoja naznanile."¹⁵⁰ Bolj živahno je bilo v Vipavi, na sosednjem Kranjskem. Tam so v počastitev cesarjevega rojstnega dne priredili predstavo komedije *Varh* (avtor David Garrick, prevod Matija Čop),¹⁵¹ toda že pred marčno revolucijo so ob pustu dvakrat igrali Linhartovo *Županovo Micko*.¹⁵² Takrat napovedano predstavo komedije *Matiček se ženi* so igrali poleti 1848, pri predstavi dne 17. septembra je šel dohodek od prireditve v korist krajevne narodne straže.¹⁵³

Parlamentarne volitve. Leta 1848 so se tudi na Goriškem odvijale prve volitve v modernem smislu besede. Na Goriškem so tisto leto volili v frankfurtski in dunajski parlament, odpadle pa so volitve v začasni deželni zbor (na Slovenskem so sicer volili v štajerski, koroški in kranjski deželni zbor ter leta 1850 v tržaški mestni svet, ki je imel tudi funkcijo deželnega zbora), ki na Goriškem v predmarčnem času ni deloval, podobno kot tudi drugod na Primorskem ne.¹⁵⁴ V Gorici so mislili, "kako bi svoje domače razmere ustavnim potom uredili in prosili deželno predsedništvo, naj ukrene potrebno, da se skliče deželni zbor gorishko-gradiščanske."¹⁵⁵ Izbrana pa je bila občinska delegacija (Delegazione oz. Deputazione comunale di Gorizia), ki je želela prevzeti za goriško okrožje naloge

¹⁴⁸ Slovenija 27. 10. 1848, šte. 34, str. 135; 2. 1. 1849, šte. 1, str. 3.

¹⁴⁹ Slovenija 19. 12. 1848, šte. 49, str. 194-195.

¹⁵⁰ Slovenija 30. 1. 1849, šte. 9, str. 34-35. V Bovcu je slovensko-nemško bralno društvo delovalo od 1. januarja 1851 (Novice 5. 1. 1851, šte. 6, str. 28), pravila bovškega Lesevereina je tržaško namestništvo potrdilo 14. 5. 1853. Društvo sta vodila dekan Janez N. Vogrič in kaplan Andrej Kutin (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato Circolare di Gorizia, 1814-1860, f. 10). Pravila kanalskega Lesevereina so bila potrjena 1. 3. 1853. Leta 1859 je društvo štel 24 članov, njegov predsednik je bil Cl. Pessari, odbornika pa P. Carnelli in J. Mlekuž (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato Circolare di Gorizia 1814-1860, f. 135). *Slovenska Bčela* (letnik 2, 2. polletje 1851) je med svojimi naročniki navajala tudi *Društvo bravno v Teminu*, seveda gre za tolminski Leseverein, ki mu je leta 1859 načeloval Simon Tavčar (Tautscher); društvo je štel takrat 22 članov.

¹⁵¹ Illyrisches Blatt 13. 5. 1848, šte. 39, str. 156.

¹⁵² Novice 8. 3. 1848, šte. 10, str. 40.

¹⁵³ Slovenija 26. 9. 1848, šte. 25, str. 98.

¹⁵⁴ Pierpaolo Dorsi (Il problema costituzionale del Litorale nell'eta della restaurazione. V: Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia. Udine 1991, 67-94) v pregledu prizadevanj, da bi po dunajskem kongresu v Nemški zvezi uvedli tudi deželno samoupravo, ugotavlja, da so prenehala že leta 1818.

¹⁵⁵ Soča 18. 3. 1898, šte. 22.

izvoljenega deželnega zbora, kot je sporočala v proglasu 15. maja,¹⁵⁶ potem ko se je prvič sestala 1. maja, a bila sestavljena že 28. aprila 1848. Goriški župan je postal Antonio Bujatti, med 18 člani mestnega sveta pa ni bilo nobenega Slovencev.¹⁵⁷ Eno izmed temeljnih vprašanj, ki jih je obravnavala goriška občinska delegacija, je bila uvedba materinega (italijanskega) jezika kot učnega v osnovne šole, predvsem v Gorici.

Do ustanovitve goriškega deželnega zbora takrat ni prišlo, dasiravno so potekale o njem kar konkretne razprave, na primer o zastopanosti Italijanov in Slovencev. Potreba po postavitvi takega deželnega predstavništva se je pokazala najprej v povezavi z volitvami v frankfurtski parlament. S tem v zvezi je bila 13. maja 1848 naslovljena na cesarja prošnja, ki jo je podpisal nadškof Franc Ksaverij Lušin. Predvidela je ustanovitev začasnega deželnega predstavništva, priložen je bil tudi osnutek volilnega zakona. 31. maja se je na sedežu goriške nadškofije zbralo 30 od 49 povabljenih, ki so sprejeli nekaj sprememb v vsebini prošnje na cesarja (13. 5. 1848); Goričani so bili nasprotni skupnemu deželnemu zboru za Avstrijsko primorje.¹⁵⁸ Junija 1848 je tudi okrožni glavar Gleisbach temu nasprotoval in sodil, da je za snovanje deželnega zbora čas neprimeren. Predvideni goriški deželni zbor naj bi po predlaganem volilnem cenzusu štel 69 poslancev na italijanski in 51 na slovenski strani.¹⁵⁹ V zvezi z volitvami v dunajski parlament naj bi zastopal "*interessi provinciali di questo circolo*".¹⁶⁰ Goriški župan Antonio Bujatti je 14. junija 1848 objavil seznam 48 volilnih mož za volilni okraj mesta za izvolitev enega poslanca v dunajsko ustavodajno skupščino. Ustanovitev deželnega zbora, ki bi povezoval Trst, Goriško-Gradiško in Istro je predlagal tudi dr. Pietro Kandler na ustanovnem zboru političnega društva Società dei Triestini (30. 4. 1848).¹⁶¹

Volitve v frankfurtski parlament, v nemško narodno skupščino, so se odvijale tudi na Goriškem, ker je bila tudi ta avstrijska dežela sestavni del Nemške zveze. Tržaška vlada je v predvolilnem času poslala okrožnico, v kateri se za volitve ni izrekla niti pro niti contra.¹⁶² O teh volitvah, ki so potekale najprej z izvolitvijo volilnih mož (4. 5. 1848) in nato z izvolitvijo dveh poslancev (10. 5. 1848) ter nju-

¹⁵⁶ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, Predsedstveni spisi, fasc. 69.

¹⁵⁷ Egone Lodatti, *Gorizia nel Risorgimento italiano (1840-1866)*. 1. Gorizia 1992, 65. Bujattiju so kot goriški župani v avstrijskem obdobju še sledili Antonio Prividali (1850-1851), Carlo Doliac (1851-1861), grof Giacomo Mels Colloredo (1861-1864), Luigi Visini (1864-1869), Alessandro Claricini (1869-1872), grof Karl Coronini (1872-1873), Carlo Perinello (1873-1877), Giuseppe Deperis (1877-1882), Giuseppe Maurovich (1882-1894), Carlo Venuti (1894-1905), Francesco Marani (1905-1908) in Giorgio Bombig (1908-1915).

¹⁵⁸ Harald Krahwinkler, *Die Landtage von Görz-Gradisca und Istrien. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, 7, Wien 2000, 1875.

¹⁵⁹ Alfio Perco, *Primo movimento di idee politiche nel Goriziano: 1848-1858*. Tesi di laurea, Università di Trieste, a. a. 1961-1962, 57-58.

¹⁶⁰ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, Predsedstveni spisi, fasc. 69.

¹⁶¹ Ettore Chersi, *Trieste e il parlamento di Francoforte. V: La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. 1. Udine 1949, 552.

¹⁶² Korespondenca dr. Jos. Muršca. Ljubljana 1905, 140.

nih namestnikov, ni veliko vesti. Drobnopričevanje je ohranil Gregorčičev “*vrli mož*”, kobariški dekan Andrej Jekše.¹⁶³ Primorske dežele so volile v treh volilnih okrajih, goriška v tretjem, ki so mu pa vzeli občino Sežana in jo skupaj z občino Dolina (Istra) vključili v prvi volilni okraj (Trst z okolico). Zavoljo vključitve Sežane v tržaški volilni okraj so goriški volilci protestirali, kot je zapisal v svoje poročilo tržaški guverner grof Salm.¹⁶⁴ Volitev v nemški parlament ni naletela na odobravanje pri delu goriških Italijanov, morda pa so upali v povezave z Nemci nekateri Slovenci (na primer takrat v Trstu bivajoči dr. Karel Lavrič, kasnejši “*oče goriških Slovencev*”) zaradi italijanskih pretenzij. Goriško sta v nemškem parlamentu zastopala okrajni komisar v Kanalu Johann Stein, ki je od 127 prejel 106 glasov, grof Mihael Coronini pa 104. Njuna namestnika sta bila dr. Francesco Colugnatti (94 glasov) in okrajni komisar v Postojni dr. Francesco Desimon (72 glasov).¹⁶⁵ V volilnem okraju, v katerem so volili tudi Sežanci, sta bila izvoljena Karl Bruck in Friedrich Burger. O delovanju obeh goriških poslancev skorajda ni vesti. Le, da so poslancu Steinu poslali 18. novembra spomenico iz Gorice z več podpisi,¹⁶⁶ ker je v frankfurtskem parlamentu skupaj z ostalimi avstrijskimi poslanci glasoval zoper velikonemške tendence v projektu ustave nemškega cesarstva. Več je o frankfurtskem parlamentu (pričel delovati 18. 5. 1848) poročal tržaški italijanski tisk, Kandlerjev list *L'Istria* je celo v slovenščini objavil sklep parlamenta o enakih pravicah nenemških narodov;¹⁶⁷ tamkajšnje društvo Società dei Triestini pa je – tako kot mnogi drugi nosilci javnega življenja v Trstu – opozarjalo na njegovo velikonemško delovanje.¹⁶⁸

Oktroirana ustava (25. 4. 1848) je uvedla tudi dvodomni parlament (državni svet in državni zbor), za uresničenje parlamentarne države pa so bile potrebne volitve. Zaradi revolucionarnih nemirov je bil cesar prisiljen razpisati volitve za enodomni parlament na podlagi splošne volilne pravice, ki pa je imela več omejitev. Tako izvoljeni ustavni parlament bi nato sprejel ustavo. Po novem volilnem zakonu (1. 6. 1848) je primorskim deželam je pripadalo dvanajst mest v državnem zboru. Poslance so volili v dvanajstih volilnih okrajih, in sicer je bilo pet okrajev v Istri, štirje na Goriškem, Trst je imel dva volilna okraja, mesto Gorica pa enega. Tudi te volitve so potekale v dveh delih, volitev volilnih mož (pravolitve) in nato

¹⁶³ Kako so volili prvič državnega poslanca v naših gorah? Goriška straža 11. 3. 1920, šte. 11 (ponatis v: *Goriški spomini*). Jekše omenja, da ljudje niso razumeli nemškega jezika in tako tudi ne pomena volitev. Podobno je omenil dopisnik “*od Primorja*” v *Novicah* (4. 4. 1860, šte. 13, str. 110). Nekdo naj bi kmetom v zadevi frankfurtskih volitev govoril: “*Ker vi te šprae ne zastopite, ktera se v Frankfurtu šraja, tako vi osli ostanite za tam, temveč samo taki, kteri to špraho zastopijo.*”

¹⁶⁴ Ettore Chersi, Trieste e il parlamento di Francoforte. V: *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. 1. Udine 1949, 559, 583.

¹⁶⁵ Ranieri Mario Cossar, Gorizia ottocentesca. Il quarantotte e la guardia nazionale. *Rassegna storica del Risorgimento* 20/1933 (separatni odtis), 43.

¹⁶⁶ Slovenija 28. 11. 1848, šte. 43, str. 171.

¹⁶⁷ *L'Istria* 17. 6. 1848, šte. 35.

¹⁶⁸ *L'Istria* 1. 7. 1848, šte. 37.

poslancev. Na Goriškem so volilni možje volili 26. in 27. junija 1848. V volilnih okrajih je bil le po en kandidat in tržaška vlada je sodila, da so bili na Goriškem (6.–9. okraj) izvoljeni kandidati "*gut österreichisch*" za razliko od istrskih (razen kandidata v podgrajskem okraju).¹⁶⁹

Poleg že omenjenega Doljaka so na Tolminskem izvolili na Kanalskem Vrhu rojenega Antona Goriupa,¹⁷⁰ tedaj okrajnega komisarja v Poreču. Na Krasu, v tržaškem okraju, pa je bil izvoljen posestnik Anton Černe iz Tomaja.¹⁷¹ Vsi trije so sodili v skupino devetih izrazito slovensko usmerjenih državnih poslancev, od 16 oziroma 17 poslancev, ki so bili sicer slovenskega rodu, poleg treh Nemcev.¹⁷² Jeseni 1848 se je Doljak, eden najbolj aktivnih slovenskih poslancev v dunajskem parlamentu, odpovedal poslanskemu mestu zaradi govoric, da nasprotuje kmetom zlasti v zvezi z odškodnino za zemljo po prenehanju fevdalnih razmerij ("*zakaj tudi čez njega so bili nekteri stražniki jeli govoriti, de je za odškodovanje grašakov govoril*"¹⁷³); o tem vprašanju se je pogovarjal s svojimi volilci, a ker se niso zedinili, se je mandatu odpovedal 23. oktobra 1848, "*po nespodobnim obnašanju nekterih volilcev, svoje poslanstvo prostovoljno nazaj položili*".¹⁷⁴ Sledile so nadomestne volitve. Lepak "*Vsim prebivavcam v kantonu Kanal in Goriških okolic*" (3. 11. 1848) je priporočal "*umniga in učeniga*", "*pravičniga in pošteniga*" in moža iz "*svojga naroda*", potem ko je "*mnogospoštovani gospod Doliak [...] od nesposobniga obnašanja nekterih voditeljih razžaljen, svoj mandat za poslanca v vaše roke nazaj podal*".¹⁷⁵ Na nadomestnih volitvah je bil 11. decembra 1848 izvoljen do takrat "*aktuar prvega reda*" na otoku Lošinju Jožef Černe, brat poslanca Antona Černeta.¹⁷⁶ Goriške Italijane sta v parlamentu na Dunaju zasto-

¹⁶⁹ Andreas Gottsmann, Die Reichtagsabgeordneten des Küstenlandes am konstituierenden österreichischen Reichstag 1848/49. V: Kroměřížský sněm 1848-1849 a tradici parlamentarismu ve střední Evropě. Kroměříž 1998, 351.

¹⁷⁰ Za izvolitev se je volilec zahvalil (L'Osservatore Triestino 28. 6. 1848, štev. 77). Goriupov tekmeč pri volitvah je bil Alois Silverius Kremer, od 1. 1. 1848 dalje lastnik tolminskega gospostva (Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega. Gorica 1882, 202-203). Kremer je že 12. avgusta 1848 ponudil kmetom, da se odkupijo "*od njih daukou naj bo u dnaru al u naturi, od desetega dnara ali maranč. Kir so Komunske gmajne lastnina grašine in kir ima grašina pravica užitka do teistih koker tudi do hosdih al boškah, tako se zna usak grašinski podložen tudi od tega odkupit.*" (Joško Humar, Goriški Slovenci v letu 1848. Goriški zbornik 1947-1957. Nova Gorica 1957, 23-24). Goriupovega delovanja so se spominjali še kasneje: "*... kako možko se je za naš materijalni prid leta 1848 poganjal*" (Novice 9. 10. 1861, štev. 41, str. 340).

¹⁷¹ Ljuba A. Velidova, Volitve v avstrijski državni zbor v slovenskih deželah v letu 1848. Zgodovinski časopis 40/1986, 438.

¹⁷² Vasilij Melik, Slovenci v državnem zboru 1848-1918. V: Vilfanov zbornik. Pravo-zgodovina-narod. Ljubljana 1999, 540.

¹⁷³ Slovenija 31. 10. 1848, štev. 35, str. 138.

¹⁷⁴ Novice 6. 12. 1848, štev. 49, str. 208.

¹⁷⁵ Lepak iz zbirke Plakatensammlung v Österreichische National Bibliothek, Dunaj. Posredoval dr. Stane Granda.

¹⁷⁶ Slovenija 15. 12. 1848, štev. 48, str. 191. Černeta je priporočal Goriup in v volilno agitacijo vključil tudi svojega očeta. Izvoljen pa bi bil lahko Doljak, ko ga ne bi Goriup prikazoval kot najnevarnejšega sovražnika kmetov (Slovenija 19. 12. 1848, štev. 49, str. 194).

pala Gianbattista Pitteri iz Gradišča ob Soči in Carlo Catinelli (ta je ob oktobrski revoluciji zbežal z Dunaja), upokojeni oficir iz Gorice, kasneje sta ju zamenjala odvetnika v Gorici Gianbattista Spangher¹⁷⁷ in Carlo Doliac; izvolitve Spangherja namesto Catinellija je pomenila “*oživitev liberalnega duha*”.¹⁷⁸ Slovenski poslanci na Dunaju so posegali zlasti v debate o Kudlichovem predlogu o zemljiški odvezi, razpravljali o javni rabi slovenskega jezika in o odstranitvi uradnikov na Slovenskem, ki ne obvladajo slovenščine.

V skupini slovenskih poslancev na Dunaju je pomembno vlogo odigral tudi Anton Goriup. Zdi pa se, da si z bolj aktivnim Doljakom nista prav ujela in je pravzaprav šele Doljakov odhod okrepil njegovo poslansko delo. Oktobrska revolucija na Dunaju je prekinila delovanje državnega zbora in njegovih organov. Zato se je preselil v Kromeriž. Tu je Goriup velik del svoje aktivnosti posvetil tudi bodoči ustavni in pravni ureditvi države, saj je bil član ustavnega odbora parlamenta (njegov član je postal še na Dunaju, 1. 8. 1848). V soočanju stališč med federalisti in centralisti se Anton Goriup ni strinjal, zaradi več razlogov, da bi Primorska postala “*samostojna in nezdružljiva kronska dežela*”,¹⁷⁹ zato se je zavzemal za federacijo starih kronovin (dežel), ker je sodil, da je razdruženje teh kronovin po narodnostih nemogoče. Goriup je bil na drugačnem stališču kot drugi slovenski poslanci, na primer dr. Matija Kavčič, ki je sodil, da “*država naj se razdeli v toliko držav, kolikor je narodov*”.¹⁸⁰

Josip Doljak. “*Med slovenskimi poslanci nar serčniši in nar glasniši podpornik slovenstva*”¹⁸¹ Josip Doljak je bil rojen v Grgarju 29. maja 1820. V zakonu kmeta Jožefa Doljaka in Marije Urbančič sta se rodila še Matija (1822-1875), kasnejši solkanski župan in goriški deželni poslanec ter Andrej, ki je kot podpolkovnik avstrijske armade padel med vojno v Schleswig-Holsteinu. Josip Doljak je gimnazijo obiskoval v Gorici (1832-1837) in nato študiral pravo. Po šolanju je nastopil službo uradnika in v času parlamentarnih volitev leta 1848 je služboval na Goriškem. V dunajskem parlamentu (na Dunaj je potoval skozi Ljubljano 16. 7. 1848¹⁸²) se je kot večina slovanskih poslancev pridružil desnici in je sodil poleg Antona Černeta in Štajerca dr. Josipa Krajncu med “*najodličnejše*” slovenske poslance.¹⁸³ Doljak se je prvič oglasil 10. avgusta 1848 v parlamentarni debati

¹⁷⁷ Slovenija (14. 11. 1848, šte. 39, str. 155) ga je imela za odločnega Italijana. Po njej je sodbo povzema *Laibacher Zeitung* (18. 11. 1848, šte. 149). *Gazzetta di Trieste* (28. 11. 1848, šte. 60) je menila drugače.

¹⁷⁸ *Il Costituzionale* 26. 11. 1848, šte. 85.

¹⁷⁹ Harald Krahwinkler, *Die Landtage von Görz-Gradisca und Istrien. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, 7, Wien 2000, 1875.

¹⁸⁰ Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto. Ljubljana 1888, 257. Peter Kozler je v pismu bratu z Dunaja l. 1848 (natančnega datuma ni mogoče razbrati) sporočal, da je Doljak med najbolj vnetimi slovenskimi poslanci (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1404/IV).

¹⁸¹ Slovenija 31. 10. 1848, šte. 35, str. 138.

¹⁸² Slovenija 18. 7. 1848, šte. 5, str. 18.

¹⁸³ Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto. Ljubljana 1888, 180.

o odpravi fevdalizma na podlagi predloga Hansa Kudlicha. Ta šestindvajsetletni šlezijski pravnik je 26. julija 1848 predlagal v avstrijskem državnem zboru odpravo podložništva z vsemi iz njega izvirajočimi pravicami, vendar je pustil kot nerešen problem izplačila odškodnine. V razpravi se je oglasil tudi Doljak in predlagal, da se podložništvo odpravi, da prenehajo vse fevdalne obveznosti, da se odškodnina plača iz posebnega fonda, da naj posebna skupina določi višino odškodnine, da naj začasno še poslujejo patrimonialna gospodstva in so zemljiški gospodje osvobojeni vseh obveznosti, izvirajočih iz podložništva (saj ko nehajo pravice, prenehajo tudi obveznosti, ne morejo pa se odpraviti servitutne pravice kmetov do zemljiških gospodstev). Odločno proti odškodnini pa je bil Anton Černe in o tem govoril v svojem prvem nastopu 12. avgusta 1848: *“Jaz mislim, da odškodnine nikakor ne smemo privoliti; mi stojimo na načelu svobode, enakosti in bratstva, zato se ne smemo pečati z vprašanjem, ali gre graščinam odškodnina ali ne.”*¹⁸⁴ Černe je nato tudi pri glasovanju o tem, ali naj se da odškodnina za vse davščine in služnosti, ki jih je dajal podložnik zemljiškemu gospodu, glasoval skupaj z Antonom Goriupom, drugače kot Doljak. Doljak je glasoval za to, da naj odškodnino plača dežela, podobno kot Goriup, temu pa je nasprotoval Černe. Razprave za odškodnino in proti njej je prekinila vlada, ki je menila, da se mora odškodnina porazdeliti med podložnike in zemljiške gospode. 30. avgusta 1848 so poslanci razpravljali o Lasserjevem predlogu v imenu desnice, da se načelno reši vprašanje odškodnine in o Kudlichovem predlogu. Naslednjega dne je državni zbor sprejel sklep o zemljiški odvezi, kot ga je predlagal Josef Lasser von Zollheim. To pomeni, da je zmagala desnica in za zakon je, poleg slovenskih poslancev Karla Ulepiča in Franca Miklošiča, glasoval tudi Doljak.

Zadnjič se je v problematki zemljiške odveze oglasil Doljak takrat, ko so 6. septembra 1848 ugotavljali, ali naj ima zakon o kmetijski odvezi cesarsko privolitev ali pa je del ustave. Doljak je zagovarjal stališče, da mora imeti zakon cesarjevo potrditev. Ker parlament ne more direktno kontaktirati z državljani, naj zakon podpiše cesar, izvršna oblast pa naj ga objavi. Drugače je menila nemška levica, ki so se ji pridružili tudi nekateri Slovenci (na primer Černe). V razpravah o zakonu o zemljiški odvezi (sprejet 7. 9. 1848¹⁸⁵) je Doljak izzvenel kot konservativec ali odločen monarhist, zato so ga pri volilcih očrnili, da je delal v korist plemstva in od tod njegova odložitev poslanskega mandata. Še prej pa je treba omeniti nekatere njegove poslanske nastope.

Na isti seji (6. 9. 1848; naslednji dan je cesar zakon potrdil) dunajskega parlamenta, na kateri so sprejeli zakon o zemljiški odvezi, se je vnela tudi razprava o

¹⁸⁴ Bogo Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848. Zgodovinski časopis 2-3/1948-1949, 48.

¹⁸⁵ Vsebinsko zakona, da je *“podložna zaveza z dolžnostmi, ktere iz nje izvirajo, nehala”*, je tolmačil v slovenskem jeziku *Razglas na ljudstvo po deželi* tržaški uradni *L'Osservatore Triestino* (24. 10. 1848, štev. 128). List je objavljala tudi v slovenskem jeziku, tako tudi razglas *Slovenec Istri-ancom* (5. 7. 1848, štev. 80). V njem je nepodpisani 26. 6. 1848 opozarjal istrske Slovence pred italijansko nevarnostjo.

predlogu italijanskih poslancev o uvajanju italijanskega jezika v uradno rabo.¹⁸⁶ O tem je poročal Josip Doljak. Peticijska komisija se je odločila, da prošnji Italijanov ugotovi. To je sprožilo podobne zahteve drugih poslancev nenemških narodov. Ko so 11. septembra 1848 ponovno razpravljali o peticiji, "*pervikrat smo slišali v tem zboru ime našiga naroda Slovenci*". Časopisna vest¹⁸⁷ je pohvalila Doljaka, ki je za "*pravico in enakopravnost tako krepko govoril*", za njegovo zavzemanje za enakopravnost narodov, ne le za Italijane, ampak za vse narode, ki to žele in končno so v parlamentu sklenili, "*da se morajo vse razprave, predlogi itd. tudi tolmačiti vsem nenemškim poslaneem, ako to želi vsaj deset poslancev*".¹⁸⁸

Na zasedanju 13. septembra 1848 je Doljak nastopil zoper predlog Poljaka Sierakowskega, da se zopet ustanovi varnostni odbor, ker je sramotno za parlament, da bi imel nad sabo "*takega pripaznika; zbor ima nalogo varovati pravice narodov, ohraniti jih in dati državi ustavo in ne potrebuje pripazujoče gosposke*".¹⁸⁹ Doljakovo stališče "*je bilo odkrit udarec revolucionarni demokraciji in podpora reakciji*", tudi kasneje se je izkazal kot "*podpornik dinastije in nasprotnik revolucije*".¹⁹⁰ Poslanec Doljak je bil odločen tudi 19. septembra 1848, ko je prišla na Dunaj madžarska delegacija, ki je želela v avstrijskem parlamentu pridobiti zaveznike zoper bana Josipa Jelačića in njegove Hrvate. Doljak je v razpravi sodil, da se državni zbor ne more spremeniti v "*diplomatičen kabinet*" in skupaj z Goriupom in Černetom glasoval za to, da se z Madžari dunajski parlament ne bi pogajal. Nato je Doljak 22. septembra 1848 sodeloval v razpravi o davkih. Štiri dni kasneje se je začela razprava o začetnem besedilu ustave, ki je bilo prevedeno tudi v nenemške jezike. Vendar slovenski prevod še ni bil opravljen. Zato je Doljak opozoril, da so nekateri poslanci nevešči nemškega jezika, prisluhniti pa je tudi treba, kaj bodo menile o osnutku ustave posamezne dežele, kot "*zastopniki naroda, moramo poslušati njegov glas*".¹⁹¹

V oktobru 1848 so se tudi širili po Goriškem glasovi, da je Doljak pri razpravi o odškodnini v zvezi z odpravo podložništva zastopal koristi fevdalcev. Z Dunaja naj bi tudi pobegnil pred revolucijo,¹⁹² podobno kot poslanec Carlo Catinelli, ki se zbal za svoje življenje, potem ko je bil ubit njegov intimni prijatelj, obrambni minister grof Theodor Baillet de Latour.¹⁹³ Da bi lahko ministrova usoda doletela

¹⁸⁶ Istrski poslanci so 30. 8. 1848 ministru za notranje zadeve Doblhoffu naslovili zahtevo, da se v istrski deželi (izvzet je okraj Podgrad) uvede italijanski jezik kot uradni (Giovanni Quarantotti, *Le origini storiche della lotta nazionale a Trieste e nell'Istria*. Archivio Veneto 1956, štev. 58-59, str. 186). Anton Doblhoff Dier (1800-1872) je bil rojen v Gorici.

¹⁸⁷ Slovenija 15. 9. 1848, štev. 22, str. 86.

¹⁸⁸ Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto. Ljubljana 1888, 197.

¹⁸⁹ Prav tam.

¹⁹⁰ Joško Humar, *Goriški Slovenci v letu 1848*. Goriški zbornik 1947-1957. Nova Gorica 1957, 27-28.

¹⁹¹ Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto. Ljubljana 1888, 199.

¹⁹² To mu je očital dopis v tržaškem *Il Costituzionale* (26. 10. 1848, štev. 55), Doljak se je na vest oglasil (*Il Costituzionale* 31. 10. 1848, štev. 60).

¹⁹³ *Il Costituzionale* 28. 10. 1848, štev. 57.

tudi Doljaka, je omenil dopis v *Illyrisches Blatt*.¹⁹⁴ Pisec je pohvalil Doljakovo ravnanje, ker se ni kot ostali slovenski poslanci pridružil nemškemu poslancu Ludwigu Löhnerju. Da bi rešil nesporazum, je Doljak 23. oktobra 1848 sklical v Gorici sestanek svojih volilcev, pravzaprav naj bi ga volilci sklicali, kot je poročal Giuseppe Deperis v dopisu iz Gorice.¹⁹⁵ Odpovedal se je poslanskemu mandatu, kar je tisk obžaloval.¹⁹⁶ Pred nadomestnimi volitvami je oče poslanca Goriupa prosil sina za nasvet, koga naj bi volili. Sin Anton je priporočil Jožefa Černeta, obenem pa je sporočal, da je Doljak najnevarnejši sovražnik kmetov. To "laž" je, kot piše *Slovenija*,¹⁹⁷ razglasil Goriup tudi v *Slavische Centralblätter*, sicer bi bil Doljak ponovno izvoljen. Tako je tudi pričakoval dr. Janez Bleiweis in priporočal Doljaka.¹⁹⁸

Svoj odhod iz parlamentarnega življenja je Josip Doljak zaznamoval s članom *Austrija in Slavjani*,¹⁹⁹ izšel je tudi v nemškem jeziku.²⁰⁰ Poleg tega pa je Doljakov članek spodbudila tudi dunajska revolucija 6. oktobra 1848 ("sramotepolni 6. Kozopersk"). Bistveni del Doljakovega sporočila je: "Narodno življenje v tem pomenu, kakoršno že vsi drugi narodi imajo, in katero se je Slavjanam čez stoletja na narkrivičniši in neprenesljivo vižo kratilo, zamorejo in bodo avstrijski narodi Slavjani le v nevtralni, samostalni in neodvisni Austrii, in nikoli ne nemškim Nemstvu, ne v madjarskim Ogerskim zadobili, – zatorej mora vodilo in postava naše politike biti ohranjenje slobodne, znotraj krepke, zunanaj močne, demokratičko-ustavne Austrije." Doljak je zato tudi predlagal, da bi odpoklicali iz Frankfurta predstavnike slovanskih dežel in se zavzel za "sklicanje poslancev vseh avstrijskih narodov v en zbor". Taka zveza bi utegnila "brez škode za prihodno vravnavo in ustavo posameznih dežel, ktera bi se ravno na takim zbiranju gleda na vzajemne zadeve nar ložeje odločila, – sedajne razpertije poravnati in tisto zvezo narodov ustanoviti, ki se sploh za nar gotoviši sredstvo obdržanja srečne in močne Avstrije spozna." Ta članek morda pojasni negotovost,²⁰¹ ali je bil Doljak (podpisan kot Dk) avtor članka, pravzaprav dopisa z Dunaja, v katerem je nasprotoval povezavam z Nemčijo.²⁰² Dvomljivo

¹⁹⁴ *Illyrisches Blatt* 28. 10. 1848, šte. 87, str. 348.

¹⁹⁵ *Il Costituzionale* 26. 10. 1848, šte. 55. Na vest, da so ga poklicali na zagovor volilci, je odgovarjal Doljak, češ da je volilcem poročal o svojem delu, da se je odpovedal poslanskemu mandatu in da ga k temu ni nihče prisilil (*Il Costituzionale* 31. 10. 1848, šte. 60).

¹⁹⁶ *Slovenija* 31. 10. 1848, šte. 35, str. 138-139.

¹⁹⁷ *Slovenija* 19. 12. 1848, šte. 49, str. 194.

¹⁹⁸ *Novice* 6. 12. 1848, šte. 49, str. 208. Goriupovega delovanja so se tudi pozneje spominjali, tako tudi dopisnik iz Tolmina v *Novicah* (9. 11. 1861, šte. 41, str. 340).

¹⁹⁹ *Slovenija* 17. 11. 1848, šte. 40, str. 157. Članek je uredništvo opremilo s pripombo: "Tudi ta sestavek nam Slovincam pokaže, kolika bi naša zguba bila, ako bi se g. Doliak za poslanca zopet ne izvolil."

²⁰⁰ *Laibacher Zeitung* 18. 11. 1848, šte. 139.

²⁰¹ Alfio Perco, *Primo movimento di idee politiche nel Goriziano: 1848-1858*. Tesi di laurea, Università di Trieste, a. a. 1961-1962, 51, 57-58.

²⁰² *L'Aurora* 22. 8. 1848, šte. 12.

je tudi njegovo avtorstvo članka o novi goriški deželnozborski zakonodaji.²⁰³

Po prenehanju poslanskega mandata je Doljak deloval le še v goriškem Slovanskem bralnem društvu. Na občnem zboru 4. decembra 1848 je bil izvoljen za predsednika društva in je sledil dotedanjemu začasnemu predsedniku in tajniku društva obenem, zdravniku dr. Jerneju Dolencu. Kot novi predsednik se je zavzel za sestavo prošnje na cesarja za odpoklic "*jugoslavenških poslancov na franko-brodskem zboru*"; v slovenskem in nemškem jeziku naj bi se razširila v javnosti.

Josip Doljak je bil v skladu z zakonom o zemljiški odvezi imenovan jeseni leta 1849 za predsednika komisije za odvezo.²⁰⁴ Naslednje leto, ko je na Goriškem deloval kot državni pravdnik, se je poročil s Pavlino Milharčičevo. Kmalu nato je bil premeščen v Pavo, kjer sta se mu rodila sin Teodor, kasnejši sodni svetnik, in Pavlina, pisateljica, poročena z urednikom Jankom Pajkom. Iz Pavie je Doljaka službena pot vodila v Milan, tu sta se mu rodili hčerki Henrijeta in Teodolina. Leta 1857 je postal vdovec. Ko je Avstrija izgubila Lombardijo, se je preselil v Trst, kjer je služboval na deželnem sodišču. V Trstu je vodil začasni odbor čitalnice.²⁰⁵ Kmalu pa je zbolel in 17. maja 1861 umrl. Za njegove otroke je skrbel brat Matija, posestnik in župan v Solkanu ter v ustavnem obdobju goriški deželni poslanec.

Prva slovensko-italijanska politična soočanja. V sredini leta 1848 se je pravič resneje zaostriло vprašanje italijansko-slovenskega sožitja na Goriškem.²⁰⁶ Novo obliko razmerja so vzpodbudile italijanske preporodne zamisli in seveda dotlej Italijanom nepoznano javno in politično udejstvovanje Slovencev. Čeravno je proglas *Slovenec Istrancom* meril predvsem na razmere v Istri, pa je njegova vsebina značilna za razmere v Avstrijskem primorju in ugotovitev, "*ako bi se vi Italijanom u roke dali, bi vam leti prišli in bi vam u školah in pisarnicah ali kancelijah vse talijanski napravili*",²⁰⁷ je vzpodbujala domovinska čustva primorskih Slovanov in se je kasnejša desetletja v različnih inačicah ponavljala. Morda pa je ravno politično vzdušje v Gorici, ki ga v širši javnosti še ni bilo čutiti, spodbudilo Alessandra Claricinija, Avstriji lojalnega goriškega Italijana, da je objavil članek *Condizioni particolari delle Contee di Gorizia e Gradisca*.²⁰⁸ V članku je poudaril, da Goriška ne more menjati svoje podobe, ker je narodnostno mešana in da je potrebno sporazumno delovanje. Nobena narodnost ne sme prevladati druge ("*vantare la propria nazionalità*"), dasiravno prevladujejo Nemci v javnem življenju in je italijanski jezik prevladujoč. Za Claricinijem se je oglasil odvetnik

²⁰³ L'Aurora 7. 9. 1848, šte. 26.

²⁰⁴ Slovenija 23. 10. 1849, šte. 85, str. 337; Giornale di Gorizia 1. 1. 1850, šte. 1.

²⁰⁵ Novice 6. 2. 1861, šte. 6, str. 49. Še preden je umrl, je prepustil predsedniško mesto trgovcu Edvardu Sorču (Sortschu; Novice 10. 4. 1861, šte. 15, str. 122).

²⁰⁶ Branko Marušič, O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu v letih 1848-1849. Goriški letnik 4-5/ 1978, 35-49.

²⁰⁷ L'Osservatore Triestino 5. 7. 1848, šte. 80 (priloga). Skoraj trideset let pozneje je Soča (26. 10. 1876, šte. 43) ob vesti, da naj bi Avstro-Ogrska odstopila primorske dežele Italiji, zapisala: "...potem bi bili mi duševno in materijalno uničeni."

²⁰⁸ L'Osservatore Triestino 21. 6. 1848, šte. 74.

Giovanni Rismondo,²⁰⁹ ki je konec avgusta 1848 (spis ima datum 14. 8. 1848) objavil brošuro *Ritorno di Sua Maestà a Vienna. Riflessi d'un liberale*. Na očitke lombardsko-beneškega tiska, da se Gorica ni pridružila italijanski revoluciji, je odgovoril: "... naj se govori karkoli, Gorica ostaja italijansko mesto, italijanska je njena zemlja, italijansko nebo, italijanske so navade in italijanski je njen jezik." Na trditve je – tudi z brošuro – odgovarjal Giovanni Persa,²¹⁰ češ da Gorica ni sodelovala v italijanski revoluciji, ker nima z Italijo nobenih skupnih interesov. Gorica je obmejno mesto, upoštevati je treba njen večnarodni sestav. Obmejnost Gorice kaže tudi jezik, saj "*pokvarjeni slovanski jezik, ki ga tod govorijo ljudje, zagotovo ni italijanščina*". Odgovoril je zopet Rismondo, ki je bil bolj zmeren in izpovedal je svojo lojalnost Avstriji. Bralce pa je vpraševal, če vedo, da je Gorica mešano mesto in da so Goričani meščanci.²¹¹ Italijanska nacionalistična historiografija je sodila, da bi bil protiavstrijski upor v Gorici leta 1848 nekoristno pobijanje.²¹²

Polemika je pokazala, da so goriški Italijani razdeljeni vsaj na dve temeljni skupini, na Avstriji zveste in one, ki jim je bila bližja preporodna Italija. V razpravo o narodnostnem značaju Gorice se je septembra vključil – tudi on z brošuro – takrat komaj devetnajstletni Graziadio Isaia Ascoli,²¹³ kasneje znamenit italijanski jezikoslovec, ki je, naglašujoč "*tolerantno in sporazumevajočo*" Gorico, poudarjal italijanstvo Gorice.²¹⁴ Boji se Slovencev, ki bi znali s svojo številčnostjo v deželi ogroziti italijanstvo Gorice. Toda ta italijanska Gorica mora upoštevati Slovence, ki naj za reševanje svojih šolskih problemov zastavijo svoj lastni center znotraj dežele (ali pa izven) in naj puste Italijane v Gorici svobodno dihati. Postavil je torej ločnico med mestom, kjer živijo Italijani in oko-

²⁰⁹ V poročilu iz srede meseca junija 1848 ga je goriški kresijski glavar Gleisbach označil kot človeka "*dvoumnega značaja*", ki se zavzema za liberalne spremembe v monarhiji (Ranieri Mario Cossar, *Riflessi goriziani della rivoluzione del 1848*. V: *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849*. 2. Udine 1949, 316-319).

²¹⁰ Risposta all'opuscolo intitolato. *Ritorno di Sua maestà a Vienna. Riflessi d'un liberale*. Spis nosi datum 6. 9. 1848. Del besedila je v slovenskem prevodu objavljen v *Gorica in njena grofija* (Gorica 2002, 121-123).

²¹¹ Sulla risposta di G. Persa. Osservazioni del'avvocato Giovanni Rismondo autore dell'opuscolo *Ritorno di Sua Maestà a Vienna*. Gorizia 1848.

²¹² Carlo Luigi Bozzi, *Un breve saggio di storia Goriziana*. Gorizia 1931, 131.

²¹³ Branko Marušič, Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci. V: *Zahodno sosedstvo*. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana 1996, 75-84. Tudi Giulio Morpurgo, *Il proclama di Graziadio Ascoli nel 1848*. Studi Goriziani 8/1929, 85-90; Isti, *Documenti del 1848. Il proclama di Graziadio Ascoli ai Goriziani*. Archeografo Triestino 15/1929-1930, 421-437. V sklopu obsežne literature o Ascoliju je v zvezi z njegovim odnosom do "*julijskega*" vprašanja omeniti zlasti objave Fulvia Salimbenija: G. I. Ascoli e la Venezia Giulia. V: *Quaderni giuliani di storia*, 1/1980, šte. 1, str. 51-68; Ascoli e i glottologi giuliani tra cultura e politica. Note per una ricerca pluridisciplinare. Prav tam, 2/1981, šte. 1, str. 61-72; Ascoli, intellettuale del Risorgimento. Prav tam, 4/1983, šte. 1, str. 99-122. Prav tako tudi Alberta Brambilla monografijo *Appunti su Graziadio Isaia Ascoli. Materiali per la storia di un intellettuale* (Gorizia 1996).

²¹⁴ *Gorizia italiana tollerante, concorde. Verità e speranze nell'Austria del 1848*.

lico s slovenskim prebivalstvom. Deželo je pravzaprav porazdelil na dva dela, vsakega s svojim središčem. Ta ločitev med mestom in okolico je bila tudi kasneje eno temeljnih gibal italijansko-slovenskih odnosov in ključ za razumevanje razmer na Primorskem v drugi polovici 19. stoletja. Ascolijeva zamisel, da naj si Slovenci za njih potrebe uredijo drugo središče v deželi, je naletela na odmev tudi pri Slovencih. Oglasil se je pravnik in član Slovanskega bralnega društva v Gorici Andrej Winkler, ki je ob koncu leta 1848 ugotavljal, da je Gorica v resnici italijansko mesto, vendar pa živi od slovenske okolice, zato imajo tudi Slovenci pravice, da si ga laste: *“Zakaj bi tedaj Slovenci ne imeli enake pravice, da v njih jeziku naj se v šolah uči? Brez dvombe prepričani vstane, kadar eden ali drugi to misel bo izpeljati hotel, kateri prepričani bi se z lepim zamogel potolažiti ke, ako bi se vsaki stranki pustila njena pravica [...] Pa kdo bo v ta namen možno odvezal? Ako laška stranka zmaga, gorje društvu, ono bo še bolj zaničevano. A kaj se je treba vsake leskovic bati? Slavjani morajo zdaj ali neko v Evropi politično veljavnost zadobiti.”*²¹⁵

V letu 1848 se je začela dolgoletna polemika, komu in zakaj Gorica: pripada mesto okolici ali pa mesto odloča o pripadnosti in značaju okolice. Odgovora na ta močno aktualen problem ni dal niti kasnejši niti današnji čas. Očitno je Alessandro Claricini pomislil, da bo s člankom *Gorizia, fedele all'Austria*²¹⁶ dokončal polemike in pokazal na zvestobo Goričanov v trenutku, ki so ga po sodbi pisca označevali konflikti socialnih vzgibov, principi prevratniškega delovanja in potreba po osvoboditvi človeka. V polemike o narodnostnem značaju Gorice leta 1848 se je vključil tudi tisk, predvsem tržaški, ki je Goričanom očital zaspanost: *“Kvišku prebivalci ob Soči, dvignite se že enkrat iz vašega sna!”*²¹⁷ Na ta poziva sta odgovorila provladna tržaška časnika *L'Osservatore Triestino* in *La Guardia Nazionale*. Pisec apela Goričanom, ki se je podpisal kot Videmčan, je očital Goričanom, da je pač *“tujca mogoče ljubiti, toda uživati v nesrečah svojih bratov in jim privoščiti še nove in večje”* je dejstvo, o katerem ne bo mogla zgodovina poročati drugače kot z ogorčenjem.²¹⁸

Iz polemike pa se ni razvil kak političen program. Niti ni prispevala polemika kaj novega k problemom slovensko-italijanskega sožitja na Goriškem. V teh polemikah pa ni mogel več delovati prvi goriški dnevnik in hkrati prvi goriški politični list *L'Aurora* (prva številka 8. 8. 1848). Med njegovimi sodelavci je bil poleg Italijanov tudi Slovenec Jožef Premru, profesor gimnazije v Gorici in leksikograf.²¹⁹ List je izhajal le slaba dva meseca in je bil pisan v duhu avstrijskega

²¹⁵ Slovenija 22. 12. 1848, štev. 50, str. 197.

²¹⁶ *L'Osservatore Triestino* 16. in 17. 2. 1849, štev. 38 in 39.

²¹⁷ *Il Costituzionale* 22. 9. 1848, štev. 21.

²¹⁸ *Il Costituzionale* 4. 10. 1848, štev. 33.

²¹⁹ Premru je na goriški gimnaziji učil slovenščino (*“začasni učitelj”*) in o tem poročal v slovenskem tisku (Slovenija 9. 2. 1849, štev. 12, str. 46) in tako odgovoril na kritiko, da na goriški gimnaziji kaže slabo slovenščino, saj se za njen pouk ne zavzemajo niti ravnatelj niti profesorji (Slovenija 30. 1. 1849, štev. 9, str. 134-135). *Slovenija* (14. 8. 1849, štev. 65, str. 259) je Premrujeve zasluge pri pouku slovenščine na goriški gimnaziji pohvalila. Obenem pa je zaradi pridne-

patriotizma, branil je avtonomijo goriške dežele (proti povezavam s Trstom, ker da se Gorica lahko razvija sama²²⁰), se zavzemal za federalno ureditev avstrijske monarhije in pisal zoper nemško prevlado: "*Ostajamo Avstrijci, radi smo zavezniki, toda podložniki Nemčije nikdar.*"²²¹ Patriotizem se ne more določati na podlagi jezika, ki ga kdo govori, toda italijanščina je jezik "*vsakodnevnega kruha in potreb*" in ima prednost pred jezikom "*slavo*".²²²

Oktobra meseca leta 1848 je sprožil polemike med tržaškimi listi primer poslanca Carla Catinellija, ki ga kot avstrijakanta liberalni Italijani niso marali.²²³ Neznani pisec je napisal brošuro o liku poslanca, ki naj bi Catinellija nadomestil.²²⁴ Pisec je opozoril predvsem na problem konflikta med avstrijskimi Nemci in Slovani za nadoblast v monarhiji, Italijani bi bili lahko žrtve takih soočanj.²²⁵ Bil je proti temu, da bi Goričani izvolili poslanca za državni parlament. Oglašali so se posamezniki, ki so razglašali italijanstvo Gorice, kot Giovanni B. Stratta, ki je v brošuri poudarjal bratstvo avstrijskih Slovanov v "*sladki in lepi italijanski govoric*".²²⁶ Ob koncu leta pa bilo v polemikah prvič zapisano tudi geslo "*italianissimo nome Gorizia*",²²⁷ v kasnejših desetletjih zelo pogost argument v narodnostnih in političnih polemikah. V tem duhu je bila razglašena tudi pobuda, da se Trst, Furlanija preko Soče in Istra združijo v eno upravno enoto, vendar ne v korist Nemcev ali pa Slovanov.²²⁸ Namesto Catinellija je bil v državni zbor izvoljen odvetnik v Gorici Gianbattista Spangher.²²⁹

V letu 1849, ko se je pod vplivom sil, ki so ga brzdale, revolucionarni val umiril, je tudi med goriškimi Slovenci ostala še vedno živa zamisel upravnega združenja vseh Slovencev. Slovenski Goričani so za združenje z ostalimi Slovenci že veliko storili in pokazali, da jim je domovina draga, a imajo roke zvezane, posegali so v razprave o bodočih upravnih mejah in zlasti svarili pred administrativnimi povezavami Goriške z Istro in Trstom, ker bi bila tako slovenska narodnost ogrožena. V sklop teh razprav je tudi sodila razmejitev Goriške po narodnostni črti, Italijani so si jo zamisli tako, da bi romanski ravninski del vključeval tudi Gorico. V slo-

---

ga dela na "*polju slavljanstva*" opozorila na kateheta Budina ter na učitelje Leonardiča, Zimciča in Plesnicarja.

²²⁰ L'Aurora 18. 8. 1848, šte. 9.

²²¹ L'Aurora 22. 8. 1848, šte. 12.

²²² L'Aurora 8. 9. 1848, šte. 27.

²²³ Catinelli je zagotavljal, da njegovo ime glasi italijansko, toda po rojstvu in čutenju je "*austriaco*" (Carlo Catinelli, *Sopra la questione italiana*. Studij di C.C. Gorizia 1958, 6). Posebno pozornost mu je namenil tržaški list *Il Costituzionale* (1848, šte. 46, 49, 53, 47).

²²⁴ *Pensieri di un moderato sulla scelta di un deputato all'assemblea costituente per la Città di Gorizia dopo la rinunzia del suo primo deputato*. [1848].

²²⁵ Ljubljanski časnik *Slovenija* (1. 9. 1848, šte. 18, str. 71) je pisal, da so Furlani prijazni do Slovencev in zabavljajo čez Nemce. Slišal se je tudi vzklík: "*Vivano gli Slavi!*" Tudi Italijani mislijo podobno.

²²⁶ *Brevi cenni sul carattere storico della lingua italiana*. Gorizia 1848.

²²⁷ *Il Costituzionale* 6. 12. 1848, šte. 95.

²²⁸ *Il Costituzionale* 16. 11. 1848, šte. 75.

²²⁹ *L'Osservatore triestino* 14. 11. 1848, šte. 136.

venski zavesti se je utrdilo prepričanje, da je treba narodno počutje utrjevati zlasti z uveljavljanjem slovenskega jezika v javnosti (uradni jezik, šolstvo).

Če je še na začetku leta 1849 časopisni članek pisal, "*da kmetijski grunti niso še od grajščine popolnoma prosti*",²³⁰ pa je bil v teku postopek razgrajevanja fevdalne posesti in ustvarjanje nove socialne podobe slovenskega podeželja, zlasti po letu 1850, ko se je pričela z razdeljevanjem servitutnih zemljišč oblikovati nova podoba kmečke posesti predvsem v slovenskem delu goriške dežele. Tu je prevladovala mala posest, za razliko od veleposestev v furlanski ravnini.²³¹

Na političnem področju je vredno omeniti še konec januarja 1849 razpisane nadomestne volitve za frankfurtski parlament, ki jih Slovenci na Goriškem, če sodimo po dopisu v *Sloveniji*,²³² niso sprejeli, podobno kot tudi drugje na Slovenskem ne. Nadomestne volitve so bile pravzaprav dopolnilne in naj bi se izvajale v tistih krajih, kjer maja 1848 niso volili oziroma, kjer so se izvoljeni poslanstvu odpovedali.

Politično gibanje se je seveda razvijalo tudi med goriškimi Italijani. Sredi novembra 1849 je pričel v Gradišču ob Soči izhajati časnik *L'Eco dell'Isonzo*, ki je zagovarjal italijanstvo vsaj do Soče, ki jo imenuje "*severna meja Italije*" ("*il termine settentrionale d'Italia*"),²³³ Furlanija je italijanska dežela, "*una delle più belle terre della bellissima Italia*".²³⁴ List naj bi bil tudi tako "*hladen in voden, kot sama Soča*".²³⁵

Leto 1848 je tudi na Goriškem sprožilo vrsto družbenopolitičnih vprašanj (zemljiška odveza, upravno združevanje slovenskih delov dežele, prizadevanja za javno rabo slovenskega jezika, slovensko-italijanske polemike, komu pripadata dežela in deželno glavno mesto), ki so se reševala vsa naslednja desetletja. Utrdilo je slovensko narodno zavest in nakazalo bodoča pota gospodarskega, političnega in kulturnega razvoja dežele. Pokazalo pa je tudi na goriške značilnosti, poglavitna je bila sosesčina z Italijani. Pomembna je bila ponovna uvedba slovenskih tečajev na goriški gimnaziji in konec šolskega leta je izpit iz slovenskega jezika opravljalo 80 učencev.²³⁶ Pohvaljen je bil katehet Budau kot učitelj slovenskega jezika²³⁷ in opozorjen učitelj Vogrič, ker da učenci pojejo v cerkvi le italijansko²³⁸ in da se tudi ne zmeni za pouk slovenskega jezika na pripravnici, kjer je med 16 učenci kar 13 Slovencev.²³⁹ Sicer pa so časopisna poročila govorila o uvajanju

²³⁰ Slovenija 9. 1. 1849, šte. 3, str. 10.

²³¹ Ob 25-letnici sprejetja zakona o odpravi zemljiške odveze so imeli 7. 9. 1873 na Gočah pri Vipavi, takrat je kraj spadal pod Kranjsko, posebno proslavo (Slovenski tednik 19. 8. 1873, šte. 12).

²³² Slovenija 6. 3. 1849, šte. 19, str. 73.

²³³ L'Eco dell'Isonzo 7. 12. 1849, šte. 7.

²³⁴ L'Eco dell'Isonzo 4. 12. 1849, šte. 6.

²³⁵ Laibacher Zeitung 18. 1. 1850, šte. 15.

²³⁶ Slovenija 14. 8. 1849, šte. 65, str. 258.

²³⁷ Slovenija 10. 4. 1849, šte. 29, str. 114.

²³⁸ Slovenija 19. 12. 1848, šte. 49, str. 195.

²³⁹ Slovenija 30. 1. 1849, šte. 9, str. 35. Na kritiko je Vogrič odgovoril, da spoštuje slovenski jezik, vendar je proti temu, "*da bi se na en hip vsim taljancam jezike porezati in jih s slavjanskimi*

pouka slovenščine tudi na podeželju. Na Tolminskem si je veliko zaslug pridobil šolski nadzornik, Andrej Peternel, župnik iz Volč,²⁴⁰ pa tudi duhovniki Pencin in Kacafura iz Tolmina, Tomaž Rutar iz takratne Sv. Lucije, župnik Vogrič na Gralhovem ob Bači²⁴¹. Veliko je bilo napotil o potrebi izobraževanja ljudi. Učitelj Bunc s Krasa je opazal, da ljudje v komenski fari vendar spoznavajo vrednost pouka, vendar nekateri starši dajejo prednost delu na kmetiji pred poukom v šoli.²⁴² V Komnu so se učitelji tudi sestajali v "učiteljskem zboru",²⁴³ kasneje je bil zaradi dela pri šolstvu pohvaljen komenski dekan Andrej Kocman.²⁴⁴

Gorica je tedaj tudi postala kraj, koder so potekale povezave z Beneškimi Slovenci, v takratnem avstrijskem Lombardsko-beneškem kraljestvu. Študent goriškega bogoslovja Ivan Obala iz Gornjega Marsina je v ljubljanski *Sloveniji* leta 1849 objavil prvo v slovenščini napisano informacijo o Beneških Slovencih.²⁴⁵ Obala se je večkrat oglašal v slovenskem tisku,²⁴⁶ Petru Kozlerju pa je v pismu iz Gorice (30. 7. 1849) sporočal, da ima "za slavjanske reči vneto serce".²⁴⁷

Konec dogodkov v letih 1848-1849 pomeni razpust državnega zbora 7. marca 1849 in sprejetje oktroirane ustave (z datumom 4. 3. 1849), tik preden je začela parlamentarna razprava o osnutku nove ustave, ki je med drugim ohranjevala stare kronovine, vendar z okrožji, katerih meje naj bi se kar najbolj ujemale z narodnostnimi. V teh določilih je bilo slutiti odmev na slovenske zahteve o Zedinjeni Sloveniji, zato pa ni bilo sledu o tem v oktroirani ustavi iz marca 1849. Ta ustava je v prvem členu določala, da je sestavni del Avstrije tudi Kraljestvo Ilirija, ki ga sestavljajo vojvodini Kranjska in Koroška, grofiji Goriška in Gradiška, mejna grofija Istra in mesto Trst z okolico. Taka upravna razdelitev je sprožila vrsto razprav in intervencij.

PRVE OBLIKE DRUŠTVENEGA ŽIVLJENJA

Tudi na Goriškem se začenja javno organizirano društveno življenje z letom 1848. Najstarejšo obliko take pobude samostojnega narodnostnega življenja predstavlja *Slavjansko bravno društvo* v Gorici. Nekakšen zametek društvenega življenja po slovenskih vaseh na Goriškem v letu 1848 pa so predstavljale tudi

nadomestiti moglo" (Slovenija 16. 3. 1849, šte. 22, str. 87).

²⁴⁰ Slovenija 25. 9. 1849, šte. 77, str. 305; Ljubljanski časnik 8. 10. 1850, šte. 55, str. 217.

²⁴¹ Slovenija 6. 3. 1849, šte. 19, str. 73.

²⁴² Šolski prijatelj 18. 1. 1853, šte. 3, str. 24.

²⁴³ Slovenija 27. 10. 1848, šte. 34, str. 135; 2. 1. 1849, šte. 1, str. 3.

²⁴⁴ Šolski prijatelj 22. 6. 1852, šte. 16, str. 208; Novice 10. 12. 1853, šte. 99, str. 395.

²⁴⁵ Branko Marušič, Beneški Slovenci in Slovenija. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, 104-110.

²⁴⁶ Poročal je italijanskih prizadevanjih, da bi Slovence izriniti iz Gorice (Slovenija 20. 7. 1849, šte. 58, str. 231) pa tudi o blagoslovitvi zastav polka Alexander v Gorici (Slovenija 31. 8. 1849, šte. 61, str. 242).

²⁴⁷ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1405/IV.

narodne straže, vojaške formacije ustanovljene z namenom, da zavarujejo red v nemirnem poteku revolucijskega obdobja. Povezanost narodnih straž s prebujanjem slovenskega podeželja so ugotavljali že sodobniki;²⁴⁸ narodna straža v Solkanu si je celo omislila slovensko zastavo.²⁴⁹ Omenjeno je bilo že delovanje narodnih straž v Ajdovščini, Vipavi in Tolminu. Prebujanje je zajela zlasti Kras in Vipavsko dolino, manj pa severne predele dežele, kjer ni bilo slutiti vpliva, ki bi lahko prihajal iz Idrije. Tu so 22. septembra 1850 prvič uprizorili slovensko igro (*Tat v mlinu*, kasneje *Slovenec in Nemec*) in slovenske gledališke predstave uprizarjali tudi kasneje (1. 1868 je direktor rudnika prepovedal slovenske igre).²⁵⁰

Kot so na Goriškem pojavi slovenskega društvenega življenja v letih 1848-1849 epizodnega značaja, tako velja taka oznaka tudi za "bravni društvi" v Kanalu in Bovcu, o katerih javnost prvič izve na začetku leta 1849. Društvi pa nista bili slovenski, kot lahko razberemo iz dopisa v listu *Slovenija*: "Zdaj, sim mislil, bomo s pomočjo tih društev tudi Slovenstvu severnih krajev [...] na noge pomagali – al te društva so se do zdaj bale, očitno k zastavi Slovenstva priseči, in tudi do zdaj slovenskemu društvu v Gorici niso nobene besedice od svojiga obstoja naznanile. Po tem je lahko razsoditi, da od njih narodni živelj nima ravno velike pripomoči pričakovati."²⁵¹ Dopisnik pa je kljub temu upal, da bodo društva postala slovenska in sodelovala z goriškim. Tem skromnim podatkom dodajmo še časopisno vest, iz katere je razvidno, da so 1. januarja 1851 ustanovili v Bovcu, kraju, kjer je nemščina gospodovala, "slovenskonemško društvo berilno".²⁵² Leta 1851 pa se med naročniki lista *Slovenska bčela* navaja tudi *Društvo bravno v Teminu*, najverjetneje se pod to slovensko oznako skriva tolminski nemški Leseverein.²⁵³ Nemška čitalnica je delovala tudi v Sežani in med njenimi aktivnimi člani je bil dr. Karel Lavrič. Konec leta 1855 je oblast potrdila pravila Lesevereina v Ajdovščini.

Povsem drugačen pomen in namen pa imajo društva, ki so se tudi na Goriškem začela pojavljati v začetku petdesetih let 19. stoletja. To so bile cerkvene bratovščine, ki pa so obseg svojega dela povečale tako, da so dajale svojim članom tudi posvetno vzgojo. Na Goriškem je izstopal primer vasi Libušnje pri Kobaridu. Tu je kot duhovnik deloval Janez Ev. Červ (1809-1874), ki je bil na Libušnjem tudi učitelj v enorazrednici in nobenega dvoma ni, da je bil njegovega pouka deležen tudi pesnik Simon Gregorčič, ki se je začel tu šolati jeseni leta 1851. Červ je na Libušnjem po veliki noči leta 1850 ustanovil *Družbo mladeni-*

²⁴⁸ Slovenija 31. 10. 1848, števil. 35, str. 137.

²⁴⁹ Slovenija 19. 12. 1848, števil. 49, str. 195. To zastavo so hranili še desetletja, služila je kasnejši solkanski čitalnici in ker je bila dotrajana, so jo leta 1907 zamenjali z novo (Stoletnica Slovenska čitalnice v Solkanu 1867-1967. Solkan-Nova Gorica 1967, 10).

²⁵⁰ Novice 2. 11. 1850, števil. 40, str. 170; Ob 200-letnici idrijskega gledališča. Idrija 1970, 14.

²⁵¹ Slovenija 30. 1. 1849, števil. 9, str. 34-35.

²⁵² Novice 5. 1. 1851, števil. 6, str. 28.

²⁵³ Društvo je dobilo uradno potrditev 15. 5. 1853. Istega dne tudi Leseverein v Tolminu ter že 1. 3. 1853 Leseverein v Kanalu (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato Circolare di Gorizia 1814-1860, f. 10). Glej op. 150!

čev in devic za pobožno življenje po vzoru, o katerem je bral v ljubljanskem listu *Zeit und Ewigkeit* (1849, šte. 37-38), ko je spoznal, "da vse naše prizadevanje s pridigami, s podučevanjem v keršanskem nauku in v spovednicah le malo zda". Červ je spočetka pri ljudeh naletel na nezaupanje, toda ob ustanovitvi se je priglasilo 15 mladeničev in 59 deklet. Leta 1853 je Červ zapisal, da se članstvo družbe množi: "Kakor je sploh ženski spol za pobožnost bolj vnet, kakor možki, tako je tudi tukej število dekliške družbe veliko obilniši, kakor družbe mladeničev. Perva namreč šteje zdaj 112 udov, druga le 36. Sicer je pa tudi vzrok, da je mladeničev v primeri tako malo, ker so mladeniči te duhovnije, ki šteje nekaj čez 1500 duš, tudi zlo po svetu razkropljeni." Ko je ustanovitelj družbe popisoval njeno delovanje, ki je bilo usmerjeno predvsem v večanje pobožnosti mladih ljudi, ni pozabil omeniti knjižnice, ki jo je družba imela: "Koristno se mi je zdelo v dosego mojiga namena s to družbo, posebno ker večidel vsi družbini udje brati znajo, napraviti bukvarnico, v kateri je dozdaj 50, mislim de, nar boljših slovenskih bukev, ki jih mladeniči in deklice pridno berejo, in tako dragi čas, kteriga bi sicer dostikrat nemarno, morebiti celo v slabih družbah zapravljala, lahko v dobro obernejo."²⁵⁴ Na Libušnjem pa je poleg te mladeniške družbe delovala tudi Marijina družba od leta 1852 dalje in je ob ustanovitvi imela 70 članov, kasneje pa 120, ki so plačali po goldinar članarine.²⁵⁵

Drugi primer vaškega društvenega življenja, ki je povezano z delom cerkve, je iz Svete Lucije, današnjega Mosta na Soči. Tu je duhovnik Tomaž Rutar (1807-1877) – poznan je zlasti kot domoznanec in amaterski arheolog – v začetku novembra 1853 ustanovil *Marijino društvo v dušni in telesni blagor Kamovih mlajšev v srednji Afriki*, to je, v spreobrnjenje nesrečnih zamurcov k pravi katoliški veri, v njih časno omikanje in večno izveličanje, kakor tudi v podporo katoliških misionarjev. Pravila društva je goriški nadškof potrdil 2. oktobra 1853, do konca novembra istega leta je v društvo stopilo 20 članov.²⁵⁶ Tomaž Rutar je nato vabil v društvo; v posebnem članku, ki ga je objavila *Zgodnja danica*,²⁵⁷ je obrazložil njegovo dejavnost in povedal, da je v avgustu leta 1854 društvo štel 30 članov. Društvo je imelo verski in karitativni značaj. Leta 1855 je bilo v Bratovščino Marije Device za podporo katoliških misijonov v srednji Afriki vpisanih 38 ljudi; prispevali so 30 goldinarjev in 24 krajcarjev, kar je bilo poslano nadškofiji v Gorici. Bilo je to v letu kuge, ki je razsajala tudi po Tolminskem in je na Mostu pri Sv. Luciji, danes Most na Soči, "dva požerla in okoli 15 jih bolj ali manj hudo napadla". Tomaž Rutar je tudi na začetku leta 1856 vabil v društvo. Tega leta je bilo vpisanih 39 članov, ki so plačali 30 goldinarjev in 48 krajcarjev.²⁵⁸

Podoben značaj je imela tudi *Bratovšina neomadeževaniga Serca presv. Marije Device*, ki je bila ustanovljena leta 1859 v komenski fari na Krasu, z name-

²⁵⁴ *Zgodnja danica* 21. in 28. 7. 1853, šte. 27 in 28, str. 118-119, 121-122.

²⁵⁵ *Zgodnja danica* 31. 1. 1856, šte. 5, str. 18-19.

²⁵⁶ *Zgodnja danica* 1. 12. 1853, šte. 48, str. 195-196.

²⁵⁷ *Zgodnja danica* 31. 8. 1854, šte. 35, str. 147.

²⁵⁸ *Zgodnja danica* 19. 3. 1857, šte. 12, str. 48.

nom, da spreobrača grešnike. Časopisna vest javlja le o ustanovitvi društva.²⁵⁹ Cerkvene bratovščine pa so delovale še drugod. Arhivski viri (Državni arhiv v Gorici)²⁶⁰ pa hranijo podatke o bratovščinah v Kanalu (ustanovljena 1849), v Mirniku (1852) in na Šentviški Gori. Gotovo pa so delovale tudi v mestu Gorica. Pravila ene izmed teh (Bratovščina sv. Cirila in Metoda za združitev razkolnikov svete katoliške cerkve) v italijanskem jeziku je objavila *Zgodnja danica*.²⁶¹

Gotovo so zametke poznejšega čitalniškega gibanja predstavljali tudi vaški pevci, ki so nastopali manj organizirano. O narodnem petju po nedeljski maši v Tolminu je tisk poročal že sredi leta 1849.²⁶² O skupini takih vaških pevcev nam leta 1861 poročajo *Novice*.²⁶³ V Dornberku je tedaj učil fante in može petja župan Kerševani, peli so tako – po besedah dopisnika – da so bili ostalim vasem na Goriškem za zgled. Takih primerov bolj organiziranega petja je bilo najbrž na Goriškem več, znani pa so le podatki za Dornberk. Leto 1861 pa je že leto nastanka prvih čitalnic. Že konec tega leta začnejo snovati čitalnico v Tolminu, ustanovljena je nato v začetku leta 1862. To leto, na jesen, pa ustanove tudi Slovenci v Gorici svojo čitalnico.

Vznik slovenskih društev na Goriškem spodbujajo politične razmere v avstrijski monarhiji. Dogodki leta 1848 porodijo prvo obliko društva, ki ima izrazit politični pomen. V dobi absolutizma ministra Bacha je omogočeno le delo nemških Lesevereinov in cerkvenih bratovščin, ki seveda delujejo za versko vzgojo svojega članstva. Pri tem so nekatera društva širila svoje vzgojne cilje, kot nam dokazuje društvo mladeničev in deklet na Libušnjem; ustanovitev društvene knjižnice je primer širšega delovanja cerkvene bratovščine.²⁶⁴ Padec neoabsolutizma je prinesel razmah čitalnic. Na Goriškem so se še posebej močno razširile in nobenega dvoma ni, da so k temu prispevala vsa tista gibanja in skromni zametki, ki so nastajali od leta 1848 dalje.

Pred čitalniško dobo pa je imelo poseben pomen delovanje posameznikov, kot so bili Štefan Kociančič, Matevž Hladnik, Andrej Marušič, Matevž Pirc²⁶⁵ in drugi. Andrej Marušič je deloval kot dopisnik *Novic* in *Zgodnje danice* ter učitelj slovenščine. Ob koncu šolskega leta 1858-1859 je poročilo na goriški gimnaziji omenilo²⁶⁶, da sta na šoli učila slovenščino "*goreča učenika in Slovenca*" Ivan Šolar in Andrej Marušič. Štefan Kociančič je prav tako dopisoval v slovenski tisk in se posvečal predvsem domoznanstvu ter z drugim raziskovalnim in pro-

²⁵⁹ *Zgodnja danica* 21. 7. 1859, šte. 15, str. 118.

²⁶⁰ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato Circolare di Gorizia 1814-1860, f. 10.

²⁶¹ *Zgodnja danica* 1. 9. 1859, šte. 18, str. 141.

²⁶² *Slovenija* 22. 6. 1849, šte. 50, str. 199.

²⁶³ *Novice* 31. 7. 1861, šte. 31, str. 254.

²⁶⁴ Dopisnik "*Teržan*" (Štefan Kociančič) je v nekem dopisu (*Zgodnja danica* 23. 6. 1853, šte. 25, str. 104) poudaril, da društvo "... samo dobrih, v resnici koristnih slovenskih bukev na društvene stroške množi".

²⁶⁵ O njem so pisale *Novice* (25. 9. 1850, šte. 39, str. 164), da deluje tako prizadevno kot Valentin Stanič.

²⁶⁶ *Zgodnja danica* 1. 9. 1859, šte. 18, str. 141.

svetiteljskim delom, ki je prešlo meje slovenskega sveta,²⁶⁷ pa je lahko že leta 1853 napravil obračun "*cerkvenega šolstva na Goriškem*".²⁶⁸ Pri tem je sodil, da na Goriškem pri Slovencih "*čistost njih materinskega jezika nekej terpeti in zgubiti mora*". Matevž Hladnik je učil na trivialki v Devinu, nato pa v Gorici,²⁶⁹ kjer je učil slovenščino na normalki.²⁷⁰ Pisal je tudi poezijo,²⁷¹ katere večji del je neobjavljen in je ohranjen v njegovi zapuščini.²⁷² V desetletju 1850-1860 je izšlo v Gorici več izvirnih nabožnih del in prevodov Štefana Kociančiča. Med ostalimi tiskari, ki sta jih v Gorici tiskali Paternollijeva in Seitzova tiskarna, prevladujejo drobna nabožna dela, izvirna je knjiga italijanskih, nemških in slovenskih pogoovorov gimnazijskega profesorja Jožefa Premruja (1850); doživela je do leta 1910 sedem izdaj.

Velik odmev je imela na Goriškem, predvsem po zaslugi Štefana Kociančiča, celovška Mohorjeva družba oziroma Družba (Društvo) sv. Mohorja. Kociančič je bil poleg Matevža Pirca, mestnega kaplana v Gorici, član odbora družbe za goriško nadškofijo.²⁷³ Kociančič je pri družbi sodeloval od leta 1852 kot pisec in prevajalec nabožnih besedil, goriškega bogoslovca Franca Blažiča pa je nagovoril, da je napisal zgodovino goriške nadškofije ob njeni stoletnici. Izšla je v Celovcu leta 1853 kot *Kratka povestnica goriške nadškofije* in je prva daljša objava o goriški preteklosti v slovenskem jeziku. Poleg Kociančiča je v prvih letih delovanja družbe aktivno sodeloval še kasnejši lazarist Filip Jakob Kaffol s pridigami v dveh delih *Domači ogovori po nedeljskih evangeljih za verne ljudi na deželi* (1853). Za razširjenje slovenskih knjig je v Gorici sredi stoletja skrbel knjigarnar Karel Sohar,²⁷⁴ slovenske knjige so se tiskale predvsem v tiskarni Paternolli.

DESETLETJE PRED UVEDBO PARLAMENTARIZMA (1850-1859)

Po burnih dogodkih leta 1848 so se razmere v začetku leta 1849 umirile, zlasti ker naj bi avstrijska država z oktroirano ustavo (7. 3. 1849) stopila v obdobje delovanja ustavne monarhije. V nesoglasjih, kako voditi državo, je zmagovala konservativna stran, ki je polagoma uvajala neoabsolutizem. Ta pa je ukinjal reformno zakonodajo, ki je nastala po revoluciji. Del teh ukrepov je bila tudi

²⁶⁷ O tem pišejo sodelavci zbornika *Stefano Kociančič (1818-1883) un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani* (Gorizia 1894). Knjiga prinaša tudi bibliografijo Kociančičevih objav v slovenskem, latinskem in hebrejskem jeziku.

²⁶⁸ Zgodnja danica 17. 2. in 3. 3. 1853, šte. 7 in 9, str. 28 in 39.

²⁶⁹ L'Osservatore Triestino 17. 10. 1837, šte. 60.

²⁷⁰ Šolski prijatelj 30. 11. 1852, šte. 49, str. 391.

²⁷¹ Štefan Kociančič, Matevž Hladnik (življenjepisne črtice). Glas 1875, šte. 46, 47, 49-53.

²⁷² Lojzka Bratuž, Kociančičeva rokopisna knjiga o Matevžu Hladniku. Koledar Goriške Mohorjeve družbe 2003, Gorica 2002, 77-79.

²⁷³ Slovenska bčela 1. 1. 1852, šte. 1, str. 1.

²⁷⁴ Novice 29. 1. 1851, šte. 5, str. 24.

marčna oktroirana ustava iz leta 1849, ukinjena je bila s silvestrskim patentom (31. 12. 1851). Skoraj desetletno razdobje je zaznamovala velika politična represija, obenem pa je državna oblast podpirala gospodarski razvoj, ki je bil mnogo bolj živahen kot v statičnem predmarčnem razdobju. Na Goriškem je slovensko narodno gibanje tedaj zamrlo, podobno tudi pri Italijanih. Zato pa je bil živahen gospodarski razvoj, ki mu je dala pečat leta 1850 ustanovljena Trgovska in obrtna zbornica v Gorici. Dolga desetletja je bila temeljno gibalno gospodarskih razmer, pospeševalka modernizacije, pa tudi kriva za neuspele podvige.

V desetletnem razdobju, ki je sledilo *pomladi narodov*, izstopa kompleksno vprašanje urejevanja upravnih razmer na deželni ravni in uvajanje nove občinske uprave. Iz prvega slovenskega političnega programa pa je bilo mogoče pomisliti tedaj le na uresničevanje želje in zahteve o javni rabi slovenskega jezika. S tem pa je bilo posredno in neposredno povezano sožitje med Slovenci in Italijani na Goriškem. To sožitje in vloga slovenskega jezika sta označevali življenje slovenske javnosti na Goriškem tudi še v času parlamentarizma.

Uprava. Podobno kot drugod na Primorskem, so v letu 1849 Slovenci na Goriškem z negotovostjo in z upanjem pričakovali novo upravno ureditev. Po revolucionarnem obdobju naj bi problem začela reševati marčna ustava iz leta 1849. Ta Slovincem ni ustrezala, saj ni upoštevala programa Zedinjene Slovenije: “... *ustava ni marala ničesar slišati o zjedinenji Sloveniji, nego je vnovič potrdila razkosanje Slovencev.*”²⁷⁵ Ustava je določala statute za posamezne dežele in cesarski patent z dne 25. januarja 1850 je določal oktroirane deželne statute ter deželne volilne zakone. Še pred tem se je, zaradi nasprotovanja javnosti, v ustavi določena upravna razdelitev države spremenila.

Marčno ustavo leta 1849 so sprejeli – tako piše dopisnik iz Gorice – s komentarjem: “... *ena ustava je boljši kakor nobena, in Ilirija je vendar, kakor se vidi, skupaj v eni deželi, in tako bi bila, če prav razumimo, prva stopinja k zedinjenju Slovencev storjena.*”²⁷⁶ Kraljestvo (kronovina) Ilirija je bila določena v ustavi, in sicer je obsegala Kranjsko, Koroško, Goriško-Gradiško, Istro in mesto Trst; ustava je tudi omogočala spremembo meja kronovin. A vendar je bila Ilirija boljša rešitev, kajti če bi se primorske dežele osamosvojile, bi bila izgubljena “*edinost Slovencev*”.²⁷⁷ Z novo ustavno opredelitvijo pa niso bili zadovoljni Italijani, ki so bili za ureditev goriških upravnih razmer in proti predlagani združitvi Goriške s Kranjsko. Kmalu potem, ko je bila na energičen protest koroških Nemcev izločena iz Kraljestva Ilirija Koroška, so pričeli tudi Italijani kontaktirati z dunajsko vlado.²⁷⁸ Predstavniki primorskih Italijanov so predlagali samostojno upravno enoto oziroma zahtevali, da se izloči iz Kraljestva Ilirija tudi Avstrijsko primorje. Dunaj je obiskalo nekaj delegacij primorskih Italijanov. To je povzročalo negotovost pri primorskih Slovencih ali kakor je dopisnik iz Gorice zapisal:

²⁷⁵ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888, 291.

²⁷⁶ Slovenija 13. 3. 1849, šte. 21, str. 83.

²⁷⁷ Slovenija 30. 3. 1849, šte. 26, str. 102.

²⁷⁸ Slovenija 4. 5. 1849, šte. 36, str. 142-143; Novice 18. 7. 1849, šte. 29, str. 128.

“Mi čakamo tedaj polni radovednosti, kam nas zapredejo, pa naj nas prodajo tudi Piemontežu, nikdar nas ne bodo v Lahe preobrnili [...] Slovenci smo, in Slovenci ostanemo.”²⁷⁹ Italijani morajo dokazati italijanstvo Goriške, ko pa na Goriškem živi kakih 120.000 Slovencev, Italijanov pa le 60.000 do 70.000.²⁸⁰ Če bodo na Dunaju predstavili zahteve goriškega mesta, pripominja *Slovenija*, ni kaj reči, če pa bodo govorili v imenu cele dežele, bodo morali Slovenci protestirati in zahtevati, da žele biti “*Slovenci pod sedajšnjim vladarstvom v Ljubljani zjedinjeni biti [...] Zjedinite se vsi in odpošlite prošnjo od prebivavcov vsih slovenskih srenj našiga okrožja podpisano, da bi naša goriška knežija z Ljubljano v eno deželo krone vtelesjena bila, zakaj naš narod le zjedinjen napredovati zamore.*”²⁸¹ Slovenske Goričane so vznemirjale vesti o volilni zakonodaji deželnega zbora, ki naj bi ga sestavljali veleposestniki in meščani. Taka razdelitev bi bila za Slovence krivična, zlasti glede na njih številčno premoč v deželi. Vlada bi morala zaradi političnih razlogov podpirati Slovence v Goriški grofiji in v Istri. V združitvi s Kranjsko gospodarski položaj Goriške ne bi bil na slabšem, v tem primeru se Italijanom ne bi bilo treba bati slovenskega pritiska.²⁸²

Glede reševanja političnih vprašanj so Slovence prehiteli primorski Italijani, zato je tisk pozival Slovence, da nekaj store, naj ne stoje ob strani in pokazal obnem na nemoč slovenske politike na Goriškem.²⁸³ 8. maja je goriško delegacijo, ki jo je vodil župan Bujatti, sprejel na Dunaju avstrijski cesar. V delegaciji goriškega mesta je bil tudi nadškof Lušin,²⁸⁴ ki pa očitno ni predstavljal Slovencev. Podobno aktivni so bili tudi tržaški in istrski Italijani.

Junija 1849 je bil sestavljen predlog novega deželnega statuta kronovine Kranjske, ki je obsegala tudi Goriško in Trst. Za tako povezavo Kranjske in Primorske se je tedaj zavzel tudi ljubljanski mestni svet, pa tudi vladni svetnik v Ljubljani Friedrich Kreizberg. Poseben posvet pri kranjskem deželnem glavarju pa je dopisnik v *Novicah* komentiral: “*Nadjamo se, da se bojo naši bratje po rodu na Istrijskim in Goriškim ravno tako serčno za zavezo z nami potegnili, kakor smo se mi zanj potegnili v zboru, ki ga je naš deželni poglavar unidan skup sklical, da bi se od ministerstva poslana osnova ilirske kronine dežele, ktera ima kranjsko, istrijsko in goriško deželo z Gradiško vred obseči, prevdarila in presodila.*”²⁸⁵

Na Goriškem je pri Slovencih zavladala nekakšna politična mlačnost, zlasti na podeželju. Preprosto ljudstvo ni bilo vključeno v dejanja, “*ker je vse prepu-*

²⁷⁹ *Slovenija* 25. 5. 1849, šte. 42, str. 166.

²⁸⁰ *Slovenija* 27. 4. 1849, šte. 34, str. 134. Malo kasneje je tisk objavil drugačne podatke o narodnostni sestavi Goriško-Gradiške, in sicer da živi v deželi 60.000 Italijanov in 134.000 Slovencev (*Slovenija* 4. 5. 1848, šte. 36, str. 142-143).

²⁸¹ *Slovenija* 4. 5. 1849, šte. 36, str. 142-143.

²⁸² Prav tam.

²⁸³ *Slovenija* 3., 13. 7. in 7. 8. 1849, šte. 53, 56 in 63, str. 209, 221 in 251; *Novice* 11. in 18. z. 1849, šte. 28 in 29, str. 122 in 128.

²⁸⁴ Egone Lodatti, *Gorizia nel Risorgimento italiano* (1840-1866), 1. Gorizia 1992, 73.

²⁸⁵ *Novice* 27. 6. in 4. 7. 1849, šte. 26 in 27, str. 110-111, 115-116.

ščalo odločitvam bolj izobraženih in bolj imovitih”.²⁸⁶ Prav tako tudi ni bilo čutiti dejavnosti ljudi, ki so delovali v Slovanskem bralnem društvu. Taka nedejavnost bi lahko govorila v prid tezi, da so Slovenci na Goriškem, ker niso imeli neke trdne politične organizacije, sprejeli italijansko kulturno nadvlado in bili mirni.²⁸⁷ Socialna stiska kmetov (*“Kmet ne zapopade, kaj je domovina, je enak beki, ga pregnesh kakor hočesh, ga prodaš lahko Turku, ako mu porečesh, da temu bo manj plačoval.”*) je bila lahko tudi opravičilo, a bili so tudi drugačni razlogi, a vendar navdihnjeni z upanjem: *“... ako mi molčimo, ker molčati moramo, ako kmet v svoji politiški temu nič ne mara za domovino, nikar ne mislite, da pri nas ni nič duha ne sluha od ljubezni do domovine. Še marsikdo želi, de bi kmalu zedinjena, močna Slovenija oživela, ter iz serca zdihuje, da njegovo upanje je prazno.”*²⁸⁸

Vlada je podobno kot koroškim Nemcem popustila tudi primorskim Italijanom. Iz ostankov Ilirskega kraljestva (goriško okrožje, Istra, Trst in kvarnerski otoki) sta bili ustanovljeni (25. 1. 1850) dve upravni enoti Istra in Goriška s skupnim deželnim zborom (z 38 poslanci) ter neposredno mesto Trst (mestna oblast je bila obenem okrožna, mestni statut je bil potrjen 7. 4. 1850); za sedež Avstrijskega primorja je bil predviden Trst. Goriška je bila razdeljena v štiri glavarstva.²⁸⁹ Vlada je očitno ravnala po željah italijanskega prebivalstva, saj je pravosodni minister Alexander Bach sodil, da je ob morju težišče vseh interesov prebivalstva, kar je mogoče razumeti, da *“slovanska narodnost ni imela tiste veljave z laško”*.²⁹⁰

Še konec leta 1853 so računali, da bo objavljena nova upravna in sodna ureditev Avstrijskega primorja.²⁹¹ Vendar se ni nič uresničilo, saj je bil to čas, ko je bila avstrijska država že globoko v sponah neoabsolutizma, ki ga je poosebljal notranji minister Alexander Bach.

Občine. Uvajanje sodobnih upravnih občin z lastnimi avtonomnimi pristojnostmi je v duhu ustave z dne 4. marca 1849 utemeljil Provizorični zakon o občinah (17. 3. 1849). Pri njegovem nastajanju je kot pobudnik deloval notranji minister Stadion, ki je sodobnejše oblike občin skušal *“na svojo pest in brez odobritve od zgoraj”*,²⁹² uvajati že takrat, ko je deloval v Avstrijskem primorju. Uzakonjene so bile občine višjih oblik (okrajne in okrožne), ki pa niso nikoli oživele. Deželna glavna in okrožna mesta so imela lastne statute, tako tudi Gorica (28. 11. 1850). Nova deželna zakonodaja je tudi predvidevala deželnozborske volitve novembra 1850,²⁹³ ta možnost pa je kmalu odpadla.²⁹⁴ Namesto župana Bujattija, ki je na

²⁸⁶ Slovenija 7. 8. 1849, šte. 63, str. 251.

²⁸⁷ Marino De Grassi, *Il Giornale di Gorizia* (1850-1851). Università degli studi di Trieste, a. a. 1971-1972, str. 98.

²⁸⁸ Slovenija 14. 8. 1849, šte. 65, str. 259.

²⁸⁹ Slovenija 26. 10. 1849, šte. 86, str. 341-342; Novice 31. 10. 1849, šte. 44, str. 194.

²⁹⁰ Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto. Ljubljana 1888, 300.

²⁹¹ Novice 14. 12. 1853, šte. 100, str. 400.

²⁹² Janko Polec, *Uvedba občin na Kranjskem* I. 1849/1850. *Zgodovinski časopis* 6-7/1952-1953, 688.

²⁹³ *Giornale di Gorizia* 8. 8. 1850, šte. 95.

²⁹⁴ *Giornale di Gorizia* 5. 9. 1850, šte. 107.

podlagi cesarskega imenovanja vodil goriško občino od leta 1828, je bil po novi zakonodaji (cesarski patent z dne 2. 2. 1850) za njegovega naslednika 26. avgusta 1850 izvoljen Antonio Prividali.

Po novi zakonodaji pa so začele delovati le občine in izvedene so bile občinske volitve. Tako so jih na Goriškem med prvimi izvedli v Sežani,²⁹⁵ sledile so v Solkanu 6. septembra 1850,²⁹⁶ v Šempetru pri Gorici,²⁹⁷ v Dornberku,²⁹⁸ v Mirnu,²⁹⁹ v Kanalu.³⁰⁰ V letu 1850, ko se je v deželi izvedla nova občinska zakonodaja, sta delovali 102 občini. Pot do občin pa je bila opravljena tudi z anketo, tako so poizvedovali v Komnu, Svetem, Škrbini, Tomačevici, Gabrovici, Pliskovici, Velikem Dolu, Volčjem Gradu, *“da se usaki kateri se sna previshat jen vidit k katerimu Komuni je sdei sdrushen”*.³⁰¹ Državni organi so stremeli za tem, da bi se več manjših krajev združevalo. Tako so na kranjskem delu Vipavske doline hoteli lastno občino v Ložah in v Podragi.³⁰² Naslednje občinske volitve v deželi Goriško-Gradiški so v parlamentarnem obdobju in na podlagi novega zakona (5. 3. 1862), ki se je za razliko o nikoli uveljavljenega občinskega zakona (24. 4. 1859), približal zakonu iz leta 1849. Ta *“občinski red in k njemu gredoči občinski volilnik”* za Goriško in Gradiško je cesar podpisal 7. aprila 1864.³⁰³

Slovenski jezik v javni rabi. Do srede 18. stoletja se državna oblast ni posebej ukvarjala z vprašanjem uradnega jezika, s katerim naj bi državni organi komunicirali z javnostjo. Ta vprašanja so deželne in mestne oblasti in zemljiško-posestna gospostva reševala pragmatično in po svojih preudarkih.³⁰⁴ Pravila o izbiri uradnega jezika je postavljala vsakdanja raba glede na znanje prebivalstva in organov oblasti ter drugih. V goriško-gradiški deželi sta se izmenjevali ali bili hkrati v uporabi italijanščina in nemščina. Pogosto pa je italijanščina prednjačila pred nemščino (dopisovanje goriških deželnih stanov z vlado Notranje Avstrije), slovenščina pa je bila le redek gost v uradnih aktih. Okoli leta 1750, ko sta Go-

²⁹⁵ Za župana je bil izvoljen Jožef Seražin z Dolenj (?), za svetovalca pa Jožef Renner s Sel (?) in Franc Seražin z Ravenj (Giornale di Gorizia 29. 8. 1850, šte. 104).

²⁹⁶ Za župana je bil izvoljen posestnik Giovanni de Bartolomei, svetovalca sta postala gostilničar Mozetič in duhovnik, najverjetneje župnik Filip Peric (Giornale di Gorizia 7. 9. 1850, šte. 108).

²⁹⁷ Za župana izvoljen baron Carlo Taccò z Vogrskega. Svetovalci pa Jožef Kebat iz Šempetra pri Gorici, markiz Carlo Obizzi iz Vrtojbe in Jožef Nanut iz Štandreža (Giornale di Gorizia 12. 9. 1850, šte. 110).

²⁹⁸ Za župana je bil izvoljen Anton Perozzi, za svetovalce pa Franc Tominc (Tominz) iz Prvačine ter Anton Kavčič in Anton Rojc iz Dornberka.

²⁹⁹ Za župana izvoljen Štefan Ferletič (Giornale di Gorizia 3. 10. 1850, šte. 119).

³⁰⁰ Za župana izvoljen Peter Juvančič (Giornale di Gorizia 17. 10. 1850, šte. 125).

³⁰¹ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, Predsedstveni spisi, f. 1, šte. 35.

³⁰² Janko Polec, Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850. Zgodovinski časopis 6-7/1952-1953, 725.

³⁰³ Ernest Klavžar, Priročni zakonik za pokneženo grofijo Goriško in Gradiško. Gorica 1891, 14-73.

³⁰⁴ Vlado Valenčič, Slovenščina v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja. Zgodovinski časopis 31/1977, 329.

riško-Gradiška in avstrijska Istra sodili pod kranjsko reprezentanco in komoro, so morali uradniki, ker je iz teh dežel prihajalo gradivo v italijanščini, poznati ta jezik. Višja oblast je znanje italijanščine in slovenščine pričakovala predvsem od nižjih uradnikov. Zato so v razpisih poudarjali, da morajo uradniški kandidati poznati jezike, posebej italijanščino. Iz predmarčne dobe pa je več podatkov, da se je pojavljalo znanje slovenščine kot eden izmed pogojev pri namestitvah, zlasti za okrajne komisarje in sodnike na Goriškem. To se je pokazalo v razpisih javnih služb. Za mesta aktuarjev pri deželnoknežjih komisariatih za goriško okolico, Sežano in Bovec je bilo treba poznati nemški in italijanski jezik ter v deželi običajen slovanski. Okrajni glavar v Červinjanu (v popolnoma italijansko govorečem okolju) je moral poznati nemški, italijanski in slovanski jezik. Okrajni inženir za Oglej je moral poleg nemščine in italijanščine poznati tudi slovansko narečje. Okrajni komisar in sodnik na zemljiškem gospostvu Rihemberk (1838) je moral poznati nemški, italijanski in slovenski jezik, pet let kasneje pa bi ustrezal tudi kandidat, ki bi poleg nemščine in kranjščine poznal vsaj nekoliko italijanščine. Na devinskem zemeljiškem gospostvu pa je bilo za enako mesto potrebno znanje nemščine in slovanskega jezika in vsaj nekoliko tudi poznavanje italijanščine. Ravnatelj normalke v Gorici je moral (1844) poznati nemško, italijansko in slovensko (kranjsko), po možnosti pa tudi furlansko, tehnični učitelj goriške realke pa nemško in italijansko, po možnosti tudi slovensko. Tudi mestni magistrat v Gorici je zagotavljal mesto živinozdravnika mestnega okraja kandidatu, ki je obvladal italijanski, nemški in slovenski jezik. Taki primerov je še veliko ne le za območje Goriško-Gradiške, marveč tudi za Istro in Trst.³⁰⁵

Pravkar zapisano je še poleg drugih dejavnikov pripomoglo k razširjenosti italijanščine v slovenskem okolju. Zagotovo ni nepomembna ugotovitev Štefana Kociančiča, ki je na primeru Furlanov ugotavljal okoli leta 1850, da Slovenci iz okolice Gorice govorijo dobro furlanski jezik, med Furlani pa so le redki, ki slovenščino obvladajo.³⁰⁶ Zato je sposobnost Slovencev, da se nauče drugih jezikov, olajšala uveljavljanje italijanščine in tudi nemščine. In čeprav je bil Italijan Alasia da Sommaripa avtor prvega italijansko-slovenskega slovarja (1607), je štajerski rojak Jožef Drobnič, ki je v petdesetih letih 19. stoletja poučeval na Vehovarjevem zasebnem zavodu v Trstu, v predgovoru k svojemu slovarju, zelo verjetno kot svojo tržaško izkušnjo, zapisal: *“Kakor, da bi se med Taliani in Slovenci polovica sveta razlegala, po kateri bi vzajemno občenje med njimi čisto nemogoče bilo. Se do zdaj ne dà zaslediti nobeden pismen spomenik, kateri bi jim bil vzajemni ključ do njih jezikov.”*³⁰⁷

V letu 1848 je seveda problem slovenskega jezika v javnem življenju, njegova uporaba v upravi in šolstvu, postal ena izmed temeljnih zahtev prvega slovenske-

³⁰⁵ Vlado Valenčič, Slovenščina v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 31/1977, 351-352.

³⁰⁶ Branko Marušič, Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske. Koper 1985, 273.

³⁰⁷ Jožef Drobnič, Slovensko-nemško-talianski in taliansko-nemško-slovenski besednjak. Ljubljana 1858. Predgovor ima datum 12. 9. 1857.

ga političnega programa. V letu 1848 je izšlo več upravnih oglasov v slovenskem jeziku. Toda dogodki tega leta jezikovnega problema niso rešili, zato pa so se pri Slovencih pojavljale pritožbe zoper oblastne organe, tako zoper goriško mestno in okrožno oblast, ki niso uradnega razglasa o hipotekah objavili v slovenskem jeziku.³⁰⁸ Oblast se je izgovarjala, da slovenski jezik ni v široki uporabi in da je v mestu Gorica italijanščina uradni jezik.³⁰⁹ Zato pa so bili pohvaljeni posamezni uradniki, kot na primer v Gorici sodnik Huber, ki je za sodnijo goriške okolice uradoval v slovenščini.³¹⁰ Sredi leta 1849 je bilo še vedno dejavno Slovansko bralno društvo v Gorici, ki je začelo slovenske časopise širiti po deželi, žal ne uspešno, kajti zunanji člani so želeli tuje (tj. italijanske in nemške) časnike.³¹¹ Sicer pa so v Gorici pozabili na slovenske javne napise, po slovenskih vaseh pa so bili slovensko-nemški napisi.³¹² Toda občina v Gradišču ob Soči (*“Sbor mestanski u Gradiski per Sozhi na Gorishkim”*) je 1. oktobra 1848 napovedala semanji dan, *“da se kupzi in prodajavzi od zele Lashke deshele, s Berd, s Krasa inu s vsih drugih blishnih krajev skupaj snajdejo”*.³¹³ Sicer pa je slovenščina našla ustrežnejše mesto kot zunanji jezik (*äussere Dienstsprache*), ki se je rabil v stikih strank z uradnimi osebami v upravi in sodstvu ter v zakonodajnih in samoupravnih zborih. Notranji jezik pa je slejkoprej ostajala nemščina, služila je za notranje poslovanje, za pismene odpravke (*innere Dienstsprache*), z njo so uradi komunicirali z instancami (*innerste Amtssprache*). Zaradi tradicije je bila na Goriškem v sodnih organih italijanščina notranji uradni jezik (*innere Dienstsprache*).³¹⁴

Pomembna pa je bila pobuda goriške kmetijske družbe, ki je nameravala izdajati svoje glasilo v slovenskem jeziku, o čemer so sklepali na odboru družbe 15. septembra 1849,³¹⁵ nato pa so na občnem zboru ugotavljali, da ni bilo v celi deželi najti človeka, ki bi hotel sprejeti redakcijo slovenskega glasila družbe. Za premostitev težav je na predlog člana družbe Jožefa Kollerja razposlala po deželi 8 izvodov tržaškega mesečnika *Jadranski Slavjan*, da bi ugotovila potrebo po slovenskem listu, družbinem glasilu. Vendar ni bilo nikogar, ki bi se na tržaški slovenski list naročil.³¹⁶ Potem je družba na občnem zboru (20. 12. 1850) sklenila, da pričenja izdajati svoje glasilo v italijanščini, mislila pa je še vedno na potrebe Slovencev (*“alle esigenze della nazionalità slava”*).³¹⁷ V marcu, natančno

³⁰⁸ Slovenija 12. 1. 1849, šte. 4, str. 14.

³⁰⁹ Slovenija 26. 1. 1849, šte. 8, str. 30.

³¹⁰ Slovenija 6. 3. in 13. 4. 1849, šte. 19 in 30, str. 73 in 116-117.

³¹¹ Slovenija 12. 6. 1849, šte. 47, str. 185.

³¹² Slovenska bčela 5. 2. 1852, šte. 6, str. 47-48.

³¹³ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, Predsedstveni spisi, f. 69. Občine v okolici Tržiča (Monfalcone) so tamkajšnjega komisarja prosile, da jim pošilja dopise v slovenščini (Slovenija 30. 1. 1849, šte. 9, str. 35).

³¹⁴ Pierpaolo Dorsi, *Gorizia nelle istituzioni austriache. V: Cultura tedesca nel Goriziano*. Gorizia 1995, 255.

³¹⁵ Mittheilungen der k. k. Landwirtschaftsgesellschaft zu Görz, October-November 1849, [5].

³¹⁶ Memorie dell' i. r. società agraria di Gorizia. 1852, [3-4].

³¹⁷ La Cerere 16. 3. 1850, šte. 1.

16. marca 1850, je kmetijska družba pričela izdajati svoje glasilo *La Cerere* pod uredništvom Bartolomea Radizze.³¹⁸ Izhajalo je do 25. oktobra 1851. Družba pa poslovala skoraj izključno le v italijanščini, kar je "*sila napačno*".³¹⁹

Različna je bila tudi raba slovenskega jezika v slovenskih občinah po Goriškem. Tako so na dopis sežanskega okrajnega glavarja, namenjen županstvu tega glavarstva (3. 9. 1850), le občine Dutovlje, Gorjansko in Skopo odgovorile v slovenskem jeziku, občina Zgonik v italijanščini, ostale (Devin, Gabrovica, Komen, Kopriva, Naklo, Opatje selo, Pliskovica, Rodik, Sežana, Škrbina, Štjak, Tomaj, Veliki Dol, Vojsčica; odgovor občine Avber ni ohranjen) v nemščini.³²⁰ Uradni jezik v posameznih občinah je določalo znanje občinskih pisarjev ali pa županov. Pogosto je bila rabljena kar domača pogovorna slovenščina, kot je bila zapisana na primer v tedenskem poročilu občine Gorjansko (30. 7. 1852): "*... da u tim Komunu se nomere znati de bise blu kei nuja uredniga do zde pergodilo*".³²¹ Razglas tržaškega namestnika Wimpffena (4. 7. 1850) o priključitvi občine Doberdob sodnemu okraju Tržič (politični okraj Gradišče ob Soči) je bil objavljen v nemščini in italijanščini.³²²

Neurejenost v rabi slovenščine se je nadaljevala tudi kasneje in celo v ustavnem času, po letu 1860. Nešteto je pozivov državnim oblastem, občinam, učiteljem in vsem, ki so delovali v javnosti. Pisci časopisnih člankov so opozarjali na italijanske razglase po slovenskih vaseh,³²³ dornberški župan Kerševani je bil pohvaljen tudi za to, ker je mladino navajal k branju časnika *Novice*.³²⁴ Duhovniki so delovali za širjenje knjig Mohorjeve družbe iz Celovca, toda bili so med njim tudi taki, ki so govorili, "*kaj je treba še se s tem mučiti in si lase beliti; ostanimo pri starem!*"³²⁵

Posebno poglavje je bila tudi raba slovenščine v bogoslužju. Na slovenskem podeželju je vladala slovenščina. Drugače je bilo v Gorici, da je mogel dopisnik v celovškem Slovincu zapisati: "*Vsaj v cerkvi naj bi bila enakopravnost*".³²⁶ Andrej Žnidarčič, kaplan na Srpenici, se je vpraševal, kaj brani slovenščini vstop v cerkvene urade,³²⁷ kmet Martin Burger iz Ruta pa je pohvalil duhovnike, ki uradujejo v slovenščini, tako Antona Rotarja v Podbrdu in Filipa Kramarja v Rutu.³²⁸ Iz krajev bližje jezikovni meji so občasno prihajale vesti o pridigah v italijanščini.

³¹⁸ Giornale di Gorizia 19. 3. 1850, šte. 34.

³¹⁹ Novice 4. 2. 1852, šte. 10, str. 38.

³²⁰ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo – okrajni urad Sežana, Predsedstveni spisi, f. 111.

³²¹ Prav tam, f. 2.

³²² Marko Waltritsch, Na doberdobskem Krasu od leta 1850 do prve svetovne vojne. V: Doberdob – včeraj in danes, Doberdob 1988, 149-152; Isti, Doberdob – Doberdò 1850-2000. Doberdob 2000, 10-11.

³²³ Novice 1. 8. 1860, šte. 31, str. 246.

³²⁴ Novice 31. 7. 1861, šte. 31, str. 254.

³²⁵ Novice 31. 7. 1861, šte. 31, str. 254.

³²⁶ Slovenec 6. 5. 1865, šte. 33, str. 132.

³²⁷ Zgodnja danica 20. 6. 1862, šte. 18, str. 146.

³²⁸ Novice 2. 6. 1862, šte. 27, str. 224.

Na Mirenskem gradu so slovenski verniki poslušali evangelije v italijanščini; časopisna vest je pospešila, da je bila "*napaka*" odpravljena.³²⁹ V cerkvah v Gorici so bile sicer tudi slovenske pridige,³³⁰ toda še do leta 1832 se je v jezuitski cerkvi sv. Ignacija učil krščanski nauk v slovenščini, potem se je vse pofurlanilo.³³¹ Slovenski jezik pri bogosložju v goriških cerkvah je bil problem, ki je dolgo vznemirjal tedanjo slovensko javnost. Še leta 1895, ko je Andrej Pavlica, duhovnik v Gorici v cerkvi sv. Duha na goriškem gradu spregovoril v slovenskem jeziku, je "*nastal hrup*".³³²

Pridigar Anton Bankič iz Beneške Slovenije je v svojih misijonskih govorih (ljudske vaje) dolga leta na tleh goriške nadškofije (pred l. 1848 v Ločniku, v Kanalu 1850, v Štandrežu 1851, v Gorici 1865) govoril slovensko, sicer pa je pridigal tudi v italijanščini in v furlanščini.³³³ O jeziku v cerkvenih uradih je bila beseda tudi na šempaskem taboru (18. 10. 1868), saj se je peta točka njegovega program glasila: "*Naj se uraduje v škofijskih in sploh cerkvenih uradih po slovenski*".³³⁴ Zakaj nadškofijski ordinariat posluje z Italijani v italijanščini, s Slovenci pa v nemščini, se je vpraševal dopisnik v *Slovenskem narodu*.³³⁵ Slovenska javnost na Goriškem je tudi budno spremljala vlogo slovenskega jezika v bogoslužju in uradnem poslovanju v obmejnih krajih. To pa so bili zahodna Brda, skrajno zahodni predeli Krasa in Ločnik v okolici Gorice. Tako so na šempaskem taboru, oktobra 1868, opozarjali cerkvene oblasti, da "*postavljajte nam vrle sinove slave, vredne slovenske duhovnike posebno na naše meje, – ker tam je nevaranost in zato potreba*".³³⁶ Za službovanje na slovenskem Krasu je nadškofijski ordinariat določil duhovnika, ki slabo govori slovensko in je trden Italijan, je v svojem govoru na šempaskem taboru omenil Ernest Klavžar. V javnost so prodirale tudi nasprotujoče si vesti. V Ločniku, kjer se je še v dvajsetih letih 19. stoletja slovensko govorilo in v cerkvi slovensko pridigalo, je bila petdeset let nato za 200 tamkajšnjih Slovencev le enkrat letno slovenska pridiga.³³⁷ Toda pet let za objavo te vesti je italijanski časnik napadel tamkajšnjega župnika, po rodu Slovenca, češ da želi kraj slovenizirati in da pridiga enkrat mesečno v slovenščini.³³⁸ V Dolenjeh, kjer je župnik pridigal v italijanščini, je prišel v šolo jeseni 1879 učitelj, ki ni obvladal italijanščine in ne furlanščine, zato je bil uveden v šolo slovenski

³²⁹ Domovina 9. 4. 1869, šte. 14, str. 59.

³³⁰ Zgodnja danica 1. 3. 1860, šte. 5, str. 41; Novice 3. 5. 1871, šte. 18, str. 143-144.

³³¹ Andrej Žnidarčič, Božja služba v Gorici. Domovina 7. 6. 1867, šte. 23, str. 92-93.

³³² Primorski list 6. 6. 1895, šte. 16.

³³³ Zgodnja danica 12. 12. 1850, šte. 50, str. 211; 11. 12. 1851, šte. 50, str. 205-206; 10. 3. 1865, šte. 8, str. 64.

³³⁴ Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Gorica 1868, 31. Urednik Andrej Marušič je objavil k temu obširno pojasnilo pa tudi Klavžarjev odgovor (Domovina 27. 11., 11. in 28. 11. 1868, šte. 48, 50 in 51, str. 191-192, 199-200 in 204).

³³⁵ Slovenski narod 11. 2. 1871, šte. 17.

³³⁶ Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Gorica 1868, 34.

³³⁷ Soča 30. 3. 1872, šte. 13.

³³⁸ L'Isonzo 29. 12. 1877, šte. 104.

jezik. Če se bo morda iznašla matematična formula, da bodo izvedeli, koliko časa bo treba, da bo *“izginil iz teh ozemelj slovanski element,”* se je vpraševal pisec članka v goriškem italijanskem liberalnem časopisu.³³⁹

Prav na začetku ustavne dobe je dopisnik iz Brd tožil: *“Ako je slovenski jezik v naših krajih zanemarjen, je krivo tega to, da nam ljudskih šol manjka, kjer bi se mladež vadila, in drugič to, da smo sužni laščine, ker v laškem jeziku dohajajo nam dopisi in ukazi iz kancelij, ki mnogo zmešnjav in zmot delajo.”*³⁴⁰ Na istem mestu je bil objavljen poziv za rabo slovenščine rodoljuba z Goriškega občinskim svetovalcem in županom: *“... tirjajte z besedo, kar je nam, pa bo tudi našim otrokom živa potreba.”* Dopisnik s Krasa pa je tožil, da morajo čisti Slovenci biti vedno Italijani, ker tako hočejo nekateri župani, pa tudi nekateri duhovniki.³⁴¹ Italijanizaciji so bila najbolj izpostavljena Brda, zlasti zahodni predeli: *“Da bi uže bližnje županije v Biljani in Dolenje se iz spanja vzbudili, laščino, katero od 20 komaj en sam dobro umeje, za vselej popustile, i se gladkega materinega jezika poprijeli.”*³⁴² Toda, če je Biljana ohranjevala in tudi ohranila svoj slovenski značaj, je bilo drugače v Dolenjah: *“Na laški meji, z laškim županstvom in laškim pomenkovanjem občanarjev samih: so vzroki, ki jasno kažejo tužno bodočnost naše slovenske vasi.”*³⁴³

Vprašanje rabe slovenskega jezika v javnosti na Goriškem je bilo prav zaradi italijanske soseščine eno temeljnih za slovensko politično gibanje. Uveljavljanje slovenščine se je tu, drugače kot na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, moralo srečevati ne le z nemščino, marveč tudi italijanščino kot uradnim jezikom. Na ustavni podlagi je bilo vprašanje mesta slovenskega jezika v javnosti rešeno, saj je 19. člen Državnega osnovnega zakona (21. 12. 1867) določal: *“Država priznava enakopravnost vseh deželnih jezikov v šoli, v uradu in v javnem življenju.”*³⁴⁴ V upravi so se ustavna določila le deloma izvajala, ker niso bili izdani nikdar v celoti predpisi, kako naj se ustavna določila izvajajo. Pač je bila izdana vrsta posameznih odločb. Reševanje problema je bilo odvisno od subjektivnih faktorjev, kot ugotavlja Sergij Vilfan,³⁴⁵ zlasti od *“razpoloženja oseb, ki so odločale na višjih instancah. Te pa slovenščini večinoma niso bile naklonjene.”* Vse do razpada avstro-ogrske monarhije slovenščina ni doživela splošnega priznanja kot uradni jezik, kljub številnim željam, predlogom in zahtevam. V članku *Osoda enakopravnosti slovenskega jezika v c. k. uradih na Goriškem*, je zapisana le ena izmed tolilikih: *“Mi zahtevamo, da se izrečeta kot uradna jezika pri goriški c. k. okrožni sodnji laški in slovenski jezik, da se imajo slovenske vloge slovensko obravnovati in reševati, da se imajo vse kazenske obravnave se slovenskimi obdolženci*

³³⁹ L'Isonzo 11. 10. 1879, štev. 222.

³⁴⁰ Novice 8. 2. 1861, štev. 6, str. 49.

³⁴¹ Novice 10. 4. 1862, štev. 29, str. 116.

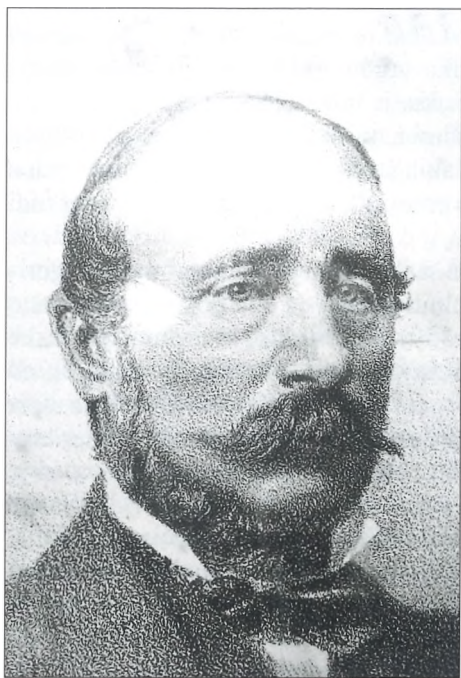
³⁴² Primorec 7. 6. 1868, štev. 11.

³⁴³ Soča 9. 8. 1871, štev. 9.

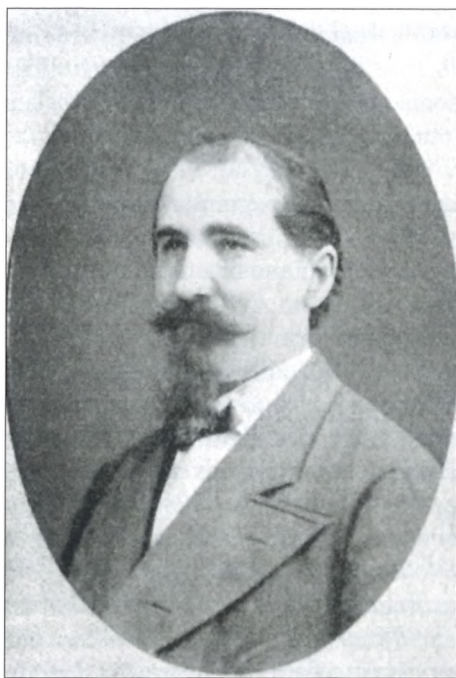
³⁴⁴ Viktor Tiller, Ustavoznanstvo avstrijsko-ogrske države. Novo mesto 1912, 17.

³⁴⁵ Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, 461.

Anton Černe (1813-1891),
državni in deželni poslanec

Dr. Josip Tonkli (1834-1907),
državni in deželni poslanec

Dr. Karel Lavrič (1818-1876),
“oče slovenskega naroda na Goriškem”

Andrej Winkler (1825-1916),
državni in deželni poslanec

v slovenskem jeziku ravnati in vsi dotični odloki in vse dotične sodne proglašati in izročevati v slovenskem jeziku.”³⁴⁶ Veliko uradnih aktov, zlasti vseh stopenj sodišč, ki so bili napisani v slovenskem jeziku, je bilo deležno javne pozornosti. Vest, da je dr. Karel Lavrič dobil v slovenščini napisano sodbo okrajnega sodišča v Trziču (Monfalcone),³⁴⁷ je le eno izmed takih časopisnih obvestil, objavljenih z namenom, da opogumljajo ljudi, pohvalijo predvsem odvetnike in notarje ter tudi sodnike in sodnijske uradnike.

Dolgotrajna so bila tudi prizadevanja, da si slovenski jezik izbori mesto v goriškem deželnem zboru. Vprašanje rabe deželnih jezikov je bilo posredno zapisano tudi v goriškem deželnem statutu (25. 1. 1850). V tem aktu, ki ni imel zakonske moči, je bilo zapisano: “V deželi živeča ljudstva so enakopravna in imajo polno pravico, da čuvajo in negujejo njih narodnost in jezik.”³⁴⁸ Slovenski jezik je sicer dobil svoje mesto v deželnem zboru, a popolna enkopravnost ni bila nikdar ureničena. Povsem nema pa je bila za želje in zahteve goriška mestna uprava, ki je poslovala izključno v italijanščini. Zato je devet slovenskih poslancev deželnega zbora 3. februarja 1897 vpraševalo vlado, če hoče poučiti “magistrat goriški, ki je obenem tudi za mesto politiška oblast prve vrste, da mora poslužiti v vsakem oziru enako Slovincem kakor Italijanom ter da je kazni vredno hujskanje proti večini deželnega prebivalstva ter zavajanje v renegatstvo, če tudi prihaja od strani magistratnih uradnikov in služabnikov”.³⁴⁹

Posebna temeljna obravnava pa je lahko namenjena rabi slovenščine kot učnega jezika ali kot učnega predmeta v vseh stopnjah in vrstah šol, ki so delovale v deželi. Na Primorskem je pred letom 1848 materinščino kot učni jezik na osnovnih šolah in nemščino kot neobezni predmet uveljavil odlok tržaške vlade (gubernija) z dne 12. junija 1846. Vlada je potrdila materinščino kot učni jezik z ministrskim odlokom z dne 2. septembra 1848. V Gorici se odlok ni izvajal, pač pa na podeželju. Tako je lahko dopisnik iz Cerknega poročal: “Slovenščini se po naših dolinah in naših hribih tudi že začenja zoriti, v učilnici namreč naša mladina dobiva poduk v domačem govoru.”³⁵⁰ Toda v Bovcu so imeli “šolsko skušnjo” v nemškem jeziku, v Kobaridu pa v slovenščini.³⁵¹ V začetku leta 1852 na Goriškem osnovnošolska mreža še ni bila povsem razvita. Brez šole je bilo 17 občin ali kakih 20.000 ljudi.³⁵² Med slovenskimi kraji, ki so imeli več kot tisoč

³⁴⁶ Soča 16. in 23. 1., 6. 2. 1880, šte. 3, 4, 6. Tudi članek *Glasoviti § 19. pa Goriška grofija* (Soča 30. 8. 1871, šte. 10).

³⁴⁷ Novice 23. 11. 1870, šte. 47, str. 379.

³⁴⁸ Harald Krahwinkler, *Sprache und Nationalität in Görzer Landtag. V: Staat- Land-Nation-Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2002, 287.*

³⁴⁹ *Petrattazioni della II tornata epoca VII della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1896-1897, Gorizia 1897, 28.*

³⁵⁰ Novice 5. 2. 1851, šte. 6, str. 28.

³⁵¹ Šolski prijatelj 3. 10. 1854, šte. 40, str. 320

³⁵² Šolski prijatelj 1852, šte. 4, str. 30.

prebivalcev in duhovnika, niso imeli šole na Trnovem pri Gorici, v Temnici, Dolenjah, Soči in Zgoniku, pa tudi ne v Kožbani in Mirmiku.³⁵³

Avtor članka (L. P.) *Dokaz stanū šol v goriški škofiji* je ugotavljal, da sta v goriško-gradiški deželi "laški in nemški jezik uzrok prepira. Kar laškiga zadene, hočemo le to opomniti, de v Gorici, desiravno je med 11-12000 prebivavci komaj 2000 takih, ki laško ali furlansko znajo, se terden namen kaže, laškemu jeziku prednost pridobiti in zagotoviti. Boj je le z nemškim jezikom kakor podučnim; slovenskiga se nadjajo v podložnosti deržati, ko nemškiga zatarejo."³⁵⁴ Pri tem je pisec zlasti mislil na dejavnost goriškega občinskega sveta, ki je velik del svoje dejavnosti posvečal prav utrditvi italijanskega šolstva v Gorici in izrinjenju nemškega šolstva iz Gorice. Če so na podeželskih šolah v slovenskem delu dežele učili v slovenskem jeziku, pa v Gorici ni bilo nobene slovenske šole, le na italijanski normalki so bile slovenske vzporednice. V goriški nadškofiji – statistični podatki so bili prirejeni po cerkveni upravni ureditvi – je bila ob koncu leta 1861 nemščina popolnoma izključena iz ljudskih šol kot učni jezik, ostala je le predmet v tretjem in četrtem razredu deških šol, prav tako iz dekliških in iz farnih šol (trivialk). Ker so šolska vodstva in učitelji na Primorskem dosledno izvajali odloke (1846, 1848, 1861 in 1862) o materinščini kot učnem jeziku v osnovnih šolah, je bilo tu stanje boljše kot drugod na Slovenskem.³⁵⁵ Nova šolska zakonodaja (14. 5. 1869) je odločanje o učnem jeziku prepustila deželnim šolskim svetom. Na ravni osnovnošolskega pouka se je vloga slovenščine kot učnega jezika okrepila tudi zato, ker je postalo osnovno šolanje obvezno. Zmanjševala se je nepismenost, kar najbolj nazorno kažejo podatki ljudskih štetij. Leta 1880 je bilo od celotnega števila (211.084) v deželi prisotnega prebivalstva 62.035 (29,38%) pismenih, 21.663 (10,27%) polpismenih in 127.386 (60,35%) nepismenih. Deset let nato bilo pismenih 43,76% prebivalcev dežele, 6,94 % polpismenih in 49,30% nepismenih. Za pregled pismenosti v posameznih predelih dežele sta lahko vzorec sežansko glavarstvo, kjer so živeli izključno Slovenci in Gradišče ob Soči, kjer je so bili, razen treh briških občin, v večini Italijani in Furlani. Leta 1880 je bilo v sežanskem okraju 26,6% pismenih, deset let nato 45,67 %; v desetih letih se je nepismenost z 56,3% znižala na 45,98%. V okrajnem glavarstvu Gradišče ob Soči je bilo leta 1880 29,3% prebivalcev pismenih in 68 % nepismenih, ob 2,7 % polpismenih; deset let nato se je število pismenih povzpelo na 42,06 %, število nepismenih pa se je znižalo na 56,28%.³⁵⁶ Slovenski predeli dežele so pokazali tudi kasneje višji odstotek pismenosti.

³⁵³ Novice 4. 2. 1852, šte. 10, str. 38. V Zgoniku naj bi se pouk pričel 7. 11. 1851 (Novice 24. 12. 1851, šte. 52, str. 266).

³⁵⁴ Jadranski Slavjan julij 1850, šte. 5, str. 106-107.

³⁵⁵ Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 3 (1848-1870). Ljubljana 1966, 301.

³⁵⁶ Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihren Gebrechen. Wien 1882, 38; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern. 1. Wien 1892, XXII, 48.

Drugačna je bila pot pri uvajanju slovenščine kot dodatnega šolskega predmeta tako na goriški gimnaziji kot v bogoslovju. V skladu z državno zakonodajo je leta 1848 tudi gimnazija v Gorici postala osemrazredna; v samostanu na Kostanjevici je delovala frančiškanska redovna gimnazija, ki pa ni bila državna. Kljub možnostim, ki jih je nudila zakonodaja, slovenščina na gimnaziji ni postala učni jezik, pač pa le fakultativni predmet. Razlogov, da je tak pouk slovenskega jezika šepal, je bilo nekaj, v prvi vrsti pa pomanjkanje učiteljev slovenščine in, kar je bilo znano že iz predmarčnega časa, nezanimanje dijakov. Tako sta na gimnaziji začasno učila slovenska duhovnika,³⁵⁷ in sicer Andrej Marušič in Matej Pirc, poleg njiju pa še gimnazijski profesor Ivan Šolar.³⁵⁸ V petdesetih letih se je z odlokom z dne 9. decembra 1854 vsiljeval nemški jezik. Marušič je kasneje poleg verouka učil slovenščino še več let (do 1865) in o svojem delu večkrat poročal v *Novicah*. Tako je poročal že ob koncu šolskega 1853-1854, ko je tožil nad mlačnostjo učencev v odnosu do materinega jezika in omalovaževanjem, ki ga doživlja v javnosti.³⁵⁹ Čez leto dni je bilo njegovo poročilo bolj optimistično, saj je začela mladina slovenski jezik spoštovati in *“dostojnost njegovo in enakopravnost z drugimi predmeti spoznavati, kar je temeljni pogoj napredovanja”*.³⁶⁰ Dopisnik je še dodal, da so na prireditvi ob cesarjevem rojstnem dnevu (18. avgust) deklamirali tudi slovensko pesem, kar ni bilo prvič, da se je na programu šolske prireditve pojavila slovenska pesem (Koseskega legendo *Kamnove Oče naš* je recitiral šestošolec Matija Škodnik). Nekaj mesecev pred tem, 8. marca 1855, je šestošolec Josip Tonkli, kasnejši vodilni slovenski politik na Goriškem, na dijaški prireditvi v počastitev rojstva cesarske prvorojenke (Zofija Friderika) nastopil z recitacijo Tomanove pesmi *Avstrije Zvezda*. Dodogek je navdušil učitelja slovenščine in dopisnika *Novic* Andreja Marušiča, da je zapisal: *“Do zdaj se, bodi Bogu milo! ni prederznil naš ubogi ‘paria’ stopnicam gosposkih poslopij približati se, in slovenski sin se je tu moral kakor si bodi tako rekoč ošemiti, če se je hotel kake slovesnosti vdeležiti. Pa zdaj smo v drugo dobo stopili [...] Goriški Slovenci ne bomo tega dneva nikoli pozabili, zakaj dobro dē srcu človeškemu, kadar so mu dolgo prikrajšane in odtegnjene pravice sopet dodelijo.”*³⁶¹ Na goriški gimnaziji so Slovenci predstavljali dobro polovico vseh dijakov že od začetka delovanja (1849-1850) šole dalje, ko je bilo ob koncu šolskega leta od 290 šolarjev 137 Slovencev, 124 Italijanov in 29 Nemcev.³⁶² Konec šolskega leta 1851-1852 je bilo

³⁵⁷ Zgodnja danica 15. 12. 1853, šte. 50, str. 204. Ta časnik je dve leti nato pisal, da je pouk slovenščine v Gorici povsem zamrl (17. 1. 1856, šte. 3, str. 12).

³⁵⁸ Andrej Marušič, *Moja doba in podoba*. Gorica 1898, 58.

³⁵⁹ *Novice* 23. 9. 1854, šte. 76, str. 303.

³⁶⁰ *Novice* 25. 8. 1855, šte. 68, str. 271.

³⁶¹ *Novice* 17. 3. 1855, šte. 22, str. 87-88. Ker je Marušič v dopisu pripomnil, da bi bila potrebna pozornost pri izbiri pesniških besedil, je sprožil manjšo časopisno polemiko z ravnateljem gimnazije Venceslavom J. Menzлом (*Novice* 24., 31. 3. in 25. 4. 1855, šte. 24, 26 in 33, str. 95-96, 103-104, 132).

³⁶² Marko Bukovec, *La composizione etnica della popolazione studentesca nello Staatsgymnasium e l'insegnamento delle lingue nazionali*. V: *Una scuola una città*. Dal seminario Werdenbergico

na gimnaziji ob koncu šolskega leta 242 dijakov, med njimi 129 Slovanov, 102 Italijana (Furlana) in 11 Nemcev.³⁶³ Podobnim statističnim rezultatom sledimo do šolskega leta 1862-1863, ko se narodnostna statistika prekine in znova uvede s šolskim letom 1874-1875 in ji je mogoče slediti vse do šolskega leta 1913-1914, ko pa so v Gorici delovale slovenska klasična gimnazija ter italijanska in nemška realna gimnazija. V šolskem letu 1912-1913 je bilo ob koncu 981 dijakov, od tega 482 Slovencev, 438 Italijanov, 56 Nemcev in pet pripadnikov drugih narodnosti. Na goriški gimnaziji se je v šolskem letu 1858-1859 učilo slovenski jezik (učila sta Andrej Marušič in Ivan Šolar) 105 učencev, 118 pa italijanščino.³⁶⁴ Slovenska javnost je bila seznanjena z ugotovitvami Andreja Žnidarčiča, da je med dijaki vladala sloga.³⁶⁵

Dne 20. julija 1859 je izšel cesarski ukaz o učnem jeziku na gimnazijah (omilil je odlok iz l. 1854), namesto nemščine je bilo mogoče kot učni jezik uvajati v nenemških pokrajinah narodne jezike. Ta ukaz, ki je bil znanilec sprememb dotakratnega življenja znotraj monarhije, je vzbudil veliko upov na Slovenskem, pa tudi na Goriškem. Ukaz pa je veljal le za gimnazije, ki niso bile državne, zato bi ga lahko upoštevala redovna gimnazija na Kostanjevici. Pač pa so na goriški gimnaziji slovenski (Ivan Šolar, Andrej Marušič) in italijanski profesorji s šolskim letom 1861-1862 porazdelili učence na razrede po narodnosti. Temu so sledila desetletja nenehnih prizadevanj za *“narodno šolo”*, tudi pri Italijanih. Za njeno uveljavitev so delovali slovenski in italijanski državni ter deželni poslanci, politična in druga društva, časopisje, občine in posamezniki. Razmere na goriški gimnaziji pa tudi realki in učiteljišču so bile pogosto predmet razprav v goriškem deželnem zboru.³⁶⁶ *“Vse peticije, resolucije in interpelacije,”* piše nekoliko poenostavljeno Andrej Ipavec, profesor klasičnih jezikov na prvi slovenski državni gimnaziji,³⁶⁷ *“se tukaj ne morejo omenjati. Vse so bile brezuspešne. Vzroki temu so bili različni. Učna uprava je vedno kazala na pomanjkanje učnih knjig in na pomanjkanje učnih moči. Glavni vzrok pa je bil ta, da se italijanski sodeželani niso potegovali z isto gorečnostjo za ustanovitev svoje gimnazije kakor Slovenci. Mladi rod pa je prišel do spoznanja, da je taka pasivnost zelo neplodovita in da ne vede nikamor. Zato je začel odločno zahtevati italijansko gimnazijo, a ne od države kakor Slovenci, temveč od avtonomnih činiteljev. Goriška občina naj bi s pomočjo furlanskih ustanovila in vzdržavala v Gorici italijansko državno gimnazijo. S tem je bil dan migljaj, da morajo Slovenci vzporedno s to akcijo začeti*

al liceo classico “Dante Alighieri” (1629-1991). Mariano del Friuli 1991, 135-143.

³⁶³ Zgodnja danica 7. 10. 1852, šte. 41, str. 163.

³⁶⁴ Zgodnja danica 1. 9. 1859, šte. 18, str. 141.

³⁶⁵ Slovenec 12. in 15. 4. 1865, šte. 26 in 27, str. 103 in 107.

³⁶⁶ Na primer 8. 2. 1894, ko je pet slovenskih poslancev interpeliralo za to, da uvedejo v *“goriške srednje šole paralelke se slovenskim in italijanskim jezikom”* (Petrattazioni della V tornata epoca VI. Della dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1893-1894. Gorizia 1894, 54).

³⁶⁷ K ustanovitvi slovenske gimnazije v Gorici. V: Prvo izvestje c. kr. Slovenske državne gimnazije v Gorici v šolskem letu 1913./14. Gorica 1914, 6.

svojo akcijo za slovensko gimnazijo.” Neodziv šolskih oblasti na zahteve Slovencev in Italijanov zelo jasno pokaže podatek, da se je v dvajsetletju 1883-1904 pouk italijanščine in slovenščine povečal od dveh na štiri ure tedensko. Toda leta 1889 je deželni šolski svet odločil, da se “zaradi splošne porazdelitve učencev pri cerkvenem petju” med šolsko mašo ne pojejo niti slovenske niti italijanske pesmi, temveč le pesmi v nemškem in latinskem jeziku.³⁶⁸ V Gorici je slovenščina postala na gimnaziji pravi učni jezik šele leta 1910 z uvedbo slovenskih paralelnih razredov na dotlej državni nemški klasični gimnaziji. Sledila je cesarska odločba dne 3. avgusta 1913, z njo je bila ustanovljena v Gorici c. kr. državna gimnazija s slovenskim učnim jezikom.

Na goriški realki je bil učni jezik nemščina, leta 1869 ustanovljena deželna kmetijska šola v Gorici pa je imela slovenski in italijanski oddelek.³⁶⁹ Na moškem učiteljišču v Gorici, ki je bilo ustanovljeno leta 1870 na podlagi nove šolske zakonodaje (1869), sta bila slovenski in italijanski oddelek. Ko je nastalo koprsko moško učiteljišče (1875), je bilo ukinjeno goriško in istočasno ustanovljeno žensko učiteljišče v Gorici s slovensko-nemškim in italijansko-nemškim oddelkom; tridesetletna zgodovina te šole je bila objavljena v nemščini.³⁷⁰ Na učiteljišču v Kopru je bila nemščina v precejšnji meri učni jezik, v Gorici pa so bile razmere nekoliko bolj v prid slovenskemu jeziku.³⁷¹ Narodnostna razmerja na centralnem bogoslovnem semenišču v Gorici pa naj pokaže le podatek, da je na začetku šolskega leta 1866-1867 bilo v vseh štirih letnikih 55 Slovencev, 22 Hrvatov, 29 Italijanov (vključeno 12 Furlanov) in 2 Nemca; med njimi je bilo 21 eksternistov.³⁷² Podobna razmerja so se ohranjala tudi v naslednjih desetletjih.

Goriški Italijani. Dogodki leta 1848 so nedvomno pokazali na obstoj italijanskega političnega gibanja, na različne struje, ki se v njem prepletajo ter tudi cilje, ki jih je postavljalo. Italijani se niso organizirali po vzoru Slovencev, a imeli so v rokah pomemben del deželnega gospodarstva, predstavljali so družbeni sloj s stoletja trajajočim privilegiranim položajem, italijanski jezik je imel skoraj neomejeno javno rabo, Slovenci in Nemci tudi niso nikdar ogrožali italijanske mestne oblasti. Od začetka leta 1850 je v Gorici izhajal časnik *Giornale di Gorizia*, njegov izid je noviškega dopisnika iz Gorice navdal s spoznanjem, da Italijani dvigujejo glave.³⁷³ List je bil nedvomno italijansko usmerjen po poti italijanskega liberalizma, zagovarjal je idejo, da je država Piemont vodnik italijanskega naroda.³⁷⁴ List je od začetka poudarjal zakonitost svojega delovanja pa tudi skrb

³⁶⁸ Andrej Marušič, Epizoda iz kulturne zgodovine goriške ali košček zgodovine goriškega c. kr. gimnazija. Gorica 1895, 14 (ponatis v: *Goriški spomini*).

³⁶⁹ Branko Marušič, Kmetijska šola v Gorici. Srečanja 4/1969, šte. 20, str. 5-17.

³⁷⁰ Franz Hafner, Geschichte des Lehrer-Bildungswesens in Görz. Görz 1900.

³⁷¹ Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Ljubljana 1970, 300.

³⁷² Domovina 15. 2. 1867, šte. 7, str. 29-30.

³⁷³ Novice 25. 9. 1850, šte. 39, str. 164.

³⁷⁴ Marino De Grassi, Il giornalismo Goriziano a metà dell'Ottocento (1848-1851). Con un'appendice emerografica sui periodici studiati. Trieste 1974, 18-19.

za sočasni razvoj obeh narodov, ki živita v deželi (*"lo sviluppo simultaneo delle due nazionalità di cui si compone questo Paese"*).³⁷⁵ Kasneje je poudarjal potrebo po uvedbi italijanščine (njen dialekt je po sodbi časnika furlanščina) kot učnega jezika v Gorici in v furlanskih predelih (*"parte friulana"*) goriškega okrožja, slovenščina se namreč govori le v goratih predelih, nemščina pa je tuja, čeravno ima vlada Gorico za nemško mesto.³⁷⁶ Na tako pisanje se je odzvala slovenska stran: *"Al nočete s svojimi sosedi mirno živeti? Vsi tirjate, da v Gorici naj bodo le laške šole in Slovenec naj se gre v gore izmikat, kjer ima dozdej komaj vsaka trideseta vas eno šolo za majhne otroke, ki se morebiti še slovensko brati ne nauče."*³⁷⁷ Zahtevo za uvedbo italijanščine v goriške šole je list večkrat naglaševal ob sočasnem navajanju, da je treba Slovincem (*"popolazioni slave della montagna"*) poskrbeti za šole v njih jeziku v njih krajih ter za slovensko katedro v goriški gimnaziji.³⁷⁸ Ker pa so Slovenci v deželi v večini (*"la gran parte della provincia da slavi è popolata"*), je pomislil tudi na slovensko gimnazijo, toda slovenščina in nemščina sta v Gorici le dodatna jezika ob italijanščini, ki je glavna.³⁷⁹ V tem duhu je list tudi polemiziral s prof. Menzlom, ki je v tržaškem *L' Osservatore Triestino* (1850, šte. 60) opozarjal na pomen učenja nemščine.³⁸⁰ Ob koncu šolskega leta pa je izid izvestij goriške gimnazije vzbudil polemiko, v kateri je kot temeljna izzvenela zahteva, da mora biti za Gorico in furlanski del dežele na gimnaziji učni jezik italijanščina, da se za Slovence in Italijane ustanovita samostojni gimnaziji (*"due ginnasii, un italiano, ed un slavo"*) z nemščino kot obveznim predmetom.³⁸¹ Zaslediti je bilo tudi vest o ustanovitvi nižje gimnazije za Slovence v Gorici, višja pa naj bi bila v Ljubljani; slovensko (slovansko) nižjo gimnazijo pa naj bi dobili tudi Istrani.³⁸² Kasneje so slovansko gimnazijo odrekli tudi Istranom (in Tržačanom), slovenščina (slovanščina, *"studio obbligato dello slavo"*) pa naj bi se učila po krajevnih potrebah.³⁸³

Zagovarjanje italijanstva Gorice je vzbudilo sodbe, da je goriški list preveč italijansko in liberalno usmerjen. Tržaški vladni list je kasneje tudi opozarjal, da sta v Gorici, glede na odnos do Avstrije, dve stranki. Ena od njiju, ki se zbira pri *Giornale di Gorizia*, goji v obmejnih krajih *"neka nora upanja"*.³⁸⁴ Tržaški *Il Di-*

³⁷⁵ [Vabilo na naročanje lista, 23. 11. 1849].

³⁷⁶ *Giornale di Gorizia* 26. 1. 1850, šte. 12.

³⁷⁷ *Slovenija* 12. 3. 1850, šte. 21, str. 81.

³⁷⁸ *Giornale di Gorizia* 7. 2. 1850, šte. 17.

³⁷⁹ *Giornale di Gorizia* 2. 3. 1850, šte. 114. Podobno je sodil tudi novi goriški okrožni glavar Francesco Buffa, ko se je srečal z goriškimi šolniki, ob nemščini in *"dolžnem spoštovanju do slovanskega jezika, je pa italijanščina vendar glavni učni na javnih šolah"* (*Giornale di Gorizia* 18. 5. 1850, šte. 60). Toda glavar je uradoval v nemščini (*Giornale di Gorizia* 16. 7. 1850, šte. 85).

³⁸⁰ *Giornale di Gorizia* 16. 3. 1850, šte. 33. Menzel je v *Novicah* (25. 9. 1850, šte. 39, str. 163) zagovarjal učenje slovenskega jezika.

³⁸¹ *Giornale di Gorizia* 3. 9. 1850, šte. 106.

³⁸² *Giornale di Gorizia* 17. 10. 1850, šte. 125.

³⁸³ *Giornale di Gorizia* 16. 11. 1850, šte. 138.

³⁸⁴ *Giornale di Gorizia* 26. 3. 1850, šte. 37.

avoletto pa mu je napovedal boj, dokler bo obravnaval politična vprašanja na no-re načine in trivialno.³⁸⁵ Grajali so ga tudi drugi časniki,³⁸⁶ *Laibacher Zeitung* ga je razglasil za "opozicijski list"³⁸⁷ in da kaže "tricolore Tendenz".³⁸⁸ Očitno pa je, da je list v svojem polemičnem odnosu do oblasti, zlasti v povezavi s položajem italijanskega jezika v javnosti, prisluhnil tudi potrebam Slovencev (Slovanov).³⁸⁹ Za listom *Giornale di Gorizia*, ki "ne poznā v Gorici druge narodnost ko laško, in bi, ko bi zamogel, še zvonu, ki učence v Gimnazium sklicuje, le laški glas da!",³⁹⁰ je stal Carlo Favetti, ki naj bi bil avtor članka o gimnazijah za Istro, Trst in Gori-co. Pri svojih pogledih na srednje šolstvo je razlikoval med položajem Slovencev na Goriškem in Slovanov v Istri, kjer pa jezikovna asimilacija ni le posledica italijanske nadvlade, ampak neizbežne potrebe in upočasnjene asimilizacijskega procesa bi škodilo civilizacijskemu napredovanju istrskih Slovanov.³⁹¹ Oblosti je bil sumljiv, saj ni znal skriti svojih antiavstrijskih nagnjenj, kakor je sodil goriški okrajni glavar Francesco Buffa.³⁹² Buffa je bil povezan tudi z zaplembo Kozler-jevega zemljevida slovenskega ozemlja.³⁹³ Sumljiv pa je bil Favetti tudi kasneje, saj je policijska oblast za njega in druge (l. 1860 dr. Giovanni Rismondo in dr. Jona) zahtevala izgon.³⁹⁴ Leta 1861 tudi cesar ni potrdil njegove izvolitve za go-

³⁸⁵ Il Diavoletto 5. 1. 1851, štev. 4.

³⁸⁶ Na primer: *Laibacher Zeitung* 27. 4. 1850, štev. 96, 29. 6. 1850, štev. 138; J. Š., *Zmes*. Jadranski Slavjan julij 1850, štev. 5, str. 120.

³⁸⁷ *Laibacher Zeitung* 8. 1. 1850, štev. 15.

³⁸⁸ *Laibacher Zeitung* 29. 5. 1850, štev. 121.

³⁸⁹ Od tod začudenje, da more delovati v tako slovenskem mestu, kot je Ljubljana, nemška liberal-na stranka (*Giornale di Gorizia* 2. 11. 1850, štev. 132).

³⁹⁰ Jadranski Slavjan avgust 1850, štev. 6, str. 120; Branko Marušič, *Opis Gorice iz leta 1850 v slovenskem jeziku*. Koledar za leto 2004, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 2003, 67-70.

³⁹¹ *Giornale di Gorizia* 16. 11. 1850, štev. 138. Članek je bil pod naslovom *Italiani e Slavi* ponati-snjen v razpravi Silvana Cavazze *Carlo Favetti: l'italianità di un irredentista goriziano* (V: Fi-gure e problemi dell'Ottocento goriziano. Studi raccolti per i quindici anni dell'Istituto. Gorizia 1998, 82-83).

³⁹² Giuseppe Stefani, *Cavour e la Venezia Giulia*. Contributo alla storia del problema adriatico du-rante il Risorgimento. Firenze 1955, 340-341.

³⁹³ Peter Kozler je l. 1852 služboval na Goriškem, najprej v Tolminu (v tem času, 17. 11. 1852, je v *Novicah* objavil oglas na naročanje zemljevida), nato v Gorici, kjer je bil l. 1854 vodja držav-nega pravdnštva pri okrožni sodnji. "Po prijateljskem potu" je glavar Buffa prosil Kozlerja za kak odtis njegovega zemljevida. Ko je dobil korekturni odtis, ga je poslal policijskemu ravnateljstvu na Dunaj in Kozlerju svetoval, naj zemljevida ne objavi. Po nekaj dneh je Kozler dobil obvestilo, da je vojaško sodišče na Dunaju zaplenilo že natisnjene zemljevide z bakreno klišejsko ploščo vred (Valter Bohinec, Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja. Ljubljana 1975, 12-14).

³⁹⁴ Richard Blaas, *Il baron Burger, luogotenente a Trieste*. V: *La Crisi dell'impero austriaco dopo Villafranca*. Trieste [1961], 157. L. 1866 je skupaj z dr. Luigijem Pajerjem zbiral podatke o av-strijski vojski in jih posredoval v Italijo, o čemer je pisal istrski politični emigrant Carlo Combi v pismu Albertu Cavalettu 27. 9. 1866 (Giovanni Quarantotti, *Epistolario di Carlo Combi*. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria n. s. 7-8/1960, 93). Francesco Bu-ffa pa v svojih spominih (*Ricordi d'un vecchio*. Gorizia 1886) ni skrival svojega italijanskega čutenja, saj je zagovarjal rabo italijanščine v javnosti proti nemščini, pri tem pa slovenščine ni

Zemljevid Goriško-Gradiške s Trstom in okolico iz leta 1905 (1:75.000, narisal Enrico Bombig; izvornik v: Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Kartografska in slikovna zbirka).

riškega župana. V času vojne med Avstrijo in Italijo leta 1866 je bil obsojen na zaporno kazen, nato je leta 1877 v času županovanja Giuseppeja Deperisa znova postal občinski tajnik. Oba pa sta morala odstopiti leta 1882, zaradi napak v gospodarskem poslovanju goriške občine.³⁹⁵

Leta 1848 so se pričeli ustvarjati slovensko-italijanski politični odnosi, ki so imeli predzgodovino stoletne sosesčine. Odnosi med obema narodomoma so bili tu "relativno najbolj enostavni",³⁹⁶ če jih soočamo z razmerami v drugih avstrijskih deželah, ki so jih naseljevali Italijani. Toda podobno kot drugod se je stoletno sožitje po letu 1848 spreminjalo v narodnostni spor, ki je sodil v sklop nerešeneega narodnostnega vprašanja. Tega avstrijska monarhija ni znala rešiti. Tudi na Goriškem zaznamuje slovensko-italijanske odnose "*spor med Italijani, ki so se zavzemali za ohranitev narodno-političnega in družbeno gospodarskega priposelstvanega položaja (Besitzstand), in Slovenci, ki so si prizadevali obstoječe razmere spremeniti*".³⁹⁷ Od tod ohranjevanje in obramba Gorice, kot "*città italiana*" ali "*italianissima*", in napovedovanje sprememb, kako morajo Slovenci delovati, "*da se polastijo Gorice*".³⁹⁸ Slovensko-italijanska razmerja so temeljila na rasti in moči slovenskega gibanja. Če so goriški Italijani, predvsem njih liberalno krilo, tja do sredine sedemdesetih let, zaradi deželске pripadnosti, a očitno bolj zaradi taktičnih razlogov, videli v Slovencih morebitnega zaveznika zoper Nemce (germanizem), pa se je kasneje odnos menjal in konflikt je bil neizbežen. Nemci so potlej postajali Italijanom občasni zaveznik, da so se lahko tako skupaj zoperstavljali poslovanjenju ("*slavizzazione*") Gorice.

---

omenjal ("*Ma se in ottanta e più anni il sistema vigente non fece che arrestare la coltura intellettuale del paese ...*", 77).

³⁹⁵ V Favettijev krog, imenovan Clapa, so sodili goriški liberalci protiavstrijske usmeritve, med njimi in med drugimi med goriškimi iredentisti je bilo tudi nekaj takih, ki niso mogli skriti njih slovenskega porekla kot Luigi Gregorich, Carlo Jamsceg, Enrico Jurettig, Emilio Pogatschnegg, Clemente Riaviz. Goriški katoliški list *L'Eco del Litorale* (1. 1. 1876, šte. 1) je zapisal: "*Per dirla tra noi, nelle vene dei goriziani scorre una buona parte di sangue slavo; e lo dimostrano i cognomi di moltissimi, la provenienza indisputabile di tante famiglie, e quell'incrociamiento di razze che si vede ogni dì.*" Drugače je sožitje in prav rasistično presojal *Corriere di Gorizia* (12. 8. 1890, šte. 96), ko je ugotavljal, da se je polepšal izgled mesta, vendar se pri preprostih ljudeh ne najde več tiste čiste krvi in odprti obrazov. To pa zaradi tega, ker se je prejšnji izgled teh ljudi, s primešanjem hrvatske in slovanske krvi, poslabšal (Liliana Ferrari, *Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca*. V: *Il Friuli-Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi*. Torino 2002, 359).

³⁹⁶ Hans Kramer, *Die Italiener unter der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Wien-München 1954, 69.

³⁹⁷ Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije/ I rapporti italo-sloveni 1880-1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena/ Slovene-italian relations 1880-1956. Report of the slovene-italian historical commission. Ljubljana 2001, str. 25-26.

³⁹⁸ Soča 3. 2. 1888, šte. 5.

*Hajd na tabor, dragi bratje,
Urno! Ukajmo ko svatje!
Slož'mo se in se ne vdajmo,
Kar rokē si vsi podajmo!
Kaž'mo svetu, bratje vsi,
Da nas sloga veseli.*

(Josip Furlani, 1869)

3.

USTAVNA DOBA, ČITALNICE IN TABORI

PO UVEDBI PARLAMENTARIZMA

Pričakovanja, ki jih je vzbudil cesarski manifest o izboljšanju temeljne državne zakonodaje (15. 7. 1859) – neposredno po izgubljeni vojni Avstrije v Italiji – so dopolnjevala tudi ugibanja goriških Slovencev, kaj bo prinesel prihodnji čas. Cesarjevi besedi in obljubi, da bo dal času primerne spremembe v zakonodaji in ustavi, je sledil odhod ministra Bacha in kot ena zadnjih etap pred uvedbo ustavnega življenja je izšel 5. marca 1860 cesarski patent, ki je sklical pomnoženi državni svet. Redki, ki se takrat v pičlem slovenskem tisku oglašajo iz Goriške, poudarjajo nastop novih razmer, v katerih naj ima prednost mesto slovenskega jezika v javnosti. Želja po demokratičnih oblikah in spremembah življenja se kaže bolj posredno: *“Kaj se bojite; več ni over, ktere so nekdan napredek slovenščine zaderževale. Presvitli Cesar so dali brez razločka, kar vsakemu narodu zastran jezika gre; mi pa moramo paziti, da se ta postava pravično izpolnjuje. Kaj se je pa že v Gorici zgodilo? Kaj se bo določilo, da nam ukaz 8. avgusta v prid bo? Normalne naše šole in gimnazije so zemlja, v katero se mora seme sejati, da bo slovenščina vesel plod donesla.”*¹ Potrebno je, pravi še dopisnik V-ski iz Gorice, da poznajo uradniki jezik ljudstva, tako uradniki kot duhovniki pa morajo znati brati in pisati v slovenskem jeziku.

Vse zahteve Slovencev, ki streme za prebujo narodne zavesti ter za enakopravnostjo naroda kot celote, so potemtakem takrat osredotočene na poskuse, da dobi slovenski jezik ustrezno mesto v javnem življenju in šolah. Uvajanje cesarskega ukaza z dne 8. avgusta opravičujejo Slovenci na Goriškem s statističnimi podatki na podlagi izveštij goriške gimnazije, iz katerih je razvidno, da je v razdobju 1857-1859 obiskovalo šolo 420 Slovencev ter 343 dijakov, ki niso bili slovenskega rodu.² H goriškemu šolstvu se kmalu za tem vrača obsežen članek *Narodnost in slovenščina v Gorici*, ki so ga *Novice* objavile v treh nadaljevanjih. Avtor članka, Andrej Marušič, je podal pregled pouka slovenskega jezika na goriški gimnaziji in pisal tudi o drugih šolah na Goriškem. Cesarski ukaz z dne 8. avgusta 1859 se na goriški gimnaziji ni izvajal zaradi ministrskega predpisa z dne 12. januarja 1860, ki je nasvetoval, da je najbolje, *“da se sedanja vredba obderži”*.³

Poleg Marušičevega stališča, da je šola *“serce narodnega življenja”* ter da so šole *“zdaj zraven cerkve vedno postavno bojišče narodnega duha”*, so se pojavili še pomisleki učitelja na goriški realki Frana Zakrajška, ki je ugotavljal, da so Goričani storili le malo za slovenski jezik od onih časov, odkar je umrl Valentin Stanič: *“Ni nam nikakor prav, ako nam kdo zabavlja zastran narodnosti, pa da bi se imelo tudi pri nas kaj delati v hasen mile slovenščine, ni dosihmal ne duha ne sluha.”* Zavzemal se je za časnik (*“literarna ustanovitev”*), *“o katerem se je tu pa tam že marsikaj govorilo, naj bi zagledal beli dan in bil močan nasip proti*

1 Novice 1. 2. 1860, šte. 5, str. 39.

2 Prav tam.

3 Novice 28. 3. 1860, šte. 13, str. 99.

neprijaznim valovom”.⁴ Isti Zakrajšek je za novo leto 1861 napovedal izid literarnega almanaha *Vile slovenske*.⁵ List pa ni izšel, pač pa je Zakrajšek svojo pobudo uresničil šele ob koncu leta 1863 z izdajo *Goriškega letnika*, zbornika literarnih in raznih drugih prispevkov.

Dokončno ureditev notranjih državnopravnih odnosov monarhije po vojni leta 1859 pomenita 20. oktobra 1860 izdana tako imenovana oktobrska diploma in 26. februarja izdani februarski patent. Oktobrska diploma je temeljila na federalistični ureditvi avstrijskih zgodovinskih dežel (sklicevanje na pragmatično sankcijo Karla VI. je po mnenju Vasilija Melika – v osmem zvezku *Enciklopedije Slovenije* – temeljilo na “*konservativnem pojmovanju federalizma zgodovinskih dežel*”). Cesar je zatrdil, da bodo zakonodajno oblast izvajale le ob sodelovanju državnega in deželnih zborov; le za dve slovenski deželi (Koroška, Štajerska) sta bila, na podlagi posebnih patentov, določena deželna statuta. Določila oktobrske diplome se niso uresničevala, nadomestil jo je zato februarski patent (februarska ustava), ki je dajal več političnih pravic in je bil bolj centralistično usmerjen. Vseboval je temeljni zakon o državnem zastopstvu, deželne statute (rede) in deželnozborske volilne zakone za posamezne dežele zahodnega dela monarhije. S tem so bili postavljeni temelji ustavnega življenja monarhije in njenih posameznih dežel – med nje je kot ena od sedemnajstih spadala tudi Goriška – in so se ohranili, s spremembami, ki jih je prinesla decembrska ustava (21. 12. 1867), vse do razpada Avstro-Ogrske. Decembrska ustava je nastala potem, ko je postal zaradi uvedbe dualizma (avstrijsko-ogrski sporazum z dne 17. 2. 1867) februarski patent neustrezen.

Oktobrska diploma ni bila dobro sprejeta in za primorske dežele – pravzaprav iz nje izvirajoči dekreti – ni določala upravne razdelitve. Če je bil problem upravnega položaja Trsta jasen, pa je bilo drugače z Goriško-Gradiško in Istro. O zadevni problematiki je na vprašanje (28. 11. 1860) enega od tvorcev oktobrske diplome, državnega ministra Agenorja Goluchowskega, odgovoril (11. 12. 1860) tržaški namestnik Friedrich Moritz Burger,⁶ in sicer, da mora Trst biti samostojen (o tem je pisal Burgerju tudi tržaški župan Muzio de Tommasini),⁷ prav tako naj imata tudi Goriška-Gradiška in Istra svoj lastni deželni zbor. Predlagal je dalje, da ima bodoči deželni zbor v Gorici 24 članov: izmed teh naj bi jih bilo 8 izvoljenih v volilni skupini veleposestva (volilni cenzus 300 gld.), mesta (volilni cenzus 50 gld.) Gorica ter Gradišče ob Soči skupaj s Tržičem naj predstavlja po en član, trgovsko in obrtno zbornico (volilni cenzus 50 gold.) trije in podeželske kraje

⁴ Novice 28. 3. 1860, šte. 13, str. 102.

⁵ Novice 6. 6. 1860, šte. 23, str. 182-183. Kasneje je dopis v *Novicah* (3. 4. 1861, šte. 14, str. 113) vpraševal, kako je s to pobudo.

⁶ Richard Blaas, Il baron Burger, luogotenente a Trieste. V: *La Crisi dell' impero austriaco dopo Villafranca*. Trieste [1961], 137-170.

⁷ V zvezi s Trstom je potrebno omeniti, da je bil sestavni del nemške zveze (sklep frankfurtskega parlamenta 6. 4. 1818). Leta 1860 pa ni bilo povsem jasno, če so del te zveze tudi goriški okrajji Červinjan, Krmin in Tržič, saj jih 16. 9. 1860 jih sem ne štejejo, v dokumentu z dne 28. 3. 1861 pa se navajajo kot njen del (Ernesto Sestan, *Le riforme costituzionali austriache del 1860-1861*. V: *La Crisi dell' impero austriaco dopo Villafranca*. Trieste [1961], 47).

(volilni cenzus 20 gold.) 11 članov. Zaradi bližine Italije pa je bilo treba ob upravnih ureditvah, ob volitvah in v delovanju deželnega zbora ustvariti prepričanje o pravi in resnični avtonomiji dežel.⁸

Februarski patent je ustalil upravne razmere in ozemlje Goriške je bilo kot Poknežena grofija Goriško-Gradiška vključeno v upravno celoto, imenovano Avstrijsko primorje, ki ji je kot enoti državne uprave načelovalo namestništvo s sedežem v Trstu. Dežela je dobila svoj deželni zbor, iz tega pa se je kot izvršni organ volil deželni odbor. Formiralo se je 12 političnih okrajev, a se je število teh z julijem leta 1868 zmanjšalo na štiri; mesto Gorica je imelo svojo lastno upravo. Z zakonom z dne 19. maja 1868 je bila ločena politična uprava od sodne in s tem dobila vsaka svojo lastno oblast. V okraju Gorica (okolica) je bilo tedaj 26 občin, 13 v okraju Tolmin, 25 v okraju Sežana in 45 v okraju Gradišče ob Soči. Goriška mestna občina je imela poseben položaj.⁹

Goriški deželni zbor je imel svojega glavarja, imenovala ga je vlada, vodil je tudi deželni odbor. Deželni zbor je imel 22 poslancev, od teh je bil en mandat virilističen, pripadal je goriškemu nadškofu, 21 poslancev pa je bilo voljenih, in sicer po skupinah (kurije): veleposestvo, trgovsko-obrtna zbornica, mesta in trgi ter podeželske občine. Veleposestvo je imelo šest mandatov, trgovsko-obrtna zbornica 2, mestna kurija 5 in kmečka kurija 8 poslanskih mandatov.¹⁰ Poslanci so se volili v volilnih okrajih. Tako so za volitve poslancev iz kmečkih krajev bili 4 volilni okraji, od teh je prvi obsegal sodne okraje Gorica (okolica), Kanal, Ajdovščina, drugi Gradišče ob Soči, Krmin, Tržič in Červinjan, tretji okraje Tolmin, Bovec, Kobarid in četrti Sežano ter Komen. Za volitve kurije mest, trgov in obrtniških krajev so bili prav tako 4 volilni okraji, in sicer za Gorico, za Krmin in Gradišče ob Soči, za Červinjan, Tržič in Gradež ter kot zadnji za Tolmin, Bovec, Cerklje, Kanal in Ajdovščino; kraji volitev so bili v Gorici, Krminu, Červinjanu in Tolminu. V mestu Gorica sta bila izvoljena dva poslanca, v ostalih volilnih okrajih pa po en poslanec. V skupini trgovsko-obrtnice sta bila v Gorici izvoljena dva deželna poslanca. Za veleposestvo pa je v februarjem patentu veljalo, da je vsa dežela en volilni okraj. Z letom 1866 pa se je veleposestvo na Goriškem razdelilo v dva dela, vsak del je volil po tri poslance, namesto dotedanjih 6 skupnih. Volilni okraj za kmečko kurijo je bil sestavljen iz več sodnih okrajev, ki so se do leta 1868 ujemali s političnimi okraji. Od vsakega volilnega okraja sta prišla v deželni zbor po dva poslanca, od okrajev so bili trije z izrazito slovenskim prebivalstvom, po podatkih štetja iz 1857 so šteli skupaj 111.812 prebivalcev, medtem ko je ostali okraj s 60.834 prebivalci predstavljal v večini furlansko in

⁸ Ettore Chersi, *Tre documenti del 1860. Prodrumi di riforme costituzionali avvertiti a Trieste*. La Porta orientale 21/1951, 77-95.

⁹ Karl Czoernig, *Das Land Görz und Gradisca*. Wien 1873, str. 63-65.

¹⁰ Odlomki iz državnega zakonika za avstrijsko-ilirsko Primorje, ki zapopada pokneženo grofijo Goriško in Gradiško, mejno grofijo Istarsko in neposredno državno mesto Trst z okolico in Vojvodstvo Kranjsko. Trst 1861. Priloga II (Deželna ustava in postava zastran volitve v deželni zbor za Primorje).

italijansko prebivalstvo (izjema so slovenske občine iz krminskega in tržiškega okraja). Le v tej skupini je bila razporeditev mandatov in porazdelitev volilnih okrajev Slovincem pravična. Drugačne so bile razmere v veleposestvu, kjer je šlo za očitno privilegiranje višje stoječih družbenih slojev, kar pa slovenski živelj zaradi svoje socialne strukture ni mogel biti.

V mestni kuriji je bila razporeditev sodnih okrajev v volilne okraje nekoliko spremenjena v primerjavi s kmečko kurijo. Kraji s slovenskim prebivalstvom so bili združeni v en volilni okraj, kar je predstavljalo 59.560 prebivalcev. Dasiravno se iz vse te celote niso volili volilni možje, ki so imeli volilno pravico, se je iz območja volil le en poslanec, medtem ko so bila ostala štiri mesta pridržana za področja, naseljena v pretežni meri z Italijani, od tega pa je imelo mesto Gorica s 13.297 (l. 1859) prebivalci kar dva poslanca.

Iz vrst deželnih poslancev (indirektne volitve) je volil deželni zbor državne poslance,¹¹ in sicer po enega iz skupin (kurije) virilist, veleposestvo, trgovsko-obrtna zbornica, mesto Gorica ter enega iz skupin mesta in trgi ter 8 poslancev kmečke kurije. Slovincem nova volilna zakonodaja ni bila po volji, favorizirala je italijanske glasove, edina izjema je bila kmečka kurija.

Uvedba ustavnega življenja predvsem pa uveljavitev februarskega patenta leta 1861 postavijo nove temelje političnemu življenju goriških Slovincov.¹² Oživilja-

¹¹ Slovenska državna poslanca sta bila v obdobju indirektnih volitev (1861-1873) Anton Černe in Anton Goriup. Nato pa so od leta 1873, ko se je v državni zbor volilo direktno, goriške Slovence v več mandatih zastopali: Andrej Winkler (izvoljen l. 1873, 1879), Josip Tonkli (1880, 1885), Anton Gregorčič (1891, 1897, 1901, 1907, 1911), Alfred Coronini (1895, 1900), Oskar Gaberščik (1901), Josip Fon (1907, 1911), Alojzij Štrekelj (1907) in Gustav Gregorin (1911).

¹² Goriški deželni zbor je imel enajst volilnih razdobij: prvo je začelo 21. 3. 1861, drugo 26. 1. 1867, tretje 10. 7. 1870, četrto 29. 10. 1876, peto 23. 6. 1883, šesto 25. 6. 1889, sedmo 16. 9. 1895, osmo 5. 12. 1901, deveto 2. 3. 1908, deseto 26. 9. 1909 in enajsto 13. 7. 1913.

V enajstih volilnih razdobjih so slovenske predele dežele v deželnem zboru zastopali predvsem Slovenci pa tudi manjše število poslancev, ki niso bili slovenskega rodu (l. 1861 je slovenska stran volila 7 poslancev, z volilno reformo l. 1866 se je njih število povečalo na 10, z reformo l. 1907 so dobili Slovenci še štiri poslanske mandate).

Leta 1861/1 so bili izvoljeni: Anton Černe, Josip Fabiani, Anton Goriup, Franz Grossmann, Filip Jakob Kaffol (na nadomestnih volitvah sta mu sledila Vincenc Volčič in Izidor Pagliaruzzi), Alojz Polley, Andrej Winkler in Anton Žigon.

Leta 1867/2: Josip Abram, Anton Černe, Anton Goriup, Franz Grossmann (Alexander Rossmann), Andrej Marušič, Izidor Pagliaruzzi, Karel Polley, Josip Tonkli, Andrej Winkler in Anton Žigon.

Leta 1870/3: Josip Abram, Anton Černe, Matija Doljak (Josip Jakopič), Josip Faganel, Anton Goriup, Karel Lavrič, Izidor Pagliaruzzi, Karel Polley, Andrej Winkler in Anton Žigon.

Leta 1876/4: Josip Abram, Josip Faganel, Anton Goriup (Josip Devetak), Andrej Kocijančič, Ignacij Kovačič, Rajmund Mahorčič, Izidor Pagliaruzzi, Franc Povše, Josip Tonkli in Andrej Winkler (Matija Jonko).

Leta 1883/5: Josip Abram, Josip Ivančič, Matija Jonko, Andrej Kocijančič, Ignacij Kovačič, Rajmund Mahorčič, Franc Povše (Anton Gregorčič), Aleksij Rojic, Josip Tonkli in Nikolaj Tonkli.

Leta 1889/6: Josip Abram, Tomaž Čerin (Blaž Grča), Anton Gregorčič (Anton Gregorčič), Josip Ivančič (Alfred Coronini), Andrej Kocijančič, Andrej Lisjak (Anton Klančič), Rajmund Ma-

nje pred več kot desetletjem začetega dela nastaja tedaj spontano, brez organizacijskih priprav, brez ustaljenih načrtov in izkušenj, spočetka mu zadostuje bujenje nacionalne zavesti, a še ta oblika je povezana predvsem z željo ali zahtevo o rabi slovenskega jezika v javnosti.

Narodnostno prebujanje pa je potrebovalo v prvi vrsti pota in priložnosti, ki jih je dajala uvedba demokratičnejšega režima v monarhiji. V prvi vrsti je med take oblike sodila nova deželna uprava, z deželnim zborom kot nosilcem deželne avtonomije. V njem so bili zastopani tudi Slovenci, bodisi s poslanci, ki so izhajali iz vrst Slovencev, bodisi s poslanci, ki so kot Neslovenci, zastopali koristi območij, naseljenih s slovenskim prebivalstvom. Bujenju narodne zavesti je služil nadalje tisk, bodisi osrednji slovenski, v katerem so se oglašali z Goriškega mnogi dopisniki, bodisi slovenski periodični tisk, ki je izhajal v Gorici od leta 1863 dalje. Posebna oblika, ki je iz začetnih kulturnih postavk prehajala prav kmalu na politično področje prebuje narodne zavesti, pa je bil nastanek društvenega življenja, čitalniškega gibanja. Eno izmed temeljnih vlog je imelo tudi šolstvo, ki je spadalo k občinskim oziroma deželnim (državnim) ustanovam.

Take možnosti za družbeno uveljavljanje so se odpirale goriškim Slovincem ob začetku ustavnega življenja. Medtem ko so nekatere teh oblik značilne za prva leta desetletja, kaže ves nadaljnji državni razvoj, ob upoštevanju razvoja tudi slovenske politike, nove smeri javnega in političnega nastopanja tudi na Goriškem. Narodnostno gibanje goriških Slovencev dobiva od sredine desetletja oblike pravega političnega gibanja. Taborsko obdobje, ki nastane tudi na Goriškem z letom 1868, je izrazito politična akcija najširših množic ter je posledica organiziranega, vztrajnega in široko zasnovanega osamozaveščanja vseh slojev slovenskega prebivalstva.

---

horčič, Aleksij Rojic, Josip Tonkli in Nikolaj Tonkli.

Leta 1895/7: Josip Abram, Ivan Berbuč, Alfred Coronini (Oskar Gabersčik), Blaž Grča, Anton Gregorčič, Anton Klančič, Ivan Lapanja, Anton Muha, Aleksij Rojic in Henrik Tuma.

1901/8: Ivan Berbuč, Leopold Bolko, Blaž Grča, Anton Gregorčič, Anton Jakončič, Anton Klančič, Ernest Klavžar (Ivan Lapanja), Alojzij Štrekelj, Dragotin Treo (Dragotin Treo) in Henrik Tuma.

1908/9 (reforma volilnega zakona, Slovenci imajo 14 mandatov): Ivan Berbuč, Alojzij Franko, Andrej Gabršček, Anton Gregorčič, Gustav Gregorin, Anton Klančič, Ignacij Kovač, Anton Kosmač, Anton Križnič, Franc Obljubek, Ivan Savnik, Alojzij Štrekelj, Josip Štrekelj in Miha Zega.

Leta 1909/10: Ivan Berbuč, Josip Fon, Alojzij Franko (Alojzij Franko), Andrej Gabršček (Andrej Gabršček), Anton Gregorčič, Gustav Gregorin (Gustav Gregorin), Alojz Jerič (Franc Zlobec), Anton Klančič (Anton Klančič), Anton Kosmač, Anton Manfreda, Mihael Marinič, Matija Rutar (Matija Rutar), Hinko Stepančič in Miha Zega.

Leta 1913/11: Fran Dominko, Josip Fon, France Furlani, Alojzij Franko, Franc Gorjup, Anton Gregorčič, Gustav Gregorin, Franc Grgič, Anton Klančič, Ignacij Kovač, Franc Miklavič, Anton Mikuž, Karel Podgornik in Ivan Rojec.

DEŽELNI ZBOR

Cesarski patent z dne 26. februarja 1861 je v prilogi II i objavil tudi deželni zakon in deželnozborski zakon za Goriško-Gradiško, v dodatkih k deželnemu zakonu pa je bilo določeno, kako deželni zbor voli poslance za državni zbor. Niti ne mesec dni zatem, v dneh od 21. do 26. marca, so se v vseh volilnih skupinah izvolili poslanci za nov goriški deželni zbor. V časopisju so le drobne vesti o volilnih pripravah na Goriškem. Tako se je z volilci pred volitvami srečal goriški nadškof Gollmayr.¹³ Po volitvah poročajo *Novice* o izidih za izvoljene poslance pravijo, da so *“gospodje, za domačo reč in za Avstrijo skoz in skoz uneti, katerim narodnost slovenska ni prazna beseda! Prepričani smo tedaj, da se bodo v zboru krepko potegovali za vse to, kar nam gre, da se ne bodo premotiti dali od Laškovanov, katerih prislovica, bi rekel, je: ‘Meni vse, tebi – nič’.”*¹⁴ Za kraje, kjer so bili naseljeni Slovenci, je bilo v zbor izvoljenih sedem poslancev, medtem ko je bil en Slovenec izvoljen v skupini veleposestva. Med omenjenimi sedmimi poslanci je bilo šest Slovencev, vsi so bili izvoljeni v treh volilnih okrajih kmečke kurije, v mestni kuriji slovenskega volilnega okraja pa je bil izvoljen okrajni predstojnik v Tolminu Franz Grossmann, po rodu Čeh, ki je slovenščino znal le za silo. Edini poslanec, izvoljen v goriškem veleposestvu, je bil Anton Goriup, deželnosodni svetnik v Gorici, zastopnik goriških Slovencev v državnem zboru na Dunaju in Kromerizu v letih 1848 in 1849. V slovenskih kmečkih volilnih okrajih so bili izvoljeni: v Tolminu Josip Fabiani, uradnik iz Bovca, in Filip Jakob Kaffol, kaplan na Pečinah na Tolminskem,¹⁵ v Gorici deželni uradnik v Gorici Andrej Winkler in posestnik na Humu v Brdih dr. Anton Žigon, v Sežani pa posestnik v Tomaju Anton Černe, ki je že zastopal goriške Slovence v državnem zboru (1848-1849) in Alojz Polley, uradnik iz Komna. Med izvoljenimi je bil poleg Černeta in Goriupa, bolj poznan Andrej Winkler, ki je bil v letih 1848-1849 eden najvidnejših članov goriškega Slovanskega bralnega društva ter je dopisoval v takratno slovensko časopisje. Med sedmimi Slovenci je bilo četvero uradnikov, dva posestnika in en duhovnik. Izvolitev Filipa Jakoba Kaffola je značilna za volitve leta 1861 na Slovenskem, saj je bil rednim potom takrat edini izvoljeni poslanec duhovskega stanu.¹⁶

Sedmim oziroma osmim predstavnikom slovenskih predelov dežele je stalo nasproti 13 poslancev izvoljenih v furlansko-italijanskih in pa narodnostno mešanih predelih. Eno poslansko mesto pa je bilo prihranjeno za goriškega nadškofa, ki je bil v prvem zasedanju zbora v Radovljici rojeni dr. Andrej Gollmayr.¹⁷

¹³ *Novice* 20. 3. 1861, šte. 12, str. 100.

¹⁴ *Novice* 3. 4. 1861, šte. 14, str. 114-115.

¹⁵ *Slovenski prijatelj* (15. 8. 1861, šte. 7, str. 447) je v zvezi s Kaffolovo izvolitvijo zapisal: *“Ne ujema se poslanstvo z duhovstvom ...”*

¹⁶ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem. 1861-1918*. Ljubljana 1965, str. 205.

¹⁷ Vanj so polagali Slovenci upanje (*Novice* 3. 4. 1861, šte. 14, str. 114-115), da bo *“kolikor jim bo moč, branili naše domače pravice, naše domače svetinje”*.

Med poslanci neslovenskega dela goriškega deželnega zbora so bili predstavniki deželnega plemstva, industrijskih krogov in meščanstva, izmed teh sta bila dva Nemca, vsi ostali so bili Furlani oziroma Italijani. Tako narodnostno opredeljeni del deželnega zbora bi lahko označili tudi po političnih nagnjenjih in spoznali avstrijakante, predstavnike nemškega in tudi italijanskega liberalizma (dr. Giovanni Rismondo). Podobna opredelitev za slovensko stran ni mogoča, izjemi sta pri tem le Černe in Winkler, ker za ostale ni znano kakšno posebno politično nastopanje, razen tistega, ki je imelo izrazit provladni značaj z bolj ali manj jasnim poudarjanjem pripadnosti slovenskemu narodu. Pomembna značilnost prvih pa tudi naslednjih volitev se zdi predvsem v kmečki kuriji narodnostna homogenost volilnih okrajev, kjer so bile nedvomno manjše težave za uveljavljanje slovenskih kandidatov. Če je bilo ugotovljeno za volitve 1861 na Slovenskem, da je v vseh deželnih zbora bilo 23 poslancev slovenske politične orientacije,¹⁸ predstavlja 7 poslancev goriškega deželnega zbora kljub narodnostno nedemokratični deželni volilni zakonodaji pomemben uspeh.

Goriški deželni zbor je v prvi dobi zasedanj pričel delovati 6. aprila 1861. Medtem ko sta prvi seji minili ob obravnavanju nekaterih formalnosti, med katerimi je bila potrditev novega deželnega glavarja Wilhelma Paceja Friedensberga in njegovega namestnika dr. Carla Doliaca, je tretja seja 10. aprila 1861 bila že delovna in prinesla prve nastope Slovencev. Že prav na začetku zasedanja je Filip J. Kaffol zato, da opraviči svoj mandat, ko zagovarja pravice Slovencev in da ostane zvest tradiciji svojih prednikov, ki so imeli Gorico za slovensko mesto (*"città slava"*) želel, da se zapisnik piše tudi v slovenskem jeziku. Kaffol, ki je govoril v slovenskem jeziku, je postavil tri vprašanja: ali morajo biti zapisniki deželnega zbora vedno pisani v italijanskem jeziku, če je poslanec dovoljeno govoriti v zboru v slovenskem jeziku in če se bo nemški jezik uporabljal v zboru. Na pobudo glavarja je svoj govor prevedel še v italijanščino, debata o postavljenih vprašanjih pa je bila preložena na kasnejši čas. Ko je skušal Kaffol znova podkrepiti svoje predloge, in sicer v slovenskem jeziku, je *"občinstvo živahno godrnjalo"*.

V nadaljevanju se je Černe zahteval, da dobi italijanski tekst pozdravne poslanice cesarju tudi slovenski prevod, kar je zbor sprejel.¹⁹ Na isti seji so iz vrst poslancev izvolili tudi dva državna poslanca. Prvi je bil izvoljen Goriup, v peti volitvi pa je bil izvoljen Anton Černe. Ker sta tako postala državna poslanca Slovenca, je Italijan dr. Pajer ugovarjal, a mu je Goriup odgovoril, da gre pri tem za primer majhnega pomena, o katerem ne bi kazalo vneti nesoglasij.²⁰

¹⁸ Vasilij Melik, O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja. Jugoslavenski istorijski časopis 3/1964, šte. 1, str. 41.

¹⁹ Protocolli di sessione della prima tornata della Dieta provinciale delle contee principesche di Gorizia e Gradisca. Gorizia 1861, 7; z naslovom *Sejni zapisniki prve seje dobe deželnega zbora pokneženih grofij Goriške in Gradiške* so bili zapisniki prvega zasedanja deželnega zbora, v prevodu Andreja Marušiča, izdani tudi v slovenskem jeziku.

²⁰ Prav tam, 9.

Izvolitev dveh Slovencev je pomembna za njih afirmacijo, obenem pa je potek volitev pokazal na stališča avstrijskih Italijanov do dunajskega parlamenta, kar se je najjasneje pokazalo ob volitvah v istrskem deželnem zboru, kjer so dobro organizirani italijanski nacionalisti oddali listke z besedo *nessuno* (nihče); nacionalistično orientacijo pa je mogoče prisoditi obema italijanskima poslancema, ki sta se mandatu odpovedala (Giovanni Rismondo, Antonio Dottori). Oba novoi-zvoljena goriška poslanca sta se v svojem parlamentarnem delovanju, trajajočem šest let (1861-1867), pokazala z dokaj različno dejavnostjo. Medtem ko je bil Goriup izrazito vladni poslanec, ki se v zboru za slovenščino ni nikoli opredelil ter je v svojih govorih obravnaval predvsem gospodarske probleme Goriške in Istre, je bil Anton Černe skupaj s kranjskim dr. Lovrom Tomanom tisti slovenski državni poslanec, ki je stal v ospredju boja za nacionalne pravice Slovencev. Zlasti je vzbudil pozornost in mu dvignil sloves njegov govor v parlamentu dne 27. junija 1861 o neenakopravnosti Slovencev in slovenskega jezika; Černe je o tem še enkrat govoril 14. maja 1862, 9. septembra 1861 pa je izdal interpelacijo za enakopravnost jezikov v sodstvu.²¹ Potemtakem se po svoji nacionalno-politični orientaciji Černe kaže na Dunaju kot Slovenec, Goriup je bil bolj mlačen.

Na seji 22. aprila 1861 so deželni poslanci znova razpravljali o uporabi slovenskega jezika v deželnem zboru. V slovenščini je govoril Filip Jakob Kaffol, a je poslanec Giuseppe Del Torre bil mnenja, da sprejme zbor sklep, da je italijanščina jezik zbora. Dr. Žigon je ugovarjal, češ da ima slovenski jezik iste pravice kot italijanski. Glavar je pri tem pojasnil, da je bila italijanščina sprejeta za uradni jezik zbora, da pa naj rabijo poslanci jezik, ki ga bolje poznajo. Italijan Dottori je bil mnenja, da lahko velja tako stališče za slovenščino, ne more pa za nemški jezik. Italijan Doliac je bil za popolno enakopravnost jezikov. V debati se je oglasil tudi Nemec Hector Ritter, ki je zahteval enakopravnost tudi za nemški jezik.²²

S to zadnjo sejo je bilo končano prvo zasedanje goriškega deželnega zbora. Poleg pomembnih nastopov nekaterih slovenskih poslancev (Kaffol, Černe, Žigon, Winkler) za enakopravnost slovenskega jezika v deželnem zboru velja še omeniti, da je bil Winkler izbran v deželni odbor, da je bil sprejet sklep, da se sejni zapisniki prevajajo v slovenski jezik ter da je s posebnim pismom (na Pečinah, 12. julija 1861) poslanec Kaffol sporočil volivcem, da se je zaradi natolcevanj in zaradi službe odpovedal svojemu mandatu. S tem so Slovenci izgubili človeka, ki se je kot deželni poslanec pričel prvi in najbolj dosledno boriti za enakopravnost slovenskega jezika. Kaffol je v svojem sporočilu priporočil volivcem, da *“za poslanca v deželni zbor nikdar ne voliti ptujcov, ki nam tlačijo domovino, jezik, narodnost in sveto vero”*.²³ Kaffola, ki je izdal nekaj samostojnih nabornih del, je ob smrti (umrl 28. 2. 1864) tisk imenoval kot enega *“izmed prvih djanskih*

²¹ Vasilij Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja. Jugoslavenski istorijski časopis 3/1964, šte. 1, str. 49-50.

²² Protocolli di sessione della prima tornata della Dieta provinciale delle contee principesche di Gorizia e Gradisca. Gorizia 1861, 16.

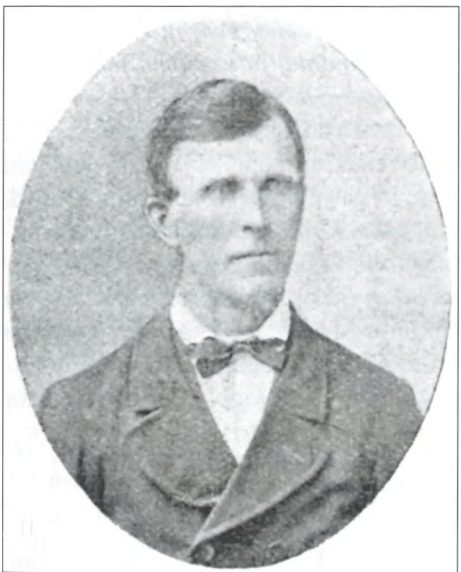
²³ Novice 24. 9. 1861, šte. 30, str. 246.

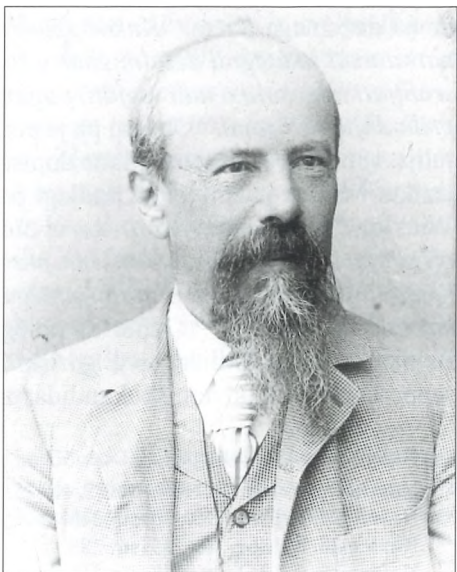
Matija Doljak (1822-1875),
deželni poslanec

Viktor Dolenc (1841-1887),
urednik in politik

Josip Faganel (1831-1908),
deželni poslanec

Ernest Klavžar (1841-1920),
publicist in politik

zbujovalcev slovensko-narodne zavesti na Goriškem".²⁴ Istočasno s poročanjem o Kaffolovi odpovedi pa je začel tisk z akcijo, da bi nadomestne volitve prinesle poslanca, ki "*more biti Slovenec z dušo in telesom*". Predlagan je bil Peter Kozler, notar v Sežani.²⁵ Neposredno pred volitvami, ki so bile 7. septembra 1861 v Tolminu, je dopisnik iz Gorice v *Novicah* znova predlagal Kozlerja ter ob poudarjanju krivice, ki jo volilni zakon dela do 130.000 Slovencev s 7 poslanci, za razliko od 66.000 Italijanov s 14 poslanci, spregovoril o tem, kakšen naj ne bi bil deželni poslanec: "*... potrebujemo Slovence, pa ne le po rodu, ampak po mislih, besedi in djanji. Poverh tega, da materijalne tominske itd. potrebe pozna, mora tudi duh časa poznati in narodno-slovenske zadeve, in ker so sicer z dobro voljo pa plitvo pametjo v zboru le malo opravi, naj bo skušen, učen, zgovoren, da ne bo le števil, ampak moč in glas naše sedmerice pomnoževal. Za mutce in nevedneže imamo v Gorici posebno napravo; v deželnem zboru ne maramo zanje. Nadalje naj bi ne bil ne prenapet spoštovavec nemške 'kulture', pa tudi ne prepobožen molivec tistega nevarnega moloha, ki nam je benečanske Slovence požerl; domače Lahe naj bi pa prav rad imel; njih dobro voljo in pravičnost vselej in povsod priznaval, njih pravice jim nikdar kratil, kakošenkrat pa vendar sam pri sebi mislil, da je bolj varno se na lastno moč in pravico opirati, kakor pa ptujo pomoč in morda prisiljeno pravičnost zanašati, in da nam je treba svoje proso samim brati. To bi bile po priliki moje napotila za stare in za novega zbornika.*"²⁶

Namesto Kozlerja je bil izvoljen dr. Vincencij Volčič, odvetnik iz Ajdovščine, "*Slovan iz celega serca mu je barva politična: 'Zmeren pa neoverljiv napredak.*'"²⁷

Po zasedanju v letu 1861 je nadaljeval z delom izvršni organ deželnega zbora, deželni odbor. Andrej Marušič je ocenil s temi besedami pomen prvega zasedanja deželnega zbora: "*Kakor sploh vse polje svoje delavnosti, tako tudi njivo narodnosti je utegnil deželni zbor v svojih 6 sejah komaj poverhoma preorati in zrahljati in nekoliko tudi vsejati, poglavitne dela pa je odboru naložil, ali si jih za prihodnjič prihranil.*" Ob tem pa je poročal o sklepu deželnega odbora na seji 12. julija 1861, da si deželni odbor dopisuje s slovenskimi županstvi v slovenskem jeziku.²⁸ Sklep je sprejel na podlagi predloga, ki ga je postavil deželni odbornik Winkler, "*ki ni le po rodu in kervi Slovenec, ampak tudi po mislih in prepričanju svojem, in kolikor zmerniši in previdneši, toliko bolj intenzivno in zdatno je njegovo postopanje po poti narodnega napredka; on ve, za kaj se poganjamo in kaj hočemo doseči.*"²⁹ Odbor so poleg Winklerja sestavljali še zmerni katoliški Italijan dr. Carlo Doliac, bivši goriški župan in odvetnik, zmerni Italijan dr. Giuseppe Deperis in odvetniški kandidat dr. Luigi Pajer, "*vsemogočen ljudovod duša*

²⁴ Umni gospodar 15. 3. 1864, šte. 3, str. 23.

²⁵ Novice 24. 9. 1861, šte. 30, str. 246.

²⁶ Novice 28. 8. 1861, šte. 35, str. 288.

²⁷ Novice 18. 9. 1861, šte. 38, str. 316.

²⁸ Novice 31. 7. 1861, šte. 31, str. 251.

²⁹ Novice 7. 8. 1861, šte. 32, str. 258.

italijanske stranke”, predstavnik goriškega italijanskega liberalizma. Po službeni dolžnosti je v odbor sodil še glavar grof Wilhelm Pace, nemški goriški fevdalet, predstavnik Goriške in Istre v pomnoženem državnem svetu iz leta 1860.

Leta 1862 deželni zbor ni zasedal, zbral se je na svojem ponovnem zasedanju leta 1863 ter imel prvo sejo 8. januarja. Reševanje vprašanja rabe jezika (jezikov) v goriškem deželnem zboru – slovenska stran ni bila z rešitvijo povsem zadovoljna – je bilo za časnik *Stimmen aus Innerösterreich* koroškega Slovenca Andreja Einspielerja vzorčen primer tudi za druge poliglotske deželne zbore v državi, kako naj se priznavajo in upoštevajo jezikovne različnosti.³⁰

ZAHTEVE ZA JAVNO UVELJAVITEV SLOVENSKEGA JEZIKA

Prizadevanja za uveljavitev slovenskega jezika, kar je bila ena od zahtev prvega slovenskega političnega programa, so imele na Goriškem poseben poudarek zaradi italijanske sosesčine in ker je bila italijanščina tradicionalno zasidrana v administrativnem in javnem življenju na Goriškem. Prizadevanja niso zamrla niti v času ministra Bacha in še pred pričetkom ustavne dobe je bilo mogoče v dopisu iz Goriške prebrati: “*Kdaj neki bo tega konec? Kdaj se bo začelo po postavah ravnati? Sicer bi nekteri kaj radi dokazali, da je slovenščina pri nas ‘in floribus’, zato pa jim nikakor ni prav, ako se postopi to tajiti, posebno če je ta po njih mnemji ‘služabnik’ ali ‘kopitar’, ki sme le čevlje soditi.*”³¹ Takih tožb je kar nekaj, med nje sodi tudi pisanje dopisnika iz Brd, ki je leta 1861 pisal o zanemarjenosti slovenskega jezika v Brdih in videl vzroke v tem, “*da nam ljudskih šol manjka, kjer bi se mladež v domačem jeziku vadila, in drugič to, da smo sužni laščine*”.³² Na istem mestu je nek drug dopisnik z Goriškega naročal v zvezi z uveljavljanjem slovenskega uradovanja: “*Zato posebno vi, občinski možje, župani zlasti, ki ste na čelu občin, razodevajte svoje želje, svoje potrebe; nikar v pravičnih rečeh ne bodite plahi zajci; nikar se ne bojte lastne sence; tirjajte to z lepo besedo, kar je nam pa bo tudi našim otrokom živa beseda.*” Zlasti na mejnih področjih oziroma naseljih je pretila italijanizacija: “*Ker smo na meji med Furlani in Lahi je malo upa, da pojde naši zatrti narodnosti kdaj boljše, ker tukajšnji kmet v večkratnih opravilih z Lahi more se vedno laščine siliti, če hoče ž njimi izhajati. Vrh tega nima naša mladost priložnosti se v domačem jeziku bolj izobraževati, zavoljo pomanjkanja domačih šol.*”³³ Prav zaradi gospodarskih in socialnih razlogov (kolonat) pa tudi zaradi administrativnih meja (pripadnost dela Brd krminskemu

³⁰ Harald Krahwinkel, *Sprache und Nationalität im Görzer Landtag 1861-1914*. V: Staat-Land-Nation-Region. Gesellschaftliches Bewußtsein in den österreichischen Ländern Kärnten, Krain, Steiermark und Küstenland 1740 bis 1918. Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2002, 288.

³¹ Novice 1. 8. 1860, štev. 31, str. 246.

³² Novice 6. 2. 1861, štev. 6, str. 49.

³³ Novice 5. 3. 1862, štev. 10, str. 76.

sodnemu okraju in okrajnemu glavarstvu Gradišče ob Soči) je Brdom pretila nevarnost, da bi jih zajel val italianizacije.

Skozi celo desetletje in tudi še kasneje so deževale kritične pripombe na račun dela mnogih županstev, predvsem pa občinskih tajnikov, ki v slovenskih občinah niso uradovali v slovenskem jeziku: "*Ali se ima podložnim vaščanom sveta pravica kratiti zavolj kakega tajnika občinskega?*"³⁴ Zato je moral slovenščino obvladati, kot je bilo zapisano v razpisu, bodoči tajnik (in učitelj obenem) občine v Medani,³⁵ katere novi župan Franc Cukjati (Zucchiniati) je uradoval v slovenščini.³⁶ Tako so bila na drugi strani pohvaljena županstva, ki so uradovala v slovenskem jeziku v Idriji pri Bači in v Ajdovščini.³⁷ Enako uradne osebe, kot na primer notar v Tolminu, ki je ustrezne dokumente pisal v slovenščini, če je njih uporabnik to zahteval.³⁸ Tudi goriško okrajno sodišče je že reševalo vloge v slovenskem jeziku.³⁹ Goriški deželni zbor si je naprtil očitek, da piše zapisnike v italijanščini in jih šele naknadno prevaja v slovenščino.⁴⁰ Potem ko je zbor za dve svoji prvi zasedanji izdal zapisnike v slovenščini, s tako prakso ni nadaljeval, zato je sledilo vprašanje, zakaj tega več ne počne.⁴¹ Povsem drugače je bilo seveda z goriško mestno občino, ki je svoj odnos do slovenskega jezika pojasnjevala tržaškemu namestništvu v poročilu o narodnostnih razmerah v Gorici v povezavi s pravili (pisana v slovenščini) ustanavljajoče se slovenske čitalnice v Gorici. O slovenskem jeziku piše poročilo, da je dialekt, ki se komaj tvori ("*a quella lingua, o meglio a quell dialetto sloveno, cha sta appena formandosi*"). Občinski uradniki ga ne poznajo, le nekateri, da se pogovore s strankami, ki prihajajo iz tistih predelov okolice, kjer govorijo ta slovanski dialekt. Znanje tega dialekta je zato za uradništvo občine Gorica nepotrebno, ker tu vsi govorijo *il friulano*, živijo pa v mestu tujci, ki govorijo slovansko, a ti nimajo pravice do rabe njihovega govora. Šolska statistika jasno govori, da slovanski element v Gorici ni vreden in nima pravice, da bi bil tu zastopan ("*a Gorizia l'elemento slavo non è indigno e non ha diritto di essere qui rappresentato*"). V glavni normalni šoli je 166 Italijanov in 7 Slovencev, v mestni šoli 140 Italijanov. Drugače je bilo nekoč, sedaj pa živijo v mestu v minimalnem številu.⁴² Uradni jezik goriškega municipija je italijanščina ("*essendo questo la lingua d'ufficio del Municipio*").⁴³

³⁴ Novice 14. 8. 1861, šte. 33, str. 278.

³⁵ Domovina 6. 3. 1868, šte. 10, str. 39.

³⁶ Domovina 20. 3. 1868 šte. 12, str. 46. Njegov naslednik Toroš si je l. 1875 z glavarstvom v Gradišču ob Soči dopisoval v italijanščini. Podobno tudi občina Opatje selo l. 1874 (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gradisca, b. 7).

³⁷ Slovenec 12. 5. 1866, šte. 38, str. 149; Domovina 3. 7. 1868, šte. 27, str. 107.

³⁸ Novice 2. 7. 1862, šte. 27, 224.

³⁹ Novice 11. 6. 1862, šte. 24, str. 199.

⁴⁰ Novice 17. 7. 1861, šte. 29, str. 237.

⁴¹ Domovina 20. 3. 1868, šte. 12, str. 46.

⁴² Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 130/140-141.

⁴³ Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 130/8.

Ko je županstvo v Solkanu sklenilo, da ne bo več sprejemalo dopisov goriškega okrajnega glavarstva v nemškem jeziku, je tržaško namestništvo odgovorilo, da naj se v zadeve glavarstva solkanska občina ne vtika in tako ji je preostala le še pritožba na ustrezno ministrstvo; ministrstvo je rekurz zavrnilo.⁴⁴ Deželni odbor pa je ravnanje občine odobral.⁴⁵ Solkanski primer je navdušil nekega italijanskega pisca iz okolice Tržiča, da je solkansko občino postavil za zgled italijanskim občinam v deželi in solkanskemu županu (Matija Doljak) poslal pozdrav iz tistih predelov, *“kjer se govori in moli še vedno v jeziku Danteja in ki upravno sodijo k isti deželi, kot Solkan”*.⁴⁶

Posebne skrbi so bile deležne šole. Šolska mreža naj bi se razširila, šole naj bi dobile učitelje z dobrim znanjem slovenskega jezika, v goriških šolah pa naj bi dobil slovenski jezik mesto, ki mu pripada. Prav zato bi morali učitelji delovati rodoljubno, je sodil Andrej Žnidarčič v članku *Slovenstvo na Goriškem*. Slovenščina bi se morala – *“ker je daleč doli proti zahodu na granici slovanskega sveta postavljena, naj bi kakor vedno budeča stražarica na skalovitih bregovih votlo bobneče Triglavkinje svojo stražico (stražišče) utaborila, proti mejivnemu Ločniku”*⁴⁷ pazno gledala in vlaškega leva na desno in levo krotila? – učiti od 17 do 20 ur na teden, slovenski jezik naj bi bil obvezni predmet za vse gimnazijce v Gorici ne gleda na narodnost, prav tako naj bi kot učni predmet nadomestil nemščino in nazadnje naj bi bila glavni jezik v ljudskih šolah.”⁴⁸ Ta pa naj bi poleg italijanščine po besedah državnega ministra (v državnem zboru 27. 7. 1861) prevladala v goriškem bogoslovju, a je 43 goriških bogoslovcev sporočilo, da nemščine tu ni čutiti, *“jezik, ki ga potrebujemo, je slovenski in laški”*.⁴⁹ Nadškofijski ordinariat si je s Slovenci dopisoval v nemščini, tudi duhovniki naj uradujejo v slovenščini. Grajani so bili duhovniki, ki niso vabili ljudi, da se vpišejo v Mohorjevo družbo. *Slovenski narod*⁵⁰ se je vpraševal, zakaj v Gorici ni poskrbljeno za krščanski nauk, zakaj je v cerkvi sv. Ignacija na Travniku le ob zorni maši slovenska pridiga, kako je s kraji Ločnik, Dolenje in Mirnik, kdo je v teh krajih za poitalijevančevanje in ali so tudi za cerkveno oblast Slovenci pastorki.

Konec maja 1861 je nastala manjša polemika, ko je duhovnik Josip Furlani (psevdonim J. Ternogorski, tudi Mlinarjev) v *Novicah* naslovil na goriške deželne poslance predlog, da bi bil v zvezi z verjetno razpravo deželnega zbora o učnem jeziku v šolah še najboljši načrt, po katerem bi bili v normalkah in nižjih gimna-

⁴⁴ Soča 27. 11. in 4. 12. 1873, šte. 48 in 49; 29. 1. 1874, šte. 5.

⁴⁵ Novice 6. in 13. 8. 1873, šte. 32 in 33, str. 256 in 265.

⁴⁶ L'Isonzo 28. 6. 1873, šte. 52.

⁴⁷ Ločnik, zahodno od Gorice, na desnem bregu Soče, je bil nekakšen simbol za italijanizacijo, saj *“narodni mejnik se čedalje hitreje premika čez Sočo”* (Novice 28. 3. 1860, šte. 13, str. 101-102). Še ni 40 let ko so v Ločniku slovensko pridigali, *“glejmo torej, da ohranimo, kar še imamo ter da ne pustimo niti pednja slovenske zemlje več poptujčiti!”* (Slovenec 17. 5. 1865, šte. 39, str. 155).

⁴⁸ Novice 15. in 29. 8. 1860, šte. 33 in 35, str. 259 in 276.

⁴⁹ Novice 7. 8. 1861, šte. 32, str. 266.

⁵⁰ Slovenski narod 11. 2. 1871, šte. 17.

zijah ločeni razredi, v višji gimnaziji pa naj bi bil nemški jezik.⁵¹ Temu je nato ugovarjal takratni dunajski študent Josip Tonkli, češ da predlog zahteva premalo v korist Slovencev, dijak ima dovolj prilike, da se nemščino nauči, sicer pa je namen, da se slovenski jezik vpelje v urade kot uradni jezik. Svoj načrt, s katerim se je zavzemal za vpeljavo le slovenskega jezika v višje razrede gimnazije, je Tonkli razložil tudi poslancu Winklerju v pismu dne 22. aprila 1861.⁵² Oglasil se je dopisnik z Dunaja, ki je temu predlogu nasprotoval, ker da je v nasprotju z razglašeno enakopravnostjo avstrijskih narodov, saj bi morali v višjih razredih goriške gimnazije tudi Italijani oziroma Furlani rabiti le slovenščino kot učni jezik. Predlagal je v nižjih razredih gimnazije paralelne razrede, porazdeljene po narodnosti, v višjih pa naj bi se polovica predmetov poučevala v slovenskem, polovica v italijanskem jeziku.⁵³

Josip Furlani je nato ob Tonkljevem predlogu tudi omenil, da načrta zaradi nasprotovanja Italijanov ne bi bilo mogoče uresničiti. Zato pa bi lahko ostal italijanski predlog o dvojnih razredih od prvega do zadnjega razreda, ali pa načrt, ki ga je sam predlagal, da se nemščina uvede v višje razrede. Za italijanski načrt pa je bilo po njegovem premalo učencev, razredi bi se morali sčasoma združiti.⁵⁴ Tonkli je skušal z jezikovnimi značilnostmi slovenskega in italijanskega jezika zagovarjati umestnost svojega predloga, svoj predlog pa je utemeljeval na podlagi cesarskega razglasa z dne 8. avgusta 1859, da se v področjih, naseljenih s prebivalstvom različnih narodnosti, na višjih gimnazijah uvede jezik, ki ga govori večina prebivalstva.⁵⁵

Polemika je s tem prenehala, pač pa so *Novice* ob zaključku šolskega leta 1860-1861 prinesle obširen popis stanja goriških šol. Na gimnaziji je bilo od 334 dijakov 179 Slovencev, 108 Furlanov, 25 Italijanov in 22 Nemcev. Nerešeno je bilo vprašanje slovenskega jezika kot predmeta v vseh razredih gimnazije, povsem nejasno pa je bilo reševanje problema slovenščine, da postane učni jezik. Samostojna višja realka v Gorici takrat ni vodila narodnostne statistike svojih gojencev (od 186 učencev jih je bila tretjina iz Gorice). Na goriški normalki je bilo med 678 učenci 283 Slovencev; število je bilo nizko, ker so Slovenci iz okolice mesta pošiljali otroke v domače šole. Ob zaključku šolskega leta je na zaključni prireditvi prvič govoril dijak v slovenskem jeziku (Franc Podgornik iz Čepovana, kasnejši publicist). Nedeljsko šolo je obiskovalo 92 učencev, med temi kar 42 Slovencev. Učiteljsko pripravništvo je obiskovalo 25 dijakov, potrjeni so bili 4 učitelji. Na mestni ljudski šoli ni bilo slovenskih paralel, bila je italijansko-nemška. Prav tako ni bilo mogoče razporediti narodnostne strukture učenek glavne dekliške šole. Poleg teh javnih šol je bilo v Gorici še nekaj privatnih šol. Pisec tega obširnega članka, ki je sicer nepodpisan, je bil najbrž Andrej Marušič; ob koncu

⁵¹ Novice 17. 4. 1861, štev. 16, str. 131-132.

⁵² Novice 1. 5. 1861, štev. 18, str. 145-146.

⁵³ Novice 15. 5. 1861, štev. 20, str. 158-159.

⁵⁴ Novice 22. 5. 1861, štev. 221, str. 166-167.

⁵⁵ Novice 12. 6. 1861, štev. 24, str. 191-192; 26. 6. 1861, štev. 26, str. 206-208.

je zapisal: "Toliko je tedaj gotovo, da se nekaj giblje, in da, berž ko bo mora neprilicnih zapoved in naročil odjenjala, se bo naše šolstvo v dušni in telesni prid prihodnjih narodov veselo povzdignilo."⁵⁶ Vendar je vpeljava slovenskega jezika v srednje šole naletela na ovire in tako je ostalo pri nemškem jeziku.⁵⁷ Ureditev šol, predvsem pa uvedba slovenskega jezika kot učnega, ostaja permanentna zahteva tudi kasneje, ko se že pojavljajo tabori.

Medtem ko je v prvih časih ustavne dobe živelo upanje, da bo skorajšnji čas prinesel rešitve, ki bodo dale slovenskemu jeziku enakopravno veljavo, so ti upi kmalu zvođeneli zaradi izkušenj vsakdanjosti in v predolgem pričakovanju izboljšav. "Živimo že čez 4 leta v ustavno enakopravni Avstriji ali, žalibog! uživamo še malo ustavnih pravic. Podlaga ustave je enakopravnost narodnega jezika in veljava njegova v javnem življenju; brez veljave domačega jezika v šolah, uradnih, deželnih zborih je vsaka ustavnost puhla stvar, ktera našemu narodu nobenege prida ne donaša. Vemo sicer, da je težko, stari sistemi na enkrat slovo dati ali vendar bi smeli pričakovati, da se naš jezik hitreje v šole in uradnije vpeljuje. Pa kaj bodi li nam od Njih. Veličanstva našega cesarja zagotovljena enakopravnost vedno le na papirju ostajala? ... Doba germaniziranja ali ponemčevanja je po oktoberskej diplomi nehala ali vsaj bi morala popolnoma enkrat že jenjati," je tožil v celovškem Slovcu dopisnik iz Ajdovščine.⁵⁸

Omenjena je že bila pobuda učitelja na goriški višji realki Frana Zakrajška iz marca leta 1860 o potrebi slovenskega časnika na Goriškem.⁵⁹ Za novo leto 1861 je nameraval izdati književni almanah *Vile slovenske*,⁶⁰ v drugi polovici leta 1861 pa se je pripravljajal za izdajanje lista *Lipa slavjanska*, ki naj bi bil "zabavni (kratkočasni) in podučni list". Kljub temu, da so mu prijatelji izdajanje odsvetovali, je vendar le vztrajal, končno pa se je nameri odrekel zaradi tiskarskih in založniških okoliščin. Vendar ni imel nobene povezave z dvojezičnim listom,⁶¹ ki ga je pripravljajal goriški Italijan Giovanni Luigi Filli in ki naj bi objavljajal tudi slovenske prispevke. S svojo namero je Filli uspel le delno, ker je 11. januarja 1862 izšla v Gorici prva in obenem edina številka tednika *Lo Speculatore goriziano – Goriški oglednik*. List je imel italijanski in slovenski uvodnik, in je povedal, da bo časnik "le samo tisto obsegel, kar domorodcem naše kronovine, naj si bodo že kakoršnega koli stanu in pa narodnosti, v prid in pa v korist priti zamore". Z objavo Cegnarjeve pesmi *O posvečevanju Prešernovega spominka* je list zaključil svoj slovenski del. Novice so po izidu zaželele uredniku Filliju uspehe pri težavnem

⁵⁶ Novice 25. 9. 1861, štev. 39, str. 321; 2. 10. 1861, štev. 40, str. 328; 9. 10. 1861, štev. 41, str. 336-337.

⁵⁷ Novice 25. 6. 1862, štev. 26, str. 213; Novice 14. 1. 1863, štev. 2, str. 15.

⁵⁸ Slovenec 27. 5. 1865, štev. 39, str. 155.

⁵⁹ Zakrajškovo pobudo je sprejel dopisnik "... ski" iz Gorice (Novice 20. 6. 1860, štev. 25, str. 199), pohvalil je njegovo rodoljubje, saj "se sredi laškonov ne sramuje na čelu nositi ime Slovenca, v tem ko večina njegovih slovenskih rojakov le prerada zatajuje lastno kri".

⁶⁰ Novice 6. 6. 1860, štev. 23, str. 182-183. Ker pa list ni izšel v napovedanem roku, se je dopisnik v Novicah (3. 4. 1861, štev. 14, str. 113) vpraševal, ali naj bi o izidu poročal.

⁶¹ Novice 8. in 22. 1. 1862, štev. 2 in 4, str. 14 in 27.

delu in poudarile, da bodo o listu več poročale, ko bo prinesel slovenske članke.⁶² Kasneje so *Novice* zanikale vsako zvezo Slovencev s tem neuspehim poskusom.⁶³ Filli si je najbrž prizadeval ustvariti nepristranski deželni list, ki pa že ob izidu ni naletel na primeren odziv, njegov urednik je kasneje zapisal, da je list "umrl novorojen zaradi pomanjkanja mleka".⁶⁴

Zakrajšek je nato ob koncu leta 1863 uspel z izdajo almanaha *Goriški letnik*, ki je zlasti z objavo odlomkov iz Cervantesovega romana o vitezu don Kihotu vzbudil grajo *Zgodnje danice*, "da naj nikdar po zgledu družih bolj pokvarjenih narodov ne jemljejo v knjige neslane, neumne in nravno žitje in narodnost žalivne spakedre".⁶⁵

Veliko bolj uresničljiva so se v letu 1862 pokazala prizadevanja Kmetijske družbe v Gorici, da prične izdajati svoje glasilo tudi v slovenskem jeziku. Kmetijska družba je nameravala izdajati tak list že v začetku petdesetih let, kasneje je ob koncu leta 1861 izdala v slovenskem jeziku koledar, ki je izšel tudi za naslednje leto.⁶⁶ Leta 1862 je pričela družba izdajati časnik v italijanskem jeziku *Atti e memorie dell' i. r. Società agraria di Gorizia* (skrajšano *Atti e memorie*), toda že v istem letu je na zboru kmetijske družbe, 22. maja, njen predsednik predlagal, da prične izhajati tudi slovenski list.⁶⁷ Kmetijska družba je pričela uresničevati zamisel, vendar ni našla dovolj naročnikov in urednika. Na občnem zboru družbe so 28. maja 1863 znova obravnavali vprašanje lista. Družba je prosila slovensko čitalnico v Gorici, da bi ji priskrbela brezplačnega urednika. Nalogo sta nato sprejela Andrej Marušič in dr. Josip Tonkli, odvetniški kandidat v Gorici.⁶⁸ Vendar pa ob sklepu, da začenja izhajati list, niso bila popolnoma rešena vprašanja vsebine novega lista. Predsednik družbe Alessandro Claricini se je sicer zavzemal za razširitev italijanskega glasila, tako da bi vsaka druga številka imela pol vsebine v italijanščini in pol v slovenščini. Vendar so odborniki družbe sklenili, da izide slovensko glasilo samostojno, kot izrazito strokovno in z rubriko Razno, v kateri naj bi se objavljale vesti, povezane s kmetijstvom.⁶⁹

Z nejasnim vsebinskim konceptom je pričel izhajati v Gorici *Umni gospodar*, s podnaslovom *Mesečen list za kmetijsko gospodarstvo in obrtnijstvo, izdaje ga c. k. kmetijska družba Goriška*. Prva številka je izšla 31. julija 1863, kot začasni

⁶² Članek v italijanščini o sodobni vzgoji je pohvalila *Zgodnja danica* (20. 1. 1862, šte. 3, str. 22).

⁶³ Branko Marušič, Ob stoletnici "Goriškega oglednika". Kronika 11/1963, zv. 2, str. 101-106.

⁶⁴ Giovanni Filli, Programma di due giornali bimensili politici e di varietà per la provincia di Gorizia. Gorizia 1869, str. 10. Leta 1876 je na Reki objavil brošuro *Wem sollen Triest, Istrien, Görz u. Krain usw. gehören?* Nato pa je v Ljubljani l. 1878 natisnil v furlansko-goriškem govoru pesem o goriških političnih demonstracijah.

⁶⁵ *Zgodnja danica* 20. 11. 1863, šte. 33, str. 264.

⁶⁶ Kljub temu da je koledar prinašal izgubo, naj bi družba nadaljevala z njegovim izdajanjem (*Atti e memorie* 10. 6. 1863, šte. 11, str. 190-191).

⁶⁷ *Novice* 25. 6. 1862, šte. 26, str. 216.

⁶⁸ *Novice* 22. 7. 1863, šte. 29, str. 230-231.

⁶⁹ *Atti e memorie* 10. 8. 1863, šte. 15, str. 221-222.

odgovorni urednik je bil naveden Andrej Marušič. Goriški katehet se je tako iz marljivega dopisnika nekaterih takratnih slovenskih listov razvil v urednika lista; list je urejeval do konca leta 1865, ko je prenehal izhajati zaradi nasprotovanj italijanskih članov družbe, ker je zlasti v svojem zadnjem letniku prinašal tudi politične vesti. Andrej Marušič je septembrsko, deveto številko tretjega letnika, podpisal že kot izdajatelj in odgovorni urednik, list pa je nosil podnaslov *List za kmetijstvo in druge deželne zadeve*.⁷⁰ *Umni gospodar*, eden izmed sedmih tedanjih slovenskih časopisov, je že v svoji prvi številki naznanjal, da bo prinašal “*domače in tuje novice raznega zapopadka*”. Potemtakem ni bil izrazito strokovno, kmetijsko glasilo. *Novice* so izid lista pozdravile, “*narod slovenski ima zdaj že 7 časnikov*”.⁷¹ O konceptu lista je odločal zbor kmetijske družbe v Tolminu 21. septembra 1863; glede predloga, da bi list obravnaval tudi nekmetijske zadeve, je dobilo predsedstvo družbe nalogo, da rešuje zadevo v sporazumu z uredništvom. Predsednik družbe, kasnejši goriški župan Claricini, je bil listu naklonjen in le na lastno odgovornost dovolil Marušiču objavljane člankov nekmetijske vsebine. Marušič pa ni skrival želje, “*da bi se iz tega lista izcimil sčasoma nekaj deželen časnik, kateri bi vsem posebnim – duševnim in materialnim – potrebam goriških Slovencev zadostoval*”.⁷² Prav zavoljo tega je bil tolminski zbor “*za Goriške Slovence imeniten in spomina vreden, bodi da gledamo na narodnost, al da se na kmetijstvo oziramo*”.⁷³

Drugi letnik *Umnega gospodarja* je imel podnaslov *Mesečnik za kmetijstvo, obrtnijstvo in druge deželne zadeve, ter za izobraževanje ljudstva sploh* in si je dal vzdevek “*grebenica, res, da zdaj še šibka in malo rodovitna grebenica, zlasti neprecenljivih ljubljanskih ‘Novic’ in – ‘naše Gorice list’*”. Tretji letnik je izhajal, vključujoč še osmo številko, s spremenjenim podnaslovom (*List za kmetijstvo in druge deželne zadeve*) in precejšnjo nekmetijsko vsebino. Tako je list 15. maja 1865 (štev. 5) prinesel drobno vest o aprilskih volitvah v goriški mestni svet v rahlo zasmehljivem tonu ter na istem mestu vest o nameravanih proslavah šeststoletnice Dantejevega rojstva v Gorici, kar je vzbudilo nejevoljo pri italijanskih članih kmetijske družbe. Na občnem zboru družbe 29. maja 1865 je goriški liberallec Carlo Favetti (*Umni gospodar* je goriške liberalce v članku poimenoval favetovce, “*za tukajšnjo liberalno laško stranko menda najprimerniše ime*”) napadel *Umnega gospodarja*, da objavlja politične vesti, medtem ko se italijansko glasilo drži pravil družbe.⁷⁴ Njegovi kritiki so se pridružili še dr. Pajer, dr. Giovanni Jona in dr. Guiseppe Maurovich. Njim so odgovarjali dr. Tonkli, dr. Doliac in urednik

⁷⁰ Branko Marušič, Ob stoletnici “*Umnega gospodarja*” (1863–1963). Jadranski koledar 1963, 209–220.

⁷¹ *Novice* 19. 8. 1863, štev. 33, str. 265. Pohvalil ga je tudi *Slovenski glasnik* (1. 9. 1863, štev. 9, str. 271–272).

⁷² *Umni gospodar* 4. 10. 1863, štev. 4, str. 25.

⁷³ Prav tam, 28.

⁷⁴ O neprimernem pisanju lista je govoril na seji odbora društva 26. 5. 1865 Antonio Strainz, ker da so “*alcune espressioni non compatibili col decoro di un foglio agrario*” (Atti e memorie 10. 6. 1865, štev. 11, str. 164).

Marušič. Zasedanje je bilo burno in predsednik družbe ga je zato prekinil in nase prevzel vso odgovornost.⁷⁵ Kljub zahtevam Italijanov je *Umni gospodar* še dalje ohranil svoj novičarski del. Poročanje o Antoninijevi knjigi *Il Friuli orientale* je končal – očitno urednik Marušič – z besedami: “*nikar nas Slovence ne dražite; mi ljubimo Vaš jezik, smo vam prijetli, če hočete, toda – amici usque ad aram; ‘ara’ naša je – zvestoba do Avstrije in cesarja ter – narodnost in domovina slovenska, ki nam jo je tudi Bog dal. Suum cuique!*”⁷⁶ List se je dotaknil tudi mariborskega programa iz leta 1865, obsežni Lavričev članek v zadnjih dveh številkah pa je poudarjal pomen slovenskega jezika in šol za ljudstvo.⁷⁷ Marušič se je konec leta 1865 odrekel sodelovanju z goriško kmetijsko družbo, ki pa je zagotavljala, da bo z izdajanjem lista nadaljevala, kakor hitro dobi za Marušiča nadomestilo.⁷⁸

V svojem dve leti in pol trajajočem izhajanju je *Umni gospodar* opravil veliko narodnobuditeljsko delo, sicer utesnjen zaradi svoje ozke vsebinske usmerjenosti, je objavljal tudi politične vesti. Pri tem se ni v ničemer razlikoval od veljavne slovenske politične miselnosti, ki so jo uveljavljale ljubljanske *Novice*. Krog dopisnikov iz Goriške, ki jih je leta 1863 zbiral Levstikov *Naprej* in od 1865 dalje celovski *Slovenec*, dokazuje, da so se tudi na Goriškem mnogi odtegovali “noviškemu” krogu.

OBDOBJE ČITALNIC

Za razliko od deželnega zbora, v katerem je bil razvoj in napredek slovenske politične miselnosti vezan vselej na obstoječo zakonodajo ter na narodnostno pripadnost poslancev, je slovensko časopisje, zlasti pa čitalniško gibanje, prinašalo narodnostni prebujeni predvsem prvine lastnega političnega življenja. Čitalniško gibanje, ki se na Slovenskem pričinja z letom 1861, a se zlasti razmahne v sredini desetletja, je našlo prav plodna tla tudi na Goriškem. Razvoj društvenega delovanja je temeljil na zakonodaji, ki se začenja pravzaprav z oktroirano ustavo iz marca 1848; leto dni nato, 17. marca 1849, je cesarski patent dovolil ustanavljanje društev in pripravljanje zborovanj, strogo je ločeval dejavnost političnih društev od nepolitičnih. Prva so morala imeti posebno dovoljenje za ustanovitev, za druga pa je bilo dovolj, če so le predložila svoja pravila. Cesarski patent z dne 26.

⁷⁵ Atti e memorie 25. 6. 1865, šte. 12, str. 177-186.

⁷⁶ *Umni gospodar* 15. 10. 1865, šte. 10, str. 82-83.

⁷⁷ Branko Marušič, Ob stoletnici “Umnega gospodarja” (1863-1963). Jadranski koledar 1963, str. 219.

⁷⁸ Atti e memorie 27. 12. 1865, šte. 24, str. 369 in 10. 2. 1866, šte. 3, str. 29. Družbi ni uspelo dobiti urednika. Zato si je veliko prizadeval tajnik družbe *Slovenec* dr. Jožef Bizjak, ki je prvotno želel, da bi več o kmetijstvu pisal tednik *Domovina*. Na seji odbora kmetijske družbe so že govorili o bližnjem izidu novega slovenskega glasila družbe *Kmetiški prijatelj*, njegov urednik je bil Anton Goljevšček (Atti e memorie 25. 5. 1869, šte. 10, str. 120). Glasilo je kot *Gospodarski list* prvič izšlo 10. junija 1869. S presledki, raznimi uredniki, uredništvi in v dveh serijah (1869-1879, 1881-1902) je list izhajal do konca leta 1902.

novembra 1852 je določal, da mora imeti društvo za svoje delovanje dovoljenje vladarja ali vlade. Patent je zadeval različna društva in združenja (tudi zavarovalnice, pomorske družbe, hranilnice itd.). V ustavnem obdobju, ki se je začelo leta 1861, je še vedno veljala zakonodaja iz leta 1852, "*vendar se je spremenila njena uporaba*".⁷⁹ 15. novembra 1867 je bil sprejet zakon o pravici združevanja, bil je bolj demokratičen od prejšnjega in je temeljil na zagotavljanju široke društvene in zborovalske svobode. Določal je, da za društva, ki ustvarjajo dohodek, veljajo posebni zakoni. Društveni zakon iz leta 1867 je omogočal ustanavljanje političnih društev in javna zborovanja.

Zaradi zakonskih določil pravila prvih čitalnic niso vključevala politične dejavnosti. Razvoj pa je kasneje presegel meje kulturnoprosvetnega dela in kar samodejno zahteval drugačne oblike. Poleg političnega delovanja je bilo pomembno tudi gospodarsko, a omejeno je bilo le na vzgojno plat gospodarskih problemov, predvsem kmetijstva in obrti. V prvem ustavnem desetletju je bila na Primorskem, zlasti pa na Goriškem, mreža čitalnic zelo gosta. Po nepopolnem statističnem pregledu slovenskih čitalnic iz leta 1869⁸⁰ je bilo od 56 čitalnic na slovenskem narodnostnem ozemlju 16 čitalnic na Kranjskem, prav toliko na Goriškem, 13 na Štajerskem, 9 na Tržaškem ter dve čitalnici na Koroškem. Skupaj je bilo na takratnem Primorskem 25 čitalnic, kar je komaj nekaj manj kot polovica vseh slovenskih čitalnic.

Na Goriškem je v času od 1862 do konca leta 1870 nastalo 20 čitalnic, njih razporeditev po deželi je bila zelo različna. Razen Sežane,⁸¹ Kobarida⁸² in Bovca so imeli vsi večji slovenski kraji dežele svoje čitalnice, a kar je najpomembnejše, svoje čitalnice so dobile tudi nekatere vasi. Čitalnice so bile ustanovljene v devetih občinskih središčih z več kot 2000 prebivalci (Gorica, Domberk, Solkan, Vrtojba, Vipavski Križ, Rihemberk, Komen, Cerčno, Tolmin), 11 čitalnic pa je bilo v krajih z manjšim številom prebivalstva (Ajdovščina, Skopo, Lokavec, Volče, Črniče, Kanal, Prvačina, Štandrež, Nabrežina, Miren, Štanjel). V nekatere večjih predelih ni bilo čitalnic, tako v Brdih, na Bovškem, na Kobariškem in v bližnjih goriških gorah. Zato pa je bilo njih število večje v okolici Gorice in Vipavski dolini, pri čemer ni brez pomena omeniti, da so bile v zgornji Vipavski dolini, na Kranjskem, čitalnice ustanovljene v Vipavi, Podragi in Šentvidu (Podnanosu), na kranjskem Krasu je bila čitalnica v Senožecah in nekoliko bolj oddaljena čitalnica v Ilirski Bistrici, ob severovzhodnih mejah dežele pa je od leta 1866 delovala čitalnica v Idriji. Posebnega pomena se zdi tudi pregled števi-

⁷⁹ Branko Marušič, Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848-1918). *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije* 16/1999, 164.

⁸⁰ Letopis Matice Slovenske za 1869, str. 282-296.

⁸¹ Ustanovitev čitalnice ("*novo slovensko dete*") je napovedala vest v tržaškem *Slovenskem Primorcu* (12. 1. 1868, šte. 1). Čez leto dni je ustanovitev sežanske čitalnice napovedala *Domovina* (8. 1. 1869, šte. 1, str. 5). Omenja ustanovitev čitalnice v Sežani. Vest pa je tudi obenem edini podatek o obstoju čitalnice v Sežani v obravnavanem razdobju.

⁸² V začetku leta 1867 so nameravali gosposko shajališče v Kobaridu spremeniti v čitalnico (*Domovina* 25. 1. 1867, šte. 4, str. 17).

la čitalnic po letih nastanka. V letu 1862 sta nastali na Goriškem dve čitalnici, v letih 1863 in 1865 ni bila ustanovljena nobena, leta 1864 nastane le ena, dve leti zatem, leta 1866, nastaneta dve novi čitalnici, posebno plodno je leto 1867, ki je dalo kar 8 novih čitalnic; to leto se na drugih slovenskih področjih ne pojavi niti ena nova čitalnica. Ustanavljanje goriških čitalnic v letu 1867 se zdi pomembno tudi zavoljo tega, ker je bila večina uradno potrjena še pred sprejetjem zakona o pravici združevanja (15. 11. 1867). Leta 1868 ni bilo nobene nove čitalnice, naslednje leto 5 čitalnic, za leto 1870 pa je poznan nastanek le dveh. Tak postopni razvoj čitalniškega gibanja kaže, da se je spočetka osredotočilo predvsem okoli večjih središč (Tolmin, Gorica, Ajdovščina), kasneje pa je obujena narodna zavest zahtevala razvoj v najširše plasti slovenskega prebivalstva podeželja. Goriške čitalnice so v veliki meri nosile vzdevek *čitalnice*, pojavila pa se je tudi oblika *bralno društvo* (spočetka Volče, Prvačina, Štandrež), ob nazivu čitalnica je ostal še dodatek *narodna* v več primerih, po vaseh pa so bile *kmečke čitalnice* ali celo *kmečke in rokodelske*. Prav poudarek pripadnosti določenega sloja prebivalstva, tako njegovi socialni kot poklicni strukturi, je ohranjal mnogim čitalnicam skozi več naslednjih desetletij podobo resnega dela in šele fašizem (na primer čitalnica v Gorici ukinjena l. 1927) je pokončal delo mnogih, potem ko so šestdeset let uspešno delovale za kulturnoprosvetni razvoj kraja. Na tem mestu je namenjen večji poudarek prvemu desetletju društvenega življenja na Goriškem, razgibano delovanje, ki je v naslednjih desetletjih sledilo, kliče k posebni obravnavi.⁸³

Prva goriška čitalnica je bila ustanovljena v Tolminu. V tem trgu je kot v ostalih večjih krajih (Ajdovščina, Kobarid, Bovec) deloval nemški, uradnikom namenjeni, Leseverein. Tolminski uradnik Simon Tavčar si je že ob koncu leta 1861 prizadeval, da postane nemško društvo slovenska čitalnica, a je občni zbor društva sklenil, da ostane vse po starem.⁸⁴ Takrat pa se je že del tolminskega slovenskega uradništva zbiral v Devetakovi hiši in pripravljajl tla za novo čitalnico.⁸⁵ Prav na začetku leta 1862 se je pojavila prva vest o pripravljanju čitalnice.⁸⁶ 6. januarja 1862 so pravila, ki sta jih podpisala notar dr. Janez pl. Premerstein kot predsednik in Valentin Luznik kot tajnik, poslali tržaškemu namestništvu v potrditev; 10. februarja so bila pravila potrjena, 16. dne istega meseca je imelo društvo svoj prvi občni zbor, 20. februarja 1862 pa je bila čitalnica slove-

⁸³ Branko Marušič, Čitalniško gibanje na Primorskem in nastanek narodne čitalnice v Rihemberku. V: Ob stoletnici rihemberške čitalnice. Ob stoletnici kulturnoprosvetnega delovanja v Braniku. Branik 1968, 5; Isti, Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem Primorju (1848-1918). Annales. Anali za istrske in mediteranske študije 16/1999, 163-192; Isti, Die Vereinstätigkeit im östereichischen Küstenland (Triest, Görz-Gradisca, Istrien). V: Die Habsburgermonarchie. Die Politische Öffentlichkeit. 8. Wien 2005, 541-585; Prosvetni zbornik 1868-1968, Trst 1970.

⁸⁴ Novice 18. 12. 1861, šte. 51, str. 418-419.

⁸⁵ Branko Marušič, Stoletnica tolminske čitalnice 1862-1962 (Bivanje dr. Karla Lavriča v Tolminu). Jadranski koledar 1962, 179.

⁸⁶ Novice 15. I. 1862, šte. 2, str. 15.

sno odprta.⁸⁷ Ob tem je poročilo v *Novicah* prineslo govor predsednika čitalnice v celoti: *“Ker so bile naše pravila od naše c. k. okrajne uradnije prijazno sprejete in od našega mnogočastitega gospoda predsednika deželne namestije barona Burgerja⁸⁸ prav v domačem slovenskem jeziku potrjene, in ker so naš slavni vitežki Cesar svoje zveste slovenske junake na Laškem po slovensko pohvalili, nam se je nadjati, da naša narodna čitavnica bode imela lepo prihodnost.”* Govoru je sledilo petje in deklamacija in nato zabavnejši del večera.⁸⁹ Skromni začetek prve goriške čitalnice pa je napovedal bogato razdobje, ki mu je spočetka dajalo podobo prav delovanje tolminske čitalnice in kasneje goriške.

V Tolminu so v marcu 1862 imeli že drugo *bésedo*, na kateri je tajnik čitalnice Valentin Luznik govoril o pomenu društva, ter o pomenu učenja slovenskega jezika, ki ga je treba poznati in se ga z veseljem učiti. Govornik je spregovoril o novem narodnostnem gibanju, *“tudi do nas tolminskih Slovencev je sonce svobode prisijalo; tudi nam tukaj na izhodu ‘mrzlega vrha’ se vnema v srca gorka ljubezen do naše mile matere Slave. In nam, ki smo tukaj na meji benečanskih Italijanov, od koder marsikdaj sovražna sapa pripiha, ostaja srce vselej stanovitno v zvestobi in vdanosti do našega vladarja.”*⁹⁰ Podobne ugotovitve podaja tudi poročilo s Tolminskega, ki so ga prinesle *Novice*: *“Tukaj na Tolminskem se lahko reče, da za našo narodnost se zares lepo skrbi; saj ni dolgo, kar ste nam ‘Novice’ oznanile, da tudi v Tolminu, glavnem trgu tega kraja, se je čitavnica napravila kakor po drugih slovenskih krajih, ki bo gotovo napredovanju naše narodnosti veliko pripomogla. Pa tudi ljudskih šol ima ta kraj veliko, ktere so, posebno v zadnjem času – slava našemu nadzorništvu! – vse na slovenski podlagi vredjene. – V večih trgih, kakor: v Tolminu, Kanalu, Kobaridu, Bovcu in v Cerknem so više ljudske šole, in imajo po 2 učnika; v manjših trgih pa in vaseh so niže ljudske šole, vse slovenske, ki imajo svojega svetnega učnika, ali pa po skrbi naše slavne škofije duhovni v njih učijo, ker je šola za njih službo že sklenjena ali pa iz proste volje učijo.”*⁹¹ Ob prvi obletnici je tolminska čitalnica prejela pozdrav mariborske čitalnice in je nanj 24. februarja 1863 odgovorila: *“Zagotavlja Vam torej nevga-sljlivo sestrinsko ljubezen in spoštovanje ...”*⁹²

Drugo čitalnico so pričeli pripravljati v Gorici. V dopisu z Dunaja (avtor najverjetneje takrat še študent Josip Tonkli), ki je izšel v *Novicah*, je pisalo o primernosti čitalnice v Gorici in dopisniku so bile dobro znane ovire, ki so *“tej reči na poti; dobro vem, da moji goriški bratje so vrli Slovenci; al ne dvomim, da bi se bilo o slov. čitalnici v Gorici že zdavnaj govorilo, ako bi tako lahko bilo, kakor v drugih slovenskih mestih.”*⁹³ Kasneje poroča Josip Tonkli iz Gorice, da okoliščine

⁸⁷ *Novice* 19. 2. 1862, šte. 8, str. 68; Zgod. tol. čitalnice od 1862. naprej. Soča 24. 1. 1906, šte. 20.

⁸⁸ Friedrich Moritz Burger, namestnik v Trstu v l. 1859-1862.

⁸⁹ *Novice* 5. 3. 1862, šte. 10, str. 77.

⁹⁰ *Novice* 26. 3. 1862, šte. 13, str. 101-102.

⁹¹ *Novice* 2. 4. 1862, šte. 14, str. 109-110.

⁹² Univerzitetna knjižnica Maribor, Rokopisna zbirka, Ms. 201/ III – 10³.

⁹³ *Novice* 9. 4. 1862, šte. 15, str. 117.

za čitalnico v Gorici niso bile godne, vendar so resne priprave v teku.⁹⁴ Drugi dopisnik iz Gorice odgovarja Tonkliju: *“Kdor pozna sedanje razmere, mora res priznati, da ni ravno lahko napraviti čitavnico; vendar, ali se bodo te nemile okolišine, ki res overajo prosto gibanje tukajšnjih Slovencev, takoj precej odstranile ali predrugačile, in ali niso enake ovire zadrževale ustanovitve čitavnic tudi po drugod? [...] Le srčnosti je treba; predolgo pretresovanje ne zda in ne kaže nikamor; drugače bomo potrpežljivost nekterih domoljubov, ki željno pričakujejo te lepe ustanovitve, le trpinčili in popolnoma strudili.”*⁹⁵

Medtem ko so se v Gorici pripravljali, da ustanove čitalnico in so meseca avgusta že bila sestavljena pravila, je bila v Vipavi in na bližnjem Lanthierijevem gradiču Zemono velika prireditev v nedeljo, 8. septembra 1862. V Vipavo so prišli člani ljubljanske čitalnice, da bi vrnili obisk Vipavcev v Ljubljani z dne, 4. aprila 1862. Med ljubljanskimi gosti sta bila tudi dr. Janez Bleiweis in ljubljanski župan Mihael Ambrož. Pri *běsedi* na gradiču Zemono se je zbralo okoli 800 ljudi, največ Vipavcev, z zastavo pa so prišli tudi Ajdovci in Goričani, zato tudi ni pozabil vipavski dekan Jurij Grabrijan že takoj na začetku poudariti povezave Vipavcev z bližnjimi deželnimi sosedi: *“Namen našega današnjega shoda Vam je – mislim – znan. Zanašam se namreč, da se pohvalnega pisma dobro še spomnite, katerega smo pretečeno zimo po vseh naših komunih ta – in unkraj Hubla s tako pripravnostjo podpisovali, ki je bilo namenjeno društvu slavnih mož v Ljubljani poslano biti, kateri so se s srčno pogumnostjo povezali prizadevati si, da bodo našemu maternemu slovenskemu jeziku na noge pomagali, ga izobrazovali in za njega povzdigo in veljavo pri vseh prilikah skrbeli.”* Važnost udeležbe ljudi iz širšega področja je v svojem govoru na besedi pokazal tudi ljubljanski župan Ambrož: *“Drugi narodi popotvajo na daljne ptuje kraje, ker so v svojih geografičnih mejah že bolj zedinjeni, – Slovenci smo razdeljeni po mnogih geografičnih mejah; zato je prva potreba, da se med seboj seznanimo; zato ne hodimo daleč po svetu, ampak se zbiramo v naši domači deželi; priča tega je to, da so danes naši sosedge iz Goriškega in Tržaškega sem prišli se udeležiti zanimive veselice.”* Poročilo navaja med goriškimi uglednejšimi gosti državnega in deželnega poslanca Antona Černeta, Andreja Marušiča, Petra Kozlerja, notarja iz Sežane, dornberškega župana Franca Kerševanija, ajdovskega župana Mahorčiča, rihemberškega župana Furlanija. Prisostvovala sta prireditvi tudi Josip Tonkli in posestnik iz Rihemberka Janez Ličen,⁹⁶ ki sta skupaj z Janezom Budauom podpisala prošnjo za uradno odobritev goriške čitalnice.

Ta prva množična prireditev v Vipavski dolini je dolgo ostajala kot mejnik v narodnostni prebui Goriške in Vipavske doline, zemljepisno zelo dobro opredeljenega ozemlja, ki pa jo je deželna meja na Hublju že od sredine prve polovice 16. stoletja delila v dve upravni enoti. Ta razdelitev Vipavske doline je imela dolgoročne in vsebinsko zelo razvejane učinke, ki jih je bilo mogoče zaznati tudi

⁹⁴ Novice 9. 7. 1862, šte. 28, str. 235-236.

⁹⁵ Novice 30. 7. 1862, šte. 31, str. 260.

⁹⁶ Novice 17. 9. 1862, šte. 38, str. 230-233; 24. 9. 1862, šte. 39, str. 328-230.

še potem, ko je bila dolina po letu 1918 upravno združena. Vsemu navkljub so med Vipavci obeh dežel obstajale vezi, ki pa so se razumljivo kazale predvsem v občasno nastajajočih čitalnicah na obeh straneh Hublja in njih delovanju.

Zato je primerno omeniti, da se je živahno kulturno oživljanje pričelo tudi ob severovzhodnih upravnih mejah Goriške. V Idriji je sicer deloval Leseverein, a časopisna poročila pišejo veliko o raznih slovenskih gledaliških predstavah, v Idriji je delovalo tudi nekako slovensko pevsko društvo.⁹⁷ Živahnejše je bilo v Vipavi, kjer je živel Jurij Grabrijan, pesnik in znan javni delavec. V Vipavi je sicer deloval Leseverein, v katerem so v letih 1862-1863 nastopali vipavski pevci s slovenskimi pesmimi. V sredini leta 1863 je *kazinska čitavnica* v Vipavi pripravila prireditev, na kateri je Grabrijan že govoril o obstoju društva, ki "*imenujte ga že potem, kakor Vam drago*".⁹⁸ Na prireditvi so prišli tudi Ajdovci. Ko se je vipavska kazina zbrala na občni zbor 18. februarja 1864, je večina članov odločila, da se preimenuje v čitalnico.⁹⁹ Oblast je pravila potrdila 22. aprila 1864, 12. maja je čitalnica dobila svoj odbor, ki mu je načeloval dekan Grabrijan;¹⁰⁰ 14. avgusta pa se je čitalnica nadvse slovesno odprla.¹⁰¹ Le teden dni prej je bila odprta čitalnica v Ilirski Bistrici. Naslednja čitalnica na bližnjem Kranjskem je bila v Idriji, kot dan njene ustanovitve se navaja 29. november leta 1866, pričela pa je delovati 26. februarja 1867.¹⁰² Leta 1866 je dal dijak Anton Žgur iz Podrage pobudo za ustanovitev vaške čitalnice, "*narodno-kmetijske knjižnice (bukvarnice)*".¹⁰³ Žgur je v drugi polovici leta 1865 skušal s prireditvijo, ki pa ni našla odziva, vzdramiti vaščane Podrage. Kljub temu da so morali v Podragi čakati kar dve leti na uradno potrditev njih čitalnice, je ta uspešno delovala in imela v sredi leta 1866 že 130 knjig.¹⁰⁴ Končno so bila pravila odobrena v februarju 1868, slovesna otvoritev pa je bila 19. aprila isto leto, takrat je nastopil z govorom o *svobodi* tudi ajdovski odvetnik dr. Karel Lavrič. Omenjena statistika slovenskih čitalnic navaja, da sta se v letu 1863 ustanovili čitalnici tudi v Šentvidu pri Vipavi (danes Podnanos) ter bližnjih Senožečah na Krasu in v Postojni.

Privoljenje za ustanovitev (prošnja je bila vložena 18. 8. 1862) goriške čitalnice nosi datum 26. september 1862, že 1. oktobra se je osnoval odbor čitalnice, ki so ga sestavljali Andrej Winkler kot predsednik, uradnik Viktor Milharčič kot podpredsednik, odborniki so bili duhovnik Josip Furlani, deželni blagajnik Andrej Jeglič, katehet Andrej Marušič, deželni svetovalec Ferdinand Zörer in učitelj

⁹⁷ Novice 2. 12. 1863, šte. 48, str. 389.

⁹⁸ Novice 1. 7. 1863, šte. 26, str. 206.

⁹⁹ Novice 2. 3. 1864, šte. 9, str. 70.

¹⁰⁰ Novice 25. 5. 1864, šte. 21, str. 172.

¹⁰¹ Novice 24. 8. 1864, šte. 34, str. 277-279; 31. 8. 1864, šte. 35, str. 286-290; Rojstni god ali prva slovesna beseda ipavske čitavnice 14. avgusta 1864, 16 str.

¹⁰² Novice 20. 2. 1867, šte. 80, str. 64.

¹⁰³ Novice 9. 5. 1866, šte. 19, str. 154; Branko Marušič, *Stoletnica čitalnice v Podragi*. Primorske novice G 25. 5. 1968, šte. 22, str. 8.

¹⁰⁴ Novice 12. 9. 1866, šte. 37, str. 298-299.

Anton Valentin Toman.¹⁰⁵ Ta začasni odbor je vabil v članstvo in v vabilu zapisal, da je pglavitni namen društva *“Narodna omika! Čitalnica bo nekako narodno ognjišče, od koder se bo po naravni in postavni poti širila dušna gorkota slovensko-narodne zavednosti, po hribih in dolinah slovenskih ob Soči in Vipavi.”*¹⁰⁶ V začetku decembra 1862 je imela čitalnica svojo prvo prireditve. Dopis iz Gorice, ki so ga prinesle Novice v začetku leta 1863, pa je prikazal nastanek: *“Čitavnica goriška pomeni zanimiv košček naše kulturne zgodovine. Naj pokažem tedaj, kako se je izcimila in začela, kako se razvija in napreduje. Ko smo tedaj, meseca aprila prejšnjega] 1. rožičke pomolili in svet zagledovali, ni bilo vreme za čitavnico še ugodno. Pravila čitavnice so že spisane, bile so spet na stran položene. Meseca avgusta šele smo poskusili goloba izpustiti. Pretrgano nit smo na novo povzeli in v drugi polovici avgusta so bile pravila že oddane, kamor se je tikalo. Malo dni potem se je pokazalo, da nismo bili preslabi vremenski preroki. 30. avgusta namreč je imela tukajšnja gimnazija svojo končno slovesnost. Nepričakovani radostni klici pri slovenski deklamaciji tistega dne zaznamujejo za našo reč pomenljivo dobo; pokazala se je zbudena narodna zavest in moč tukajšnjega slovenstva, kakor nikdar popred. Trezni in pošteni opazovavec te prikazni je moral priznati, da je bilo to plamen narodne zavednosti, ki je bil nenadoma kvišku dvignil. Nauk, ki smo si ga iz vsega tega posneli, je bil ta, da narodno čutje je že širje kroge prešinilo, kakor smo menili in da je treba za kladivo zgrabiti, dokler je železo belo. Pogum velja, si mislimo, zastavo našo začnemo nekoliko drznejše razvijati in družnike za čitavnico očitno nabirati. Pravila pa so ležala takrat še zmiraj v Gorici. Sem vmes spada imenitni slovenski shod v Ipavi 8. sept. Kar smo tam vidili in slišali, je pritisnilo le še pečat našim sklepom. Čitavnica je odsihmal nam geslo, nasprotnikom našim pa zabavljica. Slovenci in Neslovenci stikajo glave. Temu je čitavnica kamen pohujšanja, unemu drevo spoznavanja; ta nam zabavlja, uni se nam posmehuje, tretji nas celo denuncuje. Os in sršenov razdraženih se ni manjkalo. Inimici hominis pa – se ve – domesticci. Naleteli smo pri nabiranju udov na vašo – mlačnost, kakor smo se zanašali; mnoge je oparila neka plahota, pa sami niso prav vedili, zakaj? Na vse to – post tot discrimina rerum – je dospela konec septembra že znana slovenska rešitev tržaškega namestništva, potrditev naših pravil. To je Goričane osupnilo; žal mi je, da nismo imeli tisti čas ‘Figara’ ali kacega tacega lista v Gorici; tvarine bi se mu ne manjkalo. Čitavnica je bila odsihmal en vogue; gostivnice in kavarnice so jo bile polne. Prve dni oktobra se je volil začasni odbor; od tistega večera je postala zaupljivo, nad vsakoršen sum povzdignjeno slavno Winklerjevo ime zastava našim zahtevanjem, poroštvo našim sklepom, jedro ob katerem se enakošne čutja in mnenja vse v eno kristalizujejo [...] Oktobra se odbor pogostoma shaja; težav je bilo veliko*

¹⁰⁵ Novice 8. 10. 1862, štev. 41, str. 346; K.O.S [Franc Kos], Dvajsetletni obstanek goriške čitalnice. Soča 15. in 22. 12. 1882, štev. 50 in 51; Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 130/140-143.

¹⁰⁶ Novice 5. 11. 1962, štev. 45, str. 378; Slovenski prijatelj 15. 11. 1862, štev. 11, str. 510; Univerzitetna knjižnica Maribor, Rokopisna zbirka, Ms. 201/VII -3¹.

premagati. Nepremakljivi sklep odborov je bil: 'Dostojno v vsakem oziru'. Treba je bilo goriškemu občinstvu imponovati, prisiliti ga k priznanju in spoštovanju naših poštenih namenov. Po tem takem se bo med drugim razumelo, da in zakaj smo se predrznili najeti za čitavnico najimenoitnejše in pripravnike stanovališče v Gorici za 650 fl. In glej! fortes fortuna juvat, naša predrznost je mestjane močno osupnila; zasmehovanja in zabavljanja je bilo konec, še celo zavidati so nam začeli.'"¹⁰⁷

Tako je pričela živahno delovati Slovenska čitavnica v Gorici. Da je bila Italijanom trn v peti, dokazuje poročilo, ki ga je goriški municipij poslal namestništvu v Trst v zvezi s prošnjo za uradno potrditev čitalnice. Tako stoji v dopisu z dne 17. septembra 1862 (podpisal ga je goriški župan grof Mels Colloredo): "*Prvi člen statuta društva govori, da se vzdržuje političnih zadev. Kljub temu pa, prepričani, da se bo natančno opazovalo to določilo statuta, se ne more drugače kot obžalovati, da zato, da bi se še povečal razdor v družbi tega malega mesta, ustanavlja slovenski kazino. Tako bomo imeli tri, mestnega, nemškega in slovenskega; zadnja dva so poklicali v življenje tujci v mestu, in prav zato moreta dati priliko za trenja in razprtije.*"¹⁰⁸

Obe čitalnici, v Tolminu in Gorici, sta se v letu 1863 izkazali s prav živahnim delovanjem. Zlasti velja taka ugotovitev za tolminsko, katere vodstvo je prevzel takratni tolminski odvetnik dr. Karel Lavrič, njegov povratek v javno življenje je po letu 1848¹⁰⁹ povezan z delovanjem čitalnice v Tolminu. Lavrič ni bil le glavni govornik na prireditvah, učil je nastopajoče, predvsem govorništvo, organiziral je mnoge prireditve. Na prireditvi 17. marca 1863 je Lavrič govoril pod naslovom *Vsa slovenska dežela naj bode učilnica slovnice in slovstva slovenskega*. Bil je obširen govor, v katerem je poslušalcem skušal s primeri iz zgodovine pokazati pomembnost in mesto jezika v življenju naroda.¹¹⁰ Iz Lavričevega govora je bilo razbrati, da je v Tolminu delovala nekakšna knjigarna za slovenske knjige (poverjenik knjigararja Soharja iz Gorice). Prav tako kot ta so tudi tretji Lavričev govor leta 1863 v tolminski čitalnici *Novice* ponatisnile; Lavrič je govoril o narodnem petju na prireditvi 5. maja 1863. Petje je bilo Lavriču le osnova, na kateri je pojasnil svoja razmišljanja o narodu ter o svobodi, ki je "*najpotrebnejši in najveličastnejši predmet, ki se more temu petju pridružiti*". Vest, ki je govorila o prireditvi, je za prihodnje beseđe najavila govore o narodnih shodih ter o starejši slovenski zgodovini, za ožji krog poslušalcev pa pravno predavanje *o zastaranju in priposestevanju*.¹¹¹ Govor o narodnih shodih je imel Lavrič na prireditvi 14. julija 1863, kljub obljubi ga *Novice* niso ponatisnile.¹¹² 12. julija 1863 je čitalnica

¹⁰⁷ Novice 14. 1. 1863, šte. 2, str. 14.

¹⁰⁸ Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 130/111-112.

¹⁰⁹ S člankom o Kraljestvu Ilirija in Nemški zvezi (Laibacher Zeitung 27. 4. 1848, šte. 51) se je zavzemal za povezavo Trsta z Nemčijo.

¹¹⁰ Novice 29. 4. 1863, šte. 17, str. 134-135.

¹¹¹ Novice 20. 5. 1863, šte. 20, str. 157-158.

¹¹² Novice 29. 7., 5., 12. in 19. 8. 1863; šte. 30-33; str. 239-240, 246-247, 254-255, 264-265.

pripravila izlet na Pečine ob prazniku sv. Mohorja.¹¹³ 30. septembra 1863 so v tolminski čitalnici nastopali otroci na “*mali bésedi*”.¹¹⁴ 21. septembra 1863 je Lavrič nastopil s slovenskim govorom na zboru goriške kmetijske družbe v Tolminu.¹¹⁵ Oktobra meseca se je dr. Lavrič poslovil od Tolmina, preselil se je v Ajdovščino. Tolminci so mu priredili posebno bésedo 21. oktobra 1863. Tudi tokrat je imel Lavrič govor, *Novice* so ga objavile pod naslovom *Zgodovinske črtice o znanstvu in umetnosti*. Govor je Lavrič zaključil z naslednjimi besedami: “*Narodno zavest buditi in krepčati je torej vsakega Slovenca dolžnost, in posebno narodnih čitavnic visoka naloga. One so središče, v katerih se imajo duševne domoljubne moči navduševati in uriti. One so, rekel bi, narodne straže, in glasniki matere Slave, ki imajo neprenehoma narod dramiti, in pa skrbno paziti, da več ne zaspi.*”¹¹⁶

Delovanje goriške čitalnice v prostranih prostorih Stabilove hiše na goriškem Travniku je bilo v prvih mesecih leta 1863 zabavnejšega značaja. Tako je ples 8. februarja 1863 privabil mnoge veljavnejše prebivalce Gorice in bil “*spravni večer med narodnostmi in stanovi*”.¹¹⁷ Gotovo pa je bila v istem letu največjega pomena béseda, posvečena “*v spomin začetka omike med Slovenci po kršanstvu in narodnem pismenstvu*”. Na prireditvi se je 12. julija 1863 v goriški čitalnici zbralo tudi veliko gostov iz drugih krajev. Slavnostni govornik je bil dr. Josip Tonkli, ki ga časopisno poročilo imenuje “*prvi slovenski doktor (kot pravosednik) v Gorici*”. Obširni Tonklijev govor, v katerem je razgrinjal zgodovino Slovanov, govoril o pokristjanjevanju ter o sv. Cirilu in Metodu in slovstvu tiste dobe, je končal s pregledom “*stan slovenščine v Gorici*”. V kratkem zgodovinskem pregledu se je spomnil Valentina Staniča, “*prvi, ki se je bil v Gorici Slovenca zavedel*”. Za konec je izrekel misli o prebujanju in postavil: “*Narodni župani, narodni učitelji in narodni dušni pastirji so nepremakljivi stebri, na katerih se valovje nepostavnega poptujčevanja gotovo razbije. Vsi tedaj se svojega milega in lepoglasnega jezika poslužujmo v družini in v javnem življenji, v govoru in v pisanji.*”¹¹⁸ V Gorici je bilo društveno življenje primerno razvito. Leta 1855 so delovala tri društva. Na začetku ustavne dobe sta delovali le še dve, ki sta se jima pridružila poleg slovenske čitalnice še krožek trgovcev in nemško društvo Concordia. To društvo naj bi slovensko čitalnico izrinilo iz najetih prostorov na goriškem trgu Travnik, potem ko sta se društvi dogovarjali za občasno sodelovanje. “*Take ni Slovencem v Gorici do zdaj še nihče naredil,*” je komentiral dogodek slovenski tisk.¹¹⁹ Zapisane pa so bile tudi besede: “*Upamo, da se bo za naprej čitavnica na bolj narodni podlagi osnovala – ali prav za prav, da bo več narodnega duha v novo stanovanje preselila.*”¹²⁰ Društvi sta po tem dogodku vendar sodelovali in tako so slovenski pevci kot

¹¹³ Zgodnja danica 1. 8. 1863, šte. 22, str. 170.

¹¹⁴ *Novice* 22. 7. 1863, šte. 29, str. 234.

¹¹⁵ *Atti e memorie* 25. 9. 1863, str. 246.

¹¹⁶ *Novice* 14. 10. 1863, šte. 41, str. 332.

¹¹⁷ *Novice* 18. 2. 1863, šte. 7, str. 55–56.

¹¹⁸ *Novice* 4. in 11. 1863, šte. 44 in 45, str. 356, 361–363.

¹¹⁹ *Domovina* 8. 2. 1867, šte. 6, str. 28.

¹²⁰ *Slovenec* 16. 2. 1867, šte. 20, str. 84.

posamezniki pomagali peti nemškim; nista se pa združila zbora obeh društev.¹²¹ Goriški nemški Gesangverein pa se je želel uveljaviti tudi na slovenskem podeželju. Tako se je 16. februarja 1868 nemško pevsko društvo udeležilo čitalniške prireditve v Solkanu; navzoč je bil tudi Karl Ritter.¹²² Nemški *Görzer Zeitung* je bil zadovoljen, tržaški Primorec¹²³ pa je presodil, da je kaj takega bilo mogoče v Solkanu, kjer je polovica prebivalcev v službi v Ritterjevih obratih v Štračicah; družina Ritter je namreč stala za vsem, kar je krepilo nemštvo na Goriškem.

Lavričev prihod v Ajdovščino, bil je že poznan kot čitalniški organizator, je najbrže pospešil, če že ne sprožil, spremembo ajdovskega Lesevereina v čitalnico; občni zbor društva je 26. decembra 1863 tako spremembo sprejel z večino glasov.¹²⁴ V Trst so bila poslana pravila, namestništvo jih je potrdilo 22. februarja 1864. 17. aprila 1864 se je ajdovska čitalnica odprla, glavni govornik je bil dr. Lavrič, ki je razlagal načela prebuje naroda; Slovenci se morajo pri tem najbolj zavedati, da čislajo svoj jezik ter da se mladina primerno vzgaja. Nanovo je definiral pomen čitalnic, ki so *“družba Slovencev, kateri so namenjeni narodno zavest v sebi in v drugih buditi, kateri hočejo seznaniti se z našim že omikanim in lepoglasnim jezikom in slovstvom, in ki želijo narodno reč na vso moč podpirati. – Čitavnice so tedaj varhi, ki skrbijo za narod, so središča domoljubnih src; so učilnice nam odraslim, ki ne moremo več po šolah hoditi in učiti se jezika in slovstva.”*¹²⁵ Čitalnica je tedaj štela 63 članov, njen prvi predsednik je bil dr. Lavrič.¹²⁶ Osnovala je knjižnico s sto knjigami, ki jih je razpošiljala tudi po deželi.¹²⁷

Pomembna pobuda ajdovske čitalnice na gospodarskem področju je najbrže Lavričeva. 17. julija 1864 so se zbrali v čitalniških prostorih kmetovalci iz Vipavskega in se pogovarjali o vinogradništvu. Lavrič je pripravil za to priliko govor, ki je bil objavljen v tisku pod naslovom *Združba je moč, združba napredek*. V govoru se je Lavrič potegoval za nekakšno zadružno gospodarjenje.¹²⁸ Pa tudi pobuda za bésedo *“pod milim nebom”* izhaja iz ajdovske čitalnice: uresničila se je 15. avgusta 1865 v Palah pri Ajdovščini in poleg Ajdovcev so se je udeležili tudi Tolminci in Vipavci.¹²⁹ V treh letih, kar se je z ustanovitvijo tolminske čitalnice pričela čitalniška doba tudi na Goriškem, so tri čitalnice prav uspešno orale ledino. Za naslednjo čitalnico je prišla pobuda iz Lokavca pri Ajdovščini. Tu so januarja ali februarja 1866 prosili za uradno dovoljenje;¹³⁰ ustanovili so *“čitavnico za kmete in rokodelce”*, vendar so bili po dolgih mesecih čakanja na dovoljenje

¹²¹ Slovenski Primorec 21. 1. in 9. 2. 1868, štev. 1 in 3.

¹²² Domovina 21. 2. 1868, štev. 8, str. 31.

¹²³ Primorec 15. 3. 1868, štev. 6

¹²⁴ Novice 2. 3. 1864, štev. 9, str. 70-71.

¹²⁵ Novice 4. in 11. 5. 1864, štev. 18 in 19, str. 148 in 156.

¹²⁶ Novice 6. 4. 1864, štev. 14, str. 115.

¹²⁷ Novice 25. 5. 1864, štev. 21, str. 172.

¹²⁸ Umni gospodar 15. 8. 1864, štev. 8, str. 59-63 (ponatis: Novice 31. 8. 1864, štev. 35, str. 281-282).

¹²⁹ Novice 15. 11. 1865, štev. 46, str. 376.

¹³⁰ Novice 7. 3. 1866, štev. 10, str. 81.

ustanovitelji zaskrbljeni in ogorčeni so vpraševali: *“Kaj le gospoda sme svoje kazine in čitalnice imeti, mi v kmetiški suknji pa ne? Mar nam mana obilnih in dobrih pridelkov brez vrednosti sama z nebes pada? Oviralcem kmetiške omike naravnost rečem: idimo in pogledjmo njive, senožeti in vinograde nevednega kmeta, in videli bomo, kako je vse pusto, – stopimo pa k sosedu, kateri je podučen in omikan, in zagledali bomo polje dobro obdelano, senožeti umno gleštane, vinograde v lepem redu.”*¹³¹ Meseca junija 1866 je bila tudi ta čitalnica potrjena, a se zaradi vojne tega leta ni mogla takoj odpreti, odprta je bila 4. novembra 1866.¹³² Tega leta so pripravljali čitalnico tudi v Rihemberku. Namestništvu v Trst so poslali prošnjo v sredini leta 1866, v *Letopisu Matice slovenske* za leto 1869 piše, da je njen ustanovni dan 24. februar 1867, čitalnica se je odprla 10. novembra 1867. Ob tej priliki je predsednik čitalnice rihemberški župnik Pirc govoril, da se čitalnica ne bo vtikala *“v političke vladne reči, ne v stvari ne v opravke, ki nas nikakor ne zadevajo; nobenemu narodu nočemo kratiti niti kaliti njihovih pravic; temveč le naš napredek in naše ter naših bratov omika, najbolj pa izobraževanje nadepolne mladine naše bodi edini merilo in vodilo tega našega početja.”*¹³³ Ob koncu leta je dobila uradno privoljenje čitalnica v Skopem na Krasu. Čitalnica za kmete in rokodelce v Skopem, ki ji je predsedoval posestnik Jožef Živec, je bila odprta 23. septembra 1867.¹³⁴ Morebitno ustanovitev čitalnice v Kobjeglavi so napovedovali pomladi leta 1868.¹³⁵

Največ goriških čitalnic pa je bilo ustanovljenih, uradno potrjenih in svečano odprtih leta 1867. Nastanek novih in raznovrstna dejavnost starejših, daje čitalniškemu gibanju prav svojevrstno in edinstveno mesto. Uspešno je delovala ajdovska čitalnica pod vodstvom dr. Lavriča. Tako je na *běsedi* 4. februarja 1866 Lavrič govoril o liku slovenskega rodoljuba in zlasti poudarjal, *“da človek, kateri kakoršni koli ideji (misli) živi, je ves drugi mimo tistega, kateri živi in skrbi samo in le za svoj život in za svoj materialni prid”*.¹³⁶ Lavričev članek *Živa potreba, da prebiramo zgodovinske bukve*, ki je izšel v *Novicah*,¹³⁷ je najbrže čitalniško predavanje. Isti list je nato v letu 1867 objavil v celoti še dva Lavričeva govora. Prvega *O potrebi obrtniškega napredka*¹³⁸ je imel na shodu primorskih čitalnic v Ajdovščini na travniku pod Školjem 1. junija 1867; ta prireditvev *“že pomeni*

¹³¹ Novice 30. 5. 1866, šte. 22, str. 177.

¹³² Slovenec 3. in 22. 1. 1867, šte. 1 in 9, str. 4 in 39–40. Čitalnica pa ni povsem zaživela in konec 1. 1872 so obnovili njeno delovanje (Soča 27. 12. 1872, šte. 52).

¹³³ Nastanek narodne čitalnice v Rihemberku. V Ob stoletnici rihemberške čitalnice. Ob stoletnici kulturno prosvetnega delovanja v Braniku. Branik 1968, 11–17.

¹³⁴ Domovina 11. 10. 1867, šte. 41, str. 171. Tržaška vlada je pravila potrdila v slovenščini, sežansko glavarstvo pa je potrjena pravila vročilo z nemškim spremnim dopisom (Primorec 17. 2. 1867, šte. 4). Prva *běseda* je bila na binkoštno nedeljo leta 1868 (Primorec 21. 6. 1868, šte. 12), *běseda* pa so imeli tudi 7. 2. 1869 (Primorec 24. 1. 1869, šte. 2).

¹³⁵ Slovenski Primorec 22. 3. 1868, šte. 6.

¹³⁶ Novice 21. 2. 1866, šte. 8, str. 66.

¹³⁷ Novice 9. 1. 1867, šte. 2, str. 12–13.

¹³⁸ Novice 7. in 14. 8. 1867, šte. 18 in 19, str. 59–60 in 68–69.

uvod v taborske shode".¹³⁹ Na besedi v Ajdovščini 1. oktobra 1867 je govoril o notranjem položaju Avstrije, govor je bil objavljen pod naslovom *Ravnopravnost narodna – rešiteljica Avstrije*.¹⁴⁰ 3. maja 1868 je Lavrič govoril o gledališču in njegovi pomembni vlogi.¹⁴¹

Na začetku leta 1867 so na Goriškem delovale štiri čitalnice. To pičlo število je najbrže vzpodbudilo misel goriškega realnega učitelja Frana Zakrajška, da bi se po vaških gostilnah postavili zametki čitalnic.¹⁴² Prvi glas o pripravi za čitalnico pa je prišel iz Kobarida, kjer je bil 20. januarja 1867 sestanek, na katerem so se dogovarjali, da bi dotakratno shajališče Kobaridcev spremenili v čitalnico.¹⁴³ Posredno sicer izvemo za obstoj nekake čitalnice v Kobaridu ob koncu leta 1867.¹⁴⁴ Poleti 1868 so poslali pravila čitalnice na tržaško namestništvo.¹⁴⁵ Kobariško čitalnico je kasneje v pozni zimi ali na pomlad 1871 ustanovil takratni kobariški kaplan Simon Gregorčič skupaj z Ignacijem Gruntarjem,¹⁴⁶ nastala je iz zasebnega bralnega krožka.¹⁴⁷ V letu 1867 je bila prva uradno odobrena čitalnica v Volčah (*bralno društvo*), in sicer 25. aprila, namen *bralnega društva* je bil, "da ukaželjno ljudstvo za majhen denar potrebno berilo dobiva".¹⁴⁸ Še leta 1864 je pisal dopisnik iz Volč, da v kraju ni duha ne sluha o narodnem življenju. A že dve leti nato je začela vas napredovati in pojavila se je prva pobuda za čitalnico.¹⁴⁹ Čitalnica se je odprla 15. septembra 1867. Skoraj istočasno je bila uradno potrjena čitalnica v Črničah (potrjena pravila so prišla 11. 5. 1867), ki je štela tedaj že 35 članov.¹⁵⁰ Čitalnica si je ustvarila knjižnico, knjige so ji podarili goriški dijaki in posamezniki.¹⁵¹ Ustanovitev čitalnice v tem kmečkem naselju je vzbudilo živahno gibanje v kraju, odraža se v številnih dopisih, ki jih iz Črnič objavlja tisk. V teh se veliko bere o pomenu čitalnice: "Do zdaj se ni nihče zmenil za to, ker ni še vedel, da se mu krivica dela; zdaj pa, ko nam čitalnica in napredek oči odpira, mislim da se vse v kratkem spreobrne."¹⁵² Čitalnica je imela svojo otvoritveno bēsedo z Lavričevim govorom 11. novembra 1867. Tretja čitalnica v tem letu po kronološkem redu nastanka je bila solkanska, bila je prva čitalnica v neposredni okolici Gorice. Namestništvo v Trstu je njena pravila potrdilo 10. junija 1867, čitalnica si je izbrala za svojega predsednika župnika Franca Ksaverja

¹³⁹ Štefan Trojar, *Taborsko gibanje na Primorskem*. Goriška srečanja 2/1967, štev. 7, str. 25.

¹⁴⁰ Novice 23. 10. 1867, štev. 43, str. 352-353.

¹⁴¹ Novice 27. 5. 1888, štev. 22, str. 173-174.

¹⁴² Domovina 19. 1. 1867, štev. 3, str. 12.

¹⁴³ Domovina 25. 1. 1867, štev. 4, str. 17.

¹⁴⁴ Domovina 29. 11. 1867, štev. 48, str. 192.

¹⁴⁵ Primorec 2. 8. 1868, štev. 15.

¹⁴⁶ France Koblar, Simon Gregorčič. Njegov čas, življenje in delo. Ljubljana 1962, 44.

¹⁴⁷ Slovenski narod 18. 4. 1871, štev. 44.

¹⁴⁸ Novice 15. 5. 1867, štev. 20, str. 164; Domovina 17. 5. 1867, štev. 20, str. 84.

¹⁴⁹ Novice 17. 2. 1864, štev. 7, str. 154; Slovenec 29. 9. 1866, štev. 78, str. 313-314.

¹⁵⁰ Domovina 17. 5. 1867, štev. 20, str. 83.

¹⁵¹ Domovina 7. 6. 1867, štev. 23, str. 94.

¹⁵² Domovina 12. 7. 1867, štev. 28, str. 118.

Podreko in pripravila slavnostno otvoritev 14. julija 1867; med govorniki je bil tudi dr. Lavrič.¹⁵³ 21. julija 1867 se je ustanovil prvi odbor čitalnice v Komnu, predsednik je postal Alojz Polley, društvo je imelo 58 članov.¹⁵⁴ Slovesno odprtje čitalnice je bilo 15. septembra 1867, istega dne je bila odprta tudi čitalnica v Volčah.

V letu 1867 je bila uradno potrjena (7. novembra 1867) tudi čitalnica v Kanalu. Kraj, ki je bil tedaj sedež okrajnega glavarstva, je že imel svoj Leseverein.¹⁵⁵ *“Kanal je res čuden kraj,”* je opisoval ob novem letu 1866 dopisnik s Tolminskega razmere v Kanalu, *“kamor se je mnogo italijanske ali boljše rekši furlanske kulture zatrosilo.”* Predlagal je ustanovitev čitalnice, saj sta v Kanalu dva moža tega dejanja sposobna.¹⁵⁶ Malo kasneje je isti dopisnik upal, da bo kanalski odvetnik dr. Josip Tonkli ustanovil čitalnico, saj so te potrebne, *“posebno na mejah, kjer je narodnost zarad dotike z drugimi narodi v največji nevarnosti. One nam bodo močne trdnjave proti napredovavnemu poptujčevanju.”*¹⁵⁷ Dr. Tonkli pa pričakovanja ni izpolnil, skušal je Leseverein spremeniti v slovensko čitalnico, a za njegov predlog je bilo premalo pristašev in tako ni ostalo nič drugega, *“kakor samostojno čitalnico napraviti; a malo upanje je, ker manjka trdne volje, toliko potrebne edinosti in pa – materialnih pripomočkov.”*¹⁵⁸ V začetku maja so imeli v Kanalu prvo slovensko prireditev goriški dijaki, in sicer v prostorih gostilne, vendar pa ni imela velikega obiska;¹⁵⁹ prireditev so tudi motili kanalski Furlani, ki da so bili podkupljeni.¹⁶⁰ Članek v celovškem *Slovencu* (16. 5. 1866) je tožil prav ob tem času, da je v *“narodnih zadevah”* v Kanalu precejšnje mrtvilo, sicer je kanalsko županstvo uradovalo slovensko, nekaj članov sta imela Mohorjeva družba in Slovenska matica, vendar se je v kraju malo govorilo slovensko. Led pa je bil končno prebit in 13. oktobra 1867 so bila podpisana prva pravila čitalnice. Potem ko so bila uradno potrjena, je dobila čitalnica odbor, ki ga je vodil kaplan Ivan Wolf. Prva prireditev je bila prav na dan 1. januarja 1868, otvoritvena beseda pa je bila šele 3. maja 1868.¹⁶¹

Prav ob koncu leta 1867 je oblast uradno potrdila čitalnico v Vrtojbi, 23. februarja 1868 je dobilo društvo svoj odbor.¹⁶² Svojo prvo prireditev je vrtojbenska

¹⁵³ Stoletnica Slovenske čitalnice v Solkanu 1867-1967. Solkan-Nova Gorica 1967, 4-9.

¹⁵⁴ Domovina, 26. 7. 1867, štev. 30, str. 127.

¹⁵⁵ Kristijan Bavdaž, 100 let kanalske čitalnice. V: Ob stoletnici kanalske čitalnice in ob odkritju spomenika Mariju Kogoj. Kanal 1967, 6.

¹⁵⁶ Slovenec 10. 1. 1866, štev. 3, str. 11.

¹⁵⁷ Slovenec 14. 3. 1866, štev. 21, str. 83.

¹⁵⁸ Slovenec 18. 4. 1866, štev. 16, str. 129-130.

¹⁵⁹ Slovenec 16. 5. 1866, štev. 39, str. 156.

¹⁶⁰ Slovenec 19. 5. 1866, štev. 40, str. 159.

¹⁶¹ Pred sto leti ustanovljena slovenska čitalnica v Kanalu ob Soči. Primorski dnevnik 14. 10. 1967, štev. 243. Vest o ustanovitvi čitalnice v Vrtojbi je pobudila poziv Renčanom, da si ustanove čitalnico (Slovenski Primorec 23. 2. 1868, štev. 4). Čitalnica v Renčah je bila uradno potrjena 16. 8. 1876 (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, f. 15, b. 117).

¹⁶² Branko Marušič, Stoletnica čitalnic v Vipavskem križu in Vrtojbi. Primorske novice G, 15. 6. 1968, štev. 25, str. 9. Ob ustanovljanju vrtojbenske čitalnice so pomislili tudi na Šempeter pri

čitalnica pripravila šele 6. februarja 1870.¹⁶³ 30. novembra 1867 je bila potrjena čitalnica v Vipavskem Križu. 16. februarja 1868 se je slavnostno odprla z govorom predsednika čitalnice kriškega župnika Lovra Sušnika in dr. Lavriča. Po smrti predsednika, niti ne mesec dni zatem, je čitalnica komaj delovala ali pa je celo prenehala, saj jo že omenjena statistika slovenskih čitalnic ne omenja, niti ni zaslediti v časopisju vesti, ki bi poročale o delovanju.¹⁶⁴

Tako živahno gibanje seveda ni ostalo brez odmeva v tisku, ki je ocenil pomen ustanavljanja čitalnic kot *“trden duševen zid proti navalom italijanskega soseda, kateremu se tako zelo sline cede po našej pokrajini. – V kratkem ste nam oživelili dve čitalnici ter se ponosno uvrstili osim primorskim sesticam. Samo kakih 140.000 Slovencev v goriški kneževini, pa – 10 čitalnic! Kaj ne, vi italianissimi in nemškutarji, da to vam je vendar malo preveč? Zrastli ste nam rečeni cvetlici v Solkanu pri Gorici pa v Komnu na Krasu – zares prav prikladna kraja – uni leži skoraj na furlanski meji, ta pa v središču značajnih Kraševcev, kateri se trdno drže svojih narodnih načel.”*¹⁶⁵ Ob veselju, ki ga je ta dopisnik v ljubljanskih *Novicah* zapisal ob desetih čitalnicah na Goriškem pa je urednik goriškega tednika *Domovina* pripomnil, da bi jih moralo biti na Goriškem 50.¹⁶⁶ Značilna se zdi tudi izjava kaplana Marka Valesa na bēsedī čitalnice v Volčah 26. januarja 1868: *“Pomislimo le, da več imamo zdaj že čitalnic, kot pred malo leti rodoljubov.”*¹⁶⁷ Andrej Marušič pa je v svojem listu *Domovina* pisal, da bi moral imeti njegov list desetkrat več prostora, če bi nameraval popisovati vsako čitalniško prireditev.¹⁶⁸

Vzporedno z navdušenjem, ki je spremljalo popise čitalniških bēsed, s poučarjanjem narodnobuditeljskih značilnosti vsake nanovo nastale čitalnice, pa so se pojavljala stališča do konceptov dela vsake posamezne čitalnice ali pa gibanja v celoti. Tako naj bi kanalska čitalnica za vselej pregnala tuj, filistrski duh, ki si je prizadeval vgnezditi se v Kanalu.¹⁶⁹ In če še ostanemo pri Kanalu, je dopisnik v *Domovini* naročal, da naj čitalnica skrbi tudi za kmete: *“Le ako imamo kmečko inteligencijo za sabo, le takrat je nam bodočnost in sicer slavna bodočnost zagotovljena.”*¹⁷⁰ Goriška *Domovina* je tudi priobčila značilno stališče, da morajo biti čitalnice postavljene v krščanskem duhu. Čitalnica, ki bi le dobivala časnike, jih posojala in hranila, bi bila za ljudstvo premalo. Učiti se je treba od cerkve, čeravno duhovniki posredujejo na tisoče manjših knjig in katekizmov, vendar razlagajo vsako nedeljo krščanski nauk v cerkvah javno in pismeno.¹⁷¹ Takemu

---

Gorici, kjer pa mladina ni imela *“pravega vodje v tem početji”* (*Domovina* 3. 1. 1868, štev. 1, str. 3).

¹⁶³ *Novice* 23. 2. 1870, štev. 8, str. 65.

¹⁶⁴ *Novice* 29. 1. 1868, štev. 5, str. 38.

¹⁶⁵ *Novice* 7. 8. 1867, štev. 32, str. 263-264.

¹⁶⁶ *Domovina* 23. 8. 1867, štev. 34, str. 141.

¹⁶⁷ *Domovina* 7. 2. 1868, štev. 6, str. 23.

¹⁶⁸ *Domovina* 6. 3. 1868, štev. 10, str. 39.

¹⁶⁹ *Domovina* 10. 1. 1868, štev. 2, str. 6.

¹⁷⁰ *Domovina* 15. 5. 1868, štev. 20, str. 80.

¹⁷¹ *Domovina* 23. 8. 1867, štev. 34, str. 141.

stališču seveda ni bila po volji zabavnejša plat delovanja nekaterih čitalnic: *“Bistvena reč pa po kmečkih čitalnicah niso veselice, ampak poduk, omika, občni napredek.”*¹⁷² Podobno je v svojem govoru na prireditvi goriške čitalnice, ki jo je dopisnik imenoval najboljše prireditve čitalnice do takrat, prav na začetku leta 1868 povedal predsednik čitalnice dr. Josip Tonkli: *“Naše društvo pa nima le tega namena, da bi se samo zabavljali, ampak tudi veliko viši namen, namreč, narodno-družbno omiko pospeševati in na višo stopnjo omike povzdigavati.”*¹⁷³ Še dalje pa je šel v gonji proti plesom dopisnik iz Črnič, ki je pisal, da so prav z namenom, da mladina s časom morebiti na ples nekoliko pozabi ali ga celo opusti, ustanovili čitalnico.¹⁷⁴ Delo čitalnic je bilo pestro, a gotovo je prišla njih zabavnejša oblika delovanja veliko bolj do izraza v večjih naseljih, zlasti velja pri tem omeniti goriško čitalnico, ki je prirejala plesne prireditve, pogosteje so bile tudi beseede in razna predavanja, pri tem pa delo čitalnice ni bilo vselej enako intenzivno, upadanje aktivnosti je tisk pridno beležil.

Tolminska čitalnica je priredila prvega maja leta 1869 izlet na stari tolminski grad. Prireditve je potekala v znamenju pesmi in govorov, ki *“so doneli po grajskih razvalinah, v katerih so nekdanj stanovali mogočni grofi in s tlako tlačili naše zdaj prosto ljudstvo – slovenska zastava je vihrala na starem stolpu, kjer so prej zaprti stokali – Slovenci.”* Kasneje se je veselica odvijala pozno v noč v prostorih čitalnice.¹⁷⁵ Prav nihanje aktivnosti čitalnice je značilno za Tolmin, kjer so padec delovanja pripisovali pomanjkanju primernega vodstva, tako se je večkrat poudarjalo pomanjkanje agilnega dr. Lavriča. Zato pa je tembolj uspevala ajdovska čitalnica, v Ajdovščini so se skušali čitalniško udeleževati tudi delavci. 31. januarja 1869 so pripravili besedo, na kateri je govoril dr. Lavrič o potrebi izobraževanja delavcev, se zavzemal za štirirazredno slovensko šolo, pa tudi za obrtno šolo v Ajdovščini. Časopisno poročilo je pozdravilo tako pobudo ajdovskih delavcev, poudarilo je navdušenost vseh prisotnih na prireditvi, *“ali vsi pričakujemo še drugih dokazov, in potem bojo naši zbujeni delavci tudi drug korak storili in osnovali kako družbo v vzajemnem poduku in vzajemno pomoč, kakor je navada pri Angležih, Francozih, in kakor so se začeli tudi naši Nemci zbirati v take, družbe.”*¹⁷⁶ Ta pobuda ajdovskih delavcev je prvi poskus združevanja delavskega razreda na Goriškem v času, ko je delavsko gibanje na Slovenskem prav v prvih povojih. Z letom 1867 pa ni bilo končano ustanavljanje čitalnic na Goriškem v obravnavanem desetletju. Leto 1868 je bilo čitalniško gibanje nekoliko bolj umirjeno, sicer je pričela delovati čitalnica v Vipavskem Križu, postavila se je vrtojbenska, svojo slavnostno otvoritev je pa doživela čitalnica v Kanalu. Dopisnik iz Renč pa se je vprašal: *“Ako so si Vrtojbcani, zgoli prosti kmetje, čitalnico napravili, zakaj ne*

¹⁷² Domovina 6. 3. 1868, šte. 10, str. 39.

¹⁷³ Domovina 17. 1. 1868, šte. 3, str. 10-11.

¹⁷⁴ Domovina 31. 5. 1867, šte. 22, str. 90.

¹⁷⁵ Domovina 14. 5. 1869, šte. 10, str. 79.

¹⁷⁶ Domovina 12. in 19. 2. 1869, šte. 6 in 7, str. 25 in 30.

tudi Renčani?"¹⁷⁷ Vrtojbence naj bi posnemala tudi mladina v Šempetru pri Gorici, ki pa "*nima pravega vodje v tem početju*".¹⁷⁸ Čitalnico bi lahko imeli tudi v Tomaju,¹⁷⁹ znala pa bi se ustanoviti tudi v Kobjeglavi (Kobilji Glavi).¹⁸⁰

Živahnejše je bilo na bližnjem Kranjskem. V Senožečah so imeli konec leta 1866 prireditve, "*kakoršne še tukaj nobeden ni doživel*".¹⁸¹ Na otvoritvah čitalnic v Podragi¹⁸² in Postojni (17. maja 1868) je govoril tudi dr. Lavrič.¹⁸³ Med tem ko je v Podragi Lavrič nadaljeval svoj govor o *svobodi*, ki ga je pričel že v Vipavskem Križu, pa je v Postojni razpravljal o šolstvu.¹⁸⁴ Pobude za ustanovitev čitalnice so prihajale iz Dutovelj,¹⁸⁵ 8. novembra 1868 pa so v Mirnu razpravljali o ustanovitvi čitalnice in izvolili pripravljalni odbor, ki ga je sestavljalo 6 članov, kar pa so *Novice* zanikale. V Sovodnjah po pisanju lista "*narodno zavednost tukajšnjo tlačijo kot svinčene teže deloma kolonijalni jarm, deloma pomanjkanje umnega in pogumnega gospodarja*".¹⁸⁶ Slovenski narod je v začetku leta 1870 poročal, da so v Sovodnjah pričeli peti.¹⁸⁷ Od teh pobud je bila uresničena le mirenska, 19. julija 1869 so bila namreč potrjena pravila *kmečke čitalnice* v Mirnu,¹⁸⁸ odprli pa so jo šele 29. januarja 1871.¹⁸⁹

V Sežani so čitalnico pripravljali že v zimi 1867-1868,¹⁹⁰ a je vse "*odpihala ostra burja v jadransko morje*",¹⁹¹ prav na začetku leta 1869 je prišla v javnost vest, da se pripravlja njena ustanovitev; čitalnica se je postavila šele štiri leta kasneje. 3. januarja 1869 so se dogovarjali v Prvačini o bralnici, za katero se je zbralo 36 članov.¹⁹² Ta oblika društva naj bi vodila v čitalnico, ki je predstavljala višjo obliko društva.¹⁹³ 29. januarja 1869 je oblast potrdila čitalnico v Cerknem, predsednik je postal dekan v Cerknem Jožef Jeram; svojo otvoritev pa je čitalnica

¹⁷⁷ Slovenski Primorec 23. 2. 1868, šte. 4.

¹⁷⁸ Domovina 3. 1. 1868, šte. 1, str. 3.

¹⁷⁹ Slovenec 8. 9. 1866, str. 289

¹⁸⁰ Slovenski Primorec 22. 3. 1868, šte. 6.

¹⁸¹ Slovenec 5. 1. 1867, šte. 2, str. 9. Časopisna vest je javila njeno ustanovitev (Slovenski Primorec 13. 9. 1868, šte. 17).

¹⁸² Za ustanovitev čitalnice so si v Podragi prizadevali dve leti (Primorec 1. 3. 1868, šte. 5).

¹⁸³ Prvi občni zbor je postojnska čitalnica pod vodstvom pravnika dr. Janeza Bučarja imela 19. aprila 1868 (Slovenski Primorec 9. 5. 1868, šte. 9).

¹⁸⁴ Domovina 20. 5. 1868, šte. 21, str. 168.

¹⁸⁵ Domovina 13. 10. 1868, šte. 46, 13. 11. 1868. Toda še l. 1871 so Novice (18. 10. 1871, šte. 42, str. 342) pozivale, da se ustanovi čitalnica v Dutovljah. Soča (12. 9. 1872, šte. 37) je poročala, da ne deluje. Sledil je poziv, da obnovi svoje delovanje (Soča 26. 9. 1872, šte. 39).

¹⁸⁶ Novice 9. 12. 1868, šte. 50, str. 410.

¹⁸⁷ Slovenski narod 10. 3. 1870, šte. 29.

¹⁸⁸ Domovina 27. 8. 1869, šte. 34, str. 143.

¹⁸⁹ Slovenski narod 26. 1. 1871, šte. 10.

¹⁹⁰ Slovenski Primorec 12. 1. 1868, šte. 1.

¹⁹¹ Slovenski Primorec 12. in 20. 7. 1868, šte. 13 in 14.

¹⁹² Domovina 15. 1. 1869, šte. 2, str. 9.

¹⁹³ Pravila čitalnice so bila potrjena 7. junija 1878 (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia f. 15, b. 119).

opravila 18. aprila 1869.¹⁹⁴ Čitalnica se je ustanovila tudi v Nabrežini,¹⁹⁵ svojo otvoritev je proslavila 29. avgusta 1869.¹⁹⁶

Leto 1869 je čas odmevnega taborskega gibanja in tako se vzbudi zamisel za čitalnico v Štandrežu pri Gorici, saj ugotavljajo, da se je *“začel narodni duh močno oživljati, posebno od takrat, kar smo bili na ‘Šempaskem taboru’. Po gorečem prizadevanju našega vrlega gosp. župana¹⁹⁷ se nas je bilo prav veliko udeležilo tabora, zlasti, ker smo imeli tudi svojo zastavo.”*¹⁹⁸ Kasneje predlaga nek dopisnik v *Domovini*, da bi štandreške gostilne kupile slovenske časnike, če pa tako ne bi uspeli, naj bi ustanovili neko privatno bralno društvo, kar bi lahko bilo osnova za čitalnico. V prvi polovici aprila je bil že postavljen začasni odbor bralnega društva oziroma čitalnice, ki mu je načeloval učitelj Jožef Komavec.¹⁹⁹ Pobudo, da bi tudi Brda dobila čitalnico, pa je sprožil briški tabor 25. aprila 1869. Za dan 29. junija 1869 je bil sklican sestanek Bricev v gostilni Franca Mariniča v Kojskem. Tu naj bi se razen o nekaterih razprtijah, ki so se pojavile med Brici, pogovarjali tudi o čitalnici.²⁰⁰

Živahno čitalniško gibanje je naletelo tudi na težave; čeravno je okolica Goriče štela že nekaj čitalnic, bi teh lahko bilo še več, *“ko bi jim ne manjkalo duševne in materialne podpore [...] povsod so kmetje vneti za narodno stvar in se jim sanja o čitalnicah, ali manjka jim duševne podpore, manjka jim voditeljev.”*²⁰¹

18. aprila leta 1870 se je odprla čitalnica v Štanjelu.²⁰² Ob koncu 1869 ali v začetku 1870 je bila ustanovljena čitalnica v Dornberku, prav v tisti vasi, o kateri so *Novice* že leta 1861 pisale, da ima tako dobre pevce, da so lahko vsem ostalim vasem na Goriškem za vzgled.²⁰³ Dornberška čitalnica je imela prvo prireditev že

¹⁹⁴ Ana Štucin, *Narodna čitalnica v Cerknem in njen čas*. Ob 130-letnici ustanovitve. Cerkno 1999.

¹⁹⁵ *Domovina* 12. 2. 1869, šte. 6, str. 24.

¹⁹⁶ *Domovina* 27. 8. 1869, šte. 34, str. 143; *Jadranska zarja* 5. 9. 1869, šte. 1. Na njeni otvoritvi je dr. Karel Lavrič vzkliknil: *“Bogme, to je slovenski tabor!”* Potem je njeno delo zastalo (*Soča* 15. 1. 1875, šte. 2).

¹⁹⁷ Štandreška občina je bila ustanovljena 19. 5. 1866. Njen prvi župan je bil 25. 1. 1868 izvoljeni Jožef Nanut, županoval je tri leta (Damjan Paulin, *Štandrež*. Samostojna občina v letih 1866-1927. Štandrež 1997, 57-61).

¹⁹⁸ *Domovina* 19. 2. 1869, šte. 7, str. 30.

¹⁹⁹ *Domovina* 9. in 23. 4. 1869, šte. 14 in 16, str. 59 in 67. Prava čitalnica je bila v Štandrežu ustanovljena v jeseni leta 1871 (*Soča* 22. 11. 1871, šte. 16). Branko Marušič, *Ob stoletnici prvega slovenskega kulturnoprosvetnega društva v Štandrežu*. *Jadranski koledar* 1969, 195-197; Rado Bednařik, *Sto let prosvetnega dela v Štandrežu*. V: *Ob stoletnici štandreške čitalnice 1869-1969*. Štandrež 1969, 6-18.

²⁰⁰ *Domovina* 4. 6. 1869, šte. 22, str. 91.

²⁰¹ *Domovina* 16. 4. 1869, šte. 15, str. 63.

²⁰² *Novice* 1. 6. 1870, šte. 22, str. 177-178; *Jadranska zarja* 6. 5. 1870, šte. 9 in 3. ter 7. 6. 1870, šte. 12 in 13. V Štanjelu je proti čitalnici deloval vikar Andrej Brezavšček (*Slovenski narod* 12. 2. 1870, šte. 18), ki je bil predmet časopisnih polemik (*Slovenski narod* 1870, šte. 80, 84, 86, 91, 92) in je kasneje kot rihemberški župnik posegel tudi v življenje pesnika Simona Gregorčiča.

²⁰³ *Novice* 31. 7. 1861, šte. 31, str. 254.

5. junija 1870, slovesno se je odprla 20. novembra istega leta.²⁰⁴ 29. januarja 1871 je bila odprta čitalnica v Mirnu.²⁰⁵ Leta 1871 so ustanovili čitalnico v Podmelcu (*“morda edina vas v tolminskih hribih, kamor je pretečena leta največ slov. novin dohajalo”*), 12. februarja 1872 je imela prvo prireditev.²⁰⁶ Septembra leta 1871 so ustanovili tudi čitalnico v Črnem Vrhu, ki je bil sicer na Kranjskem.²⁰⁷ Leta 1872 so dobili čitalnico v Krepljah,²⁰⁸ v Kamnjah (poročevalec v časniku²⁰⁹ je želel, da bi dlje živela od čitalnic v Svetem Križu, Lokavcu, Rihemberku itd.) in v Kojskem.²¹⁰ Ustanovitev čitalnice v Kojskem je bila v času, ko so se začeli politični spori med Slovenci na Goriškem in sprožila je polemičen komentar v katoliškem taboru: *“Zategadelj je treba bolj na glavni namen čitalnic gledati, da se namreč udje s čitanjem izobrazujejo, da te naprave ne bodo lucus e non lucendo, to je, da bi se čitalnice, ktere so za to, da udje berejo dobrih bukev in časopisov, ne oskrbovale z norčijami in pijančevanjem.”*²¹¹

Pri pregledu čitalniškega gibanja, predvsem njegovega kulturnoprosvetnega pomena, pa nikakor ne gre zanemariti pobud, ki so prihajale iz vrst goriškega dijaštva. Dijaki so s svojimi nastopi, ki so jih prirejali po deželi, vključevali v gibanje s prav lepim uspehom. Ob koncu šolskega leta so goriški dijaki višjih razredov obiskali 29. avgusta 1863 tolminsko čitalnico in pripravili bésedo. Med dijaki je bil tudi kasnejši pesnik Simon Gregorčič,²¹² nagovoril pa jih je dr. Lavrič; poudarjal je pomen govornišstva in postavljaj vzgled irskega domoljuba O'Connella.²¹³ V začetku 1866 so dijaki priredili Vodnikovo bésedo v Šempetru pri Gorici,²¹⁴ 2. februarja 1867 pa so Vodnikovo bésedo imeli v Solkanu.²¹⁵ Maja leta 1866 so imeli nastop v Kanalu, 3. marca 1867 v Kamnjah.²¹⁶ 2. februarja leta 1868 so goriški dijaki pripravili Vodnikovo bésedo v Gorici, prisostvoval in govoril je tudi dr. Lavrič; prireditev v goriški čitalnici jim je vodstvo gimnazije

²⁰⁴ Novice 29. 6. 1870, šte. 26, str. 208; 2. 11. 1870, šte. 44, str. 353; Primorec 5. 3. 1871, šte. 5.

²⁰⁵ Primorec 5. 2. 1871, šte. 3.

²⁰⁶ Soča 17. 2. 1872, šte. 7; Slovenski narod 27. 2. 1872, šte. 23.

²⁰⁷ Novice 30. 8. 1871, šte. 35, str. 285; 20. 9. 1871, šte. 38, str. 309.

²⁰⁸ Soča 24. 2. 1872, šte. 8. Soča (30. 3. 1872, šte. 13) je poročalo, da so v Krepljah ustanovili čitalnico pred tremi leti in da *“spava spanje pravičnega”* in je nato propadla, ker jo je imela v rokah nazadnjaška stranka (Slovenski narod 23. 4. 1873, šte. 92).

²⁰⁹ Soča 2. 3. 1872, šte. 9. Napoved se ni uresničevala, saj je Glas (19. 12. 1873, šte. 51) poročal, da čitalnica spi. 22. 12. 1872 pa je bil prvi občni zbor Bralnega društva v Kamnjah (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 114).

²¹⁰ Soča 30. 3. in 6. 4. 1872, šte. 13 in 14; 4. 7. 1872, šte. 27.

²¹¹ Glas 2. 8. 1872, šte. 5. Domači duhovnik je branil vpis v čitalnico v Kojskem (Glas 7. 8. 1873, šte. 32).

²¹² France Koblar, Simon Gregorčič. Njegov čas, življenje in delo. Ljubljana 1962, 31; France Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, str. 11-15 (ponatis v: *Goriški spomini*).

²¹³ Naprej 8. 9. 1863, št. 72.

²¹⁴ Slovenec 10. 2. 1866, šte. 12, str. 45-46.

²¹⁵ Domovina 8. 2. 1867, šte. 6, str. 26-27; Slovenec 9. 2. 1867, šte. 17, str. 69-70.

²¹⁶ Domovina 15. 3. 1867, šte. 11, str. 46.

komajda dovolilo.²¹⁷ Naslednje leto, 31. januarja, pa so Vodnikovo bésedo ponovno priredili v Solkanu.²¹⁸ S takimi prireditvami so nadaljevali tudi kasneje (béseda v Dornberku, 27. avgusta 1871²¹⁹). Kulturne prireditve v Gorici so imeli tudi slovenski in hrvaški bogoslovci.²²⁰ Pomladi leta 1872 je na Goriškem delovalo 20 čitalnic z 9 odri.²²¹ Ob skorajšnji desetletnici čitalnic na Goriškem je bilo že mogoče zapisati: *“Naše ljudstvo ne spi več sto in stoletnega spanja, ker so tudi čitalnice nas zdramile, ter so bile pogodu in pripomoček, da smo mogli napraviti tabore in politično društvo [...] Namen čitalnic je namreč, časopise in knjige vsake vrste brati, skrbeti za ubrano petje, napravljati narodne veselice in po takem načinu podučevati društvenike, ter gojiti v njih narodno zavest.”*²²²

Društva so se tudi naslednjem obdobju ustanavljala in dobivala tudi nove oblike, kot Katoliška politična čitalnica v Čepovanu (pravila potrjena 27. 12. 1878)²²³ ali Društvo za podporo rokodelcev v Ajdovščini (potrjeno 18. 5. 1879).²²⁴ Namesto čitalnic so se ustanavljala bralna društva, tako leta 1887 v Kozani²²⁵ ali društva, ki so nosila posebno ime, na primer društvo Sloga za posestnike in rokodelce na Brjah.²²⁶ V kasnejših letih so se ustanavljala še posebna pevska in godbena društva. Mnogo čitalnic, ki so nastale pred desetimi ali več leti, so bodisi prenehale, ali pa zelo skromno potrjevale svoj obstoj. Čitalnice so svojo zgodovinsko vlogo odigrale in ostajala so le društva, ki jim je delovnega poleta lahko vlivala le prizadevnost posameznikov, ne pa načrtovana akcija političnega središča. Posebne vrste društvo je bila Katoliška politična čitalnica v Čepovanu.²²⁷ Bila je pravzaprav politično društvo, če sodimo po vsebini interpelacij, ki jih je pošiljala na razne naslove, prizadevajoč si, da s tem pomaga reševati tako lokalne kot tudi probleme širšega pomena.

V času prvega političnega razkola so se društva tudi različno opredeljevala in že v naslovu kazala na svojo usmeritev. V večjih vaseh so se pojavljala dvojna društva, s katoliško opredelitvijo ali pa taka, ki so imela bolj liberalne značilnosti. Prvi tak ideološki razcep je bil v Ajdovščini, kjer je ob čitalnici konec leta 1873 nastalo društvo Sloga, ki pa se je s čitalnico združilo konec leta 1875 oziroma v začetku naslednjega leta v novo društvo Edinost²²⁸; to je bil čas, ko je po staro- in

²¹⁷ Primorec 16. 2. 1868, šte. 4; Novice 19. 2. 1868, šte. 8, str. 62.

²¹⁸ Domovina 7. 2. 1868, šte. 6, str. 23-24; 5. 2. 1869, šte. 5, str. 20-21.

²¹⁹ Novice 6. 9. 1871, šte. 36, str. 292; 4. 10. 1871, šte. 40, str. 323-324.

²²⁰ Zgodnja danica 11. 3. 1870, šte. 10, str. 76.

²²¹ Soča 27. 4. 1872, šte. 17.

²²² Soča 9. 8. 1872, šte. 9.

²²³ Ustanovitev čepovanske čitalnice je Zgodnja danica (27. 2. 1878, šte. 52, str. 415) komentirala: *“To je pošten namen; ne pa bedasti plesi.”*

²²⁴ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 16, f. 119.

²²⁵ Prav tam, b. 16, f. 122.

²²⁶ Prav tam.

²²⁷ Soča 20. 12. 1878, šte. 51; 1. 3. 1879, šte. 9.

²²⁸ Slovenski narod 6. 1. 1876, šte. 4; Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15; P. P. [Pavel Plesničar], K štiridesetletnici ajdovske “Edinosti”. Edinost 16. 1. 1916, šte. 16; Isti, Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Nova Gorica 1997, 119-130.

mladoslovenskem sporu v letih 1872-1875 prišlo na Goriškem do sprave. Nekatere starejše čitalnice so po začetnem navdušenju prenehale delovati, nekatere so po premorih ponovno zaživele. Čitalnica v Gorici, ki je bila spčetka izredno aktivna, je občasno utihnila, ali kakor je kritik zapisal, da je lani preveč plesala, letos jo pa glava boli.²²⁹ Prevelika usmerjenost v zabavo je bila pogosta kritika, ki so ji sledili napotki, kam naj se čitalnica preusmeri in kako naj oblikuje svojo v prvi vrsti vzgojno vlogo. Čitalnica v Črničah naj bi imela prvenstveno nalogo, da poučuje v kmetovanju,²³⁰ potrebno bi bilo zabraniti ples in kratkočasnice, "*ki stanejo dosti denarja in pustijo um na plitvem*".²³¹ Na Goriškem pa so imele še drugačne naloge. Nanje je opozoril dopis v *Slovenca*: "*Čitavnice so Slovencem povsod potrebne, posebno pa na mejah, kjer je narodnost zaradi politike z drugimi narodi v največji nevarnosti*".²³² Ob čitalnicah pa so nastajala tudi strokovna društva. Tako so bila 2. junija 1872 potrjena pravila vinorejskega društva v Vrtojbi, 23. junija 1872 pa je pod predsedstvom posestnika Andreja Kocijančiča začelo delovati vinorejsko društvo v Pevmi.²³³ V začetku julija je bilo ustanovljeno vinorejsko društvo v Dornberku.²³⁴

Sodeč po rezultatih ljudskih štetij, je bila izobrazbena raven (pismenost) slovenskega podeželja višja od italijanskega/furlanskega, od tod tudi močnejše razvita društvena dejavnost in močna bralna kultura, ki ji je mogoče slediti tudi na podlagi števila naročnikov na knjige in druge izdaje celovške Mohorjeve družbe. Tako je bilo, kot piše Janko Moder, v goriški nadškofiji, njene meje se niso ujemale z mejami Goriško-Gradiške, leta 1860 281 članov družbe, leta 1869 že 1668 in ob koncu stoletja (l. 1899) kar 8904 članov.²³⁵ Italijanska javnost je ta slovenski vzpon opazila in opazovala, postavljala ga je svojim rojakom za zgled.

Če je čitalnica v Gorici pomenila neko formalno središče slovenske družabnosti in kulture v Gorici, pa so neformalne skupine predstavljali slovenski intelektualci, zlasti gimnazijski in semeniški profesorji. Med leti 1858-1867 je učil na gimnaziji jezikoslovec Ivan Šolar, v letih 1863-1864 literarni kritik, filozof in urednik Janko Pajk, med letoma 1864-1865 zemljepisec in zgodovinar Janez Jesenko, v letih 1866-1867 jezikoslovec Maks Pleteršnik, v letih 1868-1869 biolog Franc Krašan in publicist Anton Klodič, kasneje (1872-1873) literarni kritik in urednik Fran Levec. Že od leta 1854 je bil na gimnaziji veroučni učitelj Andrej Marušič, med leti 1856-1858 pa je učil geograf Blaž Kocen. Tudi v kasnejših desetletjih se je med učitelji gimnazije, realke in bogoslovnega semenišča zvrstila vrsta uglednih pedagoških delavcev z vidnim mestom v slovenski kulturi in zna-

²²⁹ Primorec 4. 1. 1869, štev. 1.

²³⁰ Primorec 4. 8. 1867, štev. 15, str. 58-59.

²³¹ Zgodnja danica 1. 5. 1867, štev. 13, str. 103.

²³² Slovenec 14. 3. 1866, štev. 21, str. 84.

²³³ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15.

²³⁴ Glas 19. 7. 1872, štev. 3.

²³⁵ Iz zdravih korenin močno drevo. I/1. Celje 1952, 278; Koledar Družbe sv. Mohorja za 1900, 133.

nosti.²³⁶ Ko je "znana trojica" Jesenko, Šolar in Pleteršnik zapustila Gorico, se je vse predružačilo, na gimnaziji so postali nemški profesorji prepotentni.²³⁷ Štefan Kociančič, profesor bogoslovja in vodja semeniške knjižnice, se je posvečal domonoznanstvu in leksikografiji. V slovensko književnost je v šestdesetih letih vstopal Simon Gregorčič. Ob njem so z manj odmeva v javnosti delovali predvsem pesniki Josip Furlani, Anton Klodič in Fran Zakrajšek, ki je bil tudi prevajalec.²³⁸ Ta dejavnost ni bila neopažena pri Italijanih.

POGLABLJANJE SLOVENSKE POLITIČNE MISELNOSTI

Čitalnice so gotovo najbolj neposredno utrjevale slovensko politično miselnost, s svojim delom so prodirale najgloblje med ljudstvo in njih delo je postalo pomembno tedaj, ko so prerasle prvotne narodnobuditeljske namene. Pri tem bi bila njih uspešnost večja, če bi delovale povsod, istočasno in enakomerno. Proti koncu šestdesetih let pa je taka aktivnost čitalnic izgubila svoj pomen, saj so se z novo zakonodajo o društvih (1867) lahko ustanjavljala tudi politična društva.

Politično miselnost je seveda enakovredno utrjeval tudi slovenski tisk. Spčetka so se kot edine uveljavljale *Novice*, v katerih se je zlasti od sredine petdesetih let pojavljalo kar nekaj stalnih sodelavcev z Goriškega (na primer Andrej Marušič, Josip Furlani-Ternogorski, Fran Zakrajšek). V letih 1848-1849 je izhajala v Ljubljani *Slovenija*, leta 1848 so dobili Slovenci tudi cerkveni list, ki je izhajal od drugega letnika kot *Zgodnja danica* (stalni sodelavec na Goriškem v petdesetih in šestdesetih letih je bil Štefan Kociančič). Goričani sodelujejo tudi v celovških listih (*Slovenska bčela*, *Glasnik slovenskega slovstva/Slovenski glasnik*, *Šolski prijatelj/Prijatelj/Slovenski prijatelj*), zlasti pri *Slovincu* (1865-1867), v katerem se od Goričanov najpogosteje pojavlja kaplan v Srpenici in v Kobaridu Andrej Žnidarčič. Ko izhaja leta 1863, v ustavnem obdobju, prvi pravi slovenski politični list *Naprej*, se v njem oglašajo tudi Goričani. Tega leta pa dobijo z *Umnim gospodarjem* svoj prvi časnik. Leta 1867 pričanja izhajati v Gorici tednik *Domovina*, za Goričane pa je pomemben tudi slovenski tisk iz Trsta (1866 – *Ilirski Primorjan* in *Tržaški Ljudomil*, 1867 – *Primorec*, 1868 – *Slovenski Primorec*, 1869 – *Jadranska zarja*, 1871 – *Primorec*, 1876 – *Edinost*) ter seveda sprva mariborski *Slovenski narod* (1868) in nato ljubljanski *Slovenec* (1873). To pa je že čas, ko se pomnoži slovenski osrednji in lokalni tisk, politične in drugačne vsebine.

Afirmaciji slovenstva pa služi tudi deželni zbor, v katerem so začetni koraki zelo plašni, kar je seveda odvisno od sestave slovenskih poslanskih sedežev v deželnem zboru. Večkrat je bil že omenjen katehet in učitelj slovenščine na nižji

²³⁶ Branko Marušič, O državni gimnaziji (1849-1915) in drugih srednjih šolah v Gorici. V: 1947-1997. 50 let goriške gimnazije. Nova Gorica 1997, 7-26.

²³⁷ Slovenski narod 23. 5. 1868, štev. 23.

²³⁸ *Gli Sloveni della nostra provincia. Paralleli e confronti* (L'Isonzo 27., 31. 7., 3. in 7. 8. 1872, štev. 60-63).

gimnaziji v Gorici, Andrej Marušič; poleg dopisovanja v slovesni tisk se udeležuje v goriški čitalnici, prevaja zapisnike zasedanj goriškega deželnega zbora v slovenščino, od leta 1863 do 1865 ureja (in nekaj zadnjih številki tudi izdaja) mesečnik *Umni gospodar*. Posebej velja omeniti tednik *Domovina*, ki ga Marušič ureja in izdaja polna tri leta (1867 do 1869). Zaradi svojih konservativnih političnih koncepcij, ki kažejo vdanost vladi, zaradi nasprotovanja vsaki radikalnejši politični zahtevi in akciji, zaradi bogaboječe poslušnosti, konservativnosti na področju kulturnoprosvetnega dela, zadovoljevanja z majhnimi koncesijami, je Marušič povsem sledil usmeritvi Bleiweisovega staroslovenskega kroga. Ob njem je treba omeniti Andreja Winklerja, prvega predsednika goriške čitalnice, deželnega poslanca in odbornika, ki si sicer veliko prizadeva za enakopravno rabo slovenskega jezika. V goriškem deželnem zboru je uporabljal slovenski jezik sporadično, tako kot drugi poslanci. Winkler je bil deželni uradnik v Gorici, nato okrajni predstojnik v Krminu, potem v Tolminu, zato se njegove zahteve vselej sukajo v mejah, ki jih določajo splošni državni ali pa deželni zakoni.²³⁹ Ob sporih, ki se kasneje vnamejo med Slovenci na Goriškem, stoji tesno na Marušičevi strani. Svojo dolgo življenjsko pot je kronal in končal z mestom kranjskega deželnega predsednika (1880-1892).

V vrsto goriških deželnih poslancev sodi tudi Anton Černe, ki je bil kot državni poslanec skupaj s kranjskim Lovrom Tomanom deležen priznanj vse slovenske javnosti za svoje nastope v državnem zboru.²⁴⁰ Goriško je zastopal v državnem zboru že v letih 1848-1849, nato od 1861 do 1873, a se zlasti kasneje niti kot deželni niti kot državni poslanec ni vselej pridružil akcijam svojih poslanskih tovarišev. Prav zato, ker je premalo zahteval za Slovence, so ga časniki kritizirali. Take kritike označuje svojevrsten dogodek, ko je bil Černe 14. aprila 1872 poklican pred ljudsko sodbo, pred zbor volivcev, ki so mu očitali, da je odpadnik in da služi koristim Italijanov. Deset let popreje je Černe dobival drugačne zaupnice svojih volivcev in slovenske javnosti.²⁴¹ Deželni in državni poslanec Anton Goriup je bil podobno kot Černe izvoljen v dunajski parlament leta 1848. V goriškem deželnem zboru je naklonjen Slovencem, vendar so vse njegove akcije bolj izraz deželne pripadnosti lojalnega avstrijskega državljanja. Dr. Anton Žigon, posestnik

²³⁹ Ko je postal okrajni glavar v Tolminu, je dopisnik iz Podbrda menil: "Skozi veliko okno je Bog na nas pogledal, da nam je takega okrajnega glavarja dal." (*Domovina* 9. 4. 1869, štev. 14, str. 58).

²⁴⁰ Leta 1861 je zlasti odmeval njegov govor o javni uporabi slovenščine v dunajskem parlamentu (27. 6. 1862). Prejemal je čestitke za raznih koncev Slovenije, saj je govor "prešnil serca domoljubnih Slovencev ne le od Kerna do Krasa, temuč od jadranskih bregov do Drave de-reče" (Borut Koloini, Ob pismih Antonu Černetu, slovenskemu poslancu. Primorska srečanja 233/2000, 655-660).

²⁴¹ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1. Ljubljana 1932, str. 181-182. V zvezi s Černetovim govorom v dunajskem državnem zboru o odnosu državnih uradnikov do Slovencev na Primorskem je tržaški namestnik Friedrich Moritz Burger prosil (4. 7. 1861) sežanskega okrajnega glavarja o tamkajšnjih razmerah (Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, Predsedstveni spisi, f. 5).

iz Brd, pa se je šele ob drugem sklicu deželnega zbora izkazal kot zaveden Slovenec. Delež deželnih poslancev, kot so bili dr. Josip Abram, Josip Fabiani, Alojz Polley in Izidor Pagliaruzzi, je skromnejši in v javnosti manj opazen.

Poleg imenovanih deželnih poslancev, ki niso homogena skupina in katerih delovanje ni vselej v prid splošnim koristim Slovencev, se javljajo še drugi in drugačni predstavniki goriških Slovencev. Po letu 1862 postaja vse bolj znano ime tolminskega odvetnika dr. Karla Lavriča, ki po svojem prvem javnem nastopu leta 1848, čez skoraj poldrugo desetletje, svoje poglede spremeni. V Tolminu, kjer nadvse uspešno deluje v čitalnici, dobi priznanje kot edini, "*kter je imena pravega domoljuba v resnici vreden*".²⁴² Toda ne le v čitalniških govorih, kjer Lavrič navdušuje poslušalstvo za slovenstvo, za učenje slovenskega jezika, poudarja potrebo po polni predanosti boju za uveljavljanje jezikovnih in narodnostnih pravic, vendar bolj z idejnih kot praktičnih stališč, poskuša se tudi v časopisju. V Levstikovem *Napreju* izide njegov obsežni članek *Misli o narodnosti*,²⁴³ v katerem najbrže izraža Levstikovo lastno misel, da je ideja narodnosti pozitivno plodna; Levstik pa se v *Napreju* kaže kot kulturni nacionalist brez šovinističnih primesi.²⁴⁴ Lavriču je narodnost "*visoka, rodovitna, životvorna misel kakor svoboda, vera in druge*". Poudarja, da se je treba prav tako kot za vero, žrtvovati tudi za narodnost, vsaka mlačnost škoduje; poudari vezi Slovencev z južnimi Slovani, kot zastarelo zavrže idejo o združenju vseh južnih Slovanov v en sam narod z enim skupnim jezikom. Mladini je treba dati dobre vzglede, "*varujmo se prihodnjega očitania, da se nismo prejeli ugodne prilike, zgodovina je neizprosna, neusmiljena borba*". Pri vsem tem pa je osnova svoboda, kjer te ni, ni uspehov. Za rast in razvoj ideje narodnosti so mu glavni temelji: slovenska zavednost, svoboda in njene liberalne naprave, deželni zbori, ki naj bi za narod skrbeli in ga vodili, ljudske šole ter narodno petje.

Ob to liberalno in predvsem kulturno reševanje slovenskega narodnostnega obstoja, ki preveva vse začetno Lavričevo javno delovanje, pa postavlja skoraj ob istem času mladi goriški odvetniški kandidat dr. Josip Tonkli uveljavljanje slovenskega jezika (béseda v goriški čitalnici 12. julija 1863) kot osnovno načelo ter vidi v slovenskih županih, slovenskih učiteljih in slovenskih dušnih pastirjih stebre, "*na kterih se valovje nepostavnega poptujčevanja gotovo razbije*".²⁴⁵ Dr. Tonkli je bil ustanovitelj slovenske čitalnice v Gorici, prav kmalu se je uveljavil v čitalnici in goriški kmetijski družbi. Po smrti poslanca deželnega zbora dr. Volčiča ga je tisk predlagal kot kandidata pri nadomestnih volitvah.²⁴⁶ Na volitvah 24. avgusta 1863 v Tolminu je bil kot kandidat Tolmincev postavljen dr. Lavrič.

²⁴² France Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, 8-9 (ponatis v: *Goriški spomini*).

²⁴³ *Naprej* 17., 21., 24. in 28. 4. 1863; štev. 31-34; str. 123, 127-128, 131 in 135.

²⁴⁴ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina. 2. Ljubljana 1956, str. 402.

²⁴⁵ *Novice* 19. 8. 1863, štev. 33, str. 265.

²⁴⁶ *Novice* 24. 6. 1863, štev. 25, str. 198; *Naprej* 26. 6. 1863, štev. 51, str. 204-205.

Niti Tonkli niti Lavrič nista uspela, izvoljen je bil kobariški trgovec in posestnik Izidor Pagliaruzzi.²⁴⁷ Dr. Tonkli je kasneje postal odvetnik v Kanalu, kjer se mu ni posrečila namera, da spremeni tamkajšnji Leseverein v slovensko čitalnico; njegov prihod v Kanal je vzbujal upanje, da bo *“podpihnil žareč plamen, kateri prešine vse naše rojake, da spoznajo, da so častitega rodu slovenskega in materni njih jezik slovenski”*.²⁴⁸ Tonkli se je kmalu naselil v Gorici.²⁴⁹ Bolj uspešen je bil dr. Lavrič, ki se je jeseni leta 1863 preselil v Ajdovščino, k čemur ga je vzpodbudilo spoznanje, da po uspešnem buditeljskem delu v Tolminu, more nadaljevati v Ajdovščini, *“kjer bi se dalo še marsikaj za slovenski narod storiti”*.²⁵⁰

Lavrič in Tonkli, ki sta kasneje postala tekmeca za vodilno mesto mladoslovenskega tabora na Goriškem, sta si bila zelo različna po svojih izvirnih pobudah kulturnega in političnega prebujanja Slovencev. Lavrič je bil demokrat v polnem zagonu dela in nalog, ki si jih je zadajal tako pri ustanavljanju čitalnic in njihovem delovanju, v taborskem gibanju in zlasti mnogo kasneje v društvu Soča in njenem glasilu z istim imenom.²⁵¹ Čeprav so mnogi njegovi govori izzveneli premalo konkretno, je bilo njegovo posvečanje narodnemu prebujanju pristno in na škodo zasebnosti. Dr. Tonkli je bil bolj ali manj tipičen slovenski politik tistega časa, uveljavljal je lastno osebnost, taktiziral in ostajal vselej slovenski prvak, tudi tedaj, ko je spremenil politične barve.

Lavriču in Tonkliju, v ospredju liberalneje usmerjenih, so se pridružili ljudje, ki so odigrali vsak zase pomembno vlogo. Na prvem mestu je treba omeniti Ernesta Klavžarja, deželnega uradnika v Gorici, solkanskega župana Matijo Doljaka, privatnega uradnika v Gorici Viktorja Dolenca; sem bi prišteli še nekatere župane in uradnike. Posebno mesto pripada Andreju Žnidarčiču, ki je od leta 1861 dalje služboval kot kaplan v Srpenici in nato v Kobaridu, od 1868 pa je bil vikar na tolminskih Pečinah.²⁵² Žnidarčič se je odlikoval po kar radikalnih javnih nastopih. Bil je prvi, ki je postavljaval pred slovensko javnost reševanje problema Beneških Slovencev, v svojih člankih je posegal v reševanje notranjeavstrijske politike in bil med prvimi na Goriškem, ki se je izrekel za združenje Slovencev v eno politično upravno enoto. Ob njem je potrebno, zaradi stanovske pripadnosti, uvrstiti

²⁴⁷ Novice 9. 9. 1863, šte. 36, str. 293; Naprej 8. 8. 1863, šte. 72, str. 288-289.

²⁴⁸ Novice 17. 1. 1863, šte. 3, str. 25.

²⁴⁹ Ko je bil 19. 2. 1867 imenovan za odvetnika v Gorici, je časopisna vest poudarila, *“da je prvi slovenski odvetnik v Gorici”* (Slovenec 23. 2. 1867, šte. 23, str. 96).

²⁵⁰ France Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, 14 (ponatis v: *Goriški spomini*).

²⁵¹ O Lavričevi priljubljenosti pripoveduje ruski jezikoslovec poljskega rodu J. N. Baudouin de Courtenay v: *Nekatere opazke ruskega profesorja* (Gorica 1873, 18). Profesor je v Velikih Žabljah na Vipavskem srečal šestnajstletno dekle, ki se je udeležila šempaskega tabora (1868). Omenila je, da je bil Lavričev nastop najboljši, bil je najbolj razumljiv in njegova beseda je zadevala v srce. Ob to mnenje je postavil sodbe nekaterih predstavnikov slovenskih izobražencev češ *“Lavrič je norec”*, ker je bil preveč *“brezinteresno vnet in vse tako brezinteresno žrtvuje za svoje ideje”*.

²⁵² Branko Marušič, Andrej Žnidarčič (1835-1913). Jadranski koledar 1965, 193-198.

že omenjenega Filipa Jakoba Kaffola; bil je poslanec prvega zasedanja goriškega deželnega zbora. O njem je tajnik tolminske čitalnice Luznik zapisal: "*Ves gori za dom. – Le škoda, da ni trdnega zdravja; škoda in greh pa tudi, da je tak bister talent od mnogih tako pozabljen, in da se takemu možu odloči gorjanske pečine za njegovo prebivanje. O pravica, pravica! zakaj pustiš, da s tabo barantajo?*"²⁵³ Kafol je bil prvi Slovenec, ki se je v deželnem zboru v Gorici potegoval za enakopravnost slovenskega jezika.

Sestav najvidnejših predstavnikov slovenske politike na Goriškem je bil kar heterogen; uveljavljanje slovenske miselnosti so si različno zamislili, od uveljavljanja Slovencev v okviru dežele pa vse do enotnega nastopa vseh Slovencev in nazadnje do povezave z južnimi Slovani. Uveljavljanje slovenske politične miselnosti se zato gradi ob soočanju različnih pogledov posameznikov ali skupin na cilje, ki naj bi jih uveljavljanje doseglo in na izbiro sredstev za njih doseglo.

Andrej Marušič je zastopal Bleiweisovo linijo, zato je razumljivo, da se je upiral vsakim drugačnim pobudam. Tako je v pismu Bleiweisu 7. julija 1865 pisal: "*S 'taktom' Slovenčevim nismo tukaj nič zadovoljni,*"²⁵⁴ in zavzel negativno stališče do vsake pobude mladih.²⁵⁵ Taka stališča so čez poldrugo leto povzročila polemične dvoboje, ki jih je Marušič s svojo *Domovino* vodil s *Slovincem*. Marušič se je Bleiweisu pridružil že leta 1864 v zvezi s pripravami za izdajanje nemškega lista, ki naj bi zastopal koristi Slovencev. Za Slovence bi bile po Marušičevem mnenju *Novice* dovolj dobre še deset do petnajst let, zato je videl večjo potrebo po nemškem listu.²⁵⁶

V prvem razdobju po uvedbi ustavnega življenja so to prvi in zelo redki poskusi poseganja goriških Slovencev v vodstvena vprašanja osrednje slovenske politike. Če pa do takih poskusov prihaja, so to le ponavljanje in potrjevanje zahtev slovenskega narodnostnega programa in obstoječega stanja. Marušičev odgovor na program, ki so ga postavili vodilni slovenski politiki na sestanku v Mariboru, 25. septembra 1865, poznan predvsem kot *mariborski program*, je prvo pomembnejše stališče, ki je prišlo z Goriškega ter se dotikalo splošne slovenske politike. Program je skušal reševati zedinjenje slovenskih dežel v okviru zgodovinske notranjeavstrijske deželne skupine. Obnovile naj bi se stare dežele, tako bi Kranjska dobila vsa svoja nekdanja ozemlja, med njimi tudi nekatere dele Goriške. Marušič je ob taki vesti zapisal: "*Da si ravno je to samo na sebi pravično, bi nam goriškim Slovincem vendar po volji ne bilo, ko bi se nam imenovani deli Krasa odtrgali, ker bi potem ostali primorski Slovenci oslabei in se ne mogli poitalijančevanju vstavljeni. Na mejah nam je posebno treba močnim biti.*"²⁵⁷ V naslednji številki

²⁵³ France Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, 5 (ponatis v: *Goriški spomini*).

²⁵⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 876 III 11; Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 71.

²⁵⁵ Dragotin Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba. V: Bleiweisov zbornik. Ljubljana 1909, str. 195.

²⁵⁶ Prav tam.

²⁵⁷ Umni gospodar 15. 10. 1865, štev. 10, str. 84.

je *Umni gospodar* prinesel krajši članek *Misli goriških Slovencev o slovenskem programu*, kjer je zapisano med drugim: "Ker je namreč na politiško združenje vseh Slovencev misliti, greh(!), in, če ni drugači, kot da ostanemo, kakor smo: ne zmanjšujte nam goriške grofije, da ob meji preveč ne oslabimo." Sicer je bila že od nekdaj želja, da bi prišla kranjska Vipavska dolina v cerkvenih in političnih ozirih pod Goriško, kar se menda tudi na neko zgodovinsko pravo opira. Goriški Slovenci bodo svojo narodnost ohranili le, če se bodo lahko upirali potujčevanju, kar bo uspešno le takrat, "ako nas bo po številu več, kot naših sosedov v grofiji, in ako bomo imeli med seboj prvotno-čvrste elemente, kakor so Kraševci in Ipavci, da bomo mogli – vpri s hrbtam v Nanos – italijanizmu ob Soči veleli: Dovolj! Ustavi se! Do tu, in ne dalje!"²⁵⁸ Marušič se je zaradi zmanjšanja števila Slovencev v bodoči deželi Primorski, zaradi njih vključitve h Kranjski, izrekel proti programu. Sicer pa ni na sestanku v Mariboru sodeloval noben Goričan, niti ni bilo Tržačanov.²⁵⁹ *Slovenec* je v komentarju na stališča *Umnega gospodarja* menil: "In tu ne vidimo odrešenja iz večne manjšine kot le v prenapredbi volitne postav; znabiti da bi bilo potlej glasovanje po kurijah nepotrebno."²⁶⁰

Nekatera temeljna vprašanja slovenske politike so se reševala potem v letu 1866, s sočasno vojno Avstrije z Italijo in Prusijo. Za Avstrijo je bila vojna kljub zmagam v Italiji (24. 6. 1866 zmaga Avstrijcev pri Custozzi) in na Jadranu (20. 7. 1866 poraz italijanske monarice pri Visu) neuspešna. Goriški Slovenci so postali po sklenitvi miru in z ustalitvijo državne meje neposredni mejaši italijanske kraljevine. 22. junija 1866 je bilo oklicano vojno stanje za Benečijo in Avstrijsko primorje in čeravno je bila dva dni nato avstrijsko orožje pri Custozzi zmagovito, je vladal na Primorskem pa tudi drugod na Slovenskem precejšen nemir.²⁶¹ Bogata priča razpoloženja goriških Slovencev je bil *Slovenec*, v katerem je sodeloval s svojimi dopisi in članki kobariški kaplan Žnidarčič, ki mu pri srcu ni bila le bodočnost njegovih goriških rojakov, ampak tudi Kobaridu bližnja slovenska Benečija; le težko se najdejo kje bolj "zanemarjeni" Slovenci, saj jih ne pozablja le vlada, temveč tudi njihovi bratje Slovenci.²⁶²

Pod naslovom *Benečani pa federalizem* je Žnidarčič objavil članek, v katerem je poudaril, da straši nemška hegemonija ne le Slovane, marveč tudi v svojo narodnost zaljubljene Italijane; oboji se boje dualizma in so za federalizem.²⁶³ Misli o nevarnosti nemške hegemonije ter zahteve za priznanje enakopravnih pravic slovenskemu narodu izpovedujejo tudi druge časopisne objave. "Nam Slovencem na laški meji mora posebno mar biti, da se izkažemo in da napredujemo,"

²⁵⁸ *Umni gospodar* 16. 11. 1865, šte. 11, str. 90-91; *Slovenec* 25. 11. 1865, šte. 91, str. 364.

²⁵⁹ Dragotin Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba. V: Bleiweisov zbornik. Ljubljana 1909, str. 179.

²⁶⁰ *Slovenec* 25. 11. 1865, šte. 91, str. 364.

²⁶¹ Eden izmed ukrepov oblasti so bile tudi aretacije italijanskih nacionalistov. Tako so v Gorici že 21. 6. 1866 aretirali 8 ljudi, ki jih časopisna vest označuje za favetovce, imenovane tako po Carlu Favettiju (*Slovenec* 27. 6. 1866, šte. 51, str. 202).

²⁶² *Slovenec* 17. 5. 1865, šte. 36, str. 143.

²⁶³ *Slovenec* 7. 3. 1866, šte. 19, str. 73-74

piše dopisnik iz Rihemberka.²⁶⁴ V poletnih dneh, v juniju 1866, ko je Avstrijo napadla tudi Italija, izraža tisk močna protiitalijanska stališča. Tako piše dopisnik iz Gorice o razmerah v mestu v zvezi s protivladnimi stališči goriškega občinskega tajnika, italijanskega liberalca Favettija: *“Koliko je zlasti med Furlani in Italijani zgubljenih sinov matere Slave! Tu so lepi nasledki one birokratične politike, ki je z vsemi pripomočki Slovence zatirala in potujčevala! Pravi zastopniki avstrijskih dežel še zmiraj niso tega spregledali, ali pa jim kratkovidneži, optimisti in oslabei birokrati še zmirej državi pogubne razmere tukajšnjih krajev zakrivajo. Preslepi ljudje, da še sedaj tega ne previdijo, da je neobhodno treba narodne napade z narodnim orožjem odbijati. Vse zmage na suhem in mokrem nič ne pomagajo, zastonj so tekli potoki krvi, ako se bodo slovenske pokrajine tudi zanaprej po starem kopitu italijančile! Prestreženo Favettovo pismo nam vendar naravnost pove, kam da poitalijančenci merijo; to si je Favetti za največjo slavo in zaslugo štel, da je skoz 14 let Gorico sistematično potujčeval, in žali Bog – ker ga je vlada sama podpirala, svoje naklepe le preveč dognal. Tisti pa se zelo motijo, ki mislijo, da bo sedaj bolje, ko so Favettija odpeljali. V novo izvoljenem mestnem oboru sede sami taki možje, katerim je on prvi malik, ali so jim pa njegova načela (razun izdajstva) božje zapovedi. Mestni župan zatira ravno tako slovenščino ali iz principa ali pa iz apatije proti slovenskemu jeziku, kterege le besedice ne zna.”*²⁶⁵

Ko se je Avstrija, zlasti po porazu pri Kraljevem Gradcu (3. 7. 1866), umikala z italijanskega ozemlja in je 18. julija zadnji avstrijski vojaški oddelek prekoračil reko Tagliamento v Furlaniji, se je vojno stanje približalo neposredno goriško-gradiški deželi. Italijani so nameravali prekoračiti Sočo, toda zaradi premirja na severnem bojišču je prišlo do prenehanja sovražnosti tudi na jugu. Dne 12. avgusta 1866 je bilo v Krminu sklenjeno premirje, ki mu je sledil podpis mirovne pogodbe v Parizu, 3. oktobra 1866.²⁶⁶ Vojno stanje, ko je sredi poletja 1866 Goriški pretila nevarnost italijanske zasedbe, je med ljudi vnašalo vznemirjenje.²⁶⁷ Poleg redne vojske (ob umiku se je v Zgornjem Posočju zbralo kakih 5000 vojakov) pa so se po vaseh ustanovljale narodne straže, tako v Kanalu, Ročinju, Tolminu in Kobaridu²⁶⁸; po končani vojni so domačini stražili mejo.²⁶⁹ Straže so delovale tudi v drugih krajih (Dutovlje²⁷⁰).

Še preden je bila sklenjena usoda avstrijske Benečije po diplomatski poti, je dopisnik iz Gorice v *Novicah* pisal: *“Da smo se Benečije iznebili, ni v tem oziru*

²⁶⁴ Slovenec 4. 8. 1866, štev. 62, str. 247.

²⁶⁵ Slovenec 28. 7. 1866, štev. 60, str. 241.

²⁶⁶ Massimo Portelli, La campagna del 1866 nel Friuli goriziano. Studi Goriziani 39/1965, 73-128; Giovanni Battista Falzari, L'armistizio di Cormons del 1866. Studi Goriziani 21/1957, 21-37.

²⁶⁷ Nadvojvoda Albreht se je 15. 8. 1866 prebivalcem Goriško-Gradiške zahvalil za zadržanje v vojni (Slovenec 15. 9. 1866, štev. 74, str. 297).

²⁶⁸ V Kobaridu je občinska narodna straža štela 145 mož, občina je bila v primeru vojne z Italijo na zelo izpostavljenem ozemlju (Slovenec 23. 6. 1866, štev. 50, str. 199).

²⁶⁹ Slovenec 24. 10. 1866, štev. 85, str. 343-344.

²⁷⁰ Slovenec 8. 9. 1866, štev. 72, str. 289.

nikaka nesreča; laške agitacije tudi pri nas bode iz tega in drugih vzrokov konec, vse drugo dosežemo s poštenim delovanjem med mejami postav po naravnem razvijanju slovenske narodnosti. Njega veličanstvu pa naj doni od zvestih zahodnih Slovencev v znamenje hvaležnosti prisrčen: Živio!”²⁷¹ Toda s tem se še ni končala nejasna usoda bodoče ureditve zahodnih področij slovenskega narodnostnega ozemlja. V članku *Prošnja v Slovencu* je pisec dokazoval potrebo, da se italijanske aspiracije do teh ozemelj z dokazi ovržejo; italijanske zahteve so posledica ravnanja vlade, ki se na Slované v teh deželah ni ozirala; pisec je še prosil za narodnostno statistiko Goriške.²⁷² Proti italijanskim aspiracijam so protestirale tudi Novice: “Po takem pa stegajo Lahi svoje roke po slovenskih krajih, ki na Goriškem leže unkray Soče. Al tega po nobeni ceni nočejo goriški Slovenci, in mi Slovenci vsi protestujemo zoper tak pohod ter z Vodnikom vprašamo Talijane: Drava čigava je?/Soča čigava je?/Ju bomo varvali,/Kdo ju če pit’!”²⁷³

Nejasnost položaja je tudi na Goriškem dajala vrsto pobud za razmišljanje o bodočnosti. Pisec z Goriškega je v *Slovincu* sodil, da se goriški Slovenci “ne bomo nikoli hotli ločiti od svojih slovenskih in slovanskih bratov v Avstriji. Italijanska vlada bi bila naš pogin”.²⁷⁴ Podobno tudi dopisnik s Tolminskega.²⁷⁵ Dopisnik “blizu Soče” je pisal o pričakovanju, da bo 30.000 Slovencev iz videmske nadškofije po končani vojni priključenih h goriškim, toda sliši se celo, da bi Italijani želeli del Goriške priključiti v svojo državo, proti čemur “povzdigujemo mi Slovenci svoj protest in prosimo presvitlega cesarja, naj nas in svojo državo varuje te velike nesreče”.²⁷⁶ V Kanalu so branili most na Soči pred verjetnim vdorom italijanskih čet z desnega brega Soče, kot vsi drugi so imeli tudi občinsko stražo. Pisec tega poročila je končal: “Le tega Bog ne daj, da bi nas Goričanov kaj prišlo Talijanom v pest! Kaj radi bi pomagali, da bi se še tistih 30.000 Slovencev, ki sirote v Videmski škofiji životarijo, pridružilo nam Goričanom. Kaj bi bilo, ako bi se prošnje za to napravljale, naj se pri pomirjevanju to oskerbi in zgodi?”²⁷⁷

Ob teh vznemirljivih vesteh se je oglasil po vsej verjetnosti Andrej Marušič. Napisal je dva članka *Kje naj bo prihodnja meja med Avstrijo in Italijo? Soča ali Taljament?* in *O prihodnji uravnavi slovenskih dežel*. Oba članka sta različno datirana, izšla sta pa istočasno. V prvem se je pisec izrekel proti bodoči meji na Tilmentu, kajti s tem bi prišlo v državo veliko število Italijanov, a ni večjih nasprotnikov države, kot so tamkaj živeči Italijani. Zavzema se za to, da bi Italiji dali čim več Italijanov. Ob tehtanju, ali naj bo meja na Soči ali na Tilmentu, se je odločil za Sočo in predlagal mejo po narodnostni črti, ki bi šla od morja do železniškega mosta pri Gorici, v vnožju slovenskih Brd do Nadiže pri Čedadu,

²⁷¹ Novice 11. 7. 1866, štev. 28, str. 225.

²⁷² Slovenec 15. 8. 1866, štev. 65, str. 257-258.

²⁷³ Novice 8. 8. 1866, štev. 32, str. 259.

²⁷⁴ Slovenec 13. 6. 1866, štev. 47, str. 187-188.

²⁷⁵ Slovenec 21. 7. 1866, štev. 58, str. 231-232.

²⁷⁶ Slovenec 11. 8. 1866, štev. 64, str. 256.

²⁷⁷ Slovenec 18. 8. 1866, štev. 66, str. 263.

s tem bi prišlo v Avstrijo tudi nekaj far v Beneški Sloveniji. Od soškega mosta navzgor pa ne more biti meja, ker bi s tem Gorica izgubila zvezo s Koroško.²⁷⁸ Drugi članek pa pod geslom pospeševanja slovenstva govori o načrtu, da bi vlada združila slovenske dežele, in sicer Primorsko s Kranjsko v eno deželo z enim skupnim deželnim zborom. Izrekel se je za tako rešitev, a bal se je reakcije Italijanov, ki najbrže ne bi privolili v združenje s Kranjsko, goriški Slovenci pa ne bi želeli biti ločeni od Kranjske. Člankar je omenil govorice, da bo demarkacijska črta postala državna meja, s tem bi dobila Goriška poleg 30.000 Beneških Slovencev enako število Italijanov, s čimer bi se ravnovesje sil v deželnem zboru še bolj obrnilo Italijanom v korist.²⁷⁹ Uredništvo *Novic* je dodalo k članku obsežen pripis, v katerem pravi, da bo mejo proti Italiji bolj kot zid in trdnjava varoval slovenski narod, ko se bo zavedal, da z obrambo svoje zemlje brani tudi svoje pravice in narodnost, *“zastran enega načela so vsi slovenski domorodci ene misli, namreč da je neobhodno potreba združiti vse Slovence v eno politično in upravno skupino”*. Seveda se ob tem postavlja vprašanje, po kateri poti in kako je uresničevanje notranjeavstrijske skupine še mogoče.

Andrej Marušič je dozdevno tudi v novih razmerah leta 1866 odklanjal vsako cepitev Goriške, da se ne bi zmanjšalo število slovenskega prebivalstva, prav tako pa je odklanjal morebitno priključitev ozemelj na zahodu, naseljenih z Italijani oziroma Furlani. Soča je lahko meja med Italijo in Avstrijo le do Soče pri Gorici, da bi pa bil celotni desni breg reke v Italiji, odklanja, saj še ceste na Koroško ne bi več imeli. Pri tem je pozabil na slovensko prebivalstvo na desnem bregu Soče, tudi na Beneške Slovence.

Dober mesec dni po objavi teh člankov je Marušič sodeloval na sestanku slovenskih politikov o priliki občnega zbora Slovenske matice, 26. in 27. septembra 1866 v Ljubljani. Sestanek naj bi prinesel nove pobude slovenskim politikom v položaju, ki ga je v Avstriji sprožila nesrečna vojna s Prusijo in Italijo. Poleg Marušiča so se sestanka udeležili z Goriškega še Černe, dr. Lavrič in dr. Tonkli. Marušič je kasneje, izzvan, objavil poročilo o poteku tega sestanka in svojo vlogo na njem. Nekak program, ki naj bi ga pozneje sestavili na podlagi razprav tega sestanka pa ni bil – kot kaže – sestavljen. V zvezi z razpravo na drugem dnevu sestanka, da naj bi se Kranjska združila s Primorsko, je Marušič izjavil, da Italijani ne bi prišli na predvideni skupni deželni zbor v Ljubljano. Tudi pri kasnejših zahtevah o Zedinjeni Sloveniji je imel Marušič pomisleke zaradi primorskih Italijanov.²⁸⁰

Drugačna stališča je zagovarjal v *Slovincu* Andrej Žnidarčič; oglasil se je kot pisec članka v vrsti doneskov, ki jih je list objavljajal pod skupnim naslovom *Naš program po vojni*. Zagovarjal je idejo Ilirskega kraljevstva, ki naj bi se mu

²⁷⁸ Novice 22. 8. 1866, šte. 34, str. 270.

²⁷⁹ Novice 22. 8. 1866, šte. 34, str. 271.

²⁸⁰ Domovina 16. in 30. 10. 1868, šte. 42 in 44, str. 166 in 173 (ponatis v: Andrej Marušič, *Moja doba in podoba*. Gorica 1991, 109-113); Branko Marušič, *“Domovina”* (1867-1869). Kronika, 13/1965, str. 57-58.

pridružila še južna Štajerska; vprašuje, zakaj nima Štajerska za vsako narodnost svojega deželnega zbora. Središče nove dežele naj bi bilo v Ljubljani.²⁸¹ V isti seriji člankov je svoje misli razodel v dveh nadaljevanjih tudi dr. Lavrič. Lavrič je manj konkreten: *“Prestana nevarnost je morala vsakemu oči odpreti in prepričati vlado in ljudstvo, da tako ne more več ostati, kakor je bilo. Italijanska meja je prav blizu, in če je bil italijanski vpliv še poprej mogočen, mogočnejši bo zdaj, ker naše vlade tam več ni, da bi se mu upirala. Temu vplivu moramo mi Slovenci zdaj nasproti stavljati našo narodnost, slovensko omikano narodnost, da se borili bomo z enakim orožjem! Tako se bodo tudi v Istriji, v Dalmaciji Slovani ubranili krivičnemu zahtevanju le s pomočjo narodne omike. Naš poklic je tu na južno-zahodni meji visoko povzdigniti Slovanstva zastavo [...] Precej po spoznanju nam je moško in pogumno izkoreniniti, kar je napačnega in zastarelega, in dejansko vpeljati kaj novega in boljšega. To je zmirom in povsod težko in trudljivo, zatorej nam ima biti mir čas velikega dela in truda [...] Nekterim se je staro preveč prikupilo. Starih čeravno ne več primernih, celo škodljivih postav, naredb in naprav nočejo odpraviti.”* Lavrič je kot pogoje za ureditev novo nastalega stanja poudarjal predvsem svobodo kot prvi pogoj pravega napredka, *“svoboda je zmirom živi napredek moške dejavnosti”*, drugi pogoj pa mu je bila sloga in sprava avstrijskih narodov. Geslo naj bo: *“Reforma, prava oživljajoča reforma!”*²⁸²

Vse do sklenitve miru med Avstrijo in Italijo je ostalo še vedno nejasno vprašanje o bodoči pripadnosti Goriške. Tako je kobariški župan Anton Uršič ob obisku vojvode Albrehta v Kobaridu prosil, *“naj bi pri vredbi novih mejnikov ne padla naša dežela k Benečiji, naj bi nova meja šla po Soči, kakor Talijani govorijo, ker naše ljudstvo ne želi družega, kakor pri Avstriji vedno ostati”*.²⁸³ V članku *Listi iz Kobarida* se je Žnidarčič s primeri iz zgodovine zavzemal za primernejša stališča Avstrije do Goriške, da je ne bi državna meja razkosala. Članek je končal z odstavkom: *“Avstrija mora poslednjič vedeti, da je dolžna goriški grofiji samooblastnost nazaj dati, tako je tudi ona ne more več braniti zoper premogočne Talijane, kakor je Napoleonu III. nazaj dala Benečijo v letošnji vojski. Potem si bo goriška grofija poiskala družega branitelja po svoji volji.”*²⁸⁴ Verjetno je isti Žnidarčič avtor nepodpisanega dopisa *Od Soče*; zavzema se za to, *“da se končno znebimo takega nepovoljnega, nenaravnega in nepostavnega položaja ali stanja; želimo, da se nam v tej nameri že tolikokrat brez uspeha obljubljena narodna ravnopravnost popolnoma podeli, in slednjič da se z našimi enokrvnimi brati na Savi in na Dravi v politično skupino zedinimo.”* Dopisnik upa, da je zaradi nove državne meje ter zaradi razpada nemške zveze prenehala uporaba italijanskega in nemškega jezika na Primorskem. Je proti dualizmu, zavzema se za zvezo avstrij-

²⁸¹ Slovenec 26. 9. 1866, šte. 77, str. 307.

²⁸² Slovenec 13. in 20. 10. 1866; šte. 82 in 84, str. 329, 337.

²⁸³ Slovenec 3. 10. 1866, šte. 79, str. 316-317. Objavljena je bila tudi vest, da bi se o meji z Italijo pomenili z nadvojvodo Albrehtom, ko je 24. 8. 1866 potoval skozi Volče v Gorico (Slovenec 29. 8. 1866, šte. 69, str. 277).

²⁸⁴ Slovenec 6. 10. 1866, šte. 80, str. 319-320.

skih narodov “na trdni podlagi narodne in politične ravnopravnosti in se imenuje federalizem”²⁸⁵

Datum 7. oktobra, ko je izšel dekret italijanskega kralja o plebiscitu na Beneškem, ima tudi članek *Slovenska skupina*. Pisec je skušal prav v zadnjih trenutkih reševati Beneške Slovence: “Razbiti so trdi okovi nemškega ‘bunda’, ki so nas kakor nepreskakljivo zidovje delili od naših zapadnjih in izhodnjih bratov. Ali ravno sedaj, ko bi nas imela tota razveza čem bolje v eno poveče telo zediniti, preti nam nevarnost precejšnje število Slovencev za vedno večje čase zgubiti. To število so beneški Slovenci [...] Zadnji čas, preimenitni čas nam trka na duri priteči svojim rojakom v pomoč, ter jih skusiti rešiti pogubne nesreče. Pod talijanskim žezlom so za nas na vse čase zgubljeni.” Poziva goriške deželne poslance, naj nekaj ukrenejo, naj gredo z drugimi poslanci slovenskih pokrajin k cesarju. Predlaga narodnostno mejo v južnem toku Soče, s čimer bi ostalo le malo Italijanov v Avstriji, dobili bi pa s tem Beneške Slovence. Drugi del članka zagovarja zedinjenje Slovencev in postavlja kot *conditio sine qua non*: zedinjenje Slovenije. Ko govori o enem deželnem zboru, gre dalje in vidi kraljevino ali kronovino Slovenijo kot *regnum socium* ali avtonomno vojvodino v zvezi s Hrvati in Srbi. Članek končuje z napotki in konstatacijami, ki so bile v naslednjih letih vodilo pri reševanju enakopravnega položaja Slovencev na Primorskem: “Slovenske dežele meje zdaj proti italijanskemu kraljestvu, in naša vlada, ako hoče imeti trden, živ jez proti njemu, mora gledati na vsaki način, da se narod slovenski in ž njim njegovo domovje ojači in ukrepi, to pa inace ni mogoče nego, da se vsi deli splošne naše domovine v eno telo zedinijo. Avstrija! poslušaj svete svojih zvestih podložnikov, okoristi se ž njimi, ker inace bi znal za kako leto na temelju narodnega prava zopet segati po tvojih in naših zemljah primorskih naš sosed na zapadu.”²⁸⁶ Josip Puntar je zapisal, da je članek napisal takratni goriški gimnazijski profesor Maks Pleteršnik.²⁸⁷

Razmejitve z Italijo je tudi v letu 1867 vznemirjala Goričane. V *Domovini* je dopisnik iz Brd zapisal: “Ljudje čenčajo, da utegnejo laško mejo preložiti na Sočo, mislimo pa, da so to le prazni marnji, in da jih menda le tisti med ljudi trosijo, kateri želijo, da bi tista brezbožna stranka, ktera zdaj na Laškem zvonec nosi, po naših Brdih kdaj gospodovala.”²⁸⁸ Kasneje se je oglasil Žnidarčič, ki je v članku *Našim poslancem* predlagal razmejitveno črto med Italijo in Avstrijo, ki naj bi potekala od morja, na reko Avšo, od tod na Ter in na Nadižo, do mosta na poti Čedad – Špeter Slovenov, od tu dalje naj bi reka Nadiža ostala v Avstriji, meja pa bi vodila po hribovju, ki ločuje reko Sočo in Nadižo do Tera in Rezije, do Kanina. Po gorah med Čedadom in Sočo bivajo samo Slovenci, kakor ob Soči, in če pridejo ti Slovenci pod Italijo, bodo najhujši Italijani. Ti bi znali vplivati tudi na razmere v Soški dolini in jo pripraviti za vključitev v Italijo. Zato je treba na-

²⁸⁵ Slovenec 10. 10. 1866, štev. 81, str. 327.

²⁸⁶ Slovenec 27. 10. 1866, štev. 86, str. 345-346.

²⁸⁷ Dokumenti slovenske politične miselnosti po vojski l. 1866. Slovenec 31. 3. 1935, štev. 75.

²⁸⁸ Domovina 5. 4. 1867, štev. 14, str. 59.

mesto meje, ki gre blizu Soče, napraviti novo, da bi se tako vsi Beneški Slovenci vključili v Avstrijo. Ti Slovenci so sicer glasovali za Italijo, vendar so glasovali pod pritiskom, bili so zapeljani in tudi prisiljeni, zdaj pa jih je sram. Beneškim Slovincem bi bilo prav, ko bi se zopet pridružili Avstriji.²⁸⁹

Leto 1866 je prineslo oživitev načrta o združenju vseh Slovencev, o Zedinjeni Sloveniji, a istočasno je ta zamisel doživela prvi udarec z odcepitvijo Beneških Slovencev, ki so se plebiscitno le z enim nasprotnim glasom proti 3687 (kolikor je bilo glasov v prid Italiji v vseh s slovenskim prebivalstvom naseljenih občinah),²⁹⁰ izrekli za Italijo. Neposredno sosedstvo z Italijo je sprva po zatišju kot posledica vojne leta 1866 prineslo obuditev protidržavnih izpadov Italijanov. Slovenci so skušali z javnimi izpovedmi lojalnosti Avstriji naglašati svoj veliki pomen braniteljev državnih interesov nasproti protiavstrijsko razpoloženemu delu avstrijskih Italijanov. Nova meja med Italijo in habsburško monarhijo je bila dokončno potrjena s sklepno listino, podpisano v Benetkah, 22. decembra 1867.²⁹¹

DOMOVINA, PRVI SLOVENSKI POLITIČNI LIST NA GORIŠKEM

V začetku leta 1867 prične Andrej Marušič izdajati tednik *Domovina*, s tem se je začela polarizacija v vrstah Slovencev; ta razdvojitvev je bila najprej komaj opazna, pozneje je dobivala vedno krepkejše oblike. Uredniške izkušnje si je Marušič pridobil že z mesečnikom *Umni gospodar*. Zaradi objavljanja političnih vesti je naletel na nasprotovanje italijanskih članov goriške kmetijske družbe, ki je list izdajala, zato je dopisnik v *Novicah* predlagal uredniku: "*Jaz na mestu vrednikovem bi še za časa, Um. Gosp. kmetijski družbi odtegnil, in na samo stalne noge postavil, se ve, da s potrebnimi premembami.*"²⁹²

Po prenehanju Marušičevega mesečnika so goriški Slovenci ostali brez lista. 7. januarja 1866 je začel učitelj Ivan Piano izdajati v Trstu štirinajstdnevnik *Ilirski Primorjan*. Na Goriškem pa list ni bil zelo razširjen, in *Slovenec* je pozival,

²⁸⁹ Domovina 12. 7. 1867, šte. 28, str. 115-116.

²⁹⁰ Branko Marušič, Stoletnica plebiscita v Beneški Sloveniji. Goriška srečanja 1/1966, šte. 4, str. 37 (ponatis v: Primorski čas pretekli. Koper 1985).

²⁹¹ Še preden je bila meja dokončno postavljena, so se med bodočim obmejnimi prebivalstvom vnmali spori. Tako so prebivalci kraja Dolenje napadli 10. 5. 1867 prebivalce naselja Poianis na italijanskem ozemlju, ker da so kradli drva. Pokrajinsko sodišče v Vidmu je zato izdalo 16. 8. 1867 tiralico za 33 avstrijskih državljanov iz Dolenj. Avstrijski mejni inšpektorat je 16. julija 1867 poročal o stalnih sporih med obmejnimi prebivalstvom, ko se zlasti kaže v "*sovražnih in samovoljnih namerah proti avstrijski vladi*" (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Cormons, n. 1).

²⁹² Novice 19. 7. 1865, šte. 29, str. 233-234; podobno svetuje *Slovenec* (26. 7. 1865, šte. 56, str. 223).

naj ga Goričani z dopisi in naročanjem podpirajo.²⁹³ Malo kasneje je dopisnik iz Kobarida (verjetno Andrej Žnidarčič) priporočal vladi, naj podpira narodno zavest primorskih Slovencev, da naj jim slovenske šole in urade pa tudi slovenski list, “*ki bi v njegovem imenu govoril z narodom. Pač zares, zakaj bi ne izhajal v Terstu kak vladni časnik v slovenskem jeziku?*”²⁹⁴

Andrej Marušič je svojo namero, da začne izdajati slovenski časnik, objavil v *Novicah*; prva številka naj bi izšla že decembra 1866; program lista pa naj bi bil, “*ljudstvo slovensko zlasti zahodno, primorsko s pomočjo vsakaršnega poduka na višo stopnjo omike povzdigovati, duševno in materialno blagostanje njegovo pospeševati in – bodisi naravnost, ali po ovinkih, take misli, tacega duha vdi-hovati mu, da bode vedelo in čutilo ter veselilo se, da ima v Avstriji domovino slovensko.*”²⁹⁵ Ta Marušičeva namera pa se verjetno ni slučajno ujela s pobudo tržaške vlade, ko je namestnik Ernest Leopold Roman Kellersperg 1. decembra 1866 pisal ministrskemu predsedniku grofu Richardu Belcrediju o potrebi vladnega časopisa za Slovane in Italijane na Primorskem. Vendar, ker so Slovani na Primorskem razdeljeni na Slovence in Ilirce, bi bila potrebna pravzaprav dva časnika, eden naj bi izhajal v Gorici, drugi v Pazinu. Če pa bi se odločalo le o enem slovanskem listu, naj bi bil ta v hrvaškem jeziku. V primeru, da bi se vlada odločila za slovenski list, naj ima ta uredništvo v Gorici, urednik pa bi bil lahko Andrej Marušič. Belcredi je odgovoril 20. decembra 1866. Strinjal se je s predlogom, da sta za Avstrijsko primorje potrebna dva slovanska lista, a menil, da so pogoji le za slovenski list v Gorici, izdajanje hrvaškega naj se preloži na kasnejši čas. Namestništvo naj poskrbi za izdajanje slovenskega lista.²⁹⁶ V prizadevanju, da bi si pridobil podporo vlade, ni uspelo Josipu Godini z njegovim *Tržaškim ljudomilom* (prva številka 15. 7. 1866),²⁹⁷ pač pa je v Gorici pričel izhajati nemški *Görzer Wochenblatt*.

Na izid novega časnika ni bilo potrebno dolgo čakati. 5. januarja 1867 je začel Andrej Marušič izdajati v Gorici tednik *Domovina*. Izhajal je tri polna leta, njegova zadnja številka je izšla 31. decembra 1869. V prvi številki lista, ki je nosil podnaslov *List posebno za primorske deželne, pa tudi sploh slovenske zadeve*, je bil v uvodniku razložen program. Prva naloga lista naj bo: “*Zavednost tedaj slovensko in avstrijsko v naših ljudeh buditi in v ta namen narpopred domačo inteligencijo discipliniti, in po njej na ljudstvo delati.*” Glavni namen lista naj bi bila zajezeitev potujčevanja, obravnaval naj bi različne deželne in občinske zadeve, objavljal zgodovinske prispevke, različne zanimivosti, domače in tuje; mesto naj bi našli tudi doneski iz književnosti. List ne bo izzival sporov z Italijani, pač

²⁹³ Slovenec 28. 3. 1866, št. 25, str. 98.

²⁹⁴ Slovenec 23. 6. 1866, št. 50, str. 199.

²⁹⁵ Novice 28. 11. 1866, št. 48, str. 391.

²⁹⁶ Giuseppe Stefani, *L’Austria e il giornalismo triestino dopo la Villafranca*. V: *Problemi del Risorgimento Triestino*. Trieste 1953, 180 in sl.

²⁹⁷ Ilirski Primorjan 18. 11. 1866, št. 22. Morda kaže na Godinovo približevanje vladi podatke, da se je vsaj dvakrat izjasnil proti Zedinjeni Sloveniji (Ilirski Primorjan 1. 11. 1866, št. 21).

pa ga bo preveval skozi in skozi duh sprave in prijaznosti. Načela uredništva so: "*Suum cuique; kar je meni prav, je prav tudi tebi; česar sebi ne želiš, tudi drugim ne delaj.*" List je namenjen preprostim ljudem pa tudi izobraženim.²⁹⁸

V prvem letu izhajanja je list previdno presojal slovenske politične razmere ter se v splošna slovenska vprašanja ni vtikal, zanimala so ga predvsem domača, lokalna, in si je od vsega začetka prizadeval, da bi bil "*glaven, občen organ na Primorskem*"; namenjen naj bi bil tudi Slovincem v Istri. Slovenska javnost je list pozdravila, ker je v njem videla pomemben branik na zahodni meji slovenskega ozemlja. Čeprav naj bi bila *Domovina* osrednji list na Primorskem, je treba vsekakor dodati, da je v začetku leta 1867 pričel v Trstu izhajati *Primorec*, nadaljevanje *Ilirskega Primorjana*.

Marušičevo načelo *suum cuique* je naletelo že prav kmalu na odmeve, ki jih kažejo dopisi iz Goriške v celovškem *Slovincu*. Marušič je namreč v svojem novem listu razpošiljal naročnikom program goriškega nemškega lista *Görzer Wochenblatt*, ki je pričel kmalu nato izhajati. Dopisi so Marušiču očitali, da nima posluha za slovenske zadeve, posredno so leteli očitki na njegovo dobrikanje avstrijakantskim krogom, oglasili so se glasovi, ki so menili, da je list vladni (*neštempljan*). Marušič ni molčal, izjavil je, da ni nobene zveze med njegovim listom in nemškim goriškim tednikom. V članku *Čast je oblast (Obramba)* je pojasnjeval, da je program nemškega lista razpošiljal zaradi navad lepega vedenja. Na očitek, zakaj ni list kolekovan, ni odgovoril. Polemika je kasneje dobila umirjen ton in je prenehala; v tem letu je le še *Zukunft* očitala listu, da je vladen. Polemiki s celovškim *Slovincem* se je pridružil tudi *Görzer Wochenblatt*, ki je zagovarjal urednika *Domovine* in pisal: "*Mi sicer mislimo nemško, čutimo nemško, ne bomo nikomur zamerili, če je drugačnih misli. Le takrat bomo se narodnostnim zahtevam zoperstavili, ko bo načelo enakopravnosti... prekršeno.*"²⁹⁹ Dopisniki v *Slovincu* so o tem listu sodili, da je eksponent nemštva na Goriškem.

V času, ko je pričela izhajati *Domovina*, so bile tudi na Goriškem priprave za volitve novega deželnega zbora, ki naj bi potekale v vseh kurijah na koncu januarja in v začetku februarja 1867. Medtem ko za prve volitve v goriški deželni zbor ni bilo nobene pomembnejše agitacije, so dajale te volitve na Goriškem drugačno podobo. Ker Slovenci niso bili strankarsko organizirani, niti ni mogla volilne agitacije voditi katera izmed čitalnic, se je okoli lista formiral volilni odbor, ki je vodil volilno agitacijo za slovensko stran. List je razglasil karakteristike zglednega poslanca, ki mora biti pošten, ljubiti mora narod, spoznati se mora na zadeve, ki jih deželni zbor obravnava. Biti mora tudi učen, razumen in dober govornik; poslanci so lahko uradniki, da le delajo za narod. Volilno geslo je bilo: "*Volimo pravične in poštene, izobražene in zavedne, in pa zgovorne može kakoršnega si bodi stanu in rodu.*" Pri tem je list izhajal predvsem iz izkušenj, da sta v prvi dobi zasedanja deželnega zbora dva poslanca, ki nista bila Slovenca, več storila,

²⁹⁸ Branko Marušič, "Domovina" (1867-1869). Kronika 13/1965, str. 48-64, 127-139; kjer ni posebej navedeno, je tu objavljeno besedilo povzeto iz navedene razprave.

²⁹⁹ *Görzer Wochenblatt* 14. 2. 1867, števil. 2, str. 9-10.

kot nekateri po rodu Slovenci.³⁰⁰ Kasneje, ko je volilni odbor predlagal imena kandidatov, se *Slovenec* z nekaterimi predlogi ni strinjal. Dopis v *Domovini* pa je tudi poročal, da dr. Žigon v Brdih agitira prati grofu Paceju, Winklerju (menda!) in dr. Doliacu. Vse tri je predlagal volilni odbor. Winkler naj bi bil skupaj z Marušičem kandidat kmečke kurije na volitvah za okolico Gorice, v isti kuriji je za goriške gore predlagal dr. Tonklija in Goriupa, za Kras pa so bili trije kandidati: Anton Černe, Alojz Polley in dr. Josip Abram. Grofa Paceja in Italijana dr. Doliaca je volilni odbor predlagal za slovensko veleposestvo, če ne bi bila izvoljena na italijanski strani. Ker pa sta bila izvoljena, je odbor predlagal dr. Lavriča, grofa Rudolfa Attemsa, Josipa Fabianija in Izidorja Pagliaruzzija, če ta ne bil izvoljen v mestni kuriji. Na volitvah kmečke kurije so bili 26. januarja izvoljeni vsi predlagani kandidati, *Domovina* pa je to prvo volilno zmago pozdravila s posebno izdajo. V mestni kuriji ni bil 31. januarja 1867 izvoljen Pagliaruzzi, pač pa toliminski okrajni glavar Franc Grossmann, ki ni bil kandidat *Domovine*, prav tako tudi posestnik Karel Polley in dr. Anton Žigon, ki sta bila 4. februarja izvoljena v slovenskem veleposestvu obenem s kandidatom *Domovininega* volilnega odbora, Pagliaruzzijem. Lavrič in Fabiani sta propadla, "*ker je zadnji hip drug veter potegnili*". Izvoljen tudi ni bil v kmečki kuriji predlagani kandidat za kraško področje Alojz Polley, ker je prejel premalo glasov, da bi lahko prevzel mesto bodisi dr. Abram, bodisi Černetu. Od enajstih kandidatov je bilo izvoljenih 7, tem sta se pridružila še dva poslanca slovenskega rodu, a slovenske koristi naj bi v zboru zastopal tudi Grossmann.

Agitacija za deželne volitve in formiranje volilnega odbora je bila prva velika *Domovinina* akcija, obenem tudi prvi nekoliko bolj organiziran nastop goriških Slovencev pri tako važnem političnem dogajanju, kot so ga predstavljale deželne volitve, saj naj bi odločale o ravnovesju sil v deželnem zboru. Volilni odbor, ki med svoje kandidate ni vključil le Slovencev, je kazal večjo naklonjenost za reševanje deželnih vprašanj kot problemom Goriške, delu slovenske narodnostne celote. Prav tu se pokažejo prve razpoke v slovenskem političnem življenju na Goriškem, nakazuje jih *Slovenec*, pogloblja pa kasneje *Slovenski narod*, oba v polemikah z *Domovino*. V letu 1867 pri nadomestnih volitvah v slovenski mestni kuriji zaradi razveljavitve Grossmannovega mandata *Domovina* ni sodelovala, volivcem je svetovala, "*naj izberejo tistega, kateri se jim od zanesljive strani naznani*".

Za spoznavanje nazorov *Domovine* in njenega urednika pa najbolje služi časopisna polemika s *Slovenskim narodom*, pričenjala se je prav kmalu po izidu mariborskega glasila. Dialogi so bili ostri in vse kaže, da se je Jurčič-Tomšičeva skupina posluževala prav goriškega tednika za posredovanje napadov na konservativno vodstvo in obratno, saj najbrž Bleiweis ni tvegala svoje avtoritete za direktni napad na *Slovenski narod*.

Z letom 1868 je začel goriški tednik obravnavati splošne avstrijske in slovenske politične razmere. List je pozdravil izid *Slovenskega naroda*, ob programu

³⁰⁰ Domovina 12. 1. 1867, številka 2, str. 7-8.

lista je menil, da sta poudarjanje čistega federalizma in pa združenje Slovencev v eno celoto preidealna. Marušič je znova zagovarjal svojo tezo, da so združevanju Slovencev napoti Italijani, ki imajo večji vpliv, kot bi si kdo mislil. Kasneje je bila v *Slovenskem narodu* vrsta opazk na račun pisanja in stališč Marušičevega tednika. Očitati so mu mlačno zastopanje koristi Slovencev, "z milim moledovanjem ne bomo nikoli nič dosegli, očitno in krepko je treba tirjati, kar nam po pravici gre". Vsi ti napadi so bili uvod v polemiko, ki jo je izzvalo Marušičevo pisanje v več nadaljevanjih *Pred domačim pragom*, kjer so bila razložena stališča in razmerja do slovenske polemike, a obenem tudi odgovori *Slovenskemu narodu*. Članek je sprožilo sprejetje vseh treh verskih zakonov v državnem zboru, dogodek je Marušič po pomenu istovetil z decembrsko ustavo. Marušič je goreče zagovarjal konkordat, previdno je zagovarjal tudi poslanca Svetca. Pri tem je razgalil načela lastnega oportunitizma, saj je v hrupu okoli Svetca po lastni izjavi raje molčal, ker je bilo tako ravnanje po njegovem bolje. V teh člankih je Marušič razkril nekakšno kodifikacijo slovenskega oportunitizma: "*Po naših mislih ni nikomur zameriti, če je prisiljen včasih lavirati in če zapade nehote oppurtunitatnosti [...] ni napačno in pogrešno, ako deželi in narodnosti pomagamo, kakor okoliščine nanesejo, zdaj tako, zdaj tako; če ne kakor bi radi, vsaj kakor in kolikor moremo.*" V sporih, ki jih je boj proti dualizmu vnašal v slovenske vrste, je bila *Domovina* prva, ki je izrekla besedo sprave.³⁰¹ V *Slovenskem narodu* je *Domovini* odgovarjal dr. Josip Vošnjak, ki ji je očital, da je neslovenski list, njeno pisanje je "*puhlo nemoralično modrovanje*", listu očita, da je v rokah vlade, Marušiča pa vprašuje, ali je za "*narodno slovensko skupino*." List je nato odgovoril, da ni vladen, ni član "*pressbureauja*", niti ni organ goriške nadškofije.

Natolcevanja, ki jih je začel že *Slovenec*, da je goriška *Domovina* uradni, vladni list, niso bila izmišljena. V letu 1868 je bilo za *Domovino* namenjenih 600 goldinarjev subvencije v dveh obrokih. Telegrafska urgencia za izplačilo enega obroka je besedi *Subvention* in *Domovina* skrila v šifre. Ob plačilu drugega obroka ze leto 1868 je ministrstvo za zunanje zadeve izreklo Marušiču priznanje in obljubilo pomoč za naslednje leto.³⁰²

V posebnem članku se je Marušič zadržal pri mladini, med katero sejejo zlo kratkournižni in topoglavci. Okarakteriziral je mladoslovensko vodstvo takole: "*Sprideni dijaki, poceni in nepriznani veleumi (!), prismojeni literati, židovski-slovenski časnikarji ali pohajači brez značaja in brez stalne službe, kateri slave iščejo v tem, da se ponujajo vsaki zanikavno-opposicijski stranki na štabске trobentače,*" skupino pa je dodatno označil kot "*brezimmno stranko*". V polemiko so posegli tudi dopisniki *Slovenskega naroda* iz Gorice, Marušič je celo grozil s tožbo: "*Neljubo nam bo, če bomo prisiljni, prašati po dokazih tacih in enacih osebnih obrekovanj.*" *Slovenski narod* se je v nadaljevanju polemičnega prereka-

³⁰¹ Dragotin Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba. V: Bleiweisov zbornik, Ljubljana 1909, 202.

³⁰² Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 143/216-225.

nja z *Domovino* znova povrnili tudi k ideji Zedinjene Slovenije. V dveh dopisih "od tominsko-beneške meje" je list napadel volčanski kaplan Marko Vales, zavzemal se je za Zedinjeno Slovenijo, kritiziral mlačnost *Domovine*, ker se razpravi o tem izmika.³⁰³ Malo pred šempaskim taborom je kaplan v Šmarju na Dolenjskem Anton Domicelj v svojem dopisu, ki ga je prinesel *Slovenski narod*, izzval Marušiča, da je pojasnil svoja stališča. Pri tem je Marušič razkril podobo o sestanku slovenskih politikov v Ljubljani leta 1866, o čemer je bilo že nekaj povedanega. Marušič je bil z nastankom taborskega gibanja prisiljen prevzeti idejo Zedinjene Slovenije, ki pa naj se uresniči "po postavni poti", kar je redno dodajal.

V oktobru 1868 se je v *Slovenskem narodu* pojavila obširna kritika deželnih zborov in prizaneseno ni bilo niti goriškemu. Pisec je obdelal dejavnost in podobo vsakega deželnega poslanca posebej. Marušič je odgovarjal in po besedah Andreja Gabrščka je nastal "za tiste čase že precej neokusen časnikarski prepir".³⁰⁴ Po tem sporu je nastalo premirje, ki je z mnogo manjšimi trki trajalo eno leto.³⁰⁵ Nov spor je povzročila interpelacija za Zedinjeno Slovenijo, ki sta jo v goriškem deželnem zboru 30. oktobra 1869 predložila poslanca dr. Tonkli in dr. Žigon. Neenotnost slovenskih poslancev pri tem je zbudila pri slovenski javnosti proteste, obenem pa so iz vse Slovenije obema poslancema pošiljali priznanja. Oba lista sta podajala razne nadrobnosti ob pripravah za postavljanje interpelacije v deželnem zboru. Marušič je zopet vabil, da se sprte strani spravijo, v decembru leta 1869 je sporočil, da bo prenehal izdajati list.³⁰⁶

Potem ko je *Domovina* prenehala izhajati, se je še enkrat oglasil *Slovenski narod* in podal njeno karakteristiko. *Domovina* je pokazala, kakšni Slovenci, predvsem v političnih zadevah, ne smejo biti, da ne smejo hoditi polževe poti, da se ne smejo za vsako drobtinico zahvaljevati vladi. *Domovina* se je sicer borila za slovensko uradovanje, budila je goriške Slovence, a pri tem je njeno pisanje bilo tako, "da smo čitaje druge slovenske časnike ločili pravo narodno politiko od njene mršave oportunistne politike".

Poleg slovenske politike je našla na straneh *Domovine* primerno mesto tudi državna in evropska politika. Marušič se je hvalil, da se je po uvedbi dualizma prvi oglasil; ni ga seveda sprejemal z veseljem. Marušič je obravnaval tudi razmere pri goriških Italijanih in avstrijsko politiko na Primorskem. Dotikal se je deželnih zadev, zavzemal se je za slovensko uradovanje, predvsem pa je dovolj pozorno spremljal čitalniško gibanje. Nenehno je poudarjal potrebo za uradovanje v slo-

³⁰³ Slovenski narod 14. 7. 1868, šte. 43; 13. 10. 1868, šte. 82.

³⁰⁴ Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1. Ljubljana 1932, 126.

³⁰⁵ Neznane dne 1. 1868 je urednik *Slovenskega naroda* Tomšič poročal Josipu Vošnjaku: "Z *Domovino* se ne bom več ukvarjal, menda ima sedaj dovolj." (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, inv. šte. 37/62). 28. 9. 1868 pa je Tomšič pisal Vošnjaku, da ob vsakem povabilu na naročanje naredi *Domovina* kak škandal (prav tam).

³⁰⁶ Manjšo polemiko je *Domovini* namenila *Jadranska zarja* (5. 12. 1869, šte. 7) v zvezi z Winklerjevim dopisom (*Domovina* 19. 11. 1869, šte. 46, str. 195-196). To pa ni bilo prvič, da se je kak tržaški slovenski list polotil *Domovine*, zato ker naj bi bila glasilo vlade (*Slovenski Primorac* 28. 6. 1868, šte. 12).

venskem jeziku in z veseljem ugotavljal vsak napredek v javni rabi slovenskega jezika. Za dr. Tonkljem je ponovil, da sloni vse narodno buditeljsko delo na treh stebrih: na duhovščini, učiteljstvu in županstvih. *Domovina* je opredelila pota slovenske politike takole: "*Ljubezen do jezika in pa znanje maternega jezika je edina prava, edina temeljita podlaga narodne zavednosti [...] Razvijanje narodnosti naše mora biti organsko. Mi si jo mislimo tako: 1) jezik, 2) občna omika, 3) narodnost, 4) politika narodna, in to, kolikor moč, enakomerno: ne da je med ljudstvom in peščico narodnih izobražencev 200 milj širok prepad.*"³⁰⁷ *Domovina* je objavljala tudi zgodovinske prispevke ter manjša prozna in pesniška dela.

DEŽELNI ZBOR V GORICI IN NJEGOVA VLOGA V SLOVENSKEM POLITIČNEM ŽIVLJENJU

Drugo zasedanje goriškega deželnega zbora prve dobe se je pričelo 8. januarja 1863. Sestav slovenskih poslancev je bil spremenjen z izvolitvijo dr. Vincencija Volčiča, ki je nadomestil Kaffola. Toda Volčič je še v istem letu umrl.³⁰⁸ Pri nadomestnih volitvah sta za njegovega naslednika tako *Novice* kot *Naprej* podpirala dr. Josipa Tonklja.³⁰⁹ Volitev nadomestnega poslanca je privedla do manjšega prepira med *Naprejem* in *Novicami*. Prvi je pisal, da po smrti dr. Volčiča ni v zboru nobenega Slovenca več. *Novice* so temu oporekale in postavljale za primer Winklerja in Černeta.³¹⁰ Volitev v Tolminu je tudi pobudila dopisnika v *Napreju*, kritiziral je zaspanost slovenskih volivcev, ker so bili neorganizirani.³¹¹ 24. julija 1863 je bil za novega poslanca izvoljen Izidor Pagliaruzzi, trgovec in posestnik iz Kobarida, oče slovenskega pesnika Josipa Pagliaruzzija Krilana.³¹² Ker je Volčič umrl po zasedanju deželnega zbora, je pričel novo izvoljeni slovenski poslanec opravljati svojo dolžnost v tretjem zasedanju, ki se je pričelo 2. marca 1864.

Prvo zasedanje deželnega zbora, ki je med prvimi vprašanji obravnavalo veljavnost in primernost enakopravnega uveljavljanja jezikov v delovanju zbora, ni dalo pri tem nobenih jasnih in določenih sklepov. Glavar Pace je pojasnjeval, da je bila italijanščina sprejeta za uradni jezik zbora, a pri tem menil, naj poslanci uporabljajo jezik, ki ga bolj obvladajo. Medtem ko so se nekateri slovenski poslanci postavili v bran za rabo slovenskega jezika (Kaffol, Žigon, Černe, Winkler, Goriup), se je za jezikovno enakopravnost potegoval tudi Italijan dr. Carlo Doliac. Preostali italijanski poslanci so se bolj ali manj zoperstavljali rabi slovenščine. Po končanem zasedanju so izšli zapisniki zasedanja v slovenskem

³⁰⁷ *Domovina* 6. 3. 1868, šte. 10, str. 39.

³⁰⁸ *Naprej* 26. 5. 1863, šte. 42.

³⁰⁹ *Novice* 24. 6. 1863, šte. 25, str. 198; *Naprej* 26. 6. 1863, šte. 51, str. 204-205 in 28. 7. 1863, šte. 60, str. 240.

³¹⁰ *Novice* 1. 7. 1863, šte. 26, str. 205.

³¹¹ *Naprej* 1. 9. 1863, šte. 70, str. 280-281.

³¹² *Naprej* 1. in 8. 9. 1863, šte. 70 in 72, str. 280-281 in 288-289.

jeziku. Izdajo je oskrbel Andrej Marušič, za kar mu je Winkler na seji zbora 16. januarja 1863 izrekel priznanje in ga skoraj v celoti prebral v slovenskem jeziku; na zahtevo italijanskih poslancev je tajnik zbora dr. Josip Abram tekst prevedel in prebral v italijanskem jeziku.³¹³ Tak postopek je značilen za nadaljnje seje zbora. Interpelacije slovenskih poslancev, ki so zadevale različne probleme Slovencev, so poslanci prebrali v slovenskem jeziku, medtem ko je diskusija potekala v italijanskem jeziku. Tiskani sejni zapisniki so prinašali izvirne oblike interpelacij in ne njih prevode, prav tako vse v slovenskem jeziku izrečeno v debatah.

V letu 1863 se zdi omemba vreden nastop poslanca Černeta, ki je pri nekaterih vladnih predlogih v nemškem in italijanskem jeziku pogrešal slovenske prevode, zato je vpraševal, zakaj tako ravnanje, kaj bo zbor storil in kaj se misli storiti, da bodo predlogi tudi v slovenskem jeziku.³¹⁴

Četrto zasedanje deželnega zbora od 23. novembra 1865 do 11. januarja 1866 je pomembno zaradi dveh predlogov, ki bi gotovo koristila Slovincem. Prvi vladni predlog, ki ga je obravnavala posebna komisija zbora, je govoril o upravni razdelitvi dežele zaradi odcepa sodne od upravne oblasti. Tudi zaradi prihranka denarja in zaradi interesov prebivalstva naj bi se upravopolitične razmere, ustajljene s cesarskim odlokom 1. oktobra 1849, uredile na naslednji način: ustanovili naj bi se novi okraji: Tolmin (sodni okraji Tolmin, Bovec, Cerkljeva; prebivalcev 41.047), Gorica (sodni okraji Gorica-okolica, Kanal, Ajdovščina; prebivalcev 55.907), Gradišče ob Soči (sodni okraji Gradišče ob Soči, Trzin, Krmin, Červinjan; prebivalcev 63.325) in Sežana (sodni okraji Sežana, Komen; prebivalcev 27.275). Komisija deželnega odbora je še predlagala, naj bi se okraj Gorica povečal z občinama Biljana in Dolnje, ki bi se odcepili od okraja Gradišče ob Soči. Komisijo so pri odločanju vodili različni oziri, pa tudi jezikovna (narodnostna) vprašanja. Z istimi razlogi je bila predlagana pripojitev občin Devin, Opatje selo in Doberdob okraju Gorica, istemu naj bi se tudi pripojile občine Temnica, Sela in Brestovica iz okraja Sežana. S tem bi prebivalstvo političnega okraja Gorica naraslo na 65.477. V debati, v kateri so obravnavali tudi predlog o uvedbi le enega glavarstva za celotno deželo, so nastala vprašanja o pristojnosti novih organov oblasti; bil pa je sprejet predlog odbora.³¹⁵

Predlog deželnega zbora pa ni bil uresničen v celoti, saj je vlada sprejela le razdelitev dežele na štiri glavarstva, a pripojitev slovenskih občin iz italijanskih okrajev (razen občin Temnica, Sela, Brestovica) ni bila upoštevana. Dežela je dobila novo upravno podobo sredi leta 1868, zato je dr. Tonkli, novi slovenski poslanec goriškega deželnega zbora druge dobe, v imenu šesterice slovenskih poslancev na tretji seji drugega zasedanja deželnega zbora 25. avgusta 1868 v slovenskem jeziku vprašal: "*Ali je volja visoki vladi, sprejeti nasvet bivšega dež.*

³¹³ Pertrattazioni della seconda tornata della Dieta provinciale delle Contee principesche di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Gorizia 1863, 38-39.

³¹⁴ Prav tam, 12-13.

³¹⁵ Pertrattazioni della quarta tornata della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1865. Gorizia 1865, 36-38.

zboru, kakor ga je izrekel v četrthi seji četrte sejne dobe dne 6. decembra 1865 in ločiti slovenske županije Dolenje, Biljano, Medano, Devin, Opatje selo in Dobreddob od politiškega okraja Gradiškega, Temnico, Selo in Brestovico pa od Sežanskega, ter pridružiti jih polit. okraju Goriškemu?”³¹⁶ Namestniški svetovalec glavbar baron Pino je odgovor na vprašanje prestavil na eno prihodnjih sej. Svoj odgovor je dal v slovenskem jeziku na peti seji 10. septembra 1868. Zaradi 10. členu zakona z dne 19. maja 1868 – ta je določal, da se meje političnih okrajev ne smejo mešati z mejami sodnih okrajev – ni bilo mogoče drugače urediti kot celotna ozemlja bivših okrajev združiti v nove. Ko so se na podlagi zakona z dne 19. junija 1868 ustanavljale nove okrajne sodnije, pa pravosodno ministrstvo ni imelo toliko časa, da bi lahko opravilo spremembe, vendar pa ni zoper to, da se sedaj v smislu 2. členu meje preuredijo: “Potemtakem bi bilo mogoče, da se v interpelaciji imenovane občine k politiškem okraju Goriškemu obenem pa tudi h kateremu v ta okraj spadajočemu sodniškemu okraju pridružijo. Ako torej deželni zastop vladi kako željo v tem oziru razodene, bode njena skerb, da se ta reč v obravnavo vzame in da se koristi deležencev vstreže.”³¹⁷

Ta akcija, ki bi jo lahko imenovali zahtevo po Zedinjeni Goriški, pa ni bila nikoli uresničena. Upravna razdelitev Goriške, postavljena leta 1868, je ostala do razpada monarhije, to je celih petdeset let. Združitev vseh slovenskih občin iz italijanskih okrajnih glavarstev v okraj Gorica bi bila velikega pomena za Slovence, prav zaradi tega je prišla v taborske zahteve. Tonklijeva interpelacija je k predlogu odbora deželnega zbora dodala še občino Medano iz okoliškega okraja Gradišče ob Soči.

Četrto zasedanje deželnega zbora prve dobe (1865-1866) pa je pomembno tudi zaradi debate o spremembi deželnega volilnega reda in predvsem zaradi sprejetja te spremembe. Na seji 13. decembra 1865 je Winkler v italijanskem jeziku predlagal sledečo spremembo volilnega reda: 1. veleposestvo naj bi volilo dva poslance; 2. vsak od štirih volilnih okrajev kmečke kurije naj bi volil po tri poslance; 3. v tem smislu bi se menjal volilni zakon za deželo; 4. zakon naj bi se uveljavil že za naslednje volitve; 5. državni minister je zadolžen za izpolnitev tega zakona.

Winklerjev predlog so podpisali Polley, Černe, Pagliaruzzi in Grossmann in tako je mogla biti izvoljena posebna komisija deželnega zbora, ki naj bi spremembo zakona obravnavala. Winkler je svoj predlog motiviral predvsem z ugotovitvijo, da pravega veleposestva v deželi ni (“*grande possesso tavolare, quale lo presuppone la legge, non esiste nella nostra provincia*”) in zato je 6 poslancev te kurije privilegij, ki ga ni imela nobena dežela.³¹⁸ Že ob samem postavljanju Winklerjevega predloga je bilo pričakovati živahno reakcijo Italijanov, zato je

³¹⁶ Pertrattazioni della II. tornata, epoca II. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1868. Gorizia 1868, 17-18.

³¹⁷ Prav tam, 49-50.

³¹⁸ Pertrattazioni della quarta tornata della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1865. Gorizia 1865, 55-56.

Umni gospodar napovedal: "*Debata o tej zadevi bo ena najvažnejših v goriškem zboru.*"³¹⁹ Kasneje so Novice pisale, da je bil Winklerjev predlog spočet in je dozorel v času, ko je pričela živahneje naraščati italijanska politična misel. Prve znake razdora je pokazal občni zbor goriške kmetijske družbe meseca maja 1865, zato je bilo očitno, "*da bi nas bil v prihodnjih volitvah Moloh požrl, ko bi se mu ne bili za časa izvili*".³²⁰

Komisija je svoje poročilo o spremembi volilnega reda za deželo predložila v obravnavo zboru 3. januarja 1866, seja je bila po poročilu Novic gotovo najvažnejša, "*kar jih je naš zbor od l. 1861 imeł*".³²¹ Na istem mestu poročajo Novice v nadaljevanju, da zaradi nasprotovanj Italijanov Winklerjev predlog ne bi dobil dveh tretjin glasov in ni bilo drugače, "*kot obliko Winklerjevega predloga popustiti, da se je bistvo rešilo*". Zato je komisija sprejela Goriupov predlog, po katerem naj bi se za veleposestvo postavilo slovensko in italijansko volilno področje, ki bi vsako volilo po tri poslance; tako naj bi znašal za italijansko stran volilni cenzus 100 goldinarjev, za slovensko pa 50. Predlog je na seji zbudil živahno razpravo, v kateri so Italijani skušali onemogočiti glasovanje za predlog komisije. Kot glavni govornik je nastopil dr. Giovanni Rismondo, italijanski liberalec, ki je politično nastopal že leta 1848. Razprava se je raztegnila tudi na narodnostna vprašanj. V besednem dvoboju sta tu Rismondo in Goriup izmenjala misli o pomenu obeh narodov v deželi. Slovenci naj bi kot socialno nižje stoječi sloji predstavljali manj važen element deželnega prebivalstva, "*razumite že enkrat, da bi mogli biti srečni, kjer bi sonce naše civilizacije osvetlilo grebene vaših gora*", je zaključil svoj govor dr. Rismondo. Pri glasovanju je za predlog o spremembi volilnega reda glasovalo 11 poslancev proti desetim.³²² Spremembi volilnega zakona je nasprotoval tudi sicer Slovincem naklonjeni Alessandro Claricini, ker da bo zmanjšal pomen in moč veleposestva.³²³

Stališče oblasti do te spremembe volilnega zakona je pojasnil v pismu z dne 7. januarja 1866, neposredno po glasovanju, goriški cesarski svetovalec baron Guido Kübeck namestniku v Trstu Ernestu Kellerspergu. Volilni zakon iz leta 1861 je dajal Italijanom in Furlanom popolno prednost. Italijani pa so zaradi svojega italijanstva protidržavni element. Slovenci niso le protiutež italijanstvu, temveč tudi vladi v pomoč. S spremembo volilne zakonodaje se je postavila obramba pred verjetnim napadom stranke, ki je svoj pogled upirala v Firenze, ne pa na Dunaj.³²⁴

Spremembo zakona je potrdila vlada pol leta kasneje, 12. junija 1866.³²⁵ Bil

³¹⁹ Umni gospodar 19. 12. 1865, šte. 12, str. 98.

³²⁰ Novice 10. in 17. 1. 1866, šte. 2 in 3, str. 12-14 in 21-23.

³²¹ Novice 10. 1. 1866, šte. 2, str. 13.

³²² Pertrattazioni della quarta tornata della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1865. Gorizia 1865, 105 in sl.

³²³ Atti e memorie 27. 12. 1865, šte. 24, str. 369-371.

³²⁴ Ranieri Mario Cossar, Gorizia ottocentesca da Villafranca all'armistizio di Cormons. Rassegna storica del Risorgimento 24/1937, šte. 2-5, 61 (separat).

³²⁵ Zakonik in ukaznik za Avstrijsko-ilirsko Primorje. Trst 1866, str. 19-20.

je tako rekoč edini, ki je kdajkoli sprejel spremembo volilnega zakona v korist Slovencev.³²⁶ Z novim volilnim zakonom bi Slovenci dobili tri nove mandate.

Na seji zbora 11. januarja 1866 je dr. Rismondo prebral protest volivcev veleposestva zaradi spremembe volilnega reda. V protestu sta bila napadena glavar Pace in Goriup, ki sta bila oba izvoljena v veleposestvu.³²⁷ Oba sta bila namreč glasovala za spremembo, bila člana *enajsterice* (gli undici), ki je poleg sedmih Slovencev vključevala še dr. Doliaca, Grossmanna, glavarja Paceja in nadškofa Gollmayrja, do katerega so se *Novice* že leta 1861, v začetku zasedanj deželnega zbora, obračale s prošnjo, *“da bi tudi oni, ki so z nami, svojimi ovčicami, enake kervi, nas pod svoje krilo vzeli, in kolikor jim bo moč, branili naše domače pravice, naše domače svetinje.”*³²⁸

Za četrto zasedanje deželnega zbora v Gorici se zdi značilno tudi zadržanje poslanca Černeta, ki je na seji 13. decembra 1865 predlagal zahtevano spomenico cesarju zaradi patenta z dne 20. septembra 1865. Zbor je spomenico sprejel 21. decembra, takrat je Černe pokazal oportunistične razloge, ki so ga pri tem vodili (železniška povezava Gorice s severom države).³²⁹

Podobno zahvalnico je na predlog poslanca Fabianija obravnaval goriški deželni zbor 22. decembra 1866. Po predlogu naj bi se cesarju zahvalili za njegove besede, ki jih je izrazil v zahvali z dne 13. oktobra 1866 goriški deželi za vedenje v vojni tistega leta. Debata, ki so jo začeli italijanski poslanci (glavna govornika Rismondo in Pajer), je napadla novo ustavno in državno ureditev monarhije. Pajer je izjavil, da je *“dualizem atentat na integriteto cesarstva, je dokaz nesposobnosti vlade, da bi znala na drug način obdržati Ogrsko, je nepravilnost, ker postavlja neenakopravnost med plemeni države in zato da se reši centralistični sistem dežel tostran Litve, more biti predhodnik kakšne usodne kataklizme med temi narodi.”*³³⁰ Italijanski poslanci, predvsem liberalci, so se posluževali deželnega zbora, da so lahko postavljali svoje poglede na temeljna vprašanja notranjega življenja monarhije. V nasprotju s Slovenci so pokazali bolj razvito politično miselnost, Slovenci so slej ko prej ostajali pri bolj lokalni problematiki.

Peto zasedanje deželnega zbora je trajalo komaj mesec dni, od 19. novembra do 22. decembra 1866. Na predzadnji seji 20. decembra 1866 je bilo na dnevnem redu poročilo komisije, ki je obravnavala predlog o ustanovitvi italijanske univerze v Trstu in univerze za Jugoslovane. Predlog o ustanovitvi univerze za Italijane v Avstriji je na seji 12. decembra 1866 postavil dr. Pajer, podoben predlog za slovensko univerzo je podal Slovenec Černe. Predlog odbora je bil, da se ustanovi italijanska pravna fakulteta v eni izmed avstrijskih dežel, naseljenih z Italijani,

³²⁶ Vaslij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, 47.

³²⁷ Pettrattazioni della quarta tornata della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1865. Gorizia 1865, 153-154.

³²⁸ Novice 3. 4. 1861, števil. 14, str. 114-115.

³²⁹ Vaslij Melik, O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja. Jugoslavenski istorijski časopis 3/1964, števil. 1, str. 50.

³³⁰ Pettrattazioni della quinta tornata della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1866. Gorizia 1867, 103 in sl.

ter da se ustanovi univerza za južne Slovence. Winkler je predlogu oporekal, češ da je v nasprotju z interesi Slovencev, ker je za tako slovansko univerzo najbolj prikladen Zagreb, medtem ko bi italijansko pravno fakulteto postavili v Trstu. Iz praktičnih razlogov bi Slovenci zahajali na italijansko fakulteto, fakulteta v Trstu pa bi tudi pomenila, da v Primorju ni drugih narodov kot le Italijani. Černe je odgovarjal, da morejo Slovenci in Italijani živeti v sporazumevanju in je videl v sporazumevanju razlog za obravnavanje predloga.³³¹ *Domovina* je kasneje o tem poročala, da je bilo vedenje slovenskih poslancev čudno, govorilo se je, da se je podrla sloga slovenskih poslancev.³³² Goriški deželni zbor se je vključil v gibanje za italijansko univerzo v avstrijski monarhiji, zlasti zaradi razmer, ki so nastale po vojni leta 1866, ko ni bilo več mogoče obiskovati univerz na tleh Italije.³³³ Tako se je začelo *italienische Universitätsfrage*, problem, ki je dolga desetletja, ne da bi bil rešen, krojil narodnostna razmerja v monarhiji in tudi v Avstrijskem primorju.³³⁴ Kasneje je problem italijanske univerze še prišel na dnevni red zasedanj goriškega deželnega zbor, prav tako vprašanje slovenske univerze.

Peto zasedanje goriškega deželnega zbora decembra 1866 je bilo zadnje zasedanje prve dobe. Andrej Marušič je v svoji *Domovini* ocenil to prvo dobo v članku *Staremu deželnemu odboru goriškemu za slovo*: "*Prenaredba volitvenega reda za deželni zbor (glede na veliko posestvo), o pravem času nasvetovana in sklenjena, je za Slovence pridobitev, da ji ni para v nobenem drugem zboru. Pod varstvom sedanjega popravljenega volilnega reda ni več tako lahko mogoče, da bi v našem zboru laška večina gospodovala, da le bodo naši izvoljenci vestni, značajni in neomahljivi. Lanski sklep o tem oziru ima za našo deželo nekako zgodovinsko pomenljivost [...] Odboru goriškemu gre hvala, da je bil prvi, ki je brez ovinkov slovenski jezik za uradni (kanclijski) jezik v djanji izrekel.*" Marušičeva ugotovitev je tudi bila, "*da se smemo memo vseh družih mest slovenskih z nar večimi pridobitvami ponášati*".³³⁵

Druge volitve v goriški deželni zbor v začetku leta 1867 so bile drugačne od prvih in so mejnik tudi za Slovence na Goriškem. Vlogo agitacijskega in organizacijskega organa za volitve je prevzel tednik *Domovina*. Slovenske kraje je po izvoljenih predstavnikih v deželnem zboru drugega obdobja zastopalo 10 poslancev. Med njimi ni bilo Franza Grossmanna, tolminskega okrajnega predstojnika. Štirje izvoljeni poslanci so bili prvič v deželnem zboru (dr. Josip Tonkli, Andrej Marušič, Karel Polley, dr. Josip Abram), 6 je bilo starih poslancev, iz prejšnje

³³¹ Prav tam, 74-76, 95-96.

³³² *Domovina* 5. in 25. 1. 1867, šte. 1 in 4, str. 5 in 15.

³³³ Ponovno je o italijanski pravni fakulteti razpravljal 6. 4. 1876 (*Pertrattazioni della VII. Tornata epoca III. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1876. Gorizia 1876, 62-63.*

³³⁴ Angelo Ara, *La questione dell'università italiana in Austria. V: Ricerche sugli austro-italiani e l'ultima Austria.* Roma 1974, 9-140. Vprašanje je našlo seveda odmev tudi v italijanskem goriškem časopisju (na primer: *L'Isonzo* 30. 3. 1876, šte. 26; 18. 3. 1876, šte. 23 in 5. 4. 1877, šte. 27).

³³⁵ *Domovina* 8. 2. 1867, šte. 6, str. 25.

garniture sta odpadla tudi Josip Fabiani in Alojz Polley. Zbor je začel zasedati 18. februarja 1867 in že na prvem zasedanju se je bilo treba znova potegovati za skromno rabo slovenskega jezika. Poslanec Tonkli je zahteval, da se cesarski razglas od 4. februarja 1867 prebere poleg italijanskega tudi v slovenskem jeziku, tekst pa je moral prebrati sam Tonkli.³³⁶ Deželni glavar je ostal grof Pace, v deželni odbor sta bila izvoljena dva slovenska (Goriup in Tonkli) in dva italijanska poslanca. To razmerje je temeljilo na sporazumu, ki je poslej veljal pri volitvah v deželni zbor, saj bi se znalo primeriti, da bi lahko ena ali druga stran dobila 3 odbornike.³³⁷ Državna poslanca sta postala Anton Černe in dr. Luigi Pajer, z njim so tudi goriški Italijani dobili svojega prvega državnega poslanca parlamentarnega razdobja po letu 1860. Na tretji seji je bila razveljavljena izvolitev Franza Grossmanna zaradi kršitev volilnega zakona. Grossmann je bil precej nepriljubljen, v Tolminu pa je premagal tržaškega namestnika Kellersperga. Slovenec je pisal, da so bile volitve v Tolminu čudne, "*morda pride še kaj na dan o tej čudni volitvi. Bomo videli!*"³³⁸ Ker mu mandat ni bil potrjen, je bilo treba izvesti nadomestne volitve. V predvolilno akcijo se *Domovina* ni spustila, pač pa *Slovenec*. Trije obširni dopisi so predlagali izvolitev dr. Karla Lavriča, "*njegovo ime je celi naš program*".³³⁹ Lavrič, takrat že znan čitalniški organizator, je s tem že v tretje kandidiral za deželni zbor. Tudi v tretje ni bil izvoljen, saj je bil na volitvah v Tolminu 8. aprila 1867 izvoljen bovški okrajni predstojnik Alexander Rossmann. Ob volitvah je pisal *Slovenec*: "*Škoda je le to, da smo morali pustiti izvrstnega rodoljuba ter voliti spet uradnika in sicer le zato, da smo premagali silno nape-njanje Grossmannove stranke. Tolaži nas pa to, da smo namreč izvolili domačina (Rossmann je rojen Slovenec), nepristranskega, odkritosrčnega, nedosegljivega možaka.*"³⁴⁰

Na začetku drugega zasedanja druge dobe goriškega deželnega zbora 22. avgusta 1868 je cesarski komisar Felix Pino pozdravil v slovenskem jeziku, s slovenskimi besedami je pozdravil tudi ob zaključku zasedanja. Na deveti seji, 1. oktobra 1868, je dr. Tonkli prebral interpelacijo za enakopravnost slovenskega jezika, podpisalo jo je sedem poslancev. Interpelacija je vpraševala, kaj je vlada storila in kaj misli storiti za enakopravnost slovenskega jezika v ljudskih in srednjih šolah ter uradih in dalje, ali misli vlada v slovenskem delu dežele odstraniti tiste uradnike, ki ne obvladajo slovenskega jezika (oziroma tiste, ki ga samo govorijo); potrebno pa je tudi določiti čas, v katerem naj se nauče pisati. Interpelacija je tudi vpraševala, ali misli vlada sprejeti načelo, da dobijo delovna mesta le tisti, ki znajo slovenščino pismeno in ustno, to naj velja posebno za de-

³³⁶ Pertrattazioni della I. tornata, epoca II. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1867. Gorizia 1867, 5-6.

³³⁷ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. I. Ljubljana 1932, 167.

³³⁸ Slovenec 5. 2. 1869, šte. 15, str. 63.

³³⁹ Slovenec 4. in 6. 4. 1867, šte. 39 in 40, str. 163 in 167-168.

³⁴⁰ Slovenec 18. 4. 1867, šte. 45, str. 187.

lovna mesta pri apelacijski sodnji v Trstu in še, ali misli vlada tako urediti pouk v srednjih šolah, da bo vpeljan v nižji gimnaziji in nižji realki v Gorici slovenski jezik kot učni jezik.³⁴¹ Cesarski komisar je v slovenskem jeziku obljubil, da bo dal odgovor na vprašanja še na istem zasedanju. Ker pa tega ni bilo, je dr. Tonkli v naslednjem zasedanju 6. oktobra 1869 ponovil zahteve in dodal vprašanje, ali misli vlada začeti uvajati enakopravnost jezikov na Goriškem, s tem da podeli na goriški okrožni sodnji izpraznjeno mesto predsednika osebi, ki zna popolnoma brati in pisati v slovenskem jeziku.³⁴²

Jeseni 1868 je začel Jurčič v *Slovenskem narodu* obravnavati delo posameznih deželnih zborov. Tudi na račun goriškega je imel vrsto opazk. Bilo je v času po šempaskem taboru, zato je Jurčič zapisal: "*Šempaski tabor in druga vesela znamenja nam pričajo, da je ta ozir mnogo veselejši ter nam upanje daje, da bode v prihodnje ves zbor drugačen, da se bo iz naroda nekaj živejega in zavednejega življenja tudi v goriško deželno zbornico stlačilo.*" Jurčič je pisal, da so bili očitki, da se Slovenci premalo poznajo med sabo in to je "*veljalo kolikor toliko bolj o goriških Slovencih, njihovem narodnem napredku in zlasti o goriškem zboru*". V časnikih so bila poročila o raznih čitalniških prireditvah, posamezni dopisniki so zagotavljali, da se budi narodna zavest, hvalili so posameznike, kot Čemeta in Winklerja, toda celotno podobo si je bilo le težko ustvariti. Pri zadnjih volitvah ni bilo prave organizacije, ni bilo volilnega odbora, ki bi s preudarkom vodil volitve, le *Domovina* je vodila agitacijo. Jurčič se je izrekel proti poslancem, ki prihajajo iz uradniških vrst (Winkler, Rossmann, Goriup, Marušič); o Černetu je zapisal, da govori rad italijansko, pohvalne besede je pa našel za dr. Tonklija, dr. Žigona in dr. Abrama.³⁴³

Take Jurčičeve kritike so bile deležni vsi slovenski zbori. Pričakovati je bilo, da bo v prvem letu slovenskih taborov prišlo vprašanje Zedinjene Slovenije tudi na dnevni red deželnih zborov. Goričani so se leta 1868 odločili le za interpelacijo za enakopravnost slovenskega jezika, interpelacija za Zedinjeno Slovenijo je sledila šele čez leto dni.

Jurčičeva kritika je vzbudila Marušiča, da je v *Domovini* odgovarjal, odgovor se je raztegnil čez nekaj številčk lista, zagovarjal je kompromisne rešitve, ki jih Slovencem v zboru narekuje število poslancev. *Slovenski narod* je odgovarjal: "*Pošteno delati za pravično stvar, in nič 'laviranja' in ne skrivno, temuč očitno meriti 'na narušenje nasprotne stranke' ... Poštena, neodvisna, pogumna, za slovenstvo resna vneta in boreča se manjšina nam Slovencem več koristi, kakor vsa kompromisna vladna večina, ki je mlačna, vsakdanji vladi služeča in nedelavna.*"³⁴⁴ Jurčič

³⁴¹ Pertrattazioni della II. tornata, epoca II. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1868. Gorizia 1868, 146-149.

³⁴² Pertrattazioni della III. tornata, epoca II. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1869. Gorizia 1869, 9-11.

³⁴³ Slovenski narod 9. 11. 1868, šte. 91.

³⁴⁴ Slovenski narod 11. 1. 1868, šte. 97; Branko Marušič, "Domovina" (1867-1869), Kronika 13/1965, 58.

je potemtakem izrekel veliko nezaupnico večini poslancev deželnega zbora, saj je v njem videl vladi vdane ljudi, ki so se v svojih previdnih zahtevanjih trudili bolj za deželne kot pa splošne slovenske koristi. Zato je kritika poudarjala pomen mlajših moči, ki naj bi bile izvoljene v novi zbor, in je menila, da so Goričani prezrli dr. Karla Lavriča. Slednji pa ni imel sreče na volitvah, dasi je bil njegov ugled velik, poslanec je postal šele leta 1870 na volitvah, katerim je Jurčič napovedal velik pomen, ker naj bi prinesle spremembe v sestav goriških poslancev. Napovedi se niso v celoti uresničile.

Leto dni po kritiki goriškega deželnega zbora je *Slovenski narod* znova obravnaval goriški deželni zbor ob odmevu, ki ga je sprožila interpelacija za Zedinjeno Slovenijo, ki jo je v zboru 30. oktobra, na 13. seji tretjega zasedanja, prebral dr. Josip Tonkli v slovenskem jeziku in ki je zastavila vprašanje: "*Ali je želja*³⁴⁵ *visoke vlade pravične želje in zahteve celega slovenskega naroda s tem spolniti, da po pristojni poti vse slovenske pokrajine tikraj Litve združi v eno narodno in politično celoto z enim skupnim deželnim zborom v središču slovenskega naroda za skupne zadeve s postavodajno pravico v vseh zadevah, ki so v 3. členu najvišjega diploma 20. oktobra 1860 odkazane deželni avtonomiji, in z eno deželno vlado, ki ima biti za imenovane zadeve temu deželnemu zboru odgovorna?*"³⁴⁶ Podpisnik na interpelaciji je bile le še dr. Žigon. Ostali poslanci, ki so Slovence zastopali v zboru, pa se interpellantoma niso pridružili. Dr. Tonkli in dr. Žigon sta zato prejela veliko pohvale.

Tako je bil na Goriškem uresničen domnevni sklep slovenskih poslancev, ki so se v Ljubljani sestali po končanem petem občnem zboru Slovenske matice (3. 9. 1869), da "*mora priti slovensko vprašanje*" na dnevni red zasedanja deželnih zborov. V Ljubljani naj bi se dala posebna resolucija in posebna adresa na cesarja z zahtevami Slovencev. V Gorici in Gradcu pa naj bi se prebrale le interpelacije oziroma v goriškem zboru pa bi se odvisno od okoliščin postavila lahko tudi resolucija vladi.³⁴⁷

V goriškem deželnem zboru se je interpelacija dolgo pripravljala, pobujal jo je *Slovenski narod* 2. oktobra 1869 v dopisu iz Gorice. V pozdravnem telegramu štajerskim poslancem ob njihovi interpelaciji za Zedinjeno Slovenijo je bila izražena želja, naj bi jih Goričani posnemali.³⁴⁸ Kasnejša časopisna prerekanja, predvsem med *Domovino in Slovenskim narodom*, so skušala pokazati stališča in potek priprav na obeh straneh. Medtem ko je *Domovina* zastopala osmerico, je bil *Slovenski narod* na strani obeh interpellantov. Njuno dejanje so pozdravili tudi Tržačani.³⁴⁹

³⁴⁵ V izvirniku (Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 143/214) je namesto besede *želja* – *volja*.

³⁴⁶ Pertrattazioni della III. tornata, epoca II. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1869. Gorizia 1869, 281-284.

³⁴⁷ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. 3, Ljubljana 1958, 124-125.

³⁴⁸ Slovenski narod 16. 10. 1869, štev. 122.

³⁴⁹ Jadranska zarja 7. 11. 1869, štev. 5.

Dr. Tonkli, ki je priprave vodil, je že v drugi polovici septembra sklical na posvet goriške slovenske poslance, a ker niso bili vsi z njim enotnega mnenja, je zadevo odložil za mesec dni, vendar tudi takrat ni prišlo do soglasja. Vsekakor je kljub manjšini dr. Tonkli vztrajal pri interpelaciji, ker je obljubil dr. Vošnjaku, da jo bo v zboru prebral. Andrej Gabršček je v svojih spominih in kot kasnejši Tonklijev politični nasprotnik pisal, da se je Tonkli pokazal nelojalnega in brezobzirnega do svojih tovarišev, ker mu interpelacija ni prišla iz srca in jo je uporabil za pridobivanje osebnega prestiža.³⁵⁰ Tonkli je v resnici malo pred tem postal predsednik prvega slovenskega političnega društva na Goriškem z imenom Soča. Društvo je zbiralo predvsem liberalno usmerjene Slovence, mladoslovence, in si je zadalo nalogo, da postavi v deželni zbor zahtevo za Zedinjeno Slovenijo pred zbor. Dr. Tonkli je leto dni pred tem o Zedinjeni Sloveniji govoril na šempaskem taboru. Gabrščkove poglede na Tonklijevo interpelacijo potrjujejo Lavričeve besede v pismih, ki jih je naslovil študentu Francetu Oblaku: *“Naj se misli o Tonkliju, kakor se hoče, storil je svojo dolžnost in ne smemo nič slabega o njem pisati, ker bi tako še bolj svoje rane odkrili in premisliti je, da sme pred sklepom vsak svoje mnenje izreči in debatirati.”*³⁵¹ Nedvomno pa je interpelacija nastala med goriškimi mladoslovenci v povezavi z drugimi predstavniki te politične struje na Slovenskem. Dr. Tonkli se je tudi udeležil že omenjenega sestanka 3. septembra 1869 v Ljubljani in je na njem zavračal taktiko, ki jo je zagovarjal kranjski državni poslanec Luka Svetec.³⁵² Nesoglasja, ki so ob interpelaciji nastala, so le poglobljala razkol kljub *Domovininemu* prizadevanju, da *“zatare naj se med nami stara hidra nesložnosti; slovo naj da vsak trikrat prekleti častilakomnosti in tistemu ostudnemu Molohu – sebičnosti – ki žuga ves narod požreti.”*³⁵³ Spor ob interpelaciji se je nadaljeval, v povezavi z delovanjem zbora je tudi graja solkanskega župana Matije Doljaka v *Slovenskem narodu*, namenjena Andreju Marušiču, da je kot poslanec nedejaven. Prav tam je tudi dopisnik iz Rihemberka omenil slabotno delo slovenskih poslancev.³⁵⁴

Zasedanje goriškega deželnega zbora se je v letu 1869 končalo z burno reakcijo, ki jo je povzročila neenotnost slovenskih poslancev. Volitve za tretjo dobo zasedanja deželnega zbora leta 1870 so potekale v srditem predvolilnem boju med radikalno strujo, ki jo je vodilo društvo Soča in konservativnim taborom, katerega glasilo so bile *Novice*. Na volitvah leta 1870, pri tretjih deželnozborskih volitvah na Goriškem, so bili prvič izvoljeni na slovenskih predelih dežele le Slovenci. Med izvoljenimi je slaba polovica pripadala društvu Soča, preostali pa

³⁵⁰ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1. Ljubljana 1932, 132; Branko Marušič, “Domovina” (1867-1869), Kronika, 13/1965, 60.

³⁵¹ France Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, 36 (ponatis v: *Goriški spomini*).

³⁵² Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. 3. Ljubljana 1958, 124.

³⁵³ Domovina 19. 11. 1869, šte. 46, str. 193-194.

³⁵⁴ Branko Marušič “Domovina” (1867-1869), Kronika 13/1965, 61.

so bili poslanci, ki so delovali že v obeh predhodnih obdobjih in so predstavljali konservativno, staroslovensko usmeritev. Na teh volitvah leta 1870 kot kandidat Soče ni bil izvoljen dr. Tonkli, dopisnik v *Novicah* ga je še pred volitvami vendar z vprašajem prišteval k “*mnogočislani stranki*”, to pa so sestavljali tudi Abram, Marušič, Winkler, Černe in Goriup,³⁵⁵ torej ljudje, ki niso sodili k društvu Soča. Tonkli je kasneje postal eksponent konservativcev, ki so se zbirali od 1872 pri listu *Glas* in kasneje v društvu Gorica. Tonkli je postal njegov prvi predsednik, in sicer na ustanovnem občnem zboru 15. maja 1873.³⁵⁶

Očitno je bilo, da sta se na Goriškem že pred volitvami leta 1870 izoblikovala liberalni mladoslovenski in konservativni staroslovenski tabor. Volitve so to razdelitev le potrdile. Razdelitev je formalizirala ustanovitev dveh različnih političnih društev (Soča, Gorica) in njunih glasil (*Soča*, *Glas*) na začetku sedemdesetih let 19. stoletja. Pri tem se razmere na Goriškem niso veliko razlikovale od razvoja v ostalih slovenskih deželah. Liberalna mladoslovenska skupnost je sledila liberalnim idejam svojega časa, nikakor pa ni soglašala z državnim nemškimi liberalizmom. Konservativni staroslovenci so bili zagovorniki političnega katolicizma, družbenega uveljavljanja načel katoliške cerkve, imenovanega tudi klerikalizem.³⁵⁷

TABORI

Slovenski tisk, razvito čitalniško gibanje, precejšnje ravnovesje narodnostnih sestavin v delovanju deželnega zbora, naraščanje števila zavestnih nosilcev političnega uveljavljanja Slovencev, predvsem v glavnem deželnem mestu, uveljavljanje slovenskega jezika v javnem življenju in končno sam razvoj celotne slovenske politike so pripravljali tudi na Goriškem plodna tla za razvoj taborškega gibanja. Vanj se je Goriška kot druga izmed slovenskih dežel vključila 18. oktobra 1868 s šempaskim taborom. Gibanje za zedinjenje Slovencev je zajelo tudi Goriško, tabori so to zamisel soglasno zahtevali ob drugih zahtevah, med katerimi je bilo na prvem mestu vprašanje enakopravnosti slovenskega jezika v uradih in šolah.

Prvi ukrep v korist uveljavljanja slovenskega jezika v javnem življenju je bil sklep goriškega deželnega odbora iz leta 1861, da uraduje s slovenskimi občinami v slovenskem jeziku. Boj za nadaljnje uveljavljanje pa je bil dolg in le redkokdaj uspešen. Vrsta slovenskih županstev je še vedno uradovala neslovensko, zato je

³⁵⁵ Novice 29. 6. 1870, štev. 26, str. 208.

³⁵⁶ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1. Ljubljana 1932, 188.

³⁵⁷ Pojem klerikalizem naj bi ustvarili nasprotniki političnega katolicizma. Njegovi pripadniki so bili klerikalci. Beseda klerikalec se je pogosto in se še uporablja v slabšalni obliki. Na tem mestu je tak pomen besede klerikalec in klerikalizem izključen, isto velja za besedo liberalizem in izpeljanke iz te besede.

bila akcija predvsem slovenskega tiska uperjena v to, da vsako županstvo uraduje v slovenskem jeziku, da dobe slovenski kraji slovenske župane in uradnike, ki obvladajo slovenski jezik. Med uspešne sodi sklep goriške kmetijske družbe, ki je na predlog svojega tajnika dr. Jožefa Bizjaka sklenila uradovati v slovenskem jeziku in se tudi odločila, da društveno glasilo v italijanskem jeziku objavlja nekatere prispevke v slovenščini.³⁵⁸

Goriška *Domovina* je razmeroma nadrobno in aktivno sledila boju za uveljavljanje slovenščine. Dopisnik iz Mirna je list celo prosil, naj bi pomagal pri uvajanju slovenščine v občinsko administracijo: "*Mi čevljarji mirenški in drugi rokodelci in sploh vsi našemu županstvu podložni te prav lepo prosimo, da bi naše želje s tvojim krepkim glasom podprla, da bi se nam za naprej pri županstvu po slovensko pisalo. Sram nas je, da se nam ljudje posmehujejo, da se nam, ki smo vsi, kar nas je domačih, od prvega do zadnjega Slovenci, po italijansko pisari. Zdaj, ko si bomo novega župana volili, pomagaj nam 'Domovina', da se nam naša želja izpolni.*"³⁵⁹ Na občini v Renčah se je v slovenskem jeziku pisalo prvič ob volitvah novega župana 15. decembra 1867.³⁶⁰ "*Oh, tajniki, tajniki! Kedadaj se spokorite!*" je pisalo poročilo v *Domovini* o volitvah župana v neki občini na Goriškem 28. januarja 1868, ker se je zapisnik pisal v nemškem jeziku; zaradi župana Italijana in dveh starešin pa so si vsi občinski svetovalci prizadevali, da bi govorili v nekaki mešanici.³⁶¹ Proti koncu leta 1867 je *Domovina* zapisala naslednjo oceno o razmahu slovenskega uradovanja v deželi: "*V 3-4 poslednjih letih deželne-zborove dobe, kar imajo občine z deželnim zborom opraviti, je naša dežela vsa druga, kakor prerojena. Razun 4 županij v okolici goriški, katerih se je laščina oprijela kakor smola, 2-3 na zahodnjem Krasu in nekaterih županij kanalskih, tolminskih, bovških gorah, pišejo uže vse druge po slovenski, in pa kako! [...] Zavednost pri nekaterih vipavskih in kraških občinah je že taka, da se v protestih zoper neslovenske dopise in po prošnjah za slovensko razodeva [...] Res je, na teh treh stebrih sloni domovina: na duhovščini, na učiteljstvu in na županstvih. Kadar se bodo vsi trije popolnoma zavedali, bo naša reč dognana. Da pa nismo še do tega prišli, so glavnih zadržkov eden tajniki županijski. To so vam tista po koteh pobrana stara šara, ki ni za nobeno rabo na svetu [...] Ali, da bi starešinstva in županstva za dober, krvavo zaslužen denar za slovenskega ljudstva žulje, kakega nenarodnega potepuha najemala, tega naj nam po nika-kem ne delajo. To se pravi samim sebi nož v prsi bosti.*"³⁶² *Domovina* podaja na začetku leta 1868 naslednjo statistiko: v deželi sta bili v celoti 102 slovenski županiji, 28 pa italijanskih. Razen štirih ali petih so vse slovenske uradovale v slovenskem jeziku. Med tistimi, ki niso uradovale v slovenskem jeziku, so bile 3

³⁵⁸ *Domovina* 12. 4. 1867, šte. 15, str. 63.

³⁵⁹ *Domovina* 13. 12. 1867, šte. 50, str. 207.

³⁶⁰ *Domovina* 27. 12. 1867, šte. 52, str. 216.

³⁶¹ *Domovina* 14. 2. 1868, šte. 7, str. 26.

³⁶² *Domovina* 27. 9. 1867, šte. 39, str. 61-62.

v goriški okolici, ena v Brdih, ena županija pa je uradovala v nemškem jeziku.³⁶³ Ob koncu leta 1868 lahko beremo, da je pričela občina Biljana v Brdih uradovati v slovenskem jeziku, nemško pa je prenehala uradovati kobariška občina.³⁶⁴ V Solkanu se je z novim županom Matijem Doljakom vse predruščilo, slovenski jezik je dobil svoje mesto, "*kjer je prej nam na škodo ptujka italijanščina v čisto slovenskem Solkanu gospodovala*".³⁶⁵ Poleg občinskih tajnikov, ki so bili krivi za to, da je slovensko uradovanje slabo napredovalo, pa beremo v *Domovini* tudi napad na duhovnika v Dolenjah v Brdih: "*Če je kateri gospod duhoven bolj zaljubljen v laščino, ko v slovenščino – de gustibus non disputandum – naj si pomaga v Lahe, pa naj se nikar samovoljno ne dotika zgodovinskih pravic naših slovenskih obmejnih vasi*".³⁶⁶

Potemtakem je bilo vprašanje slovenskega jezika v občinah na Goriškem pred uveljavitvijo taborskega gibanja v precejšnji meri rešeno, drugače je bilo z jezikom drugih, višjih oblik deželne in državne oblasti, zato je zahteva po enakopravnosti slovenskega jezika prišla v zahteve taborov poleg zahteve pa enakopravnosti slovenskega jezika v šolah vseh stopenj. Pri tem so zahteve, ki so jih Slovenci postavljali že na začetku šestdesetih let, podobne tistim izpred desetletja, to pomeni, da se stanje na področju šolstva ni nič spremenilo.

Poglavitna zahteva taborov, Zedinjena Slovenija, je imela svoje privrženice in nasprotnike. Andrej Marušič, *Domovina* in še kdo so opozarjali, da Italijani na Primorskem v tako administrativno rešitev ne bodo privolili. Drugačna so bila stališča kroga, ki se je pričel oblikovati v letih 1866-1867. Že takrat je *Slovenec* prinesel z Goriškega dopise, ki so zagotavljali zedinjenje vseh Slovencev, isto je hotel pokazati v obširnem članku *Slovenski klobuk* Andrej Žnidarčič, žal, da svoje namere "*o zedinbi*" ni v celoti uresničil.³⁶⁷ Pred šempaskim taborom pa je *Slovenski narod* utrjeval misel Zedinjene Slovenije tudi po Goriškem in pri tem napadal konservativni krog okoli *Domovine*. Marko Vales, kaplan pri Sv. Luciji (Most na Soči) je pisal, da je vsem Slovincem neobhodno potrebna zedinjena Slovenija tem bolj pa tistim, ki živijo na mejah z drugimi narodi, "*zlasti pa še naj bolj nam primorskim Slovincem, ktere nas utegnejo prej ali slej v bodočih vojnih homatijah lahko sosednji Avstriji malo prijazni Lahi pogoltniti; tu tud zaradi tega menim, da bi se združena Slovenija lažje protivila in protestirala vsakemu nadaljnemu posilnemu trganju slovensko-avstrijske pokrajine*".³⁶⁸ Prav zato je mogoče trditi, da se na Goriškem taborsko gibanje po svojih virih in nosilcih v ničemer ne razlikuje od gibanja, ki je leta 1868 zajelo vse slovenske pokrajine.

³⁶³ Domovina 6. 3. 1868, šte. 10, str. 39. V deželi je bilo tedaj 110 administrativnih občin in 269 katastrskih.

³⁶⁴ Domovina 25. 12. 1868, šte. 52, str. 207.

³⁶⁵ Domovina 12. 6. 1868, šte. 24, str. 96.

³⁶⁶ Domovina 22. 1. 1869, šte. 3, str. 13-14.

³⁶⁷ Domovina 1867, šte. 31, 32, 34, 35, 36, 38-41, 44, 46, 47, 50-52.

³⁶⁸ Slovenski narod 13. 10. 1868, šte. 82.

Ni znano, če se je kdo izmed Goričanov udeležil obeh prvih slovenskih taborov. Ernest Klavžar, poleg dr. Lavriča glavni organizator šempaskega in drugih taborov, je kasneje zapisal: *“Zato, in ker je zdaj vsak dan bolj potrebno zvedeti, kako da naši deželani mislijo o najvažnejših rečeh narodnega življenja, menili so nekateri, da je čas sklicati Slovence v velik zbor, in poprašati jih o teh rečeh. Postava od 15. novembra 1867 to dovoljuje; vsako novo pravico pa mora skrbeti in dober gospodar v posest vzeti, da ne ostane le na papirji – in tako tudi vsak svoboden narod. Te in take misli so imeli nekateri domoljubi in sklenili sklicati Slovence v tabor, ali vsaj poskušali, kaj se da storiti. Obveljala je misel, da morajo predvsem župani in podžupani stopiti na čelo, saj občinski zastopniki poznajo narbolj kar ljudstvo misli in želi, in oni še narložej sporazumejo se svojimi občinarji.”*³⁶⁹ Nič ni znanega, ali je sestanek 7. julija 1868 v Mariboru, ki je obravnaval program slovenskih taborov, za prirejanje katerih se je ustanovil poseben osrednji odbor petih članov, načrtil tabor za Goriško.³⁷⁰ Ta odbor slovenskih taborov se v praksi ni uveljavil,³⁷¹ na Goriškem je organiziranje prvega tabora začela skupina sedmih vplivnih mož na čelu z dr. Lavričem. Prav na dan ljutomerskega tabora so podpisali vabilo, s katerim so na semanji dan (sv. Jernej), 24. avgusta 1868, vabili goriške slovenske župane in druge veljake v Gorico na sestanek. Namen sestanka je bil, da se vsi prisotni porazgovore o primernosti, o datumu in o kraju prvega tabora na Primorskem, ki naj bi sklenil: 1. *“da se imajo vpeljati brez zamude ne samo slovenske normalke, ampak tudi slovenske gimnazije, realke i više šole,”* 2. *“da se izda postava, da imajo c. kr. uradniki brez odloga po slovenskih uradnijah slovensko pisati vse, kar pride slovenskim strankam v roke, da se pa obenem odloči čas, stavimo 2 letna doba, po preteku ktere imajo po teh uradnijah le po slovensko uradovati,”* 3. *“da se ima ves slovenski narod zediniti v eno kronovino, ki bi imela en sam deželni zbor”* in 4. *“se bode tudi druge nasvete posameznih oseb pretresovalo.”*³⁷²

Tako so tudi na Goriškem pripravljali tabor. O tem je ob koncu avgusta pisal mariborski *Slovenski gospodar*, ki se je obenem vprašal, kaj dela pri tem Kranjska.³⁷³ Goriška *Domovina* je poročala o ljutomerskem taboru: *“Veseli nas ta tabor ne le zato, ker je to na Slovenskem nekaj novega, tim več posebno zato, ker kaže določen prestop iz pogubljive zanikavnosti na oder pozitivnosti.”*³⁷⁴ Najavila je sestanek v Gorici 24. avgusta in ob ljutomerskem taboru objavila poseben članek, v katerem piše poleg drugega, da je slovensko narodnostno gibanje iz čitalniških okvirov prešlo na politična tla. Tabor v Ljutomeru *“zaznamuje novo dobo*

³⁶⁹ [Ernest Klavžar], Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Gorica 1868, str. (3).

³⁷⁰ Slovenski gospodar 9. 7. 1868, štev. 28.

³⁷¹ Vasilij Melik, Slovenski tabori. Kronika 16/1968, 71.

³⁷² Po originalu, ki ga hrani Narodna in študijska knjižnica v Trstu; Branko Marušič, Šempaski tabor, V dodatku k anastatičnemu ponatisu Klavžarjeve brošure, navedene v op. 369 (Nova Gorica 1968, 11-23).

³⁷³ Slovenski gospodar 27. 8. 1868, štev. 35.

³⁷⁴ Domovina 31. 7. 1868, štev. 31, str. 122.

v zgodovini narodnega našega razvoja, zaznamuje določni prestop ljudstva na politično polje.”³⁷⁵ Tri dni po objavi teh besedi naj bi bil v Gorici posvet. Zaradi spletk Italijanov, ki so najbrže pričakovali tega dne prvi slovenski tabor (meeting) v Gorici, o čemer priča tudi podatek iz arhiva tržaškega namestništva,³⁷⁶ je lastnik gostinskega lokala na goriškem Katariniju odpovedal prostore. Sestanek so prireditelji prestavili na 7. september, na ponedeljek, le en dan po drugi znameniti štajerski nedelji, ki je privabila v Žalec še več ljudi, kot jih je bilo v Ljutomeru.

Reakcija Italijanov na tako množično zasnovane politične pobude Slovencev je bila značilna za vzdušje, ki je vladalo na Primorskem tisto leto v medsebojnem razmerju obeh narodnosti. Trst je julija tistega leta doživel krvave narodnostne boje, a manjše demonstracije s protivladnimi tendencami so ob mestnih volitvah goriški Italijani uprizorili aprila leta 1868.³⁷⁷ Italijani so bili bojevit nasprotnik vlade, opogumljeni so bili zaradi bližine kraljevine Italije in zaradi akcij iredentizma, ki ga je zahodni državni sosed podpiral. Odpoved sestanka je silila *Domovino*, da je razkrila svoje stališče do nameravanega tabora: “*Ali je bil tabor poprejš nujen ali ne, nočemo razsojati, po tem pa, kar ste na sv. Jerneja videli, zdi se nam, da je zdaj skoraj potreben.*”³⁷⁸ Bolj odločen je bil *Slovenski narod*: “*S tem, da so nam preprečili prvo naše zborovanje za namenjeni tabor, so nas v sklepkih le še toliko boljše utrdili.*”³⁷⁹

Za dan 7. septembra je posebno vabilo pozivalo predstavnike goriških Slovencev v goriško čitalnico. Sklep sestanka je bila izvolitev 25-članskega odbora za tabor (3 poslanci goriškega deželnege zbora, 1 poslanec tržaškega mestnega sveta, 2 posestnika, 2 uradnika, 1 odvetnik, 1 podžupan, 14 županov in 1 duhovnik); člani so zastopali vse predele dežele, Trst pa je v odboru zastopal poslanec mestnega sveta v Trstu Ivan Nabergoj s Proseka. Vikar na Ponikvah Andrej Žnidarčič je bil edini predstavnik duhovščine. Na sestanku so na program tabora sprejeli prvi dve točki, ki jih je vabilo prineslo, medtem ko naj bi o Zedinjeni Sloveniji na predlog solkanskega župana Matije Doljaka razpravljali na bodočem sestanku odbora. Solkanski župan Doljak, ki se je “*malo poprej iz Savla spreobrn timeril v Pavla in se je v svojem postopanju še nekako plašno oziral na svoje nekdanje laške prijatelje*”,³⁸⁰ je bil proti zahtevi Zedinjene Slovenije, ker bi po njegovem moglo zadostovati, “*da se nam naše narodne pravice ne kratijo, ampak v enaki*

³⁷⁵ Domovina 21. 8. 1868, šte. 34, str. 133-134.

³⁷⁶ Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva namestništva v Trstu, 144/156-157. Zaupno poročilo govori, da naj bi bil prihodnji sestanek 7. 9. 1868 v Rihemberku. Slovenci hočejo posnemati Čehe in se protiviti vladi tako, da bi se združili vsi Slovani Avstrije v eno samo državo. Postavlja se tudi zahteva o ločitvi okolice od Trsta, priključila naj bi se sežanskemu okraju.

³⁷⁷ Ti nemiri so bili povod, da se je *Domovina* (1868, šte. 18-23) v članku *Gorica* prvič obširneje lotila obravnave razmer pri goriških Italijanih.

³⁷⁸ Domovina 28. 8. 1868, šte. 35, str. 139.

³⁷⁹ Slovenski narod 1. 9. 1868, šte. 64.

³⁸⁰ Tabor pri Šempasu. V: Lavričeva številka *Soče* (1. 11. 1906, s. n.; ponatis v: *Soča* 8., 10., 13. in 15. 10. 1908, šte. 117-120).

meri pripuste, kakor vsim drugim narodom, s katerimi živimo v eni državi". Takih pomislekov pa niso upoštevali udeleženci sestanka 14. septembra 1868 v Gorici. Tedaj je bil izvoljen ožji odbor tabora, za reševanje finančnih vprašanj je bil določen Ernest Klavžar. Odbor se je tudi obvezal, da bo "solidarno dobro stal za vse stroške, ki se ne bi založili s prostovoljnimi prispevki".

Doljakovo stališče je našlo odmev v tisku. *Slovenski narod* je pisal, da so taka stališča blizu listu *Domovina*.³⁸¹ Zanimive poglede na priprave na tabor podaja isti list: "Tudi naši goriški Slovenci so se jeli gibati in misel zedinjenja, katero so jeli rodoljubi med narodom oživljati, nahaja veselo sprejemljiva tla. Le nekoliko besedi je treba govoriti s kmetom in njegov bister razum precej zapopade važnost te ideje, dasiravno je čisto nova. Pametno je bilo po moji misli, da so napravljajci našega tabora prej tla sondirali, dobro pripravili sebe in ljudstvo in potem šele dokončno sklenili postaviti med resolucije prihodnjega tabora na Goriškem. Ravno tako pa tudi trdimo, da bi bila grozovito velika napaka, ktere bi ustanovljajcem ne odpustili, ki ne bi postavili te točke v program prihodnjega tabora."³⁸²

Organizatorji so tudi določili prizorišče tabora, in sicer senožet pri Šempasu, počakati pa so morali, da je prenehal zasedati goriški deželni odbor, da so tako, sledeč določilom zakona, lahko vložili prošnjo za prireditev tabora. Plakat, ki je vabil nanj 18. oktobra 1868, je v programu postavil na prvo mesto zahtevo: "Naj se zedinijo vsi Slovenci v eno kronovino s svojim deželnim zborom." Bil je to prvi slovenski tabor, ki je postavil že v program tabora Zedinjeno Slovenijo. Na drugem mestu dnevnega reda tabora je bila zahteva, da se v vseh šolah na Slovenskem poučuje v slovenskem jeziku, in sicer takoj ali pa vsaj v teku enega leta; ista točka je vsebovala tudi zahtevo, da se v Ljubljani ustanovi pravna fakulteta. Tretja točka je zahtevala, da se v vseh slovenskih uradih prične takoj uradovati v slovenskem jeziku. V ta namen naj bi se javne službe podeljevale domačinom, ki jih je veliko zunaj slovenskih krajev. Kot želje pa je tabor postavil, da se na Goriškem ustanovijo nekatere glavne šole, ki naj bi se jim dal najpotrebnejši kmetijski poduk in da se v škofijskih in cerkvenih uradih uraduje v slovenskem jeziku.³⁸³

Oklic za tabor so objavili vsi slovenski časniki, v prevodu pa je izšel tudi v goriškem listu *Görzer Zeitung*,³⁸⁴ ki je o taboru prav prijazno pisal. Prav tako stališče pa tudi uradno dovoljenje, ki je bilo izdano v nekaj dneh, kaže, da je oblast hotela tabor izkoristiti proti Italijanom. Ker Italijani v Gorici takrat niso imeli svojega časnika, so se posluževali tržaškega dnevnika *Il Cittadino*, ki je v programu tabora prepoznal pravične zahteve Slovencev/Slovanov, le da v svojih zahtevah ne smejo prestopiti svojega kroga in naj preženejo nore misli, da bodo nadvladali druge narode.³⁸⁵ Tu je pisec članka mislil na Zedinjeno Slovenijo, ki bi obsegala tudi območja, naseljena z Italijani (Gorica, Trst in Istra). Tržaški libe-

³⁸¹ Slovenski narod 3. 10. 1868, štev. 78.

³⁸² Slovenski narod 10. 10. 1868, štev. 81.

³⁸³ Program tabora je objavila tudi *Zgodnja danica* (16. 10. 1868, štev. 42, str. 338).

³⁸⁴ Görzer Zeitung 13. 10. 1868, štev. 82.

³⁸⁵ Il Cittadino 15. 10. 1868, štev. 242.

ralni list se je kot prijatelj svobode veselil mitinga Slovencev in obsodil obsedno stanje v Gorici.³⁸⁶

Prav zaradi izgredev, ki bi jih lahko povzročali Italijani, je namestnik v Trstu Karl Möring zahteval od glavarja barona Pina, da stori potrebne varnostne ukrepe, ki jih nakazuje razglas z dne 15. oktobra 1868. Podpisal ga je baron Pino in določal je pota, ki naj jih udeleženci tabora uporabijo pri prehodu skozi Gorico.³⁸⁷ *Domovina* je ukrep oblasti komentirala takole: “*Glede na mržnje med narodnostima, glede na mogočno razdraženost na eni zavoljo navdušenosti na drugi strani je obveljala misel, da se vsem nevšečnostim v okom pride s tem, da se drže vsak sebi tisti elementi narodni, pri katerih bi utegnili nenadoma pred bliskom zagrmeti, djanje premišljevanje prehiteti. Ta misel se nam zdi da gleda iz tega razglasa.*”³⁸⁸ Drugače je na vsebino razglasa barona Pina reagiral Ernest Klavžar, ki je v svoji brošuri o šempaskem taboru pisal: “*Kaj takega nismo pričakovali in razžalil je ta ukaz vse Slovence, kajti Gorica je tudi naše mesto, tu se shajamo vsak dan, po vseh ulicah, v raznih opravilih, – le na dan naše radosti morali smo hoditi po stranskih potih. – Zgodilo se pa vendar ni nič hudega, in tega se veselimo vsi Slovenci.*”³⁸⁹ Zgovorno pa je pri tem vsekakor zadržanje goriškega nemškega lista, ki je za ukrep oblasti menil, da nima primere v tedanji Avstriji. Za tako postopanje vlade je krivil Italijane, ki bi tabor lahko izkoristili za protislovenske izgrede.³⁹⁰ List, ki je komentar prinesel neposredno pred taborom, je izšel istega dne kot *Domovina*, ki je o ukrepu molčala, pač pa je pozivala taborite: “*Red in spodobnost Vam bodi glavna skrb.*”³⁹¹ Kasneje je goriški nemški list v članku *Izjemno stanje v Gorici* pisal, da je bil vladni ukrep “*v nasprotju s svobodo, človeškim dostojanstvom in vzajemnostjo*”.³⁹² Agitacija za udeležbo na taboru je bila tudi med Slovenci na Tržaškem, ki so pomislili, da pripravijo svoj tabor takrat, ko bo Trst ovil obroč okoliških slovenskih čitalnic. O tem je govoril France Cegnar na prireditvi čitalnice v Rojanu, za udeležbo na šempaskem taboru pa se je zavzel tudi na otvoritvi čitalnice v Barkovljah (11. 10. 1868).³⁹³

³⁸⁶ Il Cittadino 20. 10. 1868, šte. 246. List je ustvaril novo italijansko besedo: “*nostrì buoni villici che vanno a taborizzare* [= taborovati]” (Il Cittadino 18. 10. 1868, šte. 245).

³⁸⁷ Navodila za potovanje na tabor je izdal tudi tržaški magistrat (14. 10. 1868). Zaradi varnostnih razlogov je bila v pripravljenosti tudi vojska (Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva 143/191, 196).

³⁸⁸ *Domovina* 23. 10. 1868, šte. 43, str. 170.

³⁸⁹ [Ernest Klavžar], Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1968. Gorica 1868, 13. Dopis iz Šempasa (Primorec 8. 11. 1868, šte. 21) se je baron Pinotu “*zahvaljeval*” za ukrepe, ki jih pa niso bili deležni goriški Italijani, ki so se istega dne udeležili slavlja v Palmanovi: “*Tu se vidi, koliko je na Goriškem laške simpatije.*”

³⁹⁰ *Görzer Zeitung* 16. 10. 1868, šte. 83.

³⁹¹ *Domovina* 16. 10. 1868, šte. 42, str. 165.

³⁹² *Görzer Zeitung* 20. 10. 1868, šte. 84.

³⁹³ Primorec 25. 10. 1868, šte. 20. Istočasno s šempaskim so pripravljali tabor v tržaški okoličici in “*slovenski*” tabor med Kastvom, Jelšanami in Podgradom (Slovenski Primorec 13. 9. 1868, šte. 17).

V vzdušju varnostnih ukrepov oblasti, v spoznanju o uspehih dveh predhodnih slovenskih taborov, z mislijo, da pomeni tak zbor nekaj povsem novega, se je odvijal 18. oktobra šempaski tabor, pomemben mejnik slovenskega političnega življenja na Primorskem. Za Zedinjeno Slovenijo je na taboru govoril dr. Tonkli, ki je v združitvi Slovencev spoznaval močno obrambo pred italijanskimi ozemljskimi zahtevami. Pri tem se je ob drugi obletnici plebiscita spominjal usode Beneških Slovencev, "*katerih 40 tisoč zdihuje pod jarmom laškega naroda, ker Lahi ne priznavajo narodnih pravic, marveč z nogami po njih teptajo... Prepričan sem, slovenski možje, da ko bi bili benečanski Slovenci leta 1866 z nami vred združeni v Slovenijo, ne bi bili oni nikdar padli pod laško vlado, kjer so za vse veke za nas izgubljeni*".³⁹⁴ Tonkliju se je pridružil dr. Vošnjak, ki je tabor pozdravil v imenu štajerskih Slovencev. Vošnjak je protestiral tudi proti strogim ukrepom oblasti, "*da se nam Slovincem na naši slovenski zemlji pot zapira skozi slovensko mesto*".³⁹⁵ Dr. Lavrič se je zavzemal za slovensko uradovanje in tabor je sprejel zahtevo, da se začne po slovenskih uradih nemudoma uradovati v slovenskem jeziku. Prav tako je tabor sprejel zahtevo, da se prične v slovenskem jeziku takoj tudi pouk po vseh slovenskih šolah, o čemer je na taboru govoril Ivan Nabergoj. O podeljevanju služb domačinom je govoril privatni uradnik v Gorici Viktor Dolenc. O peti in šesti točki programa tabora (želji, da se v cerkvenih uradih uraduje v slovenskem jeziku in da se ustanove nekatere glavne šole s potrebnim kmetijskim poukom) sta govorila Ernest Klavžar in posestnik iz Skopega Jožef Živec.

Medtem ko je *Domovina* po končanem taboru pisala polna navdušenja, je o glavni zahtevi šempaskega tabora dodala, da se mora zedinjenje Slovenije opraviiti "*po postavni poti*". *Slovenski narod* je v posebnem telegramu pisal, "*da je bilo na taboru zedinjenje Slovencev*" sprejeto z navdušenjem, *Novice* so priobčile telegram, iz katerega je razbrati, da je bilo veliko navdušenje "*sosebnost za Slovenijo*".³⁹⁶ Za *Slovenski narod* je napisal posebno poročilo o taboru dr. Vošnjak, napadel je ljubljanske prvake, ker se tabora niso udeležili; Gorica je izgledala, kot da bi bila v obsednem stanju.³⁹⁷ *Novice* so odgovarjale in pri tem razlagale svoje stališče do taborov sploh. Tabori so stvar krajev, kjer jih priredijo, niso shajališča enih in istih slovenskih agitatorjev, nima pa tudi vsakdo "*srbičico, da bi moral 'povsod' govoriti*".³⁹⁸ Baron Pino je bil zadovoljen, da je vse potekalo "*alles in der grössten Ruhe und Ordnung*", tako da 21 žandarjev in 6 civilnih stražnikov, ki jih je poslal, ni bilo priča nobenemu izgredu.³⁹⁹

Šempaski tabor je odmeval v italijanskem, tržaškem pa tudi videmskem tisku. *Giornale di Udine* je v taboru prepoznal naklepe vlade proti Italijanom,⁴⁰⁰ tržaški

³⁹⁴ Domovina 6. 11. 1868, šte. 45, str. 179.

³⁹⁵ Domovina 6. 11. 1868, šte. 45, str. 180.

³⁹⁶ Slovenski narod 20. 10. 1868, šte. 85; Novice 21. 10. 1868, šte. 43, str. 354.

³⁹⁷ Slovenski narod 22. 10. 1868, šte. 86.

³⁹⁸ Novice 28. 10. 1868, šte. 44, str. 360.

³⁹⁹ Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 143/200-205.

⁴⁰⁰ Ranieri Mario Cossar, Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta (silloge documentaria). Rassegna storica del Risorgimento 25/1938, šte. 9-10, 57 (separatni odtis).

italijanski listi pa so govorili o panslavizmu, povezanem s taborom.⁴⁰¹ Po vseh goriških krajih je bil odmev velik. Tako piše dopisnik iz Sovodenj: *“Narodna zavest tukajšnjega ljudstva se je pa šempaškem taboru zelo zbudila. Naši kmetje domu prišedši, trdili so živo, da je vsa resnica, kar se je ondi govorilo v pravičnih zahtevah slovenskega ljudstva”*.⁴⁰² Takih in podobnih zapisov je v tisku veliko. Značilni sta dve oceni, ki sta nastali približno v istem času. Ernest Klavžar je v *Slovenskem narodu* pisal: *“Menda ne bode preveč učeno, če pravim, da je naš slovenski tabor pri Šempasu izmed svojih bratov v Ljutomeru in Žavcu najvažnejši. Da to izgovorim, me nikakor ne zapeljuje kak provincijalističen ponos, temuč zatrditi moram, da sem in da smo tu najprvo skozi in skozi Slovenci. Ali če že v nemar pustimo, da je naša slovenska stran izpostavljena italijanstvu morda še mnogo bolj kakor vzhodna stran germanstvu in da nam je zgodaj delati za to, da se narodna zavest obudi in tako zgodaj živ protest postaviti širčemu se italijanstvu, eno nam mora vsakdo pritegniti, namreč, da šele po tretjem slovenskem taboru prišle so tirjatve Slovencev po zedinjenju med splošen političen svet, celo izven meja našega cesarstva”*.⁴⁰³ Na prireditvi solkanske čitalnice pa je drugi aktivni udeleženec šempaskega tabora, Matija Doljak, govoril: *“Kaj menite, je razlilo tako slavni svit okoli tabora šempaškega? Zaradi kake prednosti se je o njem več govorilo in pisarilo po avstrijskih in tujih časnikih, ko o vsakem drugem taboru? Kaj je pripomagalo k temu, da je ideja ‘zedinjenje Slovenije’ šele po šempaškem taboru postala tako važno vprašanje, da se sedaj pretresuje ne le po vsem slovenskem, ampak da so ga tudi skoraj vsi veči nemški in drugi tuji časniki vzeli vsak na svoje rešeto? Vsakovrstne ovire in zapreke, ki so se taboru stavile: nasprotniki, ki so ga hoteli že v prvem začetku zatreti, z eno besedo, ‘mučeništvo’ ga je tako visoko oslovilo in mu tako važnost pridobilo”*.⁴⁰⁴ Tabor je ostajal v spominu kot važen in prelomen trenutek v zgodovini ne le goriških, marveč vseh primorskih Slovencev.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Slovenski narod 29. 10. 1868, šte. 89. *Triester Zeitung* (19. 10. 1868, šte. 240) je omenil, da se je tabora udeležilo med 5.000 in 8.000 ljudi in kasneje komentiral slovensko nasprotovanje zgodovinsko-političnim enotam (28. 10. 1868, šte. 248).

⁴⁰² Novice 9. 12. 1868, šte. 50, str. 410.

⁴⁰³ Slovenski narod 19. 12. 1868, šte. 111.

⁴⁰⁴ Slovenski narod 31. 12. 1868, šte. 115.

⁴⁰⁵ Tako so se spomnili desetletnice tabora: *“Vesel in tužen kraj, kjer so se vse želje ter vroče nade Slovencev ob skalovju sivega Čavna razbile”*. (Slovenski narod 22. 10. 1878, šte. 243). Počastili so hoteli tudi njegovo petindvajsetletnico (Edinost 23. 8. 1893, šte. 67) in štiridesetletnico (1908). Ker je proslava leta 1893 odpadla, so jo nameravali prirediti leta 1895 (Edinost 7. 9. 1895, šte. 108). Udeleženec tabora se spominja, da so Židje po Gorici, ko so se taboriti vračali, vpili: *“Misericordia, vengon i sciavi!”* (Edinost 7. 1. 1882, šte. 1). Ko je baron Pino, v času tabora goriški okrajni glavar, postal minister za trgovino, se je tržaška *Edinost* (26. 1. 1881, šte. 4) spomnila njegove odločilne vloge pri dovoljenju, da bi se tabor lahko odvijal. Tržaškemu namestniku Möringu, ki je taboru nasprotoval, je ugovarjal: *“Če tabor prepoveste, odstopim jaz”*. Möring je tabor dovolil, a je zahteval, naj se pripeljejo na kraj, kjer bo zborovanje, trije topovi in naj dan po taboru tu vojaki vežbajo. Pino se s tem ni strinjal in prevzel je odgovornost za najmanjši nered.

Tako je pričelo taborsko gibanje na Goriškem.⁴⁰⁶ Željo po njegovem nadaljevanju izraža Ernest Klavžar z besedami: *“Nauk pa, ki sledi iz tega imenitnega dogodka, je: da moramo pogosto tabore sklicevati, in da imajo posebno župani in starešine stopiti na čelo, kadar gre za kako važno zadevo, – zlasti pri volitvah deželnih poslancev.”*⁴⁰⁷ Prav kmalu po taboru pa je dopisnik iz Medane v Brdih, ko je opisoval neprijetnosti, ki so jih nekateri udeleženci tabora iz Brd doživeli po vrnitvi, povedal željo: *“Ali naj si bode temu, kar hoče, ni nam žal, da smo bili pri taborju, želimo pa, da bi se precej v naši okolici drugi slov. tabor napravil, gotovo se bomo v obilnejšem številu snidli. Tabor šempaški pa nam ostane v vednem spominu kakor naši vrli slov. govorniki.”*⁴⁰⁸

Misel, da se prihodnji tabor pripravi v Brdih, je bila živa že od šempaskega tabora dalje.⁴⁰⁹ *Slovenski narod* je tabor v Brdih napovedal za pomlad 1869, obenem pa poročal, da vodi dr. Žigon akcijo, da bi v Brdih medtem prišlo do upravnih sprememb.⁴¹⁰ Brda naj bi po novih upravnih spremembah pripadala goriškemu okraju, tako kot je sklenil goriški deželni zbor. Tako se je dopisnik iz Medane zavzel za sodnijo v Kojskem za vsa Brda, pri tem pa poudaril, *“da bo treba prositi tudi za izločanje nekaterih občin iz političnega okraja gradiškega, zakaj nobena vas ne sme spadati v kak sodnijski okraj, kateri ni v tistem političnem okraju, kateremu dotična vas v političnih zadevah pripada. Ker ima biti sedež nove sodnije v pol. okraju goriškem, treba, da tudi tiste vasi (Medana itd.), ktere so zdaj politično pod Gradiščem, politično pod Gorico pridejo.”*⁴¹¹ Dopisnik iz Medane je želel, da bi bile briške občine priključene goriškemu političnemu okraju.⁴¹² Ta zahteva je nato prišla tudi v program briškega tabora, in ker ni bila takrat uresničena, se je ponavljala v političnih nastopih Bricev in drugih slovenskih Goričanov tudi še naslednja desetletja. Toda prav predlagane upravne spremembe v Brdih so sprožile protest občine Dolenje in nekaterih prebivalcev občine Medana. Župan iz Dolenj Giuseppe Jaconzig je protestiral (14. 4. 1869), da so bili v odbor tabora proti svoji volji vključeni predstavniki te občine (poleg župana še Carlo Ersettig iz Šlovenca in vikar iz Kožbane Andrea Juch tudi zato, ker je občina 19. decembra 1868 sprejela sklep, da uraduje v italijanščini in da želi ostati v političnem okraju Gradišče ob Soči. 21. aprila 1869 pa je poslal na glavarstvo v Gradišče ob Soči protest občinski svetnik iz Medane Jožef Sfiligoi. Dokument vsebuje imena 101 občana, izmed teh so vsi, razen sedmih, dokument podpisali s križem. Medanci so bili zoper vse točke programa tabora,⁴¹³ soglašali

⁴⁰⁶ Branko Marušič, *Primorski tabori (1868-1871)*. Goriški letnik 1/1974, 51-67; Isti, *Taborsko gibanje na Primorskem*. V: Branko Marušič, *Primorski čas pretekli*. Koper 1985, 79-93.

⁴⁰⁷ [Ernest Klavžar], *Tabor pri Šempasu* 18. oktobra 1968. Gorica 1868, 39-40.

⁴⁰⁸ *Domovina* 30. 10. 1868, šte. 40, str. 174-175; *Briški tabor* 25. aprila 1869, četrti slovenski tabor. V: *“Ne vdajmo se!” Dobrovo v Brdih* 1969, str. 5-29.

⁴⁰⁹ *Domovina* 25. 12. 1868, šte. 25, 207-208.

⁴¹⁰ *Slovenski narod* 19. 12. 1868, šte. 111.

⁴¹¹ *Domovina* 25. 12. 1868, šte. 52, str. 207-208.

⁴¹² *Domovina* 22. 1. 1869, šte. 3, str. 13.

⁴¹³ *“... non influenzati e di nostra piena scienza e coscienza protestiamo contro i principj conte-*

so le z zahtevo za predelsko železnico. Medanci so pograjali tudi svojega župana (France Zucchini), ki je podpisal *“in senso sloveno”* proglas briškega tabora in se pri tem ni posvetoval z občinskim svetom.⁴¹⁴

Dne 21. marca 1869⁴¹⁵ so se zbrali briški župani in drugi veljaki na sestanek v Venderminovi gostilni v Biljani. Določili so 18. april za dan tabora, določili program, ki je obsegal poleg Zedinjene Slovenije in vprašanja rabe slovenskega jezika v uradih in šolah ter ustanovitve pravne fakultete v Ljubljani, še vprašanje okrajnega sodišča v Brdih, ločitev slovenskih krajev od sodnega okraja Krmin in političnega okraja Gradišče ob Soči ter predelsko železnico.⁴¹⁶

Na prvem sestanku so izvolili tudi taborov odbor, ki je štel 37 članov, od teh je bilo 21 Bricev, iz drugih krajev Goriškega 9 in 7 zunaj Goriške. Med člani odbora zunaj Brd velja omeniti dr. Josipa Vošnjaka, Miroslava Vilharja, Josipa Nollija, Franca Kapusa iz Celja, Matijo Majarja, dr. Valentina Pavliča iz Velikoveca in Ivana Nabergoja. Med odborniki iz Brd so bili tudi trije duhovniki, tako da so bili v taborovem odboru skupaj 4 duhovniki, v odboru za šempaski tabor pa le eden. *Domovina* je zapisala: *“Veseli pozdravljamo ta tabor na italijanski meji, kajti on bo očiten dokaz našim sosedom, da tudi, kar nas je na našem bregu Soče, smo trdne volje, braniti naše narodne pravice; da ne hrepenimo ne po jeziku ne po kulturi italijanski, najmanj pa po združevanju z Italijo, ampak da hočemo v še v ožjo zvezo stopiti z našimi brati po celem Slovenskem in dosledno ostati državljanj Avstrije.”*⁴¹⁷

Organizatorjem je okrajno glavarstvo v Gradišču ob Soči povzročalo težave, ker je zahtevalo, da se iz programa črta točka o Zedinjeni Sloveniji.⁴¹⁸ Končno je bila sprejeta formulacija *“Slovenci naj se zedinijo po postavni poti, ustavni (konstitucionalni) poti v eno kronovino z enim deželnim zborom”*,⁴¹⁹ tako kot je zahtevalo glavarstvo v Gradišču ob Soči, potem ko je glavarju Da Mostu minister za notranje zadeve Karl Giskra (30. 3. 1869) prepustil odločitev, da tabor dovoli.⁴²⁰

Program tabora je predvideval v prvi točki razpravljanje o tem, da se osnuje za Brda sodnija ter da se občine Dolenje, Biljana in Medana priključijo goriškemu okraju. Druga točka je obsegala Zedinjeno Slovenijo, in sicer v formulaciji, ki jo je oblast dovolila, v tretji in četrti točki naj bi udeleženci tabora govorili o uvedbi slovenskega jezika v urade in šole, v peti točki je bilo priporočilo vladi, da zgradi

---

nuti nelle quattro prime domande argomentazioni pel Meeting sloveno di Dernovico.”

⁴¹⁴ Archivio di Stato di Gorizia, I.R. Capitanato distrettuale di Gradisca, Atti presidiali, n. 3.

⁴¹⁵ O sestanku je glavarstvu v Gradišču ob Soči poročal žandarmerijski poveljnik iz Krminu 8. 4. 1869 (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gradisca, Atti presidiali, n. 3).

⁴¹⁶ *Domovina* 24. 3. 1869, štev. 12, str. 52.

⁴¹⁷ *Domovina* 2. 4. 1869, štev. 13, str. 54.

⁴¹⁸ *Slovenski narod* 13. 4. 1869, štev. 43.

⁴¹⁹ *Domovina* 9. 4. 1869, štev. 14, str. 59.

⁴²⁰ Arhiv Republike Slovenije, mikrofilmski posnetki arhiva tržaškega namestništva, 146/37, 146/48.

železnico čez Predel.⁴²¹ Za čas tabora je bil določen 18. april, za prizorišče pa kraj Drnovk ob potoku Reka v biljanski občini. Pred taborom je neki dopisnik v *Domovini* upal, "da to pot ne bo treba ni straž ni zamer".⁴²² 18. aprila je dež preprečil prirediteljev, iz Ljubljane je tega dne prišel Josip Noll.

Tabor je bil prestavljen na nedeljo, 25. aprila, in "se ne odloži več, naj bo vreme, kakršno koli".⁴²³ Tega dne se je pod Drnovkom (Šmonov travnik) zbralo 6000 ljudi. Časopisno poročilo piše takole: "Če smo gledali z odra proti zahodu obrnjene poslušavce, zdelo se nam je, kakor da bi si vrli naši Brici napravljali jez proti navalu dežele lakomnosti in narodne propagande; če smo pa gledali in poslušali krepke, navdušene govornike, obrnjene proti vzhodu – proti Gorici, proti Ljubljani itd., mislili smo na uravnavo notranjih naših državnih in narodnih razmer, na položaj Slovencev v Avstriji in sedanji vladi nasproti". O prvi točki⁴²⁴ je govoril dr. Žigon, predsednik tabora, drugo točko je zagovarjal mladenič iz Medane, Vincenc Toroš,⁴²⁵ skupaj z dr. Tonklijem, o slovenskem uradovanju je govoril Klavžar, medtem ko je Lavrič govoril o uvedbi slovenskega jezika v šole. Zadnjo točko je razlagal Matija Doljak. Na taboru so prebrali tudi pismo dr. Bleiweisa: "Srce mi radosti igra, ako se spominjam, da o oni najvažnejši točki, ki ste jo tudi vi vzeli na čelo svojih sklepov – tj. o zedinjenju Slovencev – sem jaz že 1848. leta v cesarjevi hiši na Dunaji pred cesarskim princem Ivanom govoril. Radujem se, da moje besede, moje želje pred 20 leti z mladostno pogumnostjo izrečene, odmevajo se zdaj po vsej Sloveniji in da Vi, junaški graničarji na meji italijanski, izrekli ste možato besedo: Ne vdajmo se!" *Domovina*, ki je med slovenskimi listi tabor najbolj podrobno opisala, je zaključila svoje poročilo, da je bil tabor bolj lokalnega pomena, "pa glede na deželo, ki ga je napravila, in glede na kraj, kjer ga je napravila, važnejši od šempaskega".⁴²⁶

Medtem so se tržaški Slovenci pripravljali na tabor, ki naj bi ga priredili pri Fernetičih; oblast je tabor najprej dovolila, nato pa ga je zaradi višjih razlogov prepovedala.⁴²⁷ Predstavniki goriških Slovencev so se nato udeležili prvega tabora na Kranjskem. Na Kalcu pri Pivki ga je 9. maja 1869 organiziral Miroslav

⁴²¹ *Domovina* 16. 4. 1869, šte. 16, str. 61.

⁴²² *Domovina* 16. 4. 1869, šte. 15, str. 63.

⁴²³ *Domovina* 23. 4. 1869, šte. 16, str. 65.

⁴²⁴ Prireditelji so pričakovali, da bodo udeleženci iz občine Dolenje pri glasovanju o tej točki dnevnega reda protestirali, a vse je potekalo mirno, le neki mož iz Hruševlja je izrazil negodovanje (*Domovina* 30. 4. 1869, šte. 17, str. 69-70). Vendar se je občina Dolenje čedalje bolj poitalijančevala: " 'Doljenski' občini preti poitalijančenje! Na laški meji, z laškim županstvom in laškim pomenkovanjem občanarjev samih, so vzroki, ki jasno kažejo tužno bodočnost naše slovenske vasi." Župan uraduje italijansko (Soča 9. 9. 1871, šte. 9). Pozivi, da bi briški občini Biljana in Dolenje uradovali v slovenščini, so pa še starejšega datuma (Primorec 7. 6. 1868, šte. 11).

⁴²⁵ Kasneje so ga grajali, da kot župan v Medani piše v nemškem jeziku (*Slovenec* 6. 11. 1877, šte. 124).

⁴²⁶ *Domovina* 30. 4. 1869, šte. 17, str. 69.

⁴²⁷ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, R, fasc. 2.

Vilhar. Ta tabor je najavil že v telegramu, ki se je prebral na šempaskem taboru.⁴²⁸ Podobno željo je izrekel tudi dr. Lavrič,⁴²⁹ ki je sodeloval na tem pivškem taboru kot član taborovega odbora poleg Viktorja Dolenca iz Gorice, Ivana Nabergoja s Proseka in dr. Antona Žigona iz Kojškega.⁴³⁰ Lavrič je bil na pivškem taboru namestnik predsednika tabora. Govoril je o vpeljavi slovenskega jezika v urade, Viktor Dolenc pa o ustanovitvi zavarovalnice.⁴³¹ Goričani so nato poslali svoje predstavnike na vižmarski tabor 19. maja 1869; tu so bili dr. Tonkli, dr. Lavrič, dr. Premerstein in Andrej Jeglič. Tonkli in Premerstein sta na taboru govorila, Tonkli je prinesel pozdrave goriških Slovencev in zagovarjal združenje Slovencev: *“Avstrija je žalibog žalostno skušnjavo doživela, da je zgubila Slovence na Laškem. To ne bi bilo mogoče, ako bi se bila združba avstrijskih Slovencev že davno zvršila in bi se bratje na Laškem ne bili polaščevali.”*⁴³² Tolminski notar Janez Premerstein pa je prinesel taboru pozdrave Tolmincev.⁴³³ Za 23. maj 1869 je *Slovenski narod* napovedal tabor v Gorici, a to je bila pobuda, ki ni imela posebnega odmeva. Prav tako kot ni našel plodnih tal oglas dopisnika iz Prvačine, ki je pozival Vipavce, naj bi priredili tabor 8. septembra 1869 ob priliki vsakoletnega romanja v Logu pri Vipavi.⁴³⁴

Poleg briškega tabora in udeležbe na dveh kranjskih taborih pa je za politično življenje goriških Slovencev v letu 1869 nadvse pomembna ustanovitev prvega slovenskega političnega društva na Goriškem. Taborsko gibanje, s katerim so tudi goriški mladoslovenski politiki z velikim uspehom opravili veliko preizkušnjo pri vodenju množičnega političnega gibanja, je sililo k strankarski formaciji, k še bolj organiziranemu nastopu, kar lahko predstavlja le stranka. *Slovenski narod* je meseca julija 1869 pisal, da bi si morali goriški Slovenci postaviti lastno politično društvo, kajti od sporov v vrstah Italijanov imajo lahko koristi le goriški Slovenci.⁴³⁵ Pobuda je bila kmalu uresničena, saj je prvi osnovalni odbor novega političnega društva v Gorici, ki je dobilo ime Soča, 24. avgusta 1869 sestavil pravila, ki jih je nato oblast potrdila 2. septembra 1869. V pravilih piše, da je namen društva, *“braniti in uresničevati na podlagi temeljnih državnih postav pravice slovenskega naroda, zlasti popolno narodno enakopravnost v vseh razmerah javnega življenja”*. V program dela si je društvo zadalo sklicovanje zborov društva, ki naj bi obravnavali ne le načela političnih, socialnih in narodnogospodarskih vprašanj, temveč vsa aktualna dogajanja. Društvo naj bi sklicovalo tabore, populariziralo naj bi znanstvene in poljudne izsledke in gradivo, izdajalo naj bi lasten tisk, pisalo razne prošnje in interpelacije ter sodelovalo pri raznih oblikah volitev.⁴³⁶

⁴²⁸ Primorec 23. 11. 1868, štev. 22

⁴²⁹ Slovenski narod 28. 1. 1869, štev. 12.

⁴³⁰ Novice 5. 5. 1869, štev. 18, str. 143.

⁴³¹ Novice 26. 5. 1869, štev. 21, str. 164.

⁴³² Novice 26. 5. 1869, štev. 21, str. 166-167.

⁴³³ Novice 2. 6. 1868, štev. 22, str. 174.

⁴³⁴ Slovenski narod 19. 8. 1869, štev. 97.

⁴³⁵ Slovenski narod 22. 7. 1869, štev. 85.

⁴³⁶ Domovina 17. 9. 1869, štev. 37, str. 153-154.

Poziv na vstop v društvo so 14. septembra 1869 podpisali v Gorici člani ustanovitvenega odbora: Matija Doljak, Andrej Jeglič, Ernest Klavžar, dr. Karel Lavrič, Janez Ličen, dr. Josip Tonkli in dr. Anton Žigon. Z besedami: *“Že smo dokazali svetu, ki nas je hotel prezreti, da še živimo in napredujemo. Ali vse, kar smo do zdaj storili, ne zadostuje, da se vsestransko razvije naš narod. V ta namen je treba ne samo narodne zavesti, ampak tudi svobode. Narod je pa svoboden, če je popolnoma svoj, da sme sam delati sebi v korist, in če vlada potrjuje in izpolnjuje pravične želje in sklepe narodnih poslancev in ljudskih zborov”*, pojasnjuje poziv idejne vzgibe novega društva, *“slovenskega društva za obrambo narodnih pravic na Goriškem”*. Poziv podaja kratko zgodovino in oceno dotedanjega narodnostnega prebujenja: *“Začeli so domoljubni možje po časopisih in bukvah buditi narod, potem smo stopili v čitalnice in dospeli do taborov. Sploh sme tedaj narod ponosen biti svojega truda. Vse to pa so storile doma posamezne moči, ki so se le pri taborih zedinile z velikim uspehom. Takrat smo se prepričali, da mora narod svoje moči zbrane imeti v kadem središču in da bi mu veliko koristilo stalno vodstvo, za katero vsakdo ve in katero je pripravljeno pretresovati vsakovrstne potrebe, pritožbe in pomanjkljivosti, ki zadevajo narod in deželo, duševni in materialni napredek, in katero bi potem pošiljalo te sklepe dotičnim javnim zborom in c. k. oblastnjam, ministrom in celo presvitlemu cesarju. Neizrekljivo bi pa koristilo tako društvo pri volitvah vsake vrste, da se izvolijo neodvisni, delavni, značajni možje, ki bodo brez strahu in vselej govorili in sklepali tako, kakor so prepričani, in kakor so volilcem obljubili”*.⁴³⁷ Podpisniki poziva, ki so bili aktivni udeleženci taborskega gibanja, so ustanovili novo društvo gotovo zaradi izkušenj, ki so jih dobili na dveh goriških taborih. Pokazala se je potreba po stalnem vodstvu in organizaciji, kar je moglo predstavljati edinole uradno dovoljeno politično društvo.

Slovensko društvo za obrambo narodnih pravic, imenovano Soča, je sredi oktobra imelo že 100 članov ter se je 14. oktobra 1869 zbralo na svoj prvi občni zbor. Za prvega predsednika je bil s 33 glasovi izvoljen dr. Tonkli, dr. Lavrič je prejel le 11 glasov. Odborniki so postali solkanski župan Matija Doljak, pravnik dr. Josip Abram, podžupan iz Oseka Josip Faganel, uradnik Ernest Klavžar, odvetnik dr. Karel Lavrič, štandreški župan Jožef Nanut, kmetijski učitelj v Gorici Franc Povše in pravnik dr. Anton Žigon. Občni zbor je potrdil svoje soglasje z zahtevo o Zedinjeni Sloveniji, soglašal je s politiko kranjskih in štajerskih deželnih poslancev in izrekel željo, da bi jih goriški posnemali in *“ako le mogoče, svoje zahtevanje v obliki resolucije v zboru predložiti”*.⁴³⁸ Prvi uspeh take pobude je bila interpelacija za Zedinjeno Slovenijo v goriškem deželnem zboru 30. oktobra 1869. Izzvala je burno politično akcijo in nesoglasja med društvom Soča in konservativci. Najbrže je s tem povezan tudi odstop poslanca dr. Abrama iz odbora društva Soča.⁴³⁹ Abram se je nagibal k Marušič-Winklerjevi skupini, na začetku deželnozborskih volitev 1870 je bil še kandidat Soče, a so ga kasneje konserva-

⁴³⁷ Domovina 17. 9. 1869, štev. 37, str. 153.

⁴³⁸ Domovina 8. in 15. 10. 1868, štev. 40 in 41, str. 167-168, 172.

⁴³⁹ Domovina 19. 11. 1869, štev. 46, str. 196.

tivci po izvolitvi imeli za svojega. Drugi uspeh Sočanov je bil, da so si zagotovili nekaj mest v odboru goriške čitalnice, katere predsednik je sredi novembra 1869 po četrti volitvi postal dr. Tonkli.⁴⁴⁰

Kmalu po ustanovitvi je *Slovenski narod* naložil novemu društvu nalogo, da razširi svoje dejavnosti na vse okraje v deželi, kjer bivajo Slovenci: "*Tako menimo bode nasledek tega gibanja tako važen, da bode po prvih volitvah naš deželni zbor vso drugo obliko dobil, t. j. tako, kakor je naravno opravičena.*"⁴⁴¹ Zaradi neprijavljenega občnega zbora 6. decembra 1869 je imelo društvo težave z oblastjo, tudi zato, ker so prisotni na sestanku v zvezi z uvajanjem zakona o direktnih davkih napadali državno oblast.⁴⁴²

Ob nastopu novega leta se pri predsedniku društva dr. Tonkliju pričinja politična sprememba. Na drugem občnem zboru Soče se je odpovedal predsedniškemu mestu; ta zbor je sicer podprl Tonkli-Žigonovo interpelacijo 30. oktobra 1869 v goriškem deželnem zboru.⁴⁴³ Vendar je Tonklijev dokončni preobrat nastopil šele po neuspehu na volitvah poleti 1870. Dr. Tonkli je bil poleg dr. Lavriča najvidnejši goriški politik, v nekem smislu sta si bila tekmeca. Medtem ko je bil dr. Tonkli predstavnik Goričanov pri razreševanju mnogih vprašanj slovenske politike in pri slovenskem vodstvu v Ljubljani, je bil Lavrič najbolj priljubljen med množicami, med čitalničarji in taboriti. Tako se je dr. Tonkli udeležil 8. maja 1870 konference veljavnejših slovenskih mož v Ljubljani. Na sestanek ni bil povabljen noben mladoslovenski politik.⁴⁴⁴ O sestanku je poročal Lavrič v pismu Josipu Jurčiču, sicer nedatiranem, a verjetno spisanem med 11. in 29. majem 1870. Iz pisma je razvidna tudi Tonklijeva nelojalnost do strankarskega tovariša: "*Na Vaš telegram Vam moram le malo odgovoriti. Za Goriško je šel le Tonkli v Ljubljano, za Trst je bil Cegnar tam. Jaz sem govoril z obema, pa nič ne smesta povedati. Rekla sta mi le, da so vsi sklepi soglasni in da je bilo vsem žal, da se spravite, in sklepe povede uže poslancem vsim tedaj tudi Vašim.*"⁴⁴⁵ *Slovenski narod* je nato pisal o pravih sklepih tega sestanka, vendar so jih udeleženci tako skrivali, da niti rodoljub, kot je dr. Lavrič, ni mogel zvedeti zanje.⁴⁴⁶

Soča je potem začela pripravljati tla novim taborom na Goriškem, predsedoval ji je Lavrič. Na zboru društva aprila 1870 so načrtovali tabora v Tolminu in na Krasu.⁴⁴⁷ Tolminci so na pripravo tabora pomislili že leta 1869 "*in to ne samo bolj omikani, ampak tudi prosti kmetje*".⁴⁴⁸ Čez leto dni je društvo sklicalo tabor

⁴⁴⁰ Prav tam.

⁴⁴¹ Slovenski narod 2. 10. 1869, števil. 116.

⁴⁴² Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 25, f. 186.

⁴⁴³ Slovenski narod 1. 2. 1870, števil. 13.

⁴⁴⁴ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. 3. Ljubljana 1958, 302-304.

⁴⁴⁵ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1472.

⁴⁴⁶ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. 3. Ljubljana 1958, str. 306.

⁴⁴⁷ Slovenski narod 21. 4. 1870, števil. 46.

⁴⁴⁸ Domovina 14. 5. 1869, števil. 19, str. 79.

v Tolminu. V programu je imel Zedinjeno Slovenijo, izgradnjo železnice čez Predel, predlog, da se gospodarstvo uredi na tak način, da se davki ne bodo ne višali in ne nižali, uveljavljanje 19. čl. ustave in osemrazredno slovensko meščansko šolo v Tolminu. Te točke naj bi na taboru *“pretresovali in potrjevali”*.⁴⁴⁹ Prvega maja 1870 se je pod Kozlovim robom v Tolminu zbralo 8000 taboritov, taboru je predsedoval dr. Lavrič. O prvi točki, zedinjenju Slovenije, je govoril tolminski rojak Robert Miani, predelsko železnico je zagovarjal dr. Žigon,⁴⁵⁰ o problemih davčne politike sta govorila Matija Doljak in notar Premerstein. Tonkli se je zavzemal za osemrazredno meščansko šolo v Tolminu, dopolnjeval ga je župnik Anton Rutar iz Volč (prvi duhovnik, ki je govoril na kakem taboru na Goriškem), Ernest Klavžar pa je govoril o uveljavljanju 19. člena temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov. Posebej velja poudariti pomen govora uradnika Mianija, ki je zahteval, da so deželni poslanci dolžni zagovarjati program Zedinjene Slovenije.⁴⁵¹ Svojevrstno pričevanje o tolminskem taboru je zapisal Simon Rutar v svojem dijaškem dnevniku: *“Škoda, da se ga nesem mogel vdeležiti, kar mi je bilo jako žal, zlasti ker je bila lepa priložnost. Vdeležilo se ga je kakih 50 dijakov, kljub mnogim, od profesorjev stavljenim overam. Zapovedali so bili namreč, da mora 1. maja vsak k maši priti, akoravno se drugekrate še zmenili neso za njo. In res so tudi ostro pazili, kdo da manjka (bilo jih ni ravno veliko, ker so večidel šele po maši odšli) in potem v šoli ostro izpraševali, kje da so bili. Nekteri profesorji so tudi nalašč težke naloge čez praznik dajali in potem prišle taborite iz njih prašali; se ve da je le malokdo kaj znal [...] Sicer so pripovedovali, da je bil tabor več kot na sramoto, kot na čast Slovenije, ker so že pri drugem govoru kmetje (ali ženske?) odhajati začeli, tako da jih je pred koncem tabora polovica(?) odšla. Veliko so to zakrivali Tolminski sokolci in dijaki, ker se neso veliko zmenili, da bi se bili med kmete pomešali in jih kaj podučili. To pač dosti jasno priča, koliko nam še manjka, koliko smo zaostali.”*⁴⁵²

Ob koncu meseca, 29. maja 1870, je društvo Soča sklicalo tabor v Sežani.⁴⁵³ Predsedoval mu je dr. Lavrič. Kaže, da je prva pobuda za tabor prišla tudi od tržaških okoličanov,⁴⁵⁴ saj so že leto dni prej pripravljali tabor, a ga je oblast prepovedala. O Zedinjeni Sloveniji je govoril Ernest Klavžar, istrski buditelj Slovenec Franjo Ravnik, duhovnik, je govoril o uveljavljanju 19. člena ter o uvedbi slovenskega jezika v urade in šole. Ustanovitev slovenske petrazredne šole v Sežani je zagovarjal Jožef Živec, posestnik in predsednik čitalnice v Skopem (govornik na

⁴⁴⁹ Novice 27. 4. 1870, šte. 17, str. 140.

⁴⁵⁰ Predelska železnica je bila zelo resna zahteva Slovencev v Posočju. O njej se je pisalo še mnogo let kasneje, tudi še potem, ko je bila zgrajena pontebanska železnica (Primorski list 5. 2. 1893, šte. 3).

⁴⁵¹ Slovenski narod 7., 10. in 12. 5. 1870, šte. 53-55.

⁴⁵² Simon Rutar, Dnevnik 1869-1875. Trst-Nova Gorica 1972, 38-39.

⁴⁵³ Branko Marušič, Sežanski tabor 29. maja 1870. leta.V: Ob stoletnici sežanskega tabora 1870-1970. Sežana 1970, 5-16. Arhivsko gradivo v: Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, R, f. 2.

⁴⁵⁴ Slovenski narod 30. 4. 1870, šte. 50.

šempaskem taboru), o ustanovitvi meščanske šole za tržaško okolico je govoril Jurij Gerdol, medtem ko je Josip Faganel obravnaval davčno politiko, temo, ki jo je pred mesecem obravnaval tudi tolminski tabor.⁴⁵⁵

S tem je bilo taborsko gibanje v okviru takratnih upravnih meja Goriške zaključeno, kasneje je politično društvo poskušalo pripraviti tabor v Renčah na pomlad 1871, vendar ga je oblast prepovedala iz razlogov, ki so takrat vplivali na prekinitev gibanja na celotnem slovenskem ozemlju. Prepoved tabora v Renčah je oblast motivirala s pripombo, da utegnejo točke dnevnega reda sejati sovražstvo med narodom, bivajočima v deželi.⁴⁵⁶ Čez leto dni je društvo svojo namero ponovilo, tabor je bil znova prepovedan;⁴⁵⁷ upošteta tudi ni bila pritožba društva Soča.⁴⁵⁸ Šest let nato (1878), proti koncu Auerspergove vlade, se je taborsko gibanje obudilo, vendar z drugačnimi nameni. Dva uspešna tabora sta bila pomladi leta 1878 v Kojškem v Brdih in v Kobaridu, istrski in tržaški Slovenci pa so se oktobra istega leta zbrali v Dolini pri Trstu.

Slovenski tabori na Goriškem so do takrat najbolj množično razgibali narodnostno prebujanje, saj se je po vesteh iz časopisja vseh štirih taborov v razdobju 1868-1870 udeležilo od 30.000 do 34.000 ljudi. Pobuda za njih prirejanje je bila pri mladoslovenskih liberalcih, toda ko je gibanje postalo množično, so se jim pridružili tudi staroslovenski konservativci. Medtem ko je na prvem taboru sodeloval le en duhovnik, in sicer kot član taborovega odbora, so bili pri naslednjem taboru v odboru že štirje duhovniki, na tretjem in četrtem taboru pa sta dva duhovnika nastopila kot govornika. V svojem programu je bil najradikalnejši šempaski tabor, ki je postavljajl zahteve in želje. Med zahtevami je bila Zedinjena Slovenija postavljena v programe vseh taborov, zedinjenje Slovencev naj se uresničuje "*po postavni poti*", česar šempaski tabor ni imel v svoji programski formulaciji, niti ni sprejel resolucije, ki bi vsebovala formulacijo o združevanju Slovencev po zakoniti poti. Šempaski tabor je imel izključno politične in narodnostne zahteve. V programe naslednjih taborov, v razpravo ter med sprejete sklepe pa so prišla tudi različna gospodarska vprašanja, povezana zlasti z območjem, na katerem se je tabor odvijal. Poudarjanje teh problemov je popestrilo vrste sicer stalnih govornikov, med katerimi najdemo vselej dr. Lavriča in Ernesta Klavžarja, dr. Tonkli je bil govornik na treh taborih, prav tako Matija Doljak. Nekateri izmed Goričanov pa se kot govorniki pojavljajo tudi na taborih zunaj Goriške, omeniti velja tabora na Kalcah in v Vižmarjih pri Ljubljani. Goriški politiki so se udeležili tudi obeh istrskih taborov, odklonili pa so sodelovanje na taboru v Vipavi. Prvi istrski tabor je bil v Kubežu 7. avgusta 1870. Zamisel za ta tabor se je porodila ob množični otvoritvi čitalnice v Boljuncu 15. maja 1870, kjer je bilo "*bolj taboru kakor čitalničnemu shodu podobno*"; tabor za Istrane naj bi se pripravil meseca avgusta v

⁴⁵⁵ Slovenski narod 4., 9. in 11. 6. 1870, štev. 65-67.

⁴⁵⁶ Soča 14. 6. 1871, štev. 5.

⁴⁵⁷ Soča 12. 9. 1872, štev. 37; Slovenski narod 12. 9. 1872, štev. 106.

⁴⁵⁸ Soča 3. 10. 1872, štev. 40.

Boljuncu.⁴⁵⁹ Kasneje pa so se istrski Slovenci odločili za Kubed. Tabor je imel na prvem mestu v programu razpravo o tem, “*kako se imajo ravnanje Slovenci v Istri, da dosežejo svoje pravice (tu se bo poudarjalo zedinjenje Slovencev)*”. Sledila je razprava o uvedbi slovenskega jezika v urade in šole, o davkih, o ustanovitvi glavne šole v koprskem okraju. Tabor pa naj ne bi bil važen le za Istrane, marveč za vse Slovence, “*kajti taborovali bomo blizu našega Jadranskega morja*”.⁴⁶⁰ Taboru je prisostvovalo 5000 ljudi, predsedoval je dr. Lavrič. O prvi točki pa je govoril Franjo Ravnik, govornik sežanskega tabora. O enakopravnosti slovenskega jezika je govoril duhovnik Franc Blažič iz Dolenje vasi, o davkih posestnik Janez Cepak iz Rožarja, o glavni šoli v koprskem okraju pa dolinski dekan Jurij Jan.⁴⁶¹ Dr. Lavrič in Viktor Dolenc sta bila v naslednjem letu odbornika drugega istrskega tabora, in sicer na Kastvu pri Reki, 21. maja 1871.⁴⁶²

Tretji tabor, povezan z Goriško, je bil v Vipavi 14. avgusta 1870, potem ko je za 29. junij napovedani odpadel zaradi slabega vremena. Goriško taborsko vodstvo se tega tabora, ki je bil v rokah kranjskih konservativcev, ni udeležilo. Tabor je imel v programu razpravi o združitvi vseh Slovencev, o uvedbi slovenskega jezika v urade in šole, o razširitvi občinske avtonomije ter nekaj lokalnih vprašanj, med katerimi je bila tudi potreba po železnici iz Škofje Loke prek Vipave v Trst. Prav zaradi te točke dnevnega reda se tabora Goričani niso udeležili.⁴⁶³ Vipavski tabor se je odvijal v času po deželnozborskih volitvah, ko je bil na Goriškem razkroj v vrstah Slovencev očiten bolj kot kdaj koli prej. *Slovenski narod* je poročilo o taboru, ki mu je prisostvovalo 12.000 ljudi, odmeril zelo skromen prostor in je o poteku tabora pisal precej zasmehljivo.⁴⁶⁴ Podobno tudi tržaški *Il Cittadino*;⁴⁶⁵ tožil je nad ceno vina in hrane, ki je bila taboritom na voljo.

Konec taborskega gibanja na Goriškem se časovno ujema z volitvami novega deželnega zbora, z razkolom med konservativci in liberalci. Prelom šestdesetih in sedemdesetih let ni le koledarska ločnica, marveč končuje prvo desetletje kontinuiranega političnega življenja, pravzaprav prebujanja narodnostne in politične

⁴⁵⁹ Novice 22. 5. 1870, šte. 21, str. 169.

⁴⁶⁰ Novice 27. 7. 1870, šte. 30, str. 241.

⁴⁶¹ Slovenski narod 13. 8. 1870, šte. 94.

⁴⁶² Soča 10. 5. 1871, šte. 3.

⁴⁶³ “*Ne moremo več podpirati tabora, kateri drugo nasprotno železnico nasvetuje; dokler ni tominska črta odločena,*” so zapisali v izstopni izjavi (23. 6. 1870) dr. Josip Tonkli, dr. Karel Lavrič, Josip Faganel in Jožef Leban (Novice 31. 8. 1870, šte. 35, str. 280). Problem te zavrnitve se je obudil ob državnozborskih volitvah l. 1873, ko Vipavcem na sestanku v Postojni ni uspelo uvrstiti med kandidate Viktorja Dolenca prav zato, ker se je zavzemal za predelsko železnico in se je zato odpovedal sodelovanju na vipavskem taboru. Tako so *Novice* (30. 7. 1873, šte. 31, str. 250) odgovarjale na pisanje *Slovenskega naroda* in *Soče*, ki je nato še pojasnjevala vzroke neudeležbe Goričanov (Soča 7. 8. 1873, šte. 32).

⁴⁶⁴ Slovenski narod 23. 8. 1870, šte. 97. Kranjsko deželno predsedstvo je notranjemu ministru grofu Taafeu sporočilo, da je bilo udeležencev 8000 (Nacionalni in socialni programi pri Slovencih. Ljubljana 1975, 20-21).

⁴⁶⁵ “*... lagni sul caro estremo di vino e cibi, e una discrezione degli osti poco patriottici*” (*Il Cittadino* 17. 8. 1870, šte. 200).

zavesti, kar je spočetka osredotočeno v kulturnih pobudah in zahtevah, pozneje pa ima izrazito politične poteze, predvsem v okviru taborskega gibanja.⁴⁶⁶ Leto 1870 zaznamuje delovanje društva Soča, ki pričanja izdajati leta 1871 glasilo istega imena. Mladoslovenska politika na Goriškem dobiva takrat značilnosti, ki jih je spodbudil sestanek jugoslovanskih politikov v Ljubljani decembra 1870 in ki jih je skušalo neuspelo uresničevati tudi taborsko gibanje. Razkol med liberalci in konservativci, med mlado- in staroslovenci oziroma med naprednjaki in klerikalci, je začel novo obdobje in dobil v začetku sedemdesetih let tudi formalne oblike z organiziranjem konservativcev okoli lista *Glas* in političnega društva Gorica.

ITALIJANSKO POLITIČNO GIBANJE

Italijani so v deželi Goriško-Gradiški skupaj s Furlani predstavljali manjšinski del deželnega prebivalstva in sodili so med tiste pripadnike italijanskega naroda, ki so bili do konca leta 1918 državljani habsburške monarhije. Avstrijski Italijani niso imeli skupne, pač pa različne zgodovinske izkušnje, saj so v različnih obdobjih spoznali upravo in gospodstvo dunajske cesarske hiše.⁴⁶⁷ Na Goriškem so naseljevali nižinske predele zahodno od Soče ter večinsko tudi mesto Gorica. Pri njih je prve temelje političnega življenja postavilo leto 1848, a že takrat italijanske vrste niso bile politično enotne. Pojavili sta se – kot je bilo že povedano – predvsem dve struji, od katerih se je ena potegovala za italijanstvo Gorice, pri tem pa je ohranjala svojo lojalnost do monarhije, druga pa ji je bila popolnoma zvesta. Toda tudi v prvi struji, ki bi jo imenovali skupino liberalcev, so se pojavili dvojni pogledi, saj so njeni predstavniki zagovarjali popolno upoštevanje kulturnih tradicij italijanstva v Gorici (Graziadio Isaia Ascoli, Giuseppe Pelican, Giovanni Filli), medtem ko je bila druga skupina pod vplivom idej italijanskega risorgimenta.⁴⁶⁸ Po razgibanem letu 1848 se je tudi pri Italijanih na Goriškem javno (politično) delovanje začasno umirilo.

Leto 1859, leto vojne Avstrije z Italijo, ni na Goriškem med Italijani vzbudilo nobene politične akcije, ki bi imela lahko protidržavne tendence. Takrat je bilo sicer opaziti protidržavno zadržanje nekaterih Italijanov v Krminu, cesarski svetovalec v Gorici pa je notranjemu ministru poročal, da so množice zveste, a je nekaj nasprotnikov le v višjih krogih.⁴⁶⁹ Po mnenju Ranieria Maria Cossarja, ki je o italijanskem političnem gibanju prejšnjega stoletja napisal nekaj razprav na pod-

⁴⁶⁶ Tržaški *Primorec* (24. 1. 1869, šte. 2) piše: "Narodno gibanje na Goriškem je pa po šempaskem taboru prav živahno postalo, marsikteri zaspanec se je po taboru predramil."

⁴⁶⁷ Umberto Corsini, *Die Italiener. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. 3. Die Völker des Reiches. 2. Wien 1980, 839.*

⁴⁶⁸ Alfio Perco, *Primo movimento di idee politiche nel Goriziano: 1848-1858. Tesi di laurea, Università degli studi di Trieste, a.a. 1961-1962, 190.*

⁴⁶⁹ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca. Il cinquantanove. Rassegna storica del Risorgimento 21/1934, šte. 5, str. 1120.*

lagi arhivskih virov, je v Gorici že pred letom 1859 obstajal Partito d'azione.⁴⁷⁰ Ta je kasneje predstavljal jedro goriškega iredentizma. Vlada je akcije Italijanov nadzorovala, policijski seznam osumljenih oseb (1861) je med številnimi osumljenimi Italijani omenil tudi Slovenca Antona Goriupa in uradnika Viktorja Milharčiča, odbornika goriške čitalnice.⁴⁷¹ Goriški mestni svet (v njem ni bilo nobenega Slovenca⁴⁷²) je bil najbolj zaznavna priča političnih strujanj med goriškimi Italijani, med njimi je bilo razpoznavni vladno usmerjene in *italianissime*; ti so uspeli leta 1861 s svojim kandidatom za goriškega župana, Carlom Favettijem, vendar izvolitve oblast ni potrdila.⁴⁷³ To skupino je poleg Favettija predstavljal še dr. Giovanni Rismondo, ki je imel stike z Lajosem Kossuthom. Dr. Luigi Pajer, ki je sodil med liberalce, pa očitno ni imel z imenovanimi skupnih pogledov. Predstavnik italijanskih Avstriji zvestih je bil Alessandro Claricini, goriški župan, predsednik goriške kmetijske družbe, med drugim zelo zaslužen za izhajanje lista *Umni gospodar*.

Stališča Italijanov so kajpak sprožila tudi reakcije med Slovenci. Tako so v časopisnem poročilu iz leta 1861 o delu goriškega mestnega sveta, kjer je novi goriški župan grof Giacomo Mels Colloredo govoril prijazno o Slovencih, besede, ki kažejo na obstoj nasprotij ter na obžalovanje časov, ko sta oba naroda živela v sporazumnem sožitju: "*Hudournika, ki po stermem skalovju v dolino dere, ga ne ustavi nobena jez, ki ni v dobrem temelju osnovana. Ravno taki hudourniki so nam bili Lahi; oni so tisti, ki so jezi in zidove poderli in nam naše polje podsuli. Ali naša zanikernost, naša mlačnost je bila tudi zraven kriva, ker nobenega ni bilo, da bi jih ustavljal, da bi jih bil odbijal.*"⁴⁷⁴ Leto dni zatem je v *Novicah* poročal iz Gorice Josip Tonkli o seji goriškega mestnega sveta 13. avgusta 1862; takrat sta se Italijana dr. Giovanni Jona in dr. Luigi Pajer zavzemala za uvedbo italijanskega jezika v goriško gimnazijo: "*Gospodje prvaki laške stranke v Gorici, da zdaj ste se pokazali v pravi luči in na beli dan djali nam svoje namene in namere, poitalijančiti Slovence na Goriškem. Do sedaj ste nas zagotavljali, da hočete narodno enakopravnost v Gorici toliko za vas Lahe kolikor za nas Slovence; mi Slovenci, ki nismo vajeni drugače misliti, drugače pa govoriti, smo vam verovali in radi vam podali prijazno roko. Al zdaj ste se pokazali drugače in sami si potegnili krinko z obraza. Nam Slovencem je to resen opomin, da čuvamo neprenehoma nad svojo pravico, da ne udajamo se nobeni zvijači in da smelo*

⁴⁷⁰ Prav tam, str. 1112.

⁴⁷¹ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca da Villafranca all'armistizio di Cormons. Rassegna storica del Risorgimento* 24/1937, šte. 2-3, str. 12 (separatni odtis).

⁴⁷² Ko je goriški list *L'Isonzo* zapisal, da ni bilo v goriškem mestnem svetu nobenega Slovenca, mu je odgovoril dopisnik v *Novicah* 7. 6. 1876, šte. 23, str. 183), da je bil pred letom 1860 več let član mestnega sveta prof. Jožef Budal (1795-1865). Budala pa na seznamih goriških mestnih svetnikov ni (Alessandro Claricini, *Gorizia nelle sue istituzioni e nella sua azienda comunale durante il triennio 1869-1871*. Gorizia 1873, 164-165).

⁴⁷³ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca da Villafranca all'armistizio di Cormons. Rassegna storica del Risorgimento* 24/1937, šte. 2-3, str. 20 (separatni odtis).

⁴⁷⁴ *Novice* 15. 5. 1861, šte. 20, str. 162.

in pogumno brez strahu branimo svoje svetinje. Geslo nam vseskozi bodi: *Vse za Vero, Cesarja in Dom! Vigilantibus jura!*"⁴⁷⁵ Ni odveč omeniti, da je Tonkli kasneje postal koncipient v odvetniški pisarni dr. Rismonda; tu se je govorilo in pisalo tudi v slovenskem jeziku.⁴⁷⁶ Na isti seji goriškega mestnega sveta je dr. Pajler govoril tudi o slovenskem jeziku, ki ima enake pravice kot italijanski, a očitno le na slovenskem podeželju.⁴⁷⁷

Spremenjeni pogledi Italijanov so tudi slovenskim Goričanom vzbujali obete, da bo vlada upoštevala zvestobo Slovencev do monarhije in tako naredila potrebne ukrepe za enakopravnost jezika in razvoj naroda. Tako razglablja anonimni pisec v članku *Slovensko Primorje*: "*Ako na gorati meji za Avstrijo prevažnega jadranskega morja čvrst prebrisan in hraber narod, ki se je tolikokrat izkazal za junaka na suhem in na morji, stoji na straži in varuje morje avstrijsko, ako bo tudi zanaprej vozil avstrijsko blago in moč v daljne kraje in razširjal državi slavo, naj vlada vendar enkrat zagotovi varnost njegovi narodnosti: naj da svobodo ne samo njegovemu djanju, ampak tudi njegovemu jeziku, naj mu v deželi odpravi nepristojno tuje ravnanje, kar je tako lahko – da tudi on ne bo se oziral na tujstvo, ampak zvesto držal se domače hiše in države, in da bo njegovo srečo prešinel sveti namen za državo, koja hrani njegovo pravico, narodnost in vso prihodnjo srečo, darovati vsakošno svojo moč ter ji krepko varovati vseh ptujih in domačih sovražnikov ne samo iz dolžnosti, temuč bolj še iz ljubezni do lastne ohranitve.*"⁴⁷⁸

Italijanski liberalci (tudi *liberal-nazionali*, nacionaliberalski) so svojo pripadnost italijanstvu manifestirali ob raznih prilikah. Tako so ob karnevalski prireditvi v Gorici leta 1863 v garibaldinskih nošah izzivali oblast, ki je reagirala tako, da je nekaj demonstrantov zaprla.⁴⁷⁹ Dogodek je prišel nato celo pred goriški deželni zbor, kjer je na seji 23. februarja 1863 dr. Rismondo označil reakcijo oblasti kot napad na osebno svobodo.⁴⁸⁰ Po Gorici se je čedalje pogostejše oglašalo pokanje petard; o tem nam zanimivo analogijo podaja poročevalec o občnem zboru goriške čitalnice leta 1864, ko piše: "*Kak razloček med našim tihim, pohlevnim, pa izdatnim narodnim napredovanjem in med tistimi otroškimi demonstracijami s petardami, ki smo jih 19. t. m. [novembra] zvečer (blizu gledališča) že v drugo letos doživeli!*"⁴⁸¹ Slovenska poročila o pokanju petard v Gorici spremljajo komentarji,

⁴⁷⁵ Novice 20. 8. 1862, šte. 34, str. 285.

⁴⁷⁶ Umni gospodar september 1863, šte. 3, str. 21.

⁴⁷⁷ Archivio di Stato di Gorizia, Comune di Gorizia, n. 1665. O učnem jeziku v šolah je mestni svet razpravljati tudi 9. 10. 1865 in sprejel dve peticiji. Na seji 7. marca 1887 pa je mestni svet sprejel peticijo za italijansko univerzo v Trstu. Peticijo je poslanec Coronini prebral v dunajskem parlamentu 22. 3. 1887.

⁴⁷⁸ Novice 4. 2. 1863, šte. 5, str. 34-35.

⁴⁷⁹ Ranieri Mario Cossar, Una dimostrazione garibaldina a Gorizia nel 1863. Rassegna storica del Risorgimento 19/1932, šte. 2, str. 5-32.

⁴⁸⁰ Pertrattazioni della seconda tornata della Dieta provinciale delle Contee principesche di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Gorizia 1863, 161-163.

⁴⁸¹ Novice 7. 12. 1864, šte. 49, str. 400.

da bi morala Avstrija podpirati Slovence,⁴⁸² graje vladnega ravnanja in da “*le Italijanom pripadli slovenski renegati na ič in čič darujejo italijanski boginji*”!⁴⁸³

Med Slovenci je leta 1865 naletela na ogorčen odmev knjiga Prospera Antoninija *Il Friuli orientale*,⁴⁸⁴ z zgodovino podprto izhodišče ozemeljskih zahtev italijanskega nacionalnega gibanja. Prav zaradi vsebine je knjiga izšla v Milanu.⁴⁸⁵ V goriškem deželnem zboru pa je sprožil burno reakcijo Černetov predlog z dne 15. decembra 1865, da se da cesarju zahvalnica za septembrski manifest, od katerega so Slovenci pričakovali veliko v svojih prizadevanjih za enakopravno ureditev države. Razprava o predlogu komisije zbora 21. decembra 1865 je bila dolgotrajna. Poslanec Giuseppe Deperis ni videl v patentu nobene izboljšave notranjih razmer v monarhiji. Pajer pa je dejal, da so po patentu Slovani “*mirno dalje pasli svoje ovce*”. Italijani ne predstavljajo nič v političnem življenju Avstrije; patent ne daje nič, ne jemlje nič. Adresa na cesarja je bila sprejeta s 13 glasovi proti 6. Med nasprotnimi glasovi je bil tudi Žigonov.⁴⁸⁶

Oceno razmer, upoštevajoč tudi dogodke okoli *Umnega gospodarja*, so povzele Novice: “*Prva leta ni bil naš ultraitalijanizem dovolj vkoreninjen; ideje njegove in zahtevanja se le nekatere izvoljene duše zunaj zbornice gojile; večina Lahkov je zavoljo pomanjkljive politiške izobraženosti brez italijanske zavednosti; znani duh jih ni bil še prešinil in prekisal. V tisti meri pa, ko se je našim pobratinom (!!) zdelo, da se reči v Italiji utrjujejo, rastel jim je tudi greben; čas in poduk, mojstrsko poveljstvo in disciplina, vse to je, se ve da, tudi svojo dolžnost storilo. Česar je še manjkalo, so dopolnile letos znane bukve ‘Il Friuli orientale’ od Prosp. Antoninija, ki so kuga za Gorico. Pri vsem tem pa se niso Lahoni Slovincov očitno lotili, imeli so jih menda za dobre zaveznike zoper germanizem in centralizem. Iskra razdora in razpora, ki je že davno pod pepelom tlela, se je bila v prvo v znani lanski mejni seji [28. maja 1865] kmetijske družbe vnela; al v zborih, politiških zadevah nam je lahonska stranka še le te dni o priložnosti adresne debate v tržaškem časniku, ‘Il Tempo’ v prvo javno rokavico pod noge zabrusila. Zmago v tej zahvalnični debati namreč prilastujejo Lahi Slovincem pa menda samo zato, da so se v omenjenem časniku nad nami znosili.*”⁴⁸⁷

⁴⁸² Slovenec 31. 3. 1867, šte. 34, str. 139.

⁴⁸³ Prav tam.

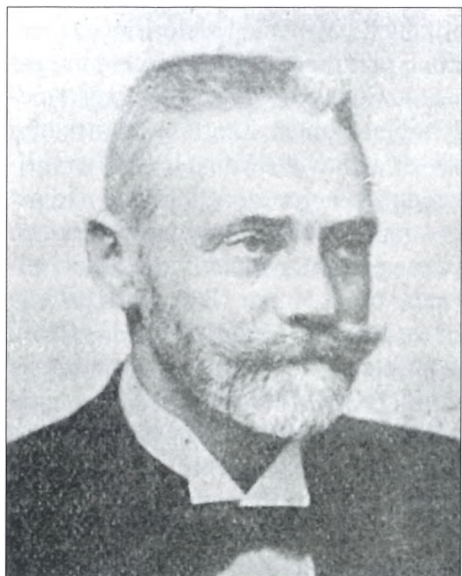
⁴⁸⁴ Novice 4. 10. 1865, šte. 40, str. 323; Slovenec 18. 11. 1865, šte. 89, str. 353.

⁴⁸⁵ Od šestdesetih let 19. stoletja je bilo v Italiji objavljena cela vrsta člankov, razprav in samostojnih del, ki so dokazovala upravičenost vključevanja v italijansko državo avstrijskih ozemelj, naseljenih z Italijani. Več o tem tudi Branko Marušič, Venezia Giulia. V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1997, str. 625-634 in Isti, O krajevnem imenoslovju romansko-slovenskega jezikovnega stičišča. V: Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, 531-538. Tipičen primer takega pisanja je Riccarda Fabrisa knjiga *Il confine orientale d'Italia* (Roma 1878), v njej poleg drugega, zaradi zemljepisnih razlogov, ugotavlja, da je Goriška ali dolina Soče s pritoki, del Italije (Soča 18. 4. 1878, šte. 16).

⁴⁸⁶ Pertrattazioni della quarta tornata della Dieta provinciale delle Contee principesche di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Gorizia 1865. Gorizia 1865, 59-61, 71-86.

⁴⁸⁷ Novice 10. 1. 1866, šte. 2, str. 13.

Dr. Aleksij Rafael Rojic (1844-1927),
deželni poslanec

Ivan Berbuč (1845-1924),
deželni poslanec

Dr. Nikolaj Tonkli (1844-1902),
deželni poslanec

Franc Podgornik (1846-1904),
publicist in urednik

Pomembna prelomnica italijanskega političnega življenja je leto 1866, ki je v marsičem spremenilo pota italijanske liberalne politike. Še pred začetkom vojne je oblast zaradi protidržavne usmerjenosti nekaterih članov razpustila goriški mestni svet; postavljen je bil nov, ki je bil vladi bolj naklonjen. Zaprti so bili nekateri liberalni eksponenti, med njimi tudi občinski tajnik Favetti. Vojna je silila avstrijsko oblast na Primorskem, da zaradi neposrednosti bojov stori potrebne ukrepe, med temi je bila tudi ustanovitev občinskih straž, ki so nastale zato, ker majhen del italijanskega prebivalstva, a zato z velikim vplivom, podpira italijanske aspiracije, kot je pisal tržaški namestnik Kellersperg predsedniku vlade grofu Richardu Belcrediju.⁴⁸⁸ K temu je treba dodati, da so leta 1864 pripravljali v Furlaniji upor proti Avstriji, predstavili so ga nato na pomlad 1865. Iz tega pa ni bilo nič, enako kot ne z uporom, ki so ga pripravljali pri Tržiču leta 1864.⁴⁸⁹

Spoznali smo odmeve vojne pri Slovencih, ki so stališča Italijanov in nevarnost pred zasedbo ozemlja Avstrijskega primorja želeli izkoristiti za zahteve na narodnem in političnem področju. Italijanska historiografija polpretekle dobe je ugotavljala, da se je avstrijska oblast proti Italijanom po letu 1866 posluževala Slovencev, povečala je zaupnike in okrepila je vrste policije.⁴⁹⁰ Ob koncu leta 1866 je dopisnik iz Gorice v tržaškem dnevniku *Il Cittadino* – Italijani v Gorici tedaj niso imeli svojega glasila, kar so obžalovali⁴⁹¹ – ugotavljal, da so za Italijane razmere skrajno žalostne: “*Slovenci goriške grofije sledijo zgledu njihovih rojakov, kaj naj torej storimo mi Italijani, mi Primorci/Littorani, ki smo ostali v ostrem boju povezani z Alpami kot koščki mesa na kosteh.*”⁴⁹² Med Italijani – v njih vrste se je po amnestiji vrnil Favetti – je nastal razdor med Favettijevim in Pajerjevim krilom.⁴⁹³ Slednji je po vrnitvi z Dunaja, kamor je šel kot nov državni poslanec – prvi goriški Italijan v dunajskem parlamentu po letu 1861 – izjavil, da bi ponovna izvolitev Favettija na mesto tajnika goriške občine prinesla le škodo. Dogajanja v tem razdobju naj bi koristila, kot piše zgodovinar Cossar, le italijanskim avstrijakantom (konservativci) in Slovencem.⁴⁹⁴ Pajer se je še pred vojno leta 1866 umiril, kot je pisal ministrskemu predsedniku grofu Richardu Belcrediju tržaški namestnik Kellersperg;⁴⁹⁵ Pajer naj bi tudi nasprotoval izzivanju s petardami. Isti vir poroča, da sta bila predstavnika drugega krila razcepljenih

⁴⁸⁸ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca da Villafranca all'armistizio di Cormons*. Rassegna storica del Risorgimento 24/1937, šte. 2-3, str. 93 (separatni odtis).

⁴⁸⁹ Prav tam, 48-49.

⁴⁹⁰ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta* (silloge documentaria). Rassegna storica del Risorgimento 25/1938, šte. 9-10, str. 2 (separatni odtis).

⁴⁹¹ *Il Cittadino* 31. 8. 1867, šte. 204.

⁴⁹² *Il Cittadino* 30. 12. 1866, šte. 77.

⁴⁹³ Emilio Mulitsch, *I pradromi dell'irredentismo isantino*. V: *Gorizia nel Risorgimento*. Gorizia 1961, 121.

⁴⁹⁴ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta* (silloge documentaria). Rassegna storica del Risorgimento 25/1938, šte. 9-10, str. 29 (separatni odtis).

⁴⁹⁵ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca da Villafranca all'armistizio di Cormons*. Rassegna storica del Risorgimento 24/1937, šte. 2-3, str. 74 (separatni odtis).

goriških liberalcev dr. Rismondo in Favetti, drugi so bili polintelektualci, trgovci, obrtniki in delavci.⁴⁹⁶

Bližina italijanske kraljevine je po neuspelih pričakovanjih, da bo vojna leta 1866 rešila vprašanje državne pripadnosti Goriške, ponovno opogumila goriške nacionalliberalce. Videm je postal center protiavstrijske propagande in zbirališče beguncev, ki so se zatekali v Italijo.⁴⁹⁷ Prav v Vidmu je 1. marca 1867 Giuseppe Garibaldi izjavil, da Italiji še nekaj manjka "*in jaz upam, da vam bom pomagal, da pridobimo tisto, kar manjka naši državi – to bi bila največja želja mojega življenja*".⁴⁹⁸

S problemom goriških Italijanov se je ukvarjala tudi *Domovina*, ki je kljub svoji običajni previdnosti znala tudi pikro zbadati. Razdor med predstavniki italijanskih liberalcev je list v članku *Gorica* pripisal avstrijskemu liberalizmu.⁴⁹⁹ Časopis je omenil spore med obema skupinama liberalnih Italijanov, izbruhnili so na velikonočni ponedeljek leta 1868.⁵⁰⁰ Pajerjevo skupino je avtor članka Andrej Marušič označil za liberalno, da je tudi proti konkordatu in nadaljeval: "*Dualizem tedaj z neko avtonomijo dežel, liberalizem s svojimi nasledki in povzemami, narodnost po večem tudi udovoljena: to je troje reči, v katerih se avstrijskoliberalni Goričani z vlado naravno vjemajo in dotikajo, in od tod sedanja njih politika, od tod njih priimek 'vladni'*".⁵⁰¹ V razdore, ki so se med italijanskimi liberalci pokazali prav ob veliki noči leta 1868 pa je posegel tudi *Slovenski narod*, ki je uspeh vlade na volitvah goriškega mestnega sveta 1868 spoznal v razdoru med Italijani. Leta 1868 je bil izvoljen Luigi Visini, ki mu je naslednje leto sledil Alessandro Claricini. Za njegovo izvolitev na mesto goriškega župana je vlada delovala že leta 1861.⁵⁰² Sicer pa tudi novoizvoljeni svetovalci niso bili zanesljivi, "*kajti pri prvi ugodni sapici od italijanske meje bi skoraj vsi izvoljeni možje vladi hrbet pokazali*"; zavezništvo med tako imenovanimi zmernimi in strastnimi Italijani bi se obnovilo v prvem trenutku; časopisna vest je goriške dogodke ob veliki noči leta 1868 vzporejala z dogajanjem v Vidmu.⁵⁰³ Tu so bili ob

⁴⁹⁶ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta* (silloge documentaria). *Rassegna storica del Risorgimento* 25/1938, šte. 9-10, str. 31 (separatni odtis).

⁴⁹⁷ Videmski časnik *Il giovine Friuli* (6. 9. 1867, šte. 26) je v članku o slovanskem vprašanju zapisal: "*To je zelo pomembno vprašanje za vse narode, prav tako za Italijane, ki živijo na njih vzhodnih mejah s Slovani in in ki imajo mnoge težke izkušnje, kaj pomeni Slovan v službi avstrijskega despotizma*." Videmski publicist Pacifico Valussi je, še preden je Videm postal italijanski, dokazoval, da je Goriška italijanska. Res je, da živi na Goriškem 130.000 Slovencev in 67.000 Italijanov, toda ko bi odšteli od skupnega števila Slovencev vse tiste, ki znajo italijansko govoriti, bi se številke zamenjale (Pacifico Valussi, *Il Friuli. Studi e reminiscenze*. Milano 1865, 252-253).

⁴⁹⁸ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta* (silloge documentaria). *Rassegna storica del Risorgimento* 25/1938, šte. 9-10, str. 5 (separatni odtis).

⁴⁹⁹ *Domovina* 1. 5. 1868, šte. 18, str. 70-71.

⁵⁰⁰ *Domovina* 8. 5. 1868, šte. 19, str. 73-74.

⁵⁰¹ *Domovina* 15. 5. 1868, šte. 20, str. 77-78.

⁵⁰² *Il Cittadino* 24. in 25. 4. 1868, šte. 95 in 96.

⁵⁰³ *Slovenski narod* 2. 5. 1868, šte. 14. Pri tem je dopisnik tudi menil: "*Vse dosedanje poč-*

slavju poroke princa Humberta, 22. aprila 1868, na javnem mestu postavljeni tržaški, goriški in istrski grb z napisom "*Italija je narejena, pa še nedovršena.*"⁵⁰⁴ Drugačno sliko hrupnega medsebojnega obračunavanja med goriškimi liberalci na velikonočni ponedeljek leta 1868 podaja italijanska historiografija. Policija je nagnala slovenske mladeniče iz okolice v mesto. Prišlo je do obračunavanja, pri tem je bilo nekaj teh mladeničev ranjenih. Tako so prejeli maščevanje za izgrede, ki so jih povzročili v Gorici, kamor se jih je kakih 200 odpravilo po nekem cerkvenem prazniku v Solkanu.⁵⁰⁵

Od 9. do 15. julija leta 1868 so bili hujši nemiri v Trstu in imeli bolj dalekosežne posledice, z napisnimi akcijami po mestnih zidovih so odmevali tudi v Gorici. V tako razgibanem ozračju se je zgodil šempaski tabor. Blagoslovil naj bi vojno med Italijani, ki jih je Avstrija na vse načine preganjala, in Slovenci (Slavi), ki jih je na vse načine podpirala.⁵⁰⁶ S šempaskim taborom pa je povezana proslava druge obletnice plebiscita na Beneškem/Veneto, ki se je na prav dan šempaskega tabora (18. 10. 1868) odvijala v Palmanovi. Slavja so se udeležili tudi goriški Italijani. Proslavo so spremljala razna protiavtrijska in iredentistična gesla, zato je oblast nekatere udeležence slavja (ob vrnitvi domov so jih v mejni vasi Visco domačini napadli) po vrnitvi v Gorico zaprla in obsodila na zaporne kazni.⁵⁰⁷ Zgovorna so imena štirih obsojenih goriških liberalcev: Periz, M. Ciuk (Zucchi), Pinaucig in Riaviz, ki so prav s tako zaprtima Tabaiem in Blasigom predstavljali zelo agresiven del stranke in tiste elemente, o katerih je *Slovenski narod* pisal, "*da največji del Lahonstva so slovenski renegati iz Gor in Krasa, ker nam ne le njih imena, temveč tudi njih rojstni kraji pričajo; ti odpadniki ki se svojega lastnega jezika sramujejo – nasrkali so si tujega duha, se v tem gojili in Slovanstva najhujši sovražniki postali.*"⁵⁰⁸

Zaradi dogodkov v Palmanovi je v strahu pred represalijami oblasti pobegnil v Italijo tudi Carlo Favetti. Favettijevo krilo goriških liberalcev je bilo s tem zelo okrnjeno, dokaz temu je vsebina plakata, ki se je 21. februarja 1869 pojavil na goriških zidovih. Plakat je bil naperjen proti avtrijski oblasti in je postavil geslo: "*Življenje za življenje. Nesrečo za nesrečo.*" Dotaknil se je tudi šempaskega tabora, omenil je, da je razglas, s katerim je oblast zapovedala ustrezne varnostne ukrepe, ujezil Slovence; oblast da je pričakovala izgrede, za katere bi napravili odgovorne Italijane.⁵⁰⁹ Županstvo v Dolenjah je 23. avgusta 1870 poročalo o

---

njanje zbora le na to meri, da bi slednjega v Gorici naseljenega Slovenca narodno uničila in tudi sedaj še slovensko okolico pošiljančila."

⁵⁰⁴ Slovenski narod 5. 5. 1868, šte. 15.

⁵⁰⁵ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta* (silloge documentaria). *Rassegna storica del Risorgimento* 25/1938, šte. 9-10, str. 41 (separatni odtis).

⁵⁰⁶ Prav tam, 50.

⁵⁰⁷ Prav tam, 52.

⁵⁰⁸ Slovenski narod 6. 3. 1869, šte. 28.

⁵⁰⁹ Ranieri Mario Cossar, *Gorizia ottocentesca dal sessantasei agli albori del settanta* (silloge documentaria). *Rassegna storica del Risorgimento* 25/1938, šte. 9-10, str. 62 (separatni odtis).

cesarski proslavi v kraju, medtem ko je carinski uradnik iz Mernika spodbujal petje "*canti ultrasloveni*", kar ni bilo spoštljivo do cesarja.⁵¹⁰ Tržaški dnevnik *Il Cittadino* pa je menil, da mogoče zadržanje slovenskih poslancev v goriškem deželnem zboru – prav zaradi interpelacije o Zedinjeni Sloveniji – rešiti "*con una potente forza morale*".⁵¹¹ Zelo napačno pa bi ravnali Italijani, če bi se zaradi akcije Slovencev podali v naročje Nemcev, ki so tujci ("*elemento straniero*").⁵¹²

Ukrepi oblasti iredentistične dejavnosti niso zavrli. Kasneje je bil prejet in nato obsojen tudi tisti nacionalliberalni aktivist, ki je navedeni lepak lepil na goriške zidove. Tudi njegov priimek ni italijanski, saj se je pisal Pregl. Dne 28. maja 1869 je bil za goriškega župana izvoljen Avstriji vdan Alessandro Claricini,⁵¹³ ki je bil, kot že povedano, Slovincem naklonjen, podobno kot dr. Carlo Doliac, takrat goriški deželni poslanec. Liberalni Italijani so Clariciniju očitali naklonjenost Slovincem.⁵¹⁴ Leta 1870 je dr. Doliac osnoval v Gorici katoliško politično društvo, v njem so sodelovali tudi Slovenci. V začetku sedemdesetih letih so goriški Italijani popestrili oblike javnega dela, pričeli so izdajati tisk (1871), saj ga niso imeli več vse od leta 1851. Tudi za italijansko politično življenje na Goriškem je bil prelom desetletij dovolj pomemben mejnik. Mestni svet je bil trdno v rokah Italijanov, in ko sta se med kandidati za svet leta 1869 pojavila dva Slovence, se je enemu slabo pisalo, ker je bil govornik na vižmarskem taboru.⁵¹⁵

GORIŠKI NEMCI

Poleg Slovencev in Italijanov (Furlanov) so se kot tretja, sicer številčno mnogo šibkejša, zato pa politično dovolj vplivna narodnostna sestavina predstavljali goriški Nemci. Ko so 13. aprila 1848 pripravili v Gorici manifestacijo, je slovenska stran sodila: "*Pa naj, če tudi celo lepo goriško mesto v kako černo-rudečo-rumeno plahto zavijete, Gorica vendar nikoli ni nemška, ni, pa ni!*"⁵¹⁶ Podobne besede je še pogosteje razglašala italijanska stran in krožile so v slovenski in italijanski javnosti kot opozorilo vse do razpada Avstro-Ogrske.⁵¹⁷ Leto 1848 je pomenilo tisti prelom. Dotlej najbolj vplivni del goriške družbe se je zaradi vpliva nacionalnega prebujanja, pričel osvobajati goriškega deželnega kozmopolitizma in se odločal predvsem med italijansko kulturno istovestnostjo (in zedinjevalno zami-

⁵¹⁰ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gradisca, Atti presidiali, n. 4.

⁵¹¹ *Il Cittadino* 27. 10. 1869, šte. 255.

⁵¹² *Il Cittadino* 4. 11. 1869, šte. 262.

⁵¹³ *Primorec* (4. 7. 1869, šte. 13) ga je označil za poštenjaka: "*Avstrijanec čiste krvi, v politiki nevtralen.*"

⁵¹⁴ *Il Cittadino* 29. 6. in 7. 7. 1869, šte. 154 in 159.

⁵¹⁵ Gre očitno za Josipa Tonklija (*Primorec* 4. 7. 1869, šte. 13).

⁵¹⁶ *Slovenija* 18. 4. 1848, šte. 5, str. 18

⁵¹⁷ Ko naj bi se po dvanajsti soški ofenzivi (oktober- november 1917) pričela obnova porušene dežele, je goriške Slovence vznemirila časopisna vest, da je skrb za obnovo Goriške, še predno je bila ofenziva končana, prevzelo mesto Berlin (*Slovenski narod* 31. 10. 1917, šte. 250).

slijo) ter nemštvom. Od takrat dalje je narodnostna razmerja na Goriškem, zlasti pa odnos do Nemcev, ustvarjalo prepričanje, da so Nemci *“naši gostje, ki hočejo postati naši gospodarji”*.⁵¹⁸ Še pred letom 1848 je, po sodbi Hansa Kitzmüllerja, nedvomno prevladoval v Gorici nemški kulturni vpliv.⁵¹⁹ Potem so se razmere spremenile. Italijani in Slovenci so opozarjali na germanizacijo. Italijani so v odnosu državnih oblasti do Slovencev prepoznavali protiitalijansko zavezo, k temu s pripomogli tudi pozivi kot: *“Pustite Lahe! Ni treba jih umetno zatirati, pa tudi ne umetno podpirati. Okrepčujte slovanstvo v Istri in na Goriškem sistematično in energično. Nekoč mora nehati nemoralna politika: ‘Divide et impera.’ [...] Na narodni podlagi omikanim Slovincem podajte ključ do nemške kulture.”*⁵²⁰

Stebri nemštva na Goriškem so bili predvsem državni uslužbenci (uradniki vseh stopenj, srednješolski profesorji), ugledni upokojenci, ki so prihajali v *“avstrijsko Nizzo”* (na primer Karl Czoernig), nekateri predstavniki aristokracije in seveda gospodarstveniki, predvsem pa številna družina vplivnih industrijcev Ritter Záhony. Ti so živeli v Gorici že od leta 1819 in si zgradili ob Soči poleg predelovalnice sladkorja še velike tekstilne obrate, s tem so krepili deželno gospodarstvo in tako samodejno vplivali na splošne družbene razmere v deželi ter v njenem glavnem mestu.⁵²¹ Nemci so imeli svoje predstavnike v mestnem svetu, v deželnem zboru, Ritterji so vodili Trgovsko in obrtno zbornico. Središče njih društvenega življenja je bil v začetku ustavnega obdobja novembra leta 1861 ustanovljeni Casino Concordia (imenovan tudi Casino Tedesco; pravila potrjena 14. 12. 1861), toda še v predhodnem desetletju je Hector Ritter Záhony vodil društvo Societä Filarmonica.⁵²² Ritterji so goriške katoličane vznemirili tudi z izgradnjo luteranske cerkve v Gorici.

Že leta 1861 so se goriški Nemci zbirali v društvu Concordia, njegov predsednik je naslednje leto postal goriški tovarnar Karl Ritter Záhony; iz tega društva je izšel pevski zbor Görzer Gesangverein (l. 1867 je zbor razvil društveno zastavo, uradno pa je bil odoben l. 1870). Društvo Deutscher Sängerbund (1872) je živelo krajši čas,⁵²³ delovali pa so še telovadni in rekreativni krožki. Izrazito nemška je bila kasneje podružnica Nemške šolske družbe (Deutscher Schulverein). Na deželi pa naj bi bila trdnjava nemškutarstva Bovško.⁵²⁴ Vzroki za tamkajšnje

⁵¹⁸ L'Isonzo 27. 9. 1873, šte. 78..

⁵¹⁹ Un capitolo dimenticati di storia della letteratura austriaca. V: Cultura tedesca nel Goriziano. Gorizia 1995, 51; Isti, Görz 1500-1915. V: Görz 1500-1915. Ein vergessenes Kapitel altösterreichischer Dichtung. Klagenfurt 1995, 26.

⁵²⁰ Novice 29. 7. 1874, šte. 30, str. 237-238.

⁵²¹ Novice (9. 8. 1882, šte. 32, str. 253) so opozarjale na za slovensko narodnost negativne vplive, ki so prihajali iz Ritterjevih tovarn, kjer tiče *“največji skriti sovražniki Slovencev na Goriškem”*.

⁵²² Organizzazioni sociali maltollerate in Gorizia (1829-1914). La Porta orientale 26/1956, šte. 3-4, str. 111-126.

⁵²³ Pri tem pevskem društvu so sodelovali tudi Slovenci. Zakaj ne, je pri tem menilo uredništvo Novic (5. 2. 1873, šte. 6, str. 45), saj je umetnost kozmopolitska.

⁵²⁴ Slovenski narod 31. 5. 1870, šte. 63.

slabe narodnostne razmere, kakršnih ni bilo nikjer drugje na Goriškem, so bili v materialnem stanju, ker je moralo tamkajšnje prebivalstvo odhajati po svetu "s trebuchom za kruhom",⁵²⁵ v veliki meri tudi proti nemškemu severu.

Mejnik v utrjevanju nemštva v Gorici so zagotovo razmere, ki so nastale po umiku Avstrije iz italijanskih dežel leta 1866. Goriška je postala mejno območje, nova meja nemškega kulturnega vpliva ali kakor je Karl Czoernig – le nekaj tednov po stalni naselitvi v Gorici – v nepodpisanem članku *Görz, Stadt und Land* za augsburški dnevnik⁵²⁶ zapisal: "Na mejnem območju, ki se razteza od Tirolske do Trsta, je Gorica sedaj edino pomembno avstrijsko mesto, toda tu manjka neko kulturno središče." Pri tem je Czoernig mislil tudi na ustanovitev nemške univerze, ki bi bila močnejši branik kot trdnjavski pas vzdolž avstrijsko-italijanske meje. Pomladi leta 1867 je ustanovil v Gorici inštitut za prirodoznanstvo in gospodarstvo Goriško-Gradiške. Zanj pa naj ne bi marali ne Italijani in ne Slovenci.⁵²⁷ Ko je na javnem shodu v Gorici državni poslanec Franc Coronini predstavil novembra 1872 svoje delovanje, je v diskusiji dr. Carlo Doliac opozarjal na nevarnost nemškega centralizma ter da želijo avstrijski Nemci Avstrijo pridružiti Prusiji, je taki sodbi nasprotoval tudi Karl Czoernig.⁵²⁸

V tem duhu in ozračju je 7. februarja 1867 prvič izšel *Görzer Wochenblatt*, prvi pravi nemški časnik, ki je izhajal in se tiskal v Gorici;⁵²⁹ list je kasneje izhajal dvakrat tedensko in spremenil ime v *Görzer Zeitung* in izhajal do srede marca 1869.⁵³⁰ Že v prvi številki je goriški nemški tednik zagotavljal svoje nemštvo, a dopuščal je tudi drugačne izbire. List je veliko prijaznost izkazoval slovenskemu tedniku *Domovina* ter ta slovenski, a z vladnim denarjem vzdrževani list kasneje branil pred napadi celovškega *Slovenca*. 15. novembra 1872 je izšla poskusna številka novega nemškega lista *Görzer Zeitung*, ki je zaradi materialnih razlogov prenehal izhajati konec septembra 1873.

Prvi nemški goriški tednik je doživel oster napad *Slovenca*,⁵³¹ *Domovina* pa je registrirala njegov izid.⁵³² *Slovenec* je s polemičnimi toni nadaljeval: "Komaj se je jelo narodno življenje nekoliko gibati, narodni duh po naših gorah in dolinah veti, že se repencijsko na vseh straneh Nemci in Nemconi, kako bi nas znova zatira-

⁵²⁵ Soča 16. 1. 1873, štev. 3.

⁵²⁶ Beilage zur Allgemeinen Zeitung 1866, štev. 17; članek je v italijanščino prevedel Alessandro Claricini (Gorizia: Città e Campagna) in ga objavil v *Atti e memorie dell' i. r. Società agraria di Gorizia* 6/1867, 25. 5., 10. 6., 25. 6. in 10. 8. 1867, štev. 10-12 in 15, str. 152-154, 170-171, 182-184 in 233-236. O Czoernigovem znanstvenem in publicističnem delovanju v Gorici piše Sergio Tavano v razpravi *Karl von Czoernig da Vienna a Gorizia (1850-1889)* v zborniku *Karl Czoernig fra Italia e Austria* (Gorizia 1992, 79-140).

⁵²⁷ Slovenski narod 18. 4. 1868, štev. 8.

⁵²⁸ Novice 11. 12. 1872, štev. 50, str. 402.

⁵²⁹ Hans Kitzmüller, Esperienze giornalistiche in lingua tedesca a Gorizia nella seconda metà dell'Ottocento. Studi Goriziani 69/1989, 48.

⁵³⁰ Ko je prenehal izhajati, je glasilo kmetijske družbe *Atti e memorie* (3. 4. 1869, štev. 6-7, str. 16) napisalo, da se more eksotična rastlina, ki ni prilagojena okolju, ohraniti le z velikimi izdatki.

⁵³¹ Slovenec 12. 2. 1867, štev. 18, str. 76.

⁵³² Domovina 8. 2. 1867, štev. 6, str. 28.

li.”⁵³³ Podobno je list napadala italijanska stran, vendar v tržaškem časopisju (*Il Cittadino*), saj so se prvi italijanski časniki pojavili v Gorici šele leta 1871. Prvi goriški nemški list je zagovarjal centralizem,⁵³⁴ poročal je o goriških problemih, tudi pri Slovencih, veselilo ga je, da je tržaški magistrat izdal svoje proglase tudi v slovenščini,⁵³⁵ opozarjal je na nevarnost “*italianismusa*” v Avstrijskem primorju,⁵³⁶ deloval je antiklerikalno,⁵³⁷ v polemiki o jeziku na goriški realki je zagovarjal nemščino,⁵³⁸ grajal je obsedeno stanje ob šempaskem taboru.⁵³⁹ Ob krvavih dogodkih v Trstu julija 1868 pa je med drugim zapisal, da so posledica “*širjenja gospostva italijanske narodnosti v Trstu, Istri in v Primorju na račun prebivalcev drugih narodnosti*”. Pisal je veliko o razmerah pri Slovencih (na primer o tabor-skem gibanju).

Görzer Zeitung, ki je pričel izhajati leta 1872 je nadaljeval po poti svojega predhodnika. Še v poskusni številki (5. 11. 1872) je zapisal, da je pouk v nemškem jeziku za Avstrijsko primorje nujna. Na te polemične tone je prvi odgovoril liberalni goriški tednik *L'Isonzo*, rekoč, da bodo prav te nemške pretenzije, če bo potreba, združile v skupnem boju zoper skupnega sovražnika obe ljudstvi, ki sta na tem ozemlju prvobitni.⁵⁴⁰ Katoliški *Il Goriziano* pa odklanjal vsako ekstremno stališče in izjavljal, da se bo boril zoper tiste, ki hočejo, da je Gorica “*italianissima*” in zoper one, ki jo hočejo videti kot nemško mesto.⁵⁴¹ V naslednjih številkah je nemški časnik v polemičnih tonih nadaljeval, tudi ko je pisal o nemškem značaju Gorice v srednjem veku in o Slovencih kot njenih najstarejših prebivalcih; Gorica da je šele s stoletji postajala italijanska. Živimo v stoletju, v katerem se čustveni oziri umikajo praktičnim potrebam. S skupnimi močmi morajo Nemci, Italijani in Slovenci stremeti za skupnim ciljem. Kar želimo, je ljubezen do domovine, v kateri smo združeni kot Avstrijci in Goričani.⁵⁴² Članek je spodbudil k polemiki italijansko stran; goriške Nemce je označila kot prusofile (*Prussianofili*), italijanstvo Gorice da se sooča z neuresničenimi ambicijami germanizacije.⁵⁴³ Polemika se je še nadaljevala.⁵⁴⁴ Goriški nemški časnik pa je polemiziral tudi s tednikom *L'Eco del Litorale* ter tudi s *Slovenskim narodom* v zadevi učnega jezika na goriških srednjih šolah, zagovarjal je namreč nemščino.⁵⁴⁵ Ko je pre-

⁵³³ Slovenec 14. 2. 1867, šte. 19, str. 80.

⁵³⁴ Görzer Wochenblatt 2. 5. 1867, šte. 13.

⁵³⁵ Görzer Zeitung 15. 5. 1868, šte. 39.

⁵³⁶ Görzer Zeitung 7. 7. 1868, šte. 54.

⁵³⁷ Zgodnja danica (17. 1. 1868, šte. 3, str. 21) ga je imenovala kot novo zvezdo liberalne culture. Iz lista kar “*kipi neka zagrizenost zoper cerkvenstvo, da ne kmalu take*”.

⁵³⁸ Görzer Zeitung 29. 9. 1868, šte. 78.

⁵³⁹ Görzer Zeitung 20. 10. 1868, šte. 84.

⁵⁴⁰ L'Isonzo 4. 12. 1872, šte. 97.

⁵⁴¹ Il Goriziano 7. 11. 1872, šte. 89.

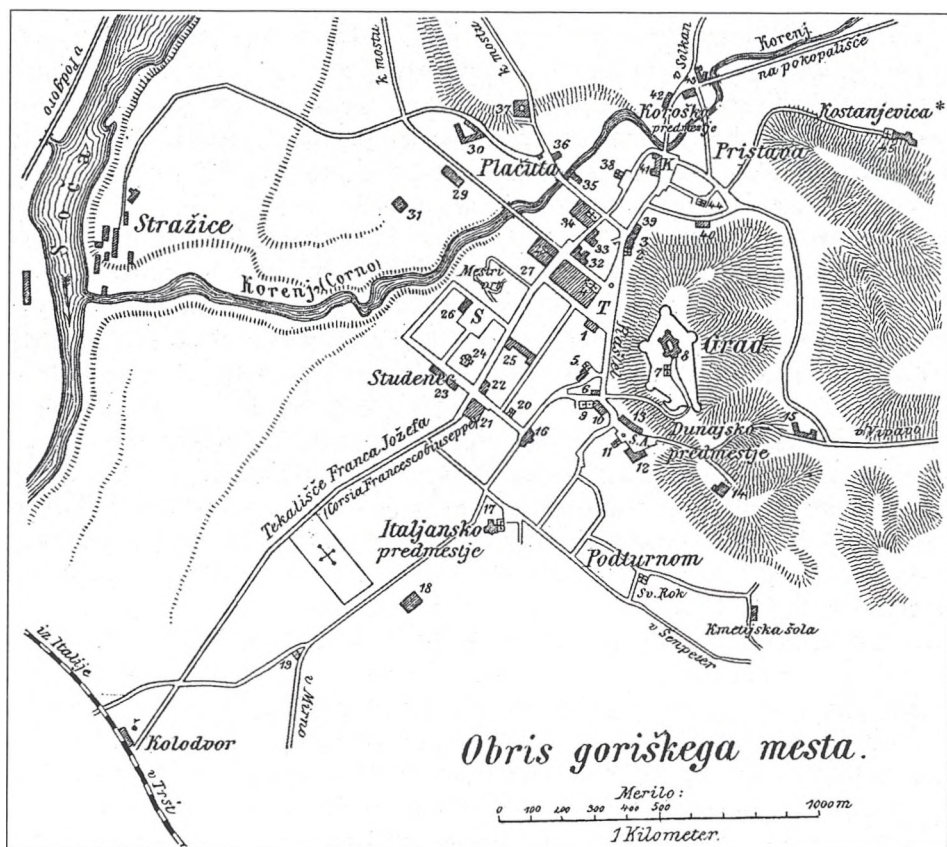
⁵⁴² Görzer Zeitung 1. 12. 1872, šte. 12.

⁵⁴³ L'Isonzo 11. in 14. 12. 1872, šte. 99 in 100.

⁵⁴⁴ Görzer Zeitung 20. 12. 1872, šte. 20; L'Isonzo 21. 12. 1872, šte. 102.

⁵⁴⁵ Görzer Zeitung 28. 3. 1873, šte. 37.

* Risar je zaznamoval Kostanjevico tako, kakor bi stala na severnem podnožju kostanjeviškega hrbita, a v resnici stoji na vrhu hrbita in zadaj za cerkvijo se spušča pobočje skoro celo do Korošnje.

Floris Gorice (objavljen v Koledarju Družbe sv. Mohorja za 1895, str. 35).

nehal izhajati, ga je liberalni *L'Isonzo* označil za "našega gosta, ki hoče postati naš gospodar",⁵⁴⁶ slovenska stran pa za Bismarckovega pionirja v Slovenskem primorju.⁵⁴⁷

Potem je nemško politično časopisje v Gorici popolnoma zamrlo. Leta 1899 je Andrej Gabršček izdal časnik *Adriatische Post*, da bi Nemcem predstavljal slovenske probleme. Zato je bila polemika italijanskega časopisja s slovenskim (slovanskim) listom, pisanim v nemščini, prazaprav polemika s Slovenci.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ *L'Isonzo* 27. 9. 1873, šte. 78.

⁵⁴⁷ Slovenski narod 5. 2. 1873, šte. 45.

⁵⁴⁸ Claudia Gruber, Der Kampf zwischen Austroitalienern und Austroslovenen um die nationale Identität von Görz illustriert an den Auseinandersetzungen um die Errichtung eines Landeschulfonds im Spiegel des *Corriere di Gorizia* und der *Adriatischen Post*. Diplomarbeit zur Erlangung des Magistrates an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg,

Po prenehanju izhajanja nemškega časopisja je bila dejavnost goriškega nemštva sicer okrnjena, goriški Nemci so predvsem zaradi nemškega jezika ohranjali svoj privilegirani položaj. V nemščini so se na primer tiskala letna izvestja goriške državne gimnazije in državne realke ter drugih šol (ženska šola pri notredamkah, obrtna lesna šola itd.), periodična poročila društev (Rdeči križ), podpor-nih ustanov in svilogojske raziskovalne postaje v Gorici.

Kot posebni glasniki nemštva na Goriškem so se pokazali intelektualci nemške narodnosti, tako tudi nemški profesorji na gimnaziji, realki in na drugih goriških šolah. Med slovenskimi in italijanskimi (furlanskimi) dijaki ter tudi v goriški javnosti so vzbujali prav ti srednješolski učitelji pozornost in negotovanje zaradi vsiljevanja nemščine in nemške civilizacije. Tako tudi ravnatelj gimnazije v letih 1890-1901 Heinrich Gross.⁵⁴⁹ V Gorici so živeli tudi nekateri ugledni predstav-niki nemške kulture in znanosti. Poleg Karla Czoerniga še bivši profesor leipziške univerze, nato gimnazije v Gorici, Richard Schubert Soldern, pisateljica Paul Maria Lacroma (Marie Schmitzhausen), ki ni skrivala antipatij do Slovencev,⁵⁵⁰ potem pisatelj Otto von Leitgeb in publicist Anton von Mailly. Med nemške knji-ževnike je sodil tudi grof Karl Coronini Cronberg, ki je bil poleg drugega tudi župan v Gorici.

Salzburg 1998.

⁵⁴⁹ Branko Marušič, Prispevek k življenjepis Simona Gregorčiča. *Jadranski koledar* 1974, 165.

⁵⁵⁰ Branko Marušič, Goriška pisateljica P. M. Lacroma. *Koledar za leto 1998*, Goriška Mohorjeva družba. Gorica 1997, 90-93.

*Edinost bodi Bricem trdna vez!
Zato postavljamo "Slovenski jez."
Naj pesem naša zdaj povdarja,
Da v Brdih je "Slovenski jez,"
Ki brani vero, dom cesarja:
Sovražna moč ne smé tod črez!*
(Andrej Žnidarčič, 1882)

4. PRVI POLITIČNI NESPORAZUM IN LETA SPRAVE

STAROSLOVENSKA IN MLADOSLOVENSKA NASPROTJA (1870-1875)

V političnem življenju goriških Slovencev prve polovice sedemdesetih let preteklega stoletja je, podobno kot drugod na Slovenskem, poglavitna značilnost razkol, ki po treh letih (1872-1874) hudih nasprotovanj izgubi svojo ostrino. Konec leta 1875 sprejmejo sprti Slovenci na Goriškem spraven sporazum.

Narodnostno in politično gibanje pri Slovencih na Goriškem praznuje v začetku sedemdesetih let že prvo desetletnico organiziranega in kontinuiranega delovanja. Vsebinsko deset let takega dela predstavlja na primer dvajset bolj ali manj učinkovito delujočih čitalnic v glavnem deželnem mestu in drugih slovenskih krajih dežele, štirje uspeli tabori (šempaski, briški, tolminski in sežanski), politično društvo Soča v Gorici, dva časnika (*Umni gospodar*, *Domovina*), delovanje v deželnem zboru, v katerem Slovenci sicer nimajo večine, saj imajo Italijani enega zastopnika več, in delo v občinski upravi, ki je v slovenskem delu dežele v rokah Slovencev. Jezikoslovec Boudouin de Courternay je pri svojem jezikoslovnem terenskem delu na Goriškem ugotavljal, "da se Goriški Slovenci sploh veliko manj sramujejo govoriti po slovensko, nego gospodski prebivalci bele stolnice Slovencev".¹

Okoli leta 1870 so značilnosti življenja goriških Slovencev naslednje: Slovensko politično gibanje vodi v bolj organizirani obliki Društvo za obrambo narodnih pravic Soča, ki združuje liberalno usmerjene ljudi; njihova najpomembnejša akcija je gotovo priprava taborskega gibanja na Goriškem.² Konservativno usmerjeni nimajo nobene formalne organizacije, zbirajo se pri tedniku *Domovina*, ki ga pa izdajatelj in urednik Andrej Marušič preneha izdajati prav na koncu leta 1869. Po treh letih ostanejo Slovenci na Goriškem ponovno brez lastnega časnika, zato je *Slovenski narod* vpraševal, "kako se bodo njih zadeve vredno zastopale po časnikarstvu".³ Nesoglasja v slovenskem gibanju so se prvič v resnejši obliki pojavila že v začetku leta 1867 (polemike med *Domovino* in *Slovencem*). Oblike pravega razkola pa so se pokazale naslednje leto v polemiki *Domovine* in *Slovenskega naroda*, zlasti še ob reakciji, ki jo je sprožila Tonkli-Žigonova interpelacija za Zedinjeno Slovenijo v goriškem deželnem zboru 30. oktobra 1869. Tako so že pred deželnimi volitvami leta 1870 nastale razmere, da so na volitvah Slovenci nastopili z dvojnimi staroslovenskimi in mladoslovenskimi kandidati. To je gotovo najpomembnejša ugotovitev ob volitvah, značilnost slovenske politike na Goriškem, ki stopa tedaj v svoje drugo desetletje.

Politično društvo Soča je na začetku leta 1870 doživelo prvi notranji pretres.

¹ Nekatero opazko ruskega profesorja. Gorica 1873, 32.

² "Kedo ne bode dalje priznal, da je šempaski tabor imel velikanski vpliv na narodni napredek na Goriškem; vsak nepristransko sodeči mora biti preverjen, da se od tabora datuje nova slovenska doba na Goriškem; in kedo ne ve, da so le sedajni 'Sočani' na čelu jim dr. Lavrič tabor osnovali." (Soča 8. 5. 1873, štev. 19).

³ Slovenski narod 6. 1. 1870, štev. 2.

Takratni predsednik, odvetnik dr. Josip Tonkli – bil je prvi predsednik društva, čeravno bi bilo pričakovati, da bo taka funkcija pripadla dr. Lavriču – se je odpovedal svojemu mestu, hkrati pa sta odstopila dva odbornika društva. Zaradi težav z oblastjo, društvo namreč ni prijavilo svojega sestanka (občnega zbora)⁴ 6. decembra 1869, je pretil njegov razpust. Odborniki so bili obsojeni in so plačali denarne kazni. Kasneje so Sočani poudarjali, da je dr. Tonkli zapustil društvo v trenutku, ko je bilo v težavah ter da ga je rešil propada dr. Lavrič, ki je bil za predsednika izvoljen 24. februarja 1870.⁵ Tonkli je ob tem napovedal umik iz vrst goriških mladoslovencev, počakal je le še na izid deželnih volitev; ker je propadel, se je oddaljil od svojih nekdanjih sodelavcev.⁶ Kasneje je sicer spet poskusil pridobiti društvo zase, a ker tega ni dosegel, se je odkrito pridružil konservativcem in postal leta 1873 prvi predsednik njihovega društva Gorica.

Pod novim vodstvom je bilo prvo pomembnejše delo društva Soča nadaljevanje taborskega gibanja. Društvo se je pojavilo kot organizator taborov v Tolminu 1. maja 1870 in v Sežani (tu so sodelovali tudi tržaški okoličani in Kraševci) 29. maja istega leta.⁷ Zaradi bližanja novih deželnozborskih volitev bi lahko oba tabora imeli za predvolilni zborovanji Soče, saj je za volitve pripravljala lastno kandidatno listo, o čemer so razpravljali člani na občnem zboru društva v začetku junija 1870. Tedaj je dr. Tonkli neuspelo interveniral, da bi poslance kandidiral poseben odbor zunaj društva.⁸ Društvo je vendar postavilo svojo kandidatno listo, in sicer najprej za 6 poslancev v skupini kmečkih občin; med njimi je bil tudi tolminski okrajni glavar Andrej Winkler, ki po svoji orientaciji ni sodil k Sočanom, a so bili ti primorani nanj računati spričo ugleda, ki ga je užival pri tolminskih volilcih. Neformalno skupino Sočinih protikandidatov je *Slovenski narod* imenoval vladne kandidate. To so bili predstavniki konservativnega krila Slovencev in cesarsko-kraljevi uradniki. Zelo značilna za slovensko politiko na Goriškem je bila volitev v skupini kmečkih občin ožjega goriškega področja, kjer sta proti članoma društva Soča, dr. Lavriču in podžupanu iz Oseka Josipu Faganelu, nastopala katehet Andrej Marušič in baron Pino, goriški okrajni glavar. Tako zastavljena udeležba na deželnih volitvah ni minila brez predvolilnega boja, ki sta ga vodila *Slovenski narod* in tržaška *Jadranska zarja*⁹ na strani društva Soča ter *Novice* na

⁴ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 25, f. 186.

⁵ Soča 21. 8. in 4. 9. 1873, šte. 34 in 36; Slovenski narod 17. 3. 1870, šte. 32.

⁶ Tonkli se je skupaj s Černetom udeležil v Ljubljani sestanka slovenskih politikov. Na sestanku so sklenili, da se sestavi slovenska delegacija, ki naj predstavi dunajski vladi slovenske probleme. O tem je Bleiweis poročal 11. 5. 1870 Josipu Vošnjaku (Arhiv Republike Slovenije, Priv. A. LIX).

⁷ Ob stoletnici sežanskega tabora 1870-1970, Sežana [1970], 12; Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, R, fasc. 2. Z okrajnega glavarstva v Sežani so sporočili organizatorju, da dovoljuje tabor s pogojem, "da se nič družega ne bo obravnavalo kakor to kar je v naznanjenem programu zapopadenega".

⁸ Slovenski narod 9. 6. 1870, šte. 66; Soča 1. 8. 1873, šte. 34.

⁹ *Jadranska zarja* (3. 7. 1870, šte. 13) je pisala tudi, da so Kraševci predlagali Franceta Cegnarja iz Trsta. Cegnar se je kandidaturi odrekel, češ da bi znali njegovo izvolitev ovreči.

strani konservativcev. Med slednjimi je bil zlasti zelo glasen katehet Marušič, ki je po prenehanju *Domovine* znova postal goriški dopisnik Bleiweisovih *Novic*. Njegova kandidatura je naletela pri nasprotnikih na ogorčenje. *Slovenski narod* je v dopisu z Goriške pisal o slovensko-vladnih Marušičevcih, "ki imajo prej škofov sedež pred očmi, nego korist naroda".¹⁰ V odgovor na take obtožbe je Marušič navajal stike z dr. Tonkljem in odklonil vsako sodelovanje z društvom Soča. Dr. Tonkli je bil sicer kandidat Soče, a vendar so ga *Novice* prištevale v Marušičevo skupino.¹¹ Njegov odhod iz mladoslovenskega gibanja je tako postal očiten.

Rezultat volitev je obema strankama prinesel polovičen uspeh. V volilni skupini veleposestvo so bili 20. julija 1870 izvoljeni Matija Doljak, Karel Polley in dr. Anton Žigon. Od Sočinih kandidatov so bili izvoljeni še dr. Josip Abram, Josip Faganel, dr. Lavrič, Andrej Winkler, na konservativni strani še Anton Černe, Anton Goriup, Izidor Pagliaruzzi; sicer sta bila Winkler in omahljivi dr. Abram kandidata društva Soča, vendar sta bila na strani konservativcev. Največja posebnost goriških volitev je padec dr. Tonklja, ki ni uspel niti v volilni skupini veleposestvo.¹² *Novice* so ta poraz naprtilo goriškim mladoslovincem.¹³ Podoben neuspeh je doživel tudi Andrej Marušič. V volilno borbo na Goriškem je posegla tudi tržaška *Jadranska zarja*, ki je podprla program političnega društva Soča.¹⁴ Dijak goriške gimnazije Simon Rutar, kasnejši slovenski zgodovinar, je v svoj dnevnik takrat zapisal: "Naj bolj so nas ta mesec volitve zanimivale. Toda Arijadina nit nam je večkrat zmanjkala. Vladala je strašna zmešnjava. 'Sočini' kandidati so se deloma odpovedali, deloma neso imeli upanja, da bodo zmogli, ker so bili ljudem malo znani. Bila je tedaj 'Sočina' politika napačna, kakor sploh vse društvo brez glave s predsednikom vred (pripovedovalo se je v obče, da ima g. Lavrič pač veliko zaslug za Slovence, a da dober politikar ni). Tako se lahko razlaga, zakaj so veljavni možje (kot npr. Tonkli) iz (tega) odbora stopili. Tako so rasli kandidati kot gobe iz tal in zlasti vladni možje so si prizadevali kako mesto vloviti. Na Krasu se je imenovalo v najlepšem cvetju 7 kandidatov (med temi g. Piano, na katerega so še le dijaki pozornost obrnili). V Gorici so duhovni močno zoper Lavriča delali, češ da je protestant! Naj več upanja je imel c. k.

¹⁰ Slovenski narod 21. 6. 1870, šte. 71.

¹¹ Novice 29. 6. 1870, šte. 26, str. 208; Slovenski narod 25. 6. 1870, šte. 73.

¹² Študent klasične filologije Štefan Širok in sodelavec Pavlihe je v pismu Franu Levstiku iz Gorice (20. 7. 1870) poročal: "Tonkli je slavno propal, in vse to se ima zahvaliti svoji ošabnosti; na dan volitve še pokazal se ni." (Branko Marušič, Iz korespondence Štefana Široka. Jadranski koledar 1973, 186; ponatis v: Primorski čas pretekli. Koper 1985, 343-383). Mesec dni pred tem pa je Širok prejel pismo dijaka malega semenišča Jožefa Godniča, ki je kasneje postal duhovnik. V njem je obžaloval razdor, ki vlada med Slovenci na Goriškem. Grajal je izbor kandidatov, ki jih je predstavila Soča, zlasti na Krasu, in se zavzemal za kandidaturo učitelja Ivana Piana, tržaškega čitalniškega organizatorja (Branko Marušič, prav tam, 191-192).

¹³ Tonkli je kasneje pojasnjeval, da so njegov poraz prinesle govorice, da je nasprotnik predelske železnice. Ko ga je prijatelj s Tolminskega povabil, da bi Kobaridu pojasnil nesmisel takih govoric, se sestanka ni mogel udeležiti, ker je bil tistega dne v Benetkah (Glas 29. 8. 1873, šte. 35).

¹⁴ Jadranska zarja 3. 7. 1870, šte. 13.

glavar Pino, ker so bili vsi župani zanj. (S prilizovanjem, s pokloni, s tem da jih je na kosilo vabil, bil se jim je tako prikupil, da so ga na vsak način za poslanca imeli hoteli. Zlasti so bili Ipacvi in Kanalci zanj, kjer je baje pravnik Kocjančič zanj kandidoval (?!). In v Tolminu, tu je bila še le prava zmes! Tonkli-ja so hoteli popolnoma prezreti, mesto njega pa so se kot poslanci za občine zdaj Lapanja in Tušar, zdaj Lapanja in Pagliaruzzi imenovali (zadnji je baje moral priseči, da bo za Slovenijo glasoval. Seveda Winkler, ta zvesti vladovec, je moral za terge ostati. – Tako nismo imeli nobenega upanja, da narodni, neodvisni možje zmagajo. Še bolj se je pa to naše upanje rušilo, ko so začeli časniki o izidu volitev v sosednjih deželah poročati.” Rutar je nato opisal potek volitev v Gorici, kjer je agitacija za posamezne kandidate potekala na sam dan volitev. Štmaverski vikar Josip Mašera, ki je agitiral za Andreja Marušiča, je pred vrati volišča dr. Lavriča označeval za odpadnika, a zavračali so ga tudi dijaki. Volilci in prisotni (kmetje) pa so na agitacijo Mašere odgovarjali: “Kaj nam bo pomagalo po cele ure v cerkvi klečati, če pa nas od druge strani do kosti (nazega) oderejo.” Po Rutarjevi sodbi so duhovniki pri volitvah v volilnem razredu kmečkih občin prvič pokazali, “da ne hodijo popolnoma z narodom”.¹⁵

Na Goriškem je postal politični razkol po volitvah bolj očiten. Mladოსlovenska struja je bila zbrana okoli dr. Lavriča in v društvu Soča. Njim nasproti je stala formalno še neorganizirana skupina konservativcev, ki so jih predstavljali predvsem že nekako tradicionalni zastopniki goriških Slovencev v organih oblasti (Černe, Goriup, Winkler) in katerih glasnik je bil Andrej Marušič. Vendar se ta skupina niti tedaj niti kasneje ni organizirala v stranko: zadovoljevala se je le z delovanjem v deželni zboru. Zato pa so pripravljali konservativno oziroma klerikalno stranko nekateri mlajši slovenski duhovniki v Gorici; društvo Soča jim je bilo preliberalno. Sicer so poskušali najprej z napadom na društvo, a ko jim napad ni uspel, so si ustvarili lastno glasilo in kasneje še politično društvo.

Slovenski konservativci na Goriškem so razdeljeni v dve skupini, ki proti svojim nasprotnikom enotno nastopata, vendar se nikoli povsem ne združita. Prav čas po volitvah je nazorno pokazal, da bo morala Soča zastaviti vse sile, če bo hotela ohraniti svoj položaj, vodstvo društva je ubiralo liberalno pot. Društvo ni bilo nikoli neka homogena celota, vendar je komaj trideset udeležencev občnega zbora društva 3. novembra 1870 znova potrdilo dr. Lavriča za svojega predsednika. V društvu so še dalje delovali nekateri mlajši duhovniki, kaplan iz Renč Marko Vales je prav tedaj postal odbornik društva.¹⁶

K razcepljenosti na slovenski strani je pripomogla tudi italijansko-slovenska Katoliško-politična družba v Gorici, ki je v svoj statut (2.člen) zapisala, da ji je namen “pospeševati in braniti katoliške zadeve te dežele v vsem, kar se nanaša na vero in politično življenje, in tako tudi doseči zedinjenje in soglasnost med Slovenci in Lahi te kronovine”.¹⁷ Družba je bila ustanovljena 28. decembra 1870,

¹⁵ Simon Rutar, *Dnevnik (1869-1874)*. Trst – Nova Gorica 1972, 41-42.

¹⁶ Slovenski narod 8. 11. 1870, štev. 130.

¹⁷ Pravila katoliške-politiške družbe na Goriškem. Gorica 1870, 6 str.

njen predsednik je postal odvetnik Italijan dr. Carlo Doliac, goriški župan v času Bachovega absolutizma. Mesto podpredsednika pa so namenili Slovencu, upokojenemu učitelju Antonu Valentinu Tomanu.¹⁸ Tudi goriška družba je nastala z nameni, ki so tudi drugod pobudili katoliška društva take vrste: obramba proti liberalnim napadom na konkordat in obramba proti liberalni zakonodaji. V odboru goriškega društva je delovalo še nekaj Slovencev, med njimi tudi semeniški profesor dr. Janez Nepomuk Hrast. Slovenski člani družbe so si prizadevali za večji delež slovenščine pri cerkvenih obredih in drugih cerkvenih opravilih v Gorici, toda *Novice* so ugotavljale, da Slovenci s takimi predlogi niso uspeli.¹⁹ Družba potemtakem tudi slovenskih katoličanov ni zadovoljila in gotovo ni bila organizacija, ki jo je že sredi leta 1870 priporočala *Zgodnja danica*: "*Zadnji čas je, da se mi duhovni na Goriškem prebudimo in pocelo [spalno kapico] v kot zaženemo. Kajti, ako tako naprej gre, znala bi se nam na političnem polju hudo goditi, mi duhovni in naša za pravi blagor domovine vneta stranka utegnila bi se res na steno pritiskati.*"²⁰ Tudi ta list se z delom goriške katoliške družbe kasneje ni strinjal. Konec leta 1872 je katoliška družba imela 362 članov med Italijani in 77 Slovencev; med njimi na primer ni bilo Andreja Marušiča.²¹ 13. maja 1872 je bila v Catinellijevi hiši odprta za javnost čitalnica Associazione delle Letture cattoliche, ki je bralcem posredovala tudi slovenski tisk (*Besednik*, *Novice*, *Soča*, *Vertec*, *Zgodnja danica*).²²

Po skoraj letu dni delovanja je družba dobila svoje glasilo *Il Goriziano*, ki je v prvi številki zapisalo: "*... ker žive v grofijah Goriško-Gradiški Italijani in Slovenci, ki se ne puste medsebojno vtopiti in ker je nadvlada ene narodnosti nad drugo praktično nemogoča, je politika pomirjenja dejanska potreba, ki bo kmalu ali pa v bodoče prinesla plodove, ko se bo pri obeh narodih postavila zmerna stranka, ki bo mesto pogrevanja spornih točk iskala skupne koristi.*"²³ Tako idealno zamišljena goriška družba je bila poznana v miselnosti goriških Italijanov že v časih po revoluciji leta 1848. Njihovo bolj razvito javno in politično gibanje že tedaj ni moglo povsem prezreti tistega, kar se je pri Slovencih komaj porajalo. Toda če je bilo stališče zmernejših Italijanov, da pripada slovenski del dežele Slovincem, italijanski pa Italijanom, so bili Italijani na Goriškem ne glede na politično prepričanje povsem enotni, da je glavno deželno mesto njihova izključna domena. Goriška katoliška družba je v letih 1872-1873 z osamosvojitvijo konservativnega krila Slovencev izgubila še tisto svojo neznatno vlogo in je ostala poslej povsem italijanska.

¹⁸ Poročilo slavnega pričetka Goriške katoliško-politiške družbe, 12 str. Na prvem, ustanovitvenem sestanku družbe, je Toman povedal: "*Namen pa, ki ga družbeniki doseči žele, ni različen, ampak eden in isti, torej nas tako k vzajemni ljubezni pelje, in ravno ta ljubezen nas bo vodila do naše prave domovine, kjer ne bo več nobenega razpora.*" (Prav tam, 4).

¹⁹ *Novice* 1. 3. 1871, šte. 9, str. 71.

²⁰ *Zgodnja danica* 7. 7. 1870, šte. 27, str. 220.

²¹ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 14, f. 114.

²² *Il Goriziano* 16. 5. 1872, šte. 39.

²³ *Il Goriziano* 1. 11. 1871, šte. 1.

Že ob koncu leta 1870 so se v društvu Soča pripravljali na izdajo svojega glasila. V drugi polovici tega leta so Slovenci na Primorskem ostali brez lista, saj je prenehala izhajati tržaška *Jadranska zarja*. List je sledil usmeritvi *Slovenskega naroda* in se je posvečal tudi Goričanom. Časniki so sicer napovedali skorajšnji izid lista *Soča*, ki naj bi ga urejal Lavričev koncipient France Oblak.²⁴ Verjetno so se še pred novim letom 1871 Goričani dogovarjali s Tržačani za skupno glasilo; neuspeh pogajanj potrjuje morda prav izid tržaškega *Primorca*, ki ga je izdajal zavarovalni agent v Trstu Vekoslav Raič.²⁵ Ta je izključil vsako pobudo za to, da bi se njegov list še pred letom 1872 združil oziroma v korist združenja z Goričani prenehal izhajati.²⁶ Še v svoji zadnji številki je bil tržaški list polemičen do Goričanov, rekoč: "... *kdo bi se s takimi ljudmi o resnih stvareh pogovarjal, ki ne poznajo razlogov, temveč samo avtoritete, ker so politični otroci, in ki mislijo, da je Gorica središče sveta in društvo 'Soča' državni zbor, v katerem gospodje Dolenc, Klavžar in tutti quanti usodo narodov odločujejo.*"²⁷

Sočani so zato sprejeli sklepe občnega zbora novembra 1870, jih potrdili na občnem zboru 23. februarja 1871 in sklenili izdajati lastno glasilo kot štirinajstdnevnik.²⁸ Kasnejše ocene so krivdo za neuspeh prvega tako zastavljenega poskusa zblizanja med goriškimi in tržaškimi Slovenci naprtili Raiču.²⁹ Ta občni zbor političnega društva Soča pa je pomemben tudi zaradi razprav o jugoslovanski zvezi ter o pismu italijanskih deželnih poslancev v zvezi z rabo slovenščine v deželnem zboru. Na kasnejših dveh sestankih izvršnega odbora društva Soča so sklenili izdajati svoje glasilo, kajti dokler ni Zedinjene Slovenije in prave jugoslovanske zveze, obstaja potreba v "*raztrgani Sloveniji*" izdajati lokalne liste.³⁰

Štirinajstdnevnik *Soča* je prvič izšel kot poskusna številka 31. marca 1871. Za svoj program je navedel pravila društva Soča: "*Namen temu društvu je, braniti in uresničevati na podlagi temeljnih državnih postav pravice slovenskega naroda, zlasti popolno narodno enakopravnost v vseh razmerah javnega življenja.*"

²⁴ Novice 21. 9. 1870, šte. 38, str. 307; Slovenski narod 27. 9. 1870, šte. 112.

²⁵ *Primorec* je prvič izšel 1. januarja 1871 in je že od začetka načrtal južnoslovansko usmeritev: "*Mi smo se ve da za Jugoslavijo, pa le pod tem pogojem, da se ne ločimo od drugih Slovanov, kakor bi nekteri radi.*" Povsem je soglašal s programom sestanka jugoslovanskih politikov v Ljubljani, decembra 1870. Zavzemal se je tudi za Zedinjeno Slovenijo. V zvezi s Trstom pa je sodil, "*da bi podpisali z odpovedjo na Trst našo gospodarstveno in potem tudi politično in narodno smrt*" (*Primorec* 16. 4. 1871, šte. 8).

²⁶ *Primorec* 19. 3. 1871, šte. 6.

²⁷ *Primorec* 31. 12. 1871, šte. 20.

²⁸ Branko Marušič, O nekaterih poskusih za skupni list primorskih Slovencev v sedemdesetih letih preteklega stoletja. *Jadranski koledar* 1971, 123 (ponatis v: *Primorski čas* pretekli. Koper 1985,

²⁹ *Edinost* 11. 8. 1877, šte. 15.

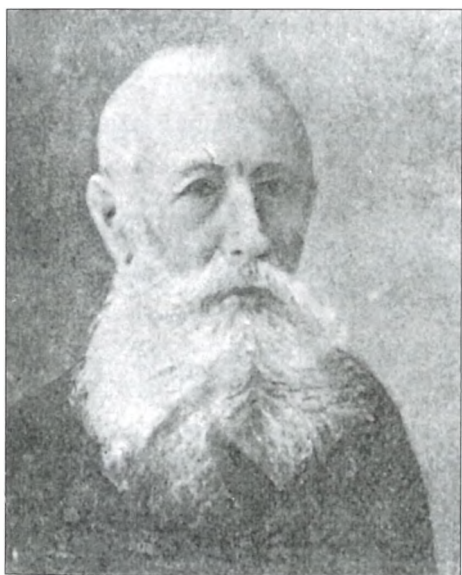
³⁰ *Primorec* (19. 3. 1871, šte. 6) je objavil pismo Viktorja Dolenca (v Gorici, 14. 3. 1871). V njem piše, da sta Ernest Klavžar in Matija Doljak na občnem zboru društva Soča poročala, kako je Vekoslav Raič na sestanku v Rojanu obljubil, da neha izdajati *Primorca*, brž ko bo začela izhajati *Soča* in ko se nabere kavgija. Iz tega pa ni bilo nič, ker je tako ena kot druga stran spoznala, da bo težko uresničiti skupen list, ki bo zadovoljil Tržačane kot Goričane.

Anton Klančič (1845-1934),
deželni poslanec

Blazij Grča (1846-1938),
deželni poslanec

Alfred Coronini Cronberg (1846-1920),
državni in deželni poslanec

Dr. Josip Pavlica (1861-1902),
voditelj goriških krščanskih socialcev

Društvo je v svoja pravila sprejelo sklepe ljubljanskega decembrskega sestanka leta 1870. Sklepe je Goričanom predstavil dr. Lavrič, katerega govor je poskusna številka *Soče* objavila v celoti ter pri tem poudarila, da bo širila taborske sklepe in jugoslovanski program *“vedno oziraje se pri tem na ostale slovenske brate”*.³¹ Novi list goriških Slovencev se v poskusni številki ni niti z besedo dotaknil domačih razmer, čeravno se je v javnosti že širil glas, da odbor društva Soča nima zaupanja med ljudstvom,³² da društvo ne zastopa koristi vseh goriških Slovencev in da je v odboru premalo zmernih ljudi.³³

Nasprotniki Soče so za svoj prvi odkriti napad na društvo izbrali občni zbor v Dornberku 13. aprila 1871. Dr. Tonkli je tedaj polemiziral z društvenimi odborniki, nekdo od udeležencev pa je zahteval, da stari odbor odstopi in da se izvoli novi izmed nekdanjih odbornikov in nasprotnikov. Lavrič se je odpovedal predsedništvu. Ker pa tedaj niso dosegli potrebnega soglasja, so izvolitev novega odbora in predsednika društva predstavili na občni zbor, napovedan za 27. april 1871. Poskus, da bi v Soči prevladala opozicija, tudi na novem občnem zboru ni uspel. Pri volitvah za predsednika je dr. Tonklija premagal dr. Anton Žigon in ostal je še dalje stari odbor društva.³⁴ V tem času je društvo štelo 239 članov, imelo je po deželi 21 poverjenikov (med njimi eden v Trstu), med poverjeniki so bili tudi trije duhovniki (v Kobaridu Simon Gregorčič). Največ članov (30) je bilo iz Gorice (med njimi noben duhovnik), 19 je bilo Tolmincev, 18 Tržačanov, 16 članov je imelo društvo Soča v Brdih, 15 v Dornberku, 14 v Solkanu, 13 v Črničah, 12 v Kanalu, 11 v Grgarju, 10 v Oseku itd.³⁵ Čeravno je v poročilih o delovanju Soče veliko namigov o potrebi sprave, pa je vendar dopisnik v *Slovenskem narodu* opozarjal na možnost, da vladajo v društvu preradikalna stališča do verskih vprašanj. Potrebno je rešiti zaupanje: *“Če hočemo kaj veljati v javnosti, osnujmo si v Gorici za celo Goriško vseoklepajoče narodno-politično društvo, ki naj bi svoje blagodejne moči razlivalo po Soči in Ipavi. To je živo čutena potreba in najbolj goreča želja vseh zavednih slovenskih deželanov.”*³⁶

Goriške razprtije so odmevale tudi v tedanjem slovenskem tisku. Tržaški *Pri-*

³¹ Poročilo *Soče* o ljubljanskem sestanku je vzbudilo pozornost v historiografiji. Dragotin Lončar je v oceni Gabrščkove knjige *Goriški Slovenci* (Jugoslovanski istorijski časopis 1/1935, 575) menil, da sloni poročilo na sklepih sestanka v Sisku. Fran Zwitter pa take Lončarjeve interpretacije ni sprejel (Zgodovinski časopis 16/1960, str. 170).

³² Slovenski narod 28. 3. 1871, šte. 24.

³³ Slovenski narod 9. 5. 1871, šte. 53. Že v prvi številki glede na obtožbe, da je preliberalna, je *Soča* (12. 4. 1871, šte. 1) odgovorila: *“Mir in sprava v domačem taboru bodi naše geslo, vsakovrstni napredek pa naše prizadetje.”*

³⁴ Slovenski narod 4. 5. 1871, šte. 51; *Soča* 26. 4. in 10. 5. 1871, šte. 2 in 3.

³⁵ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b.15, f. 114-118. Iz seznama je mogoče še razbrati, da je bilo med člani društva 81 posestnikov, 32 duhovnikov (dekan, župniki, kaplani), 26 županov, 14 učiteljev, 14 obrtnikov, 11 privatnih uradnikov, 11 trgovcev, 9 državnih uradnikov, 4 deželni poslanci, 4 profesorji, 4 odvetniki, 4 gostilničarji, 4 podžupani, 3 orglarji, 2 študenta, 2 vrtnarja, 2 zdravnika, 2 občinska tajnika, 1 cerkovnik, 1 okrajni glavar (Ignac Mali/Mally v Sežani), 1 kmet, 7 brez navedenega poklica oziroma službenega mesta.

³⁶ Slovenski narod 9. 5. 1871, šte. 53.

*morec*³⁷ je bil povsem na strani društva Soče in se navduševal nad neuspehom Tonklija. *Novice*³⁸ so istočasno zasmehovale in obžalovale, da ni prišlo do potrebne sprave. *Slovenski narod*³⁹ se s stališči društva Soča ni strinjal. Poudarjal je, da je sprava na Goriškem nemogoča, ker hoče stari odbor društvo še dalje voditi. V taki zagati – društvo namreč ni uživalo potrebnega zaupanja zato, ker se je zdelo mnogim preradikalno zaradi svojega narodnopolitičnega programa in stališča do cerkvenih vprašanj – je *Slovenski narod* predlagal ustanovitev “*vseoklepajočega narodno-politiškega društva*”.⁴⁰ Niso podrobno znana stališča društva Soča do problemov, ki jih omenjeni časnik le bežno navaja. Zelo verjetno je, da je bilo bistvo Sočinega razmerja do cerkvenih zadev pravzaprav le dejstvo, da je društvu načeloval tedaj, ko je doživelo prve odkrite napade, protestant dr. Karel Lavrič.⁴¹ Bil je komaj pol leta predsednik društva, ko se je funkciji aprila 1871 odpovedal. Morda je to storil, da pomiri preveč občutljivo katoliško članstvo, ali pa zaradi slabega zdravja, tako je bila namreč njegova odpoved motivirana.⁴²

V letu 1871 je bila konservativna opozicija proti radikalni usmeritvi Soče in njenega glasila že povsem izoblikovana. Štirinajstdnevnik *Soča* ni priznal obstoja tako močne skupine, saj je pisal, da jo tvorijo “*samo nekateri gospodje, kateri bi hoteli vkazovati in kateri žele da bi vsi Goriški Slovenci po njih godbi plesali*”.⁴³ Ta skupina so bili najbolj verjetno dr. Tonkli in prav zagotovo več slovenskih goriških mestnih duhovnikov – nekateri podeželski duhovniki so še dalje prav aktivno delovali v društvu – bila je močnejša kot je pisalo v časniku. Pri tem je nekako ob strani stala skupina Andreja Marušiča, ki ji je torišče javnega delovanja predstavljal deželni zbor. Odstop dr. Lavriča z mesta člana deželnega zbora je sprožil veliko kritičnih besed in povsem opazen je bil manever Tonklijeve skupine, da prevzame društvo. List *Soča* je namere označil z “*išče se društvo za predsednika*”.⁴⁴ V letu 1871 si je *Soča* naprtila tudi spor s tržaškim *Primorcem*. Lista sta se sicer dogovorila za vzajemno sodelovanje, ki pa so ga kmalu prekinili medsebojni napadi. Označiti bi jih bilo mogoče predvsem kot osebne obračune med *Primorčevim* izdajateljem in urednikom Raičem in Viktorjem Dolencem, ki

³⁷ Primorec 7. 5. 1871, štev. 9.

³⁸ Novice 3. 5. 1871, štev. 18, str. 143-144.

³⁹ Slovenski narod 4. 5. 1871, štev. 51.

⁴⁰ Slovenski narod 9. 5. 1871, štev. 53. *Slovenski narod* (11. 3. 1871, štev. 29) je že pred tem pri oceni delovanja italijansko-slovenske Katoliško-politične družbe predlagal, da bi si Slovenci postavili lastno katoliško organizacijo. Vse duševne in materialne moči naj bi se združile v enotno društvo. Društvo Soča naj bi postalo zmerno in dobilo ime: Narodno-katoliško-politiško društvo Sloga. Le tako bo mogoče združiti vse moči in skupno nastopati. Člankar je tako napovedal razmere, ki so nastale na prelomu let 1875-1876.

⁴¹ Duhovnik Blaž Madon je bil obtožen luteranstva, ker je na volitvah l. 1870 glasoval za Lavriča (*Slovenski narod* 8. 9. 1870, štev. 104).

⁴² Dr. Lavrič se je v resnici maja 1871 zdravil v Trstu (France Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, str. 44 in sl.).

⁴³ Soča 10. 5. 1871, štev. 3.

⁴⁴ Soča 24. 5. 1871, štev. 4.

je bil izdajatelj in lastnik goriškega lista. Prav na koncu leta 1871, ko je *Primorec* prenehal izhajati, so se polemike končale.⁴⁵

Po razburljivih dogodkih v pomladnih dneh je Soča pripravljala za 11. junij 1871 tabor v Renčah, za prizorišče tabora so predlagali tudi Kromberk in travniško površino Velike roje južno od Gorice. Napovedani tabor je imel v svojem programu razpravo o ljubljanskem jugoslovanskem programu, protest proti načrtu primorskih Italijanov, da se primorske dežele ali vsaj njih del, kot protiutež Zedinjeni Sloveniji, združijo v eno upravno telo, predlog, da se sestanejo vsi avstrijski Slovani, da izdelajo program enotnega nastopanja in nazadnje predlog, da se uredi lastniški odnosi v Trnovskem gozdu. Tabor je tržaški *Primorec*⁴⁶ imenoval prvi tabor za Jugoslavijo in to zamisel opravičeval, *“naj sleherni po svoji moči dela – svoje rojake spodbuja, da stopimo že zavedeni navdušeni, in k temu pripravljeni, ko se bode na našem za Jugoslavijo prvem taboru govorilo, da bode ona resolucija isti odmev najšla, kakor ona za združenje slovenskih dežel v eno politično in upravno celoto”*. Oblast pa je tabor 25. maja 1871 prepovedala, ker so bile prve tri točke programa *“posebno prikladne, zaploditi draženje, sovražljivost v deželi živčih narodov med seboj v takej meri, da bi nasledki zamogli postati nevarni občnemu blagru in javnej varnosti”*.⁴⁷

V letu 1871 so Goričani aktivno delovali pri kastavskem taboru 21. maja v hrvatskem delu Istre, potem ko so leto pred tem na taboru v Kubedu, 7. avgusta 1870, prvič aktivno nastopili na tleh Istre.

Poravnava sprtih goriških Slovencev je postala zopet predmet razprave na občnem zboru društva Soča 30. novembra 1871. Predlog, da bi se v pravila vnesel dodatek, da deluje društvo na verski podlagi, ni bil sprejet z razlogom, *“da verska vprašanja prepuščajmo za to postavljenim osebam v posvečenih prostorih”*.⁴⁸ Takrat je tudi goriško slovensko politično društvo predstavilo svoje poglede na splošne avstrijske razmere. Društvo se je zavzelo, da se slovenski poslanci ne udeležujejo sej državnega zbora in da nastopajo v soglasju z ostalimi federalisti; par dni pred občnim zborom je namreč začela svoje osemletno delovanje nemškoliberalna vlada kneza Adolfa Auersperga. Društvo Soča je predlagalo sestanek vseh slovenskih poslancev v Gorici, da bi se tu porazgovorili za skupen nastop za Zedinjeno Slovenijo in se obenem zahvalili kranjskim poslancem za njihove zahteve po Zedinjeni Sloveniji, saj vidijo goriški Slovenci v uresničevanju tega programa edino rešitev zoper naraščajoči nemški centralizem. Podobna zahvala je bila izrečena češkemu narodu in njegovim voditeljem.

V domače razmere je društvo poseglo tudi z obravnavo delovanja goriških

⁴⁵ *Primorec* 10. 9. 1871, šte. 17. V zadnji številki je *Primorec* (31. 12. 1871, šte. 20) zapisal, da se s Sočani ne bo prepiral, saj *“ne poznajo razlogov, temveč samo avtoritete, ker so politični otroci in ki mislijo, da je Gorica središče svetâ in društvo ‘Soča’ državni zbor, v katerem gospodje Dolenc, Klavžar in tutti quanti osodo narodov odločujejo”*.

⁴⁶ *Primorec* 19. 3. 1871, šte. 6.

⁴⁷ Soča 14. 6. 1871, šte. 5.

⁴⁸ Soča 28. 12. 1871, šte. 18.

slovenskih deželnih poslancev in šestim izmed teh izreklo zahvalo.⁴⁹ Deželni in državni poslanec Anton Černe pa po mnenju društva Soča ne more več biti zastopnik goriških Slovencev na Dunaju. S to nezaupnico Černetu se pričinja za goriške razmere značilna epizoda, ki je svoj razplet doživela leta 1872. Černe je v državnem zboru glasoval za začasni državnozbornski volilni zakon, na podlagi katerega so državne poslance v dunajski parlament volili direktno in ne več iz vrst poslancev deželnih zborov kot dotlej. S svojim glasom je Černe po mnenju Sočanov prekršil federalistična načela, vendar tudi v deželnem zboru njegovo nastopanje ni bilo v skladu s slovensko politiko.⁵⁰ Tudi list *Soča*⁵¹ je zapisal, da Černe ne more več biti zastopnik goriških Slovencev; s tem je postal kraški poslanec, bogati kmet iz Tomaja, tarča za nezaupnice, ki jih je dobival iz različnih krajev dežele. Kraški volilci so Černetov primer dvakrat obravnavali na sestankih v Sežani v zgodnji pomladi leta 1872. Nezaupnica, napisana v Sežani 19. marca 1872, pravi med drugim: *“Kot svobodni državljani naše ustavne države in poklicani naše državljanske dolžnosti dostojno in vestno izpolnovati, ne moremo in ne smemo trpeti, da bi naš poslanec proti našemu političnemu prepričanju postopal[...]. S tem Vam tedaj slovesno izrekamo svoje nezaupanje in Vam obenem naznanimo, da ste potemtakem jenjali biti naš poslanec glede na pravi namen poslanstva.”*⁵²

Černe je svoj zagovor objavil v posebni brošuri,⁵³ toda volilci so ga zavrgli.⁵⁴ Kljub nezaupnicam pa se Černe obema poslanskima funkcijama ni odpovedal, ostal je kraški poslanec kljub zahtevi dela svojih volilcev: *“Černe nikoli več in v nobenem zboru ne bode sedel kot kraški poslanec.”*⁵⁵ Medtem ko so se Kraševci in goriški okoličani izrekli proti Černetu, pa je dobival s Tolminskega zaupnice. Edina razlaga za tako dvojno nastopanje je močan vpliv, ki ga je imel na goriške gorjane tolminski okrajni glavar Andrej Winkler. Tolminci so se tedaj nadejali velikega gospodarskega napredka svojih krajev, zlasti z izgradnjo predelske železnice in verjetno so bila vmes določena Černetova zagotovila. Predelska železnica je v sedemdesetih letih odločala o uspehu nekaterih političnih akcij. Tolminski volilci so se odločali za vladi naklonjene predstavnike, kajti od njih so več pričakovali.

Leto 1871 ni z ničemer prispevalo k poravnavi sprtih Slovencev na Goriškem. Napadi na Sočo z namenom, da bi svoj politični program spremenila tako, da bi

⁴⁹ *Novice* (27. 12. 1871, šte. 52, str. 419-420) so to potezo Soče grajale.

⁵⁰ Ob številnih kritikah, ki so bile namenjene Černetovemu javnemu delovanju, je tudi njegova sodba, ki jo je izrekel na sežanskem taboru (29. 5. 1870), češ da je Zedinjena Slovenija le prazna slama (*Slovenski narod* 27. 2. 1872, šte. 23).

⁵¹ *Soča* 25. 10. 1871, šte. 15.

⁵² Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo okrajni urad Sežana, Predsedstveni spisi, f. 133.

⁵³ Odgovor, to je opravičenje poslanca Antona Černeta na nezaupnico, katero je podpisalo 51 mož, ki se imenujejo volilci. V Tomaju meseca aprila 1872. Trst 1872 (16 str.). S Černetovo brošuro je polemiziral *Slovenski narod* (16. in 18. 4. 1872, šte. 43 in 44).

⁵⁴ Arhiv Republike Slovenije, Okrajno glavarstvo Sežana, Predsedstveni spisi, f. 133.

⁵⁵ *Slovenski narod* 26. 3. 1872, šte. 35.

zadovoljeval različna nazorska stališča, niso uspeli. Društvo in njeno glasilo sta šla še v radikalnejšo smer, izključujoč vsako možnost poravnave, ki bi ji bila za osnovo nejasna formulacija *verska osnova* ali celo stališče *Najprej bog, potem narod*. Odločitev je prineslo šele leto 1872, ko so bile možnosti za kompromise v obstoječih institucijah slovenskega političnega gibanja popolnoma izčrpane in je mogla konservativna stran poiskati trajnejšo rešitev le v lastnem organizacijskem in strankarskem aparatu. To seveda ni bila goriška značilnost, pač pa zrcalo celotnega slovenskega političnega življenja.

Raba slovenskega jezika v deželnem zboru. Goriška značilnost in značilnost vseh treh pokrajin Avstrijskega primorja so namreč Italijani in njihovo gibanje. Njih navzočnost v deželi je odločala in krojila pota Slovencev, vendar na Goriškem drugače kot v Trstu, kjer so Italijani po svojem številu precej presegali slovenski živelj, ali pa v Istri, kjer so kasneje predvsem socialni vidiki vzbudili narodno gibanje tamkajšnjih Hrvatov in Slovencev. Na Goriško-Gradiškem so Slovenci v številčni premoči, pa tudi v italijanskem delu dežele so morali predstavniki italijanskega političnega gibanja računati na skupino furlanskega kmečkega prebivalstva, ki se je pod vplivom duhovščine sicer narodnostno opredeljevalo, a obenem izpovedovalo svojo vdanost avstrijskemu cesarju. Tvorec italijanskega političnega gibanja na Goriškem je predvsem del meščanstva glavnega deželnega mesta, svojo politično prisotnost je prvič določneje pokazalo leta 1848. Po dvajsetih letih so se tudi pri Italijanih spremenila in dogradila prvotna stališča.⁵⁶ Liberalno usmerjeni so nastopali v dveh skupinah, prva je bila nacionalistična in je bila zato po tistem nasprotnik državnega sistema, druga je bila lojalna in jo sodobni viri imenujejo *vladno-liberalna*. Tretja skupina so bili konservativci, katerih katoliška družba je bila že omenjena. Seveda iz javnosti niso izključeni predstavniki avstrijakantskega plemstva. Iskali so stike s t ali ono skupino Italijanov, mnogo manj seveda s Slovenci. Goriški Nemci, sicer maloštevilni, so bili gospodarsko močni.⁵⁷ Očitno je Italijane k ostrejšim protislovenskim nastopom spodbudilo taborsko gibanje z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, Italijani so ta slovenski politični program imenovali kot *“regno di Slovenia”*.⁵⁸

Za razliko od Slovencev v začetku sedemdesetih let Italijani na Goriškem politično niso bili formalno zbrani niti v političnem društvu niti pri časniku. Ob

⁵⁶ Da Italijani niso politično enotni je 1. 1. 1867 iz Firenc poročal avstrijskemu zunanjemu ministru avstrijski veleposlanik (Bruck) (Pietro Alatri, *Rapporti italo-jugoslavi e questione adriatica* 1878-1914. V: Ital-jug 4/1979, 13).

⁵⁷ Razdrobljenost italijanskega političnega gibanja, v katerem se udeležujejo tudi predstavniki goriškega plemstva, se kaže zlasti ob priliki goriških volitev. Za volitve 1872 in 1873 so se prijavile naslednje grupacije: klerikalci pri katoliški družbi, konservativci (avstrijakantsko plemstvo), *“vladno liberalni”* (skupina odvetnika Pajerja imenovana *“consorteria”* – klika), italijanski liberalci in avstrijski oz. nemški liberalci. Prve tri stranke so se povezale in na volitvah porazile liberalne nasprotnike (Il movimento cattolico goriziano dal 1870 al 1890. Voce Isontina 17. 1. 1971, šte. 3). Pajer je veljal za političnega kameleona, ki je pripadal že vsem strankam, a je tudi vse že izdal (L'Isonzo 15. 6. 1872, šte. 48).

⁵⁸ L'Isonzo 13. 3. 1875, šte. 21.

koncu leta 1870 so se sicer organizirali v političnem društvu katoličani, ki so postali prava italijanska stranka, potem ko so se od njih ločili Slovenci. Zaradi pomirjenja med italijansko in avstrijsko državo je liberalni nacionalizem šestdesetih let začasno prenehal delovati, čeprav se je gibanje prav tedaj v italijanski državi utrdilo in se je v "*neosvobojenih krajih*" ("*terre irredente*") monarhije pojavljalo v različnih oblikah. Tudi v Gorici so pokale petarde in podobne akcije so silile oblast, da je primerno ukrepala in krivce obsodila na različne zaporne kazni. Toda italijansko politično gibanje je moralo upoštevati prisotnost Slovencev in njih nastopanje v goriški javnosti. Bolj kot v preteklosti so se v sedemdesetih letih pričela javno razglašati stališča, ki segajo od tradicionalne tolerantnosti obeh deželnih narodov pa vse do asimilatorskih teženj. Slovincem bolj naklonjena stališča sicer priznavajo delitev dežele po narodnostnih mejah, vendar povsem izključujejo Slovence iz glavnega mesta dežele. To so pravzaprav vsebinski temelji narodnostnih soočanj, ki se včasih bolj intenzivno in včasih bolj umirjeno prepletajo skozi desetletja vse tja do prve svetovne vojne.

Prav na začetku sedemdesetih let se je obudila v novoizvoljenem goriškem deželnem zboru polemika v zvezi z rabo slovenskega jezika v tem organu deželne oblasti. Italijani so tudi v novem deželnem zboru, ki je bil izvoljen leta 1870, obdržali večino enega poslanca nasproti poslancem, ki so bili izvoljeni v slovenskih predelih dežele. V deželnem zboru leta 1870 ni bilo več tujca med poslanci slovenskega dela, vendar je vseh deset poslancev zelo različno kazalo svojo pripadnost slovenskemu narodu, kar je pokazal že razdvojen nastop na volitvah. Narodno nestrpnost so pokazale že prve seje novega zasedanja goriškega zbora. Sicer sta pri otvoritvi zasedanja tako novi glavar grof Franc Coronini kot vladni komisar baron Pino pozdravila poslance slovenskega dela dežele v slovenščini.⁵⁹ Toda že na tretji seji, 20. avgusta 1870, je prišlo do razpleta glede rabe slovenskega jezika. Veterani deželnozborskih klopi (Černe, Winkler, Goriup) so govorili v italijanščini, nove moči pa so uporabljale slovenski jezik, vendar ne izključno, saj sta dr. Lavrič in Matija Doljak svoje govore prebrala najprej v slovenskem jeziku, nato pa še v italijanščini. Vendar je dr. Lavrič v svojem prvem nastopu v deželnem zboru 20. avgusta 1870 prebral v slovenščini interpelacijo za uvedbo slovenskega jezika v urade in šole; podobno interpelacijo je dr. Tonkli prebral v zboru že 1. oktobra 1868. Italijani so zahtevali, da se v deželnem zboru rabi njihov jezik in na zadnji seji tega zasedanja 30. avgusta 1870 je prvotni spor dosegel višek. Poslanec Josip Faganel je svoj predlog cestnega zakona prebral v slovenskem jeziku, Italijani so zahtevali prevod v italijanščino in niso sprejeli Doljakove ponudbe, da govor prevede, ker Faganel italijanskega jezika ni obvladal. V debati je dr. Lavrič opravičil svoje prejšnje nastope v zboru, češ da je prevajal

⁵⁹ Coroninijev pozdrav: "*Pozdravljam tudi Vas častiti gospodje poslanci slovenskega dela naše dežele in sicer v Vašem materinem jeziku, dasiravno mi je to nekoliko težavno, ker ga le nepopolno govorim. To naj Vam bo pa dokaz, da je moj pozdrav resnično srčen*" (Pertrattazioni della prima tornata Epoca III. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Gorizia 1870, 5).

v italijanščino, ker “*vljudnost to zahteva od nas, da si priznavamo pravice in si prizadevamo, sporazumeti se med seboj*”.⁶⁰ Oglasil se je tudi Černe, ki je menil, da bi si Italijani morali oskrbeti sredstva, da bi lahko Slovence razumeli. Debatu so zaključili Italijani, ko jih je osem v znak protesta zapustilo zbornično dvorano. Sprte poslanca je skušal nato pomiriti deželni glavar. Zaradi neuspele intervencije se je odpovedal funkciji, končno pa je preklical svoj sklep, ko so mu poslanci dali zaupnico.⁶¹ Vprašanje rabe slovenskega jezika pa vsemu navkljub ni bilo rešeno in kriza deželnega zbora⁶² se je nadaljevala v deželnem odboru, kjer sta slovenska poslanca dr. Lavrič in Goriup zahtevala, da odbor uraduje o slovenskih zadevah v slovenskem jeziku. Pri glasovanju o rabi slovenskega jezika sta Slovenca ostala v manjšini, pa tudi Goriup je izjavil, da se podredi večini. Lavrič je zaradi neuspeha izstopil iz odbora skupaj s svojim namestnikom Doljakom in Goriupovim namestnikom dr. Žigonom.⁶³ Lavričev odstop je vzbudil vrsto kar različnih komentarjev. Goriupa so grajale celo *Novice*,⁶⁴ društvo Soča pa je Lavriču in obema namestnikoma izreklo zaupnico.

Spor zaradi rabe slovenskega jezika v deželnem zboru se je nadaljeval. Skupina sedmih deželnih poslancev italijanskega dela dežele je 8. novembra 1870 naslovila posebno spomenico svojim volilcem. V njej so pojasnili vzroke svojega ravnanja v deželnem zboru: raba slovenskega jezika bi v deželnem zboru odprla vrata in olajšala pot zamisli Zedinjene Slovenije, odhod poslancev iz deželnega zbora je bil protest proti takim slovenskim zahtevam.⁶⁵ V slovenskem tisku se je našla tudi drugačna razlaga zadržanja; Italijani so hoteli dokazati, da je spričo delovanja Slovencev delo deželnega zbora onemogočeno in s tem je povsem upravičena zahteva, da se Istra, Trst in Gorica združijo v eno upravno telo.⁶⁶ Ta zahteva tedaj ni bila novost, v ustavni dobi so jo zlasti podpirali istrski Italijani in ves italijanski tisk na Primorskem; o pismu italijanskih poslancev je razpravljal tudi občni zbor Soče, 23. februarja 1871.⁶⁷

Do novega zasedanja deželnega zbora jeseni 1871 nesporazum glede rabe slovenskega jezika še ni bil poravnan. Dr. Lavrič je sicer na občnem zboru Soče, 10. avgusta 1871, opravičeval svoj odstop.⁶⁸ Sestali so se slovenski in italijanski poslanci, a uspeha ni bilo. Dosegli so sporazum, da se bodo Slovenci novega zasedanja udeležili in da bodo vprašanje jezikov kasneje reševali. *Slovenski na-*

⁶⁰ Prav tam, 62.

⁶¹ Slovenski narod 15. 9. 1870, šte. 107.

⁶² Tržaški *Il Cittadino* (21. 10. 1870, šte. 265) je menil, da ne bo več razloga za nasprotovanje, da pripada Gorica Sloveniji, če v deželnem zboru ne bo nobenega Italijana več.

⁶³ Slovenski narod 27. in 29. 10. 1870, šte. 125 in 126.

⁶⁴ Dogodke v deželnem odboru so *Novice* komentirale: “*Slovenski poslanci pa naj se učijo iz tega djanja, da ni previdno in politično, svojega zaupanja skazvati in izjavljati možem, katerih po njihovih djanjih še ne poznajo.*” (19. 10. 1870, šte. 42, 339–340).

⁶⁵ *Novice* 1. 2. 1871, šte. 5, str. 36–37.

⁶⁶ *Novice* 25. 1. 1871, šte. 4, str. 28.

⁶⁷ Soča 12. 4. 1871, šte. 1.

⁶⁸ Soča 30. 8. 1871, šte. 10.

*rod*⁶⁹ je tak potek dogodkov ocenil kot zmago Italijanov, slovenski poslanci naj bi pozabili na dogodke na zasedanju leta 1870. Novice⁷⁰ so menile, da bo deželni zbor verjetno rabil slovenski jezik po starem, tako kot je bilo sklenjeno 13. oktobra 1869.⁷¹ To se je v resnici tudi zgodilo. Nastale razmere v deželnem zboru so vzbudile daljše razprave v goriškem *L'Isonzu*, ki je prvič izšel v dneh, ko se je začasno rešilo vprašanje rabe slovenskega jezika. List je vzroke za nastalo stanje iskal v spremembi volilnega zakona leta 1866, saj je potlej deželni zbor spremenil v borišče za polične obračune.⁷² Vsebinska naravnost člankov o razmerju italijanskega liberalnega tabora do Slovencev je sledila ugotovitvam in napotilom, ki jih je na Goriškem začrtal Favettijev *Giornale di Gorizia* nekaj več kot dvajset let pred tem.

Slovenci pa Italijanom kljub nekakšnemu premirju niso ostali dolžni. Na zasedanju leta 1871 je deželni zbor razpravljajal o spremembah deželnega volilnega zakona. Manjšina zborove komisije, ki je pripravljala predlog zakona, se s tem ni strinjala, saj bi Italijani še dalje ohranili eno poslansko mesto več kot Slovenci, zahtevala je enako število poslancev; Slovenci bi bili obsojeni na večno manjšino, zlasti ker bi odpadla možnost, da bi lahko dobili poslanca iz Trgovsko-obrtne zbornice. Na dan glasovanja za nov deželni volilni zakon 21. septembra 1871 se šest slovenskih poslancev seje ni udeležilo in so tako onemogočili sprejetje spremembe zakona. Soča je komentirala razdvojenost slovenskih poslancev in zapisala, da "*odvisni ali sebični poslanec ne more z neodvisnim in za obče dobro vnetim zmiraj skupno postopati*".⁷³ O deželnem volilnem zakonu je razpravljajal skoraj leto dni za tem, 24. avgusta 1872, občni zbor Soče in tu je dr. Lavrič predlagal volilno pravico za vse, ki plačujejo 5 goldinarjev davka od nepremičnin, od obresti ali dohodkov, sklicujoč se pri tem še vedno na stališče manjšinskega dela komisije, ki je pripravljala novo volilno zakonodajo. Na istem občnem zboru Soče so predlagali tudi peticijo za sprejetje narodnostnega zakona za goriško-gradiško deželo.⁷⁴

Leta 1871 so goriški Italijani po dvajsetih letih znova dobili svoj tisk. Še pred izidom katoliškega *Il Goriziano* (poskusna številka 19. oktobra 1871) je izšel liberalni *L'Isonzo* (7. oktobra 1871); dobil je ime po reki Soči, tako kot glasilo slovenskih liberalno usmerjenih Goričanov. *L'Isonzo* je v svoji prvi številki pisal o naro-

⁶⁹ Slovenski narod 21. 9. 1871, štev. 110.

⁷⁰ Novice 20. 9. 1871, štev. 38, str. 307.

⁷¹ Tega dne sprejeti sporazum med deželnimi poslanci slovenske in italijanske narodnosti je ustvaril svojevrstno dvojezičnost, ki pa je bila za Slovence okrnjena (Domovina 22. 10. 1869, štev. 42, str. 176).

⁷² *L'Isonzo* 28. 10. 1871, štev. 3.

⁷³ Soča 25. 10. 1871, štev. 15.

⁷⁴ Soča 29. 8. 1871, štev. 35. Iz predloga spremembe volilnega reda je Lavrič sprejel naslednja določila: "... izključba c. k. uradnikov od poslanstva, tajno glasovanje z listki, neposredne volitve z odločenimi volilnimi kraji v volilnih okrajih in da se volilna pravica odvzame trgovski zbornici."

dnosti kot eni izmed prevladujočih idej časa in zagotavljal, da se bo zoperstavljaj nameram germanizma in prekomernim zahtevam slavizma (*slavismo*). Zagovarjal je združenje avstrijskih Italijanov proti slovenskim zahtevam (Zedinjena Slovenija) in ob dogodkih v deželni zboru glede rabe slovenskega jezika pokazal svoja stališča do Slovencev. Kasneje je ugotavljal, da se Gorica nahaja znotraj meja Italije, Slovenci so nezdgovinski narod, slovenski jezik je dialekt in v deželi igrajo Slovenci nepomembno vlogo.⁷⁵ Slovenci *“morajo prestati zakon asimilacije in vzraščanja kot so ga prestali njihovi bratje, ki bivajo v goratih predelih beneške Furlanije in obalne Istre [...] Slovenci naj se uklonijo pred čudežnim vplivom civilizacije in naj z nami dele naprave, navade in jezik.”*⁷⁶ List je take svoje začetne asimilacijske napotke zaradi nevarnosti germanizacije kasneje menjal, prišel je skoraj do pohvalnega pisanja in zgledovanja pri političnem in kulturnem življenju slovenskih sodeželanov, ki jih je vabil k sodelovanju zoper skupnega nasprotnika. Slovence je postavljaj Italijanom za vzgled, poudarjal je pomen čitalnic (*“citao-nize”*), ki da so že v vsaki večji slovenski vasi in ugotavljal, da je ideja narodnosti na slovenskem podeželju bolj razširjena kot v furlanskih vaseh; narodnostno deluje tudi slovenska duhovščina. Medtem ko je pri Slovencih narodnostna ideja razširjena tudi na podeželju, tega pri Furlanih (sodna okraja Krmin in Červinjan) ni. Obramba in vzpon italijanstva slonita na upravni povezavi primorskih dežel z enim samim deželnim zborom, na šolah v italijanskem jeziku in na ustanovitvi italijanske univerze v Trstu. Vprašanje učnega jezika, predvsem v srednjih šolah, je bila stalna zahteva ne le *L'Isonza*, marveč tudi ostalega goriškega italijanskega tiska kasnejših let. Ta problem je bil tesno povezan z nasprotovanjem nemščini in z njo germanizaciji ter tudi slavizmu in panslavizmu.

Glasilo goriških italijanskih katoličanov se je od začetka zavzelo za pomirjevalno politiko med obema narodoma v deželi, proti prevladi enega nad drugim in izreklo polno zvestobo avstrijski monarhiji. Ob polemikah, komu pripada Gorica, pa je list sodil: *“Razvoj Gorice zahteva, da tu prebivajoči Italijani, Slovenci in Nemci žive v miru in v dobrem sožitju.”*⁷⁷ Lista sta si bila prav zato pogosto v laseh, toda razdruževali so ju tudi različni idejni in politični pogledi.⁷⁸ Polemično sta spremljala slovenski tisk,⁷⁹ podobno kot je oba lista motrila slovenska stran.

Goriška italijanska lista sta imela tudi različni stališči do združitve Istre, Trsta in Gorice v eno upravno celoto oziroma do združitve delovanja vseh treh deželnih zborov, kajti deželni zbor bi z obstoječo volilno zakonodajo omogočal Italijanom premoč, sicer so bili v vseh treh deželah Slovani (Slovenci in Hrvati) večinsko prebivalstvo. Ta predlog dela primorskih Italijanov, sprožil ga je

⁷⁵ *L'Isonzo* 28. 10. 1871, štev. 3.

⁷⁶ *L'Isonzo* 4. 11. 1871, štev. 4.

⁷⁷ *Il Goriziano* 1. 12. 1872, štev. 96.

⁷⁸ Tako je na primer *L'Eco del Litorale* (26. 11. 1876, štev. 8) v polemiki z *L'Isonzom* pisal, da je *“liberalizem laž in laže, kadar obljublja in razkazuje svojo gizdavo svobodnost”*.

⁷⁹ *Il Goriziano* (20. 10. 1871, štev. 84) je *Sočo* označil kot *“kapriciozno dekle, ki govori slovensko”*.

občinski svet v Umagu ob koncu leta 1868,⁸⁰ je obudil zamisel iz let 1848-1849, obenem pa je bil odgovor na slovensko Zedinjeno Slovenijo. Zamisel pri Italijanih ni bila sprejeta soglasno. Glasilo goriških katoličanov je bilo previdno, svetovalo je, naj se združitev dobro preuči, saj bi iz združenih dežel lahko, zaradi nestalnosti vladne politike, nastala velika slovenska dežela; potreba je izgrajevati goriško deželo.⁸¹ Glasilo liberalcev je združenje oziroma ustanovitev skupnega deželnega zbora vseh treh primorskih dežel podpiralo brez zadržkov,⁸² tudi zato, da se za vselej uničijo *“smešne srednjeveške meje, ki so na Tržaškem, v Istri in na Goriškem ustvarile tri različna ljudstva”*.⁸³ Slovenci so združitev odklonili: *“Pozor tedaj! Primorski Slovenci, Italijani Vas hočejo odtrgati Sloveniji, hočejo Vam vzeti narodnost in ž njo tudi upanje v boljo prihodnost. Izrecite odločno, da je združenje samo primorskih dežel krivica vsemu slovenskemu narodu, in protestujte krepko zoper take namere.”*⁸⁴ Proti so se izrekli tudi, kot že povedano, udeleženci občnega zbora društva Soča, 23. februarja 1871. Istrski Hrvati so hoteli svoje nasprotovanje izraziti na svojem kastavskem taboru (1871), vendar je oblast črtala zadevno točko iz programa tabora. List *Soča* je na začetku leta 1872 ponovno obravnaval italijanski predlog in predlagal združitev, ki naj bi obsegala celotno slovensko narodnostno ozemlje; poseben narodnostni zakon, podoben češkemu, naj bi urejal narodnostne razmere, saj bi *“ta dva naroda v federovani Avstriji zedinjena, po svoje živela, postave in zavode bi si dajala primerne svojim potrebam, čutim, mislim, šegam in duhu svojimu in to je prava pravična svoboda, katera sreči narode”*.⁸⁵

V odnosih med Slovenci in Italijani pa igra posebno vlogo mesto Gorica. Leta 1869 je krmilo mestne uprave prevzel *“Austrijanec čiste krvi, v politiki navtrahen”*⁸⁶ Alessandro Claricini. Ob takratnih mestnih volitvah se je za članstvo v mestnem svetu neuspešno potegoval tudi dr. Josip Tonkli. Volilni cenzus Slovincem v Gorici ni omogočal, da bi posegli v mestne volitve: *“Zatorej nij drugače nego čakati, dokler se Slovenci v Gorici na vzdramijo, da bodo mogočna stranka in da postanejo Italijani nam bolj pošteni in pravični.”*⁸⁷ Goriški Italijani so v sedemdesetih letih nastopali na mestnih volitvah razcepljeni, v mestnem svetu je bilo veliko nesoglasij in osebnih zamer.⁸⁸ *Soča* je ugotavljala, da so razdeljeni med

⁸⁰ O združenju je leto dni pred tem pisal tržaški *Il Cittadino* (22. 12. 1867), ki v združitvi Trsta in Istre ni videl nobene nevarnosti za razvoj Istre. Pri tem je časnik vztrajal tudi kasneje (začetek l. 1871), ko je svoje poglede gradil ob dialogu z istrsko *La Provincia*. Glasilo istrske kmetijske družbe je zagovarjalo zgodovinske pravice Istre (*La Provincia* 1871, šte. 3-6).

⁸¹ *Il Goriziano* l. 11. 1871, šte. 1; 25. 4. 1872, šte. 33.

⁸² *L'Isonzo* 7. 8. 1872, šte. 63.

⁸³ *L'Isonzo* 7. 12. 1872, šte. 98.

⁸⁴ Slovenski narod 28. 2. 1874, šte. 24.

⁸⁵ *Soča* 27. 1. 1872, šte. 4.

⁸⁶ *Primorec* 4. 7. 1869, šte. 13.

⁸⁷ *Soča* 4. 5. 1872, šte. 18.

⁸⁸ O goriških homatijah piše *Slovenski narod* (6. 5. 1874, šte. 102): *“Poznejši zgodovinarji se gotovo ne bodo nič zmenili za vse naše Favettije, Pajerje, Ritterje, Deperise in kakor se imenujejo*

Favettijevo ali stranko časnika *L'Isonzo* in zmerno konservativno (vladno-klerikalno),⁸⁹ kasneje je pisala o treh taborih, saj so liberalci ločeni na liberalno-konservativne in na liberalno-napredne.⁹⁰ Provladni in konservativni so se imenovali po njih voditelju Luigiju Pajerju kot *pajeriani* (tudi *consorteria*), liberalni pa po vodji Carlu Favettiju kot *favettiani*.⁹¹ Leta 1872 je uspelo Pajerju s pomočjo zrušiti župana Claricinija, sledil mu je Karl Coronini Cronberg. Njegova izvolitev pomeni zmago provladno usmerjenih, a le za kratek čas, ker je moral Coronini odstopiti⁹² zaradi manifestacij, ki jih je ob priliki potovanja italijanskega kralja Viktorja Emanuela II. preko Gorice na Dunaj (16. 9. 1873) razgnala policija. S tem si je nakopal veliko sovraštva. Sledil mu je Carlo Perinello, kar pa je pomenilo poraz Pajerjeve *consorterie*.

Spor med goriškimi Slovenci se pogloblja. Leta 1872 so morali Sočani, potem ko so odbili napade konservativcev, da bi namreč društvo spremenili v organ, ki bi ustrezal obema idejnima usmeritvama, prvič pogledali resničnosti v oči. Konec je bilo utvar, da je društvo homogeno in da je edino resnično zrcalo političnega življenja Slovencev na Goriškem. List *Soča* je okarakteriziral obe skupini, pri tem je označil svojo skupino kot borca za narodnostne pravice v prvi vrsti, vendar pri tem ne pozablja materialnih zadev. Nasprotniki pa postavljajo prav materialni napredek v prvo vrsto.⁹³ Taka razlaga je seveda nakazala komaj del resnice, obšla je verska vprašanja, ki so prihajala vse bolj v poštev pri opredeljevanju tudi zato, ker je list *Soča* čedalje več svojega prostora posvečala problemom liberalne ideologije. Marca 1872 so skoraj vsi člani goriške čitalnice iz vrst duhovščine zapustili društvo.⁹⁴ Goriška čitalnica je bila barometer političnega razpoloženja, njeno vodstvo je od občnega zbora do občnega zbora prehajalo zdaj v roke Sočanov zdaj v roke konservativcev.⁹⁵ V začetku junija 1872 se je vnela polemika o goriških razmerah med katoliškim *Vaterlandom* in *Slovenskim narodom*.⁹⁶

Gospodje, kot je označila pred letom dni *Soča* svoje nasprotnike, so se pri-

---

vsi ti dobro- in slaboglasni možaki in prvaki, katerih zasluge in hudobije polnijo zdaj vsak dan predale goriških časnikov."

⁸⁹ Soča 24. 2. 1872, šte. 8.

⁹⁰ Soča 30. 4. 1874, šte. 18.

⁹¹ *L'Isonzo* 6. 5. 1874, šte. 36; Silvano Cavazza, Carlo Favetti: *l'itinerario di un irredentista goriziano. V: Figure e problemi dell'Ottocento goriziano*. Gorizia 1998, 71.

⁹² *L'Isonzo* 20. 9. 1873, šte. 76.

⁹³ Soča 30. 3. 1872, šte. 13.

⁹⁴ Glas 5. 7. 1872, šte. 2. To vest je Andrej Marušič sporočil Bleiweisu proti koncu l. 1872 (Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 69-70). Fran Levec je iz Gorice svoji zaročenki Jerici Dolinarjevi poročal 30. 3. 1872, da so vsi duhovniki izstopili iz čitalnice; 24. 6. 1873, da ga jezijo "*farji in sploh politične zadeve v Gorici*" in da sodeluje pri urejanju Soče; 4. 7. 1873, da ga je za sodelovanje pri *Soči* prosil dr. Lavrič, ki je bolan (France Bernik, Pisma Frana Levca. 1. Ljubljana 1967 54-57).

⁹⁵ Glas 5. 7. 1872, šte. 2.

⁹⁶ Slovenski narod 13. in 29. 6. 1872, šte. 67 in 74. Slovenski narod (13. 6. 1872, šte. 67) je primerjal razmere na Goriškem s Poljsko v 18. stoletju: "*... in po pravici nas bodo ostali slovenski bratje pomilovali pa tudi s polnim imenom 'južne Poljake' imenovali.*"

čeli organizirati in imeli v prvi polovici meseca aprila 1872 zaupen sestanek z namenom, da se pogovore o lastnem društvu in glasilu. Sestavili so okrožnico in jo razposlali po deželi, njeni podpisniki so bili en semeniški profesor (dr. Janez N. Hrast⁹⁷) in štirje drugi duhovniki (Štefan Bensa, Ivan Kumar, Josip Marušič in Ivan Stres).⁹⁸ Prvi rezultat organiziranega delovanja konservativcev je bil štirinajstdnevnik *Glas*, ki se je "*dete pred materjo rodilo*"⁹⁹ ter je prvič izšel (poskusna številka) 16. junija 1872.¹⁰⁰ V svojem programu je poudaril, da bo katoliški, političen in naroden, da bo zagovarjal Zedinjeno Slovenijo in federalizem: "*Le to bi glavno vodilo, kadarkoli se nam bo priložnost ponudila, obravnavati raznovrstne verske, politične in narodna vprašanja. – Pri tem pa ne bomo pozabili, da glavni namen naš je, v ožjem krogu pospeševati blagostanje Goriških, in sploh Primorskih Slovencev.*" Urednika lista sta bila podpredsednik italijansko-slovenske Katoliške-politične družbe v Gorici Anton V. Toman in duhovnik Matija Kravanja. Ustanovni odbor lista so sestavljali duhovniki, ki so podpisali zgoraj omenjeno okrožnico, le da je namesto Stresa bilo tu navedeno ime semeniškega profesorja dr. Josipa Gabrievčiča.

Izid konservativnega *Glasa* vzbuja predvsem dvojje misli in vprašanj. Najprej vprašanje, zakaj so konservativci pred ustanovitvijo društva pričeli izdajati svoje glasilo. Drugi razmislek pa je odnos slovenskih katoličanov do njihove narodnostno mešane organizacije, saj je bil *Glas* povsem neodvisen od Katoliško-politične družbe. Ob zbranem denarnem kapitalu je bilo skupini duhovnikov lažje izdajati štirinajstdnevnik, kot pa ustanoviti politično društvo. Soča je imela med svojimi člani še vedno nekaj mlajših duhovnikov, ki skupaj z nekaterimi laičnimi konservativci niso izgubili upanja, da bi društvo očistili liberalnega duha, ker mu verska vprašanja niso predstavljala temelja delovanja. Prizadeti so zato čakali priložnost za svojo zmago ali pa za dokončni razkol, ki naj odloči tudi pot samostojne strankarske organizacije konservativcev. Proti koncu leta 1872 je nepodpisani v pismu uredništvu *Glasa* vpraševal: "*Ali nič ne misli se 'Sočo' v dogovore stopiti, ali ima tako pot nastopiti, da bode – če mogoče – z novim letom en sam list izhajal le enega pol. društva, javno mnenje Goriško-Primorskega*

⁹⁷ "Eden stebrov tamošnjih klerikalcev" ga je imenoval *Slovenski tednik* (25. 9. 1874, številka 99). Leta 1865 je o njem pisala *Zgodnja danica* (10. 10. 1865, številka 18, str. 258): "*Brez zamere naj smemo tu pokarati gospoda – ki tukaj drevi in davi knjige gloda – po svetu ne pokaže ploda.*"

⁹⁸ Slovenski narod 23. 5. 1872, številka 58. Med podpisniki ni bilo Andreja Marušiča, čeravno je *Slovenski narod* (14. 5. 1872, številka 55) pisal, da je pobudnik nastopa slovenske duhovščine. Verjetno je Marušič tisti "*neki gospod*", o katerem piše *Glas* (5. 7. 1872, številka 2), da se mu podtika iniciativa, pa se je od spočetka zoperstavljal zamisli za nov list.

⁹⁹ *Glas* 13. 12. 1872, številka 24.

¹⁰⁰ *Zgodnja danica* (28. 6. 1872, številka 26, str. 207) je njegov izid pozdravila: "*Derži se strogo katoliškega značaja, in na federalistični podlagi, delaj za zedinjeno Slovenijo.*" Simon Rutar, takrat dijak 8. razreda goriške gimnazije, je z datumom 13. julij v svoj dnevnik zapisal: "*Smo sežgali prvo številko 'Glasa' javno' v šoli.*" (Simon Rutar, *Dnevnik 1869-1874*. Trst-Nova Gorica 1972, 100).

zastopajočega?"¹⁰¹ Tudi tak prispevek je spodbujal k odločitvi. Izid *Glasa* je zato predstavljal začasni poskus vse do trenutka, ko bi se posrečil napad na liberalno Sočo in njeno istoimensko glasilo; takrat bi zagovorniki konservativnih stališč iz duhovniških vrst svojo začetno pobudo izročili v roke laičnih nasprotnikov društva Soča. Drugačno je bilo razmerje do goriške mednarodne katoliške družbe, ki niti v osrednjem slovenskem konservativnem tisku ni imela posebne zaslombe. Sodelovanje z Italijani ni rodilo nobenih posebnih sadov na narodnostnem področju. Drugače je bilo seveda na verskem področju, kjer pa so zadevna vprašanja nosila internacionalni značaj. Slovenskim konservativcem se je bilo zato treba boriti za prestiž med lastnim narodom; odločitev je bila jasna, vendar ni dobila oblike razkola z italijanskimi katoličani in konservativci. Italijanska historiografija meni, da je prav reševanje vedno močnejših nasprotovanj znotraj slovenskega tabora ločilo slovenske katoličane od italijanskih.¹⁰² S tem je nakazana značilnost goriških razmer. Osamosvojitve goriških konservativcev pa razumemo le v sklopu dogodkov splošnega slovenskega političnega življenja. Da bi Slovence še dalje zadržala v svojem okrilju, je Katoliško-politična družba na svojem občnem zboru 5. decembra 1872 sprožila vprašanje reorganizacije družbe. Tako bi družba dobila slovenski in italijanski odsek, ki bi imela vsak svoj odbor in upravo. Skupno bi jima ostajalo predsedstvo družbe, ki bi se menjavalo in bi bilo zdaj italijansko, zdaj slovensko.¹⁰³

Glas, ki je bil glasilo formalno še ne postavljene skupine, je kmalu po svojem izidu v številnih daljših prispevkih načenjal polemiko z idejami liberalizma, napadal je pridobitve liberalnih vlad, razpravljal o razmerju med katoliško duhovščino in liberalci. Izognil pa se je vsaki polemiki z listom *Soča*, ki je po izidu *Glasa* v članku *Našemu duhovstvu*¹⁰⁴ opozarjal na naklepe centralistov. V članku *Naš domači prepir* pa se je zavzel za to, da *stari* (konservativci) prenehajo s svojo taktiko, "*ker naš narod več nima sile vedno braniti se, ampak lahko kedaj stopi k delu, ker v očigled sedanosti ne moremo ostati redno pri starem niti glede navad, niti glede slovstva, politike in gospodarskih zadev. Enako moramo priporočati tudi slovenskim naprednjakom, naj prav previdno delajo. Obema strankama pa svetujemo naj se spoštuje. Kedar je boj neizogibljiv, naj se pusti 'nemškutarjem' nedostojnosti in nesramnosti v prepiru, ker je to njih navada, vsem geslo pa naj bode: amicus personae, sed inimicus causae.*"¹⁰⁵ List je še dalje objavljal prispevke, v katerih je verjetno dr. Lavrič prispeval veliko gradiva k nazorskemu do-

¹⁰¹ Prav tam. *Glas* je že v svoji sedmi številki prvega letnika pojasnjeval, da bo o novem društvu poročal ob pravem času. Konec leta pa je pisal, da se društvo ni ustanovilo zaradi "*nekih razmer*".

¹⁰² Il movimento cattolico goriziano dal 1870 al 1890. Voce Isontina 17. 1. 1971, šte. 3.

¹⁰³ Il Goriziano 8. 12. 1872, šte. 98.

¹⁰⁴ "*Tudi na Goriškem smo videli in vidimo na daleč, kako se brati duhovska ali katoliška stranka obeh narodnosti s centralistično vladno stranko; naše višje duhovstvo, posebno pa v mestu ni tako narodno, kakor veči del duhovščine po deželi, katera ljubi in dobro pozna svoj narod, da ga je treba izpuliti politični zanemarjenosti, ter ga zbuditi k narodnemu in vsakovrstnemu napredku.*" (Soča 27. 6. 1872, šte. 26).

¹⁰⁵ Soča 8. 8. 1872, šte. 2.

grajevanju stranke oziroma društva, ki ga je od 11. aprila 1872 dalje zopet vodil.

Društvo Soča je v letu 1872 ponovno poskusilo z oživitvijo taborskega gibanja. Za 6. oktober 1872 je že drugič pripravljalo tabor v Renčah (prvič l. 1871). Njegov dokončni program¹⁰⁶ je obsegal na prvem mestu razpravo o Zedinjeni Sloveniji, zahtevo za predelsko železnico, narodnostni zakon za Goriško po vzoru češkega in na četrtem mestu slovenski notariat v Gorici. Tudi ta tabor je oblast prepovedala, saj bi zahteva za Zedinjeno Slovenijo in narodnostni zakon lahko povzročila nemire *“v taki meri, da bi vtegnili škodo trpeti javno blagostanje in javna varčnost”*,¹⁰⁷ kot piše v slabi slovenščini prepoved deželnega glavarja Ljubljancana barona Franca Rechbacha;¹⁰⁸ narečno slovenščino je govoril tudi v deželnem zboru. S to prepovedjo je bilo na Goriškem taborsko gibanje končano, saj poskus društva Soča, da bi organizirali tabor v Tolminu na pomlad leta 1874¹⁰⁹ ne le da ni uspel zaradi politične razdrobljenosti Slovencev, ampak tudi edina točka njegovega programa – predelska železnica – ne sodi več v okvir klasičnega vseslovenskega taborskega gibanja, značilnega za leta 1868–1871.

Program renškega tabora iz leta 1872 je vseboval tudi predlog o narodnostnem zakonu za goriško deželo. Za načrt takega zakona je dr. Lavrič v deželnem zboru 21. septembra 1871 postavil interpelacijo. Prejel je odgovor, da vlada zakona ni izdelala, ker z Goriškega dotlej ni bilo nobenih zadevnih predlogov.¹¹⁰ Na občnem zboru Soče 24. avgusta 1872 je bila sprejeta peticija za načrt narodnostnega zakona, ki naj bi ga vlada predložila na prihodnjem zasedanju deželnega zbora: *“Naj blagovoli visoko c. k. ministrstvo predložiti prihodnem deželnemu zboru goriškemu načrt narodne postave po izgledu načrta postavljenega leta 1871 deželnemu zboru na Češkem s spremembami, katere zahtevajo posebne razmere in načrt za preuredbo deželne ustave za Primorje in dodatek k tej postavi od 26. februarja 1861, kar se tiče naše grofije, pa volilnega reda za deželne poslance po sporočilu in mislih gori omenjenih.”*¹¹¹ Predlog je v deželnem zboru predstavil Matija Doljak. Končni odgovor vlade je sporočil okrajni glavar Rechbach 6. decembra 1872, in sicer, da vlada za novi zakon ne vidi potrebe, *“ker sedajne postave in ustanovitve jemljejo, kolikor je mogoče, ozira na dotične ljudske po-*

¹⁰⁶ Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b.15, f. 114. Prvi program tega tabora je vseboval zahteve in predloge za *“narodne postave”* za Goriško, za spremembo deželnega volilnega zakona, za enakopravnost slovenskega jezika in za ureditev zemljiških knjig (Soča 20. 6. 1872, šte. 25).

¹⁰⁷ Soča 12. 9. 1872, šte. 37. Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 114.

¹⁰⁸ Rechbach nikakor ni osvojil goriških Slovencev, saj bi mu *Slovenski narod* (7. 10. 1873, šte. 230) ne napisal: *“... kadar pride ura Vaše ločitve od nas, bomo se goriški Slovenci s polnim pričanjem od Vas poslovili, da slabjšega okrajnega glavarja v katerekoli oziru in samovoljnega od Vas – nij še Gorica imela.”*

¹⁰⁹ Slovenski narod 25. 4. 1874, šte. 94; Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 115.

¹¹⁰ Pertrattazioni della II. tornata epoca III. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1871, Gorizia 1871, 7, 161.

¹¹¹ Soča 29. 8. 1872, šte. 35.

trebe”.¹¹² S tem so bili končani poskusi društva Soča, da doseže sprejem narodnostnega zakona za Goriško.

Ne le verskega pač pa tudi velikega političnega pomena je v letu 1872 vključitev goriških katoličanov obeh narodnosti v akcijo za *Pijeve procesije*, romanja za *rimskega jetnika* papeža Pija IX., pobudila jih je osrednja katoliška družba na Dunaju.¹¹³ V ponedeljek, 2. septembra 1872, se je na povabilo goriške Katoliško-politične družbe v romarskem središču na Sveti Gori pri Gorici zbralo preko celega dneva od 30.000 do 80.000 romarjev obeh narodnosti. S številnimi romarji, ki so takrat obiskali druga podobna središča v deželi (Vrhovlje v Brdih, Kostanjevica pri Gorici, Mengore, Vitovlje, Cerklje, Bovec, Avče) so prispevali k manifestacijam v podporo rimskemu papežu. Množično so razgibale tudi slovenske goriške katoličane. Po približnih ocenah časopisnih poročil se je romarjev v celoti udeležilo kakšnih 100.000 ljudi; svetogorsko je bilo najbolj množično v vsej Avstriji. *Novice* so o svetogorskem romanju pisale kot o veliki manifestaciji, “*kteri para ni v letopisih goriških [...] zdaj vidite tudi vi, Slovenci, ki vas to zadeva, da si narod naš ne pusti izruti iz srca, jedra narodnosti svoje – vere katoliške, ampak, da zraven zgolj narodnih hoče imeti tudi katoliške taborje.*”¹¹⁴ Glasilo goriške katoliške-politične družbe je problem rimskega papeža označilo takole: “*Stvar rimskega papeža je naša stvar, njegova svoboda je naša svoboda, njegova zmaga je naša zmaga.*”¹¹⁵ Tudi zaradi navedenega je povsem razumljivo, da je pri Slovencih na Goriškem konservativno gibanje prav tako uživalo množično podporo. Društvo Soča je izgubilo stike z najširšimi plastmi ljudstva na podeželju, ustvarjene s tabori. Poslej je v ocenah nasprotnikov uživalo ugled liberalne organizacije, a prav liberalizem je bil kriv za ravnanje z rimskim papežem. Še več, predsednik društva Soča je bil nekatoličan dr. Karel Lavrič. Ideološka neurejenost razmer je narekovala skorajšno odločitev, za kar so si razumljivo največ prizadevali konservativci, ki niso imeli kaj izgubiti. Za goriški prostor je pri tem značilno tudi poseganje Italijanov, ki poslej obravnavajo Slovence kot odločilni politični faktor. Romanje na Sveto Goro je sprožilo polemike tudi med goriškimi Italijani in goriški industrijalec je bil pobudnik peticije na ministrstvo za trgovino in industrijo, da se taka romanja ne bi odvijala na delovni dan, kot se je svetogorsko.¹¹⁶

Razmere so se pričele zapletati in razpletati konec leta 1872. V goriški čitalnici so novembra 1872 dvakrat volili nov odbor društva, obakrat so zmagali konservativci. V čitalnici je prišlo do razkola in “*mladoturki*”, kot imenuje v svojem

¹¹² Petrattazioni della terza tornata epoca terza della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1872, Gorizia 1872, 32, 196; Soča 12. 12. 1872, štev. 50.

¹¹³ Camillo Medeot, Un famoso pellegrinaggio a Monte Santo. Quaderni giuliani di storia 4/1983, štev. 1, 123-134.

¹¹⁴ Novice 11. 9. 1872, štev. 37, str. 294-295.

¹¹⁵ Il Goriziano 15. 8. 1872, štev. 65.

¹¹⁶ Camillo Medeot, Un famoso pellegrinaggio a Monte Santo. Quaderni giuliani di storia 4/1983, štev. 1, 133.

pismu dr. Bleiweisu katehet Marušič¹¹⁷ iz vodstva čitalnice izrinjene liberalne elemente, so 29. decembra na lastno pest pripravili Prešernovo bésedo. Bila je v dvorani goriškega italijanskega filodramatskega društva, ker vodstvo čitalnice svojih prostorov ni dalo na razpolago. Pri pripravi bésede sta se najbolj izkazala mlada gimnazijska profesorja Fran Levec¹¹⁸ in Fran Šuklje.¹¹⁹ Časopisno poročilo je sodilo, da prireditve, ki naj bi pokazala na stanje in razvoj slovenske umetnosti v Gorici, ni bila goriška, ker iz Gorice ni bilo nastopajočih.¹²⁰

Prešernovo bésedo je pripravila druga generacija pomembnejših slovenskih srednješolskih učiteljev v Gorici, prva generacija se je pojavila sredi šestdesetih let. V drugo je spadal poleg omenjenih (suplent na gimnaziji, slavist Fran Levec in suplent na realki, zgodovinar Franjo Šuklje) še matematik (na gimnaziji je učil med leti 1873-1907) Anton Šantel, čigar k slikarstvu in glasbi usmerjena družina je v kasnejši desetletjih bogatila slovensko kulturno podobo Gorice. Osrednja osebnost pa je bil nedvomno pisatelj in prirodnoslovec Fran Erjavec, profesor na realki v letih 1871-1887. Prirodnoslovec je bil tudi Julij Głowacki; na realki oziroma učiteljišču v Gorici je služboval med leti 1870-1873. Prav tu je od leta 1871 učil tudi fizik Jakob Čebular. Matej Lazar je bil profesor prirodropisa na gimnaziji. Matej Vodušek, astronom, meteorolog in klasični filolog je na goriški gimnaziji učil med leti 1872-1877. Goriški slovenski izobraženci so delovali v goriški čitalnici, kasneje v različnih društvi, dopisovali so v slovenski tisk. Del goriških izobražencev se je združeval v Collegium ucnjacorom goritiense in se sestajal na "učenjaških shodih," ki so bili bolj zabavne prireditve.¹²¹ V predvolilni borbi leta 1873 so dr. Lavriču očitali, da se je udeleževal takih shodov.¹²²

¹¹⁷ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 70.

¹¹⁸ Levec se je poleti leta 1871 zanimal, kako je s suplenturami na goriški gimnaziji in pri tem mu je z informacijami pomagal tudi Štefan Širok, ki je Levca seznanjal o zadevi v pismih 8. 8. 1871 in 10. 9. 1871 (Branko Marušič, Iz korespondence Štefana Široka. Jadranski koledar 1973, 189, 190; ponatis v: Primorski čas pretekli, Koper 1985, 343-383). Levec je suplenturo dobil in za njegovo namestitev v Gorici je skrbel Viktor Dolenc, ki mu je 12. 10. 1871 sporočal: "*Sicer pa rad zagotavljam, da Vas komaj pričakujemo goriški Slovenci, ker potrebujemo takih moči, kakor ste Vi.*" (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1409/VI). V Gorici se je kmalu vključil v slovensko javno življenje, sodeloval je pri *Soči*, kot pisec (pseudonim Paulus), urednik in lektor. 4. 9. 1872 ga je v Kobaridu takrat še dijak Simon Rutar seznanil s Simon Gregorčičem: "*Tako sem seznanil dva slovenska pesnika.*" (Simon Rutar, Dnevnik 1869-1874. Trst – Nova Gorica 1972, 105). V Gorici je učil dve šolski leti.

¹¹⁹ Šuklje, ki je stanoval v goriškem predelu Placuta, je okrajno glavarstvo prosil za dovoljenje (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 114. O prireditvi je pisal v knjigi *Iz mojih spominov* (Ljubljana 1926, str. 71; druga izdaja: Ljubljana 1988-1995, 1, str. 89-90). Šuklje je bil v Gorici le eno šolsko leto.

¹²⁰ Novice 15. 1. 1873, šte. 3, str. 21-22; Branko Marušič, O Prešernovi "bésedi" v Gorici konec leta 1872. Jadranski koledar 1980, 247-253.

¹²¹ *Soča* 12. 7. 1871, šte. 7; 15. in 29. 5. 1873, šte. 20 in 22; *Glas* 9. 5. 1873, šte. 19;

¹²² *Glas* 15. 8. 1873, šte. 33. Učenjak L. (avrič) je na učenjaškem shodu 16. 11. 1872 zbral denar za organizacijo Narodna šola v Ljubljani (*Soča* 28. 11. 1872, šte. 48). Ko se je Šuklje poročil, mu je kolegij goriških učenjakov poslal čestitko, podpisali so jo Jakob Čebular, Ignac Gruntar, Ernest Klavžar in Štefan Širok. V polemike o učenjaških zborih je bil vpleten tudi Fran Levec

Družbi goriških slovenskih intelektualcev mladoslovenske usmeritve se je pridružil v času, ko je živel na Slovenskem in si za kraj svojega bivanja izbral prav Gorico, tudi poljski jezikoslovec in ruski univerzitetni profesor Jan Ignacy Nieciślaw Baudouin de Courtenay. V Gorici je organiziral tečaj za učenje ruskega jezika, s pomočjo ruskega poslaništva na Dunaju pa je posredoval goriški čitalnici več ruskih knjig. To se mu je zdelo na robu slovenske zemlje pomembno zaradi soočanj med Slovenci in Italijani, kot je 19. julija 1872 pisal duhovniku ruskega poslaništva na Dunaju Mihailu F. Rajevskemu.¹²³ Med goriškimi Slovenci se je de Courtenay dobro počutil: "*Nič več ne želim, samo da bi povsod srečal tako odkrito srčnost in resnično prijaznost, katero sem najdel med goriškimi Slovenci sploh, posebno pa med slovenskimi dijaki v Gorici.*"¹²⁴ Ob tem ni nepomembno vedeti, da so v sedemdesetih let odšli v Rusijo in tam službovali kot srednješolski profesorji tudi Goričani France Rebec¹²⁵ iz Brestovice pri Povirju in Štefan Širok iz Ravnice pri Grgarju ter zelo verjetno tudi Jožef Koršič iz Solkana.¹²⁶ V Rusijo je tedaj odšel tudi Davorin Hostnik, rojak iz Šmartnega pri Litiji; kasneje je bil sodelavec pri goriški založbi Andreja Gabrščka.

Dan po Prešernovi goriški počastitvi, ki je vzbudila veliko prahu,¹²⁷ je bil občni zbor Soče. Prinesel je odločitev. Soča je ohranila svoj položaj, saj je v tekmi za predsednika društva dr. Lavrič s 64 prejetimi glasovi premagal svojega tekmeca dr. Tonkljija, ki je prejel le 37 glasov; dva udeleženca zbora sta volila na predsedniško mesto Matijo Doljaka. Napad na vodstvo društva je na občnem zboru 30. decembra 1872 pričel duhovnik Vales, prejšnje čase aktivni član in po vsej verjetnosti tisti anonimni pisec članka v *Soči*, ki je Srbijo povzdigoval kot *jugoslovanski Piemont*.¹²⁸ Vales je postavil ultimativno kandidatno listo novega odbora,

---

(Paulus), ki mu je *Glas* očital ustanovitev učenjaškega društva. Levec je to zanimal. Zato pa je dodal, da je imel *redacteur en chef* časnika *Glas*, kot kaplan v Rihemberku, "*tistikrat medene večere pa sladke noči*" (Soča 15. 5. 1873, štev. 20). Med *Glasom* (9. 5. 1873, štev. 19) in *Sočo* (29. 5. 1873, štev. 229) je tudi zaradi tega nastala polemika. Med leti 1869-1871 je bil za kaplana v Rihemberku Josip Gabrijevčič, bil je med vodilnimi pri *Glasu* in pri kasnejšem političnem društvu Gorica. 14. 2. 1876 je izstopil iz političnega društva Sloga (Archivio di Stato Gorizia, I.R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 117).

¹²³ Зарубежные Славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40-50 годы XIX века. Москва 1975, 66.

¹²⁴ Iskra Vasil'evna Čurkina, I. A. Baudouin de Courtenay in Slovenci. Goriški letnik 4-5/1977-1978, 121.

¹²⁵ Soča 10. 5. 1871, štev. 3; Iskra Vasil'evna Čurkina, France Rebec – leta življenja v Rusiji. Goriški letnik 15-16/1988-1989, 63-68.

¹²⁶ Branko Marušič, Iz korespondence Štefana Široka. Jadranski koledar 1973, 183 (ponatis v: Primorski čas pretekli, Koper 1985, 343-383).

¹²⁷ O Prešernovi *běsedi* je pisalo tudi neslovensko goriško časopisje (L'Isonzo 1. 1. 1873, štev. 1). Njeno politično ozadje je poudaril tudi nemški list *Görzer Zeitung* (29. 12. 1872, štev. 23). Nastala je tudi drobna polemika med *Slovenskim narodom* in *Novicami* (1. 1. 1873, štev. 1, str. 6), ki so domnevale, da so goriški Prešernovi častilci bližje italijanskim liberalcem, kot so si slovenski *staro-* in *mladoturki*.

¹²⁸ Po Levčevi opombi na izvodu *Soče* (29. 8. 1872, štev. 35), hrani ga Časopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.

na kateri je bilo predsedniško mesto določeno dr. Tonkliju.¹²⁹ Lavrič med duhovščino ni bil sprejet, ker ni bil katoličan: "*Zmed slovenskih katoličanov, bivajočih na Goriškem, je pa brez vsake dvombe toliko sposobnih mož, da ni nikakoršna sila, da bo nekatoličan zastopal katoliške družnike. Da je gospod dr. Lavrič veliko storil za narodnost na Goriškem, to priznava vsak pošteno misleč rodoljub; da pa nima tistega neomejenega zaupanja pri svoji delalnosti za narodno izobraženje, ktere je neogibno potrebno, da se namen doseže, more tudi vsakdo priznati, kriv pa je temu le njegov prestop k drugovestvu.*"¹³⁰

Zadnji poskus za osvojitve Soče je imel predpriprave. *Zgodnja danica*, ki se je tedaj prvič lotila goriških razmer, je pokarala tiste duhovnike, ki sodelujejo v društvu Soča. Dr. Lavrič naj spozna svojo zmoto in naj se vrne v katoliško vero.¹³¹ V pismu dr. Bleiweisu je Andrej Marušič konec leta 1872 ali pa v začetku naslednjega pisal, da nekateri mladi duhovniki niso poznali voditeljev društva in "*se dali zlorabiti od njih za štafažo*", toda potem ko so spoznali svojo zmoto, so sklenili, da izstopijo iz društva in bodo ustanovili novo, za kar delujeta tudi dr. Tonkli in "*vseskozi zanesljivi*" Andrej Jeglič. Marušič je omenil dvojno nastopanje društva in njegovega glasila, ki se je bilo pokazati pravo lice;¹³² urednika *Soče* Viktorja Dolenca je označil kot razsodnega moža.¹³³ Kasnejše polemike med sprtimi Goričani so pokazale, da se je Dolenc zavzel za dr. Tonklija kot predsednika Soče, da bi se tako uresničila sprava.¹³⁴

Istočasno s pripravami na odločitev v društvu Soča se je oglasil liberalni *L'Isonzo*, ki je vabil Slovence k sodelovanju. List je objavil daljši članek *Il deputato Dr. Lavrič*; članek je povzel tudi *Slovenski narod* in ga označil kot primer pravičnega pisanja narodnih nasprotnikov.¹³⁵ Sredi decembra je *L'Isonzo* predlagal, da bi Slovenci in Italijani prenehali z medsebojnimi prepiri, da bi se sestali dr. Lavrič in dr. Tonkli za slovensko ter dr. Deperis in grof Coronini za italijansko stran in sestavili skupen program, "*pomirjenja med Slovenci in Italijani, ki je najbolj potrebno, če hočemo za vedno pokončati nesramnosti naših prusofilov*".¹³⁶ Zelo očitno je, da je prišel poziv v času popolnega razdora v vrstah Slovencev, ki bi se poslej mogli z Italijani povezati le zaradi idejne usmeritve za primer, da bi se predlagano sodelovanje uresničilo. Članek *Sloveni e gli Italiani* v *L'Isonzu* (19. 12. 1872) pa je oblast zaplenila. Poziv liberalnega lista *L'Isonzo*

¹²⁹ Soča 2. 1. 1873, šte. 1; 4. 9. 1874, šte. 37.

¹³⁰ *Zgodnja danica* 3. 1. 1873, šte. 1, str. 5-6.

¹³¹ Prav tam.

¹³² Marušič je že ob koncu leta 1871 v dopisu, ki so ga objavile *Novice* očitel *Soči*, da ne objavlja celotnega gradiva o delovanju društva in nekatere stvari, ki jih je obravnaval občni zbor društva zamolči (Branko Marušič, *Začetki slovenskega časnikarstva na Goriškem*. V: *Ob stoletnici "Soče"*. 1871-1915. Trst 1971, str. 25).

¹³³ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 69-70; Andrej Marušič, *Moja doba in podoba*. Gorica 1991, 115-117.

¹³⁴ Glas 9. 5. in 26. 9. 1873, šte. 19 in 39; Soča 29. 5. 1873, šte. 22.

¹³⁵ *L'Isonzo* 27. 11. 1872, šte. 95; *Slovenski narod* 3. 12. 1872, šte. 140.

¹³⁶ *L'Isonzo* 14. 12. 1872, šte. 100.

je bil naslovljen Sočanom. Zato je njih glasilo odgovorilo in pokazalo na nezanesljivost Italijanov, kar dokazuje preteklost: *“Če hočejo Italijani začeti pravo narodnostno in federalistično politiko, če se odpovedo sanjarijam, zaradi katerih smo jih lahko primerjali Poljakom, če postanejo zanesljiv politični faktor in če so nam Slovencem povsod tako pravični kakor mi njim, – potem je mogoča edinstvo in prijateljstvo bode trajalo, dokler od teh principov ne odpadejo, tega so lahko prepričani tudi če nij nobene konferencije mej kolovodjami obeh strank.”*¹³⁷ Podobno so sodile Novice: *“Dovolj smo se že zavedli in utrdili, da lahko tudi sami svojo pot hodimo, opirajoč se na sorodne nam brate [...] Ne glede na osebe, ktere nam niso vse po volji, imamo tudi tehtne pomisleke glede nasvetovanega posveta samega po sebi. Narpred treba, da naši Lahi za stare grehe pokoro delajo, potem da nam dajo zanesljivo poročstvo svoje lojalnosti do nas.”*¹³⁸ Pobuda časnika *L'Isonzo* je dobila svoj epilog nekaj mesecev kasneje. Konec maja leta 1873 je deželni šolski svet sprejel sklep, da se na goriški vadnici bolje poskrbi za učenje nemškega jezika. Ker je bil Luigi Pajer za tak sklep, se je vnela časopisna polemika (*L'Eco del Litorale*, *L'Isonzo*), v kateri pa se Pajer ni izkazal kot mož načel. Med drugim je omenil, da je *L'Isonzo* iskal stike s Slovenci, ki pa so možnost, da bi stopili v kako povezavo z Italijani (zaplenjeni članek iz decembra 1872), odklonili. Zoper tako izjavo je *L'Isonzo* protestiral, uredništvo *Soča* pa je podalo izjavo, da niso Italijani formalno ponudili nobene zveze. *Soča* je še ponovila stališče: *“Mi ostanemo zmerom pri istem, kar smo rekli, da Italijani morajo postati dosledni federalisti, če hočejo z nami proti nemškemu nasilstvu uspešno postopati.”*¹³⁹ Domače razmere so Sočane preveč zaposlile, da bi se z Italijani pogajali za skupno nastopanje.

Gotovo ni neupoštevanja vredno dejstvo, da so v obdobju liberalne vladavine (1871-1879 vlada grofa Adolfa Auersperga) v monarhiji dvignili svoj glas goriški Nemci in začeli 5. novembra 1872 izdajati list *Görzer Zeitung*; niti pri Italijanih niti pri Slovencih ni naletel na pozitiven odmev, oster boj sta mu napovedala predvsem oba italijanska lista v Gorici.

Slovensko-italijanska razmerja pa so se začela reševati tudi na ulici. Prvi in najbolj pogosti izzivi so bili premazani slovenski napisi v Gorici (trgovine, gostilne). Začeli pa so se tudi drugačni obračuni. Na božič leta 1874 se je v neki goriški gostilni skupina mladeničev pogovarjala v slovenskem jeziku. Zato je nastal prepir, v katerem je bil ubit mladenič Lasič iz Renč. *Novice* so sodile, da tepež in umor kažeta *“nekako naroden značaj”* in dalje: *“Česar pa ne razumemo, je to, kako da so ti poredneži prišli do narodne strasti, saj te baže ljudem ni bilo še prejšnjih let, ko ste bili naši narodnosti razkačeni druga proti drugi – nič mar za narodni razpor.”*¹⁴⁰ *Soča* je misel dopolnila, *“da Slovenci ne morejo in ne smejo italijanske narodnosti za ta sirov čin odgovorne storiti; večina onih zločincev*

¹³⁷ *Soča* 24. 12. 1872, šte. 51.

¹³⁸ *Novice* 24. 12. 1872, šte. 52, str. 421.

¹³⁹ *Soča* 2. in 19. 6. 1873, šte. 24 in 25; *Novice* 2. in 9. 7. 1873, šte. 27-28, str. 215 in 222.

¹⁴⁰ *Novice* 6. 1. 1875, šte. 1, str. 6.

nij prav za prav italijanske narodnosti, to kažejo imena Čičigoj, Devetak itd".¹⁴¹ Aprila 1878 so bila razbita stekla v oknih stavbe (Petrogallijeva hiša na Pristavi), v kateri je stanoval Ernest Klavžar, ki je bil znan kot goreč slovenski bojevniki, "fervidissimo partigiano sloveno".¹⁴² Slovenca sta v začetku aprila 1878 napadla v Ulici sv. Antona v Gorici Italijana, ker sta govorila italijansko.¹⁴³ Časopisna poročila navajajo veliko takih in podobnih primerov.

Neuspeli poskus, da bi se društvo Soča predružačilo, je imel za posledico prečiščenje članskih vrst. Odšli so duhovniki in bivši predsednik društva Vales je v polemичnem zapisu pojasnjeval: "Mar bi res društvo, Soča, in Slovenija škodo trpeli, ako bi društvo postavilo na versko podlago, katero toliko drugih domoljubov želi? Pri poštem političnem društvu, bi pa se ne imelo po mojem in mnogo drugih mnenju potrebno in zdravo načelo prezirati in zaradi tega na eno ali drugo zasluženjo osobo [dr. Lavrič] toliko ozira jemati. Tu gre za izrečno verska ali krščanska načela, in seveda, če se s temi ne vjamete, je sleherni porazum na narodovo škodo nemogoč."¹⁴⁴ Pričela se je poslej polemika med obema listoma goriških Slovencev; *Slovenski narod* je bil na strani društva Soča in njegovega glasila; krivca za razkol na Goriškem je poiskal v "kranjskem prišleku", nadškofovem tajniku Janezu Globočniku, ki da je podpihoval strasti.¹⁴⁵ Verjetno je pa v tem namig na intervencijo nadškofije, ki pri vsem dogajanju ni mogla ostati neprizadeta.

Leto 1873 je bilo leto državnoborskih volitev po novi volilni zakonodaji. V znamenju tega dogodka se je odvijal tudi pretežni del političnega življenja goriških Slovencev. Ivan Prijatelj ugotavlja, da je z novim letom 1873 na Slovenskem edino list *Soča* šel na odločno svobodomiselnost pot.¹⁴⁶ Toda še pred volitvami so se v društvo organizirali konservativci. Njih društvo Gorica je bilo uradno potrjeno 1. marca 1873, v statutu društva je pisalo, da ima namen goriškim Slovincem "varovati vse, kar sega v njihovo versko, narodno, družbinsko (socialno) gospodarstveno in politično življenje".¹⁴⁷ Tako kot program lista *Glas*, ki je postal glasilo društva, je tudi društvo Gorica postavilo verska vprašanja na prvo mesto. Ustanovnega občnega zbora 15. maja 1873 v Gorici se je udeležilo 150 ljudi, med temi je bilo 40 duhovnikov. Ob tej priložnosti so tudi ugotavljali, da šteje društvo 366 članov. Take številke so Sočani svojim nasprotnikom lahko le zavidali, saj se je tudi primerilo, da občnega zbora njihovega društva ni bilo zaradi preskromne udeležbe. V društvu Gorica je bilo ob času ustanovnega zbora včlanjenih kar 115 duhovnikov, kar je predstavljalo slabo tretjino vseh članov.¹⁴⁸

¹⁴¹ Soča 14. 1. 1875, štev. 2.

¹⁴² Il Goriziano 14. 4. 1878, štev. 30.

¹⁴³ Il Goriziano 9. 4. 1878, štev. 98.

¹⁴⁴ Glas 28. 2. 1873, štev. 9.

¹⁴⁵ Slovenski narod 28. 1. 1873, štev. 22.

¹⁴⁶ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. 3. Ljubljana 1958, 350.

¹⁴⁷ Glas 21. 3. 1873, štev. 12.

¹⁴⁸ Glas (16. 5. 1873, štev. 20) je podal zelo natančno podobo članstva novega društva Gorica ob ustanovitvi. Od skupnega števila 366 članov je bilo 251 laikov in 115 duhovnikov. Med laiki je

Soča je pred volitvami v državni zbor po novi zakonodaji zagovarjala pasivni odpor, češ naj noben slovenski poslanec ne stopi v dunajsko "lesenjačo".¹⁴⁹ Kasneje je menjala svoja stališča in o kandidatu za državnega poslanca sodila, da mora biti federalist.¹⁵⁰ Da bi društvo Soča opravilo volitve z največjim uspehom, je pripravilo dva občna zbora na goriškem podeželju, in sicer 27. aprila 1873 v Sežani in 8. junija 1873 v Rihemberku. Zboroma so prisostvovali tudi nečlani. Društvu se je zdelo zlasti zelo pomembno pridobiti Kraševce in si tu zagotoviti potrebne volilne glasove. V Rihemberku je določilo karakteristiko svojega kandidata: slediti mora programu taborov (Zedinjena Slovenija, slovenski jezik v urade in šole, materialne koristi slovenskega naroda) in nastopati z državno opozicijo, seveda v mejah slovenskega programa.¹⁵¹ Za kandidata društva Soča je bil postavljen dr. Lavrič, ki je moral, izzvan od nasprotnega tabora zaradi svojega prestopa v protestantizem, češ da ne more biti zastopnik vernih Slovencev v državnem zboru, pojasnjevati svoj odnos do vere. Izjavil je, da se zavzema za enakopravnost vseh veroizpovedi, iz česar sledi, "da mora država vsaki cerkvi priznavati svobodo v njenem delokrogu, potem mora vsaki cerkvi varovati pravice, da druga ne žali druge, in sama ima pravico in dolžnost, braniti se napadov ali škode od cerkve, kakor tudi od strani drugih oseb ali društev".¹⁵² Skoraj mesec dni za razglasitvijo državnoborskega kandidata društva, čigar ime je prišlo v seznam kandidatov osrednjega slovenskega volilnega odbora, je občni zbor konservativnega političnega društva postavil za svojega kandidata dr. Tonklija.¹⁵³ Na Goriškem se je pričel predvolilni boj. Glas in Soča dokazujeta, da ni bil dostojen, pač pa izpolnjen z nešteti osebnimi napadi. Glas je v načelu prikazal razlike med obema strankama, to je med samonarodno (Soča) in verskonarodno stranko (Gorica)¹⁵⁴ ter o svojem kandidatu sodil, da mora biti "dober katoličan,

---

bilo 169 obrtnikov, trgovcev in posestnikov, 40 podžupanov in občinskih svetovalcev, 24 županov, 8 učiteljev, 3 občinski tajniki, 2 državna uradnika, 2 vladna svetovalca v pokoju, ter po en odvetnik, zdravnik in odvetniški pripravnik. Med 115 duhovniki je bilo 48 vikarjev in kuratov, 39 kaplanov, duhovskih pomočnikov in upokojenih duhovnikov, 20 župnikov, 5 dekanov in 3 monsignorji.

¹⁴⁹ Soča 20. 2. 1873, šte. 8. Soča (13. 3. 1873, šte. 11) je tudi zapisala: "Vsak slovenski poslanec naj bo proglašen izdajica, kateri bi šel na Dunaj na podlagi direktnih volitev."

¹⁵⁰ Soča 10. 4. 1873, šte. 15.

¹⁵¹ Soča 12. in 26. 6. 1873, šte. 24 in 26.

¹⁵² Soča 7. 8. 1873, šte. 32.

¹⁵³ Novice (21. 5. 1873, šte. 21, str. 165) so nasprotovale Vošnjakovemu "centralnemu volilnemu odboru". Zasluge za domači spor pripisujejo peščici, ki je po zgledu Štajercev začela s tem, "da so brambo pravic katoliške naše cerkve s programa izbrisali in v en rog začeli trobiti z 'nemški-mi' liberalci'".

¹⁵⁴ "Verskonarodna stranka pa ima ves narodni program samonarodne stranke, ves do najmanjše pičice: zahteva prav tako živo in nepopustljivo zedinjeno Slovenijo, kot ona, tirja ravno tako ostro slovenske šole in uradnije, kot ona, tirje vse kar more nas Slovence očrvstiti in tujih življenj osvoboditi. Razloček med verskonarodno stranko je edino ta, da samonarodna zagovarja edino narodnost, verskonarodna pa povdarja ravno tako ostro vero kot narodnost: obadva sta ji dragi, da, neprecenljivi svetinji, katerih ne pusti zanemarjati ali pa celo zametovati." (Glas 8. 8. 1873, šte. 32).

zvest Avstrijan in goreč domoljub".¹⁵⁵ Kot rdeča nit se vleče skozi vse *Glasove* polemичne prispevke podoba dr. Lavriča, saj je bilo treba spremeniti javno mnenje, v katerem si je sicer protestant in kandidat Soče zagotovil pozitivno mesto. "Mož, ki se sicer narodnjaka imenuje in dela, pa nima vere ali se sramuje, jo očitno spoznati, ali ki ni naše vere, ni za nas, in naj ga nekateri tudi do nebes povzdigujejo, verni katoliški slovenski narod ne bo nikdar vsestransko zastopal; zato takega voliti ne smemo, če hočemo propasti. V tem smislu je za nas verne goriške Slovence naš edini kandidat za državni zbor edino le dr. Josip Tonkli."¹⁵⁶ *Glas*¹⁵⁷ je v povezavi z državno pravno stranko videl možnost za uresničenje Zedinjene Slovenije. Na nasprotni strani je Viktor Dolenc na rihemberškem zboru društva Soča (8. 6. 1873) zagovarjal povezavo slovenskih državnih poslancev z opozicijo in odklonil sodelovanje z nemško pravno stranko, ker je konservativna.¹⁵⁸ Podobno je bilo tudi stališče *Zgodnje danice*, ki ni soglašala z možnostjo, da bi nekatoličan zastopal v državnem zboru goriške katoličane.¹⁵⁹ Če je bil *Glas* neusmiljen do Sočinega kandidata (Soča zanj ni delala odkrite propagande), pa se je Soča posvečala politični biografiji dr. Tonklija. Ocena goriških razmer po pisanju Soče je naslednja: "Čuden boj so proti nam začeli na Goriškem nekateri gospodje; menimo da bode skušnja učila, da ta boj ni koristen posebno, stanu ne, kateri se je tega boja najbolj poprijel, češ da varuje interese katoliške vere. Če se reči na dno pogleda, priti se mora do spoznanja, da je za vsem šundrom skrita osebna zadeva, katera tako znači, da je s patrijotizmom v nekaterih slovenskih krogih jako na slabem. Mnogo se more grešiti na Slovenskem po krivem vplivu, dokler narod ne stopi na svoje lastne noge; zatorej pa se je ukoreninila v slovenskih prvaških krogih misel, da prosti narod je materijal ali lestvica, po kateri si morajo pomagati nekateri doktorji do blagostanja in dostojanstva."¹⁶⁰

Volitve bi potekale potemtakem v merjenju moči in vpliva obeh političnih društev, da ni na Tolminskem s svojo kandidaturo uspel Andrej Winkler, ki je imel kot tolminski okrajni glavar v goriških gorah velik vpliv. Na volitvah 15. oktobra 1873 je dobil med tremi tekmeci največ glasov dr. Tonkli¹⁶¹ (94), na drugem mestu je bil z 79 glasovi Winkler, dr. Lavrič pa je zbral 19 glasov manj kot Tonkli. Prav zanimiva je razčlemba volilnih rezultatov; iz njih je razvidno, da je Tonkli pobral največ glasov na ožjem Goriškem, Winkler je svoja nasprotnika porazil na volitvah v Tolminu in Bovcu, medtem ko je Lavrič zmagal na Krasu.¹⁶² Tonklijevi glasovi niso začudili nikogar. Ali ni za dokaz številčne moči društva Gorica

¹⁵⁵ Glas 4. 7. 1873, šte. 27.

¹⁵⁶ Glas 1. 8. 1873, šte. 31.

¹⁵⁷ Glas 15. 8. 1873, šte. 33.

¹⁵⁸ Soča 26. 6. 1873, šte. 26.

¹⁵⁹ Zgodnja danica 3. 1. 1873, šte. 1, str. 5-6.

¹⁶⁰ Soča 21. 8. 1873, šte. 34.

¹⁶¹ V poročilu o izidu volitev je Tonklija *Slovenski tednik* (17. 10. 1873, šte. 16) poimenoval kot dr. Kosoklep.

¹⁶² Glas 10. 10. 1873, šte. 41; Slovenski narod 18. 10. 1873, šte. 240; Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, str. 377.

zelo zgovoren podatek, da se je kandidacijskega zbora Soče v Gorici, 31. julija 1873, udeležilo 47 članov društva, medtem ko je kandidacijskemu zboru društva Gorica, 25. avgusta 1873, prisostvovalo 177 udeležencev; med njimi je bilo 25 duhovnikov, 17 županov in 40 občinskih starešin.¹⁶³ Na goriških volitvah je zmagoviti kandidat prejel premalo glasov, da bi bila njegova izvolitev potrjena. V ožji volitvi 20. oktobra pa je Winkler (156 glasov) z glasovi Lavričevih volilcev premagal Tonklija (82 glasov). *Soča* se je tedaj odpovedala svojim načelom, rekoč, da bodo njeni volilci glasovali raje za poštenega uradnika kot pa za farizeja: "*Ne radi glasujemo zoper svoja načela za uradnika Winklerja, a bogme stokrat rajši, kakor za Te.*"¹⁶⁴ Winkler je bil prvi Slovenec, ki je bil na neposrednih volitvah izvoljen v državni zbor, za njim se je do zadnjega tako izvoljnega poslanca zvrstilo še 69 slovenskih poslancev.¹⁶⁵

Volilni boj in njegov zaplet sta zopet odmevala v medsebojnih obračunavanjih, zlasti je bila napadana *Soča* zaradi Winklerja, ki je v dunajskem parlamentu deloval v stranki vladne večine: "*Kaj nam pomaga, če imamo takega poslanca, ki sicer priberači nekaj tisočev goldinarjev, ter ž njim zadovoli nekatere sebičneže, druge nevedne pa slepi; zraven pa se izneveri, ali vsaj ne sme ravnati po načelih, ktere zastopa narod slovenski in gotovo tudi ogromna večina njegovih volilcev? če se združi in brati se zagrizenimi sovražniki narodnosti slovenske in cerkve katoliške? če v vsem prekinuje ministerstvu in sedanjemu vladnemu sistemu? če z liberalci vred pomaga škofo in duhovščino vklepati v verige?*"¹⁶⁶

Pri nobenih prejšnjih volitvah na Goriškem ni bilo volilnega boja, ki bi v tolikšni meri razvnel strasti. Slovenci so pri direktnih volitvah v državni zbor imeli možnosti, da izvolijo le enega poslanca; čeravno so sodelovali tudi pri volitvah ostalih treh državnih poslancev v deželi, vendar so bili brez vsakega upanja, da bi bil izvoljen še kateri kandidat slovenske narodnosti. *Soča* je zato v predvolilnem boju razmišljala o vplivu na izide volitev v tistih razredih, kjer so bili Slovenci v manjšini, zagovarjala je volitev poslanca federalista.¹⁶⁷ *Glas* je imel podobna stališča in se zavzel, da bodo Slovenci volili tiste Italijane, "*kteri niso bili nikdar našim interesom in narodnim zahtevam nasproti, kteri so nam bili marveč vselej pravični in so naše pravične tirjatve podpirali*".¹⁶⁸ Splošni izid goriških volitev je list italijanskih liberalcev označil kot zmago liberalcev nad klerikalci in poudarjal kot značilnost teh volitev, da se vlada vanje ni mešala.¹⁶⁹ Mesec dni po končanih

¹⁶³ Soča 7. 8. 1872, šte. 32; Glas 22. 8. 1873, šte. 35.

¹⁶⁴ Soča 16. 10. 1873, šte. 42. Malo pred tem je Soča (25. 9. 1873, šte. 39) zapisala: "... moramo vendar izreči, da bi si dali goriški Slovenci naj jasniši spričevalo popolne politične nezrelosti, ako izvolimo c. k. uradnika za svojega edinega zastopnika v državnem zboru."

¹⁶⁵ Vasilij Melik, Slovenski državni poslanci. V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, 169.

¹⁶⁶ Glas 17. 4. 1874, šte. 16.

¹⁶⁷ Soča 26. 6. 1873, šte. 26. Poraz na volitvah je prizadel dr. Lavriča. Vendar se je pomiril, kot poroča Erjavec Franu Levcu iz Gorice 27. 11. 1873 in "tolče" naprej svoje siromastvo (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 973, VIII B, šte. 1).

¹⁶⁸ Glas 4. 7. 1873, šte. 27.

¹⁶⁹ L'Isonzo 25. 10. 1873, šte. 86.

volitvah je *Soča*¹⁷⁰ že lahko poročala o ponašanju goriških poslancev v državnem zboru; le duhovnik dr. Eugenio Valussi (izvoljen v kmečkih občinah goriške Furlanije) je bil v pravni stranki, o kateri je *Soča* pisala, da zagovarja historično pravo, medtem ko so Slovenci za naravno pravo. Winkler se je pridružil v svojem prvem mandatu vladni nemški liberalni skupini, v drugem mandatu (od 1. 1879) je nastopal samostojno. Ostala dva poslanca sta delovala pa v klubu mladih Nemcev (Rudolf Taccò) in pri ustavovercih (Franc Coronini).

Po napornem volilnem boju je na Goriškem zavladovalo obdobje manj intenzivnega dela na političnem področju. Goriška čitalnica, ki je bila od konca leta 1872 v rokah konservativcev, je konec leta 1873, po drugem poskusu, dobila nov odbor, ki so ga sestavljali predstavniki *starih* in *mladih*. *Glas* je komentiral: "...konservativna stranka je pokazala, da gre do skrajne meje, če gre za spravo. Bog daj, da bi bila stalna!"¹⁷¹ V čitalnici ni bilo večjih nesporazumov, čeprav se je dobrodelne prireditve v korist novomeškega narodnega doma (26. 4. 1874) udeležilo le majhno število pripadnikov konservativne stranke.¹⁷² V odboru čitalnice, izvoljen je bil 23. decembra 1874, so bili predstavniki obeh struj.¹⁷³

Po novem letu 1874 pa so prvi oživel politično aktivnost Sočani. 29. januarja 1874 so imeli občni zbor v Gorici, na njem se je zbralo le 31 članov društva.¹⁷⁴ Poslušali so oceno volitev, v kateri je bila pojasnjena vloga društva pri izvolitvi Winklerja. Tudi pri kandidaturi Winklerja na Tolminskem, ki so ga kandidirali "*tolminski vladni oportunitatovci*,"¹⁷⁵ je odločala predelska železnica. Winklerjevi predlagatelji so se povezali s Sočani in se domenili za medsebojno sodelovanje v primeru, da bi prišlo do ožjih volitev med kandidatom Gorice in kandidatom Soče oziroma Winklerjem.¹⁷⁶ Iz tega kompromisa izvoljeni Winkler se je v posebnem pismu predsedniku Soče zavezal, da bo delal za narodove interese.¹⁷⁷ Druga značilnost prvega občnega zbora Soče po volitvah pa je izvolitev novega predsednika društva, potem ko se je dr. Lavrič vodenju društva odpovedal zaradi

¹⁷⁰ Soča 20. 11. 1873, štev. 47.

¹⁷¹ Glas 2. 1. 1874, štev. 1. V začetku januarja 1. 1874 pa je pisal Ernest Klavžar Francu Levcu: "*V naši čitalnici se je sprava dognala, pa tako, da se Bogu usmili. Jaz se le čudim Dolencu in Erjavcu, da se puste tako rekoč v r. brcati. Le pomisli: Jeglič predsednik, Tonkli podpredsednik, Povše, Vodopivec, Marušič odborniki in Globočnik nadomestnik; sami najodloznejši elementi nasprotne stranke.*" (Branko Marušič, Osem neobjavljenih pisem Ernesta Klavžarja Franu Levcu. Jadranski koledar 1975, 200).

¹⁷² Slovenski narod 29. 4. 1874, štev. 96.

¹⁷³ Slovenski narod 29. 12. 1874, štev. 236; Archivio di Stato Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 115.

¹⁷⁴ Uspelo jim je zbor pripraviti šele po drugem poskusu – prvič 15. 1. 1874 – da se je zbralo nezadostno število udeležencev (Glas 13. 2. 1874, štev. 7) oziroma takrat pravila društva niso bila dostavljena vsem članom (Soča 22. 1. 1874, štev. 4).

¹⁷⁵ Soča 9. 10. 1873, štev. 41. Glas (8. 5. 1874, štev. 19) je kasneje pisal o Winklerjevih prizadevanjih za predelsko železnico, češ da mu je to nalogo naložila dobro znana tolminska klika.

¹⁷⁶ Soča 5. 2. 1874, štev. 6.

¹⁷⁷ Soča 23. 10. 1873, štev. 43.

preselitve v Tolmin.¹⁷⁸ Lavričev naslednik je postal solkanski župan Matija Doljak. Na občnem zboru društva Gorica, ki je sledil 26. februarja 1874, se je zbralo 105 udeležencev. Tudi ta številka in ne le volilni rezultati ponovno dokazuje, da je društvo uživalo večjo podporo kot Soča, zlasti na podeželju. Nemoč, da bi liberalno društvo lahko prodrlo v vasi, je dopisnik v *Slovenskem narodu* označil: “Klerikalna stranka ima v vsaki vasi vsaj enega svojega zanesljivega agenta in ta upliva lahko, kolikor hoče, in upliva tudi v resnici v spovednici in na prižnici, javno in privatno na svoje ovčice in te so dandanes sploh še jako lahko zapeljive, v občinskih in deželnih zadevah, kder bi jim ne trebalo biti vselej vernim.”¹⁷⁹ Zato je *Glas* tudi ob takem uspehu kot je udeležba na občnem zboru, zadovoljno ugotavljal, “da svobodnjaška stranka z veliko, ponovljeno silo sklicati zamore le kakih 30 privrženecv, je dokaz, da slov. narod na Goriškem obsojuje njeno ustavoversko politiko”.¹⁸⁰ Oceno volitev je Gorica podala šele na občnem zboru, tri mesece kasneje. Predsednik društva dr. Tonkli je ocenil, da so Sočani glasovali za Winklerja zaradi osebnega sovraštva do kandidata Gorice. Poudaril je, da šteje društvo 444 članov in zaželel spravo s Sočo: “Društvo ‘Soča’ pravi, da je narodno društvo in vneto za napredek in svobodo. Tudi ‘Gorica’ je narodno društvo vneto za pravi napredek in svobodo toraj v namenu teh društev ni protislovja. Lahko bi tedaj vzajemno delali in gotovo s tem večje vspehe imeli, kakor če eno društvo drugemu nasprotuje. – Nadejati se je, da bodo voditelji ‘Soče’ to sčasom spregledali in po tem svoje postopanje nasproti ‘Gorici’ spremenili. – Tako bi se dala zaželjena sloga doseči, svojih načel pa vendar ne upustiti.”¹⁸¹ Noviški dopisnik iz Gorice je zasmehljivo poročal o tem občnem zboru in o predsedniku Gorice.¹⁸² Soča je na Tonklijevu ponudbo pozitivno odgovorila: “Tudi mi smo za to, da se obe slovenski stranki sporazumeta v važnih slučajih in skupno postopata, če preti nevarnost od zunaj.”¹⁸³ Taka želja po spravi na političnem področju je sledila pozivu iz oktobra 1873: “Ali se zgrabimo, ali si pa vsaj v društvenem življenji zopet pomirjeni prijazno v roke sezimo. Tako ne more ostati.”¹⁸⁴

Soča je bila tedaj nekoliko bolj aktivna od Gorice. Pripravljala je tabor v Tolminu, na katerem naj bi razpravljali in sklepali le o predelski železnici. Na taboru naj bi sodelovalo tudi konservativno društvo. Ker pa tolminsko županstvo ni dalo

¹⁷⁸ Slovenec (7. 2. 1874, šte. 17) je poročal, da se je propadli prvak Soče preselil iz Gorice v Tolmin.

¹⁷⁹ Slovenski narod 18. 10. 1873, šte. 240.

¹⁸⁰ Glas 6. 3. 1874, šte. 10.

¹⁸¹ Glas 5. 6. 1874, šte. 23; Poročilo II. rednega občnega zbora slov. narodno-polit. društva Gorica. V Gorici dne 28. maja 1874. [Gorica 1874], 4-5.

¹⁸² Novice 10. 6. 1874, šte. 23, str. 184. Avtor članka je verjetno Andrej Marušič, ki ni sodeloval, niti pri *Glasi* niti v društvu Gorica, čeravno ga je *Slovenski narod* (14. in 23. 5. 1872, šte. 55 in 58) vpletal med tvorce strankarske organizacije goriških klerikalcev. Marušič je svoj izolirani položaj večkrat poudarjal in mnogo stvari je zamolčal, da ne bi netil zdrah (Novice 24. in 31. 1. 1877, šte. 4 in 5).

¹⁸³ Soča 11. 6. 1874, šte. 24.

¹⁸⁴ Slovenski narod 7. 10. 1873, šte. 230.

primerneга prostora in ker je bil neugoden čas zaradi pomladanskih kmečkih del, je bil tabor prestavljen na jesen;¹⁸⁵ tabora pa tudi v jeseni ni bilo. Pobuda Gorice za spravo ni našla kmalu ugodnih tal za uresničenje, saj je spor še dalje trajal, čeravno se ostrina iz prejšnjega leta ni več ponovila. Na občnem zboru društva Soča v Solkanu je Viktor Dolenc, ko je govoril o svetovnih in domačih političnih razmerah, omenil možnost sprave na Goriškem: *“Jaz in drugi moji politični prijatelji ‘Sočani’ uvidevamo nezgode izvirajoče iz te naše osebne kavsarije in nekega združenja nam je silno potreba, ker drugače porabile se bodo v tem osebnem pikanji vse moči in marsikdo se bo naveličal ter obupal nad prihodnostjo našega naroda; a mi si pomirjenja ne mislimo tako, da bi odstopili od svojih svobodomiselnih principov. Spoznamo sicer za jako potrebno, da se obe stranki v nekaterih slučajih posebno o času volitev zadeniti, da se nam ne vrinejo za zastopnike narodni nasprotniki; če se pa nij bati, da bi zmagal kak nasprotnik, naj dela vsaka stranka po svoje.”* Dotaknil se je še glavnega kamna spotike, *“da moremo mi skleniti popolni mir le na stari podlagi izraženi v naših pravilih: mi se namreč potezamo za svobodno samodelnost naroda, v čisto verske zadeve se ne vtikamo, to pripustimo cerkvi sami”*.¹⁸⁶ Glas je odgovoril na začetku prihodnega leta 1875, ko je prispeval svoj delež v goriško politično življenje tudi pesnik Simon Gregorčič. V daljšem članku *Za novo leto*¹⁸⁷ je govoril o posledicah političnega prepira v vrstah Slovencev. Prepiranje je zavrlo vsako prejšnje delo in sedanje mrtvilo kliče k spravi. Toda ob tako spravljivem pesnikovem pozivu je Glas v uvodniku prve številke v letu 1875 udarjal po liberalizmu, ker morejo samo krščanska načela *“reševati in varovati človeštvu svobodo, ohraniti in širiti omiko, pospeševati napredek v vsem dobrem. Urno tedaj na noge, sprejmimo boj za vero in dom.”* Soča pa je na zadnji dan leta 1874 zaželela spravo med Slovenci in Italijani na Goriškem, da se tako otresejo nadvlade tretjega in da Gorica postane središče tudi za Slovence.

Oba lista sta se le malo povpraševala o posledicah razdora, ki je iz glavnega deželnege mesta segal po deželi. V Ajdovščini so na primer konservativci ostali pri čitalnici, medtem ko so se naprednjaki odcepili in ustanovili društvo Sloga; v obdobju sprave sta se združili v novo društvo Edinost. Odsev političnih razprtij na Goriškem je tudi izid novega kmetijskega lista *Kmetovalec* kot protiutež *Gospodarskemu listu*, ki ga je sicer izdajala goriška kmetijska družba, a so pri njem sodelovali konservativci.

Obzorja slovenskega političnega gibanja na Goriškem so v letu 1874 razširile tudi že omenjene pomladanske mestne volitve v Gorici. Zbližale so slovenske naprednjake in italijanske liberalce, provladne usmeritve. *Slovenski narod* je tedaj celo zagovarjal združitev vseh liberalno usmerjenih v Gorici z namenom, da se

¹⁸⁵ Soča 30. 4. in 21. 5. 1874, štev. 18 in 21.

¹⁸⁶ Soča 24. 12. 1874, štev. 52.

¹⁸⁷ Glas 1. in 15. 1. 1875, štev. 1 in 3. Ta članek, o katerem meni France Koblar, da je napisan v *“zanesem lirskem občutju”*, je ponatisnjen in opremljen z opombami v Gregorčičevem *Zbranim delu* (3, Ljubljana 1951, 151-155, 433-434).

oslabi konservativci.¹⁸⁸ Soča je po končanih mestnih volitvah, na njih so zmagali nevladni italijanski liberalci, ugotavljala pomembnost Slovencev kot političnega faktorja v mestu, “*naj bodo Italijani prepričani, da mi nimamo nič proti njihovi narodnosti, da jim hočemo biti pravični, da po pravici tudi mi ravno toliko od njih tirjamo, naj bodo nadalje gotovi, da slepo negiranje ne bo zaviralo pomnoženja slovenskega elementa v Gorici, kateri zbog napredka zmerom zavednejši postaja*”.¹⁸⁹ Toda Slovenci niti tedaj niti kasneje niso uspeli samostojno prodreti v mestni svet, volitve so tudi pred tem le opazovali, in ko je leta 1872 zmagala konservativna struja, je bilo v *Novicah* prebrati tudi naslednjo željo: “*Mi Slovenci nimamo v narodnem oziru ničesa pričakovati od teh mestnih očetov; na edino to se moremo zanašati, da nam naš ‘Travnik’ še pustê! ‘Isonzo’-va stranka bi bila ulice gotovo preimenovala.*”¹⁹⁰

Povezave italijanskega liberalnega gibanja s slovenskim so se pokazale v času, ko je med goriškimi Slovenci še trajal razdor in ko so se vrstili stalni prepiri med obema italijanskima listoma v Gorici; povezava je bila potemtakem lahko tudi nazorska in ne le priložnostna.¹⁹¹ Ekstremno nazorska je tudi trditev, ki jo je v *Slovenecu* zapisal goriški dopisnik: “*Slovenec rajši ima vselej poštenega Italijana katoličana, kot brezverskega Slovenca, kajti pošten Lah katoličan je navadno tudi naši narodnosti pravičen, laški svobodniki in garibaldovci pa le na to preže, kako bi svoje meje do srede Slovenije potegnili.*”¹⁹² Spremenjen odnos Italijanov pa kaže tudi povabilo, ki so ga predstavniki italijanske goriške javnosti naslovili slovenskim čitalniškim pevskim zborom za sodelovanje pri proslavi, ko so počastili pesnika Francesca Petrarco ob petstoletnici smrti. Slovence so povabili, da sodelujejo tudi pri nekaterih dobrodelnih prireditvah (9. in 10. in 17. 1. 1875), prav tako v Gorici.¹⁹³

¹⁸⁸ Slovenski narod 5. 5. 1874, šte. 101.

¹⁸⁹ Soča 14. 5. 1874, šte. 20. Še pred tem je Soča (30. 4. 1874, šte. 18) neposredno pred volitvami zapisala, da bi se goriški mladoslovenci pridružili italijanskim naprednjakom, “*ako bi jim ugajalo vtikati se v mestne zadeve; kajti obema gre predvsem za svobodni razvoj na narodni podlagi*”.

¹⁹⁰ Novice 5. 6. 1872, šte. 23, str. 182.

¹⁹¹ V zvezi s predlaganim sodelovanjem liberalnih Italijanov in Slovencev, ki ga je sprožil ob koncu leta 1872 liberalni *L' Isonzo* (list je bil zaradi članka, v katerem je sodelovanje predlagal, zaplenjen), se je v letu 1873 nadaljevala polemika, ki jo je sprožil v *Il Goriziano* “*vladno-liberalni*” dr. Pajer. Pajer je v deželnem šolskem svetu glasoval za vladni načrt, da bi se v prvih treh razredih štiritrazredne normalke v Gorici rabila nemščina kot učni predmet. Spričo tega je Pajerja zlasti napadlo italijansko liberalno glasilo, v polemiki mu je *L' Isonzo* naprtil povezavo s Sočo in propagiranje marksizma. Oba lista sta trdila, da do povezave ni prišlo (Soča 10. in 12. 6. 1873, šte. 24 in 25; Novice 2. in 9. 7. 1873, šte. 27 in 28, str. 215 in 222; *L' Isonzo* 18. 6. 1873, šte. 49). Leta 1874 se je potemtakem stališče goriškega mladoslovenskega tabora v odnosih do italijanskih liberalcev menjalo, pogoj takega zbližanja je Soča (14. 5. 1874, šte. 20) postavila, “*da bo večina goriških Slovencev najrajši naprednjaški stranki pomagala, če bode pravična in vneta za to, da se Avstrija ohrani in na podlagi svobode in pravice utrdi*”.

¹⁹² Slovenec 9. 7. 1874, šte. 80.

¹⁹³ Soča 16. 7. 1874, šte. 29; Novice (12. 8. 1874, šte. 32, str. 254) so o tem zasmehljivo pisale; Soča 15. 1. 1875, šte. 2.

Bolj neposredno na razmere pri Slovencih je vezana smrt rektorja semenišča dr. Janeza N. Hrasta (roj. 1830), umrl je 18. septembra 1874. Hrast je deloval v Katoliško-politični družbi, leta 1872 pa je bil podpisan kot član *osnovnega odbora*, ki je uresničil izdajanje lista *Glas* in je verjetno pripravljala tudi ustanovitev konservativnega društva. *Glas*¹⁹⁴ je zapisal, da je bil duša konservativnih narodnjakov, *Novice*¹⁹⁵ pa, do poznajo njegovo vlogo v notranjem življenju goriških Slovencev le tisti, ki so jim razmere bolje poznane. Hrast je bil znan po svoji nepopustljivosti in zato najbrž ni naključje, da morda njegova smrt sovпада z vedno močnejšo željo po spravi na Goriškem.¹⁹⁶

Pot k spravi. Leto 1875 je leto sprave na Goriškem. Goriška je bila prva slovenska dežela, v kateri je bil dosežen sporazum med liberalci in konservativci, med mladoslovenci in staroslovenci. Oba goriška slovenska lista sta sporazumu pripravljala tla skozi vse leto, ki je bilo tudi katoliško sveto leto. Zato je goriški nadškof Andrej Gollmayr v pastirskem pismu zapisal, naj v tem letu zginejo *“bogokletstvo, sramotivte, prevare, pijanost, razuzdanost, nepoštene besede in škandali”*.¹⁹⁷

Sprava sta si oba lista izmenjala še nekaj očitkov na račun nepopustljivosti. Če je *Soča* razglasjala, da ne bo zatajila *“svojih svobodnjaških principov, kateri so vkoreninjeni v naših srcih in katere bomo zmerom hranili in branili”*¹⁹⁸, je *Glas* poudaril: *“Povsod se kaže up boljše prihodnosti, le ti, o goriška dežela, krojiš v svojih nedrih pest trmastih oseb, ki više cenijo svojo oholost in slavohlepnost, ko blagost narodovo, ko so rajši voditelji dvajsetim, ko sluge narodu, ki hočejo, da naj narod gre z njimi, in ne oni z narodom.”*¹⁹⁹ *Glasove* polemike proti liberalizmu, ki kljub željam po spravi niso prenehale, je dopolnil z daljšim prispevkom verjetno Anton Mahnič. Pisec prispevka se je izrekel proti polovičarstvu, saj ni mogoče služiti krivici in pravici, zahteval je odločen boj.²⁰⁰

V drugi polovici leta 1875 je ostrina skoraj povsem zginila, liberalna *Soča* je sredi leta ugotavljala, da se goriški nasprotniki liberalne stranke razlikujejo od vrstnikov na Kranjskem in Štajerskem, saj so že nekajkrat ustno in pismeno poudarili potrebe po edinosti. Določila je pogoje sprave: *“... tako skupno delovanje pa je le po tem mogoče, če jenjajo vse intrige, katerih ni začela naša stranka, in če se gospodje, ki hočejo pravi liberalci biti, zopet postavijo na ono stališče, katero so popustili leta 1872.”*²⁰¹ Z začetnicama J. G. je podpisan članek *Beseda*

¹⁹⁴ Glas 25. 8. 1874, šte. 39.

¹⁹⁵ Novice 30. 9. 1874, šte. 39, str. 311.

¹⁹⁶ Štefan Kociančič, Doctor Joannes Nepomucenus Hrast. Gorica 1875. Pisec biografije navaja (str. 41), da je bil pobudnik katoliške organizacije. O Hrastu glej tudi Alojz Novak, Msgr. dr. Janez Nepomuk Hrast. V: Zgodovina goriške nadškofije. Gorica 1951, str. 69-78.

¹⁹⁷ Folium periodicum 1875, šte. 3, str. 33-34.

¹⁹⁸ Soča 18. 2. 1875, šte. 7.

¹⁹⁹ Glas 12. 2. 1875, šte. 7.

²⁰⁰ Glas 25. 6. in 2. 7. 1875, šte. 26 in 27.

²⁰¹ Soča 10. 6. 1875, šte. 23.

goriškim rodoljubom,²⁰² ki ga je objavila *Soča*. Uredništvo je ob objavi zapisalo, da se do potankosti ne strinja z njegovo vsebino; začel naj bi javno razpravo o spravi na Goriškem. Velikega odziva ni bilo. *Glas* je sicer soglašal z vsebino članka, le glede vere, o kateri je člankar menil, naj se ne vriva po vsej sili v vsako, tudi posvetno, zadevo in naj se goji in varuje v cerkvi, ni pristal na zapisana stališča. Upoštevaajoč razmere pa je menil, "*s tem da se vera spoštuje, da se niti list niti društvo za-njo propagando ne delata, dovolj, da se versko prepričanje katoliških Slovencev spoštuje.*"²⁰³ To je bilo tudi kasneje bistvo sporazuma, ki so ga 6. decembra 1875 v Gorici podpisali predstavniki obeh društev (njih imena se ne navajajo). Sporazum je bil podpisan po pogajanjih, ki so se verjetno pričela še pred nastopom jeseni, saj je *Slovenec*²⁰⁴ o goriški spravi, kot o povsem dokončni zadevi, poročal ob koncu meseca septembra. Prvi konkretni korak k spravi je bila ustanovitev pevskega društva Slavec, ki je bilo pravzaprav zveza pevskih zborov. Oblast je društvo potrdila 1. julija 1875; vanj so se včlanjevali tako konservativci kot naprednjaki.²⁰⁵

Goriška sprava je prinesla naslednje spremembe. Iz obeh društev se je ustanovilo novo društvo Sloga. Namen društva je bil, "*varovati in braniti vse pravice Slovencev na Goriškem, pospeševati njim na korist vse, kar sega v njihovo narodno, družbinsko (socialno), gospodarstveno in političsko življenje in delati za napredek in pravo svobodo. Društvo pa se ne vtika v strogo verske zadeve in ne bode nič učinilo, kar bi znalo žaliti slovenskemu narodu priljubljeno vero, njene zavode in duhovenski stan.*" List *Soča* je pod starim lastništvom (Viktor Dolenc) postal glasilo novega društva.²⁰⁶ Sledeč določilom sprave, se ni smel vtikati v verske zadeve tako, da bi jih zagovarjal, ali tako, da bi jih kritično obravnaval. Nujno poročanje o določenih cerkvenih zadevah pa je moralo biti objektivno: "*... z eno besedo smejo se taka vprašanja le navajati, kakor to zvesta zgodovina stori; kritika ugodna ali neugodna ima izostati.*" List naj bi dobil svoj nadzorni odbor, ki bi ga sestavljali dva laika in dva duhovnika. Celotno besedilo sprave je bilo objavljeno v *Soči*, ki je v uredniški pripombi zapisala, da se program lista ni spremenil bistveno, in v zadnji številki *Glasa*, ki je nosila datum 1. januar 1876.²⁰⁷

Novonastale goriške razmere so imele precej širok odmev tudi v osrednjem slovenskem političnem življenju. Goriški noviški dopisnik Andrej Marušič je sporočal dr. Bleiweisu v Ljubljano, 9. januarja 1876, da je poglavitni vzrok za

²⁰² *Soča* 29. 7. 1875, šte. 30.

²⁰³ *Glas* 6. 8. 1875, šte. 32. Za spravo se je zavzel tudi *Slovenski tednik* (20. 8. 1875, šte. 24).

²⁰⁴ *Slovenec* 23. 9. 1875, šte. 112.

²⁰⁵ *Slovenski narod* 27. 11. 1875, šte. 271; Branko Marušič, Goriško pevsko društvo "Slavec". Jadranski koledar 1970, str. 183 (Ponatis v: Primorski čas pretekli. Koper 1985, 106-121). O koncertu Slavca v Gorici je poročal *L'Eco del Litorale* (1. 1. 1876, šte. 1); Italijani naj bi pričakovali, da bo koncert minil v dokazovanju slovenstva Gorice, a ni bilo tako.

²⁰⁶ Ko so sredi leta 1875 govorili o pomiritvi duhov na Goriškem, je dopisnik v *Slovincu* (17. 8. 1875, šte. 96) predlagal, da se novi list imenuje *Glas od Soče*.

²⁰⁷ *Soča* 7. 1. 1876 (poskusna številka); *Slovenec* 4. 1. 1876, šte. 2.

spravo to, da se *Glas* ni mogel več "vzdrževati zaradi pomanjkanja duševne in materialne podpore". Voditelji društva Gorica niso prepričani v trdnost sprave, ugotavlja Marušič in si zastavlja vprašanje (podobno kot *Novice*), ali je mogoče verska vprašanja obravnavati nevtravno.²⁰⁸ Toda ne le *Novice* in Andrej Marušič, tudi *Slovenec* je svojo začetno naklonjenost spremenil v napade, ki jim je bil avtor goriški dopisnik Alojz Carli, takrat kaplan v Mirnu pri Gorici. Društvo Gorica je kapituliralo in se dalo Sočanom na milost in nemilost: "*Ko bi bilo tako povsod, kot je med nami na Goriškem sedaj, v kratkem smo duhovniki in ž njimi vred katoliški svet potlačeni. Gospodje, vi ste se podali 'Sočanom,' na milost in nemilost.*"²⁰⁹ Kamen spotike je bila izključitev verskih vprašanj iz pravil novega društva in iz pisanja njegovega glasila. *Glas* je verjetno predvideval določena nesoglasja, ko je v svoji zadnji številki zapisal: "*Vemo, da bi marsikateri naše stranke rad videl, da bi bili zaupni možje naši stranki kaj več ohranili. Temu tudi ni bila druga stranka nasprotna. Vendar sporazum tirja, da vsaka stranka nekoliko odjenja v nebistvenih rečeh, da postane sprava resnična in stalna, posebno če gre bolj za zunanjo obliko [...] Slovenska liberalna stranka na Goriškem zdaj spoznava, da laži-liberalna načela so pogubljiva slov. narodu, da tako ne sme več biti. Ona je trdno obljubila spoštovati zdrava krščanska načela, dragoceni zaklad katoliške vere slov. naroda. To nam je dovolj. Zato položi uredništvo 'Glasa' svoje pero. Dosegli smo naš namen.*" Sprava na Goriškem je nekaj mesecev zaposlovala slovensko časopisje.

Da je katoliška stranka na Goriškem tedaj kapitulirala, je pisalo tudi zgodovinopisje.²¹⁰

Spravo med Slovenci so negativno ocenjevali tudi goriški Italijani. Glasilo katoličanov, leta 1873 je dobilo novo ime *L'Eco del Litorale*, je zapisalo, da je do sprave lahko prišlo, ker slovenski liberalci niso taki kot pri drugih narodih, a čudi se, da so spričo tega katoličani pustili iniciativo iz svojih rok.²¹¹ Liberalni *L'Isonzo* se je vprašal o principih, ki vladajo pri slovenskih katoličanih (klerikalcih) in liberalcih, in če je dr. Lavrič odobril sploh tako "*jalovo ženitev*".²¹² Lavrič je listu odgovoril v posebnem pismu (12. 1. 1876) in pojasnil da odobrava spravo, pri kateri je bilo liberalcem lažje, ker niso popolnoma žrtvovali svojih načel ("*che non si tratta di sacrificare i nostri principi*").²¹³ Poldrugi mesec zatem je bil dr. Lavrič že mrtev. Pravila novega goriškega političnega društva Sloga je oblast potrdila 30. januarja 1876. leta. V njih beremo o namenih društva, ki so stvarno povzeti iz akta

²⁰⁸ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 71.

²⁰⁹ *Slovenec* 25. 1. 1876, šte. 11; Ivan Prijatelj, Janko Kersnik in njega delo in doba. 2-3. Ljubljana 1914, 68-70.

²¹⁰ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, 13-14, 19-20.

²¹¹ *L'Eco del Litorale* 6. 1. 1876, šte. 2.

²¹² *L'Isonzo* 8. 1. 1876, šte. 3. List se je čudil popustljivosti obeh strank, ki sta zavrgli svoje principe. Soča (14. 1. 1876, šte. 2) je odgovarjala, da so Slovenci storili, "*kar nam je previdnost narekovala in kar more koristiti slovenski reči*".

²¹³ *L'Isonzo* 19. 1. 1876, šte. 6; Soča 27. 1. 1876, šte. 4; Slovenski narod 29. 1. 1876, šte. 23.

o spravi.²¹⁴ Sledil je poziv za vpis v novo društvo; 16. februarja 1876 so ga podpisali kaplan v Gorici Franc Vidic, notarski koncipient Ignacij Gruntar ter urednik in lastnik *Soče* Viktor Dolenc.²¹⁵ Za formalno potrditev, stari društvi sta morali biti prej razpuščeni, je bilo treba počakati na njuna občna zbora. Spravni dokument ni nikjer navedel, da sta društvi ukinjeni. *Glas* je prenehal, ker so se o tem zedinili njegovi lastniki; *Soča* pa je imela svojega lastnika, ki pa ni bil društvo.

Dne 11. maja 1876 je imela Sloga svoj prvi zbor. Njen prvi predsednik je postal Viktor Dolenc, med njegovimi odborniki so bili predstavniki konservativcev in naprednjakov. Gotovo je bila porazna udeležba na ustanovnem občnem zboru, saj se ga ni udeležilo več kot 30 udeležencev.²¹⁶ Društvi, ki sedaj dejansko nista več delovali, so razpustili 28. septembra 1876, ko sta zadevni sklep sprejela občna zbora društev Soča in Gorica. Popoldne istega dne so se člani zbrali na občnem zboru Sloge, udeležilo se ga je nekaj več kot 40 ljudi.²¹⁷

Z nastopom Sloge se pričinja na Goriškem doba bolj ali manj intenzivne sprave, ki jo spočetka označuje dokajšnja nedelavnost na političnem področju, po nekaj letih pa dobiva z vstopom dr. Antona Gregorčiča v slovensko politično gibanje tudi na Goriškem novo vsebino. Ob koncu šestdesetih in začetku sedemdesetih let, ko prevladujejo predvsem akcije za narodnostno prebujanje, se kasneje slovensko gibanje loteva mnogih vprašanj, povezanih z narodnostno in gospodarsko eksistenco slovenskega človeka. Prva naloge novega društva so bile priprave na volitve v deželni zbor ob koncu meseca oktobra 1876.

Primorski Slovenci na Goriškem, na Tržaškem (Trst z neposredno okolico) in v Istri so že od porajanja lastnega političnega delovanja²¹⁸ spoznavali v skupnih nastopih možnost za uspešnejše delovanje. Očitno pa je bila od večkrat izpovedanih želja do njih uresničenja pot polna zapletov, ki so začasno prekinili poskuse skupnih nastopov. Tako je bilo tudi na prelomu let 1870-1871, ko so se Goričani pri društvu Soča dogovarjali s predstavniki Tržačanov za skupni časnik.²¹⁹ Pogovori niso bili uspešni in tako je vsaka stran izdajala svoj list, Goričani *Sočo*, Tržačani *Primorca*. Tržaški *Primorec* je prenehal izhajati ob koncu leta 1871; izhajal je leto dni. Iz prve polovice sedemdesetih let je poznan še en poskus, da dobe primorski Slovenci skupno glasilo. Prvo politično društvo tržaških Slovencev *Edinost*, ustanovljeno v drugi polovici leta 1874, je na svojem občnem zboru 9. maja 1875 prvič razpravljalo o društvenem glasilu; po zgledu Goričanov naj

²¹⁴ Pravila slovenskega narodno-politiškega društva "Sloga" v Gorici. Gorica 1876, str. 2; Soča 17. 2. 1876, štev. 7.

²¹⁵ Soča 17. 2. 1876, štev. 7.

²¹⁶ Soča 18. 5. 1876, štev. 20.

²¹⁷ Soča 28. 9. in 13. 10. 1876, štev. 39 in 41.

²¹⁸ Ker predstavljajo Slovani v Avstrijskem primorju dve tretjini od skupnega prebivalstva, zato "slavjanskemu narodu tedaj gre posebna skerb državniiga vladarstva in deželniiga poglavarstva" (Dokaz vravnjanja in delavnosti Slavjanskiga društva v Terstu od svojiga začetka do konca Februarja 1849. Trst 27. 3. 1849, 3), so v Trstu opozarjali na skupnost primorskih Slovanov.

²¹⁹ Branko Marušič, O nekaterih poskusih za skupni list primorskih Slovencev v sedemdesetih letih preteklega stoletja. *Jadranski koledar* 1971, 122-128.

bi nosilo ime *Edinost*. Toda Tržačani si niso bili edini in med njimi so se nekateri zavzemali za združitev z goriško tedaj še liberalno *Sočo*, ki je v svojem uvodniku 20. junija 1875 zapisala, da bi za Primorsko zadostoval en sam list in da bi se njeno uredništvo lahko preselilo v Trst. Prav zato je tržaško društvo, katerega glasilo je bilo pred izidom, ponovno razmišljalo o svoji odločitvi. Predsednik društva *Edinost* Ivan Nabergoj je predlagal, da bi se poseben odbor dogovarjal z Goričani o skupnem glasilu. Sočane je verjetno kriza lastnega društva v času, ko se je na Goriškem tudi sicer pripravljala sprava, silila k sodelovanju s slovenskimi Tržačani. Društvo *Edinost* ni bilo liberalno, vendar se je že od svojih pričetkov dalje nagibalo k usmeritvi, ki jo je zagovarjala goriška *Soča*; njeno glasilo je prav temeljito poročalo o političnem gibanju tržaških Slovencev. Predlagano sodelovanje z goriškimi mladoslovenci pa je pri nekaterih članih v tržaškem društvu sprožilo pomisleke, češ da je *Soča* liberalen list, liberalizem pa je pogubljen in da naj zato list spremeni svoja načela. Od meseca junija do konca leta 1875 so Tržačani kolebali med lastnim glasilom in možnostjo, da se združijo s *Sočo* in da se ta časnik celo prenese v Trst. V ozadju take selitve je bila namera Viktorja Dolenca, da se preseli v Trst. Dosežena sprava na Goriškem je Tržačane pobudila k odločilnim pogajanjem, to pot pa odbora *Soče* in Gorice nista pristala na določila pogodbe, ki so jo podpisali Tržačani in lastnik lista *Soča* Dolenc. Tržačani so prekinili pogajanja z Goričani. O zadevi je razpravljal občni zbor *Edinosti* 26. decembra 1875 v Bazovici in sprejel predlog za izdajanje lastnega glasila društva, ki je nato prvič izšlo 8. januarja 1876 v Trstu z imenom *Edinost*.

Do leta 1880 sta sledila še dva poskusa, da bi se Goričani in Tržačani povezali s skupnim glasilom in celo v skupnem političnem društvu.

PRVA LETA SPRAVE (1876-1879)

Po politično nemirnem in burnem razdobju prve polovice sedemdesetih let, ko sta se tudi na Goriškem izoblikovala katoliški politični tabor ter tabor radikalnejših liberalcev, je ob koncu leta 1875 po hudih medsebojnih obračunavanjih zavladalo premirje, katerega formalni okvir je bila sklenjena sprava²²⁰ ter ustanovitev enotnega političnega društva *Sloga*. Njegovo glasilo je v obširnem članku *Naša sprava*²²¹ razložilo namene goriške sprave: "*Med zastopniki konservativne stranke so bili sami taki možje, o katerih se sme po vsej pravici zatrčiti, da jim je vera in vse kar k njej spada, vsaj toliko dragocen biser, kolikor onim, kateri jih zdaj sumničijo, da so se podvrgli nedostojnim pogojem. Za to smo si v svesti, da je dognana sprava častna i za eno i za drugo stranko. Naloga poštenega,*

²²⁰ Andrej Marušič je pisal 9. 1. 1876 Bleiweisu, da ni prepričan o spravi in se bo kmalu pokazalo, "*ali bo kaj kruha iz goriške moke*". Časnik *Glas* pa, da je obnemogel zaradi pomanjkanje materialne in duševne hrane (Dragotin Lončar, Iz politične korespondence Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 71).

²²¹ *Soča* 20., 27. in 4. 2. 1876, štev. 3, 4 in 5.

nepristranskega časnikarstva na Slovenskem bi pa bila zdaj, ne z neopravičenim sumničanjem podirati, kar smo vsled obojestranskega zatajevanja in ljubavi za sveto stvar dognali, ampak iskreno podpirati, jačiti in štiti, da postane sprava stalna in brž ko brž vseslovenska."²²²

Že sodobniki so ugotavljali, da je na Goriškem v drugi polovici sedemdesetih let vladalo v političnem življenju Slovencev dokajšnje mrtvilo,²²³ verjetno pa ne le zato, ker bi smatrali, da je bistvo političnega delovanja strankarsko oziroma ideološko obračunavanje med njegovimi poglavitnimi nosilci. Sicer pa se niti liberalci niti katoliški klerikalci niso razcepili in med seboj spopadali zaradi razlik v slovenskem političnem programu pač pa zaradi nazorskih razlik, zaradi liberalno-klerikalnih navzkrižij; posredi so bila tudi osebna nesoglasja in zamere. Na občnem zboru društva Sloga v Dornberku 14. oktobra 1877 je Anton Ferfila menil, *"da je bilo celo v dobi domačega razpora živahnejše in med strankama zložnejše delovanje, nego zdaj, ko nas je sloga vse zopet v en naroden tabor združila. Se zlato slogo se je vtepla tudi kužna narodna malomarnost v naše kraje in mnogo čilih moči se je popolnoma odtegnilo javnemu delovanju; tega, pravi, sta pač kriva medsebojna nezaupnost in osebno mrzenje.*"²²⁴

Sicer so tudi v tem petletnem razdobju nastajale mnoge izvirne pobude politične in drugačne narave. Čitalništvo še ni zamrlo, čeravno je svojo zgodovinsko vlogo že opravilo. Pojavljajo se nove oblike družbenega in družabnega življenja, odvijajo se tudi deželne in državne volitve. Italijanski iredentizem od časa do časa vzpodbudi budnost Slovencev. Na Goriškem sta bili leta 1878 dve množični zborovanji, ki so ju organizatorji sicer imenovali tabora. Bili sta poleg tabora v Dolini pri Trstu (vendar na ozemlju istrske dežele) za splošne slovenske razmere goriško-primorska posebnost. Osrednji formalni nosilec političnih dejanj politično društvo Sloga je delovalo pravzaprav le tako, da je s posameznimi dejanji opravičevalo svoj obstoj. Ideje in taborska navdušenost so le redkeje sijale skozi akcije in besede spremenjenega moštva goriških slovenskih politikov.

²²² Soča 27. 1. 1876, šte. 4. Pozivu, da naj postane goriška sprava vzor za slovenske razmere, je pritrdjeval dopisnik iz Ljubljane v *Soči* (17. 2. 1876, šte. 7).

²²³ Karel Štrekelj je še nekaj let po odhodu Frana Levca iz Gorice – tu je živel v letih 1872–1873, ko je učil na državni gimnaziji – temu sporočal 18. 1. 1878, da se je v Gorici *"zakrilo vse v mrklo temino in dremotno spanje"* (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 973/ VIII/ B, šte. 1). Podobno je menil Erjavec, ki je Levcu iz Gorice v Ljubljano sporočal 27. 11. 1873, da je v Gorici puščobno (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, prav tam). Fran Levce pa je v Erjavčevem življenjepisu l. 1889 zapisal očitno tudi iz svoje izkušnje: *"Gorica je sončno mesto z lepo, vinorodno okolico. Vendar se je tu jelo Erjavcu kmalu močno tožiti po veselem, živahnem Zagrebu. V Gorici ni bilo nobene vesele prijateljske družbe, nobene znane rodbine, nobenega javnega slovenskega življenja. Po krčmah in kavarnah je gospodarila furlanščina, kolegi so bili z redkimi izjemami sami Italijani, nemški Pemci in Tirolci; le redkokdaj se je mala domača družba zbrala v čitalnici. Umevno, da se je Erjavec čutil jako zapuščenega in večkrat je meni, ki sem z njim vred prišel v Gorico, naravnost rekel, kako mu je žal, da je odšel iz Hrvaške. A ker ni našel v pofurlanjeni Gorici nobenega duševnega užitka, se je zatekel v naročje večno lepe prirode."* (Fran Levce, Eseji, študije in potopisi. Ljubljana 1965, 223–224).

²²⁴ Soča 26. 10. 1876, šte. 43.

Politično društvo Sloga je v obravnavanem razdobju prevzelo dediščino liberalnega društva Soča (1869-1876) ter konservativnega društva Gorica (1873-1876). Njegov prvi predsednik je postal Viktor Dolenc, privatni uradnik v Gorici in uradnik ter lastnik društvenega glasila *Soča*. Časnik je kljub novonastali slogaški situaciji skušal ohraniti nekatere liberalne prvine, spočete v letu 1871. V odbor društva je bilo sprejetih nekaj novih članov, med odborniki so bili tudi trije duhovniki. V odboru nista delovala liberalni in takrat še zelo radikalni Ernest Klavžar ter predsednik nekdanjega društva Gorica dr. Josip Tonkli. Če v letu 1876 ne bi bilo deželnozborskih volitev, bi verjetno popolna nedelavnost zavrla obstoj društva. Kali letargičnosti je pokazal že ustanovni zbor društva še pred formalno razpustitvijo obeh njegovih predhodnikov. So strankarski boji, zlasti v razdobju 1873-1874, njih nosilce toliko utrudili ali pa se je v nedejavnosti in nezanimanju zrcalilo nepristajanje na spravo?

Društvo Sloga je s pomočjo svojega glasila *Soča* (prva številka v l. 1876 je izšla "*na poskušnjo*") najprej opravičevalo spravo in odgovarjalo na kritične opombe slovenskega (*Slovenski narod*, *Slovenec*, *Slovenski gospodar*, *Novice*) pa tudi italijanskega tiska (*L'Isonzo*, *L'Eco del Litorale*): "*Sprava na Goriškem se ni rodila v enej noči, premišljevali so o njej in pretresovali jo dolgo moške obeh strank, vsak sam zase in skupno v mnogih sejah. Stranka je stranki pogoje stavila in koncesije delala, dokler ni bila pogodba na kolikor mogoče zanesljivej podlagi sklenjena. Nobenej stranki se ne da očitati, da bi se bila milosti in nemilosti druge vdala.*"²²⁵ Italijanskima listoma pa je *Soča* na istem mestu sporočila, da je "*najsijajnejše spričevalo, da smo prav ravnali*" prav to, da sprava italijanski strani ni všeč.

Nekoliko razgredo ozračje zaradi sprave je vznemirila vest o samomoru dr. Karla Lavriča (3. 3. 1876), saj se je poleg besed obžalovanja ("*...odlikoval se je kakor svitlo sonce izmed drugih slovenskih politikov po svojem blagem srci, po svojem kakor zlato čistem značaju, po svojem navdušenju za vse dobre, blage in lepe ideje, po svojem nesebičnem rodoljubju, po svoji ljubezni do slovenske mladine, po svojem vedno doslednem in odločnem političnem delovanju in – kar ga loči od vseh drugih slovenskih politikov – po svojem neumornem trudu, da bi prebudil in podučil priprosti narod ...*"²²⁶) v javnosti širil tudi glas v duhu "*tragičen konec žalostnega življenja*"²²⁷ pri čemer pomeni sintagma o žalostnem življenju Lavričevo odločitev zrelih let, da pristopi k protestantizmu. Alojz Carli Lukovič,

²²⁵ Soča 27. 1. 1876, št. 4.

²²⁶ Soča 16. 3. 1876, št. 11.

²²⁷ Novice 8. 9. 1876, št. 10, str. 78. V reakcijah na Lavričevo smrt so bili tudi namigi o njegovem duševnem stanju. *Primorski list* (5. 9. 1895, št. 25) je še skoraj dvajset let po Lavričevi smrti zapisal: "*Na Goriškem smo že imeli celo voditelja prismojenega. Mladoslavensko časopisje ga je kovalo v zvezde in z vso silo zahtevalo od ljudstva, naj gre slepo za njim. Kdor ga ni imenoval 'očeta slovenskega naroda', je bil 'izdajica narodov'.*" Tudi Štefan Širok je v pismu Franu Levstiku pisal 25. 7. 1870: "*Lavrič – malo prismojen – ne more nič spati, ker ne ve, kaj bo!*" (Branko Marušič, Iz korespondence Štefana Široka. Jadranski koledar 1973, 187, 190; ponatis v: *Primorski čas pretekli*. Koper 1985, 343-383).

ki se je kot dopisnik ljubljanskega *Slovenca* podpisoval kot Hephaistos, je bil v svojih ocenah Lavričevega življenja in dela še ostrejši. Zameril je predsedniku Sloge dr. Josipu Tonkliju, da se je udeležil Lavričevega pogreba in tako zopet eno na verski podlagi zasolil društvu.²²⁸ Lavriča je počastil tudi goriški italijanski tisk, saj je *L'Isonzo* primerjal Lavriča z Garibaldijem in kar "*naj bi bil Garibaldi za Italijane, to je bil Lavrič za Slovence*".²²⁹ Njegova smrt in pogreb sta pobudila strasti, pred katerimi so tako liberalci kot konservativci ob podpisu sprave vneto svarili.²³⁰ Tudi nekrolog italijanskega katoliškega časnika se ni mogel izogniti omembi Lavričeve veroizpovedi.²³¹

Pomembna novost goriške slovenske politike je bilo delo na gospodarskem področju. Že v preteklosti so poskušali ustanoviti Ljudsko banko, a poskus zaradi naspotovanja Italijanov ni uspel, zato so začeli znova: "*Glavni steber narodnega dela na gmotnem polju pa bi bil zavod, ki bi imel namen pospeševati narodno obrtnijo in trgovino. Tak zavod bi imel namen prebavati vse ono, kar so napravili manjši zavodi po deželi, namreč vinorejska, obrtnijska, planinska in druga društva.*"²³² To društvo osnovalo naj bi se v središču jugoslovanske trgovine, v Trstu in njegov delokrog naj bi objemal vse, kar zahtevajo narodne potrebe, trgoval naj bi z vsemi pridelkim kater nam daja slovenska in sploh jugoslovanska zemlja [...] Našemu narodu je v boju za svoj obstanek [...] silno potreba materialnega in gmotnega napredka in reči bi se smelo, da je materialno blagostanje pogoj in temelj književnemu razvitku in politični svobodi ter popolni neodvisnosti našega [...] In da prav zdaj povdarjamo tako ostro narodni napredek v gmotnem obziru, uzrok je sprava in edinnost, katera se je zopet vrnila na domače ognjišče."²³³ Politično društvo Sloga je posegalo v pisano problematiko gospodarskih vprašanj, zlasti slovenskega podeželja.

V prvem petletju goriške politične sprave so bile leta 1876 deželnozborske in nato leta 1879 državnozborske volitve. Ob obeh volitvah so potekale še nadomestne, pri čemer so bile za Slovence zlasti pomembne tiste v zvezi z odpovedjo državnozborskega mandata Andreja Winklerja, potem ko je postal kranjski deželni predsednik. Ob razpustu delovanja goriškega deželnega zbora in pred deželnozborskimi volitvami leta 1876 je bilo potrebno opraviti pregled delovanja

²²⁸ Slovenec 18. 3. 1876, šte. 33.

²²⁹ *L'Isonzo* 8. 3. 1876, šte. 20. *L'Isonzo* (27. 11. 1872, šte. 95) je že pred tem objavil članek *Il deputato Lavrič* (v slovenskem prevodu objavljen v *Slovenskem narodu* 3. 12. 1872, šte. 140). Na nekrolog v *L'Isonzu* se je oglasil goriški časnik *L'Ape*, ki je že v svoji prvi številki (11. 3. 1876), da primerjava Lavriča s herojem "*dveh celin*" (t. j. Garibaldijem) ni primerna.

²³⁰ Ivan Prijatelj, Janko Kersnik in njega delo in doba. 2-3. Ljubljana 1914, 71.

²³¹ *L'Eco del Litorale* 5. in 9. 3. 1876, šte. 19 in 20.

²³² Med taka združenja naj bi sodilo tudi mizarско društvo, ki bi skrbelo za prodajo pohištva, njegovo ustanovitev je predlagal "*en mizar*" iz Vipavske doline (Soča 13. 4. 1876, šte. 15). Nekaj dni nato je *Soča* (27. 4. 1876, šte. 17) objavila oglas "*slovanske prodajalnice*" piva na Kornu v Gorici ter mehanične delavnice J. Moravca na Rabatišču (Ritterjeva hiša). V letu 1876 so potekale priprave za ustanovitev mizarškega društva (Soča 21. in 27. 7. 1876, šte. 27 in 29).

²³³ *Soča* 24. 2. 1876, šte. 8.

deželnega zbora v minulih letih. Na zadnji seji, 6. aprila 1876, je grof Coronini poudaril predvsem uspešno delo zbora pri reševanju šolskih vprašanj, problemov občin, omenil je zakon o zemljiških knjigah in zakona o delitvi srenjske zemlje ter delo pri urejanju cestnih povezav.²³⁴

Leta 1876 je za deželne volitve vodila pri Slovencih volilno agitacijo Sloga, njeno glasilo je pisalo o liku kandidata, ki naj je izkušen narodnjak; zanj tudi ne vprašuje, če je liberalec ali klerikalec, marveč *“ali li oni uže kaj storil za narod, je li zanesljiv, značajan in zmožen?”*²³⁵ Volitve pa naj bi dokazale *“naš napredek, mi moramo še več, ali same odločne može spraviti v deželni zbor, kajti na stopnji, do katere smo dospeli, ne smemo ostati, to bi pomenilo nazadek.”*²³⁶

Zanimanje za volitve je nekoliko razgibalo mrtvilo, saj se je tudi, na primer na ustanovnem občnem zboru Sloga (11. 5. 1876), zbralo 30 ljudi ter jih je nato na kandidacijski občni zbor (16. 10. 1876) prišlo okoli 100. Novice in *Slovenec* sta s svojimi skeptičnimi poročili in pripombami na račun majavosti goriške sprave vnašale nemir v upanje, da bi se deželne volitve iztekale po željah društva in njegovega glasila. Kritičen je bil tudi *Slovenski narod*, ko je sodil, da takih kandidatov, *“kteri bi se po svojem značaju, pogumu in po svojej sposobnosti tako odlikovali, da bi jih smeli z nekako navdušenostjo ali vsaj ponosom za poslance priporočati – takih nam manjka na Goriškem, kaj bi tajili?”*²³⁷ Toda Soča je polagala veliko upanje v spravo, čeravno žive tudi na Goriškem mameluki, ki se sukajo okoli državnih uradnikov (okrajnih glavarjev), *“ali če to ne, jim vsaj v zadnjem trenutku srce v hlače pada, ko bi morda radi svoj glas oddali za narodnega domačina”*.²³⁸ Volilno geslo društva pa je bilo: *“Mi volimo klerikalca ali liberalca, samo da je dober narodnjak in neodvisen mož.”*²³⁹ Te karakteristike je ponovil 28. septembra 1876 Ernest Klavžar na občnem zboru društva Sloga, ko je menil, da morajo biti poslanci *“neodvisni, odločno narodni, izobraženi, zanesljivi pri glasovanji in tudi dobri govorniki”*.²⁴⁰ Predvolilni čas je pokazal, da se je društvo Sloga srečevalo z opozicijo, očitno je torej bilo, da je bila sprava daleč od popolnosti in uglašenosti.

Volilni izidi so nato pokazali na šibkost sprave in na neenotnost mišljenja in dejanj; Sloga je dosegla polovičen uspeh. V kmečki kuriji si je zagotovila zmago v goriški okolici (dr. Tonkli in Povše sta premagala dr. Josipa Abrama in Josipa Faganela), proti pričakovanju pa je še zmagala tudi v Tolminu (Anton Goriup in Izidor Pagliaruzzi sta dobila več glasov od Andreja Winklerja), kjer so bile vedno težave zaradi tradicionalne neposlušnosti tolminskih volilnih mož (Tolmin je bil *“pribeževališče vladnih kandidatov”*²⁴¹). Gluhi so bili za kandidate goriškega

²³⁴ Soča 13. 4. 1876, šte. 15.

²³⁵ Soča 21. 4. 1876, šte. 16.

²³⁶ Prav tam.

²³⁷ Slovenski narod 14. 10. 1876, šte. 236.

²³⁸ Soča 7. 9. 1876, šte. 36.

²³⁹ Soča 28. 9. 1876, šte. 39.

²⁴⁰ Soča 13. 10. 1876, šte. 41.

²⁴¹ Soča 7. 9. 1876, šte. 36.

političnega društva tudi Kraševci, ki so namesto bivšega Sloginega predsednika Dolenca izvolili rojaka dr. Abrama, toda ni ugotovljeno, ali po zaslugi nasprotnikov društva ali pa zaradi akcije tržaškega društva Edinost, ki je poslej goriški deželi pripadajoči Kras obravnavalo kot svojo domeno. Na Krasu je sicer zmagal tudi Slogin kandidat Rajmund Mahorčič iz Sežane.²⁴² Sloga tudi ni uspela v kuriji slovenskih mest in trgov, kjer je zmagal Andrej Winkler. Prav tako je imela delni uspeh v veleposestvu, kjer so 11. novembra 1876 dobili mandat Josip Faganel, Andrej Kocijančič in Ignacij Kovačič. Slogini kandidati pa so bili dr. Aleksij Rojic, Anton Malnič in Daniel Godina, ker se je ta odpovedal kandidaturi, je namesto njega stopil Ignacij Kovačič.

Pri volitvah so svojo vlogo odigrale tudi *Novice*, katerih goriški dopisnik Andrej Marušič ni pristajal na goriško spravo. Kljub staroslovenskim zagotovilom je v zasebnem pismu Janezu Bleiweisu konec leta 1876 sporočal, da *“le sila me loči od Novic”* in da so goriške *“gnilobe”* poleg Dolencev, Klavžarjev krivi tudi drugi – pri tem je zelo očitno namigoval na dr. Josipa Tonklija in še koga.²⁴³ Kasneje je na njegovo pisanje v *Novicah* reagirala tudi tržaška *Edinost*, ki se je takrat po štirinajstih mesecih izhajanja (od januarja 1876) prvič kritično spoprijela z goriškimi razmerami, češ da bi se mogla po volitvah leta 1876 *“goriška Sloga naučiti, da se naš narod z njo in njenim brezobzirnim grozovladjem nikakor ne vjema”*.²⁴⁴

Za goriške volitve leta 1876, pravzaprav za goriške razmere, je značilen podatek, da je na volitvah propadel Slogin predsednik Viktor Dolenc, po pisanju *Soče* je v zadnjem trenutku umaknil kandidato.²⁴⁵ Dolenc se je po volitvah umikal iz goriške javnosti in že od začetka leta 1877 najavljal svoj odhod v Trst. V času po volitvah opažamo v goriških razmerah zanimivo dvojnost: neuglašeno pisanje *Soče* z dejanji društva, katerega glasilo je bila.

Tri leta zatem je sledila volilna akcija ob državnoborskih volitvah leta 1879, *Soča* je začejala volilno borbo z napadom na Andreja Winklerja, ki je od leta 1873 deloval v dunajskem parlamentu: *“Nikdar se ni oglasil ne kot hranitelj naših narodnih pravic in terjatev, ne kot zagovornik naših posebnih duševnih in gmotnih koristi. Nasprotno je v vseh slučajih z ministri ustajal in obsédoval – tudi tedaj ko je bil poslanec naših mest in trgov in ko so vsi drugi slovenski poslanci v soglasji po časnikih razločno objavljenega ljudskega menjenja nasprotovali težnjam Auersperg-Lasserjevega ministrstva.”*²⁴⁶ Bil je Slovenec, a vendar izvoljen (1873) kot vladni kandidat tudi s pomočjo glasov društva *Soča*, še v času pred goriško spravo.

Ni mogoče trditi, da se Sloga leta 1879 za državnoborske volitve ni temeljito

²⁴² Njegov priimek je bil zapisan tudi kot Mahorčič, *Soča* (26. 10. 1876, šte. 43) je opozorila na napačno rabo: pravilno Mahorčič.

²⁴³ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa. Naši zapiski 6/1909, 71. V predvolilnih polemikah so ga imenovali *“zastopnik vlade v slovenski publicistiki”* (*Soča* 24. 11. 1876, šte. 47) oziroma *“standrežki Metternich”* (*Soča* 24. 11. 1876, šte. 47).

²⁴⁴ *Edinost* 10. 3. 1877, šte. 5

²⁴⁵ *Soča* 4. 11. 1876, šte. 44.

²⁴⁶ *Soča* 9. 5. 1879, šte. 19.

pripravila na predvolilni boj, anketirala je javnost, a vendar so goriške razmere kazale, da bo težko doseči enotne poglede in predloge za kandidate. Sloga je za kandidata predlagala svojega takratnega predsednika Povšeta, ki je bil profesor in ravnatelj na slovenskem oddelku goriške deželne kmetijske šole. Povše pa med Goričani ni bil posebno priljubljen,²⁴⁷ najverjetneje tudi zato, ker ni bil po rodu Goričan (rojen v Poljanah pri Litiji), v Gorico je prišel zaradi službe. Njegov volilni uspeh je bil negotov, saj je za Winklerjevo izvolitev delovala oblast in zanj so se aganzirali okrajni glavarji in tržaški namestnik baron Felix Pino, kot je poročal Fran Erjavec, realčni profesor v Gorici, 18. junija 1879 Franu Levcu. Erjavec je še dodal, da izvira nenaklonjenost barona Pina do Slovencev še iz časa (1870), ko ga je dr. Lavrič premagal na deželnih volitvah. Pino ima tudi veliko denarnih dolgov in delovati mora tako, kot vlada hoče. Zato je mogoče razumeti njegovo omahljivo ravnanje s tržaškimi in goriškimi italijanskimi liberalnacionalci. Pred dnevi da je bil pri Pinu sestanek, na katerem so govorili o tem, kako *“priti do živega”* Ivanu Nabergoju.²⁴⁸ V zadnjem trenutku pa se je s svojo kandidaturo pojavil dr. Tonkli in na Krasu dr. Abram. Medsebojna trenja so napovedovala ponovni razcep sil, ne zaradi idejnih, pač pa zaradi osebnih razlogov

V pretresu se je pokazala neuglašenost med Slogo in Sočo, ki naj bi bila glasnik društva, pa čeravno bi slednja lahko dovolj samostojno nastopala, ker so bili njeni lastniki skupina ljudi in ne društvo. Sočo je sredi poletja 1879 prevzel dr. Tonkli in njen urednik je postal Ernest Klavžar, ki je po dobrem letu dni odstopil in je njegov naslednik postal Franc Podgornik, o katerem pa se je že od začetka urejevanja širil glas, da ne zna pisati za ljudstvo. Občasna neuglašenost se je tudi kasneje pojavljala, zlasti ko sta list urejala Franc Podgornik (1880-1882) in dr. Anton Gregorčič (1882-1887, 1888-1889).

Winkler je pred volitvami, meseca junija, izdal brošuro,²⁴⁹ v njej je odgovarjal na tožbe, ki sta jih objavila *Soča* in *Slovenski narod*. Ni se laskavo izrazil niti o društvu Sloga in niti ne o časniku *Soča*: *“‘Soče’ in ‘Sloge’ pa ne morem šteti med svoje volilce, in z ljudmi, katerim je mari za kaj družega, nego za objektivno resnico in za zmerno razpravo političnih reči, me ne mika pričkati se.”* Omenil

²⁴⁷ O Povšetju je napisal nekaj sodb Fran Erjavec v pismih Franu Levcu. V pismu z dne 18. 6. 1879 ga imenuje kot Plaušeta, nato je Levcu omenil (19. 6. 1879), da je Povšetova predvolilna dejavnost komedija, 30. 7. 1879 pa je sporočal zadovoljstvo, da je Povše *“odgospodarił”*. Sočo je prevzel Josip Tonkli, pomaga mu Ernest Klavžar, ki pa se zdi, da je le navidez na Tonklijevi strani (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 973/VII B, štev. 11, 12, 14).

²⁴⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 973 VII/B, štev. 11. V zvezi z volitvami so krožili glasovi o podkupnini, ki da jo je prejel Ernest Klavžar. Bil je sicer na strani slovenskega kandidata, piše Fran Erjavec Levcu (Gorica, 30. 7. 1879), v resnici pa se je zavzemal za Winklerja. (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 973/B, štev. 14). Klavžarju naj bi za pomoč pri volitvah ponujal 1000 gold. nagrade tudi neki Rutter, je v pismu Levcu 18. 6. 1879 sporočal Fran Erjavec.

²⁴⁹ Andrej Winkler, bivši državni poslanec svojim volilcem. Dunaj 1879, 14 str.; *Soča* 21. 6. 1879, štev. 25.

je uspehe svojega dotedanjega političnega delovanja: *“Preteklo je uže morda 22 let, odkar nisem več prosil za nobeno službo. Saj me je vlada sama iskala, kedar mi je mislila kako službo podeliti. In sem se mari kedaj vladi prilizoval, da bi se name ozirala? Če sem se jej morda prikupil s tem, da sem bil na primer v hujših časih, kakor so sedanji, prvi predsednik goriške slovenske čitalnice skozi 6 let – dokler sem bil namreč v Gorici – da sem v deželnem odboru prva leta Slovenec s pomočjo nepozabljivega grofa Paceta, kot deželnega glavarja, in Dr. Doliaka, pravičnega moža, vpeljal v ta deželni urad slovenski jezik kot uradni jezik za Slovence, in po tej potu mu odperl vrata v občinske urade; da sem v deželnem zboru v veliko nevoljo naših Italijanov z vspehom stavil predlog, naj se deželni volilni red prenaredi Slovincem v prid; da sem (ne zamerirte mi, pošteni Slovenci! da se drznem to praviti; a gre za mojo čast, ki se je nekateri mojih rojakov dotikajo); da sem kot okrajni glavar na Tolminskem dal slovenskemu jeziku njegove pravice v svojem vodstvu izročenemu uradu, potem v okrajnem šolskem svetu, pri okrajni cenilni komisiji in v cestnem odboru; da sem se tudi na svoji sedanji stopnji za slovenski jezik, in ne brez vspeha poganjal; da v vseh krogih, v katere zahajam, kedarkoli se mi ponuja priložnost, rad pravice Slovencev zagovarjam – če sem se, pravim, s vsem tem vladi prikupil, da me je vodila od službe do službe, nisem jaz temu kriv.”*²⁵⁰ Slovence je pozival na sodelovanje z vlado: *“Pač smo reveži, ki zares potrebujemo, da nas vlada, katera ima vendar moč v rokah, podpira.”* Svoj zagovor je končal: *“... jaz pa ostanem – ali sem poslanec, ali nisem – vedno naše ljube domovine in našega naroda zvesti sin.”* Kasneje, ko je postal deželni predsednik na Kranjskem, so se sodbe, ki so prihajale z Goriške, omilile: *“Kar je bila vlada tolminska na malem, to bode na velikem vlada Winklerjeva v vojvodstvu Kranjskem. Zanašamo se – med drugim – uradovati v slovenskem jeziku ne bo več pohujšljiv greh na Kranjskem.”*²⁵¹

Ponovilo se je leto 1873 in zopet je zmagal Winkler, čigar izvolitve se je Soča²⁵² zbal, ko je ugotavljala, da bi moral po predhodnih kalkulacijah zmagati s tesnim izidom dr. Tonkli pred Winklerjem in dr. Abramom, toda končni rezultati so bili drugačni. Zmagal je Winkler, za njim je največ glasov dobil Povše kot kandidat Sloge, sledil mu je dr. Abram in nato dr. Tonkli. Ostali goriški državni poslanci so bili: v italijanskih kmečkih občinah dr. Eugenio Valussi, v veleposestvu dr. Luigi Pajer in v mestih in trgih Franc Coronini.

Po volilnem porazu Sloga ni znala primerno oceniti položaja. Slovenska politika na Goriškem je zašla v novo krizo. Soča je za teden dni prenehala izhajati²⁵³, zato je goriški noviški dopisnik pomišljal, če bo ta tednik še izhajal in če mu ne

²⁵⁰ Andrej Winkler, bivši državni poslanec, svojim volilcem. Dunaj 1879, 10-11.

²⁵¹ Soča 20. 3. 1880, štev. 12.

²⁵² Soča 14. 6. 1879, štev. 24.

²⁵³ To je list (Soča 27. 6. 1879, štev. 26) pojasnil: *“Zaradi raznih vzrokov, nismo mogli izdati zadnje številke. Na mnoga vprašanja danes le to odgovarjamo, da bomo po vsej moči skrbeli za izdavanje lista, ako bomo dobili za uredovanje sposobnega moža.”* Neizhajanje Soče je opazil tudi italijanski goriški tisk (L'Isonzo 8. 7. 1879, štev. 142).

bo sledilo po enaki poti tudi društvo Sloga: “*‘Soča’ tedaj ne izhaja več, in ‘Slogo’ je menda tudi volitveni vihar razrušil. Bomo videli, kak feniks vstane iz njenega pepela.*”²⁵⁴ Na občnem zboru Sloge 24. 7. 1879 je bil postavljen tudi predlog, da se društvo Sloga razpusti.²⁵⁵ Novoizvoljeni predsednik društva dr. Tonkli je v prvi predsedniški izjavi zagotavljal, da bo dal vse sile za spravo med sprtimi Goričani.²⁵⁶ Predvidevanje Andreja Marušiča – don Andrea so ga zasmehljivo imenovali v časopisnih polemikah – se ni uresničilo, saj je čez slab mesec dni nato poročal: “*List ‘Soča’ je zagotovljen; dež pada na pravične in krivične, solnce vzhaja za Mrzavcem in zahaja za Kalvarijo, in tako je vse spet v pravem kolovozu na Goriškem.*”²⁵⁷ Dogajanja v društvu Soča je pridno spremljala tudi italijanska stran. Spor med Slovenci je bil pravzaprav merjenje moči med Francem Povšetom in tistimi, ki so se zavzemali za poslance iz domačih, goriških krogov; volitve so fatalno vplivale na list *Soča* in njegovo negotovo usodo.²⁵⁸

Niti volitve leta 1876 niti tiste iz leta 1879 niso prinesle Goričanom pomembnih sprememb. Dr. Tonkli je bil prvi goriški državni poslanec, ki je izšel iz slovenske politične formacije, zato je njegov mandat vzbujal veliko obetov. Deželni parlament v Gorici pa ni kazal volje, da bo zmožgal nadaljevati pri mnogih akcijah, ki so jih začeli slovenski poslanci v prejšnjih mandatnih dobah.

Društvo Sloga je dejavnost dokazovalo predvsem na svojih občnih zborih. Na teh srečanjih so obravnavali nekatere probleme gospodarskega stanja podeželja. Problemov je bilo veliko, a prevečkrat se je razpravljanje in sklepanje dotikalo podrobnosti. Mnogokrat so tudi obravnavali strokovna vprašanja iz kmetijstva, a bili strokovno in politično naivni ter tako zelo jasno potrjevali, da jih je spodbujal tudi predsednik društva, kmetijski izvedenec Franc Povše. Društvo oziroma njegovo vodstvo ni znalo ločevati med splošnimi in posebnimi političnimi zadevami ter med izrazito strokovnimi razlagami, ker sicer občni zbor Sloge v Dornberku oktobra leta 1877 ne bi obravnaval poleg drugega tudi problema, kako ravnati z mladim vinom.²⁵⁹

Pred pomembno odločitvijo se je Sloga znašla leta 1877. Takrat se je Dolenc odpravljal v Trst in hotel tja prenesti tudi list *Soča*, ki mu je bil lastnik.²⁶⁰ Nekateri so Dolenčevo odločitev podpirali, ali zaradi Dolenčevih namigov ali kako drugače, ni znano. V Trstu naj bi list postal glasilo tržaškega društva Edinost ali pa bi v svoj delokrog zajel celotno Primorsko. Tržačanom bi bil tak prenos po volji, saj je bila *Edinost* v gmotnih težavah in bi ji k nadaljnjemu življenju lahko pripomogla tudi Dolenčeva kavcija. Resnost položaja, da bi Goričani izgubili časnik in

²⁵⁴ Novice 9. 7. 1879, šte. 28, str. 222.

²⁵⁵ Slovenec 31. 7. 1879, šte. 84; Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b.16, f. 119.

²⁵⁶ Soča 25. 7. 1879, šte. 29.

²⁵⁷ Novice 6. 7. [8]. 1879, šte. 32, str. 255.

²⁵⁸ Il Goriziano 8. 6. in 6. 7. 1879, šte. 46 in 54.

²⁵⁹ Soča 26. 10. 1877, šte. 43.

²⁶⁰ Branko Marušič, O nekaterih poskusih za skupni list primorskih Slovencev v sedemdesetih letih preteklega stoletja. Jadranski koledar 1971, 94-105.

bi izguba lahko usodno posegla v razvoj goriških razmer, jih je resno opomnila. Zato so zbrali denar za odkup lista, vendar so se še 15. avgusta 1877 pogovarjali s Tržačani o spojitvi obeh glasil in se končno zavzeli, da prenesejo odločitev na kasnejši čas. Goriški dopisnik v *Slovenskem narodu* je sodil, da se Goričani ne "damo komandirati ter po nobeni ceni oropati lista", saj Goriška ne sme ostati brez lista: "Kolikor je listov izhajalo v Trstu vsi so žalostno poginili."²⁶¹ Že takrat Tržačani niso skrivali načrtov, da bi delovanje svojega društva razširili na vse tedanje Avstrijsko primorje. Konec avgusta 1877 je Viktor Dolenc okrajno glavarstvo v Gorici obvestil, da preneha delovati kot odgovorni urednik, nalogo pa je predal Antonu Fabianiju.²⁶²

Odmevi dogodkov na Balkanu. Drugo večjo živahnost je v delovanje Sloge vnesel zunanjepolitični dogodek. Najprej upor v Hercegovini (1875) in nato rusko-turška vojna na prelomu let 1877-1878. Reševanje vzhodnega vprašanja je bilo pomembno za evropsko politiko. Začrtalo naj bi nove državne meje in tako bi lahko tudi Italija dobila nove meje na vzhodu. Zato so se goriški Slovenci vračali k zamisli Zedinjene Slovenije in tudi zaradi spodbud avstrijske vlade nasprotovali upravnim spremembam, pravzaprav spremembam državne meje na Primorskem v korist Italije. Toda Zedinjena Slovenija je dobila širše, južnoslovanske okvire še v času balkanske krize: "Mi Slovenci moramo prvo težiti na združenji vseh Slovencev v eno samo politično administrativno celoto ob enem pa moramo uže sedaj misliti, kako pridemo do tacega združenja z drugimi našimi brati, Hrvati, Srbi itd. Se ve da, vse to v mejah postave in z ozirom na našo državo."²⁶³ Balkanskim dogodkom in južnim Slovanom je Soča namenjala veliko pozornost, zlasti po hercegovskem upor: "Mi goriški Slovenci tudi nočemo zaostati in bomo za naše brate storili, kolikor nam je postavno dovoljeno."²⁶⁴ Izrazov solidarnosti je bilo ves čas trajanja balkanske krize veliko: "Bratje Jugoslovani! Mi vemo, da nosimo vzajemno gorje i bedo, nosimo pa v srcu tudi ono delalno vero i zlato slogo za narod; s kojo porušimo vzajemno našo nesrečo; nosimo ono nadejo v srcu, koja nam kaže v zrcalu prihodnosti – zjedinjeno Jugoslovanstvo vsaj na dušnem polji."²⁶⁵ Po Goriškem so se odvijale dobrodelne prireditve, prirejale so jih predvsem čitalnice in čisti dohodek je bil namenjen hercegovskim beguncem. Ko so konec leta 1877 po dolgotrajnih bojih ruske čete zavzele bolgarsko Plevno, so se v mnogih krajih pripravile baklade (Brje, Dornberk, Kanal, Komen, Kožana, Lokavec, Prvačina, Selo, Solkan, Šentviška Gora, Volče). Vzrok za polemike časnika *Soča* z goriškimi italijanskimi listi so bile simpatije Italijanov s Turki, zaradi "bojazni pred slovanstvom".²⁶⁶ Poleti 1875 je šel med srbske dobrovoljce

²⁶¹ Slovenski narod 4. 8. 1877, šte. 176.

²⁶² Fabiani je bil rojen v Novem mestu, 56-58 let star je bil "individuo di attissima condotta sotto ogni rapporto" (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 127).

²⁶³ Soča 16. 2. 1877, šte. 7.

²⁶⁴ Soča 5. 8. 1875, šte. 31.

²⁶⁵ Soča 23. 9. 1875, šte. 38.

²⁶⁶ Soča 11. 5. 1877, šte. 19.

Janko Stibel iz Vrtovina. V *Soči* pa tudi v drugem slovenskem tisku je poročal o razmerah na Balkanu; potem ko je zavladal mir, je ostal v Srbiji.²⁶⁷

Ob napovedi tabora na Vodmatu pri Ljubljani sredi leta 1877 – obravnaval naj bi avstrijsko vzhodno (balkansko) politiko, pa ga je oblast prepovedala – je *Soča*²⁶⁸ pisala, da bi morali tako zborovanje pripraviti tudi na Goriškem. Goričanom se je taka akcija zdela primerna tudi zato, da bi z njo odgovarjali svojim italijanskim sodeželanom, ki v tisku niso skrivali simpatij s Turki. O nameravanem goriškem taboru je razpravljajal občni zbor Sloge, 24. avgusta 1877. Takrat je Dolenc prepustil vodstvo društva Povšetu, člani odbora pa so ostali isti. “*Sodili bomo drevo po sadu,*” je spremembe v društvu Sloga komentiral goriški noviški dopisnik.²⁶⁹ Tudi Tržaçani so znova skušali obuditi taborsko idejo. Na taboru, ki so ga pripravljali, so želeli predlagati, da Avstrija ne bi nasprotovala Rusiji in da bi zasedla ozemlje Bosne in Hercegovine.

Poteku balkanske vojne je živo in prizadeto sledila vsa evropska politika. Italija je pričakovala sporazum z Nemčijo, da bi za svojo pomoč Avstriji pri okupaciji Bosne in Hercegovine dosegla nove meje svojega državnega in narodnostnega ozemlja (južna Tirolska, vzhodna ozemlja). Zlasti na začetku leta 1878 je Italija valovala v znamenju protiaavstrijskih izpadov časopisja in ljudskih manifestacij, k vzdušju je prispevala tudi smrt italijanskega kralja Viktorja Emanuela II. (9. 1. 1878).²⁷⁰ Tudi med avstrijskimi Italijani se je znova povečalo iredentistično gibanje, na katerega pa je oblast reagirala tako, da se je okoristila s Slovenci, ki s svojo vdanostjo monarhiji niso varčevali.²⁷¹ Na Goriškem se je v nemala polemika med *Sočo* in italijanskima listoma *L'Isonzo* in *Il Goriziano*. Tako piše *Soča*: “*Leta 1868 se je ves slovenski narod oglaševal po taborih, rodoljubna iskra vsplametila, ves narod je navdušeno tirjal zedinjeno Slovenijo. A potem je zopet nastala mlačnost, katere smo deloma krivi sami, deloma pa pritisk od vladne strani. Vendar pa nas navdaja zdaj po 10. letih zopet neka navdušenost, kajti previdnost božja skrbela je za to, da je narodna ideja zadobila novega življa: začel je uže leta 1876 boj za osvobodjenje naših bratov na jugu, južni in severni Slovani podajajo si roke na Balkanu – srca vseh pravih Slovanov bijejo bolj urno, kajti vsak pravi Slovan postal je ponosen na to, da Slovan povsod brate ima.*”²⁷²

Tako je mogoče razumeti odločitev oblasti – če že ni bila celo iniciator – ki je

²⁶⁷ Branko Marušič, Vrtovinski rojak Janko Stibel Vukasović v balkanskih vojnah (1875-1878). Goriški letnik 29/2002, 311-316.

²⁶⁸ *Soča* 3. 8. 1877, šte. 31.

²⁶⁹ Novice 29. 8. 1877, šte. 35, str. 280. O društvu Sloga tudi v: Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 118.

²⁷⁰ Gioacchino Vicini, Una pagina storica dell'Italia irredenta. Ricordi ed appunti dell'epoca. Bologna 1904.

²⁷¹ Več o odmevu vojne na Balkanu v slovenskem tisku leta 1878 v razpravi Petka Lukovića *Naknadni podaci o borbi primorskih Slovenaca protiv italijanskih iredentističkih pretenzija na slovenačke teritorije 1878. i njen odjek kod srpskog naroda u Srbiji i Vojvodini* (Goriški letnik 9/1982, 59-83 in 11/1984, 117-131).

²⁷² *Soča* 11. 1. 1878, šte. 2.

Goričanom dovolila na pomlad leta 1878 dva množična občna zbora Sloge; deset let pred tem bi jima rekli tabora, a se je organizator izognil takemu imenovanju. Oba zbora sta bila nedaleč od državne meje z Italijo (Kojško v Brdih, Kobarid). Zahodnemu sosedu naj bi pokazala, da ob Soči žive Slovenci, ki nočejo z Italijo, saj so vdani avstrijski monarhiji. Ni znano, koliko je oblast sodelovala pri pripravi obeh zborovanj, a če upoštevamo podatek iz Jurčičevega pisma iz leta 1876, v katerem je dr. Vošnjaku sporočal, da je tržaški namestnik baron Felix Pino Friedenthal naročal Dolencu in tržaškemu slovenskemu politiku Nadlišku, naj delujeta zoper italiniissime, ker to vlada rada vidi, potem vladnih krogov skoraj ni mogoče izločiti iz priprav. Poseganje vlade v razmerja med Slovenci in Italijani je razvidno tudi iz pisma, ki ga je 21. januarja 1878 poslal tržaški namestnik Pino notranjemu ministru Lasserju. Pino omenja protiaavstrijske nastope v Trstu in Istri, v Gorici pa je bilo bolj mirno – z izjemo zaplembe časnika *L'Isonzo*²⁷³ – kar čudi, ker je tu sicer italijanska politična skupina zahtevala pridružitve Goriške na levem bregu Soče skupaj z Gorico k Italiji. Tudi prebivalci gradiškega ozemlja niso dajali znakov, da se hočejo pridružiti demonstracijam v Italiji. Očitno je tako zadržanje posledica tega, da je oblast zadnja leta skrbela za interese Slovencev in da se je izogibala vsemu, kar bi jo privedlo v spor s Slovenci.²⁷⁴ Goriški italijanski časniki je po obeh slovenskih množičnih zborovanjih (taborih) sodil, da imajo take manifestacije namen ustvarjati nemir in dober vtis v avstrijskih oblasteh;²⁷⁵ Slovincem je očital napadalnost in vnašanje nemira.²⁷⁶

Na prvem občnem zboru na Kojškem 31. marca 1878 se je zbralo 5000 udeležencev. Zborovanje, ki mu je prisostvoval tudi vladni zastopnik glavar Franc Rechbach, je potekalo v znamenju vdanosti monarhiji in zavračanju italijanskih pretenzij, končalo pa se je tudi z izjavo avstrijskemu cesarju: "*V današnjem prevažnem političnem položaji, ko se na diplomatični tehtnici ziblje osoda raznih evropskih narodov in dežel, dvigamo Slovenci na desnem bregu Soče svoj glas do mogočnega prestola Vašega c. k. apost. Veličanstva zatrjevaje, da se vštevamo med najzvestejše državljane, da smo z odkritosrčno ljubeznijo vdani svojemu mogočnemu Vladarju in Njegovi najviši rodbini in da bi nas ne mogel noben dogodek na svetu tako silno užaliti, nego če bi nas nemila osoda iztrgala iz sedanje državne zveze.*"²⁷⁷ Teden dni zatem se je v Kobaridu zbralo 3000 ljudi. Tudi tu, kot v Kojškem, je bilo izrečenih veliko besedi o domovinski ljubezni. Izrečena so bila razna zagotovila monarhu in monarhiji. Čeravno se je na obeh zborovanjih kot govornik pojavil nekdanji taborit Ernest Klavžar, pa se Zedinjena Slovenija ni omenjala. To so sprejeli v program svojega kasnejšega tabora narodnostno mno-

²⁷³ *L'Isonzo* je bil zaplenjen zaradi poročila o knjigi Ljudevita Vuličevića *Italiani e Slavi dal Judri al Quarnero* (Soča 5. 1. 1878, štev. 1).

²⁷⁴ Augusto Sandonà, *L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo-austriache*. 2. Bologna 1938, 5-6.

²⁷⁵ *Il Goriziano* 13. 4. 1878, štev. 102; Soča 18. 4. 1878, štev. 16.

²⁷⁶ *Il Goriziano* 20. 4. 1878, štev. 109.

²⁷⁷ Soča 4. 4. 1878, štev. 14.

go bolj radikalni Tržačani in Istrani. Zborovanje, ki so ga kar odkrito imenovali tabor, so pripravili v Dolini na tleh tedanje Istre 27. oktobra 1878. Tabor je pri Italijanih na Primorskem vzbudil živahne odmeve; na Goriškem je katoliški *L'Eco del Litorale* opredelil zahteve za vključitev Primorske k Zedinjeni Sloveniji kot zgrešene in jih poimenoval "*imperial regio panslovenismo litorale*".²⁷⁸

Slovenci iz Trsta in njegove okolice so se pokazali za pogumnejše od Goričanov, morda pa tudi zato, ker jim je vlada dopuščala več zaradi mnogo agresivnejšega tržaškega in istrskega iredentizma. Vsi trije tabori so bili za tedanje slovenske razmere posebnost, predstavljali so obujanja taborske ideje izpred desetih let. Bili so le preventivno sredstvo, ki je zaradi domnevnih mednarodnopravnih odločitev netilo državni patriotizem. Na vseh treh taborih so namreč nastopili tudi predstavniki državne oblasti. Posebnost tabora v Kobaridu pa je bila navzočnost predstavnikov Beneških Slovencev, njih problem pa je našel mesto tudi v brzojavki, ki jo je zborovalcem poslalo županstvo v Kanalu: "*Lepa domovina naša, dosti svete nam zemlje je uže odtergane od matere Slovenije, dosti bratov umira narodno smert unkraj Idrije.*"²⁷⁹

Vojna in diplomatska aktivnost, ki ji je sledila, je nekoliko razgibala tudi javno življenje na Goriškem. Občine in društva na Goriškem na desnem bregu Soče so cesarju pošiljale vdanostne izjave,²⁸⁰ in ko je ta odgovoril nanje, so v posameznih krajih prirejali proslave.²⁸¹ Ker se je takrat veliko govorilo o ozemljih, ki naj bi jih priključili Italiji,²⁸² se je občina Campolongo al Torre²⁸³ ob državni meji z Italijo obrnila do cesarja s prošnjo za pojasnila o razmerah. Cesar je pisal 10. aprila 1878

²⁷⁸ *L'Eco del Litorale* 3. 11. 1878, šte. 88.

²⁷⁹ Soča 18. 4. 1879, šte. 16.

²⁸⁰ Take izjave – nekakšen plebiscit prebivalstva z desnega brega Soče – so napisale občine in kraji tudi v Furlaniji in v Brdih, tako tudi Biljana (14. 3. 1878), Dolenje (16. 3. 1878), Vedrijan (18. 3. 1878) in Medana (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gradisca, b. 38, f. 52). Izjavo za cesarja društva Sloga (8. 4. 1878) je izročila namestniku Pinu posebna delegacija društva, tudi nanjo je cesar odgovoril (Soča 26. 4. in 23. 5. 1878, šte. 17 in 21). *Slovenski narod* (15. in 21. 3. 1878, šte. 62 in 66) se je vpraševal, zakaj je izjava prebivalcev desnega brega Soče na Goriškem (tudi tu so živeli Slovenci) na ministrski svet na Dunaju napisana v italijanščini in ne v slovenščini.

²⁸¹ Take proslave so imeli v Vedrijanu (19. 5. 1878), v Medani in Biljani, 30. maja 1878 pa tudi v Cerovem, Števerjanu in Podgori (Soča 23. 5. in 1. 6. 1878, šte. 21 in 22). Dva dni po proslavi v Podgori je bila na gori Kalvarija nad Podgoro izobešena italijanska trikolora, ki je nosila "*smešno-bombastičen, revolucionaren napis*" (Soča 6. 6. 1878, šte. 23).

²⁸² O zamenjavi ozemelj je bilo nekaj predlogov v času, ko se je postavljala nova meja med Italijo in Avstrijo oziroma Avstro-Ogrsko (1866-1867). Tako naj bi na predlog italijanskega kralja Viktorja Emanuela II. zamenjali območje Ogleja za ustrezne predele na Južnem Tirolskem, a je avstrijski veleposlanik v Firencah odgovoril, da je vse že odločeno (*Augusto Sandonà, L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo-austriache*. I. Bologna 1932, 48-49).

²⁸³ Ta toponim ima slovensko obliko kot Čamplung oziroma Dolga Njiva (Lavo Čermelj, Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev. Beograd 1945, 46). Bila je ena od 19 občin, ki so sodile po sodni okraj Červinjan.

predsedniku vlade knezu Auerspergu, naj se o primeru zanima.²⁸⁴ Pač pa je cesar 30. aprila odgovoril na vdanostne izjave in notranje ministrstvo je pooblastilo namestnika Pina, ki je pojasnil, “*da tisti glasovi, ki se imajo pripisovati edino graje vrednim homatijam posameznih prenapetih in revolucionarnih elementov italijanske narodnosti, nemale prav nobenega stvarnega temelja in da ne morejo gledé na mogočnost monarhije in na lojalno zadržanje kraljeve vlade italijanske nikakor uzročevati bojazni.*”²⁸⁵ Časnika *L'Isonzo* in *Il Goriziano* o cesarjevem odgovoru nista poročala,²⁸⁶ zato pa je Soča objavila seznam 32 občin z desnega brega Soče, ki so prejele cesarjev odgovor; med njimi so tudi slovenske Biljana, Medana, Kojsko-Šmartno.²⁸⁷ Za poudarjanje zvestobe monarhiji in cesarju je bil leta 1878 posebno proslavljen cesarjev rojstni dan (18. 8.), naslednje leto pa jubilej cesarjeve srebrne poroke. V aprilu 1878 je, v povezavi s slovensko politično akcijo, med goriškimi Italijani vznikla pobuda za skupno nastopanje, toda za oba goriška italijanska lista (*L'Isonzo* in *Il Goriziano*) je bila to le priložnost, da med sabo polemizirata. Polemične tone jima je namenila tudi Soča. Napovedala jima je boj, ker netita sovraštvo med prebivalci dežele.²⁸⁸ Hkrati pa je italijanska stran pozivala Slovence, “*naj mirujejo in naj prenehajo z demonstracijami, ki bi lahko prinesle žalostno gorje.*”²⁸⁹ 28. septembra 1878 je goriški deželni zbor sprejel resolucijo, s katero je obsodil vse protiavstrijske prevratniške manifestacije (“*tutte le manifestazioni sediziose avvenute negli ultimi tempi in senso anti-austriaco nel nostro paese*”).²⁹⁰

Ponovni poskusi povezovanja goriških in tržaških Slovencev. Dogodki leta 1878 so primorske Slovence prisilili, da so obudili misel o skupnem javnem političnem nastopu. Zato je leta 1879 poleg državnih volitev nekoliko več živahnosti v politične razmere pri Slovencih na Goriškem prinesla ponovna obuditev zamisli, da se Soča in Edinost združita v eno glasilo. Še več, za primorske Slovence naj bi se osnovalo enotno politično društvo. “*Nam je potreben nek centralizem na narodnem polju,*” je zapisal v Soči 18. julija 1879 neznani dopisnik. Na občni zbor Sloge 24. julija 1879 je prišel v Gorico iz Trsta Dolenc, tedaj podpredsednik Edinosti. Predlagal je skupen sestanek primorskih politikov, da bi se pomenili o združitvi. Toda Dolenc predlog ali točneje glasovi o združitvi, ki so prihajali iz Trsta, Goričanom niso bili po volji, zlasti ne njih voditeljem. Predlogu, da bi združili primorski politični društvi, je prvič v zgodovini primorske slovenske politike sledil širši sestanek z izrazito politično vsebino. V Nabrežini se je 10. avgusta 1879 zbralo 30 udeležencev. Med njimi je bil tudi Goričan dr. Tonkli,

²⁸⁴ Augusto Sandonà, *L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo-austriache*. 2. Bologna 1938, 8-9.

²⁸⁵ Soča 10. 5. 1878, šte. 19.

²⁸⁶ Novice 15. 5. 1878, šte. 20, str. 158.

²⁸⁷ Soča 10. 5. 1878, šte. 19.

²⁸⁸ Soča 18. 4. 1878, šte. 16.

²⁸⁹ Il Goriziano 13. 4. 1878, šte. 102.

²⁹⁰ Pertrattazioni della II. tornata epoca IV. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. 1878. Gorizia 1879, 138.

katerega ugovorov proti združitvi navzoči niso upoštevali in so sprejeli naslednji sklep: "*Naj bode za vse primorske Slovane eno samo politiško društvo se sedežem v Trstu in naj ima svoje glasilo.*"²⁹¹ Zagotovo so Goričani razbili takratni poskus združitve. V *Soči* je bilo takrat mogoče brati članke, ki so poudarjali duhovno združitve s Tržačani, za kar pa da ni treba ukiniti niti društva Sloga, niti ne njenega glasila: "*Na Primorskem naj se združijo vse narodne sposobne moči k skupnemu delovanju. Malenkostne različnosti glede političnega mnenja in osebne mržnje vržimo na stran, pa bodimo v glavnih stvareh edini, da ustvarimo kaj dobrega in stalnega, nam v čast in našemu ljudstvu v korist!*"²⁹² Na Goriškem je prevladalo mnenje: "*Dober vrtnar ne poseka uže stoječih dreves, ampak dosadi, česar manjka.*"²⁹³

Tržaška Edinost je kmalu začela uresničevati sklepe nabrežinskega sestanka. Svoj prvi občni zbor po nabrežinskih sklepih, ki so ji dali možnost političnega delovanja na vsem tedanjem Primorskem vključno z Istro, je pripravila 7. septembra 1879 v Sežani, tedaj na ozemlju goriške dežele. Edinost si je tudi materialno opomogla in z letom 1880 je štirinajstdnevnik *Edinost* izhajal že kot tednik. Duhovna povezava, o kateri je pisala *Soča*, pa je kmalu doživljala preizkušnje. Leta 1880 je prišlo med društvoma, kot že povedano, v zvezi z nadomestnimi volitvami v državni zbor do resnih prerekanj. Sloga je podpirala dr. Tonklija, Edinost pa dr. Abrama, slednji naj bi bil tudi kandidat tržaške vlade.²⁹⁴ Dr. Tonkli, ki je tedaj vodil goriško politično življenje, je hotel obvladovati razmere in nikakor ni nameraval kloniti pred Tržačani. Razmerje se ni popravilo niti tedaj niti kasneje, ko so z nastopom novega desetletja zaveli novi vetrovi tudi na Goriškem, ko je v javnost vstopal semeniški profesor dr. Anton Gregorčič in ko je po Klavžarju prevzel²⁹⁵ uredništvo *Soče* publicist Franc Podgornik. Razmere in razmerja se niso spremenila prav zaradi sporov z *Edinostjo* in Viktorjem Dolencem.

Poleg zunanjih manifestacij političnega življenja na Goriškem v razdobju 1875-1880 pa so pomembna tudi prizadevanja in dejanja, ki so nastajala spontano na terenu ali pa pod vplivi središča. Za narodnostno mešano goriško-gradiško deželo, kjer so bile sicer meje med narodnostima določene in je prihajalo do mešanj

²⁹¹ Soča 15. 8. 1879, štev. 32

²⁹² Soča 1. 8. 1879, štev. 30.

²⁹³ Soča 22. 8. 1879, štev. 33.

²⁹⁴ Soča 8. 10. 1880, štev. 41.

²⁹⁵ Ernest Klavžar je 10. 10. 1877 pisal Francu Levcu v Ljubljano, da je prevzel uredništvo *Soče*, "*akopram me zdaj še farški elementi nekoliko zavirajo, nadjam se, da se jim polagoma izvijem in da pripravim list zopet v renome*" (Branko Marušič, Osem neobjavljenih pism Ernesta Klavžarja Francu Levcu. *Jadranski koledar* 1975, 200-201). Klavžar je 28. 6. 1878 pisal Francu Levcu, da bo "*začetkom l. 1879 ali prav za prav koncem tekočega uredništvo odloži*" (Branko Marušič, Dodatek k neobjavljenim pismom E. Klavžarja F. Levcu. *Jadranski koledar* 1976, 234). 1. 6. 1879 se je po Gorici raznesla vest, da se je Klavžar odpovedal uredništvu *Soče* (Novice 4. 6. 1879, štev. 23, str. 182). Fran Erjavec je 30. 7. 1879 pisal Francu Levcu, da je *Sočo* prevzel Tonkli in da je glavni pomočnik Klavžar. Erjavec je v pismu Levcu (30. 10. 1880) pojasnjeval, da so Klavžarja, kot urednika *Soče* odslovili, "*ker je imel predolge prste*" (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. VII B, štev. 14 in 29).

le v krajih neposrednih stikov ter v deželnem glavnem mestu, je bilo pomembno vprašanje slovenske politike tudi utrjevanje in ohranjevanje narodnostne meje. Lahko trdimo, da je bil v tistem času pofurlanjen in poitalijančen Ločnik, čeravno je v Ločniku župnik slovenskega rodu skušal storiti nekaj za ohranjevanje slovenščine v bogoslužju in pri tem doživel grajo italijanskega tiska.²⁹⁶ V neposredni okolice Gorice pa sta se tedaj prebudili vasi Sovodnje (kjer je kulturne prireditve vodil vaški učitelj) in Podgora. Slabši je bil položaj v zahodnih Brdih, zlasti v občini Dolenje, ki se je najbolj neposredno vezala na furlansko nižino. Večja budnost goriškega vodstva bi lahko ohranila Dolenje, njegovo bodočo narodnostno usodo. Toda že leta 1879 je bilo na tamkajšnji občini vse italijansko in občinski tajnik Bodigoj se je kazal Lahona, kot je pisala *Soča*.²⁹⁷ Vprašanje uradovanja občine Dolenje, ki *“dopisuje občanom le laški, da izdaje razglase in oklice le laški, da je izreklo kot uradni jezik le laški, da slovenske vloge rešuje le laški”*, je prišlo tudi na dnevni red razprav v goriškem deželnem zboru februarja 1896. V razpravi je bilo slišati tudi podatek, da je občina tedaj štela 1.422 prebivalcev, od tega je bila 746 Furlanov in 676 Slovencev; v Dolenjah pa je živelo 255 Furlanov in 98 Slovencev.²⁹⁸

Drugačne so bile razmere na Tolminskem, kjer je bila sicer naravna meja branilec morebitnih vplivov od zahoda, nemški duh pa je vel od severa in našel na Bovškem dovolj somišljenikov. Prav zanimiva je podoba Robidišča iz Beneške Slovenije, med vasi breginjskega kota vrinjenega zaselka. Njegovi prebivalci, ki so v letih 1866-1867 dosegli, da je nova državna meja potekala zahodno od njih kraja, na desnem bregu Nadiže, so se prav v največjem številu udeležili kobariškega zborovanja leta 1878 (iz 30 hiš 70 ljudi); naslednje leto 1879 so razorožili dva italijanska finančna stražnika, ki sta v vas zašla preko državne meje.²⁹⁹ Bilo je tudi nekaj obmejnih vprašanj, na primer lastništva oziroma dvolastništva zemlje ob meji. Do leta 1878 *“je šlo še precej dobro”*, potem pa so novi italijanski finančni predpisi onemogočili, da kmet, *“ki hodi obdelovat svoja zemljišča nekoliko korakov unstran meje, da bi smel seboj jemati par soldov tobaka za lastno rabo”*.³⁰⁰ V Brdih je bilo najbolj kritično tudi zato, ker so bila med ostalimi kraji dežele edini slovenski predel, ki je spadal upravno pod glavarstvo, kjer so imeli večino Furlani oziroma Italijani. Na Krasu so se razmere obrnile v prid Slovencem leta 1878, ko se je od italijanskega tržiškega okraja odcepila vas Opatje selo in se priključila goriškemu. V Zgornjem Posočju, ki je sodilo pod tolminsko

²⁹⁶ *Soča* 5. in 11. 1. 1878, šte. 1 in 2.

²⁹⁷ *Soča* 15. 8. 1879, šte. 32. Že pred tem je *Soča* (28. 8. 1873, šte. 35) poročala, da je županstvo Dolenje skupaj z Medano in Biljano poslalo na ministrstvo prošnjo, da bi namestili v Krminu sodnika, ki obvlada slovenski jezik. Kasneje je bila vest popravljena, ker je občina Dolenje zavrnila podpis na prošnji (*Soča* 11. 9. 1873, šte. 37).

²⁹⁸ *Pertrattazioni della I tornata epoca VII della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche anno 1895-1896*. Gorizia 1896, 200-204.

²⁹⁹ *Soča* 9. 5. 1878, šte. 19.

³⁰⁰ *Soča* 12. 3. 1880, šte. 11.

okrajno glavarstvo, je slovensko miselnost proti nemškemu vplivu budila in razvijala leta 1878 ustanovljena čitalnica v Bovcu.

Čitalniško gibanje, ki je v desetletju 1861-1870 prineslo na Goriškem izjemno število čitalnic, je v drugi polovici sedemdesetih let izgubilo mnogo prvinskih pobud. Umirilo se je navdušenje, vendar pa o kaki krizi društvenega življenja ni mogoče govoriti. V ugotovitvah Ernesta Klavžarja, ki je sporočal (Gorica, 3. 12. 1877) Franu Levcu, da so "*socialne*" razmere na Goriškem tako piškave in da se bo umaknil v privatno življenje,³⁰¹ je le prikaz razmer v nekem kriznem trenutku. Saj je bil to čas, ko se je v Gorici šele začela utrjevati slovenska družba; leta 1880 je le malo več kot 3400 prebivalcev Gorice izjavilo, da je njihov pogovorni jezik slovenščina. V tem času sta prenehala asimilacija Slovencev in pojav renegatstva, slovenska družba v Gorici je dobivala postopoma trdnjše temelje za svoj obstoj, pomemben dejavnik slovenske navzočnosti pa je bilo kulturno ustvarjanje.

V drugi polovici sedemdesetih let (1875-1879) je v Gorici uspešno delovalo pevsko društvo Slavec, a je po štirih letih zelo uspelega nastopanja, prenehalo. Ob delovanju društva se je javnost še temeljiteje seznanila z delom domačih glasbenikov, kot so bili Anton Hribar, ki je od leta 1865 poučeval kot glasbeni učitelj v Gorici. Josip Kocijančič in Avgust Armin Leban sta bila Kanalca. Anton Hajdrih, ki je živel v Trstu, je veliko deloval na Goriškem, njegovo zadnje službeno mesto je bilo v Rodiku. Če so bile značilnosti časa predvsem uglasbitve domoljubnih besedil, pa so bili na področju cerkvenega glasbenega ustvarjanja in poustvarjanja aktivni Danilo Fajgelj, Adolf Harmel, Ivan Kokošar in Janez Laharnar. Na prelomu sedemdesetih in osemdesetih let 19. stoletja se je začela Gorica utrjevati kot pomembno središče slovenske kulture in znanosti. Od že omenjenih književnikov je treba znova omeniti Simona Gregorčiča, ki je izdal aprila leta 1882 prvi zvezek, *zlato knjigo*, svojih poezij. Njegov mlajši sodobnik je bil pesnik Josip Pagliaruzzi Krilan iz Kobarida; prvi zvezek njegovih poezij je izšel posthumno (1887). Ob njej nastopajo pesniki in pisatelji kot Vinko Gregorič, Anton in Janko Leban ter Jože Volk. Leta 1872 je prišel na gimnaziji v Gorici učiti Anton Šantel, njegova soproga Avgusta je bila tedaj že uveljavljena slikarka, njeno nadarjenost sta podedovali hčerki Henrika in Avgusta mlajša ter sin Saša, ki je bil tudi glasbenik. Družina Šantel je bila začetno jedro goriške slovenske sodobne upodabljajoče umetnosti, ta je svoj višek dosegla v letih pred prvo svetovno vojno in po njej. Najvidnejša predstavnika znanstvenega dela na področju humanistike sta bila jezikoslovec Stanislav Škrabec, ki je od leta 1873 učil na redovniški frančiškanski gimnaziji na Kostanjevici v Gorici in dr. Franc Kos, ki je od začetka šolskega leta 1881-1882 služboval na goriški gimnaziji. Podobno kot je celotno življenjsko delo Stanka Škrabca nastajalo v Gorici, tako tudi dela zgodovinarja Franca Kosa, predvsem njegovo *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Leta 1880 je bili imenovani za vodjo svilogojskega inštituta v Gorici Ivan Bolle, rojak s Proseka pri Trstu. Ni bil le mednarodno priznan strokovnjak

³⁰¹ Branko Marušič, Osem neobjavljenih pisem Ernesta Klavžarja Franu Levcu. Jadranski koledar 1975, 201

za sviloprejško, bil je tudi poznavalec drugih vej kmetijske stroke. Goriški rojaki pa so se uveljavljali kot strokovnjaki in znanstveniki tudi drugod v avstro-ogrski državi in na tujem. Botanik Franc Krašan iz Šempasa se je po letih službovanja v raznih krajih ustalil leta 1880 v Gradcu, kjer je raziskovalno deloval. Prav tam je leta 1897 začel kot univerzitetni profesor slovanske filologije Karel Štrekelj z Gorjanskega. Na Politehniku v finskem glavnem mestu Helsinkih je leto dni pred tem postal profesor gradbeništva Mihael Štrukelj/Strukel, rojen v Logu pod Mangartom. Poleg političnega periodičnega tiska, kot so *Domovina*, *Soča*, *Glas*, so se v Gorici tiskala strokovna glasila *Umni gospodar*, *Gospodarski list*, *Kmetovalec*, glasilo goriških učiteljev *Šola*. Osemdeseta leta pa zaznamujeta periodični izdaji verske vsebine, namenjeni za ves slovenski prostor, mesečnik za "verno slovensko ljudstvo" *Cvetje z vertov sv. Frančiška* (od l. 1880), ki je prinašal na platnicah Škrabčeve jezikoslovne razprave, ter *Rimski katolik* (od konca l. 1889), prva prava in osrednja slovenska revija, ki je izhajala v Gorici. Leta 1882 je izšlo v Gorici domoznansko delo Simona Rutarja *Zgodovina Tolminskega*, naslednje leto zgodovina svetogorske božje poti, sestavil jo je Anton Červ. Anton Mahnič je pri goriški Hilarijanski tiskarni natisnil svoje v slovenski javnosti zelo odmevne poglede na umetnostno ustvarjanje z naslovom *Dvanajst večerov* (1887). Poleg drobnega nabožnega tiska so izhajali manj obsežni priročniki, napotila, društvena pravila in poročila. Bolj obširna je strokovna knjiga v Gorici rojenega davčnega kontrolorja Rajka Šineka *Neposredni davki za vse v dunajskem državnem zboru zastopane dežele avstrijsko-ogrske monarhije* (1885).

Italijani. Slovenska politična dejanja na Goriškem so tesno povezana z navzočnostjo Italijanov. Razmerje narodnostnih sil v goriškem parlamentu je ostalo nespremenjeno, tudi problemi, ki so v prejšnjem desetletju vzbujali spopade in razprave (enakopravnost slovenskega jezika), se niso razrešili. Leta 1876 je začel v Gorici izhajati tretji goriški italijanski politični list *Il Goriziano*, s svojo republikansko usmeritvijo je predstavljal novo idejno opredelitev političnega gibanja goriških Italijanov. Goriški italijanski časniki in časopisi so med seboj pogosto polemizirali in čeprav je liberalni *L'Isonzo* očital listu *Il Goriziano* socialistične ideje, sta oba ostajala na nacionalističnih pozicijah, saj je slednji že v svoji prvi številki zapisal, da so na Goriškem tako Nemci kot Slovenci sovražniki svetih italijanskih narodnostnih pravic. Oba lista sta odkrito protislovensko nastopala in v polemičnih člankih ter zapisih odrekala Slovincem pravico do politične emancipacije v deželi tudi zaradi njih socialnega položaja. Vsi trije listi (tudi katoliški *L'Eco del Litorale*) pa so budno spremljali politična pota Slovencev bolj intenzivno, kot pa so to opravljali Slovenci. Zamisel o upravnem združitvi Istre, Trsta in Gorice, ki je pri Italijanih prejšnja desetletja predstavljala protiutež Zedinjeni Sloveniji, se v italijanski javnosti ni več pojavljala, verjetno zaradi posega vlade. Pri delu italijanske javnosti pa je ostajalo soglasje s programom risorgimenta in iz njega izvirajočega iredentizma. Njegov odkrit pojav so pomenile tudi protiaustrijske demonstracije v italijanski kraljevini v letih 1877-1878. Udejanjanje goriškega iredentizma in nacionalizma se je kazalo v dnevnem pouličnem terorizmu, kot je metanje petard ali pa na primer kamenjanje oken na stanovanju Ernesta Klav-

žarja neposredno po njegovem govorniškem nastopu na občnem zboru Sloge v Kobaridu 7. aprila 1878. Kmalu zatem so aktivisti italijanskega nacionalističnega gibanja izobesili italijansko zastavo na Kalvariji, vzpetini v okolici Gorice. Sicer pa je v začetku leta 1878 tržaški namestnik Pino sporočal ministru Lasserju, da je prebivalstvo na furlanskem podeželju zvesto monarhiji.

V primerjavi s Trstom so bili goriški protiavstrijsko usmerjeni prebivalci manj aktivni v svojih dejanjih, dasiravno so bile izjave ali besedna soočanja v dnevnem tisku, v deželnem zboru ali pa v mestnem svetu popolnoma v soglasju z italijanskim nacionalliberalnim gibanjem v preostalih deželah Avstro-Ogrske, v katerih so Italijani živeli. Posredi je bilo vselej vprašanje ozemeljskih opredelitev in razmejitev interesnih območij. Temeljno izhodišče je bilo dokazovanje italijanske civilizacijske premoči, zaradi katere se nikakor ne morejo prepustiti slovanski nadvladi, saj je Italijanom namenjeno, da bodo Slovane absorbirali, kot je pisalo v članku *Utopie slovene*.³⁰² V takem vzdušju je nastala pesem *Soči*, ki jo je napisal, takrat še kaplan v Rihemberku, Simon Gregorčič in je bila objavljena v *Zvonu* prvega avgusta leta 1879.

Ustanovitev trozveze (Avstro-Ogrska, Italija, Nemčija l. 1882) je zaustavila v dokajšnji meri protiavstrijske in iredentistične nastope na tleh italijanske države. Na Primorskem in seveda tudi na Goriškem se je polemično srečevanje med Slovenci in Italijani nadaljevalo z razlogi in dokazovanji, ki jih je poznalo že leto 1848. Italijani in Slovenci so živeli v dveh vzporednih svetovih, ki si nista bila še povsem nasprotna, a vendar nista našla možnosti in tudi ne priložnosti za medsebojni sporazum.³⁰³ Čeravno so se katoličani obeh narodov približevali in celo sodelovali v Katoliško-politični družbi, pa so vendar temu nasprotovali italijanski narodni liberalci, saj naj bi tako sodelovanje oslabilo italijansko istovetnost Gorice.

Veliko kritike je letelo v drugi polovici sedemdesetih let na tržaškega namestnika (od l. 1874) barona Pina, ki je zapustil Trst, ko je poleti leta 1879 postal namestnik v Gornji Avstriji. Ob njegovem prihodu na tržaško namestništvo so Slovenci zaželeli: "*Laški terorizem naj zdrobi, škiljače v Italijo naj odpravi baš v Italijo, Slovanom v okolici in mestu, po Goriškem in ob morji pa naj zraka da, da mogó politično oživeti, oni bodo namah paralelizirali vse protiavstrijske težnje, ktere se v Trstu in ob morski obali prikazujejo*."³⁰⁴ Sledil mu je Sisinio Pretis Cagnodo, ki je nastopil svoje drugo tržaško obdobje (1879-1888) in si med Slovenci ves čas svojega službovanja ni pridobil simpatij, saj je bil "*nesreča vsej deželi*."³⁰⁵ Slovenci na Primorskem so se radi spominjali Ernesta Leopolda Ro-

³⁰² L'Isonzo 9. 10. 1879, šte. 174.

³⁰³ Liliana Ferrari, *Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca*. V: *Il Friuli – Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi*. Torino 2002, 348.

³⁰⁴ Slovenski narod 17. 7. 1874, šte. 160.

³⁰⁵ *Edinost* 4. 1. 1990, šte. 2. Priimek namestnika so pisali tudi v obliki De (de) Pretis, Avstrijski biografski leksikon (zv. 8) pa rabi obliko Pretis-Cagnodo. V času, ko je opravljal svoj drugi mandat na Primorskem, je bil v Italiji ministrski predsednik Agostino Depretis.

mana Kellersperga, ki je v služboval v Trstu v letih 1863-1867 in je kot zadnji namestnik na Primorskem gojil avstrijsko misel in je bil za Slovence "skoro drugi Stadion."³⁰⁶ Kellerspegu je sledil Eduard Bach (brat notranjega ministra Alexandra), njemu pa Karl Möring, sicer "namestnik tistega mesta in dežele, za katere napredek, varstvo in izgradnja se je več kot dvajset let boril v korist avstrijskih kot v korist skupnih nemških interesov."³⁰⁷ Möring je tudi med službovanjem v Trstu opravljal diplomatske misije v Italiji, podobno kot leta 1866. Med Slovenici na Primorskem si prav tako ni pridobil zaupanja: "O Möring, Möring, zdiha večkrat kak pošten Tržačan – ti si kriv, da si leta 1868 nas Slovence – za 15 let v propad potisnil."³⁰⁸

Ob političnih razmerah obravnavanega časa je potrebno ponovno opozoriti na že uvodoma izrečena opozorila na nekatere prvine in značilnosti gospodarske problematike. Sedemdeseta leta poznajo krizna obdobja (zlasti l. 1873) v vseh vejah gospodarstva. H kriznim razmeram poleg borznih zlomov na državni ravni prispevajo še bolj lokalne značilnosti. Poglavitni vzroki revščine v deželi naj bi bili na prvem mestu posodabljanje kmetijstva in obrti, elementarne nesreče (suša, toča), bolezni trte in krompirja, na tretjem mestu pa bolezen sviloprejk.³⁰⁹ Ker je bilo vino eden izmed poglavitnih temeljev gospodarske moči in ker so ravno vinsko trto napadle bolezni, so se pričela tudi na slovenskem ozemlju ustanavljati strokovna društva, ki naj bi z nasveti in drugačno pomočjo, ob delovanju goriške kmetijske družbe (Società agraria di Gorizia) in državne ter posredno tudi občinske oblasti, koristila kmetom. Tudi intervencije deželne oblasti, ki niso bile namenjene le kmetijstvu, niso bile zadostne, da bi lahko blažile krizo gospodarskega stanja podeželja. Zaradi neugodnih razmer v deželi se je povečalo izseljevanje znotraj³¹⁰ ali zunaj dežele, pa tudi prava emigracija v Severno in Južno Ameriko (kmetje iz furlanske nižine in Brd), ali na začasno sezonsko delo, ki so se ga zlasti oprijeli Tolminci; okupacija Bosne je pomenila nov cilj sezonskega dela. V drugi polovici leta 1878 je odšlo na delo v Bosno 500 prebivalcev iz Kota (Breginj z okolico) in Kobarida, naslednje leto je v Bosni delalo 1.000 Tolmincev.³¹¹ Gospodarsko stanje dežele naj bi reševala tudi posebna deželna ljudska banka, katere ustanovitev pa naj bi onemogočili Italijani. Tudi predlogi, da bi se na Goriškem ustanavljale posojilnice in hranilnice po zgledu štajerskih, se v sedemdesetih letih še niso uresničevali. Dozoreli so šele v naslednjem desetletju.

Delavski razred je bil zaradi skromnega industrijskega potenciala manj pomemben dejavnik in usmerjevalec družbenih razmer. Tudi industrija je doživljala krize. Poleti 1874 so prvi štrajk pripravile delavke Lenassijeve predilnice v Gori-

³⁰⁶ Soča 2. 5. 1878, štev. 18.

³⁰⁷ Adam Wandruszka, Karl Möring. Ein deutscher Soldat und Politiker aus dem alten Österreich. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 52/1939, 179.

³⁰⁸ Slovenski narod 25. 9. 1880, štev. 220.

³⁰⁹ Soča 5. 9. 1879, štev. 35.

³¹⁰ Soča (11. 5. 1877, štev. 19) je opozarjala na preseljevanje Kraševcev v Trst, iz njih nastajajo "stebri teržaškega lahonstva". Vendar je takrat asimilacija že izgubljala na svoji moči.

³¹¹ Soča 18. 10. in 1. 11. 1878, štev. 42 in 44; 24. 1. 1879, štev. 4.

ci. V Solkanu je na primer v začetku leta 1876 prenehala delovati tovarna papirja. Sledil je odpust delovne sile, nekateri boljši delavci so bili sprejeti na delo v Zdravščino. Vendar so tudi v Zdravščini in v Stračicah delavce odpuščali zaradi slabe prodaje: "*Bog ne daj, da bi obrtnija tukaj na Goriškem propadala, kajti ostalo bi potem na tisoče ljudi na cesti.*"³¹²

Nova prvina v drugi polovici sedemdesetih let je bilo ustanavljanje manjših gospodarskih enot v mestu Gorica, katerih lastniki so bili Slovenci. Tako se pojavljajo trgovine, obrtne delavnice, novi gostinski obrati itd. Iz teh skromnih začetkov je rasla kasnejša slovenska družbena in predvsem gospodarska podoba Gorice. Postavljeni so bili temelji goriškega slovenskega meščanstva, ki še ni odigralo svoje vloge. Počakati je bilo treba, da so se Slovenci primerno demografsko in gospodarsko okrepili. Saj so le tako dokazovali svojo navzočnost v mestu.

Gospodarska vprašanja, negativni pojavi in krize so prihajali tudi na dnevne rede občnih zborov društva Sloga. Tako so na občnem zboru društva pri Rebku v Vipavski dolini 18. marca 1877 govorili o potrebi ustanovitve enega ali več denarnih zavodov (pri tem je bila voljna sodelovati banka Slavija),³¹³ o zniževanju davkov in o gospodarskih razmerah splošno. Sprejeli pa so tri peticije, in sicer za ločitev sodnije za goriško okolico od mestne sodnije v Gorici, o potrebi vpeljave zemljiških knjig in da dobe vsi davčni uradi ustrezno posestno dokumentacijo.³¹⁴ Društvo pa se je pogostokrat zadovoljevalo s pošiljanjem peticij, zato so bili sadi onemoglih prizadevanj skromni, tako skromni, kot je bilo uresničevanje še vedno prvinske zahteve po uveljavljanju enakopravnosti slovenskega jezika v javnosti. Številne naloge, ki so jih tedaj zaman skušali reševati, so se uresničile kasneje, ko so vodstvo slovenske politike na Goriškem prevzele nove moči. Take moči so bile potrebne, da bi z novim zagonom nadaljevale začeto delo, ga dopolnjevale in spoznavale v vsebini celotnega slovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja, goriške posebnosti in na njih gradile lastna pota.

ČAS MINISTRskega PREDSEDNIKA GROFA TAAFFEJA

Štirinajst let trajajoča vlada grofa Eduarda Taaffeja (1879-1893) je dala monarhiji, kot je zapisal angleški zgodovinar A. J. P. Taylor, "*štirinajst let oddiha, pa ga ni dobro porabila*". Začetek novega obdobja goriške slovenske politike sovпада s pričetkom Taaffejeve vladavine, končuje pa se leta 1889, štiri leta preden Taaffejeva vlada pade ob predlogih zakona za spremembo državnega volilnega zakona.

Primorska oziroma goriška posebnost je, da je Taaffejev čas povezan in omejen tudi z opravljanjem mandata dveh odločujočih usmerjevalcev dogajanj. Prvi

³¹² Soča 9. 2. in 16. 3. 1877, štev. 6 in 11.

³¹³ Peticijo za ustanovitev kmečke banke je društvo Sloga predložilo goriškemu deželnemu zboru (Petrattazioni della I. tornata epoca IV. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1877. Gorizia 1877, 114).

³¹⁴ Soča 23. 9. 1877, štev. 12.

je baron Sisinio Pretis Cagnodo, ki mu Taaffejev prihod na državno krmilo znova prinesel sedež namestnika v Trstu. Tu je ostal deset let in je bil po letu 1848 namestnik z dotlej najdaljšo dobo namestniškega delovanja. Vodenje tržaškega namestništva naj bi bila ena najodgovornejših državniških funkcij v monarhiji. Drugi je dr. Josip Tonkli, katerega javno delovanje se začel v začetku šestdesetih let, vendar ga šele Taaffejev čas dvigne v vodjo slovenskih Goričanov. Po presledku, ki traja eno mandatno obdobje, deluje v goriškem deželnem zboru neprekinjeno zopet od leta 1876 do 1895, državni poslanec pa je med leti 1880 in 1891. Čas vladanja državnega ministrskega predsednika bi na Goriškem imenovali lahko tudi razdobje Tonklijevega prvaškega suverenega obvladovanja razmer. Končalo pa se je štiri leta pred padcem prvega ministra. Tonkli je užival sloves tudi v drugih slovenskih deželah že od tistega časa (1869), ko je skupaj z dr. Anton Žigonom v goriškem deželnem zboru postavil interpelacijo za Zedinjeno Slovenijo. Odločno je podpiral Taaffeja in posebej se mu je prikupil, ko je prevzel v dunajskem parlamentu nalogo poročevalca o anarhističnem zakonu; te naloge so se drugi poslanci otepali. Ministrski predsednik pa je zato Tonklija nagradil z viteškim redom. 10. februarja 1882 je bil prvopodpisani na interpelaciji 22 državnih poslancev različnih narodnosti o izločanju slovenščine kot uradnega jezika sodišč.³¹⁵ Pri tej akciji je bil Tonkli uspešen, a ne toliko, da ne bi kritiki njegovega delovanja – kljub *“prekrepkim govorom v interesu goriških in drugih Slovencev”* – mogli zapisati, da *“njegovo delovanje ni bilo vselej v prvi vrsti obrneno v korist njegovih volilcev in Slovencev obče”*.³¹⁶

Tudi slovenski Goričani so sprejeli Taaffejev nastop z upanjem, da se jim obejajo boljši časi, da slovenski jezik v boju za enakopravno veljavo v javnem življenju ne bo naletel na težave in da bo novi čas opravil tudi z iredentisti,³¹⁷ ki so na Goriškem prav ob koncu sedemdesetih let povečali svojo protiavtstrijsko oziroma protidržavno dejavnost. A ker nova doba ni prinašala tistega, kar so pričakovali ter namesto blagostanja le nekaj denarnih podpor za obnovo deželnih cest in le tisto, kar so si Slovenci v privatni obliki lahko sami pridobili, se je začetni optimizem spreminjal v razočaranje in resignacijo ter ugotovitev, da bi pridobitve pod Taaffejevo vlado lahko dobili tudi za časa kateregakoli drugega ministirovanja.³¹⁸ Ob desetletnici Taaffejeve vlade so na Primorskem ugotavljali, da se njen program – *“spravljivost raznih narodov mogočne Avstrije”* – ni izpolnil: *“Narodne borbe so stoprav začele in miru ne bode v naši državi dokler se enakopravnost doslovno ne izcede.”*³¹⁹ S Taaffejem tudi niso bili zadovoljni goriški Italijani, ker so menili, da omogoča napredovanje Slovanov in podpira germanizacijo.

Prvi razhod s Taaffejevimi zagotovili je bilo vsekakor imenovanje barona Pretisa Cagnodo na mesto tržaškega namestnika, kjer je nasledil prav tako barona

³¹⁵ Novice 22. 2. 1882, šte. 8. str. 61–62.

³¹⁶ Pozor! Slovenci na Goriškem. Maribor 1885, 4.

³¹⁷ Soča 29. 8. 1879, št. 34.

³¹⁸ Soča 3. 4. 1885, šte. 14; Edinost 28. 5. 1890, šte. 43.

³¹⁹ Edinost 17. 8. 1889, šte. 66.

Pina, Slovencem razmeroma prijaznega državnega uradnika. Goriški Slovenci so novega namestnika poznali kot deželnega poslanca v Gorici. Bil je že leta 1867 izvoljen v furlanskem mestnem okolišu, potem pa je v letih 1871-1872 prvič nastopil službo namestnika v Trstu. Že takrat se je pokazal Slovencem nenaklonjen, zato so ob njegovem imenovanju sledili komentarji o nezaslišani anomaliji, "da vodi deželno vlado na Primorskem mož, kateri se ne ujema niti z načeli in namestniki voditelja notranje državne politike, niti s težnjami ogromne večine slovensko-italijanskega prebivalstva te dežele".³²⁰ Tako podobo razmer, nekakšen razkorak med ravnanjem Pretisa in Taaffejevo vlado, je pokazal časopisni komentar: "Sploh zapazujemo v vseh onih krajih, kateri so od nekdaj vajeni hoditi za vlado 'durch dick und dünn,' da so zdaj nenavadno omahljivi, in ker ne vedo prav, kam bi se obrnili, uklanjajo se Pretisu, pa ne tako, da bi popolnoma hrbet obračali Taaffeju."³²¹ Razhajanje je bilo Primorskem splošno znano dejstvo. Negotov položaj ob nastopu svojega delovanja je želel Pretis urediti tudi s pomočjo nekaterih slovenskih občin na Goriškem, predvsem na Krasu. Županstva so mu pošiljala zaupnice, kar je kazalo na povezave Kraševcev s tržaškim društvom Edinost. Domnevna povezava tega društva s tržaško vlado pa je bila ena izmed spornih točk v nameri, da bi se slovenski politiki na Goriškem in Tržaškem zedinili za skupno nastopanje. Ko je poleti 1880 tržaški namestnik obiskal goriške gorske kraje, je priporočal učenje nemščine.³²² Veliko jezo pa si je nakopal, ko je istega leta obiskal tudi Kras in Istro, tudi to njegovo potovanje je minilo v znamenju podpore nemščini.³²³

Začenjale so se posebne povezave ali opredelitve, ko se je Soči v kritiki tržaškega slovenskega društva in njegovega istoimenskega glasila pridružil tudi ljubljanski *Slovenski narod*. Taka opredelitev je nakazovala nekoliko kasnejšo cepitev v liberalnem taboru, ko se je v okviru razvoja osrednje slovenske politike društvo Edinost spočetka odločilo za politično usmeritev vladi naklonjenih elastičkov Frana Šukljeta (glasilo *Ljubljanski list*), Soča pa je vztrajala pri naglaševanju bolj radikalnega političnega delovanja. V začetku decembra 1880 je uredništvo lista prevzel Franc Podgornik in tako se je združila "odgovornost na znotraj in na zunaj v eni in isti osebi";³²⁴ pred njim je list urejal Ernest Klavžar.³²⁵ V času Podgornikovega dela pri Soči se je nesoglasje med tem listom in tržaško *Edinostjo* povečelo predvsem ob nadomestnih državnozborskih volitvah (1880), ko je *Edinost* podpirala dr. Abrama, Soča pa dr. Josipa Tonklija. Svoj odhod iz Gorice leta 1882 pa je Podgornik pojasnil: "V Gorici so pa tedaj uže skušali dobiti pod

³²⁰ Soča 2. 4. 1880, štev. 14.

³²¹ Prav tam.

³²² Soča 13. 8. 1880, štev. 33.

³²³ Pismo Vjekoslava Spinčiča iz Kopra Josipu Vošnjaku v Ljubljano, 13. 2. 1881. Objavljeno v: Branko Marušič, Iz dopisovanja med J. Vošnjakom in V. Spinčičem. Arhivski vjesnik 32/1989, zv. 33, str. 113-123.

³²⁴ Soča 3. 12. 1880, štev. 49. Podgornik je začel list urejati že poleti 1. 1880

³²⁵ Očitno je Ernest Klavžar ("možicelj") potem začel dopisovati v *Edinost* (Edinost 21. 10. 1882, štev. 58)

svoj vpliv 'Sočo' drugi gospodje, in kjer sem videl, da proti lažem Dolenčeve 'Edinosti' ni moralne brambe od nobene publicistične stranke, sem pač rad oddal uredništvo."³²⁶

Svoje protislovensko razpoloženje je Pretis pokazal, ko se je dal v goriški zbor izvoliti za Pinovega naslednika, a je odstopil poleti 1882, tedaj ko je bil grof Coronini imenovan za deželnega glavarja. Soča je pisala o politični demoralizaciji (pokvarjenosti), ki ima sedež v Trstu in razpenja mreže po deželi: "*Rojake opozarjamo, da politični razum naših deželanov se mami, da se jim hvali kot edina pomoč in edina rešitev iz vsega zla sedanja tržaška vlada, da si jim prikriva zadnji konec nekaterih na prvi pogled narodnih početij in politično mišljenje nekaterih po rodu Slovencev, ki silijo na vrh.*"³²⁷ Goriški liberalni list *Corriere di Gorizia*, ki je bil glasilo goriškega iredentizma, je leta 1885, ko se je govorilo o morebitnem Pretisovem odhodu iz Trsta, pisal, da je bil Italijanom nepristran in ni nikdar odločal v škodo dobro poznanih italijanskih pravic.³²⁸ Kritiko v obliki zanimive besedne igre pa je kasneje izpovedal *Slovenski narod*, da se slabše primorskim Slovanom ne bi moglo goditi kot pod Taaffejevo vlado, pa naj bi vladal kdorkoli, "*če tudi italijanski ministrski predsednik Depretis*",³²⁹ pri čemer je aludiral na tržaškega namestnika, ki je imel podoben primek kot italijanski premier. Ko je prišlo sredi leta 1889 do zamenjave namestnikov, je upanje, da se bo vladna politika na Primorskem spremenila, razblinilo novembra istega leta imenovanje dotedanjega Pretisovega namestnika Teodora Rinaldinija za njegovega naslednika.

Dr. Josip Tonkli³³⁰ je bil zagotovo vodilna politična osebnost Goriških Slovencev med leti 1880 in 1890. Ob njem in z njim se poraja ali pa krha in razblinja aktivnost slovenske politike na Goriškem. Nezadovoljstvo zaradi doseženega je od časa do časa rojevalo opozicijo, ki šele ob koncu obdobja dosegla tolikšno moč, da ga je lahko prisilila k postopnemu umiku iz javnosti. Opozicija je tedaj tožila nad skromno dejavnostjo društva, sploh nad celotnim slovenskim gibanjem, objokujoč čase taborov, čitalnic in dr. Lavriča. Sprava, ki je bila na Goriškem dosežena konec leta 1875 in doživela večji pretres junija 1879, se je bolj ali manj srečno prebijala potlej skozi skoraj natanko deset let trajajoče razdobje.

Čeravno je imel dr. Jopis Tonkli okoli leta 1880 že nad petnajst let izpolnjenih z delovanjem v deželnem zboru, z nastopi na taborih, v političnem društvu Soča ter je bil med poglavitnimi akterji razkola na Goriškem v letih 1872-1875 in je nastopal za konservativno stran, pa so mu suvereno vodstvo slovenske goriške politike omogočili izvolitev za predsednika društva Sloga (24. 7. 1879), mandat državnega poslanca (27. september 1880) in obnovitev deželnozborskega man-

³²⁶ Soča 10. 4. 1896, štev. 15.

³²⁷ Soča 5. 1. 1883, štev. 5).

³²⁸ *Corriere di Gorizia* 10. 1. 1885, štev. 3; povzetek v *Slovenskem narodu* (14. 1. 1885, štev. 10).

³²⁹ *Slovenski narod* 4. 6. 1886, štev. 126.

³³⁰ Poleg citiranih del pišejo o Tonkliju še: N. N. [Stanko Stanič], Dr. Josip vitez Tonkli (1834-1907). Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1953, 113-118; Branko Marušič, Breginjska rojaka brata dr. Josip in dr. Nikolaj Tonkli. Srečanja 7/1972, št. 37-38, str. 71-73.

data (izvoljen 23. junija 1883). K navedenemu je potrebno še dodati podelitev viteškega naslova konec leta 1883 in funkcijo namestnika deželnega glavarja (izvoljen l. 1883 in 1891). Njegov nastop so spremljali glasovi opozicije, ki je za utemeljitev svojega nasprotovanja in za označevanje Tonklijeve osebnosti uporabljala podobne argumente kot v času prvega razkola (1873-1875): sebičnost, slavoohlepnost in oblastišeljnost, skrb za lasten položaj in nato šele za skupnost, ki naj bi jo kot poslanec predstavljal. Taki razlogi Tonklijevih nasprotnikov so se pojavljali sporadično ob dejanjih, ki jih Tonkli ni zmozel ali hotel opraviti na različnih nivojih svojih mandatov. Njegova popolna domena je bilo društvo Sloga, ki je bilo najbolj aktivno v času deželnozborskih in državnozborskih ali nadomestnih volitev (1880, 1881, 1883, 1885, 1889). S primernim volilnim programom in obljubami je bilo mogoče olajšati pot k izvolitvi lastne osebe ali pa somišljenikov. Iz teh predvolilnih pobud so se tudi rodili najbolj vidni dosežki osemdesetih let: otroški vrtec v Gorici, ljudska posojilnica in dvorazredna dekliška šola prav tako v Gorici.

Prva Tonklijeva naloga, da uredi razmere na Goriškem, nastale ob volitvah leta 1879 in po izvolitvi za predsednika društva Sloga, je bila odločitev, da Goričani še dalje samostojno nastopajo v političnem življenju svoje dežele. To stališče je Tonkli potrdil na nabrežinskem sestanku, 10. avgusta 1878, prav na dan, ko je pričel dolgoletno vladanje grof Taaffe. Tonkli je odklonil možnost, da bi slovenska politika na Primorskem nastopala enotno.³³¹ V združitvi je videl znatno omejitev svoje oblasti, spoznal pa je tudi, da bi predlagana centralizacija vodila k pasivnejšim nastopom v lokalnih razmerah.³³² Vztrajal je potemtakem pri društvu Sloga, ki mu je še celo desetletje nato krojilo pota. Odnosi med slovenskimi Tržačani in Goričani potlej niso bili več tako začetniško navdušeni in iskreni.

Po imenovanju Winklerja za kranjskega predsednika je bilo treba na Goriškem dobiti njegovega namestnika v deželnem in državnem zboru.³³³ Za slovenski del dežele so volitve doživele ponovitev naslednje leto, konec meseca septembra 1880. V volilni boj je na področju Krasa poleg Sloge poseglo tudi čedalje aktivnejše tržaško politično društvo Edinost. Duštveno glasilo je razglasilo, da se v potek predvolilnega boja ne bo mešalo, ker *“mi smo tega prepričanja, da bi najboljše bilo, da se po časnikih zdaj še noben kandidat ne nasvetuje, ker*

³³¹ Branko Marušič, Goriška slovenska politika med leti 1875 in 1880. *Jadranski koledar* 1974, 102.

³³² Branko Marušič, O nekaterih poskusih za skupni list primorskih Slovencev v sedemdesetih letih preteklega stoletja. *Jadranski koledar* 1971, str. 122-128.

³³³ O Winklerju so tedaj pa tudi kasneje prihajale z Goriške kritične opazke. Tako je Fran Erjavec 10. 4. 1884 pisal Ignaciju Gruntarju, da je Winkler skromnega duha, da je samoljuben in oblasten, da izvaja na kranjske poslance *“nemoralen pritisk”*. Nikoli ni služil interesom slovenskega naroda. Izidor Pagliaruzzi je tudi izjavil, da se bodo kesali vsi, ki ga bodo spoznali (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 633). Očitno pa je Winkler deloval v vladnih interesih in tako je mogoče razumeti tudi njegovo intervencijo v pismu grofu Taaffeju o rabi slovenskega jezika v javnosti in o namenih *“irredentarjev”* na Primorskem. O tem je poročal v pismu Vošnjaku 25. 3. 1881 (Arhiv Republike Slovenije, Priv. A. LIX).

bi iz tega lahko nastalo razcepljenje pri volitvi. Kar bi volilcem ne bilo v čast, ker disciplina je pri volitvah jako važna stvar, toliko bolj, ker krepí slogo mej domačini ter poravnava razpore in prepire.”³³⁴ To stališče sta društvo in časnik *Edinost* kasneje spremenila in prav živahno, na strani Abrama, posegla v predvolilni boj. Politično društvo *Edinost*, pravzaprav Kraševci, so predlagali dr. Abrama.³³⁵ Čeprav je *Soča* najprej razglasila nevtrarno stališče in prepustila odločanje volilcem,³³⁶ je vendar priporočala Tonklija in pri tem dodala: “Zadnjič smo bili prisiljeni priporočati dr. Tonklija za državnega poslanca ne samo radi tega, da se je oglasilo zanj mnogo merodajnih mož, ampak tudi iz obče znanih razlogov gledé na preteklost dr. Tonklijevga delovanja.”³³⁷ Tonkli je kot kandidat goriškega društva Sloga in kot njegov predsednik razvil svoj poslanski program, obsegajoč nekaj splošnih zagotovil ter drobnih lokalno obarvanih načrtov, kot je bila na primer ohranitev krošnjarske dejavnosti Bovčanov. S svojo tretjo kandidaturo za dunajski parlament je Tonkli³³⁸ na nadomestnih volitvah 27. septembra 1880 končno uspel. Zmagal je s 182 glasovi proti Abramcu, ki jih je prejel 87 (izmed teh je bilo kar 50 glasov v sežanskem okraju).³³⁹

Manj hrupne so bile deželnozborske nadomestne volitve, tudi te je zahteval odstop Andreja Winklerja. Utrjevanju politične moči dr. Josipa Tonklija je zagotovo služila kandidatura njegovega brata dr. Nikolaja. Deset le mlajšega brata je kandidiralo društvo Sloga, vendar je bil volilni uspeh neuspešen. Na volitvah 3. junija 1880 ga je premagal bovški veljak Matija Jonko, spočetka narodnostno problematična osebnost, a se je končno le odločil za slovensko stran.

Začetno obdobje Tonklijevga voditeljskega delovanja na Goriškem je povezano z vprašanjem društvenega glasila *Soča*. Tu pa se na svoj način krešejo razmerja med Slovenci na Goriškem in v Trstu.

Kot drugi slovenski poslanci je bil dr. Josip Tonkli član Hohenwartovega kluba, med poslanskimi kolegi je sodil v vrsto bolj delavnih. Njegovo javno delovanje se je poslej odvijalo na dveh različnih stopnjah, v deželnem in državnem zboru. Tako dvojnost, kar mu očitajo tudi nasprotniki, je sam priznal na primer na sestanku s svojimi volilci pri Rebku v Vipavski dolini 3. septembra 1882, ko je izjavil, da je imel na Dunaju več sreče kot v Gorici.³⁴⁰ Tonkli je tudi opozoril

³³⁴ *Edinost* 28. 4. 1880, šte. 17.

³³⁵ *Edinost* 1. in 15. 9. 1880, šte. 35 in 37.

³³⁶ *Soča* 3. 9. 1880, šte. 36.

³³⁷ *Soča* 17. 9. 1880, šte. 38. Sočasno se je vnela tudi časopisna polemika med dr. Abramom (*Edinost* 22. 9. 1880, šte. 38) in dr. Tonkljem (*Soča* 24. 9. 1880, šte. 39).

³³⁸ Še nekaj več kot leto dni, pred volitvami leta 1879, so o Tonklju sodili, “da je dober narodnjak, vendar nima še take simpatije, da bi se moglo z njim prodreti” (*Soča* 14. 6. 1879, šte. 24). Tonkli je leta 1876 sodeloval neuspešno pri volitvah za goriški mestni svet (*Soča* 1. 6. 1876, šte. 22).

³³⁹ Fran Erjavec je 11. 10. 1880 pisal Franu Levcu, da Tonkli ne bi tako visoko porazil dr. Abrama (182: 87), če se ni razvedelo, da je Pretisov kandidat. Tržaški namestnik je dr. Abrama kot odločnega in energičnega narodnjaka prikazoval tudi na seji deželnega šolskega sveta (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 973 B, šte. 28).

³⁴⁰ Slovenski narod 7. 9. 1882, šte. 205.

na različno, dvojno postopanje tržaške in dunajske vlade, predvsem glede jezikovnega vprašanja v šolah. Tudi to opozorilo je naravnano s Tonklijevo ambicijo, povzdigovati dunajsko vlado in za vse nastale neugodnosti in neuspehe kriviti tržaško namestništvo. Nesoglašanje s tržaškim "kamnitim" baronom Pretisom naj bi mu konec leta 1883 prineslo tudi viteški križec,³⁴¹ kasnejše nasprotovanje kranjskemu predsedniku Winklerju, ki ga je objavljala *Soča*, pa naj bi gladilo Tonkliju pot za dozdevno obljubljeno mesto kranjskega deželnega predsednika. Tonkli je tudi meril na mesto višjega predsednika sodišča v Trstu.³⁴² Teza o neurejenem razmerju dr. Tonklija s tržaškim baronom je bila javna in ko je *Soča* objavila članek *Baron Depretis pa doktor Tonkli*, je bila zaplenjena.³⁴³ Še preden je bil 4. oktobra 1882 sprejet zakon, ki je spreminjal določbe državnoborskega volilnega reda tudi v zvezi z znižanjem pogojnega volilnega cenzusa na 5 goldinarjev v mestni in kmečki kuriji, je to vprašanje postavil v goriškem deželnem zboru 21. junija 1882 dr. Josip Tonkli.³⁴⁴ Deželni poslanci italijanske narodnosti s tem niso soglašali. Na Goriškem in tudi v Istri se cenzus ni menjal.³⁴⁵

Začetno obdobje Tonklijevega voditeljskega delovanja na Goriškem je povezano z vprašanjem društvenega glasila *Soča*. Po povolilni krizi in menjavi lastništva je goriški tednik od poletja 1880 urejal Franc Podgornik, čepovanski rojak. Konec leta 1880 je postal izdajatelj in odgovorni urednik, ali kakor je pisala *Soča*, je bil list na znotraj in na zunaj združen v eni osebi: "*Neodvisnost v prepričanju za naše domače razmere in potrebe hoče sedanje uredništvo na vse strani zagovarjati in tako poskušati listu zabraniti zanaprej vsako nečastno pobitje.*"³⁴⁶ Kot je Podgornik zagotavljal v pismih Franu Levcu konec leta 1880, je sprejel uredništvo lista le za krajši čas.³⁴⁷ Toda pri listu je ostal več kot dve leti. Iz pisem je tudi razvidna Podgornikova odločnost, da list sam ureja in da Tonkli nanj nič ne vpliva, čeravno menijo, da obvladuje tudi *Sočo*.³⁴⁸

Iz razmerja goriškega voditelja do tržaškega namestništva in tega oblastnega organa do Tržčanov izvirajo odnosi med Tržčani in Goričani (Edinost: Sloga), med glasiloma *Edinost* in *Soča*. Prvi resnejši prepir je nastal leta 1881, ko sta *Slovenski narod* in *Soča* očitala slovenskim Tržčanom, da so pri mestnih volitvah

³⁴¹ Pozor! Slovenci na Goriškem! Maribor 1885, 6-5.

³⁴² Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina. 5. Ljubljana 1966, 164-165; France Bernik, Pisma Frana Levca. 1. Ljubljana 1967, 150-151.

³⁴³ *Soča* 2. 2. 1883, šte. 3. Podobno v članku *Dr. Tonkli in njegovi nasprotniki* (*Soča*, 9. 2. 1883, šte. 6). Kasneje je *Soča* (15. 8. 1884, šte. 37) pisala o razliki med Trstom in Gorico, o razliki med tržaško in dunajsko vlado.

³⁴⁴ Pertrattazioni della V. tornata epoca IV. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1882, Gorizia 1882, 9, 49, 57.

³⁴⁵ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, 130.

³⁴⁶ *Soča* 3. 12. 1880, šte. 49.

³⁴⁷ Podgornik v pismu Franu Levcu dne 11. 10. 1881 (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1409/ VI 3).

³⁴⁸ Pismo z dne 11. novembra 1881 (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1409/ VI 3).

paktirali z vlado. Polemika, nastala čez leto dni zaradi Podgornikovega opisa slavnosti 24. septembra 1882 v Trstu ob priliki blagoslovitve prapora tržaškega podpornega delavskega društva, je bila ostrejša in povod, da se je Podgornik moral umakniti. Trditvi slovenske historiografije,³⁴⁹ da je bila vzrok ostrih tržaško-goriških obračunavanj (Dolenc proti Tonkliju) "*uslužnost*" Tržačanov do namestnika Pretisa in da ni mogoče verjeti tezi o tedanjem *Sočinem* radikalizmu, je mogoče deloma oporekati s Podgornikovo izjavo, da se je "*zavezal edino po svojem prepričanju delati in se nič ne ozirati na zaviranje našega vodje*".³⁵⁰ Jedro spora so bile dozdevne zdravice, s katerimi naj bi Dolenc in Nabergoj napila na slavlju delavskega društva prisotnemu namestniku Pretisu. Iz polemike je izzvel Dolenčev praktikizem: "*Bog zna, ako bi se tam [Gorici] še toliko dovolilo, kolikor se je tukaj?*"³⁵¹

Podgornik z delom pri *Soči* ni bil zadovoljen, kar je očitno mogoče spoznati iz pisma, ki ga je 9. oktobra 1880 pisal Franu Levcu.³⁵² Pri listu ga je zadrževal Josip Tonkli, ki pa ga pri uredniškem delu očitno ni oviral. Podgornik se je zavezal, da bo list urejal še eno leto.³⁵³ Novembra 1882³⁵⁴ je Podgornik odšel, govorilo se je, da misli *Sočo* uničiti, potem pa so mu uredništvo odpovedali.³⁵⁵ Po Podgornikovem odhodu je *Slovenski narod* pozval oba slovenska lista na Primorskem, da prekineta s prepirom.³⁵⁶

Tonkli je na začetku leta 1883 predramil svoje društvo z namero,³⁵⁷ da se pripravi na predvolilno agitacijo zaradi bližajočih se deželnozborskih volitev, zavedajoč se pomembnosti temeljitejših priprav, da ne bi Sloga ponovno pogorela, kot je bilo ob nadomestnih volitvah v kmečki kuriji na Tolminskem, ko je uradnega kandidata Sloge, notarja Josipa Ivančiča, 10. avgusta 1881 porazil Josip Devetak, tolminski župan in podjetnik. Te nadomestne deželne volitve so bile zaradi odstopa Antona Goriupa; z njim je odšel iz javnega delovanja še zadnji predstavnik generacije primorskih državnih poslancev iz leta 1848.³⁵⁸

³⁴⁹ Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Ljubljana 1966, 112-114.

³⁵⁰ Pismo Franu Levcu z dne 30. januarja 1882 (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1409/ VI 3).

³⁵¹ *Edinost* 4. 10. 1882, šte. 53.

³⁵² Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 1409/ VI 3.

³⁵³ Aprila 1872 je imel list 750 izvodov naklade in 740 naročnikov, *L'Eco del Litorale* pa 550 izvodov naklade in 450 naročnikov (Archivio di Stato di Gorizia, I. R. Capitanato distrettuale di Gorizia, b.18, f. 132).

³⁵⁴ *Soča* 3. 11. 1882, šte. 44.

³⁵⁵ O tem piše Fran Erjavec 5. 11. 1882 Ignaciju Gruntarju. *Sočo* hočejo Podgorniku odvzeti, čeprav bi ta za nekaj časa prenehala izhajati (Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ms. 633). *Edinost* (15. 11. 1882, šte. 65) je poročala, da je Podgornik odpovedal, ker se niso strinjali z njegovim pisanjem. Podobno tudi *Soča* (10. 11. 1882, šte. 45).

³⁵⁶ *Slovenski narod* 3. 11. 1882, šte. 252.

³⁵⁷ Dopisnik iz Gorice v *Edinosti* (25. 10. 1882, šte. 59) je sporočal, da društva Sloga ni več, ostal je le predsednik.

³⁵⁸ Goriup je umrl 1. 12. 1883. Za osem let ga je preživel Anton Černe (u. 11. 4. 1891), o njegovem bratu Jožefu, ki je 1. 1848 nadomestil Josipa Doljaka (u. 15. 5. 1861), ni podatkov.

Predvolilni boj leta 1883 je Tonkli začel z akcijo, da se v Gorici ustanove privatni slovenski otroški vrtci in da se uresniči že desetletje star predlog o ustanovitvi ljudske posojilnice. V ta namen je Tonkli ob božiču leta 1882 sklical posvet, *“kako bi se moglo ‘Slogi’ zopet pomagati na noge”*.³⁵⁹ Z ustanovitvijo vrtcev se pričinja doba slovenskega privatnega šolstva, ki je poseben razmah doživelo v devetdesetih letih. Konec osemdesetih let so že delovali otroški vrtci v Gorici, Pevmi in Podgori ter dvorazredna dekliška šola, ki se je porodila iz volilne agitacije za državnozborske volitve leta 1885. Ustanovitev slovenskega otroškega vrtca v Gorici je sprejel občni zbor društva Sloge 11. januarja 1883. Zbor je pokazal tudi potrebo, da se osnujejo ljudske posojilnice in da se v Gorici ustanovi Goriška ljudska posojilnica. Poleg tega je občni zbor predlagal poseben tečaj za otroške vrtnarice pri goriškem učiteljišču in sprejel peticijo *“do visoke c. k. naučnega ministerstva in do visoke zbornice poslancev za vpeljavo slovenskega kot učnega jezika v državne ljudske in srednje šole v Gorici”*.³⁶⁰ Rezultati niso bil zadovoljivi. Slovenski otroški vrtec v Gorici je pričel delovati 22. novembra 1883, ni bil pa sprejet predlog za uvedbo tečajev za otroške vrtnarice. O vlogi za vpeljavo slovenskega in italijanskega jezika v goriške ljudske in srednje šole in na žensko učiteljišče pa je minister za uk in bogočastje posredoval v Gorico odgovor, *“da naj ostane pri obstoječih naredbah, da se nobenemu teh dveh narodov krivica ne dela, oba pospešuje ter državni prid zavaruje”*.³⁶¹ Goriška ljudska posojilnica je pričela delovati 1. junija 1883, na začetku leta 1884 je imela 35 članov s 157 deleži.

Politično društvo Sloge je 12. aprila 1883 s posebno prošnjo na ministrstvo za pravosodje podprlo društvo Slovenski jez v Biljani, ki je že 12. julija 1882 sklenilo nasloviti na pravosodno ministrstvo peticijo za ustanovitev posebne sodnije v Brdih. In če je bil uspeh leta 1883 na deželnih volitvah *“čez vse sijajen”* pa se društvo ni vtikalo v mestne volitve v Gorici, za kar je imelo razloge: *“Slovenci so močni, kadar imajo zaveznike; ob sebi so šibki in niso kos združenim nasprotnikom. Letos so naši someščani druge narodnosti skupno in vzajemno volili svoje zastopnike in niso čutili potrebe, da bi si bili v laseh. V takih okoliščinah velja za nas pregovor: ‘bodi tiho in molči.’ Če nas kliče posamezna lastovka, ki je trop zaostala, ni s tem rečeno, da nas tudi trop mara. Očitanja v tem oziru so neopravičena in slonijo na krivi podlagi.”*³⁶² Med problemi, ki jih je obravnaval

³⁵⁹ Poročilo slovenskega narodnega političnega društva “Sloga” v Gorici o svojem delovanji od občnega zbora 11. januarja 1883. do občnega zbora 17. januarja 1884. Gorica 1884, 3.

³⁶⁰ Peticija je v argumentaciji navedla, da 589 slovenskih otrok v Gorici v starosti med šestim in dvanajstim letom (štetje l. 1880) nima v mestu niti ene slovenske ljudske šole. Za rešitev problema srednjih šol pa je predlagala, da naj namesto nemške gimnazije in realke nastaneta dve realni gimnaziji, ena s slovenskim, druga z italijanskim učnim jezikom; nemščina pa naj bi bila učni predmet (Poročilo slovenskega narodnega političnega društva “Sloga” v Gorici o svojem delovanji od občnega zbora 11. januarja 1883 do občnega zbora 17. januarja 1884. Gorica 1884, 9).

³⁶¹ Prav tam, 25.

³⁶² Prav tam, 24.

občni zbor 17. januarja 1884, je bila pomembna peticija za ustanovitev Deželnega kulturnega sveta, ki bi skrbel za razvoj kmetijstva ter peticija za ureditev ceste na Koroško po dolini reke Soče. Društvo je imelo v začetku leta 1884 skoraj 400 članov. Bili so iz vrst posestnikov in kmetov, duhovnikov, učiteljev, trgovcev ter obrtnikov. Med njim je bilo tudi veliko županov in nekaj uradnikov pa tudi pesnik Simon Gregorčič, takrat vikar na Gradišču nad Prvačino. Preseneča pa podatek, da je bilo iz Gorice le 24 članov, ki jih je mogoče prišteti, s kako izjemo (na primer Fran Erjavec, Matej Lazar), predvsem h konservativni skupini.

Po odhodu Podgornika je prišel list v roke "znamenitega duhovnika"³⁶³ dr. Antona Gregorčiča, enega izmed voditeljev goriške politike v desetletju, ki je sledilo Tonklijevi dobi. Tedaj je bil semeniški profesor ter sošolec in delovni tovariš dr. Antona Mahniča. Tudi pod njegovim uredništvom *Soča* ni vselej sledila Tonkliju, naprtila mu je to in ono napako. Zelo verjetno, da tedaj Gregorčič še ni bil povsem pripravljen, da stopi v odkrit spopad, ali še natančneje, primanjkovalo mu je zanesljivih pomočnikov. Sam bi kot duhovnik in semeniški profesor podlegel pritiskom kurije, v kateri se je že čutil vpliv dr. Antona Mahniča, zlasti po njegovem nastopu v slovenski javnosti s serijo člankov (pogovorov) *Dvanajst večerov*, izhajali so najprej v *Slovincu* v mesecu novembru in decembru leta 1884, nato pa izšli v knjigi (1887). Za sobrate je Mahnič svoje poglede na družbena dogajanja časa oblikoval v prispevkih za nadškofijsko in v latinščini pisano glasilo *Folium periodicum*. S tem v zvezi je potrebno omeniti, da so bile tudi na Goriškem, zlasti leta 1885, posebne manifestacije v podporo pesniku Simonu Gregorčiču. Anton Mahnič je nekatere Gregorčičeve pesmi obsodil, ker da so dogmatsko neustrezne. Razprava o tem je predmet literarne zgodovine, a vendar se na kritiko Gregorčičeve poezije naslanjajo posredno in neposredno tudi politični dogodki, saj je končno Mahnič s svojim radikalnim prepričanjem, da je vera pred narodnostjo oziroma nad njo ("*edinost v verskih nazorih [je] neobhodno potrebna, tudi ako hočemo narod skupno ljubiti in zanj delovati*"),³⁶⁴ posegel tudi na področje politike (boj z liberalizmom po smernicah prenovitvenega gibanja) zlasti na prelomu osemdesetih in devetdesetih let, vendar z daljnosežnimi posledicami in odmevi.³⁶⁵ Tedaj, ob koncu osemdesetih let, se je tudi dotlej še omahljivo in ne povsem opredeljeno politično naziranje in delovanje dr. Antona Gregorčiča ob pomoči nadvse dinamičnega mladega učitelja Andreja Gabrščka razbistrilo in dozorelo v odprt spor s Tonklijevim in Mahničevim krogom.

Za volitve v deželni zbor julija 1883 je na Krasu značilna agitacija, ki jo je

³⁶³ Edinost 9. 12. 1882, šte. 72.

³⁶⁴ Jožko Pirc, Rimski katolik in ločitev duhov. V: Mahničev simpozij. Celje 1990, 115.

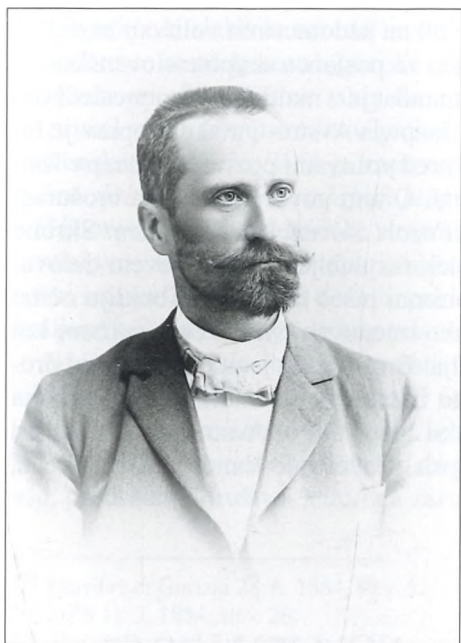
³⁶⁵ V razpravi o političnem in družbenem sporu, "ki je med drugo svetovno vojno kulminiral do državljanskega razkola", je Spomenka Hribar na vprašanje, kdaj so se začeli Slovenci med seboj sovražno ločevati, odgovorila: "*Razkol je pri nas začela Rimskokatoliška cerkev, ideološko utemeljil pa ga je dr. Anton Mahnič.*" (Ločevanje duhov. V: Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2005, 70).

Dr. Anton Mahnič (1850-1920),
teolog in urednik

Dr. Anton Gregorčič (1852-1925),
državni in deželni poslanec

Dr. Henrik Tuma (1858-1935),
deželni poslanec in publicist

Andrej Gabršček (1864-1938),
časnikar in politik

vodilo tržaško društvo Edinost, čeprav je tržaški list razglašal nevtralnost.³⁶⁶ Med *Sočo* in *Edinostjo* se je znova vnela polemika. Ob postavljanju kandidatov je Sloga pomislila na posredovanje Tržičanov, zato je dopustila na svoji kandidadni listi možnost, da se Kraševci zedinijo o kandidatu in bi ga nato sprejela kot svojega. Po volitvah je lahko ugotavljala, da je s svojo kandidatno listo kljub delovanju opozicije za vse volilne skupine (kurije) povsem uspela. Čeprav je Tonkli prejel Taaffejevo zagotovilo, da se vlada v volitve ne bo vtikala,³⁶⁷ pa je bila posledica vmešavanja tržaške vlade kandidatura sežanskega župana Rajmunda Mahorčiča. Sloga ga je uvrstila med svoje kandidate, "*ker se je vendar le velik del veljavnih mož sežanskega okraja za njega izrekel in ker se njegov program vsekakor strinja z uradnim programom*".³⁶⁸ Če je bilo na Krasu delovanje prikrito, pa se je v Tolminu odkrito razlagala kandidatura namestnika Pretisa, župana Devetaka in njegovega zeta Gorjupa³⁶⁹ kot nasprotnikov kandidatov društva Sloga Josipa Tonklija in Aleksija Rojica. *Slovenski narod* je v predvolilnem boju vodil s *Sočo* uglašeno agitacijo, saj je še pred tem povsem podpiral dr. Tonklija: "*V dr. Tonkliju je utelešen boj goriških Slovencev za njih postavne pravice*".³⁷⁰ Na junijsko-julijskih volitvah so bili nato v slovenskem veleposestvu izvoljeni Josip Ivančič, Andrej Kocijančič in Franc Povše, poleg njih še Josip Abram, Ignacij Kovačič, Matija Jonko, Rajmund Mahorčič, Aleksij Rojic, Josip in Nikolaj Tonkli. Razen dveh, Matije Jonka, Rajmunda Mahorčiča, so bili vsi kandidati Sloge. Volitve zato niso prinesle posebnih sprememb, tudi zato, ker so imeli Slovenci "*odmerjene svoje volilne meje, in več se ne da pri sedanjih razmerah doseči*".³⁷¹

Dvoje volitev je bilo leta 1885, 29. maja so volilci potrdili državnozborski mandat dr. Tonkliju, 17. oktobra 1885 pa je bil na nadomestnih volitvah za deželni zbor, ker je Franc Povše odstopil, izvoljen za poslanca skupine slovensko veleposestvo dr. Anton Gregorčič. Poslanski mandat je z malenkostnim presledkom (od 6. 11. 1889 do 30. 8. 1890) ohranil do razpada Avstro-Ogrske. Čeprav je bil Tonkli kandidat Sloge, ki jo je k delavnosti pred volitvami pozivala *Soča*, pa Tonklijeva kandidatura ni bila soglasno sprejeta. O tem govori anonimna brošurica (19 strani), tiskana v Mariboru z naslovom *Pozor! Slovenci na Goriškem!* Skrbno sestavljen dokument je volilcem v premislek razglabljal o Tonklijevem delovanju in o njegovih značajskih potezah. Anonimni pisec brošure je Tonkliju očital preveliko naslonitev na dunajsko vlado, tako imenovani *vladni oportunizem* kot imenuje tako izbiro slovenska historiografija. Brošura mu je oponašala med drugim tudi, da je v parlamentu poročal o tako imenovanem anarhističnem zakonu kot posledici delavskih nemirov na začetku leta 1884 v Avstriji, mlačnost pri boju za uveljavljanje slovenskega jezika, omalovaževanje članov društva Sloga,

³⁶⁶ Edinost 20. 6. 1883, šte. 49.

³⁶⁷ Soča 1. 6. 1883, šte. 22; 6. 7. 1883, šte. 27.

³⁶⁸ Edinost 13. 6. 1883, šte. 47.

³⁶⁹ Corriere di Gorizia 20. 6. 1883, šte. 49; Slovenski narod 23. 6. 1883, šte. 142.

³⁷⁰ Slovenski narod 16. 2. 1883, šte. 38.

³⁷¹ Edinost 7. 7. 1883, šte. 54.

nespretnost in egoizem. V brošuri so bili zapisani pogoji, ob katerih uresničitvi bi goriški Slovenci še volili Tonklija. Prvi pogoj je bila obljuba odločnega potezanja za narodne in materialne pravice; odreči bi se moral svoji funkciji v deželnem odboru in deželnem šolskem svetu, vodstvo Goričanov pa prepustiti drugi osebi. Pisec delca se je dobro zavedal položaja, ki ga je Tonkli imel na Dunaju in bi ga bilo škoda izgubiti, a zato naj goriška politika preide v druge roke. Navedel je ime dr. Antona Gregorčiča. Če pa bi želel Tonkli zadržati domače vajeti, potem naj bi mu na Dunaju sledili dr. Gregorčič ali dr. Josip Abram ali Matej Ternovec, tedaj sodnik v Sežani. Kljub brošuri je Tonkli z veliko večino zmagal (od 268 volilnih mož je prejel 266 glasov), kar kaže, da opozicija ni bila stalna, pač pa občasna, zrasla ob dogodkih, ki so presegali korektnost njegovega voditeljskega ravnanja. Ob tem je zlasti zanimiv primer iz poletja 1884, ki v zvezi s Tonkljem omogoča priložnost za bolj bežen pregled razmer pri italijanskih sosedih v Gorici in na Goriškem.

Italijani. Med raznimi slovenskimi društvi, ki so v osemdesetih letih nastajala, je bilo najaktivnejše Bralno in podporno društvo v Gorici. Prvotni namen njegovega delovanja je bil biti nekakšna podružnica čitalnice za tiste goriške Slovence, ki niso dosegli take socialne ravni, ki bi jih uvrstila enakovredno med prave čitalničarje. Društvo je nato postalo nekakšna bolniška blagajna in pri njem je že od začetka (marec 1882) deloval dr. Gregorčič. Verjetno je po zgledu tržaškega Delavskega podpornega društva želelo pripraviti v Gorici 6. julija 1884 slovesno blagoslavljanje svojega prapora. Napovedana povorka članov društva in gostov po Gorici je sprožila pri Italijanih val negodovanja, saj naj bi se iz tega rodilo nič drugega kot le slabo in nered ("*male e disordini*").³⁷² Sledila je protestna izjava, na katero so se podpisovali goriški Italijani in končno zahteva oblasti, da društvo program prireditve okrne tako, da ne bo sprevoda po mestu, na kar prireditelj ni pristal in je raje prireditev preložil na poznejši čas. Dogodek je odmeval v slovenskem tisku in *Soča* je zapovedala: "*Iredenta je postala predrzna, pozna dobro slabosti nekih merodajnih krogov, ukrotite jo Vi, izstradajte jo!*"³⁷³ Skupaj z *Edinostjo* je pozivala goriške slovenske poslance, da grobo žalitev Slovencev (s protislovensko gonjo ni skoparil liberalni *Corriere di Gorizia*) predstavijo v posebni interpelaciji goriški deželni poslanci. *Slovenski narod* pa je klical k bojkotu Italijanov.³⁷⁴ Na zahteve, da se poslance odpokliče, ker interpelacije niso sprožili, je *Soča* odgovarjala o nesmotrnosti takega početja, čeprav bi poslanci zadevo lahko predložili deželnemu zboru.³⁷⁵ Očitek, da do zahtevane reakcije ni prišlo, je padel zopet na dr. Tonklija, ki se je izgovarjal na neke nepomembne formalnosti. Nasprotniki pa so mu odgovarjali, da je bil njegovi nezainteresiranosti vzrok Po-vše, predsednik društva, katerega zastava naj bi se blagoslovila.³⁷⁶ Pet let je bilo

³⁷² *Corriere di Gorizia* 28. 6. 1884, šte. 52.

³⁷³ *Soča* 11. 7. 1884, šte. 28.

³⁷⁴ *Slovenski narod* 7. 7. 1884, šte. 154.

³⁷⁵ *Soča* 1. 8. 1884, šte. 31.

³⁷⁶ Pozor! Slovenci na Goriškem! Maribor 1885, 8.

treba čakati, da je končno 7. julija 1889 prišlo do slavlja. Poleg neuresničenega protesta slovenskih deželniških poslancev naj bi kot odmev na protislovenske napade sledil leta 1884 gospodarski bojkot Italijanov. Ta se pa ni mogel uresničiti, saj tedanje goriške razmere niso še pogojevale samostojnejšega gospodarskega življenja goriških meščanov in slovenskih prebivalcev dežele. Potrebno je bilo počakati še desetletje.

V osemdeseta leta vstopajo goriški Italijani, prizadeti z nekaterimi vladnimi in policijskimi ukrepi, ki so želeli zaježiti bojevite akcije iredentizma, zlasti ob koncu zadnjega desetletja. Leta 1880 je prenehal izhajati liberalni *L'Isonzo*, njegov urednik Jurettig je bil zaprt,³⁷⁷ kasneje je postal urednik tržaškega nacionalliberalnega *L'Indipendente*.³⁷⁸ *L'Isonzu* sta sledila *L'Imparziale* in *Il Raccoglitore*, a le za krajši čas, saj sta po nekaj mesecih prenehala izhajati. Čeravno naj bi prvi list izdajala *L'Isonzu* nasprotna stranka,³⁷⁹ je zagovarjal italijanstvo Gorice, da se ne bodo nekega dne poslovale ("vedremo un giorno slavizzarsi") šole in javni uradi.³⁸⁰ 2. novembra 1879 je bila ukinjena telovadna organizacija Società goriziana di ginnastica zaradi govora, ki ga je imel ob njeni desetletnici predsednik društva. Italijanska historiografija potrjuje pričevanje sodobnih slovenskih virov, da je društvo gojilo skrito iredentistično dejavnost.³⁸¹ Med leti 1879 in 1889 je društvo delovalo pod imenom Associazione Goriziana di Ginnastica; 21. septembra 1889 je bilo prepovedano, ker je ob slavlju društvenega prapora (15. 9. 1889) v Gorici prešlo meje dejavnosti, določene v statutu. Še isto leto se je znova preimenovalo in delovalo poslej pod imenom Unione ginnastica goriziana.

Tri leta so bili goriški italijanski liberalci brez svojega glasila, ko se je na začetku leta 1883 pojavil že omenjeni *Corriere di Gorizia*, urejala ga je goriška Židinja Carolina Luzzatto.³⁸² List, ki je izhajal trikrat tedensko, je bil nekakšna zmes liberalnega progresizma, ki se je spogledoval z radikalizmom republikanskega izvora in antiklerikalizmom garibaldinskega duha, vse pa je delovalo v službi protivladne kritike.³⁸³ Čeravno naj bi nadaljeval po poti *L'Isonza*, pa je v odnosih do Slovencev prinašal še ekstremnejša stališča že od svojih prvih števil dalje. Če se je *L'Isonzo* spopadal z germanizmom, pa ga je *Corriere di Gorizia* dograjeval z nasprotovanjem Slovanom, slavizmu. Njegova osnovna teza je bila,

³⁷⁷ O aretaciji Jurettiga je v dopisu iz Gorice (Slovenec 25. 3. 1879, šte. 33) bilo tudi zapisano: "Saj sem rekel, da lah ostane lah, bodisi liberelec ali katoličan."

³⁷⁸ Ranieri Mario Cossar, Gorizia ottocentesca, Il tormentato periode dal 1870 al 1882 (Silloge documentaria). Rassegna storica del Risorgimento 30/1943 – 31-32/1944-1946, šte. 4-6, str. 68 (separat).

³⁷⁹ Novice 21. 4. 1880, šte. 16, str. 129.

³⁸⁰ *L'Imparziale* 2. 6. 1880, šte. 4.

³⁸¹ Luciano Spangher, Cent'anni della "Ginnastica goriziana". Gorizia 1968; Nino Agostinetti, Gorizia e la Ginnastica. Mariano del Friuli 2001.

³⁸² Slovenski narod 6. 3. 1883, šte. 53; Jolanda Pisani, La stampa a Gorizia dal 1800 ai giorni nostri. Studi Goriziani 19/1956, 43-45.

³⁸³ Liliana Ferrari, Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca. V: Il Friuli – Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Torino 2002, 357.

da so Slovenci v Gorici gostje, da so “*a Gorizia*”, ne pa “*di Gorizia*”, prav zato in v takem duhu je polemiziral s tržaškim nemškim dnevnikom *Triester Zeitung*, ko je objavil članek s “čudnim” naslovom *Slovenci v Gorici*.³⁸⁴ To stališče je konkretiziral tudi v predlogu, naj si Slovenci svojo gimnazijo postavijo v Tolminu, v Gorici pa naj bo gimnazija italijanska;³⁸⁵ tako je sledil programu Graziadia I. Ascolija iz leta 1848. Časnik je tudi opozoril slovenske občine, naj ne podpirajo narodnostnih agitacij, pač pa naj raje vlagajo sredstva za pouk rojakov “*v ljubezni do soseda in za rešitev mesta pred pogubnim priseljevanjem*”.³⁸⁶ Priseljevanje Slovencev v Gorico je ogrožalo italijansko prisotnost v mestu. Ob volitvah leta 1883 je sodil, da je potreba preprečiti poskus, da bi deželni zbor dobil slovensko barvo “*colore sloveno*”.³⁸⁷ Toda našel je tudi kako pohvalno besedo in pohvalil je na primer dr. Josipa Tonklija, ki je javnosti predstavil svoje poslansko delovanje na Dunaju.³⁸⁸ Taaffejeva vlada je sicer pripomogla k krepitevi slovenskega političnega gibanja, ki se je sicer zdelo “*privid in občudovanja vreden napor*”.³⁸⁹ List je zasmehoval slovensko književnost, toda o nemškem jeziku, čeprav “*lingua non nostra*”, je sodil, da je jezik kultiviranega in civiliziranega naroda s slavno literaturo ter da je državni jezik.³⁹⁰ Na Goriškem se je italijanščini in nemščini pridružila, a očitno ne kot njima enakovreden jezik. Tako zastavljeno razmerje je povezovalo *zgodovinska naroda*, in ju zavezovalo tudi k skupnim nastopom, potem ko sta spoznala, predvsem v letih pred prvo svetovno vojno, da se krepí moč Slovencev. Za volilni uspeh na zadnjih mestnih volitvah v Gorici (1914) so goriški Italijani veliko dolgovali tamkajšnjim Nemcem. Morda se je slutnja nejasne prihodnosti prikradla tudi v govor goriškega župana Giuseppēja Maurovicha ob odprtju slovensko-italijanske šole v Rožni dolini. Takrat je izjavil, da ne bo nikdar kak župan Gorice govoril v slovenščini: “*No, mai un Podestà di Gorizia terrà un’allocuzione in sloveno!*”³⁹¹

Corriere di Gorizia in *Soča* sta si napovedala časnikarski boj, ki ni več po-
nehal; z listom je polemiziral tudi *Slovenski narod*³⁹² in večkrat tržaška *Edinost*.
Njegov odnos do slovenskega sveta, ki je označeval tudi kak rasističen pouda-
rek, sumnjičavost je slonela na izmišljotinah, ki so bile odgovor na slovensko
časnikarsko pisanje.³⁹³ Panslavizem je bila tema, ki je list goriške Židinjé moč-
no zaposlovala. Ob pogrebu slovenskega pisatelja in profesorja na goriški realki
Frana Erjavca je poročevalec tega italijanskega lista opazil “*razkošje slovenskih*

³⁸⁴ *Corriere di Gorizia* 6. 1. 1883, št. 2.

³⁸⁵ *Corriere di Gorizia* 17. 2. 1883, št. 14.

³⁸⁶ *Corriere di Gorizia* 28. 4. 1883, št. 34.

³⁸⁷ *Corriere di Gorizia* 14. 4. 1883, št. 30.

³⁸⁸ *Corriere di Gorizia* 6. 1. 1883, št. 2.

³⁸⁹ *Corriere di Gorizia* 17. 1. 1883, št. 5.

³⁹⁰ *Corriere di Gorizia* 3. 3. 1883, št. 10.

³⁹¹ *Corriere di Gorizia* 5. 7. 1884, št. 54.

³⁹² *Slovenski narod* 18. 1. in 6. 3. 1883, št. 14 in 53.

³⁹³ *Edinost* (9. 5. 1883, št. 37) je zapisala: “*Ako Darwin nema prav v obče, glede nekaterih naših lahončičev ima prav, da jih izvaja od opic.*”

in ruskih barv". Zato je sodil, da se tudi pogrebi spreminjajo v provokacijo, ki razburja in vsako potrpljenje ima vendar svoje meje.³⁹⁴

L'Eco del Litorale, glasilo goriških katoličanov italijanske narodnosti, ki je izhajalo od 1871 dalje, je ohranjevalo svoja večkrat poudarjena razmerja do Slovencev: krščanska spoštljivost, a vendar naglaševanje kulturne nadmoči italijanskega sveta. Z goriškim liberalnim italijanskim *Corriere di Gorizia* nista hodila z roko v roki. Septembra je to liberalno glasilo dobilo pomočnika v humorističnem *La Freccia*, 5. maja 1885 pa je izšla prva številka še enega goriškega italijanskega štirinajstdnevnik *La Rassegna* (zadnja številka izšla 18. 12. 1887). List se je v uvodniku prve številke odrekel "zgrešeni politiki" iredente, a se je vendar razglašal za branilca italijanske narodnosti ob istočasnem stremljenju za sporazum med narodnostmi v deželi. Za njim je stal Avstriji bolj naklonjeni del goriškega italijanskega meščanstva, poosebljal ga državni poslanec grof Franc Coronini. Po prenehanju izhajanja je ista skupina napravila z listom *Il Dovere* (prva številka 14. 9. 1889, zadnja 27. 3. 1890) bežni poskus. Lista sta bila Slovencem dokaj naklonjena, vendar sta odklanjala tako "italianissime" kot "slavissime".³⁹⁵ Naj se Slovenci še toliko trudijo, ne bodo uspeli, dokler ne dosežejo tiste stopnje kulture in civilizacije, ki jo imajo Italijani, sta izjavljala.³⁹⁶

Med kratkotrajne časnikarske poskuse pri Italijanih sodita tudi v letu 1880 izhajajoča *L'Imparziale* (od 21. 4. do 15. 11. 1880) in *Il Raccoglitore* (od 12. 5. do 25. 11. 1880) kot nekaka naslednika *L'Isonza* ter dvakratmesečnik *Il Gallo* (1887), zagovornik organizacije Pro patria. Izhajal je krajši čas in je kazal napadalni odnos do Nemcev in Slovencev: "Složni in enotni se z resno in učinkovito upornostjo branimo pred slavizmom, ki nas obkroža in napada."³⁹⁷

Dogodki poletja 1884 so verjetno sprožili zamisel o nekakem nadnacionalnem političnem društvu za interese Goriško-Gradiške, ki naj bi izdajalo svoj list tudi v slovenskem jeziku. Iz tega pa ni bilo nič, in z letom 1885 so se Slovenci ponovno povezovali z Doliacovo katoliško družbo, ki je nastala že leta 1870 z namenom, da združuje katoliške Slovence in Italijane; kasneje so se ji Slovenci odtegnili skoraj v celoti. Povezava se je tedaj pokazala v tolikšni meri, da je dr. Gregorčič postal 29. januarja 1885 celo podpredsednik družbe. Seveda je bila to le epizoda v boju proti liberalno nacionalnemu iredentizmu, ki se je konec novembra 1884 organiziral v društvu Unione. V sklop pregleda povezav konservativnih Italijanov s Slovenci sodi tudi podatek, da je bila *Soča* z dne 24. oktobra 1884 zaplenjena zaradi članka *Pobratimstvo goriških Slovencev proti iredenti*. Te povezave niso obrodile sadov, le sodelovanje Slovencev pri mestnih volitvah v Gorici, vendar pri tem brez neposrednih rezultatov v korist slovenskih prebivalcev mesta. Ob koncu desetletja je postala *Soča* še bolj bojovito nastrojena proti iredentizmu, in

³⁹⁴ Liliana Ferrari, *Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca*. V: *Il Friuli – Venezia Giulia. Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi*. Torino 2002, 360.

³⁹⁵ *La Rassegna* 21. 9. 1885, št. 10.

³⁹⁶ *La Rassegna* 5. 10. 1885, št. 11.

³⁹⁷ *Il Gallo* 10. 10. 1887, št. 7.

ko je njeno uredništvo prevzel Andrej Gabršček, je polemika postala stalna in ne več priložnostna.

Sloga ogrožena. Pri obravnavi osemdesetih let 19. stoletja preostane še pregled dogodkov okoli goriškega razdora sredi leta 1889. Če je desetletje med 1880 in 1890 Tonklijevo, je to zaradi izjemne koncentracije oblasti v njegovih rokah in tudi zaradi nepotizma (brat Nikolaj). Tonklijev prihod na čelo Goričanov je bil predmet polemičnih neodobravanj in pomislekov. Toda ob velikih pričakovanjih javnosti, saj je mogel zlasti s svojo funkcijo državnega poslanca vzbujati začetno upanje, so prihajale, kot so govorili njegovi politični nasprotniki, le drobtine. Tako naj bi na primer denar za tednik *Soča* prihajal iz dispozicijskega fonda (za posebne namene določena državna denarna sredstva), prav tako tudi denar za goriške slovenske otroške vrtce. Za Tolminsko je izposloval sredstva za gradnjo nekaterih novih cest in za popravila obstoječih. V Tonklijevem desetletju se je izgrajevala opozicija, ki je organizirano stopila na dan takrat, ko je Tonkliju prihital na pomoč Anton Mahnič. Ta povezava pa ni bila plod kakega idejnega soglasja, pač pa pomoč v sili, tako Tonkliju, ki je mislil, da bo mogoče dr. Gregorčiča z nekakšno ekskomunikacijo prisiliti k nedejavnosti, kakor tudi Mahniču, ki je videl v goriški katarzi praktično uveljavljanje svoje zamisli militantnega klerikalizma. Mahnič je svoj boj napovedal v polemiki s pesnikom Simonom Gregorčičem, kasneje pa je bil verjetno sestavljalac pastirskega pisma škofov goriške cerkvene pokrajine, sprejeto je bilo na škofovskem posvetovanju v Gorici od 23. do 29. novembra 1887. Pismo je bilo izredno oster nastop proti katoliškemu liberalizmu, ki je imel na Slovenskem svoje privržence predvsem v obmejnih predelih; med te je sodila tudi Goriška. *Soča*, tedaj že pod Gregorčičevim uredništvom, je pisala o pastirskem pismu, o listu, ki je "udaril nedolžni, že tako preveč zatirani slovenski narod".³⁹⁸ Pastirsko pismo je načelo tudi problem jezikov v liturgiji in v zvezi z rabo glagolitskega misala sprožilo spor in polemike, ki so nastajale kasneje,³⁹⁹ a so bile posredno vezane na goriške verske razmere.

Ker pa so nekateri osrednji dunajski listi napačno povzeli vsebino pastirskega pisma, nalagajoč slovenskemu narodu rusofilske in veleizdajske namere, je interpelacijo proti pisanju tiska v imenu vseh slovenskih poslancev goriškega deželnega zbora prebral 20. septembra 1887 dr. Anton Gregorčič.⁴⁰⁰ Takrat Gregorčič ni urejal *Soče*, a zelo verjetno mu je izjava pomagala, da se ni uklonil pritisku goriške nadškofijske kurije. Z drugo polovico leta 1888 je pričel Mahnič izdajati *Rimskega katolika*, tedaj pa je *Sočo* ponovno prevzel dr. Gregorčič. Polemična

³⁹⁸ *Soča* 10. 12. 1887, št. 50; Vasilij Melik, Slovenski tisk o balkanskih problemih 70-tih in 80-tih let 19. stoletja. Zgodovinski časopis 40/1986, 453.

³⁹⁹ Liliana Ferrari, A proposito della polemica sul messale glagolitico: la pastorale dei vescovi del Litorale del 1887. V: Chiese di frontiera. Miscellanea di studi in onore di Luigi Tavano in occasione del suo settantacinquesimo compleanno, Gorizia 1999, 148.

⁴⁰⁰ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. 5. Ljubljana 1966, 280-281; Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Ljubljana 1966, 418-440; Zur Steuer der Wahrheit. Ein Antwort auf die Verdächtigungen des Slavenvolkes der Görzer Metropolitie. Wien 1888.

časopisna srečevanja dveh profesorjev goriškega bogoslovnega semenišča so našla mesto tudi v drugem slovenskem časopisju, pri čemer se Mahničevi kritiki pridruži *Slovenec*, očitajoč dr. Gregorčiču češčenje svetih Cirila in Metoda.⁴⁰¹

Deželne volitve junija leta 1889, ki so v mlačnost javnega in političnega življenja Slovencev na Goriškem prinesle več živahnosti, so potekale v popolnem nesoglasju. Na Goriškem da je bilo veliko bolj živahno v letih 1867-1874, je potožil dopisnik iz Gorice v tržaškem slovenskem listu.⁴⁰² *Soča*, ki jo je še vodil Gregorčič, je namenjala kritično pozornost Tonkliju in društvu Sloga, čeravno je dopisnik iz Gorice v *Edinosti* zapisal: "*Sploh znano je, da 'Soča' po tistem vetru pleše, ki jej iz ulice sv. Ivana prihaja.*"⁴⁰³ Ta tržaški list si je nakopal Tonklijevo jezo, ker je objavljial gradivo "*podkopovalcem Sloge in razširjevalcem razdražbe*"⁴⁰⁴ in ker je svojo kritiko posegal v srž problemov: "*Naša 'Sloga' sloni na zelo slabih nogah, vedno le leze, dokler ne prileze do- volitev... Ob času volitev je 'Soča' polna 'Sloge', ko nehajo, neve nobeden več zanjo.*"⁴⁰⁵ V domače goriške razmere je posegal tudi *Rimski katolik*. Mahnič je grajal nenačelnost *Soče*: "*So pa tudi tretje vrste ljudje, ki znajo po morji javnega življenja kaj previdno jadрати mej neizogibljivo Scilo in Karibdo. Principov se izogibljejo! Ali pa umejo spretno na desno in levo se vklanjati, da se nikomur na zamerijo [...]* Taka n. pr. bila je od prvega početka svojega bivanja do zadnjega diha goriška 'Soča.' Sposobna je o katoliški ideji visoko, tako goreče pisati, da bi vnela same Serafine, a ob enem tako ropotati proti Liechtensteinovemu predlogu, da bi ji vsi Mladočehi ploskali!"⁴⁰⁶

Slovenski narod je pred volitvami kritično ocenil delo dotakratnih deželnih poslancev na Goriškem.⁴⁰⁷ Toda volilci s tako sodbo niso povsem soglašali, saj izmed leta 1883 izvoljenih ni bilo več le dveh poslancev (Matija Jonko, Ignacij Kovačič), dva (Andrej Lisjak, Tomaž Čerin) pa sta začela svoj prvi mandat. Tako je bil v kmečki kuriji sodnih okrajev neposredne okolice Gorice izvoljen Slogin kandidat Josip Tonkli, ob njem še semeniški profesor Tomaž Čerin, dotlej manj znana osebnost v goriški javnosti. Slogin kandidat Aleksij Rojic,⁴⁰⁸ označen za framasona, je propadel; v deželni zbor pa je bil v začetku julija vendar izvoljen v skupini (kuriji) slovensko veleposestvo, ob njem še Andrej Kocijančič in dr. Andrej Lisjak. V obeh preostalih volilnih okrajih kmečke kurije so zmagali Slo-

⁴⁰¹ *Slovenec* 13. 7. 1889, štev. 158.

⁴⁰² *Edinost* 25. 4. 1888, štev. 33.

⁴⁰³ *Edinost* 25. 5. 1889, štev. 42. V Ulici sv. Ivana v Gorici je imel dr. Josip Tonkli svoje stanovanje v hiši, ki je bila nekoč last družine Ascoli; v njej se je rodil tudi jezikoslovec Graziadio I. Ascoli.

⁴⁰⁴ *Soča* 30. 8. 1889, štev. 35.

⁴⁰⁵ *Edinost* 15. 6. 1889, štev. 48.

⁴⁰⁶ *Rimski katolik* 1/1889, 579. Alfred Liechtenstein je bil eden vodilnih nemških katoliških (klerikalnih) voditeljev v habsburški monarhiji.

⁴⁰⁷ *Slovenski narod* 6. 6. 1889, štev. 130.

⁴⁰⁸ Da bi se približal volilcem, je zdravnik dr. Aleksij Rojic v samozaložbi izdal v začetku leta 1887 pismo *Svojim volilcem!* V njem je, zaradi "*raznoterih napadov na mojo osebo*", opozoril na svojo poslansko dejavnost zlasti na področju zdravstva.

gini kandidati (Anton Gregorčič⁴⁰⁹ in Nikolaj Tonkli; Josip Abram in Rajmund Mahorčič).

Volilni rezultat v kmečki kuriji sodnih okrajev Gorica (okolica), Ajdovščina in Kanal je pokazal, da je nov politični razkol na Goriškem na vidiku. Na povabilo dr. Antona Gregorčiča se je iz Bovca preselil v Gorico dopisnik *Soče* Andrej Gabršček. Gregorčič mu je konec julija 1889 izročil uredništvo lista, potem ko se je pokazalo kot nepotrebno ustanavljati novo glasilo, ki naj bi nosilo ime *Slovenski jez*. Dogodki, ki so potem sledili, so vodili v razcep. "*Aktivna moč*", kot je Gabršček označil Tonklijevo opozicijo, je v *Soči* odklanjala vsako povezavo s Tonkljem in pojasnjevala svojo neodvisnost, poudarjajoč, da je toliko glasilo Sloge kot briškega društva Slovenski jez, Katoliške politične čitalnice v Čepovanu ali društva Vzajemnost iz Podmelca.⁴¹⁰ Tonkli ni miroval in je Gabrščku vzel uredništvo, ker da je pri listu prišlo do sprememb brez vednosti lastnikov in da je bil storjen protizakonit akt. Tonklijevo *Sočo* je začel urejevati dr. Mahnič, Gabršček pa je pričel izdajati *Novo Sočo*. Goriški razcep je tako dobil še formalno potrdilo. Med listoma je zavladalo polemično razmerje, ki se je zrcalilo tudi v pisanju *Slovenskega naroda* in *Slovenca*, tržaška *Edinost* je bila na Gabrščkovi strani.

Gregorčič je nato nanizal Josipu Tonkliju še dva poraza. Ker se društvo Sloga, ki ga je Tonkli še vedno vodil, ni sestajalo na občnih zborih, so nekateri člani društva zahtevali poleti 1889 in februarja 1890 sklic občnega zbora, česar pa predsednik Tonkli ni storil. Vendar je moral popustiti in na občnem zboru 22. septembra 1890 je moral mesto predsednika društva prepustiti dr. Antonu Gregorčiču.⁴¹¹ 4. marca 1891 pa je Gregorčič dotakratnega državnega poslanca Tonklja premagal še na državnozborskih volitvah. Tako je tudi formalno prenehalo Tonklijevo obdobje slovenske politike na Goriškem.

Z deseto številko, 8. marca 1891, je tudi prenehala izhajati *Soča*, razlog za prenehanje je bil odstop "*vrhovnega nadzornika*" in zanj ni bilo mogoče dobiti nadomestila. Od desete številke leta 1890 je list urejal duhovnik Anton Červ, to seveda ni spremenilo njegove usmeritve, saj je poleti leta 1890 zapisal: "... *naše sedanje vodstvo se opira na državnega poslanca gosp. Viteza dr. Tonkli-ja.*"⁴¹² *Soča* je pričela ponovno izhajati predzadnji dan leta 1892, a njen urednik in lastnik je bil Andrej Gabršček. S tem se začenja novo desetletje v politični zgodovini goriških Slovencev, ki ima temelje svojega delovanja v politični slogi, ki se ohranja tudi še potem, ko sta se na Slovenskem tudi formalno že opredelila klerikalni in liberalni tabor. Konservativni Goričani so dobili s preselitvijo *Primorskega lista* iz Trsta svoje glasilo, kot nekaj rudiment goriškega preživelega avstrijakantstva pa se je pojavil 9. septembra 1893 dvakrat mesečnik *Sloga*; njegov lastnik in odgovorni

⁴⁰⁹ Anton Gregorčič je 6. 11. 1889 odrekel poslanskemu mandatu, 30. 8. 1890 pa je bil v isti skupini in v istem volilnem okrožju ponovno izvoljen za deželnega poslanca.

⁴¹⁰ *Soča* 11. 10. 1889, štev. 41.

⁴¹¹ *Edinost* 24. 9. 1890, štev. 77.

⁴¹² *Soča* 8. 8. 1890, štev. 32.

urednik je bil Italijan Antonio Obizzi, lastnik "*prve slovenske tiskarne*". V začetku devetdesetih let je tudi posebnost list *Il Rinnovamento*, ki je začel izhajati 12. aprila 1892 in ga je od 1. 6. 1893 dalje do številke 149 (3. 4. 1895⁴¹³) urejal dalmatinski Hrvat Ivan Kušar. Bil je predvsem literarno glasilo, ki je predstavljalo slovensko književnost italijanskemu svetu, a prinašal je tudi politične sestavke, posvečene slovanski politiki.

Desetletje Antona Gregorčiča in Andreja Gabrščka (1889-1899), kasneje deluje ob njiju dr. Henrik Tuma, je v pretežni meri usmerjeno v politično emancipacijo Slovencev v deželi, potem ko so začasno prenehali pretresi znotraj slovenskega tabora. Politična uveljavitev je bila tesno povezana z narodnostnim bojem in bojem za pridobivanje gospodarskih pozicij, predvsem v deželnem glavnem mestu. Če za gospodarski bojkot goriških Italijanov sredi osemdesetih let še ni bilo primernih pogojev, pa je bilo v devetdesetih letih že mogoče uveljavljati program, da postanejo Slovenci "*merodajni faktor v našem mestu*".⁴¹⁴ Soča je nenehoma opozarjala naj Slovenci sledijo geslu *Svoji k svojim*!⁴¹⁵

Taafejev čas na Goriškem je čas prvaka dr. Josipa Tonklija. Politična pota, dejanja in pobude krojijo njegovi nastopi seveda v tesni povezavi s tendencami osrednje državne politike, tržaškega namestništva, ki je delovalo po načelu "*nič vedeti in nič slišati*"⁴¹⁶ in končno z nastopanjem italijanskega tabora na Goriškem. Italijani niso nastopali enotno, vendar niti zmerni, niti iredentisti (katerih bojevitost je komaj odsev tistega, kar se dogaja v Trstu, na primer dogodki leta 1882 in Oberdankov poskus umora cesarja 1882) Slovincem ne priznavajo vloge enakovrednega kulturnega, gospodarskega in zato tudi političnega činitelja. Tonklijeva politična naravnost in taktika sta pravzaprav dopolnjevali vladne tendence v Primorju, od tod si lahko razlagamo njegov negativni odnos do povezav Goričanov s Tržičani. Zapečatil je možnosti, da bi se primorski Slovenci lahko trdno politično povezali. Sicer so tudi kasnejši poskusi političnih povezav med tržaškimi in goriškimi Slovenci vse do današnjih dni pokazali, da imata goriški in tržaški prostor značilnosti, ki jih je bilo treba upoštevati, kar velja še danes.

Osemdeseta leta so bila na Goriškem relativno mirnejša od obeh predhodnih desetletij; v deželnem parlamentu je ostalo narodnostno razmerje nespremenjeno. Čitalniškemu življenju podeželja so dala novo kvaliteto politična društva v Brdih, Čepovanu in Podmelcu.⁴¹⁷ Zlasti briško, imenovano Slovenski jez, s sedežem v Biljani, je od 1882 (uradno potrjeno 9. 2. 1882) dalje opravilo veliko narodnoo-

⁴¹³ List je prenehal, ker je moral odgovorni urednik odslužiti tritedensko zaporno kazen.

⁴¹⁴ Soča, 16. 9. 1887, štev. 38.

⁴¹⁵ Poziv *Svoji k svojim* je obrodil sadove. Vendar so Slovenci še vedno obiskovali italijanske trgovine (Edinost, večerna izdaja, 20. 8. 1897, štev. 99). Pojavili so se tudi krični glasovi o zlorabi gesla, češ "*da Slovenci moremo sprejeti kot suho zlató vsak 'švindl', če se nam le ponuja pod narodno krinko*" (Edinost 25. 1. 1893, štev. 7).

⁴¹⁶ Slovenski narod 19. 7. 1889, štev. 164.

⁴¹⁷ Pravila političnega društva Zavednost za Baško dolino in s sedežem v Podmelcu je oblast potrdila 28. 4. 1889 (Soča 17. 5. 1888, štev. 20).

brambno delo.⁴¹⁸ Namen katoliškopoličnega in narodnega društva Slovenski jez je bil *“vzbujati in utrjevati domoljubje med prebivalci Brd do Avstrije sploh in do naroda slovenskega posebej, ter braniti katoliške in narodne pravice”*. Društvo je delovalo tudi za območje zahodnih Brd, kjer je bilo zlasti od začetka druge polovice 19. stoletja čutiti močan italijanski vpliv. Temu bi se bilo mogoče upreti tudi tako, da bi se tri briške občine, Biljana, Medana in Dolenje odcepile od političnega okraja Gradišče ob Soči in se priključile okrajnemu glavarstvu s sedežem v Gorici. Na peticijo društva Slovenski jez z dne 18. 8. 1886 je ministrstvo odgovorilo, da za tako spremembo ne vidi potrebe. Prav tako sta bili zavrnjeni tudi peticiji društva Slovenski jez z dne 12. julija 1882 in 18. avgusta. 1886, v katerih je bila izražena prošnja za ustanovitev posebne sodnije (sodni okraj) v Brdih za občine Biljana, Dolenje, Medana.⁴¹⁹ 19. maja 1887 so bila potrjena pravila goriške sokolske organizacije.⁴²⁰

Nerešeni problemi prejšnjega časa (uveljavljanje slovenskega jezika v javnosti, upravno združenje slovenskega dela dežele, Slovincem pravičnejši deželni volilni zakon, zastopstvo Slovencev v goriškem mestnem svetu itd.) so se sicer večkrat poskusili reševati, a neuspešno.

ZADNJA LETA DEVETNAJSTEGA STOLETJA

Zaradi svoje prelomnosti⁴²¹ in kompleksnosti ponuja zadnje desetletje 19. stoletja tudi v celotnem slovenskem okviru drugačno obravnavo od dosedanje, saj jo preusmerja k problemski razpravi. Desetletje označuje na Goriškem navidezna sloga, ko se liberalni in klerikalni tabor še nista povsem formalno izoblikovala in vztrajata drug ob drugem vse do razcepa, ki se izvrši v sredini leta 1899. Razmere, ki so sledile, začenjanjo v novem stoletju tudi novo obdobje slovenske politike na Goriškem. Tradicija desetletnih period je bila prekinjena, leto 1915 je prineslo vojno, ki je po petnajstletnem razdobju v temeljih spremenila uveljavljeno razvojno smer in jo je preusmerila v nove družbenopolitične okvire.

Lapidarne oznake devetdesetih let na Goriškem ni lahko postaviti. Andrej Gabršček, eden izmed protagonistov tega obdobja, je z besedami: *“Cincali in menicali smo dovolj časa v divni slogi in prišli smo ž njo tako daleč, da drug drugega več ne razumemo, drug drugemu več ne zaupamo”*,⁴²² prikazal seveda le del problematike. Čas je zelo raznolik po svojih tvorcih, dogajanjih in posledicah. Če je

⁴¹⁸ Soča 2. 3. 1883, šte. 9. Tako društvo je nasvetovala Soča (7. 7. 1876, šte. 27) že leta 1876. Društvo, ki naj bi bilo skupno za vse Brice, naj bi imelo sedež v Biljani. Bricem ne bi samo veliko koristilo, *“ampak bi tudi mejaše zdramilo ter tako postavilo trden jez”*.

⁴¹⁹ Glasi *“Slovenskega jeza,”* katoliško-politično-narodnega društva v Brdih. 1. Gorica 1887, str. 4 in sl.

⁴²⁰ Edinost 22. 6. 1887, šte. 50.

⁴²¹ Ferdo Gestrin – Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, 231.

⁴²² Soča 25. 5. 1899, šte. 41.

bilo predhodno desetletje (1879-1889), v katerem je igral vodilno vlogo odvetnik dr. Tonkli, označeno za *prvaško*, je poslej drugače. Prvakov slovenske politike je nekaj, ko je beseda o slogaški skupini okoli političnega društva Sloga in lista *Novi Soča* (kasneje *Soča*) ali pa o skupini bolj konservativnih (klerikalci), katerih glasnik je bil poleg *Rimskega katolika* še *Primorski list*. Pri društvu Sloga ima vodilno vlogo deželni in državni poslanec⁴²³ dr. Anton Gregorčič. Njegov tesni sodelavec je Andrej Gabršček, učitelj, urednik in lastnik lista *Soča*, je tudi uspešen poslovnež. Leta 1895 se jima pridruži sodnik in nato odvetniški pripravnik v Gorici dr. Henrik Tuma. Vsi trije so najvidnejši predstavniki tako imenovanega narodnega vodstva na Goriškem. Gregorčič-Gabrščkov krog je zbiral svoje pristaje med učitelji, malimi in srednjimi padeželskimi posestniki, trgovci in gostilničarji, skratka, pri tistem družbenem sloju, ki je tudi drugod na Slovenskem tako politično usmerjen dokazoval svojo socialno pripadnost. Zelo konkretnega programa ta skupina ni imela, vendar je njegove praktične namene moč najti tudi v besedah, ki so se večkrat pojavljale in so jih napisali ali pa izrekli različni udeleženci takratnega javnega življenja na Goriškem in drugod na Slovenskem: "*Ako bi Slovenci dajali zaslužka le svojim, potem se morajo nasprotniki kmalu umakniti našim in s tem bi bilo dobljeno vse; kajti s tem dobimo dovolj volilcev za magistrature in za trgovinsko zbornico, od koder pošljemo dva poslanca v deželni zbor; vrh tega pa zmagamo tudi v volitvi državnega poslanca za mesta in trge ... vse naše ljudstvo je prepričano, da se Slovenci le s trgovino in obrtnijo otresejo tujega jarma.*"⁴²⁴ Le malo za temi besedami so bile objavljene misli, ki so bolj načelne, a imajo skupen cilj, ustvariti take gospodarske pogoje, da bo pot do političnega odločanja uspešnejša: "*Naš boj, boj politično brezpravnih narodov sploh, ni toliko boj za narodno-politiška prava, nego boj za materijalni obstanek. Zakaj materijalno močnega naroda se niti misliti ne moremo, da bi bil politično brezpraven.*"⁴²⁵ Dr. Tuma je kasneje zapisal, da je bil ves program slovenske stranke dr. Gregorčiča in Gabrščka, "*boj za osvoboditev slovenskega življa na Goriškem od italijanske premoči, v prvi vrsti boj za slovenske šole v Gorici*".⁴²⁶ Skupini, ki bi jo lahko kljub Gregorčičevi vodilni vlogi označili za liberalno, je stal nasproti katoliški klerikalni tabor, v katerem pa se prvaški nosilci programa in akcije niso izrazito kazali. Spočetka je imel pomembnejšo vlogo še dr. Tonkli, potem pa so vzeli v svoje roke krmilo dr. Anton Mahnič s svojim *Rimskim katolikom*, dr. Josip Pavlica s *Primorskim listom* in od okoli leta 1896 dalje krščanskosocialna skupina mlajših duhovnikov iz neposredne okolice Gorice. Katoliški tabor je imel zaslombo na podeželju, svoj program dela pa je tedaj podprejal akcijam *narodnega*

⁴²³ Kot državni poslanec je bil član Hohenwartovega poslanskega kluba, nato pa je 23. 11. 1893 iz kluba izstopil in bil tajnik kluba hrvatskih in slovenskih poslancev. Kasneje po razkolu na Goriškem je postal član Šušteršičevega Slovanskega centra (Vasilj Melik, Slovenci v državnem zboru 1893-1904. Zgodovinski časopis 33/1979, 49-66). Tudi *Edinost* (30. 6. in 3. 7. 1894, štev. 78 in 79).

⁴²⁴ *Edinost* 8. 5. 1897, štev. 55.

⁴²⁵ *Edinost* 12. 8. 1897, štev. 96.

⁴²⁶ Henrik Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, 213.

vodstva in se, upoštevajoč načela prvega slovenskega katoliškega shoda (1892), z istim ni spuščal tudi v morebitne polemike.

Tako razdeljena slovenska politika na Goriškem nikakor ne izključuje obstoja še drugih frakcij, ki se končno morajo odločiti za klerikalno ali pa slogaško (deloma liberalno) stran. Ob koncu stoletja pa se pričinja tudi na Goriško širiti socialna demokracija, njeni aktivisti prihajajo od drugod. Delavska (socialdemokratska) stranka je v deželi nastopila 10. marca 1897, ko je na Krasu postavila svojega kandidata ob volitvah (splošna kurija z enim samim volilnim okrajem v deželi in z enim poslanskim mestom) v državni zbor. Franc Marn iz Trsta je prejel neznatno število glasov, zmagal pa je dr. Anton Gregorčič. Socialna demokracija pa tedaj na Goriškem še ni tako močna, da bi jo mogli obravnavati kot enega pomembnih tvorcev dogajanj. Njena prisotnost je priložnostna, obenem pa je moderator v pogostih obračunavanjih med liberalnim in klerikalnim taborom. Tedaj ima krščanskosocialno gibanje, ki ga sodobni viri imenujejo kar krščanski socializem,⁴²⁷ mnogo večji odmev tudi na furlanskem podeželju.

V marsičem je analogen razvoj pri goriških Italijanih ali Furlanih. Razdelitev na klerikalce in liberalce, seveda z nekaterimi odtenki pri obeh taborih (na primer republikanci in iredentisti pri liberalcih), je trdno uveljavljena od leta 1871 dalje, ko pričnjata vsak svojo pot liberalni list *L'Isonzo* ter klerikalni *Il Goriziano* (naslednik je *L'Eco del Litorale*). Podobno kot pri Slovencih se zlasti pri Furlanih razvijalo krščanskosocialno gibanje; socialna demokracija pa je pri svojem delu združevala oba deželna naroda. Goriški Nemci so takrat igrali vidnejšo vlogo le v deželnem glavnem mestu, potem ko je prenehal zaradi gospodarskih težav vpliv družine Ritter-Záhony. Pri političnem delovanju so se nagibali na italijansko stran ali pa povsem odkrito delovali z njo.

Odnosi med Slovenci in Italijani so se od devetdesetih let dalje izjemno zaostrili ter so se spremenili v prave narodnostne boje. Medtem ko so bila pokanja iredentističnih petard, pisanje protislovenskih gesel ter poskusi fizičnih obračunavanj v prejšnjih desetletjih bolj poredka dejanja in je vsak tak ali podoben dogodek predstavljal nekak mejnik v medsebojnih odnosih, se je poslej vse to, in seveda vrsta drugih oblik medsebojnih obračunov, spreminjalo v vsakdanjost in pravilo. O tem je razpravljal tudi dunajski državni zbor, ko je 22. marca 1893 govoril Vjekoslav Spinčić o političnih in narodnostnih razmerah na Primorskem. Ob opisu razmer na Goriškem je omenil razmerje goriške občinske uprave do Slovencev, spor zaradi kromberškega vodovoda, kjer je tržaško namestništvo nastopilo v škodo Kromberžanov,⁴²⁸ delovanje Lege nazionale v Ločniku in Solka-

⁴²⁷ "Nauk pa, kako se ima socijalnost ali pobratimstvo nresničiti v življenju, imenujemo socijalizem, in ker sloni na krščanskem nauku, imeujemo ga krščanski socijalizem. Ljudi, ki se držijo tega nauka imenuje krščanske socijalce." (Josip Pavlica, Socijalno vprašanje, ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva. Gorica 1902, 155-156).

⁴²⁸ Morda pa je ravno kromberški vodovod "neka težka pravda", ki jo je vodil grof Aldred Coronini Cronberg z goriško mestno občino in je potlej črtil italijansko stranko ter se vključil v delo slovenske goriške politike (Henrik Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, 212).

nu in drugod, z namenom, da bi Italijani *“pridobili zase vse slovenske občine iz okolice Gorice, da bi okoli mesta naredili zaščitni italijanski obroč”*.⁴²⁹

Italijansko-slovenska nesoglasja so v avstrijskih primorskih deželah enega izmed svojih viškov v drugi polovici 19. stoletja doživela ob državnozbornskih volitvah pomladi leta 1897. Bolj kot v Gorici je bil za Slovence boleč poraz v Trstu, kjer je dolgoletni mandat izgubil Ivan Nabergoj. Na Goriškem je italijanski liberalni kandidat Alfredo Lenassi premagal v mestni kuriji konservativnega Edoarda Bujattija, ki so ga podpirali Slovenci. V splošni kuriji (tedaj je prvič volila in vsa dežela je bila en sam volilni okraj) je zmagal Anton Gregorčič, Alfred Coronini Cronberg je bil izvoljen v kmečki kuriji, a je svoj poslanski mandat v veleposestvu moral prepustiti italijanskemu liberalcu Francescu Verzeznassiju.⁴³⁰ Ta zmaga je bila za italijansko stran na Goriškem zelo pomembna, saj so imeli tri poslance, in sicer Alfreda Lenassija, Francesca Verzeznassija in Adama Zanettija. Prva dva med njimi sta bila liberalca. Primorske Slované so tako v državnem zboru zastopali le štirje poslanci, poleg obeh Goričanov še Vjekoslav Spinčič in Matko Laginja iz Istre; avstrijski Italijani pa 11 poslancev. Na državnozbornskih volitvah leta 1897 so Italijani slavili zmago na celotnem ozemlju Avstrijskega primorja. Da je k temu pripomogla tržaška vlada z namestnikom Rinaldinijem na čelu, je potrdil tudi nekrolog ob njegovi smrti, ob volilni zmagi so bili namreč dnevi, ko je *“italijanstvo mesta [Trsta] dobilo najbolj svoboden razmah”*.⁴³¹

Italijanska volilna zmaga na Primorskem ni odmevala le na domačih tleh, marveč tudi v širši avstrijski javnosti, v deželnih zborih in v novem državnem zboru na Dunaju. Zmago so namreč zaznamovali izgrede, v katere je bila vpletena tako italijanska kot slovanska (Slovenci, Hrvati) stran. Sledila je parlamentarna razprava v dunajskem državnem zboru, ob interpelaciji, ki so jo vložili najprej primorski in tirolski italijanski poslanci (6. 4. 1897). Problem narodnostnih razmer na Primorskem je bil povezan z razpravo o jezikovnih naredbah za Češko in Moravsko. Prvi interpelaciji sta sledili še dve, vložili so ju jugoslovanski slovanski poslanci predvsem iz kluba Slovansko-krščanske narodne zveze (člana tega kluba sta l. 4. 1897 postala tudi oba slovenska goriška državna poslanca Alfred Coronini Cronberg in Anton Gregorčič). Prva interpelacija se je nanašala na istrske razmere, druga pa na goriške, v njej sta prvopodpisnika pozvala zbornico, da opozori vlado na *“nenormalne odnošaje na Primorskem in se pozivlja, da v tej deželi vsestransko in popolno izvede v državnih temeljnih zakonih zagotovljene pravice državljanov, in da posebno strogo preišče potrebo, zakonitosti in umestnost v drugi polovici marca tega leta v političnem okraju Gorica in v okolici tržaški*

⁴²⁹ Le condizioni politiche e nazionali nel Litorale. Interpellanza del deputato Vjekoslav Spinčič e consorti a S. E. il signor ministro presidente dirigente al ministro dell'interno, conte Taaffe, mossa in seno al Parlamento dell'Impero nella seduta del 22 Marzo 1893. Gorizia 1893, 6-8.

⁴³⁰ Ko se je ob prvi obletnici Soča (22. 3. 1898, štev. 23) spomnila volitev 22. 3. 1897 je menila, da pomeni ta datum *“početek nove dobe za goriške Slovence”*.

⁴³¹ j.p., Volitve na Primorskem. Istra 27. 5. 1938, štev. 21.

izvršenih številnih aretovanj tamošnjih prebivalcev.”⁴³² Parlamentarna debata, ki je sledila sredi maja 1897, je bila polna objestranskih obtožb in prikazovanj dokazov nasilja, ki naj bi prihajalo z ene ali druge strani. Razpravo o primorskih narodnostnih razmerjih je prekinila nato obstrukcija nemških poslancev, ki so nasprotovali jezikovnim naredbam. K problemom slovensko-italijanskih odnosov se je dr. Gregorčič kot državni poslanec tudi kasneje še vračal. Ob zaključku leta je goriška Soča zapisala, da bo leto 1897 “zapisano v zgodovini slovenskega naroda s krvavimi črkami in ostane v spominu od rodu do rodu”.⁴³³

Vlada je seveda igrala svojo preizkušeno igro, poznano iz prejšnjih let. Namestnik Leopold Goess, ki je nastopil proti koncu desetletja (1897), se ni razlikoval od svojega predhodnika Teodorja Rinaldinija (namestnik v Trstu v l. 1889-1897), čigar ravnanje je bilo le dopolnilo tistemu, kar je želel doseči Sisinio Pretis Cagnodo v svojem dvakratnem tržaškem mandatu (1871-1872 in 1879-1888). Favoriziranje Italijanov se je nadaljevalo: “*Mi zamerimo vladi tako postopanje tem bolj, ker vemo in smo prepričani, da ne bi ostalo brez utisa, ako bi se ona s primernimi sredstvi lotila pritiskniti na Italijane.*”⁴³⁴ V goriškem deželnem zboru je ostalo razmerje narodnostnega sestava nespremenjeno; Italijani so ohranili prednost z enim poslancem več. Ravnovesje je skušal vzdrževati deželni glavar Franc Coronini, ki se je v nekaterih odločilnejših in kočljivejših trenutkih odrekel glasovanju, čeprav je bil poslanec mesta Gorica in je sodil v italijanski klub deželnih poslancev.

Boj za enakopraven položaj Slovencev je menjal sicer nekoliko sredstva, cilji pa so še vedno ostajali isti, nerešeno je bilo vprašanje slovenskega uradovanja, ostajala je težavna borba za slovensko šolstvo v Gorici, podobno za slovensko poroto pri sodiščih, neurejena je bila problematika vseh tistih sredstev za slovensko uveljavljanje navzven, pri katerih je bila odločitev položena v presojo vladajočim in vladnim organom. Borba za narodne pravice, ki je “*zajedno borba za samostojni razvoj gospodarski goriških Slovencev*” in “*ako se rodoljubi na Goriškem trudijo za narodne pravice, trudijo se zajedno tudi za gospodarsko neodvisnost in gmotno samostojnost*”,⁴³⁵ je že pokazala uspehe, zlasti zaradi urešničevanja zapovedi *svoji k svojim*. Za zapoved ni bila omejena zgolj na trgovino in uslužnostne dejavnosti. Uspehi so se kazali predvsem v razvoju slovenskih gospodarskih organizacij ter pri širjenju mreže slovenskega privatnega šolstva v Gorici in v njeni neposredni okolici. V zadnjem desetletju 19. stoletja je pomemben razvoj doživela Goriška ljudska posojilnica (ustanovljena 1883), ki je na primer svoj promet od leta 1889 do leta 1897 povečala skoraj za devetkrat (od 29.886,24 na 818.361,96 goldinarjev).⁴³⁶ Druga važna gospodarska organizacija je bila Trgovsko-obrtna zadruga, ki pa je svoje delovanje, ustanovljena leta 1897,

⁴³² Primorski odnošaji v poslanski zbornici na Dunaju. Gorica 1897, 61.

⁴³³ Soča 31. 12. 1897, šte. 53.

⁴³⁴ Edinost 21. 7. 1899, šte. 165.

⁴³⁵ Soča 29. 1. 1897, šte. 5.

⁴³⁶ Soča 13. 5. 1898, šte. 38.

šele začenjala; v drugem poslovnem letu je imela 960.228,80 kron prometa.⁴³⁷

Za širjenje slovenskega šolstva sta si prizadevali politično društvo Sloga ter šolska narodnoobrambna organizacija Družba sv. Cirila in Metoda. Leta 1898 je društvo Sloga svojo šolsko organizacijo prepustilo novoustanovljenemu društvu Šolski dom v Gorici. Konec šolskega leta 1899-1900 je to društvo imelo v Gorici deško in dekliško obrtno šolo, dve enorazredni in eno šestrazredno osnovno šolo, tri otroške vrtce v Gorici ter en vrtec v Devinu.⁴³⁸ Družba sv. Cirila in Metoda je s podružnicami na Goriškem svoje delo usmerjala na narodnostno najbolj ogrožene predele dežele. Tako je bil 10. oktobra 1892 ustanovljen otroški vrtec v Ločniku, kjer je tedaj živelo bore malo Slovencev.⁴³⁹ Osnovna šola družbe pa je od 29. septembra 1909 delovala v Krminu. Družba je imela na Goriškem svoje podružnice (ženske in moške), leta 1886 jih je bilo 5, nato se je do leta 1900 njihovo število povečalo na 21 s skupaj 1.359 člani.⁴⁴⁰

Gorica je od devetdesetih let 19. stoletja postajala eno izmed pomembnejših slovenskih kulturnih in gospodarskih središč. Poleg že uveljavljenih nosilcev razvoja – ta je temeljil na izhodišču, da pripada Slovincem v mestu in v deželi ustrezna družbena veljava tudi zaradi prepričanja, da okolica odloča o usodi mesta in ne obratno – so se pojavljale nove in sveže moči, z novimi načrti. Razvoj slovenske družbe je vplival na razmerje med obema deželama narodoma. Italijani ugotavljajo, da je od rezultata bojov s Slovenci odvisno njih življenje ali smrt, kot je na občnem zboru goriškega italijanskega liberalnega društva *Unione* poudarjal eden od liberalnih predstavnikov odvetnik Carlo Venuti.⁴⁴¹ Takih ugotovitev je mnogo, pridruži pa se jim tudi kritika na račun nedelavnosti Italijanov, ki so se po mnenju liberalnega, izrazito protislovenskega lista *Corriere di Gorizia* preveč "prepuščili prepričanju, da je ozemlje Goriške naše, da so tu naše pravice, naša civilizacija in da se ne bo nikoli nihče našel, ki bi se drznil dotakniti te naše zaklade".⁴⁴²

Devetdeseta leta na Goriškem označujejo trenja v slovenskem taboru, ki nato privedejo leta 1899 do končnega in popolnega razkola slogaške politike. Poleg ostrih narodnostnih borb, uveljavljanja slovenskega kapitala v Gorici, iz prejšnjih let podedovanih narodnostnih zahtev (enakopravnost slovenskega jezika) in poskusov za gospodarsko sanacijo slovenskega podeželja ter za njegovo politično aktiviranje, jih označujejo še prvi pojavi večje demokratizacije v političnem življenju, kar se najbolj kaže v spremembi državne zakonodaje z uvedbo splošne oziroma pete kurije ter v pričetkih organiziranega delavskega gibanja. Na gospodarskem področju dežela sicer ohranja svoj pretežno agrarni karakter, industrija

⁴³⁷ Soča 28. 2. 1899, štev. 17.

⁴³⁸ Zlata knjiga društva "Šolski dom" v Gorici. 3. Gorica 1900, 34-37.

⁴³⁹ Vrtec je bil ukinjen leta 1896 (Andrej Vovko, *Mal položi dar ... Portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda*. Ljubljana 1994, 172).

⁴⁴⁰ Andrej Vovko, *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918*. Ljubljana 2004, 26-28, 353-421.

⁴⁴¹ *La Sentinella del Friuli* 27. 1. 1897, štev. 8.

⁴⁴² *Corriere di Gorizia* 16. 11. 1899, štev. 131.

bolj umirjeno rase v deželnem središču ter v nekaterih večjih krajih dežele. Obrt, ki je nedvomno pomemben dejavnik v gospodarstvu, se organizira na zadrudni podlagi; zadrudno gibanje nosi zelo jasno politično opredelitev. Posojilnice in zadrudno gibanje na podeželju so domena krščanskosocialnega gibanja tako pri Slovencih kot pri Italijanih (Furlanih).⁴⁴³ Gospodarski položaj so prizadele občasne krize, ki so vplivale tudi na zunanje ekonomske emigracije, pomembna pa je bila migracija znotraj dežele, ko so se ljudje s podeželja selili zaradi dela v večja središča in deželno glavno mesto. Gorica je pridobivala tako tudi na svojem slovenskem prebivalstvu, saj je po državnem ljudskem štetju iz leta 1890 živel v mestu 3.567 ljudi, ki so izjavili, da je njihov pogovorni jezik slovenščina. Deset let nato je število tako opredeljenih prebivalcev goriškega mesta naraslo na 4.754, deset let nato pa na 10.790. Slovenci, ki se v Gorici naseljujejo, ne tonejo več v renegatstvu. Kolonsko vprašanje, ki se je tikalo tudi slovenskega podeželja in ki ga je znova zelo ostro postavljaj prav ta čas, je bilo rešeno šele neposredno pred prvo svetovno vojno z zakonom, ki ni stopil v veljavo.⁴⁴⁴

Pregled dogajanj v zadnjem desetletju 19. stoletja se začenja z že omenjenim političnim razkolom v vrstah Slovencev poleti leta 1889. Dogodek ni prišel nepričakovano. Naznanjala ga je akcija semeniškega profesorja dr. Antona Mahničja v *Rimskem katoliku*. V boju za čista katoliška načela je napadel tako imenovani katoliški liberalizem in tako tudi dr. Antona Gregorčiča. Pri teh napadih si je pridobil zaveznika, dr. Josipa Tonkljia, ki ob sebi ni maral aktivnega Gregorčiča. Spor ob deželnih volitvah je vodil v razcep, ki se je pokazal spočetka predvsem v menjavi uredništva *Soče*⁴⁴⁵ in v začetku izhajanja *Nove Soče*. Kasneje je Gregorčič pri volitvah za predsedniško mesto društva Sloga premagal Tonkljia in tako je nastal na Goriškem preobrat.⁴⁴⁶ Za nameček je Gregorčič marca 1891 premagal Tonkljia tudi na državnoborskih volitvah. Vodstvo slovenske politike je prevzel Gregorčičev krog, ki je po začasnem upadu moči konservativcev, po končanih deželnih volitvah,⁴⁴⁷ ponovno prevzel list *Soča* (od 30. 12. 1892 dalje). Z letom 1889 se pričinja torej Gregorčič-Gabrščkovo desetletje, ki traja do srede prve

⁴⁴³ Saverio Beinat – Pietro Londero, Luigi Faidutti. L'attività sociale coi contadini e pei contadini e la questione agraria Friuli Orientale. [Udine] 1974, 57-71.

⁴⁴⁴ Renato Jacumin, Le lotte contadine nel Friuli Orientale. Udine 1974, 40.

⁴⁴⁵ List je bil prvotno last Viktorja Dolencja, ki ga je prodal za 1000 goldinarjev v začetku l. 1878 novim lastnikom (družbi petih "gospodov", od katerih je Mašera največ plačal), novo lastništvo je stopilo v veljavo 27. 2. 1878. Člani lastniške družbe pa so se menjali. Kasneje so lastniki pooblastili dr. Josipa Tonkljia, da upravlja list (*Soča* 8. 11. 1889, šte. 45), oziroma, da nočejo imeti nobenega vpliva in odgovornosti glede urejanja lista (*Soča* 10. 4. 1896, šte. 15).

⁴⁴⁶ "Čudni čudaki pa morajo biti oni duhovniki, ki še vedno hvalijo dr. Tonkljia," je ob odhodu Tonkljia iz slovenske politike zapisal avtor članka *Preobrat na Goriškem* (*Edinost* 11. 2. 1891, šte. 12).

⁴⁴⁷ Komentar lista po volitvah: "Če bo pa dr. Gregorčič več dosegel za svoje volilce, odpisal ali zmanjšal jim davke, vpeljal slovensko gimnazijo v Gorici, priboril slovenskemu jeziku popolno enakopravnost v šoli, v uradu in javnem življenju, nastavljal tedaj tudi povsod slovenskega jezika zmožne uradnike; potem bomo mi prvi, ki mu bomo hvaležni in čestitali k takemu nepričakovanemu uspehu." (*Soča* 8. 3. 1891, šte. 10).

polovice leta 1889, ko se zveza dokončno prekine. Zunanji glasnik te zveze je list *Soča* (z izjemo časa med 31. 10. 1889 in 8. 3. 1891, ko ga je urejal dr. Mahnič), ki piše slogaško, se s cerkvenimi vprašanji ne ukvarja in nosi pa močan osebni pečat svojega urednika in lastnika Andreja Gabrščka. Njegova politična misel nastaja sprotno in je bolj posledica dobro uglasenega instinkta kot pa trdnejše politične izobrazbe in prepričanja.

Razkol leta 1889 je lahko označiti kot neuspeli poskus konservativnega udara v slogaške vrste. Liberalnejša skupina je napad odbila, stopila je v ofenzivo in imela pobudo v svojih rokah. Dr. Tonkli ni uspel, da bi obnovil svojo aktivno vlogo, čeprav je bil še vedno prisoten. Dr. Mahnič je dalje izdajal svojega *Rimskega katolika*⁴⁴⁸ in doživel poleti 1892 s sklicem prvega slovenskega katoliškega shoda pomembno priznanje svojim prizadevanjem. Goriški razcep je našel svoj odmev tudi na tem shodu, ko sta se sporekla dr. Gregorčič in dr. Mahnič, kot zastopnika "*breznačelnega slogaštva in izrazitega katoličanstva*".⁴⁴⁹ Na prvi katoliški shod je Slovence na Goriškem pripravil dr. Josip Pavlica tudi s posebno poslanico.⁴⁵⁰ V njej se je poleg naglaševanja načelne drže ("*Katoliški Slovenci pokažimo na I. slovenskem katoliškem shodu, da smo in da vedno ostanemo zvesti sinovi svojemu Bogu in svojemu domu ter da hočemo, kakor to zahtevajo sedanje razmere, na podlagi načel katoliške vere, skupno in jednotno delovati za duševni in gmotni napredek svojega ljubljenega naroda.*") dotaknil tudi domačih razmer: "*O Stirskem raje molčim, ker mi razmere niso znane, toda na Primorskem šopirijo se zdaj v narodnih društvih taki nerodni možje, da noben pošten kmet rad ne seda ž njimi za mizo. Na Vipavskem osobito nosijo zvonec taki govedniki, da jim noben pameten človek ne zaupa 5 for. Drugi gospodje (osobito trudoljubivi učitelji in vradniki) so kar 'tako zraven,' pa morajo imeti 'jezik za zobmi,' da jih ne raztržejo volkovi. Vsled tega vmika se vse boljše občinstvo od naših narodnih društev, a delavcev vže nekdaj ni blizu. Na Vipavskem si naši 'voditelji' vže tako propali, pa pomenja beseda Slovenec pohajača ali prismodo in čudil bi se ne, ako bi kedo vložil tožbo radi razžaljenja časti, češ, da si mu rekel: 'Hej Slovenec!'* (Na Vipavskem je namreč naš narod najbolj zbujen. Vse narodne fraze so tam vže zdavna preživele.)." Pavlica prihaja nato v posplošeno agitacijo, ko zapiše, da "*po vsem 'narodnem napredku,' po vseh 'slavnih zmagah,' po vseh plesih in veselicah, po vsem preš ..... in pijančevanju, zgubili smo v zadnjih tridesetih letih skoraj ves narod v Gorici in v Trstu. Poleg tega smo zadolžili nepremakljivo imovino, ki je bila edina naša zaslomba. Nrvstvenost je vtrpela iste rane ko povsodi.*"⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Neznani "*naroden Goriški postopač*" je natisnil (kraj in leto izdaje nista navedena; verjetno po l. 1889) iz 16 pesmi (vsaka štiri kitice) sestavljena *Goriška jadikovanja*, v katerih se kot edina konkretna oseba iz slovenskega javnega življenja na Goriškem omenja le dr. Anton Mahnič: "*Njegova senca kogar ne pokriva, / Kdor rimskega ne bere 'Katolika', / Kedor še ženskam rezal ni jezika, / Ta Mahniča zaupanja ne živi.*"

⁴⁴⁹ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, 46.

⁴⁵⁰ Poslanice Slovencem. I. Slovenci, na katoliški shod v Ljubljano 30-31 avgusta. Gorica 1892, 8 strani.

⁴⁵¹ Prav tam, 4-5.

Katoliški shod je vplival na poživitev konservativnih sil in na ustanovitev klerikalne organizacije na Goriškem. Mladi, imenovani tudi novostrujarji, so se zbirali pri listu *Primorski list*, ki je izhajal v Trstu od začetka leta 1893 dalje. Napovedal je, da njegov program sledi smernicam prvega slovenskega katoliškega shoda. V prvi številki je list svoj program strnil v tri točke: "1. *Vera krščanska in cerkev, in ž njo večna blaginja slovenskega naroda. Skušali bomo poživiti katoliško zavest in navajati č. č. bralce na pobožnost in molitev.* 2. *Časna blaginja zadolženih kmetov in osiročenih delavcev. Gospodarskih spisov si jako želimo, posebno o kmetijstvu in trgovstvu, o trgovskih in obrtnih šolah, o prometu itd.* 3. *Branili bomo materino govorico, milo slovenščino, katero nam hočejo vzeti nasprotniki. Mi smo Slovenci. Povdarjamo pa tudi nasproti birokratom, da je ohranitev slovenskega življa na Primorskem na veliko korist avstrijske državne misli.*"⁴⁵² Že v prvem letu izhajanja se je lotil goriških razmer in tako začel polemiko z društvom Sloga, njegovim predsednikom dr. Antonom Gregorčičem (ni prav, da želi uničiti ljudi, ki se strinjajo z njegovo politiko⁴⁵³) in časnikom *Soča*.⁴⁵⁴

Naslednje leto se je list preselil v Gorico, kjer je izhajal od osemnajste številke (20. 9. 1894) pod uredništvom Josipa Marušiča.⁴⁵⁵ *Soča* je v listu kar takoj prepoznala primorsko izdajo ljubljanskega *Slovenca*.⁴⁵⁶ Goriško slovensko politično življenje se poslej polarizira tudi ob obeh listih. Društvo Sloga pa želi ohranjevati svoj nadstrankarski značaj. *Primorski list* je polemičen do *Soče* in društva Sloga ter njegovega predsednika dr. Antona Gregorčiča.⁴⁵⁷ Svoj kredo je nešteto krat izpovedal, tako tudi proti koncu leta 1894: "*Hajdimo za dr. Mahničem v boj za najdražjo narodovo svetinjo, luč sv. vere ter z uma svitlim mečem lažnjivemu liberalizmu in njegovi zlahti korak za korakom svetimo domov.*"⁴⁵⁸ Posredno pa je na Gregorčiča letelo tudi geslo za deželne volitve leta 1895: "*Narodnih liberalnih katoličanov ne volite.*"⁴⁵⁹ Grajal je katoliške može "*duhovne in posvetne, ki se od prvega začetka bratijo z našimi najhujšimi nasprotniki*".⁴⁶⁰ List je zagovarjal načela krščanskih socialistov tudi kot protiutež socialni demokraciji: "*Mi vemo,*

⁴⁵² *Primorski list* 5. 1. 1893, štev. 1.

⁴⁵³ *Primorski list* 16. 8. 1894, štev. 16.

⁴⁵⁴ "Slovenci! Naročujte čisto in odločno katoliške liste" (*Primorski list* 15. 2. 1894, štev. 4).

⁴⁵⁵ *Primorski list* je že v svoji prvi številki zapisal, da so lastniki lista pripravljeni oddati list drugim, "*ako se kedo oglasi z istim programom*". Da je nato list prišel v Gorico, je bilo kar nekaj razlogov, poglobitvi pa je bila preselitev urednika Ivana Slavca, kaplana pri Sv. Antonu starem v Trstu na Repentabor za župnika (*Primorski list* 20. 0. 1894, štev. 18).

⁴⁵⁶ *Soča* 7. 1. 1893, štev. 2.

⁴⁵⁷ Tako tudi v zvezi s potekom občnega zbora Sloge (11. 10. 1894), ki je izšla v *Primorskem listu* (5. in 20. 11. 1893, štev. 20 in 22).

⁴⁵⁸ *Primorski list* 15. 11. 1894, štev. 22. Na začetku leta 1894 je *Primorski list* (18. 1. 1894, štev. 2) objavil članek *Novo leto, novo delo*, podpisal ga je Simon Gregorčič, kar očitno kaže, da gre za pesnika, saj članek, ki spodbuja katoliško zavest na prvem mestu ter nato narodno zavest in umno gospodarstvo, končuje s klicem: "*Na delo tedaj, ker resnobni so dnovi/ a delo in trud ti nebo blagoslovi!*"

⁴⁵⁹ *Primorski list* 5. 9. 1895, štev. 25.

⁴⁶⁰ *Primorski list* 7. 2. 1895, štev. 4.

čemu je treba odločne, radikalne krščansko-sovijalne reforme. Edino z njo si moro pridobiti ljudstvo ter je rešiti socialno-demokratske povodnji."⁴⁶¹

Ob teh poglobitnih tokovih slovenske politike se pojavljajo sopotniki, kot na primer skupina, ki tri leta izdaja list *Sloga*, od 9. septembra 1893 dalje. List, ki je v prvi številki oznanjal "*narodno politično poštenost*", je izdajal tiskarnar markiz Antonio Obizzi; kljub svojemu italijanskemu poreklu je želel odigrati neko vlogo pri Slovencih, podobno kot kromberški grof Alfred Coronini Cronberg, ki se je verjetno zaradi nekega spora z oblastjo odločil za Gregorčičevo društvo *Sloga*.⁴⁶² List *Sloga*, katerega poreklo in razvoj še nista raziskana, se je v svojem tretjem in obenem zadnjem letniku proglašal za krščanskosocialnega.⁴⁶³ Andrej Gabršček je list, ki se ni odlikoval z lepo slovenščino, imenoval za Neslogo; *Sloga* je imela tudi svoj gospodarski dodatek v *Goriškem vestniku* (1894-1896). Delovanje "*ubeglega laškega markiza*" Obizzija, ki naj bi delal za Tonklija,⁴⁶⁴ v prvih letih novonastale goriške situacije še daleč ne dosega ravni in pomena *Soče* ter *Primorskega lista*. Slednji je bil izrazito klerikalno glasilo, ki je, sledeč načelom prvega katoliškega shoda, stalno polemiziralo s *Sočo*. Ob polemikah pa so vendar domače razmere silile k premisleku o skupnem nastopu, poleg tega pa je Soča nasprotovala, češ da niso ljudje pri *Primorskem listu* edini, ki "*sestavljajo katoliško stranko na Goriškem in jo na zunaj zastopajo*".⁴⁶⁵ Dolgotrajna obračunavanja so enega izmed viškov dosegla leta 1896, ko je bila *Soča* obtožena, da širi krivoverške nauke in ko jo je v posebnem pismu 10. maja 1896 zavrnil (skupaj z italijanskim liberalnim listom) tudi goriški nadškof Alojzij Zorn, češ da piše predrzno o cerkvi in da skriva svoje delovanje za katoliškim imenom.⁴⁶⁶

Za vso klerikalno akcijo se je nedvomno skrival boj proti dr. Gregorčiču, ki je vsemu navkljub vztrajal v liberalni Gabrščkovi in, kar je še huje, od leta 1895 dalje tudi Tumovi brezverski družbi. Dr. Gregorčič se vsem tem napadom ni vdal. Pač pa je pričel z letom 1896 klerikalni tabor doživljati nekak prerod, ko so se tudi na Goriško začele širiti ideje krščanskosocialnega gibanja. Temu gibanju je utiral prvo pot *Primorski list* in njegov urednik dr. Josip Pavlica velja za prvega teoretika krščanskih socialcev na Goriškem. Toda pri širjenju idej imajo več za-

⁴⁶¹ Primorski list 10. 7. 1896, št. 20.

⁴⁶² Henrik Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, 212; Alois Lasciac, Erinnerungen aus meiner Beamtenkarriere in Österreich. Trieste 1939, 30-32.

⁴⁶³ Sloga 5. 1. 1895, št. 1.

⁴⁶⁴ Soča 30. 3. 1894, št. 13. 6. oktobra 1867 so v Krminu ob prehodu meje iz Italije Antoniu Marchese Obizziju (rojen 20. 8. 1843 v Vrtojbi), študentu univerze v Padovi, zaplenili različno iredentistično gradivo. Med dokumenti je bil tudi lastnoročni življenjepis, v njem je med drugim zapisal tudi: "... *così i primi elementi che la disgrazia da ricevere furono esclusivamente slavo-tedeschi. Italiano resta però sempre italiano.*" (Archivio di Stato di Gorizia, Capitanato distrettuale di Cormons, n. 1). "*Obizzi mejni grof Anton*" je v poročilu Sloge za leti 1883-1884 naveden med skoraj štiristotimi člani društva.

⁴⁶⁵ Soča 20. 3. 1896, št. 12.

⁴⁶⁶ Rimski katolik 8/1896, 305. V pismu Ivanu Vrhovniku je pesnik Gregorčič sodil, da je Zorn pisno napisal na pobudo ljubljanskega škofa Missie, če mu ni ta celo pismo sam napisal, ker slog ni Zornov (Simon Gregorčič, Zbrano delo. 4. Ljubljana 1951, 149).

slug od teoretika Pavlice mladi aktivisti, “*kranjski prišleki*” (na primer solkanski kaplan Dermastia in kaplan v Šempetru Franc Knavs).⁴⁶⁷

Novostrujarska skupina na Goriškem je sicer že pred letom 1896, ko je krščanskosocialno gibanje pripravilo svoj prvi nastop v Šempetru pri Gorici, pričela z delovanjem, ki je presegalo podobo tistega, kar je lahko nudil časnik s svojimi polemikami in vplivom. Leta 1891 je bilo v Mirnu pri Gorici ustanovljeno prvo katoliško delavsko društvo na Slovenskem,⁴⁶⁸ in prav v Mirnu pri Gorici je bilo 28. maja 1893 prvo večje javno zborovanje goriških novostrujarjev, na njem sta govorila dr. Josip Pavlica in pravnik Franc Pavletič.⁴⁶⁹

Toda vse do nastopa krščanskih socialcev je bilo delovanje katoliške slovenske politike na Goriškem usmerjeno v polemiko z društvom Sloga, njenim predsednikom Gregorčičem ter Gabrščekovo *Sočo*. Gregorčič in Gabršček, ki sta napade odbijala, pa prav tako nista sprejela krščanskih socialcev; Gregorčič je bil deležen klerikalne graje še zlasti leta 1894, takrat, ko se je v Ljubljani udeležil sestanka liberalnih zaupnikov. Zunanji videz njunega odpora do sile, ki bi znala aktivirati zlasti podeželje, je bilo njuno razbitje prvega krščanskosocialnega zborovanja na Goriškem, v Šempetru pri Gorici, 28. junija 1896. Zborovanju sta prisostvovala tudi dr. Janez Evangelist Krek in Josip Gostinčar: “*Upamo, da ta lekcija je došlim Ljubljančanom najlepši dokaz, da na Goriškem niso ugodna tla za prinešeno kranjsko seme, katero so morali lepo shraniti in nesti zopet domov v Ljubljano.*”⁴⁷⁰ V dejanjih Gregorčiča in Gabrščka pa se je tedaj tudi kazala želja, da bi novo gibanje pridobila zase. Ko se je za veliko noč istega leta mudil v Gorici dr. Karl Luegger, sta mu oba omenjala delovanje italijanskega židovstva v škodo slovenskega naroda, pridobiti sta ga hotela s protižidovskimi parolami in previdno molčala o krščanskem socialnem gibanju.⁴⁷¹ Da je bil njun strah upravičen, je potrdil kasnejši čas, ko slovensko podeželje ni ostalo gluho za vabljive obljube gibanja, ki se je zavzemalo za socialno pravičnost. Ko je leta 1899 Gabršček prekinil z dr. Gregorčičem, je ugotavljal, da so krščanski socialci postali tedaj s svojima glasiloma *Primorski list* in *Delavski prijatelj* skoraj edina trdnje organizirana skupnost v deželi, kar seveda društvo Sloga ni bilo. V štirih letih dela so uspeli na goriškem podeželju ustanoviti 9 posojilnic in le 4 posojilnice niso bile njihova domena.⁴⁷² Nastop krščanskih socialcev je leta 1896 prinesel v deželo novo aktivno silo, to leto je z odhodom dr. Mahniča na Krk prenehal izhajati tudi

⁴⁶⁷ Trentar [Jože Abram], Dr. Janez Ev. Krek (Gorica 1928), 34.

⁴⁶⁸ Branko Marušič, Miren v krščansko-socialnem gibanju na Goriškem. Koledar za leto 2002, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 2001, 83-91. *Primorski list* je na začetku leta 1893 (20. 2. 1893, šte. 4) poročal, da mirensko društvo lepo napreduje. 15. 1. 1893 pa je imelo občni zbor Katoliško politično bralno društvo v Podgori (prav tam).

⁴⁶⁹ Fran Frjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, 137; *Primorski list* 20. 6. 1893, šte. 12.

⁴⁷⁰ *Soča* 3. 7. 1896, šte. 27; 19. 12. 1899, šte. 101.

⁴⁷¹ *Soča* 10. 4. 1896, šte. 15. Dr. Luegger, eden vodilnih tvorcev avstrijskega nemškega krščanskosocialnega gibanja, je bil antisemit.

⁴⁷² *Soča* 29. 9. 1899, šte. 78; 27. 10. 1899, šte. 86.

Rimski katolik. Med Mahničem in Krekovimi socialci so sicer bile povezave, a o istovetenju ni mogoče govoriti,⁴⁷³ nasprotovanje Antonu Gregorčiču in goriškim liberalcem pa je potekalo v sozvočju.

Prav prvi slovenski katoliški shod je pobudil misel na katoliško politično društvo za celotno Primorsko⁴⁷⁴ tudi zato, ker goriška katoliška družba po dvajsetih letih od svojega nastanka ni našla pravega mesta niti pri Slovencih niti pri Italijanih. Na občnem zboru v začetku leta 1893 so zato razpravljali o predlogu, da bi se družba razdelila na italijanski in slovenski del.⁴⁷⁵ Konec leta 1894 so bila objavljena pravila Katoliške družbe za slovensko ljudstvo goriške nadškofije, družba naj ne bi imela političnih ciljev.⁴⁷⁶

V historiografskih obdelavah goriške slovenske politike je v veliki meri prevladal predvsem Gabrščkov pogled in ustvaril preveč liberalističen vtis goriških razmer v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Tudi svoje delo o goriških Slovencih je vsaj za tri zadnja desetletja avstrijske dobe sestavljal predvsem na časopisnih virih liberalnega izvora. Krščanskosocialno gibanje, ki je bilo na Goriškem zlasti zelo močno po prvi svetovni vojni, je nedvomno svojo moč črpalo v zarodkih iz devetdesetih let.

Podoba goriških slovenskih razmer okoli leta 1895 pa je razgibal še en kranjski⁴⁷⁷ prišlek ali *štrebar*, kot so sodobniki zapisali, da bi pokazali, kako Kranjci na Goriškem niso posebno dobrodošli. To je bil dr. Henrik Tuma, ki se je v zelo kratkem času visoko povzpел. Na Primorskem je sicer bival že od leta 1887, od 1890 na Goriškem, od spomladi 1894 v Gorici, in leta 1895 je postal poslanec goriškega deželnega zbora. Deloval je v Gregorčič-Gabrščkovem krogu, vendar se je od njiju razlikoval zaradi večje politične razgledanosti in bolj izdelanega političnega programa. Značajske poteze so mu onemogočale, da bi lahko segal za popolnejšimi dosežki. Dr. Tuma je dopolnil podobo osebnih obračunavanj in gonje, ki je tlela znotraj *narodnega vodstva* ter med klerikalno opozicijo. Obsojen je bil brezboštva, toda za klerikalno opozicijo so bile nekatoliške tudi akcije in metode Gregorčičevega kroga. Goriške razmere so bile pravzaprav slovenska posebnost tistega časa.

Kranjski prišlek je bil tudi novi goriški nadškof dr. Jakob Missia. Njegov prihod v Gorico je očitno povezan tudi z urejanjem razmer v neenotnem katoliškem taboru, z nalogo, da s stranpota na pravo pot pripelje dr. Gregorčiča. Katoliški tabor je kasneje večkrat poudarjal, da Missia ni imel take naloge. Tako je v pismu, po preteku skoraj štirih desetletij (30. 7. 1937), dr. Andrej Pavlica zagotavljal ljubljanskemu kanoniku dr. Mihaelu Opeki: "*Politična zveza dr. Gregorčič – Ga-*

⁴⁷³ Fran Vatovec, Časnikarski fenomen: goriška "Soča". V: Ob stoletnici "Soče" (1871-1915). Trst 1971, 49.

⁴⁷⁴ Primorski lis 20. 6. 1893, štev. 12.

⁴⁷⁵ Primorski list 20. 2. 1893, štev. 4.

⁴⁷⁶ Primorski list 20. 12. 1894, štev. 24.

⁴⁷⁷ Z opredelitvijo "kranjski" so na Goriškem označeni tudi Vipavci, ki so živeli onkraj Hublja, na Kranjskem.

bršček in Dr. Tuma se je začela rahljati še preden je nadškof Missia prišel v Gorico. G. Andrej Gabršček si je znal pridobiti lepo tiskarno in je postal neomejen gospodar političnega Gregorčičevega glasila 'Soča.' Zato je 'Soča' polagoma začela dajati brce samemu voditelju dr. Gregorčiču. Le-ta je bil primoran, če se je hotel obdržati na površju, kupiti l. 1899 tiskarno (Obizzijevo) in začeti izdajati novo politično glasilo 'Gorica'. [...] Nadškof Missia ni imel pri tem razkolu in prepiru nobenega niti najmanjšega deleža. Prepir je nastal, ker je bila omenjena politična zveza nenaravna in so si bili značaji teh oseb nasprotni. Nočemo tu razpravljati o krivdi te ali one osebe, ker ni to naš namen. Poudarjati hočemo le, da je bilo pisanje ljubljanskih literarnih listov, ki so trdili, da je bil nadškof Missia kriv tega razkola, popolnoma napačno. Kdor je poznal glavne osebe v tej stranki in bil priča njih delovanju, je drugačnega mnenja."⁴⁷⁸

Dr. Missia je bil naslednik nadškofa Zorna, ki je umrl duševno strtl 8. julija 1897 v dunajskem zdravilišču. Njegova smrt je v kriznem času, ki je vladal v deželi, povzročila vrsto ugibanj o novem nasledniku pa tudi o poteh, ki jih bo moral ubrati, saj naj bi si, po besedah dunajskega dnevnika *Neue Freie Presse*, Italijani zaradi napredovanja Slovencev ne želeli drugega kot razdelitev dežele po jezikovni meji. Pravico do imenovanja skoraj vseh škofov v monarhiji je imel cesar, pri tem mu je s predlogi pomagal prosvetni minister, ki je v primeru bodočega goriškega nadškofa sodil, da je potrebna močna roka za obvladovanje težav in nereda, kar je nastalo v času, ko je nadškofijo dolga leta vodil Andrej Gollmayr. Glavni problem, ki naj bi ga bodoči nadškof reševal, so bila politična in narodnostna nasprotja med Slovenci in Italijani, pomembna pa bi bila tudi vloga nadškofa pri vzgoji bogoslovcev.⁴⁷⁹

Izbran in potrjen je bil dr. Jakob Missia. Za nadškofa je bil imenovan 12. decembra 1897, v Gorico pa je prišel pomladi leta 1898; 16. maja tega leta je v Trstu obiskal tržaškega namestnika Leopolda Goessa.⁴⁸⁰ Le leto je bilo potrebno, da se je na Goriškem končalo slogaško razdobje in da se je tako izoblikoval klerikalni tabor. Že v svojem prvem pastirskem listu je nadškof zapisal: "... zatecimo se skupaj... da bom vas vodil tako, kakor zahteva vaše zveličanje, vam pa, da se boste dali tako voditi."⁴⁸¹ Za prenehanje goriške sloge mu seveda ne gre popolna in izključna zasluga, saj se je ta gotovo močno krhala ob močnih nastopih krščanskih socialcev. Dr. Gregorčič je želel to novo silo pridobiti, zato je *Soča* večkrat pozivala *Primorski list*, da pristopi k Slogi in zastopnik krščanskih socialcev je bil kasneje na občnem zboru Sloge 20. januarja 1898 izvoljen v odbor društva. Prvi Missiev korak je bila zadeva virilnega glasu v goriškem deželnem zboru v slovenski abstinenci. Tu je šel očitno po poti, ki jo je narekovala tržaška vlada, da se, čeprav z glasom večine, ki naj ga da virilist, in tako zaradi slovenske abstinenc-

⁴⁷⁸ Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, arhiv, 40 /196-201. Pismo je ohranjeno v prepisu.

⁴⁷⁹ Vinko Rajšp, Ozadja pri imenovanjih dr. Jakoba Missie za ljubljanskega škofa, goriškega nadškofa in kardinala. V: Missiev simpozij v Rimu. Celje 1988, 70.

⁴⁸⁰ Edinost 17. 5. 1898, štev. 77.

⁴⁸¹ Pastirski list z dne 17. 6. 1898.

ce, omogoči delovanje deželnega parlamenta. Druga naloga pa je bilo dokončanje nesprejemljivih povezav dr. Gregorčiča in njegovega kroga.

Slovensko-italijanska razmerja. Temeljna značilnost goriških razmer je slovensko-italijansko sožitje, ki ga je soustvarjala tudi razmeroma trdno začrtana narodnostna meja, z izjemo Gorice. V devetdesetih letih se Italijani politično še vedno ločujejo predvsem na katoličane (klerikalce) v Katoliški-politični družbi s sedežem v Gorici in z glasilom *L'Eco del litorale* ter na liberalne, ki jim je poglavitno glasilo *Corriere di Gorizia* (1883-1899). Krajši čas izhajata *La Sentinella del Friuli* (1896-1899) in *L'Eco del popolo* (1896-1899), prvi je liberalni, drugi pa zastopa krščanskosocialna načela.⁴⁸² Poleg tega so v italijanskem jeziku izhajali še avstrijakantski *L'Unione* (1891), ki je spominjal na lista iz osemdesetih let (*La Rassegna, Il Dovero*) ter na list *Il Rinnovamento* (1892-1895), ki je izhajal v italijanščini,⁴⁸³ pod "duševnim vodstvom"⁴⁸⁴ Andreja Gabrščka in je bil polemičen do političnih dejanj goriških Italijanov, zlasti iredentistov. Ob koncu stoletja je bil Gabršček udeležen še pri nekem podobnem časnikarskem poskusu, in sicer v nemščini pisanem časniku *Adriatische Post* (1899), ki je izhajal leto dni istočasno v Gorici in Puli.⁴⁸⁵

Italijanski liberalci niso bili enotni, njih najvidnejši predstavnik je bil odvetnik in kasnejši deželni glavar Luigi Pajer;⁴⁸⁶ program stranke je bil boj za obrambo in utrjevanje italijanstva dežele, iz tega kroga so v javnost prodirale občasno tudi iredentistične zahteve. Pravi liberalni nacionalci, tudi iredentisti, so pravzaprav predstavljali posebno grupacijo, ki se, razumljivo, formalno ni kazala v javnosti, ker je bilo njeno delovanje protidržavno. Poleg tiska so bila italijanskim liberalcem na voljo še druga sredstva javnega delovanja. Ob mestnih in deželnih volitvah se je izkazalo kot dober organizator politično društvo Unione, ki sicer ni bilo izjemno delavno.⁴⁸⁷ Politično je delovalo tudi goriško telovadno društvo, ki

⁴⁸² Ranieri Mario Cossar, *Attività non ignorate su alcuni giuliani*, *La Porta orientale* 28 /1958, 187-202.

⁴⁸³ "Lahov predrznost je treba pobijati tudi v njihovem jeziku" (*Edinost* 17. 12. 1892, štev. 101. Več o listu v članku *Il Rinnovamento. Goriški italijanski list s slovensko dušo* Darinke Košuta (*Jadranski koledar* 1992, 103-106).

⁴⁸⁴ Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. 1. Ljubljana 1932, 359.

⁴⁸⁵ Časnik je sicer uvrščen med goriško nemško časopisje, toda "z drugačnimi značilnostmi in cilji" in ni bil le protiiredentističen, marveč tudi protižidovski. Čeravno bi mu morala biti oblast naklonjena, je imel probleme s cenzuro in številka 10 (25. 5. 1899) je bila zaplenjena zaradi članka *Was in den italienischen Schulen gelehrt wird*. Zaplenjeno besedilo je bilo dobeseden prevod članka *Kako sodijo irredentovci o Avstriji*, objavila ga je tržaška *Edinost* (18. 5. 1899), ki pa ni bila zaplenjena (Hans Kitzmüller, *Esperienze giornalistiche in lingua tedesca a Gorizia nella seconda metà dell'Ottocento*. Studi Goriziani 59/1989, 45-56).

⁴⁸⁶ Ranieri Mario Cossar, *La dura vigilia della nostra redenzione* (1898-1918), *La Porta orientale* 27/ 1958, 463-483.

⁴⁸⁷ Na občnem zboru tega društva (24. 1. 1897) je goriški župan dr. Carlo Venuti izjavil, da od uspeha boja goriških Italijanov zavisi "naše življenje ali smrt" (*La Sentinella del Friuli* 27. 1. 1897, štev. 8).

je prav zaradi prepovedi svojega delovanja nekajkrat menjalo svoje ime, čeprav se vsebina od ustanovitve leta 1868 dalje ni menjala. Imelo je opravka s policijo in prireditve, na katerih je izpovedovalo svoja italijanska patriotska nagnjenja, je prirejalo v tajnosti.⁴⁸⁸ Poseben delež pri ohranjanju in utrjevanju italijanstva so imele šolske organizacije, v osemdesetih letih društvo Pro patria, v naslednjem desetletju pa organizacija Lega nazionale. V Gorici se je ustanovila podružnica Lege nazionale (18. 9. 1891), torej še pred ustanovnim kongresom v Trstu (1. 11. 1891).⁴⁸⁹ Lega nazionale je imela poitalijančevalni značaj, saj svojega šolstva ni gradila le v krajih, kjer so živeli Italijani, pač pa je prodirala ne le v na Goriškem zelo redka mešana naselja (Ločnik), pač pa tudi v povsem slovenske kraje goriške okolice (Podgora⁴⁹⁰), da bi tako z vdorom italijanskih osnovnih šol in vrtcev razbila trden slovenski obroč okoli Gorice. Slovesna otvoritev Legine šole v Ločniku (29. 11. 1891), ki je bil *“prva tri desetletja tega stoletja [...] še povsem slovenska vas”*, je povzročila pretep med Slovenci iz Podgore in skupino Italijanov iz Gorice. V pretepu je eden od udeležencev izgubil oko in sledil je sodni proces, na katerem je bilo šest Podgorcev obsojenih na zaporne in denarne kazni.⁴⁹¹ Lega je svoje politične namene pokazala leta 1893 ob priliki občinskih volitev v Solkanu, ko je zmagala lista njenih zastopnikov, Bartolomei, Lenassi, Mucha, skupinica gospodarsko vplivnih Italijanov, ki je živel v Solkanu. Zmaga je bila kratkotrajna, ker je vlada izide zaradi očitnih ponaredb uničila.⁴⁹² Podobno je bilo tudi v mešanem Ločniku, kjer so bile nepravilnosti ob volitvah leta 1893 preveč očitne. Toda če so solkansko občino prevzeli znova Slovenci, je Ločnik ostajal v rokah Italijanov. Ločnik je bil tudi kraj, kjer sta trčili druga ob drugo slovenska in italijanska šolska akcija. Slovenci so želeli s šolo in vrtcem zaježiti italijanizacijo tega kraja in njegovih zaselkov.⁴⁹³ Lega nazionale je imela svojo

⁴⁸⁸ Nino Agostinetti, *Gorizia e la Ginnastica*. Mariano del Friuli 2001, 148.

⁴⁸⁹ *Corriere di Gorizia* 13. 7. 1894, šte. 79; Ranieri Mario Cossar, *Sodalizi ottocenteschi in Gorizia*, *La Porta orientale* 25/1955, 470-497; Isti, *Tre lustri di contese nazionali goriziane (1882-1897)*, *La Porta orientale* 26/1956, 386-415.

⁴⁹⁰ *Corriere di Gorizia* 17. 1. 1893, šte. 7. K italijanizaciji Podgore so največ pripomogli indutrijski objekti. Podgora je bila primer, kako je nek kraj na Goriškem, teh pa ni bilo veliko (največ v zahodnih Brdih), v drugi polovici 19. stoletja izgubljal svoj slovenski značaj: *“Furlanščina z italijanščino [v Podgori] prodira ko neka avantgarda iredentistovskim nameram, prepeva se laški, furlanski, pogovarja i celo kolne se v teh jeziki”*. (Edinost 17. 8. 1881, šte. 33).

⁴⁹¹ Tri obravnave pred goriškimi porotniki v mesecu aprilu l. 1893. namreč: I. Nemški profesor Babsch proti “Novi Soči”. II. Šest slovenskih Podgorcev pred porotniki. III. Zdravnik Braun proti bivšemu uredniku “Rinnovamenta”. Gorica 1893, 64-65. Brošura govori (3-57) tudi o tiskovni tožbi goriškega gimnazijskega profesorja Franza Babscha l. 1893 proti *Novi Soči*, ki mu je naprtila avtorstvo proti Slovencev naperjenega članka v graški *Tagespost* (4. 6. 1892; preveden objavljen v *Corriere di Gorizia* 7. 6. 1892, šte. 68).

⁴⁹² Soča 10. in 24. 3. 1893, šte. 11 in 13; Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci*. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. I. Ljubljana 1932, 332-333.

⁴⁹³ Primer italijanizacije Ločnika je ohranil v svojem dnevniku iz 1894. Miroslav Premrou (Jadranski koledar 1976, 245-246). Revnemu slovenskemu kmetu je pristaš Lege nazionale nudil gospodarske ugodnosti, a pod pogojem, da vpiše otroke v Legino šolo.

podružnico tudi v Dolenjah,⁴⁹⁴ kar pravzaprav ni bilo nič nenavadnega, saj je bil kraj z občino vred tedaj že močno poitalijančen. Socialne in narodnostne razprtije pa je kazala grožnja Batujcev, ki so od lastnika železarskega obrata Italijana Mulitscha zahtevali, da odpusti delavce iz Italije (regnicoli).⁴⁹⁵

Problematika šolske akcije je del kompleksnega vprašanja narodnostnih bojev na Goriškem. Ti so potekali predvsem v Gorici, toda iz mesta so se širili tudi na podeželje, zlasti tja, kjer so med Slovenci živeli predvsem le začasno Italijani, na primer italijanski kamnarji v Nabrežini ali kovinarji v Batujah. Na italijanski strani je bila nosilec takih soočanj liberalna skupina z vsem svojim aparatom, delovala je predvsem v Gorici in v tistih večjih deželnih središčih, kjer so imeli Italijani popolno večino. Liberalci so se s problematiko italijanskega (furlanskega) podeželja le malo ukvarjali, zato se je tu uveljavljalo italijansko katoliško politično gibanje, zlasti krščanski socialci. Tudi italijanski klerikalci nimajo stikov s Slovenci, znotraj italijanskega političnega gibanja so v odnosu do liberalnih struj polemični. Podobno kot pri Slovencih se je tudi pri Italijanih uveljavljalo krščanskosocialno gibanje, ki je dobilo svoje prvo delavsko društvo v Gradežu, ustanovljeno 29. junija 1898.⁴⁹⁶ Formalni prodor krščanskih socialcev dokazuje tudi preimenovanje goriške Katoliško-politične družbe, leta 1899 se je preimenovala v Unione cattolico-sociale⁴⁹⁷ in je obenem objavila svoj namen, da brani interese katoličanov na področju verskih, socialnih in političnih zadev ter da širi katoliško-socialna načela ("*principi cattolico-sociali*"), moralno vzgojo, intelektualno kulturo in politično usmeritev vseh družbenih slojev, zlasti pa kmetov in delavcev.⁴⁹⁸ Ustanovitev furlanske katoliško socialne zveze je pomenila konec skupne akcije slovenskih in italijanskih katoličanov na Goriškem.⁴⁹⁹

Polemika, ki jo italijanski (furlanski) krščanski socialci vodijo do socialne demokracije, je močno podobna tisti, ki jo kaže slovenska stran. Krščansko socialno gibanje je pri Italijanih, podobno kot pri Slovencih, spodbudila socialna enciklika papeža Leona XIII. leta 1891. Organizacijo Unione cattolico sociale del Friuli je najprej vodil duhovnik Domenico Alpi, nato pa Adamo Zanetti, ki je bil leta 1897 izvoljen v državni zbor. Eden najvidnejših uspehov prvega obdobja krščanskosocialnega gibanja pri Italijanih oziroma Furlanih je bila ustanovitev hranilnice in posojilnice 22. marca 1896 v Koprivnem (Capriva del Friuli), pri njeni ustanovitvi je sodeloval Luigi Faidutti (rojen v Škrutovem/Scrutto v Beneški Sloveniji). Postal je eden voditeljev katoliškega gibanja na Goriškem, a se je pri vzponu moral soočati z Adamom Zanettijem, ki je imel podporo pri italijanskih liberalcih. Ker Zanetti leta 1901 ni bil več izvoljen v dunajski parlament, se je umaknil

⁴⁹⁴ La Sentinella del Frinli 16. 3. 1898, štev. 22.

⁴⁹⁵ Soča 11. 11. 1898, štev. 90.

⁴⁹⁶ L'Eco del popolo 10. 7. 1898, štev. 19.

⁴⁹⁷ L'Eco del popolo 12. 2. 1899, štev. 3; Delavski prijatelj 27. 4. 1898, štev. 8.

⁴⁹⁸ Italo Santeusano, Introduzione. V: L'Attività del Partito cattolico popolare friulano negli ultimi venticinque anni (1894-1918). Gorizia 1990, XXXIII.

⁴⁹⁹ Giovanni Demeio, Il Movimento Politico Cattolico nella contea di Gorizia-Gradisca (dal 1870 – all' inizio del secolo). Estratto da Il Territorio, 1-2/1979-1980, štev. 2-4, str. 8.

in začel službovati v Istri. Tako je postal osrednja osebnost Faidutti, ki je leta 1907 skupaj Giuseppejem Bugattom (ponovno izvoljena l. 1911) postal državni poslanec tudi s pomočjo glasov slovenskih volilcev v okrajih Červinjan – Tržič (Doberdob, Devin) in Krmin – Gradišče ob Soči (Biljana, Kožbana, Medana).⁵⁰⁰ Faidutti je vodil Unione popolare del Friuli, potem ko je leta 1899 ustanovil združeno zvezo Federazione delle cooperative cattoliche.

Pregled medsebojnih odnosov med Slovenci in Italijani v devetdesetih letih na Goriškem je lahko predmet posebne razprave, ki kronološko in vsebinsko predoči že v šestdesetih letih začetni proces, ki se potem s silovitostjo nadaljuje v obravnavani čas. V teh goriških narodnostnih bojih je tedaj posebnega poudarka vredna značilnost, da so se bolj kot kdajkoli prej goriške razmere razkrivale vsej avstrijski javnosti, da so dobivali obračuni poleg ustaljenih tudi nove oblike boja in da je bilo za nastanek polemičnih srečanj v prvi vrsti krivo ekonomsko napredovanje Slovencev. Iz kompleksa majhnih in velikih epizod se kot značilna pokaže težavna pot za ustanovitev slovenske mestne šole v Gorici. Začela se je leta 1892, končala pa po treh letih. Ta tri leta pa tudi čas po odprtju šole so izpolnile slovenske pritožbe, interpelacije – samo na prvem zasedanju (december 1895- februar 1896) deželnega zbora sedmega volilnega razdobja je bilo vloženih 19 interpelacij –, javni shodi in polemike po časopisih obeh narodnosti. Goriški magistrat je naposled odprl šolo, a ji je dodelil popolnoma neustrezne prostore, a ne le iz higienskih razlogov, šola je bila tudi potisnjena na rob mesta v predmestje Podturn na meji s tedanjo občino Št. Peter/ Šempeter pri Gorici.⁵⁰¹

Goriška Soča je leta 1894 sprožila dolgotrajno polemiziranje o italijanski “*podedovani kulturi*” (“*l'avita coltura*”), vanjo so se vključili tudi osrednji slovenski listi. Tako imenovana “podedovana kultura” naj bi bila netivo v razmerju Italijanov do Slovencev, je pisala Soča, ki je obenem sodila: “*Med deželnima narodoma na Goriškem se pač vrši isti proces, kakor ga vidimo povsod, kjer so si mejaši narodi, ki niso enakopravni. Tudi tukaj zahteva neizprosni duh časa, da mora vračati laška narodnost slovenski to, kar si je osvojila po krivici. Vsako upiranje temu procesu je ne le brezuspešno, ampak ga celo podpira.*”⁵⁰² Italijanska stran pa je na primer odgovarjala: “*Široko je področje, kjer se danes bije boj med narodom – gospodarjem teh dežel – njegovo oblast dokazuje zgodovina dvajsetih stoletij – in nekim od drugod prišlim narodom, ki je najprej ponižno prosil za kos kruha in je potem, ko je kruh dobil, povrnil dobrotniku z nesramnostjo, nepravičnostjo, lažjo ter pozabil na hvaležnost; ta dolg poravnava s poskusom,*

⁵⁰⁰ Ferruccio Tassin, Cenni sul movimento cattolico nella Contea di Gorizia e Gradisca. Ottocento e primo Novecento. Goriški letnik 1993-1994/ 20-21, 56.

⁵⁰¹ Marko Waltritsch je v pregledu zgodovine slovenskega šolstva v Gorici zapisal, da je bilo šolsko vprašanje do prve svetovne vojne in po njej, pa tudi po drugi svetovni vojni, “*jabolko spora med nacionalistično nastrojeno italijansko večino in slovenskim prebivalstvom v Gorici*” (Eno stoletje slovenskega osnovnega šolstva v Gorici. V: Slovenska osnovna šola “France Bevk” Gorica. Gorica 1984, 68).

⁵⁰² Soča 21. 9. 1894, šte. 38.

da svojega dobrotnika uniči.”⁵⁰³ Besedovanje, kdo in zakaj ima pravico bivanja na Goriškem, je bilo pogosto; obseg in vsebina tega bivanja sta prinašala že iz prejšnjih let izoblikovana stališča, po katerih so si Italijani želeli ohraniti svojo prevlado v deželi zaradi zgodovinskih dejstev (v deželi naj bi bivali pred Slovenci) in gospodarske premoči, Slovenci pa vsaj enakopraven položaj zaradi občutne številčne premoči. To merjenje dejstev sega še v današnji čas, ki je seveda goriške razmere korenito, vsaj v upravnem smislu, spremenil. Italijanstvo Gorice ni bil problem, ki se je neposredno dotaknil le Italijanov na Goriškem, sodil je v sklop problematike avstrijskih Italijanov. Z njo pa se je ubadala tudi Italija in bibliografija časopisnih ali drugačnih objav kaže na vso pozornost, ki jo je matica posvečala rojakom v “*neosvobojenih*” krajih. Med presojanja, ki so ponavljala stališča, poznana iz šestdesetih let, se je vrnil tudi kak drugače ubran razmislek. Z nekaj članki se je v diskusije vključil tudi jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli, ki je moro goriških Italijanov zaradi slovenskega pritiska želel pregnati s predlogom o razdeliti Avstrijskega primorja po narodnostnem načelu. Slovence pa je podobno kot leta 1848 selil iz Gorice, da si drugje v deželi ustvarijo njih središče. Priznal jim je pravico do lastnega razvoja in obstoja, zato je zavrzel zamisel postopne asimilacije kot zastarelo.⁵⁰⁴

V zaščito narodnostnih interesov in krepitve lastnega položaja v konfrontaciji z Italijani pa je med Slovenci nenehno živela ideja pripadnosti slovanskemu svetu in o naslonitvi nanj. To dejstvo so opazili tudi slovanski obiskovalci Gorice, tako K. Ostaszewski-Barański, ki je Gorico (Gorycy) pomotoma (ali pa hote, da je parafraziral Karla Czoerniga) poimenoval *slovanska Nica* (*słowiańska Nicea*). Opazil je sicer, da je ob italijanskem značaju mesta čedalje večji vzpon Slovencev, omenil je poleg drugega delovanje založbe Andreja Gabrščka (knjižna zbirka Slovanska knjižnica).⁵⁰⁵ Tudi poljska pesnica in pisateljica Maria Konopnicka je opisovala Gorico.⁵⁰⁶ S tem pa pregled objav o Gorici v slovanski književnosti in publicistiki zagotovo ni zaključen. Andrej Gabršček, ki mu je bilo zelo jasno, da Gorica ne more postati most, ki bi povezoval italijanski in slovenski oziroma slovanski svet, je v svoji založbi izdajal prevode iz slovanskih literatur in slovenske izvirnike.⁵⁰⁷ Po njegovi zaslugi, bil je tiskar in založnik, je Gorica postala pomembno kulturno središče, ki je poleg založništva v delokrog vključevalo druge zvrsti ustvarjanja. K takemu razvoju so največ pripomogli izobraženci, ki so se v Gorici zaradi zaposlitve začasno ali pa stalno naselili. Omogočila pa ga je tudi trdna narodna zavest vseh slojev slovenskega prebivalstva Gorice ter njene bližnje in bolj oddaljene okolice.

⁵⁰³ La Sentinella del Friuli 21. 11. 1896, štev. 5.

⁵⁰⁴ Branko Marušič, Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci. Zgodovinski časopis 30/1976, 291-298

⁵⁰⁵ Z nad Drawy, Sawy i Soczy. Lvów 1903, 181, 184-185.

⁵⁰⁶ Marijan Breclj, Neznana slovenska rokopisna slovnica poljskega jezika. V: Est-Europa. I. Miscellanea slovenica dedicata a Martin Jevnikar in occasione del suo 70° compleanno, Udine 1984, 245.

⁵⁰⁷ Branko Marušič, “Gorica draga, domovina mila!” V: Od Maribora do Trsta. Zbornik referatov. Maribor 1997, 31.

V slovenske in italijanske polemike in dokazovanja so se tudi tokrat vmešali tudi goriški Nemci. Že v prejšnjih desetletjih so si, na primer družina Ritter-Záhony, utrjevali gospodarski položaj, ustanavljali strokovna združenja, delovali publicistično, ustvarjali lastno družabno življenje in skrbeli, ne nazadnje, tudi za lastno šolstvo. V Gorici je bila 1882 ustanovljena šola nemškega šolskega društva Schulverein;⁵⁰⁸ goriška podružnica Schulvereina, ki jo je vodil ravnatelj gimnazije Theodor Pantke, je imela svoj občni zbor 1. aprila 1882 v prostorih gimnazije.⁵⁰⁹ Navsezadnje pa je nemščina, ki je po letu 1848 izgubljala dominanten položaj v javnosti, vse do razpada monarhije ostala dominantna v državni upravi – tudi na Goriškem – predvsem zato, ker so izključno v njej komunicirale centralne oblasti in vojska.⁵¹⁰

Časopisne polemike in druge oblike italijansko-slovenskega narodnostnega boja na Goriškem so spremljali tudi fizični obračuni, zlasti na slovenskem podeželju. Taka groba srečanja so sicer v veliki meri vzpodbudili italijanski obiskovalci strnjene slovenskega ozemlja okolice Gorice, a so Slovenci na izzivanja reagirali mnogokrat na način, ki jih je pripeljal v navzkriž s kazenskim zakonikom. Izzivalcev in nedolžnih ni bilo lahko iskati. Leta 1898 so Slovenci izkoristili atentat na avstrijsko cesarico Elizabeto za protiitalijanske izgrede in zlasti dogodki v Nabrežini (napadi na *regnicole* – kamnoseške delavce), ki so povezani z malo kasnejšimi nastopi slovenskih Devincev proti tamkajšnji Legini šoli, so odmevali tudi v italijanskem tisku izven Avstrije. Takih in podobnih epizod je bilo veliko.

Deželni zbor v Gorici je še dalje ostajal prizorišče spopadov in merjenja moči med obema narodoma. Deželna volilna zakonodaja je dajala Italijanom enajst poslanskih mest, slovenskemu delu dežele pa deset, odločilen je bil virilni glas goriškega nadškofa, pa tudi deželni glavar Franc Coronini se je ves čas (1883-1899) svoje funkcije deželnega glavarja odrekel glasovalni pravici, kar je lahko zaustavilo delo zbora. Pomembnejša je bila pravzaprav naloga komisij (odsekov) deželnega zbora. Ti so dajali predloge na dnevne rede zasedanj zbora in izmed treh takih odborov so imeli dva v svojih rokah Italijani; Slovenci so želeli, da bi z ustanovitvijo še enega odbora dosegli nekako ravnovesje. Toda *“govoriti o jednokopravnosti obeh narodnosti bila bi le neslana in neumestna šala.”*⁵¹¹ Pomladi leta 1895 so se razmere zaostrole, da je moral poseči namestnik Rinaldini, vendar brez uspeha, ker ni bilo soglasja o ustanovitvi posebnega deželnega šolskega sklada, nasprotovali so Italijani.⁵¹² Slovenska stran je poskušala s predlogom za-

⁵⁰⁸ Barbara Alm, Der Deutsche Schulverein in Kärnten, Görz und Triest vor dem Hintergrund der österreichisch Schulpolitik und im Spannungsfeld nationaler Differenzierung 1880-1914. Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades an der geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1988.

⁵⁰⁹ Soča 14. 4. 1882, št. 15. V javnost je prišla tudi vest, da namerava nemško šolsko društvo ustanoviti svojo šolo na Predelu oziroma v Logu po Mangartom (Soča 13. 10. 1882, št. 41).

⁵¹⁰ Pierpaolo Dorsi, Gorizia nelle istituzioni austriache. V: Cultura tedesca nel Goriziano. Gorizia 1995, 255.

⁵¹¹ Edinost 16. 3. 1892, št. 22.

⁵¹² Edinost 13. 2. 1895, št. 19.

kona za izboljšanje socialnega položaja osnovnošolskih učiteljev (22. 1. 1895). Krizno stanje je najbolj pokazala zadnja seja šestega obdobja, 13. februarja 1895, manjkalo je deset slovenskih poslancev (I deputati sloveni). Poleti istega leta je glavar Coronini odstopil in sledile so nove deželne volitve.

Konec leta 1895 so na prvi seji zasedanja septembra istega leta izvoljene-ga novega deželnega zbora slovenski poslanci prebrali več interpelacij, ki so se v največji meri dotikale šolskih vprašanj (slovenska mestna šola v Gorici).⁵¹³ Problem, ki pa je dolgo časa vznemirjal javnost, je bil sklep, ki so ga slovenski poslanci predstavili na seji 11. februarja 1896: "*Nalaga se deželnemu odboru, da prouči in pretrese natančno obstoječe razmere gledé napravljjanja in vzdrževanja ljudskih šol ter predloži eventuelno deželnemu zboru v prihodnjem zasedanju načrt zakona, ki urejuje te razmere med posameznimi občinami, okraji in deželo.*"⁵¹⁴ Pot do uresničitve take zahteve pa je šla preko komisij deželnega zbora. Zahteva slovenskih poslancev, da se izdela zakon o deželnem šolskem skladu, je bila po Gabrščkovi sodbi "*eno glavnih vprašanj takratne naše domače gospodarske politike*",⁵¹⁵ ki pa se tedaj ni prvič sprožilo v deželnem zboru in v javnosti. Zakon o deželnem šolskem skladu (zalogu) je predstavil dr. Anton Gregorčič že 16. maja 1893.⁵¹⁶ Slovenci so zahtevali, da dobi dežela enoten šolski sklad za razliko od obstoječega stanja, ko so delovali okrajni šolski skladi. Z novim deželnim skladom bi se sredstva solidarnostno prelivala iz finančno močnejšega dela dežele v šibkejšega; Italijani so nasprotovali, da bi financirali slovensko šolstvo v deželi, zlasti ker so sodili, da plačujejo davke v Gorici izključno Italijani. "*Vsako gibanje s katerim se hočemo rešiti laškega gospodarskega jarma, vsak poskus, da bi dosegli mrvico narodne ravnopravnosti, razupiva se po naših furlanskih sodeželanah kot stremljenje po prevladi v deželi, kot poskus, da bi uničili italijansko narodnost,*" je zapisal Gabršček.⁵¹⁷

Vse značilnosti delovanja zbora pa so se pokazale zlasti leta 1897. Zgodovinar goriškega deželnega zbora Harald Krahwinkler⁵¹⁸ je kot protagonista merjenja moči postavil šestinšestdesetletnega dr. Luigia Pajerja in še ne štiridesetletnega dr. Henrika Tumo. 3. februarja 1897 je dr. Tuma v imenu desetih slovenskih po-

⁵¹³ Deželni zbor goriški. Prvo zasedanje leta 1895-96 (Važniši predlogi, sklepi, interpelacije in govor). Gorica 1896, 205 strani. Slovensko stran za zastopali: Josip Abram, Ivan Berbuč, Alfred Coronini Cronberg, Blaž Grča, Anton Gregorčič, Anton Klančič, Ivan Lapanja, Anton Muha, Aleksij Rojic in Henrik Tuma. Abram, Berbuč, Grča, Gregorčič, Lapanja, Tuma so bili kandidati društva Sloga, slovensko veleposest so zastopali Coronini, Klančič in Rojic.

⁵¹⁴ Petrattazioni della I tornata epoca VII della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1895-1896. Gorizia 1897, 1779-20.

⁵¹⁵ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1. Ljubljana 1932, 478.

⁵¹⁶ Petrattazioni della IV. tornata epoca VI della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1892-1893. Gorizia 1893, 85.

⁵¹⁷ Soča 11. 1. 1898, števec 3.

⁵¹⁸ Die Landtage von Görz-Gradisca und Istrien. V: Die Habsburgermonarchie, 7, Wien 2000, 1894-1895.

slancev predlagal, da se poleg že obstoječih komisij (odsekov) deželnega zbora ustanovi še četrti, za upravne zadeve. Tuma je ustanovitev predlagal zaradi potrebe, pa tudi zato, "da dobi tudi naša stranka važen odsek, v katerem bi imela večino".⁵¹⁹ Dotlej so imeli Italijani večino v dveh odborih in z novim bi se stanje uravnovesilo. Italijanska stran predloga ni sprejela, zato je Tuma na isti seji napovedal abstinenco slovenskih deželnih poslancev, ker "da jim ni mogoče več sodelovati v deželnem zboru, dokler se jim ne da poročstva, da se resno misli preustrojiti deželne razmere".⁵²⁰ Nadaljevanje zasedanja deželnega zbora je omogočil virilni glas goriškega nadškofa Zorna, z njegovo navzočnostjo je bila dosežena potrebna večina za zakonito delovanje zbora.

Ko se je deželni zbor ponovno sestel 28. decembra 1897 (prva seja tretjega zasedanja sedmega obdobja), ni mogel regularno delovati, kajti s smrtjo nadškofa Zorna ni bilo virilnega glasu, novi nadškof pa še ni nastopil svoje funkcije, čeravno ga je cesar imenoval za nadškofa dva tedna pred tem. Vsi poslanci so se znova zbrali 19. septembra 1898 ob komemoraciji za umorjeno cesarico Elizabeto, dva dni nato pa sprejeli resolucijo ob petdesetletnici vladanja cesarja Franca Jožefa I. Potem so Slovenci nadaljevali z obstrukcijo, saj se je seja 23. septembra 1898 nadaljevala le z virilnim glasom novega goriškega nadškofa dr. Jakoba Missie. Soča⁵²¹ je nadškofovo navzočnost komentirala: "Ali se je hotel na licu mesta sam prepričati, kako delajo italijanski poslanci v deželni zbornici ... ali pa se je udal italijanskemu vplivu ter je stopil na stran sovražnikov slovenskega naroda?" Soča je nadškofovo vedenje pogostokrat grajala, sicer pa tudi njegovega prihoda v Gorico ni posebej pozdravila, zapisala je le besede: "Vsemogočni daj, da bi znal ubrati vselej pravo strujo v teh prečudnih razmerah!"⁵²²

Kriza deželnega zbora je prinesla v deželo posebno stanje. Na eni strani prerekanje med Slovenci in Italijani, z druge strani pa spore med tvorci abstinence, moštvom, ki je bilo izvoljeno v deželni zbor leta 1895 (povečini Slogini kandidati z izjemo kmečke kurije na Krasu) ter klerikalno opozicijo (*Primorski list*). Soča je bila glasnik abstinence in eksodusa slovenskih poslancev, italijanski tisk pa je naglaševal škodo, ki jo trpi zlasti slovensko podeželje zaradi trmoglavosti slovenskih deželnih poslancev.⁵²³ Goriške razmere so seveda odmevale tudi v osrednji slovenski javnosti. Ljubljanski *Slovenski list* je napadal dr. Tumo, *Slovenski narod* pa razkrival nesposobnost goriških voditeljev oziroma poslancev, da bi izbojevali boljše osebne prejemke goriškim učiteljem; takemu boju abstinence ni koristila. Gabršček-Gregorčičev krog je s poudarjanjem abstinence tvegala spor z goriškim učiteljstvom, svojim zaveznikom, je sodil ljubljanski liberalni dnevnik, zato je treba abstinenco nadomestiti "s težavnejšim a tudi uspešnejšim parlamen-

⁵¹⁹ Petrattazioni della II. tornata epoca VII. della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche. Anno 1896-1897. Gorizia 1897, 19-20.

⁵²⁰ Prav tam, 40.

⁵²¹ Soča 27. 9. 1898, štev. 77.

⁵²² Soča 20. 5. 1898, štev. 40.

⁵²³ Corriere di Gorizia 22. 7. 1899, štev. 87.

tarnim bojem".⁵²⁴ Italijanska stran je trdila, da zadržanje slovenskih poslancev škodi celotni deželi: "*Nekoliko smo skrivali naše prepričanje, ker je ta dežela naša, kjer so naše pravice in naša civilizacija, se ne bo našel nikdar predrzneš, ki bi se drznil dotikati te naše zaklade.*"⁵²⁵

Prvo obdobje krize deželnega zbora se je končalo 28. decembra 1898, ko je vlada predložila osnutek zakona o deželnem šolskem skladu. Še pred tem se je deželni zbor lahko sestal, ker je delovanje omogočil virilist, novi goriški nadškof Missia. Konec leta 1898 je tako nastala nova kriza deželnega zbora, ki je nato dolge mesece zaposlovala goriško javnost. Vladni osnutek je pognal nato v abstinenco Italijane, ki se zasedanj deželnega zbora niso udeleževali, niti ne 15. aprila 1899, ko je sejo omogočil s svojo navzočnostjo goriški nadškof. Takrat je zbor vodil novi predsednik dr. Luigi Pajer Monriva, ki ga je za deželnega glavarja imenoval cesar 8. aprila 1899, potem ko se je mestu glavarja odpovedal grof Franc Coronini,⁵²⁶ ki ga je na naslednjih dveh nesklepčnih sejah nadomeščal dr. Anton Gregorčič. Kot deželni poslanec mesta Gorice se je grof Coronini, po sodbi Italijanov, preveč nagibal na slovensko stran; spor, ki je trajal dalj časa, je rešil z odstopom. Na seji 15. aprila 1899 je glavar prebral Gregorčičevo izjavo, da se slovenski poslanci sej ne bodo udeleževali, pač pa je iz razprave mogel spoznati, "*da moji gg. tovariši so pripravljeni podati roko v spravo med borečima se strankama, ako bi Italijani in vlada hoteli vpoštevati opravičene zahteve slovenskega ljudstva in njegovih zastopnikov.*"⁵²⁷ Na seji Slovencev seveda ni bilo, pač pa nadškof Missia, ki ga je del italijanske javnosti sicer obrekoval.⁵²⁸

Novo obdobje krize je trajalo do 17. decembra leta 1900, zbor se je do konca tega leta sestal še dvakrat, nato pa ponovno sredi junija 1901. Nadaljeval je delo vse do novega sklica, na podlagi novih deželnih volitev decembra leta 1901. V tem času je ohromela odločnost slovenskih poslancev, da se sej deželnega zbora ne udeležujejo. Tesno pa je ta sprememba povezana, če ga že ni pospešila, z razkolom v vrstah Slovencev. K taki ugotovitvi navajajo besede iz Gabrščkovega članka *Nekoliko spominov in izkušenj*. Pisec teh spominov omenja članke v *Slovenskem listu*, napadli so tudi dr. Tumo, ker da se hoče skupaj z grofom Coroninijem polastiti *narodnega vodstva* na Goriškem in nadaljuje: "*Ti dopisi so prihajali iz poslanskih krogov in so torej dokazovali, da imamo na Goriškem jedno oficijalno in drugo neoficijalno politiko nekaterih poslancev.*"⁵²⁹

Razkol je dokončal slogaško obdobje goriške slovenske politike in začel njeno novo, ideološko opredeljeno delovanje. Bojkot slovenskih poslancev (april 1899-december 1900) je za poldrugo leto ohromil delovanje goriške deželne

⁵²⁴ Slovenski narod 12. 12. 1898, štev. 284.

⁵²⁵ Corriere di Gorizia 16. 11. 1899, štev. 131.

⁵²⁶ *Edinost* (10. 4. 1899, štev. 81) je to imenovanje označila kot pravo značilnost politike tedanje vlade.

⁵²⁷ Petrattazioni della IV tornata Epoca VII della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche anno 1898-1899. Gorizia 1900, 13.

⁵²⁸ Soča 18. 4. 1899, štev. 31.

⁵²⁹ Soča 23. 5. 1899, štev. 41.

uprave.⁵³⁰ O plačah učiteljev in deželnem šolskem skladu so ponovno razpravljali kasneje, najprej na seji 2. januarja 1903. Problema niso uspeli rešiti niti na kasnejših obravnavah.

Mehanizem razkola na Goriškem se je vrtel predvsem okoli dveh oseb. Prva je bil dr. Gregorčič, ki se je očitno tudi na pritisk nadškofa moral odpovedati zavezi z liberalno usmerjenimi. Med temi sta izstopala Gabršček in dr. Tuma.⁵³¹ Slednji je bil največji kamen spotike in je v sporu odigral zelo pomembno vlogo.⁵³² Tuma je daleč presegal raven goriškega političnega obzorja, zagovarjanje načelnosti ga je kajpak odbijalo od Gregorčičeve skupine, pa tudi stremljenje po neki kmečki delavski demokratični stranki⁵³³ ga je kasneje od Gabrščka pripeljalo k socialni demokraciji.

Pojav delavskega gibanja je novost devetdesetih let na Goriškem. Primerjava z ostalimi slovenskimi ali pa tržaškimi razmerami pokaže, da je bil pojav delavskega gibanja pod vplivom krščanskih socialcev in socialne demokracije na Goriškem nekoliko v zamudi. Na razvoj delavskega gibanja je vplivalo širjenje industrije v deželi; največja industrijska središča so bila poleg glavnega mesta Ajdovščina, Nabrežina, Podgora⁵³⁴ in Tržič. Na Goriško so prvi socialnodemokratski aktivisti prihajali iz Trsta, socialistične ideje pa so se širile tudi v krogu nemških železničarjev v Gorici.⁵³⁵ Prvi ugotovljeni pomembnejši sestanek je bil

⁵³⁰ Claudia Gruber, *Der Kampf zwischen Austroitalienern und Austroslowenen um die nationale Identität von Görz illustriert an den Auseinandersetzungen und die Errichtung eines Landesschulhofs im Spiegel des Corriere di Gorizia und der Adriatischen Post*. Diplomarbeit zur Erlangung des Magistgrades an der Geistwissenschaftlichen Fakultät Salzburg. Salzburg 1998, 111.

⁵³¹ Nekdanji taborit Ernest Klavžar je pisal 10. 2. 1900 Franu Levcu, da sta Gabršček in Tuma "najnavadnisha koristolovca katera v svoje namene begata in zapeljavata naše ljudstvo". (Branko Marušič, Osem neobjavljenih pisem Ernesta Klavžarja Franu Levcu. *Jadranski koledar* 1975, 203).

⁵³² Negativen odnos do Tumovih dejanj nam kažejo že podatki iz korespondence pesnika Simona Gregorčiča, ko Ivanu Vrhovniku piše 30. 10. 1819 tudi o goriškem razkolu, krivca zanj vidi v "neizmerno čistihlepem dr. Tumi... Tuma je naša nesreča" (Simon Gregorčič, *Zbrano delo*. 2. Ljubljana 1948, 393 in *Zbrano delo*. 4. Ljubljana 1951, 178-179).

⁵³³ Henrik Tuma, Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, 249.

⁵³⁴ Industrija, ki se je razvijala v Podgori, je vplivala "slabo na narodnostne odnose slovenske Podgore. V papirnici dobiva nemreč dela in zaslužka veliko tujcev, ki se skoro za stalno naseljujejo v Podgori, kateri skušajo dati dvo in celo trojezično lice. Največ je Furlanov – celo iz Italije ... Taki ljudje, ki je toliko časa bivajo v Podgori, dokler jim papirnica daje delo, hočejo čisto slovensko vas razkričati za vas s prebivalstvom različne narodnosti. Take težnje vzbujajo med zavednim delom slovenskih Podgorcev in drugih okoličanov prav veliko razdraženosti." (Tri obravnave pred goriškimi porotniki v mesecu aprilu l. 1893. namreč: I. Nemški profesor Babsch proti "Novi Soči." II. Šest slovenskih Podgorcev pred porotniki. III. Zdravnik Braun proti bivšemu uredniku "Rinnovamenta". Gorica 1893, 58-59)

⁵³⁵ Po ugotovitvah *Primorskega lista* je bila gnezdo socialne demokracije v Gorici podružnica Stokovnega društva avstrijskih železnic (Soča 7. 8. 1896, štev. 32). Leta 1899 pa je obstajala v Gorici skupina osrednje sindikalne organizacije Federazione dei lavoratori e lavoratrici, ki je imela svoj sedež v Trstu (Zgodovinski arhiv KPJ, 5/1951, 59). O delavskem gibanju na Gori-

30. avgusta 1896 v Dreherjevi pivnici v Gorici, vodil ga je socialni demokrat Carlo Ucekar iz Trsta.⁵³⁶ Vpliv Furlanije, kjer je bilo socialistično gibanje že dovolj razvito – od leta 1893 je izhajal v Vidmu list *L'Avvenire*, glasilo furlanskega socializma – ni bil ravno velik (kamnarji v Nabrežini). Prve delavske stavke so se pojavile že v sedemdesetih letih, v osemdesetih letih je odmevala stavka krminskih mizarjev (1884),⁵³⁷ leta 1890 so se stavki kraških kamnarjev pridružili tudi Nabrežinci.⁵³⁸ Avgusta 1897 so Nabrežinci ustanovili strokovno društvo. To je bila druga delavska organizacija na Goriškem, saj so svojo organizacijo že leta 1894 ustanovili grafični delavci v Gorici.⁵³⁹ Socialistični agitatorji iz Idrije pa so pripravili socialdemokratski shod v Cerknem.⁵⁴⁰

Zgodovina delavskega gibanja na Goriškem še ni raziskana. Ne glede na vse predhodne pojave pa je mogoče soditi, da je leto 1898 prelomno za razvoj socialističnega gibanja na Goriškem. Ni le pospešilo njegovega razvoja, marveč je opozorilo domače politike, da se z vso resnostjo soočajo z novim partnerjem v političnem življenju. Andrej Gabršček je še leta 1896 pisal o socialni demokraciji: "*Še previdneje bi trebalo nastopati danes proti mogočni svetovni stranki, ki se tako silovito organizuje, da je ne premagajo vsi topovi in vsi 'bajoneti tega sveta, nasprotno, utegne priti čas, da vse to morilno orožje bo le prekmalu v njenih rokah.*"⁵⁴¹ Tak naklonjeni odnos je seveda imel strankarsko ozadje, ker je pač klerikalno časopisje opozarjalo na pretečo nevarnost socializma. Gabršček se je kot predstavnik goriške slovenske slogaške politike spogledoval tudi z delavskim gibanjem, pri tem pa ni imel jasnih izhodišč. Potem ko sta z Gregorčičem razbila prvi javni nastop krščanskih socialcev leta 1896, češ da na Goriškem niso "*ugodna tla za prinešeno kranjsko seme*",⁵⁴² pa je skoraj v isti sapi sporočal o svojem načrtu, da želi izdajati prilogo k *Soči* z naslovom *Delavec*. Priloga se bo zavzemala za delavsko vprašanje "*v smislu krščanskih socijalistov dunajskih*".⁵⁴³ Tako nejasno taktiziranje potrjuje tudi potek polemike med *Sočo* in *Primorskim listom* prav tako leta 1896, ko Gabrščkov list ni pozabil poudariti, da izhaja pod zastavo krščanskega socializma že od leta 1889 dalje, torej od časa političnega razcepa. *Soča* je krivdo za razmah internacionalnega socializma naprtila klerikalcem,

---

škem piše tudi Leopold Devetak (Vecchi e nuovi partiti politici Goriziani nel primo Novecento, Università di Trieste, Tesi di laurea, a. c. 1969-1970).

⁵³⁶ Nino Agostinetti, La principessa Contea di Gorizia e Gradisca alla fine dell'Ottocento, Padova 1980, 35.

⁵³⁷ Krminski delavci so zahtevali ob svoji stavki 16. 4. 1884 povišanje mezd za 20%. Tisk (Corriere di Gorizia 23. 4. 1884, šte. 33) je poročal o "*brutto fantasma del sciopero*". Zaradi neugodnih delovnih pogojev so stavkali tudi delavci v Podgori 31. 12. 1887 (Soča 7. 1. 1888, šte. 1).

⁵³⁸ Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884-1894. Ljubljana 1963, 199-201.

⁵³⁹ Josip Petejan, Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno. V: Goriški zbornik 1947-1957. Nova Gorica 1957, 49.

⁵⁴⁰ Edinost 20. 5. 1897, šte. 60

⁵⁴¹ Soča 31. 8. 1896, šte. 31.

⁵⁴² Soča 3. 7. 1896, šte. 27.

⁵⁴³ Soča 24. 7. 1896, šte. 30.

“*Mahničevi šoli*”.⁵⁴⁴ Z druge strani je *Primorski list* očital *Soči* simpatiziranje s socializmom.

Porast delavskega gibanja je obe goriški slovenski politični formaciji leta 1898 znova pripeljal k razmišljanju o pojavu, ki jima je bil doslej bolj razlog za medsebojna zmerjanja, kot pa neka politična sila, ki bi jima lahko postala popolnoma enakovredna. Obe skupini sta občutili naraščajočo moč krščanskih socialcev. Bili so pravzaprav del klerikalne organizacije, a vendar z njo ne povsem istovetni, ker bi sicer goriškim krščanskim socialcem ne bilo treba ob *Primorskem listu* izdajati od 13. januarja 1898 dalje novega glasila *Delavski prijatelj* s podnaslovom “*krščanskosocialni list za delavce na Primorskem*” in geslom: “*S križem je bil odrešen človeški rod, le v znamenju križa more delavec upati na boljšo bodočnost.*” Časopis je izdajal konzorcij *Primorskega lista*.⁵⁴⁵ *Soča* je bila tako prisiljena, da se je čedalje bolj poglobljeno lotevala socialnih vprašanj, tako v mestu kot na podeželju. Besede “*naš narodni boj ni drugega nego del socialnega vprašanja, in s pravično rešitvijo socialnega vprašanja bilo bi tudi narodno vprašanje rešeno,*”⁵⁴⁶ je v listu izpovedoval neimenovani dvaindvajsetletni krojaški mojster. Delavsko vprašanje, *la questione operaia*, pa se je čedalje bolj pogosto pojavljalo tudi v tisku goriških italijanskih liberalnih krogov, ki ob tem niso pozabili napadati akcij furlanskih krščanskih socialcev in njihovega voditelja, duhovnika ter državnega poslanca Adama Zanettija.⁵⁴⁷ Furlansko kmečko podeželje, ki je bilo že od prejšnjih desetletij pod vplivom italijanskega klerikalizma, je nudilo poslej podporo krščanskim socialcem, saj so znali primerno, drugače kot liberalci, prisluhniti gospodarskim potrebam zlasti z uvajanjem zadružništva in hranilništva (*case rurali*). Furlansko oziroma italijansko katoliško politično gibanje je bilo avstrijakantsko in je to svojo značilnost ohranjalo še potem, ko je iredentizem liberalcev po prvi svetovni vojni slavil zmagooslavje.

Ob binkoštih leta 1898 (27. - 31. 5.) je prišlo do prve velike delavske stavke v neposredni bližini Gorice. Stavkali so italijanski in slovenski delavci papirnice v Podgori. Zahtevali so, da jim delodajalec poviša plače. Stavka je vzbudila sočasno reagiranje socialnih demokratov in krščanskih socialcev pri goriških Slovencih in Italijanih. *Delavski prijatelj* je sicer ugotavljal, da je bila stavka delo socialistov, “*rdeči ščoper*”, menil je, da ni bila potrebna.⁵⁴⁸ Kot odmev na stavko so tržaški socialdemokratski aktivisti, med njimi Carlo Ucekar in Lajos Domoškos, priredili 19. junija 1898 v goriški Dreherjevi pivnici zborovanje, na katerega so prišli tudi slovenski socialci, med njimi tudi Franc Knavs, kaplan v Šempetru pri Gorici. Medsebojna besedna obračunavanja so se s tega dopoldanskega zborovanja prenesla na popoldansko nadaljevanje v Podgori, prišlo je do fizičnih

⁵⁴⁴ Prav tam.

⁵⁴⁵ V prvi številki je list še pisal: “*Mi pričakujemo združeno akcijo vseh delavskih stanov obojne narodnosti na Goriškem v okvirju krščanskega bratoljublja in krščanske pravice!*”

⁵⁴⁶ *Soča* 12. 4. 1898, štev. 29.

⁵⁴⁷ *La Sentinella del Friuli* 20. 7. 1898, štev. 58; *Corriere di Gorizia* 26. 7. 1898, štev. 89.

⁵⁴⁸ *Delavski prijatelj* 8. 6. 1898, štev. 11.

spopadov in vlada je zborovanje prepovedala. Podgorski štrajk je pospešil na Goriškem socialdemokratsko agitacijo in iz dokajšnje anonimnosti postavil pred javnost novo politično silo v deželi. Brezbožni socializem nam je vrgel rokavice, je komentiral ta dogajanja italijanski katoliški tabor.⁵⁴⁹

Slovenski krščanski socialci tudi niso mirovali, saj so že 12. junija ustanovili osrednjo deželno Katoliško slovensko delavsko društvo,⁵⁵⁰ poglobili so spore s socialnimi demokrati, ti so pa seveda napovedali boj krščanskosocialnemu gibanju obeh deželnih narodov. Medtem ko je skupina *Primorskega lista* z bratoma dr. Josipom in dr. Andrejem Pavlico izpovedovala svoj socialni program (*“poglaviti namen in cilj krščanskega socialnega dela je, da bo posvečeno božje ime in da pride kraljestvo božje k nam, ker le tedaj dosežemo tudi še drugi cilj socialnega dela, da nam Bog dā naš vsakdanji kruh”*),⁵⁵¹ pa je Soča tavalala v zmedu zamisli in trditve, ki so nasprotovale nekaterim njenim predhodnim trditvam, češ da je delavstvu narodna obramba bolj potrebna kot boj za socialne pravice in da potrebna za delavsko stranko na Goriškem ni.⁵⁵² Nova slovenska narodnonapredna stranka v Gorici, ki sta jo Gabršček in Tuma ustanovila leta 1900, potem ko sta bila izločena iz Sloge, se je pod vplivom dr. Tume v svojem programu zavzela tudi za delavsko gibanje in mu zaželela krepko organizacijo.⁵⁵³ V kasnejših programih je ista stranka (vendar brez dr. Tume) še izrekala podporo delavstvu, a pogoj je moral biti, da ohrani njegova organizacija *narodno podlago*.⁵⁵⁴ Po vrsti poskusov – poleg stavkovnih gibanj, ustanavljanja strokovnih organizacij (sindikato) in namere, da dobe delavci svojega zastopnika v deželnem zboru (kandidatura Franca Marna leta 1897 na Krasu) – ki naj bi tudi na Goriškem pomagali udomačiti delavsko organizacijo socialdemokratske usmeritve, se je prava delavska stranka pri obeh deželnih narodih postavila šele v novem stoletju.

Devetdeseta leta so se na Goriškem stekla v razkrajanju dotlej vsaj formalno obstoječe politične edinosti, ki ji je kot nekaj ščit od 1876 na čelu stalo društvo Sloge; to ime je društvo ohranilo tudi še potem, ko je splavalo v klerikalne vode in ko je njegov naslednik postala leta 1907 Slovenska ljudska stranka v Gorici. Klerikalni in liberalni tabor sta se dokončno ločila. Klerikalni se sicer ni reorganiziral tako, da bi se novostrujarji ob *Primorskem listu* pridružili Gregorčičevim somišljenikom. Goriški politični katolicizem je še dalje nastopal neenotno, saj je Gregorčič kmalu po razcepu pričel izdajati list *Gorica*. Prva številka je izšla 7.

⁵⁴⁹ L' Eco del Litorale 20. 6. 1998, štev. 70.

⁵⁵⁰ Delavski prijatelj 23. 6. 1898, štev. 12; Ranieri Mario Cossar, Organizzazioni sociali maltollerate in Gorizia (1829-1914), La Porta orientale 26/1956, 120. O goriškem društvenem življenju pred prvo svetovno vojno piše še Nino Agostinetti (Le associazioni goriziane alla vigilia della prima guerra mondiale. Padova 1976, 29 str.).

⁵⁵¹ Josip Pavlica, Socijalno vprašanje, ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva. Gorica 1902, 183.

⁵⁵² Soča 29. 9. 1899, štev. 78.

⁵⁵³ Henrik Tuma, Henrik Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, 250, 423-424.

⁵⁵⁴ Narodno-napredna stranka na Goriškem. Gorica 1907, 6.

julija 1899, najprej kot glasilo slovenskih poslancev goriškega deželnega zbora, seveda brez dr. Tume in dr. Josipa Abrama (izvoljen na Krasu leta 1895). Do *Primorskega lista* se je Gregorčičev tednik vedel vse prej kot prijateljsko, čeprav je poudarjal: "*V verskem in nravnem oziru priznavamo in zagovarjamo cerkveno avtoriteto, v politiki, v javnem delovanju sploh, pa zahtevamo krščanska nravna načela kot zvezde vodnice.*"⁵⁵⁵ Ob izidu novega lista *Slovenski narod* ni želel dati kake meritorne sodbe in je ugotavljal, da se je z njegovim izidom začel boj med Slovenci na Goriškem.⁵⁵⁶

Leta 1900, maja meseca, je kazalo, da se bosta *Primorski list* in *Gorica* združila, a so predstavniki obeh sklenili, da bodo ločeno nastopali in to je poslej ostalo v veljavi skoraj poldrugo desetletje.⁵⁵⁷ Gabršček in dr. Tuma sta obdržala *Sočo*. Razkol, ki je bil po Gabrščkovem grd po obliki, toda koristen – "*bili smo mlačka, ki se je čedalje bolj usmrajala*"⁵⁵⁸ – je vodil najprej v osebna obračunavanja. V mnogočem so spominjala na prvi goriški politični razkol v letih 1873-1875. Spori so se prenesli tudi na sodišče, ki je reševalo probleme, povezane z delovanjem Goriške ljudske posojilnice. Dr. Tuma je bil obtožen, da je ponarejal zapisnike vodstva posojilnice; bil je oproščen.⁵⁵⁹ Sodelovanje *dveh smolarjevičev* (pesniška iznajdba Simona Gregorčiča, ki je v svojih *Sršenih*⁵⁶⁰ meril na Gabrščkovo in Tumovo čevlarsko poreklo) pa ni bilo dolgotrajno. Tuma je po štirih letih opustil politično dejavnost v narodnonapredni stranki, doživljal v razdobju 1903-1908 "*idejno preosnovo*" ter postal socialist. Trajen pa je ostajal nesporazum med Gregorčičevimi pristaši in tako imenovanimi krščanskosocialnimi novostrujarju tudi zaradi deželnozborskih povezav, ko je Gregorčič v novem stoletju sodeloval z italijanskimi liberalci zmernejše smeri (Luigi Pajer). Morda tiči napoved takih povezav v ugotovitvi, napisani v sedmi številki časnika *Gorica* leta 1899: "*Slovinci zamoremo v deželnem zboru kaj doseči le v sporazumljenju z Lahi.*"

Desetletje je potekalo tudi v nenehnem obtoževanju vladne politike, in če se je na začetku devetdesetih letih avtor članka *Iredentizem* vpraševal: "*Ali je modra ali je razborita taka politika, katera podpira italijanstvo v onih zemljah, o katerih Italijani trde, da imajo neko pravico do njih?*"⁵⁶¹ se je deset let nato časopisni

⁵⁵⁵ Gorica 20. 3. 1900, štev. 23.

⁵⁵⁶ Slovenski narod 17. 7. 1899, štev. 160

⁵⁵⁷ O razmerju *novostrujarjev* do Gregorčiča je pisal tudi dr. Anton Breclj (Dr. Anton Gregorčič in stranka, Čas 14/1924-1925, 324-6; ponatis v: *Goriški spomini*) z močno aktualno primerjavo: "*Zgodovina bo sodila, katero načelo je bilo pravilnejše, ali dr. Gregorčičevo absolutistično ali naše demokratično, saj smo pravkar doživeli, da slavi v Italiji, kamor je pripadala Gregorčičeva domovina, Gregorčičevo naziranje svojo popolno zmago kot višek politične modrosti.*"

⁵⁵⁸ Andrej Gabršček, Črtice iz politične zgodovine Goriške. Edinost 17. 1. 1926, štev. 15 (ponatis v: *Goriški spomini*).

⁵⁵⁹ Dve kazenski obravnavi proti dr. Henrikumu Tuma in Andreju Gabrščku pred c. kr. okrožno sodnijo v Gorici dne 1. in 15. oktobra 1900. Gorica 1900.

⁵⁶⁰ Politična satira, tako jo je imenoval Gregorčič sam, z naslovom *Dva smolarjeviča* je izšla v glasilu *Gorica* (3. 8. 1901, štev. 61).

⁵⁶¹ Edinost 2. 4. 1900, štev. 27.

članek glasil: *Kdo ume vladno politiko na Primorskem?*⁵⁶²

V zaključku prve knjige o goriških Slovencih je Andrej Gabršček zapisal, da se je v prvih petnajstih letih dvajsetega stoletja pokazal "*najglavnejši napredek goriških Slovencev, rezultat delovanja predhodnih desetletij*"⁵⁶³. Le malo more take trditve popraviti pomislek, da je Gabrščkova samohvala postavila tudi kak dvom nad verodostojnostjo njegovih spominov in razlag o politični preteklosti goriških Slovencev v drugi polovici 19. stoletja. Prav Gabrščkov pregledni članek o političnem življenju Slovencev na Goriškem⁵⁶⁴ je nepodpisanega pisca članka *O političnih razkolih* v listu *Goriška straža* leta 1926⁵⁶⁵ spodbudil k misli: "*Časi, v katerih so se odigravale zgoraj omenjene politične borbe, niso bili za nas nič manj usodepolni kakor so sedanji. Tudi takrat jih je bilo mnogo, ki so pričakovali božje sreče samo od svetega miru. Toda razboriti in krepki duhovi so uvidevali, da vodi neodkritosrčna sloga v mrtvilo, zato so stopili na pot jasnih načel in so tam v medsebojni tekmi ustvarili večino vseh onih narodnih in kulturnih dobrin, na katere smo še sedaj ponosni. Cepljenje v načelne stranke ni bilo za nas škodljivo in pogubno, temveč je razgibalo vse delovne sile ter je bilo plodonosno...*"

⁵⁶² Edinost 31. 5. 1899, šte. 123.

⁵⁶³ Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. 1. Ljubljana 1932, 560.

⁵⁶⁴ Andrej Gabršček, *Črtice iz politične zgodovine Goriške*. Edinost 17. 1. 1926, šte. 15 (ponatis v: *Goriški spomini*).

⁵⁶⁵ *Goriška straža* 20. 1. 1926, šte. 5.

Ko je 27. decembra 1894 deželni glavar grof Franc Coronini Cronberg odprl zasedanje goriškega deželnega zbora, je izjavil: “*V prihodnjem dvajsetem stoletju nas čakajo hudi boji ...*”⁵⁶⁶

---

⁵⁶⁶ Primorski list 3. 1. 1895, štev. 1. V zapisnikih zasedanj deželnega zbora je ta izjava zapisana: “*Sulla soglia del ventesimo secolo vediamo sorgere minacciate l'ombra di ben più aspre future battaglie. Le nostre lotte nazionali perdono alquanto della importanza loro comunemente attribuita se si prende riflesso ai vasti e gravi problemi che saranno da sciogliersi in un non lontano avvenire.*” (Petrattazioni della VI tornata epoca VI della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca redatte sulle annotazioni stenografiche, anno 1894-1895. Gorizia 1895, 1).

SLIKOVNO GRADIVO

Koledar Družbe sv. Mohorja za 1895. Celovec 1894

Koledar za navadno leto 1922, Goriška matica. Gorica 1921

Koledar za navadno leto 1923, Goriška matica. Gorica 1922

Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1953, Goriška Mohorjeva družba.
Gorica 1952

Koledar za leto 2002, Goriška Mohorjeva družba. Gorica 2001

* * *

Biblioteca provinciale, Gorica

Cecilija Černe, Tomaj

Goriški muzej, Nova Gorica

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Kartografska in slikovna zbirka

Slovenski šolski muzej, Ljubljana

IMENSKO KAZALO

A

- Abram Josip 144, 145, 180, 192, 196, 200, 202, 205, 218, 241, 281-284, 299, 302, 308, 309, 315, 336, 343
 Abram Jože 327
 Agostinetti Nino 19, 310, 331, 342
 Alasia da Sommaripa 124
 Alatri Pietro 27, 250
 Albrecht, nadvojvoda 184, 187
 Alm Barbara 335
 Alpi Domenico 332
 Altieri Orietta 46
 Amati Amato 26
 Ambrož Mihael 162
 Antonaz Antonio 94
 Antonini Prospero 19, 26, 77, 158, 226
 Anzilotti Antonio 26
 Apih Elio 18
 Apih Josip 100, 101, 106, 108, 120, 122
 Appolonio Almerigo 16, 35
 Ara Angelo 12, 200
 Arbo Alessandro 19, 22
 Argento (dell') Vincenzo 87
 Ascoli Graziadio Isaia 9, 19, 26, 111, 112, 223, 311, 314, 334
 Ascoli, družina 60, 314
 Askew C. William 28
 Attems Karel Mihael 66, 67, 82
 Attems Rudolf 192
 Auersperg Adolf 221, 248, 264, 282, 290

B

- Babsch Franz 331, 339
 Bach Alexander 35, 118, 122, 141, 151, 296
 Bach Eduard 296
 Bajec Jože 14
 Balbo Cesare 26
 Bankič Anton 127
 Bartolomei (de) Giovanni 123
 Bartolomei (de), posestnik v Solkanu 331
 Battig (Battič) Vincenzo 101
 Baudouin de Courtenay Jan Ignacy Niecisław 181, 239, 262
 Bavdaž Kristijan 170

- Bednařik Rado 174
 Beinat Saverio 20, 323
 Belcredi Richard 190, 228
 Benedejčič Andrej 101
 Benedikt XIV., papež 66
 Bensa Štefan 257
 Benussi Bernardo 25, 77, 78
 Beran Jaromir 26
 Berbuč Ivan 144, 145, 227, 336
 Bernik France 14, 256, 303
 Beuc Ivan 16
 Bevk France 25, 59, 333
 Bezljaj Krevel Ljudmila 24
 Bianco Furio 24, 49
 Bismarck Otto 235
 Bizjak Jožef 158, 206
 Blaas Richard 136, 142
 Blažič Franc 87, 119, 222
 Bleiweis Janez 14, 84, 109, 179, 182, 183, 193, 216, 240, 241, 256, 261, 263,
 274, 277, 282
 Blessi Tullio 24
 Bodigoj, tajnik občine Dolenje 292
 Bohinec Valter 136
 Bolko Leopold 145
 Bolle Ivan 293
 Bombig Enrico 137
 Bombig Giorgio 103
 Boneš (Baness) Janez 83
 Bonfiglio Sigismondo 26,
 Boršnik Marja 23
 Bozanić Antun 22
 Bozzi Carlo Luigi 19, 96, 111
 Božič Branko 12
 Brambilla Alberto 111
 Brancati Mario 25, 82
 Bratina Slavko 25
 Bratuž Lojzka 19, 23, 67, 80, 83, 119
 Braun, zdravnik v Gorici 331, 339
 Breccia Alberto 26
 Breclj Aleš 60, 90
 Breclj Anton 343
 Breclj Marijan 334
 Brezavšček Andrej 174
 Bruck Karl Ludwig (1830-1902) 250

Bruck Karl Ludwig (1798-1860) 104
 Brunner Max 58
 Bučar Janez 173
 Budal Andrej 18
 Budal Jožef 224
 Budau Janez 114, 162
 Budin Peter 11, 83, 113
 Buffa Francesco 16, 135, 136
 Bugato Giuseppe 20, 333
 Bujatti Antonio 103, 121, 121
 Bujatti Edoardo 320
 Bukovec Marko 132
 Bunc, učitelj 115
 Bugar Martin 42, 126
 Burger Friedrich Moritz 104, 136, 142, 161, 179

C

Caffou (Cafo) Franc 101
 Caffou (Kafol) Feliks Anton 22, 23, 87
 Cafou (Cof) Janez 99
 Canale Margherita 19
 Candutti Edmondo 24
 Capuzzo Ester 33
 Carli Alojz (Lukovič, Hephaistos) 275, 279, 280
 Carli Franc (Zarli) 15
 Carnelli P. (Giuseppe ?) 102
 Casanova Roberto 62
 Cassese Michele 67, 74
 Castro (de) Diego 18
 Catinelli Carlo 19, 26, 61, 106, 108, 113
 Catinelli, družina 243
 Cattaneo Carlo 26
 Cattaruzza Marina 18
 Caucig Paolo 20
 Cavaletto Alberto 136
 Cavazza Silvano 19, 20, 91, 136, 256
 Cavour Camillo 18, 26
 Cegnar France 75, 155, 211, 219, 240
 Cepak Janez 22
 Cervani Giulio 9, 13, 19, 29, 31
 Cervantes Saavedra Miguel de 156
 Chersi Ettore 103, 104, 143
 Chiozza Giuseppe 58
 Chotek Karl 33

Ciancia Lucia 19
 Cicconi Teobaldo 94
 Cigale Gašper 87
 Ciuk (Zucchi) Martino 230
 Claricini Alessandro 16, 34, 55, 60, 63, 89, 93, 103, 110, 112, 156, 157, 198,
 224, 229, 231, 233, 255, 256
 Cobenzl Ivan Filip 80
 Codelli Agostino 86
 Colugnatti Francesco 104
 Combi Carlo 26, 79, 136
 Coronini Cronberg Alfred 144, 145, 245, 319, 320, 326, 336
 Coronini Cronberg Karl (1818-1910) 103, 236
 Coronini Cronberg Franc 225, 233, 251, 263, 269, 281, 284, 300, 312, 321,
 335, 336, 338, 345
 Corsini Mario 19
 Corsini Umberto 27, 223
 Cossar Ranieri Mario 18, 93, 94, 96, 104, 111, 198, 212, 223, 224, 225, 228,
 229, 230, 310, 330, 331, 342
 Cosulich Alberto in Callisto 54
 Cova Ugo 32, 33
 Crobath Jožef Friderik 22, 23, 87, 90
 Cromaz Gian Francesco 19
 Cunja Rossi Vesna 71
 Czoernig Karl 35, 38-40, 42, 43, 46, 63, 143, 232, 233, 236, 334
 Czoernig Karl jr. 25, 40, 42, 45

Č

Čebular Jakob 261
 Čerin Tomaž 144, 314
 Čermelj Lavo 14, 289
 Černe Anton 105, 106, 107, 129, 144, 146-148, 162, 179, 186, 192, 195, 196,
 199, 200-202, 205, 226, 240-242, 248, 251, 252, 304
 Černe Jožef 105, 304
 Černic Matija 90
 Červ Anton 294, 315
 Červ Janez Evangelist 116, 117
 Čop (Zhop) Matija 83, 89, 102
 Čurkina Iskra Vasil'evna 85, 262

D

Da Mosto Antonio 215
 Daneo Camillo 18
 Dante Alighieri 133, 153, 157
 Darwin Charles 311

- Dassovich Mario 29
 De Grassi Marino 25, 122, 134
 Del Torre Giuseppe 148
 Della Bona Giuseppe Domenico 57
 Demeio Giovanni Renzo 20, 332
 Deperis Giuseppe 103, 109, 138, 150, 226, 255, 263
 Depretis Agostino 295, 300
 Dermastia Ivan 327
 Desimon Francesco 104
 Devetak Emil 85, 100
 Devetak Josip 144, 304, 308
 Devetak Leopold 340
 Devetak, družina 160
 Doblhoff Dier Anton 108
 Dobravc (Dobrauz) Josip 94
 Dobrič Josip 86
 Dobrila Juraj 68, 87
 Doktorič David 16
 Dolenc Jernej 98, 99, 100, 110
 Dolenc Viktor 149, 181, 212, 217, 222, 244, 247, 248, 261, 263, 269, 271, 274,
 276, 277, 279, 282, 285, 286, 288, 290, 291, 300, 304, 323
 Doliac (Doliak) Carlo 103, 106, 147, 148, 150, 157, 192, 195, 199, 231, 233,
 243, 284, 312
 Dolinar France Martin 71, 72
 Dolinar Jerica 256
 Doljak (Doliak) Josip 98, 99, 105-108, 109, 110, 304
 Doljak Andrej 106
 Doljak Henrijeta 110
 Doljak Jožef 106
 Doljak Matija 106, 110, 144, 149, 153, 181, 204, 207, 209, 210, 213, 216, 218,
 220, 221, 241, 244, 251, 252, 259, 262, 267, 270
 Doljak Pavlina, roj. Milharčič 110
 Doljak Pavlina, por. Pajk 110
 Doljak Teodolina 110
 Doljak Teodor 110
 Domicelj Anton 194
 Dominko Fran 145
 Domokos Lajos 341
 Dorsi Pierpaolo 33, 102, 125, 335
 Dottori Antonio 52, 148
 Dreher, pivovar 340, 341
 Drobníč Jožef 124
 Dunkač, s Štjaka 95

E

Economo, družina 58
 Edling Rudolf 67, 82
 Einaudi Giulio 13
 Einspieler Andrej 151
 Elizabeta, cesarica 90, 335, 337
 Erjavec Fran (1834-1887) 261, 268, 269, 278, 283, 291, 300-302, 304, 306, 311
 Erjavec Fran (1893-1960) 275, 324, 327
 Ersettig Carlo 214

F

Faber Eva 29
 Fabi Lucio 19
 Fabiani Anton, urednik 286
 Fabiani Josip 144, 146, 180, 192, 199, 200
 Fabijani Anton 94
 Fabris Riccardo 26, 226
 Faganel Josip 144, 149, 218, 221, 222, 240, 241, 251, 281, 282
 Faidutti Luigi 20, 54, 68, 323, 332, 333
 Fain Daniela Lorena 19
 Fajgelj Danilo 293
 Falzari Giovanni Battista 184
 Fanfani Tommaso 24, 38, 51
 Favetti Carlo 20, 136, 138, 157, 183, 184, 224, 228-230, 253, 255, 256
 Ferdinand I., cesar 90, 100
 Ferfila Anton 278
 Ferjan Janko 86
 Ferletič Štefan 123
 Ferrari Liliana 8, 20, 22, 74, 138, 295, 310, 312, 313
 Fiegel Janez 48
 Filipič Andrej (Andreas Philippig; Filip) 87
 Filiput Fulvio 61
 Filli Luigi Giovanni 155, 156, 223
 Fischer Jasna 61
 Fon Josip 144
 Fonda Pavel 9
 Fontana Bruno 25
 Franc Jožef I., cesar 90, 94, 337
 Franko Alojzij 145
 Franul de Weissenthurn Vincenzo 90
 Furlani France 145
 Furlani Josip (Mlinarjev J., Ternogorski) 139, 153, 154, 163, 178
 Furlani, župan v Rihemberku 162
 Fuster Anton 101

G

- Gabersčik Oskar Viljem 144, 145
 Gabrievčič Josip 257, 262
 Gabršček Andrej 10, 15, 16, 20, 145, 179, 194, 201, 204, 205, 235, 246, 262,
 306, 307, 313, 315-318, 323, 324, 326-331, 336-340, 342-344
 Galarotti Antonella 25
 Garibaldi Giuseppe 229, 280
 Garrick David 102
 Gerdol Jurij 221
 Gestrin Ferdo 12, 317
 Giskra Karl 215
 Giusti Renato 27
 Giusti Wolfango 26
 Gleisbach Wenzeslaus 92, 94, 103, 111
 Globočnik Janez 265, 269
 Głowacki Julij 261
 Gnezda France (?) 98
 Godina Daniel 282
 Godina Josip 190
 Godnič Jožef 241
 Goess Leopold 321, 329
 Golemac Nicolo 24, 53
 Goljevšček Anton 158
 Gollmayr Andrej 23, 65, 69, 70, 71, 87, 88, 146, 199, 273, 329
 Goluchowski Agenor 142
 Gombač M. Boris 26, 27
 Goriup Anton 105, 106, 107, 108, 109, 144, 146, 147, 148, 179, 192, 195, 198-
 202, 205, 224, 241, 242, 251, 252, 281, 304
 Gorjup Franc 145
 Gorjup Štefan (Goriup Stefano) 93
 Gorjup, zet J. Devetaka
 Gostinčar Jože 327
 Gottsmann Andreas 105
 Grabrijan Jurij 162, 163
 Gradnik Alojz 23
 Grafenauar Bogo 9, 26, 43, 107, 226
 Grafenauer Ivan 87, 90
 Granda Stane 26, 83, 92, 97, 99, 105
 Grazia (de) Atanasio 80,
 Grazia (de) Giovanni Giuseppe 80
 Grča Blaž 144, 145, 245, 336
 Gregorčič Anton 16, 68, 71, 144, 145, 276, 291, 306, 308, 309, 312-316, 318-
 321, 323-330, 336-340, 342, 343
 Gregorčič Simon 21, 68, 104, 116, 169, 174, 175, 178, 236, 246, 261, 271, 283,

293, 295, 306, 307, 313, 325, 339, 343

Gregorich Luigi 138
 Gregorič Vinko 293
 Gregorin Gustav 144
 Grgič Franc 145
 Gross Heinrich 236
 Grossmann Franz 144, 146, 192, 197, 199, 201
 Gruber Claudia 235, 339
 Gruntar Ignac 169, 261, 276, 301, 304
 Guštin Vasilij 22

H

Hafner Franz 134
 Hajdrih Anton 293
 Hampel Giovanni 84
 Harmel Adolf 293
 Haymerle Alois 26
 Hierschel Leon 58
 Hladnik Matevž 84, 118, 119
 Hočever Franc 94
 Hohenwart Karl 302, 318
 Hostnik Davorin 262
 Hrast Janez Nepomuk 22, 23, 68, 243, 257, 273
 Hribar Anton 293
 Hribar Spomenka 306
 Huber Ferdinand 98, 125
 Humar Joško 95, 105, 108
 Humbert Savojski 230
 Inzaghi Franc Filip 67, 68

I

Ipavec Andrej 133
 Ivan, nadvojvoda 216
 Ivančič Josip 144, 304, 308

J

Jaconzig Giuseppe 214
 Jacumin Renato 20, 323
 Jakončič Anton 145
 Jakopič Josip 144
 Jamsceg Carlo 138
 Jan Jurij 222
 Janša Olga 13
 Jarnik Urban 83

Javornik Placid Jernej 86
 Jazbar Erika 23
 Jeglič Andrej 217, 218, 263, 269
 Jejčič Andreina 14, 36, 88
 Jekše Andrej 104
 Jelačić Josip 108
 Jelerčič Ivo 22
 Jeram Jožef 173
 Jerič Alojz 145
 Jernik, Rihemberžan 94
 Jerovšek, član Slov. bral. društva v Gorici 98
 Jesenko Janez 177, 178
 Jona Giovanni 136, 224
 Jonko Matija 144, 157, 302, 308, 314
 Jordan Andrej 72
 Jožef II., cesar 9, 30, 51, 67
 Juch Andrea 214
 Jurčič Josip 192, 202, 203, 288
 Jurettig Enrico 310
 Jurettig Enrico 138
 Juriševič Frane 22
 Juvančič Ivo 19, 26
 Juvančič Peter 123

K

Kacafura, duhovnik 115
 Kacin Wohinz Milica 2,
 Kaffol Filip Jakob 50, 101, 119, 144, 146-148, 150, 182, 195
 Kalc Aleksij 48
 Kandler Pietro 103, 104
 Kapus Franc 215
 Karel VI., cesar 142
 Karl Franz, nadvojvoda 63
 Kavčič Anton 123
 Kavčič Jožef 98
 Kavčič Matija 106
 Kebat Jožef 123
 Kellersperg Ernest Leopold Roman 190, 198, 201, 228, 296
 Kermavner Dušan 15, 26, 304, 313, 340
 Kersnik Janko 275, 280
 Kerševani Franc 126, 162
 Kitzmüller Hans 26, 232, 233, 330
 Klančič Anton 144, 145, 245, 336
 Klavžar Ernest 15, 17, 36, 123, 127, 145, 149, 181, 208, 210-214, 216, 218,

- 220, 221, 244, 248, 261, 265, 269, 281-283, 288, 291, 293, 294, 299, 339
- Klinec Rudolf 22, 69, 74
- Klodič Anton 62, 177, 178
- Klun Ferreri Vincenc 27
- Knavs Franc 327, 341
- Koblar France 20, 175, 271
- Kocen Blaž 177
- Kociančič Štefan 9, 15, 23, 41, 42, 81, 84, 86, 87, 118, 119, 124, 178, 273
- Kocijančič (Kocjančič) Josip 242, 293
- Kocijančič Andrej 144, 177, 282, 308, 314
- Kocman Andrej 84, 115
- Kogoj Marij 21, 170
- Kokošar Ivan 293
- Koller Jožef 125
- Koloini Borut 179
- Komavec Jožef 174
- Komel Andrej (?) 98
- Kopecký Benedikt 98
- Koršič Jožef 262
- Kos Franc 164, 293
- Koseski Vesel Jovan 84, 86, 132
- Kosmač Anton 145
- Kossuth Lajos 224
- Košar Franc 98
- Košuta Darinka 330
- Kovačič Ignacij 144, 145, 282, 308, 314
- Kozler Jožef 96, 99
- Kozler Peter 41- 43, 96, 98, 99, 115, 136, 150, 162
- Krahwinkler Harald 26, 103, 130, 151, 336
- Krajnc Josip 106
- Kralj Franc 22, 71
- Kramar Filip 126
- Kramer Hans 27, 138
- Kranner Marjeta (Marieta) 68
- Krašan Franc 177, 294
- Kravanja Matija 257
- Kreizberg Friedrich 121
- Krek Janez Evangelist 327, 328
- Kremer Alois Silverius 105
- Kremžar France 16
- Križnič Anton 145
- Kübeck Guido 198
- Kudlich Hans 107
- Kumar Ivan 257

Kušar Ivan 316
Kutin Andrej 102

L

Lacroma Paul Maria (Marie Schmitzhausen) 236
Laginja Matko 320
Laharnar Janez 293
Lanthieri, družina 94, 95, 162
Lapanja Ivan 145, 336
Lapanja, s Tolminskega 242
Lasciac Alois 16, 326
Lasič Janez 264
Lasser von Zollheim Josef 107, 282, 288, 295
Latour (de) Theodor Bailet 108
Lavrič Andrej Jožef 80
Lavrič Karel 15, 64, 104, 116, 129, 130, 144, 158, 163, 165-175, 180-182, 186,
187, 192, 201, 203, 204, 208, 212, 216-222, 239-242, 244, 246, 247, 251-
253, 256, 258-263, 265-270, 275, 279, 280, 283
Lavrin Andrej 80
Lazar Matej 261, 306
Lazarevič Žarko 53
Leban Anton 293
Leban Avgust Armin 293
Leban Janko 15, 293
Leban Jožef 222
Leban Matej 82
Legiša Zvonko 60
Leitgeb Otto von 236
Lenassi Alfredo 320
Lenassi Biagio Antonio 64, 296
Lenassi Odone 331
Leonardič Anton 113
Leonardis Anton 41
Lesizza Budin Chiara 19, 25
Levec Fran (Paulus) 14, 15, 177, 256, 261, 262, 268, 269, 278, 283, 291, 293,
302, 304, 339
Levstik Fran 158, 180, 241, 279
Ličen Franc 95
Ličen Ivan 162, 218
Ličer Vesna 24, 56
Liechtenstein Adolf 314
Linhart Anton Tomaž 102
Lisjak Andrej 144, 314
Lodatti Egone 19, 78, 103, 121

Löhner Ludwig 109
 Lončar Dragotin 12, 14, 182, 183, 193, 246, 256, 261, 263, 275, 277, 282
 Londero Pietro 20, 323
 Lorenzutti Lorenzo 77
 Luchitta Alberto 24, 49, 50, 54, 55, 57, 59, 62, 63
 Luegger Karl 327
 Luković Petko 287
 Lušin (Luschin) Franc Ksaverij 65, 69, 72, 88, 92, 103, 121
 Luznik Valentin 160, 182
 Luzzatto Carolina 310

M

Macun Ivan 86
 Madon Blaž 24
 Madonizza Antonio 88
 Mahnič Anton 20, 22, 68, 71, 72, 273, 294, 306, 307, 313-315, 318, 323, 324, 325, 327, 328, 341
 Mahorčič Franc 162
 Mahorčič Rajmund 144, 282, 308, 315
 Mahorčič, župan v Naklem 47
 Mailly (de) Anton 8, 16, 236
 Majar Matija Ziljski 85, 86, 89, 96, 215
 Makuc Dorica 48
 Mal Josip 12
 Malnič Anton 282
 Manfreda Anton 145
 Manussi Montesole Alfred 27
 Manzini Guido 19, 24
 Maranelli Carlo 27
 Marani Francesco 103
 Marija Terezija, cesarica 9, 34, 50, 66
 Marini Vincenzo 20
 Marinič Franc 174
 Marinič Mihael 145
 Marinič Štefan 95
 Marmont Auguste 84
 Marn Franc 319, 342
 Martina Tassin Alessandra 90
 Marušič Andrej 15, 17, 68, 81, 90-92, 118, 127, 132-134, 141, 144, 147, 150, 154, 156, 157, 158, 162, 163, 171, 177-179, 182, 183, 185, 186, 190-194, 200, 202, 204, 207, 218, 229, 239-243, 246, 257, 261, 263, 269, 274, 277, 282, 285
 Marušič Branko 7, 9, 12-15, 19, 21, 25, 26, 27, 31, 41, 47, 61, 68, 86, 87, 110, 111, 115, 124, 134, 136, 156-150, 163, 170, 174, 178, 181, 184, 186, 189-

- 191, 196, 202, 204, 208, 214, 220, 226, 236, 241, 244, 261, 262, 263, 269,
270, 274-276, 279, 285, 287, 291, 293, 299-301, 327, 334, 339
- Marušič Josip, urednik 325
- Marušič Josip (1823-1891) 257
- Maserati Ennio 61
- Massi Ernesto 24, 38, 45, 47, 49, 55, 57
- Mašera Josip 242, 323
- Matiussi Dario 43
- Maurovich Giuseppe 103, 157, 311
- Mayr Michael 27
- Mazzini Giuseppe 26, 27
- Mažgon Andrej 98
- Medeot Camillo 20, 260
- Melik Vasilij 8, 10, 12, 21, 26, 62, 89, 97, 105, 142, 146, 147, 148, 199, 208,
267, 268, 303, 313, 317, 318
- Mels Colloredo Giacomo 103, 165, 224
- Menzel Jakob Wenzel (Venceslav) 97, 132, 135
- Metelko Franc Serafin 83
- Metternich Clemens Wenzel Nepomuk Lothar 282
- Miani Robert 220
- Micelli Francesco 47
- Mihovilović Ivo 18
- Miklavič Franc 145
- Miklošič Franc 107
- Mikuž Anton 145
- Milanović Božo 68
- Milharčič Viktor 163, 224
- Minerbi Caliman 58
- Missia Jakob 21, 22, 65, 71, 72, 326, 328, 329, 337, 338
- Mitocchi Alberto 27
- Mlekuž Josip 15, 102
- Močnik Franc 84, 90
- Moder Janko 177
- Monteleone Renato 27
- Moravec J., mehanik v Gorici 280
- Morelli Carlo 8
- Morenčič Branko 22,
- Möring Karl 211, 213, 296
- Moritsch Andreas 29, 45
- Morpurgo Giulio 19, 111
- Mozetič, gostilničar 123
- Mucha, industrijalec 331
- Muha Anton 145, 336
- Mulitsch, podjetnik 332

Mulitsch Emilio 19, 228
 Murovec (Murautz) Matej 55
 Muršec Josip 98, 103
 Muznik (Musnig) Anton 80

N

Nabergoj Ivan 209, 211, 215, 217, 277, 283, 304, 320
 Nadlišek Štefan 288
 Nanut Jožef 123, 174, 218
 Napoleon Bonaparte 12, 30, 31, 32, 33, 49, 68
 Napret, član Slov. bral. društva v Gorici 98
 Negrelli Giorgio 32, 79
 Nemec Nataša 60
 Niederle Lubor 47
 Nolli Josip 215, 216
 Novak Alojz 273

O

O' Connell Daniel 175
 Obala Ivan 99, 115
 Oberdank Guglielmo 316
 Obizzi Antonio 316, 326, 329
 Obizzi Carlo 123
 Oblak France 15, 175, 180-182, 204, 244, 247
 Obljubek Franc 145
 Opeka Mihael 328
 Ostaszewski-Barański Kazimierz 334
 Ostrogovich Franz 93
 Oton III., cesar 7

P

Pace Friedensberg Wilhelm 147, 151, 192, 195, 199, 201, 284
 Pacor Mario 26
 Pagliaruzzi Izidor 144, 180, 181, 192, 195, 241, 242, 281, 301
 Pagliaruzzi Josip Krilan 195, 197, 293
 Pagon Matej 84
 Pahor Drago 25, 82, 84, 134
 Pahor Milan 24
 Pahor Miroslav 26
 Pajer Monriva Luigi 66, 136, 147, 150, 157, 199, 201, 224, 228, 250, 255, 256,
 272, 284, 330, 336, 338, 343
 Pajk Janko 110, 177
 Pantke Theodor 335
 Parovel Paolo G. 26

- Pasini Ferdinando 28
 Passolunghi Pier Angelo 14
 Patat Luciano 57, 59, 64
 Paternolli, tiskar 119
 Paulin Damjan 174
 Pavletič Franc Andrej 327
 Pavlica Andrej 127, 342
 Pavlica Josip 245, 318, 319, 324, 326, 327, 328, 342
 Pavlič Valentin 215
 Pelhan France (?) 86
 Pelican Giuseppe 223
 Pencin Karel 115
 Perco Alfio 103, 109, 223
 Perdih Mihael 101
 Peric Filip 84, 123
 Perinello Carlo 103
 Periz Giovanni 230
 Peroni Felice 16
 Perozzi Anton 123
 Persa Giovanni 111
 Pessari Cl. 102
 Petejan Josip 23, 340
 Peternel Andrej 101
 Petrarca Francesco 272
 Petre Fran 93, 97
 Petrogalli, družina 265
 Pfeffer, podjetje 57
 Piano Ivan 189, 241
 Pij VI., papež 67
 Pij VII., papež 67
 Pij VIII., papež 68
 Pij IX., papež 260
 Pillon Lucia 19, 46
 Pinaucig Giuseppe 230
 Pino Friedenthal Felix 197, 201, 211-213, 240, 242, 251, 283, 288, 289, 290,
 295, 299, 300
 Pirc Ivan 168
 Pirc Jožko 306
 Pirc Matevž (Matej) 118, 119, 132
 Pirjevec Jože (Pierazzi Giuseppe) 26, 27, 30
 Pisani Jolanda 25, 310
 Pitassio Armando 26
 Pitteri Gianbattista 106
 Pittoni Valentino 15

Pizzamiglio Pier Antonio 93
 Plesnicar (Plesnizer) Štefan 113
 Plesničar Pavel 14, 21, 88, 176
 Pleterski Janko 12, 13, 21, 26, 66, 77, 268
 Pleteršnik Maks 177, 178, 188
 Podberšič Renato 24
 Podgornik Franc 154, 227, 283, 291, 299, 303, 304, 306
 Podgornik Karel 145
 Podreka Franc Ksaver 170
 Podveršič Bruno 52
 Pogatshnegg Emilio 138
 Polak (Pollac) Albert 94
 Polec Janko 32, 35, 122, 123
 Polesini Gianpaolo 79
 Polley Alojz 144, 146, 170, 180, 192, 201
 Polley Karel 144, 192, 197, 200, 241
 Portelli Massimo 184
 Povše Fran 144, 218, 269, 281, 283, 285, 287, 308
 Pregelj Ivan 23
 Pregl Melchior 231
 Premierstein Janez 160, 217, 220
 Premrou Miroslav 331
 Premru Jožef 98, 112, 119,
 Prešeren France 155, 261, 262
 Pretis Cagnodo Sisinio (de Pretis, Depretis) 295, 298-300, 302, 303, 304, 308,
 321
 Prijatelj Ivan 12, 83, 85, 180, 203, 204, 219, 265, 275, 280, 302, 313
 Primas Giovanni 74
 Prividali Antonio 103, 123
 Prunk Janko 12
 Puntar Josip 188

Q

Quarantotti Giovanni 14, 17, 79, 85, 108, 136

R

Radizza Bartolomeo 126
 Raič Vekoslav 244, 247
 Rajevski Mihail Fedorovič 262
 Rajsky, član Slov. bral. društva v Gorici 98
 Rajšp Vinko 71, 72, 329
 Ralli, družina 58
 Ravnik Franjo 220, 222
 Ravnikar Matevž 85, 87, 90

Rebec France 262
 Rechbach Franc 259, 288
 Rechfeld Jakob 98
 Redivo Diego 12
 Raiffeisen Wilhelm 64
 Rejec Albert 14
 Renner Jožef 123
 Riaviz Clemente 138, 230
 Rinaldini Teodoro 300, 320, 321, 335
 Rismondo Giovanni 93, 111, 136, 147, 148, 198, 199, 224, 225, 229
 Rittmeyer Elisaeus 57
 Ritter Záhony družina 57, 58, 59, 64, 94, 167, 232, 255, 280, 319, 335
 Ritter Záhony Eugen (1844) 57, 62
 Ritter Záhony Johann Christoph (1782) 57, 58
 Ritter Záhony Julius Hector (1816) 57, 58, 148, 232
 Ritter Záhony Karl (1830) 167, 232
 Ritter Záhony Wilhelm (1820) 57, 58
 Rogger Igino 19
 Rojc Anton 99, 123
 Rojec Ivan 145
 Rojic Aleksij Rafael 144, 145, 227, 282, 308, 314, 336
 Rojnić Matko 78
 Rossi Cunja Vesna
 Rossi Marina 12
 Rossmann Alexander 144, 201, 202
 Rotar Anton (Jožef ?) 126
 Rozman Franc 88
 Rupel Aldo 22
 Rutar Anton 220
 Rutar Matija 145
 Rutar Simon 14, 21, 43, 80, 91, 105, 220, 241, 242, 257, 261, 294
 Rutar Tomaž 115, 116, 116
 Rutter 283

S

Salimbeni Fulvio 7, 8, 111
 Salm Robert 104
 Salvemini Gaetano 27
 Sandonà Augusto 282, 289, 290
 Santeusanio Italo 20, 68, 69, 72, 332
 Savio Francesco Giuseppe 90
 Savio Francesco Leopoldo 89, 90
 Savnik Ivan 145
 Schattleitner Edith 63

Schiffrer Carlo 18, 78, 85
 Schmidt Vlado 82, 83, 85, 88, 131
 Schnel Griot Giovanni Davide 58
 Schubert Soldern Richard 236
 Schulze-Delitzsch Hermann 64
 Sedej Borgia Frančišek 22, 72
 Sedmak Drago 23
 Seitz, tiskar 119
 Selb August 8
 Seražin Franc 123
 Seražin Jožef 123
 Serše Saša (Aleksandra) 33
 Sestan Ernesto 18, 29, 79, 142
 Sfiligoi Jožef 214
 Sfiligoj Ivan (Sfiligoi Giovanni) 93
 Sierakowski Władysław 108
 Simčič Tomaž 23, 26, 69, 71
 Slavec Benjamin (Salvi Beniamino) 29
 Slavec Ivan 325
 Slodnjak Anton 86
 Slomšek Anton Martin 84, 90
 Sohar Karel 119, 165
 Soldern Schubert Richard 235
 Sorč (Sortsch) Edvard 110
 Spangher Gianbattista 106, 113
 Spangher Luciano 310
 Spinčič Vjekoslav 15, 16, 68, 299, 319, 320
 Spollad Kristof 96
 Srebrnič Josip 48
 Stadion Franz Serafin 35, 87, 88, 122
 Stanič Stanko 88, 300
 Stanič Valentin 81, 83, 84, 118, 141, 166
 Stasi Cosimo 25
 Stebel Alessandro 54
 Stefani Giuseppe 18, 19, 136, 190
 Stein Johann 95, 104
 Stepančič Hinko 145
 Sterle Franc 101
 Stibel Janko Vukasović 287
 Strainz Antonio 157
 Stratta Giovanni Battista 113
 Stres Ivan 257
 Stres Peter 52
 Supersperg Anton 93

Sušnik Lovro 171
Svetec Luka 193, 204

Š

Šalamun Miša 14
Šantel Anton 261, 293
Šantel Avgusta, ml. 16, 293
Šantel Avgusta, st. 293
Šantel Henrika 293
Šantel Saša 16, 293
Šantel, družina 293
Šaplja Anton 15
Šček Virgil 16
Šepić Dragovan 18, 27
Šinek Rajko 294
Širok Štefan 14, 241, 261, 262, 279
Šiškovič Karel 26
Škodnik Matija 132
Škrabec Stanislav 293, 294
Šlebinger Janko 14
Šolar Ivan 118, 132, 133, 177, 178
Štih Peter 7
Štrekelj Alojzij 144, 145
Štrekelj Josip 145
Štrekelj Karel 278, 294
Štrukelj (Strukel) Mihael 294
Štucin Ana 21, 174
Šuklje Fran 16, 261, 299
Šušteršič Ivan 318
Švara, oskrbnik 94

T

Taaffe Eduard 3, 10, 21, 222, 297- 301, 308, 311, 320
Tabai Antonio 230
Taccò Carlo 123
Taccò Rudolf 269
Tamaro Attilio 27, 77, 78
Tamborra Angelo 26
Tassin Ferruccio 19, 20, 93, 333
Tavano Luigi 19, 22, 23, 67, 69, 72, 82, 90, 313
Tavano Sergio 12, 63, 233,
Tavčar (Tautscher) Simon 102, 160
Taylor Alan John Percival 297
Tedeschi Paolo 26

Ternovec Matej 309
 Terpin Marjan 21
 Tiller Viktor 128
 Tirelli Roberto 19
 Tischbein August 8
 Toman Anton Valentin 98, 164, 243, 257
 Toman Lovro 132, 148, 179
 Tominc (Tominz) Franc 123
 Tommaseo Niccolò 27
 Tommasini, tiskar 67
 Tommasini (de) Muzio 142
 Tomšič Anton 192, 194
 Tonkli Josip 12, 98, 129, 132, 144, 145, 154, 156, 157, 161, 162, 166, 170,
 172, 180, 181, 186, 192, 194-197, 200-205, 212, 216-222, 224, 225, 231,
 239-241, 246, 247, 251, 255, 262, 263, 266-270, 279-285, 290, 291,
 299-306, 308, 309, 311, 313-316, 318, 323, 324
 Tonkli Nikolaj 144, 145, 227, 300, 302, 308, 313
 Toroš Vincenc (1796-1850) 90
 Toroš Vincenc 152, 216
 Treo Dragotin 16
 Trojar Štefan 169
 Trstenjak Anton 9
 Tuma Henrik 15, 16, 23, 145, 307, 316, 318, 319, 326, 328, 329, 336-339, 342,
 343
 Tušar Anton 242

U

Uccello Emanuela 19
 Ucekar Carlo 340, 341
 Ulepič Karel 107
 Urbančič Marija 106
 Uršič Anton 187

V

Valenčič Vlado 89, 123, 124
 Valentini Giulio 19
 Vales Marko 171, 194, 207, 242, 262, 265
 Valussi Eugenio 269, 284
 Valussi Pacifico 26, 77, 91, 229
 Vašič, član Slov. bral. društva v Gorici 98
 Vatovec Fran 25, 328
 Vehovar Matej 93, 124
 Veiter Theodor 27
 Velidova A. Ljuba 105

Velvi Alma 93, 94
 Venezia Attilio 18, 93
 Venuti Carlo 103, 322, 330
 Verzegnassi Francesco 320,
 Vesel Jovan, glej Koseski Jovan Vesel
 Vetrih Giuseppe 52
 Vicini Gioacchino 287
 Vidic Franc 276
 Vigezzi Brunello 28
 Viktor Emanuel II., kralj 287, 289
 Vilfan Sergij 52, 128, 226
 Vilhar Miroslav 5, 215, 217
 Vilhar Srečko 25
 Visini Luigi 103, 229
 Vivante Angelo 17, 18, 26, 58, 78
 Vivante, družina 58
 Vodnik Valentin 175, 176, 185
 Vodopivec Franc 73, 269
 Vodopivec Peter 10, 26
 Vodušek Matej 261
 Vogrič Ivan 60
 Vogrič Jožef 114
 Vogrič Janez Nepomuk 102, 115
 Vogrič Zdenko 23
 Volčič Jakob (Jakov) 86
 Volčič Vincenc (Vincencij) 144, 150, 180, 195
 Volk Jože 293
 Vošnjak Bogumil 16
 Vošnjak Josip 15, 193, 194, 204, 212, 215, 240, 266, 288, 299
 Vovko Andrej 322
 Vraz Stanko 85, 86
 Vrhovnik Ivan 326, 339
 Vuličević Ljudevit (Lodovico) 26, 79, 288

W

Walland Jožef 68, 69, 83, 85
 Waltritsch Marko 22, 24, 25, 59, 63, 333
 Wandruszka Adam 296
 Werdenberg, družina 132
 Werihen, furlanski grof 7
 Wimpffen Franz 126
 Winkler (Vinkler) Andrej 52, 98, 99, 112, 129, 144, 147, 148, 150, 154, 163,
 164, 179, 192, 194-198, 200, 202, 205, 218, 240-243, 248, 251, 267-270,
 280-284, 301-303

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

16349

020060322

COBISS

ISBN 961-6201-23-9

9 789616 201230

2.170,00 SIT

Popravki v knjigi ***Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*** :

Štran 25, enaindvajseta vrstica ↑: V→V:
Stran 40, prva vrstica ↓: Statitistika → Statistika.
Stran 62, sedma vrstica ↓: določili → odločili.
Stran 62, petnajsta vrstica ↑: 1935 → 1.935.
Stran 69, sedma vrstica ↓: so so sodile → so sodile.
Stran 79, peta vrstica ↑: štev. 4 → štev. 19.
Stran 85, prva vrstica ↑: Vasilevna → Vasiljevna.
Stran 91, peta vrstica od ↓: kjer je leta → kjer je.
Stran 104, štirinajsta vrstica ↑: potekala → potekale.
Stran 106, tretja vrstica ↓: izvolitve → izvolitev.
Stran 108, petnajsta vrstica ↑: se zbal → se je zbal.
Stran 111, šesta vrstica ↓: Giovanni → Giuseppe
Stran 111, petnajsta vrstica ↑: rispsosta → rispоста.
Stran 114, trinajsta vrstica ↑: uvajanja → uvajanju.
Stran 115, četrta vrstica ↓: izobraževaja → izobraževanja.
Stran 120, deveta vrstica ↑: kontaktirali → kontaktirati.
Stran 123, petnajsta vrstica ↓: o nikoli → od nikoli.
Stran 126, druga vrstica ↓: Družba pa → Družba pa je.
Stran 133, tretja vrstica ↓: statistika → statistika.
Stran 163, sedma vrstica ↑: 1863 → 1869.
Stran 164, tretja vrstica ↑: 1962 → 1862.
Stran 169, dvanajsta vrstica ↑: 1888 → 1868.
Stran 181, štirinajsta vrstica ↑: 8. 8. → . 8. 9.
Stran 183, trinajsta vrstica ↓: sadeloval → sodeloval.
Stran 193, tretja vrstica ↓: prati → proti.
Stran 196, dvajseta vrstica ↑: Dolnje → Dolenje.
Stran 231, dvanajsta vrstica ↑: istovestnostjo → istovetnostjo.
Stran 260, dvanajsta vrstica ↓: romarjev → romanj.
Stran 263, osma vrstica ↓: drugovestvu → drugoverstvu.
Stran 273, šesta vrstica ↓: pa, do → pa, da.
Stran 281, dvanajsta vrstica ↓: Sloga → Sloge.
Stran 311, osemnajsta vrstica ↓: pridružila → pridružila slovenščina.
Stran 312, trinajsta vrstica ↓: ga državni → ga je državni.
Stran 318, enajsta vrstica ↓: padeželskimi → podeželskimi.
Stran 321, druga vrstica ↓: objestranskih → obojestranskih.
Stran 339, osemnajsta vrstica ↑: 1819 → 1899
Stran 357, med Koršič Jožef in Kos Franc: → Konopnicka Maria 334
Stran 361, dvajseta vrstica ↓: Giovanni → Giuseppe.
Stran 363, štirinajsta vrstica ↓: Christroph → Christoph.
Stran 368, manjka sledeče besedilo:
Wolf Ivan 170

Z

Zachorski Suchodolski Anton M. 27
Zakrajšek Fran 141, 142, 155, 156, 169, 178
Zalokar Janez 90
Zanetti Adamo 19, 68, 320, 332, 341
Zega Miha 15, 145
Zichy Károly 31
Zimcič, učitelj 113
Zimmermann Franz Xaver 16, 90
Zlobec Franc 145
Zofija Friderika, cesarična 132
Zörer Ferdinand 163
Zorn Alojz Matija 23, 65, 71, 326, 329, 337
Zovatto Pietro 14
Zucchiati (Cukjati) Franc 36, 152, 215
Zwitter Fran 13, 14, 26, 38, 39, 40, 45, 78, 246

Ž

Žakelj Anton Ledinski 86
Žgur Anton 163
Žigon Anton 144- 146, 148, 179, 192, 194, 195, 202, 203, 214, 215, 216-219, 220, 226, 239, 241, 246, 252, 298
Živec Jožef 168, 212, 220
Žnidarčič Andrej 81, 126, 127, 133, 153, 178, 181, 183, 186, 187, 188, 190, 204, 209, 237
Žontar Jože 29, 30, 33, 38
Župančič Oton 25